30 éve szabadon Közép-Európában

Szerkesztette
Simon János

LUDOVIKA
EGYETEMI KIADÓ

30 éve szabadon Közép-Európában

Vákát

30 éve szabadon Közép-Európában

Szerkesztette

Simon János

LUDOVIKA
EGYETEMI KIADÓ
Budapest, 2022

Szerzők

Becsey Zsolt László
Biagini, Antonello
Bin Abedin Bhuiyan, Mohammad Farid
Bizberg, Ilán
Bogár László
Boros Imre
Carteny, Andrea
Colomer, Josep M.
Csath Magdolna
Csepeli György
Cservák Csaba
Domonkos László
Fricz Tamás
Gazdag Ferenc
Hervainé Szabó Gyöngyvér
Ignácz Lilla
Juberías, Carlos Flores
Kiss Gy. Csaba
Kiszelly Zoltán
Kondor Katalin
Kossuth Borbála
Koudela Pál
Kovács István Gergely
Krupavičius, Algis
Lentner Csaba
Lóránt Károly
Lőrinczné Bencze Edit
Máthé Áron
Mészáros József
Nagy Bálint
Nyakas Szilárd
Pankucsi Márta
Patkó Edina
Pokol Béla
Pop, Irina Michaela
Pop, Lia Maria
Saldívar V., Américo
Sallai János
Simándi Irén
Simon János
Stumpf István
Syi, Szakadát István
Szabó Máté
Szabó Tibor
Szalai Attila
Szánthó Miklós
Szmolka, Inmaculada
Toots, Anu
Tóth I. János
Varga Csaba
Vizi László Tamás
Wiatr, Jerzy J.
Zachar Péter Krisztián
Zárug Péter Farkas

Szakmai lektorok
Dr. Kossuth Borbála és Prof. dr. Simon János

A kéziratok lezárásának időpontja: 2020. ősz

Kiadja a Nemzeti Közszolgálati Egyetem
Ludovika Egyetemi Kiadó
A kiadásért felel: Deli Gergely rektor

Székhely: 1083 Budapest, Ludovika tér 2.
Kapcsolat: kiadvanyok@uni-nke.hu

Felelős szerkesztő: Inzsöl Kata
Olvasószerkesztő: Gergely Zsuzsánna és Tompa Eszter
Korrektor: Gergely Zsuzsánna és Kutas Éva
Tördelőszerkesztő: Fehér Angéla

Nyomdai kivitelezés: Pátria Nyomda Zrt.
Felelős vezető: Orgován Katalin vezérigazgató

DOI: https://doi.org/10.36250/00983_00

ISBN 978-963-531-582-6 (nyomtatott)
ISBN 978-963-531-584-0 (ePDF) | ISBN 978-963-531-583-3 (ePub)

© A szerkesztő, 2022
© A szerzők, 2022
© A kiadó, 2022

Minden jog védve.

A borító *A köztársaság kikiáltása a Kossuth téren* (MTI Fotó) című fénykép felhasználásával készült.

Tartalom

Foreign Authors 9
Magyar szerzők 10
Bevezető gondolatok (Gulyás Gergely) 15
Köszöntő (Koltay András) 17
Előszó (Simon János) 19

The Changes – In an International Context 21
Josep M. Colomer: National Sovereignty and Multiple Governments 23
Jerzy J. Wiatr*:* National Security in an Unsafe World – A Central European Perspective 29
Lia Maria Pop – Irina Michaela Pop: Xenophobia in 2020 Europe – A View on Xenophobic Political Parties 37
Antonello Biagini – Andrea Carteny: After the Fall of the Wall, 'Ostalgia': From Berlin to Budapest? 61
Inmaculada Szmolka: A Theoretical and Methodological Proposal for Analysing the Effects of Political Change on Political Regimes 71
Algis Krupavičius: Lithuania in Comparative Perspective: From Transition to Flawed Democracy 83
Anu Toots: Transformation of the Estonian Welfare State in the 21st Century – Saying Goodbye to Bismarck? 101
Carlos Flores Juberías: Spain and the EU Eastward Enlargement 119
Américo Saldívar V.: Exemplary People in Mexico and Hungary – A Brief Comparative History from the Mexican Perspective 131
Ilán Bizberg: Politics and the Pandemic in the World 137
Mohammad Farid Bin Abedin Bhuiyan: Central and Eastern European Political and Economic Integration 147

Részvétel és választások 159
Mészáros József – Syi: Politikai folytonosság és változás Magyarországon – Nyolc választás adataiból 161
Simon János: Él-e még a politika mint tudomány Magyarországon? – A választás szabadsága és az igazság a politikában 183
Nagy Bálint – Zachar Péter Krisztián: Az első szabad választások és a magyar médiahelyzet 201
Kiszelly Zoltán: A demokrácia részvételi eleme: harminc év kísérletei 215

Alkotmány és jog 225
Varga Csaba: Sikerek és kudarcok, várakozások és tapasztalások 227
Stumpf István: A jogállami forradalomtól a második alkotmányos rendszerváltozásig – Fókuszban az Alkotmánybíróság 243
Pokol Béla: Kettős állam és jogduplázódás – Kutatásaim összegzése 265

Cservák Csaba: Az Alkotmánybíróság kialakulása és sajátosságai a rendszerváltás során 279
Kovács István Gergely: Dogmák helyett értékek – Magyarország Alkotmánybíróságának rendszerváltoztatás kori és mai gyakorlata 289

Pártok és civil társadalom 301
Máthé Áron: Egy külföldről irányított rendszerváltás – 1944. március 19. – Magyarország német megszállásának mai megítéléséhez 303
Kiss Gy. Csaba: Jegyzetek a magyar átmenet historiográfiájához 313
Sallai János: A „nagy bontás" – A vasfüggöny felszedése a gondolattól a megvalósulásig 321
Fricz Tamás: Tervezettség és spontaneitás – Ki irányította a közép-európai rendszerváltásokat? 329
Szabó Máté: Civil társadalom a demokratikus átmenet, a konszolidáció és a hibridizáció időszakában 337
Zárug Péter Farkas: A magyar kalandordemokrácia kialakulásának alapjai – A jogfolytonosság fétise mint a lusztráció guillotine-ja 345

Nemzetközi kapcsolatok, Európai Unió és biztonságpolitika 357
Gazdag Ferenc: A magyar külpolitika stratégiai irányairól 1990–2020 359
Lóránt Károly: Az európai integráció jövője 367
Szánthó Miklós: Nyugatra tartunk. Nyugatra vágyunk? 383
Tóth I. János: A demográfiai téltől a konzervatív modernizációig 393
Koudela Pál: Globális Budapest és a migráció 407
Lőrinczné Bencze Edit: A demokratikus konszolidáció eredményei és korlátai a rendszerváltó Horvátországban 423
Domonkos László: A déli változat – rendszerváltás, magyarok, Jugoszlávia 435

Közélet, kultúra, kommunikáció 447
Csepeli György: A politikai hiszékenység három évtizede – avagy az elvehetetlen ironikus szabadság – Hiedelmek, demokrácia, hiszékenység heurisztikája 449
Nyakas Szilárd: Elszólás, nyelvi döbbenet, koincidenciák – A beszéd közélete 457
Szabó Tibor: A magyar közélet jellegzetes vonásai (1990–2020) 465
Kondor Katalin: Szabadon? Sajtóról, közéletről, kultúráról a „demokratikus" Európában 475
Pankucsi Márta: A gettóügytől a fészekrakók kilakoltatásán át a lyukói nyomortelepig 481
Simándi Irén: A Szabad Európa Rádió irodája Budapesten 489

Gazdaság és pénzügy 497
Hervainé Szabó Gyöngyvér: Magyarország környezetében: A gazdasági és társadalmi jóllét komparatív mutatói 1989–2019 között 499
Csath Magdolna: A magyar versenyképesség javításához erősíteni kell a gazdasági válságálló képességet 515
Lentner Csaba: Harminc év után szabadon: közpénzügyi restrikció vagy expanzió? 525
Becsey Zsolt: A magyar gazdasági versenyképesség és az uniós felzárkózás az elmúlt tíz évben régiós tükörben 539
Bogár László: Egy ismeretlen főszereplő: a rendszerváltozás – Tény, igazság, valóság és lényeg 551
Boros Imre: Nagy bajban van a Nyugat pénze 561

Évfordulók – 100 éve 573
Szalai Attila †: Találkozásom II. János Pál pápával 575
Vizi László Tamás: Trianon, rendszerváltás és a „nemzeti önérzetünknek parancsszava” 587
Ignácz Lilla – Kossuth Borbála †: Harsányi János, az utolsó magyar polihisztor 597
Patkó Edina: Ravasz László, a humanista teológus élete és munkássága – református püspökké választásának 100. évfordulójára 607

Vákát

Foreign Authors

Biagini, Antonello Folco is Emeritus Professor of History of Eastern Europe at Sapienza University, and Rector of Unitelma Sapienza University of Rome. His studies focus on East European History in the 19th–21st centuries, with attention to military and national trends, before and after WW1, Socialist regimes in Europe and Russia, post-Communist transitions. antonello.biagini@uniroma1.it

Bin Abedin Bhuiyan, Mohammad Farid is a Bangladeshi Economist and Political Scientist. faridabedin@gmail.com

Bizberg, Ilan is French–Mexican Professor and Researcher at the Colegio de México. ilan@colmex.mex

Carteny, Andrea is Professor of History of International Relations at the SARAS (History) Department of Sapienza University of Rome. His research focuses on the concept of nationalism and national identity in the 19th–21st centuries, mainly in the Mediterranean region, Central and Eastern Europe and Eurasian regions. Andrea.carteny@uniroma1.it

Colomer, Josep M. is a Spanish–American Political Scientist and Economist. Currently he is Professor at Georgetown University in Washington, D.C. josep.colomer@gmail.com

Juberias, Carlos Flores is a Spanish Jurisprudent and Social Scientist at the University of Valencia. Carlos.flores@univ

Krupavičius, Algis is a Lithuanian Professor of Political Science at Vytautas Magnus University of Vilnius. algis.krupavicius@vdu.lt

Pop, Irina Michaela is a Romanian Assistant Professor of Journalism and Communication Studies at the University of Oradea. popirinamichaela@gmail.com

Pop, Lia Maria is a Romanian Professor of Political Science, former Dean of the Faculty of Media and Political Sciences at the University of Oradea. popmarialia@yahoo.com

Saldívar V., Américo is a Mexican Professor Emeritus of Social Science at the National Autonomous University of Mexico (UNAM). americo@unam.mx

Szmolka, Inmaculada is Polish–Spanish Professor at the Department of Political Science and Administration of the University of Granada. iszmolka@ugr.es

Toots, Anu is an Estonian Social Scientist, Professor of Social Science Policy at the School of Governance, Law and Society of the University of Tallin. anu.toots@tlu.ee

Wiatr, Jerzy J. is a Polish Professor Emeritus of Political Science at the University of Warsaw and ex-President of the Central European Political Science Association (2000–20003). jwiatr@ewspa.edu.pl

Magyar szerzők

Becsey Zsolt László közgazdász (PhD), volt diplomata és európai parlamenti képviselő, a Károli Gáspár Református Egyetem oktatója. Fő kutatási területe a közép-európai országok felzárkózása az Európai Unión belül és a magyar külgazdasági kapcsolatok. Elérhetősége: zsolt.becsey@gmail.com

Bogár László közgazdász, a politikatudományok kandidátusa, a Károli Gáspár Református Egyetem docense. Fő kutatási területe a globális hatalomgazdaság struktúradinamikája. Elérhetősége: bogarlaszlo51@gmail.com

Boros Imre közgazdász, közíró. Érdeklődési területei: nemzetközi pénzrendszerek, integráció. Elérhetősége: drborosimre@gmail.com

Csath Magdolna közgazdász, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem kutatóprofesszora, valamint a Pázmány Péter Katolikus Egyetem kutatásvezetője. Fő kutatási területei: a versenyképesség, az innováció, az MKKV-szektor és a termelékenység. Elérhetősége: csath.magdolna@uni-nke.hu

Csepeli György magyar szociálpszichológus, szociológus, nyugalmazott egyetemi tanár, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar professzor emeritusza, a Szociológia Doktori Iskola Interdiszciplináris Társadalomtudományi Kutatások Doktori Programjának alapítója és programvezetője.

Cservák Csaba alkotmányjogász, a Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar Alkotmányjogi Tanszékének tanszékvezető egyetemi tanára és alapító szakvezetője (alapjogvédelmi szakjogászképzés), a Nemzeti Közszolgálati Egyetem tudományos főmunkatársa, a Köztársasági Elnöki Hivatal v. hivatalvezetője.

Domonkos László író, újságíró, szerkesztő. Eddig 38 kötete jelent meg, elsősorban történelmi esszék, de több publicisztika-, esszé- és egy novelláskötete is megjelent. Dolgozott Szegeden a *Délmagyarország*nál, majd a Magyarok Világszövetsége lapjánál, a Duna Televízióban és a RETÖRKI-ben. A *Trianoni Szemle* szerkesztőségének tagja, a *Magyar Hírlap* szerződéses munkatársa. Elérhetősége: domonkosla@gmail.hu

Fricz Tamás politológus, filozófus, közgazdász, a politikatudományok kandidátusa (PhD). A Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archívum tudományos tanácsadója és kutatási csoportvezetője, az Alapjogokért Központ kutatási tanácsadója, a *Magyar Nemzet* külső publicistája. Főbb kutatási területei: rendszerváltás Magyarországon és a közép- és kelet-európai országokban, pártok és pártrendszerek, demokratikus rendszerek, törésvonalak *(cleavages)* a 21. században, az Európai Unió története, illetve az EU politikai-hatalmi szerkezete. Elérhetősége: fricztamas@gmail.com

Gazdag Ferenc, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem professzor emeritusza, az MTA doktora, a Magyar Akkreditációs Bizottság Plénumának tagja. A European Security and Defence College Academic Board tagja. Kutatási területei: magyar kül- és biztonságpolitika, francia külpolitika. Elérhetősége: gazdag.ferenc@uni-nke.hu

Hervainé Szabó Gyöngyvér, a Kodolányi János Egyetem főiskolai tanára, rektori tanácsadója, a Szolgáltatás és Tudásgazdaság Kutató és Fejlesztő Intézet vezetője. Elérhetősége: szgyongy@kodolanyi.hu

Kiss Gy. Csaba művelődéstörténész, az MTA doktora, az Eötvös Loránd Tudományegyetem címzetes egyetemi tanára, a Magyar Demokrata Fórum egyik alapítója. Főbb kutatási területei: nacionalizmus, nemzeti jelképek Közép-Európában.

Kiszelly Zoltán politológus, a Kodolányi János Egyetem főiskolai docense, a Századvég Politikai Elemzések Központjának igazgatója. Fő kutatási területe a pártfinanszírozás, valamint a német és az európai politika. Elérhetősége: zookiszelly@gmx.de

Kondor Katalin közgazdaság-tudományi egyetemet végzett újságíró, pár hónapot leszámítva nyugdíjaztatásáig a Magyar Rádiónál dolgozott. Ez idő tájt különböző lapokban (*Magyar Hírlap, Aracs, Honvilág* stb.) jelennek meg írásai, több felkérést kap rendezvények műsorvezetőjeként is, havonta egy alkalommal a Klebelsberg Kúriában beszélget egy meghívott vendéggel. Elérhetősége: kondorkatalin1@gmail.com

Kossuth Borbála (1979–2021) jogász, szociológus, a nemzetközi tanulmányok szakértője, a Károli Gáspár Református Egyetem és a Kodolányi János Egyetem megbízott oktatója, a Harsányi János Tudásközpont főmunkatársa. Kutatási területei: emberi jogok és a demokrácia intézményei.

Ignácz Lilla filozófus (PhD), jogász, a Honvédelmi Minisztériumban jogi szakreferens, a Harsányi János Tudásközpont főmunkatársa. Főbb kutatási területe: logika, hermeneutika. Elérhetősége: ignacz.lilla@t-online.hu

Koudela Pál szociológus, a Kodolányi János Egyetem főiskolai tanára, a Harsányi János Tudásközpont főmunkatársa. Főbb kutatási területei: migráció és szabályozása, nagyvárosok társadalma. Elérhetősége: pkoudela@yahoo.com

Kovács István Gergely jogász, az Alapjogokért Központ stratégiai igazgatója. Szakterülete az Európai Unió joga, az EU „alkotmányos szabályai". Korábban az Európai Parlament és az amerikai kormány ösztöndíjasa. Számos jogi és politikai cikk, tanulmány és könyv szerzője, társszerzője. Nős, két leánygyermek édesapja. Elérhetősége: istvan.gergely.kovacs@gmail.com

Lőrinczné Bencze Edit regionalista, nemzetközi kapcsolatok szakértő, a Kodolányi János Egyetem Humánfejlesztési Tanulmányok Tanszék tanszékvezetője, habilitált főiskolai tanára, a Harsányi János Tudásközpont főmunkatársa. Főbb kutatási területei: területi politika, Nyugat-Balkán, Horvátország, az EU bővítési politikája. Elérhetősége: lbedit@kodolanyi.hu

Lentner Csaba közpénzügytan-professzor, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar oktatója, a Széll Kálmán Állampénzügyi Kutatóműhely vezetője. Főbb kutatási területe: fiskális és monetáris szabályozás. Elérhetősége: lentner.csaba@uni-nke.hu

Lóránt Károly mérnök-közgazdász. A Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet (RETÖRKI) nyugalmazott tudományos munkatársa. Civil szervezetek képviseletében együtt dolgozik az Európai Parlament képviselőivel, nyugati civil szervezetekkel és közgazdászokkal az európai együttműködés és gazdaságpolitika alternatív lehetőségein.

Máthé Áron történész (PhD), szociológus. A Nemzeti Emlékezet Bizottságának elnökhelyettese, korábban a Terror Háza Múzeum, illetve a Századvég Politikai Iskola Alapítvány munkatársa. Fő kutatási területe a 20. századi totalitárius diktatúrák története és azok társadalmi emlékezete. Legutóbb megjelent kötete: *Vörös karszalag. Ideiglenes karhatalmi osztagok 1944–1945* (Jaffa Kiadó). Elérhetősége: aron.mathe@neb.hu

Mészáros József matematikus, szociológus, a Károli Gáspár Református Egyetem egyetemi tanára, a Nyíregyházi Egyetemért Alapítvány Kuratóriumának elnöke. Főbb kutatási területei: társadalmi választások elmélete, alkalmazott matematikai statisztika, nyugdíjbiztosítás. Elérhetősége: meszaros.jozsef@barankovics.hu

Nagy Bálint, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem hallgatója, a Kossuth Rádió szerkesztője és riportere. Elérhetősége: nbalint97@gmail.com

Nyakas Szilárd Mikszáth Kálmán-díjas újságíró, egyetemi oktató (közéleti kommunikáció), a Magyar Rádiózásért-díj tulajdonosa. Elérhetősége: nyakas.szilard@gmail.com

Pankucsi Márta jogász, szociológus, filozófia szakos előadó, a Furmann Dávid Társadalomkutató és Innovációs Központ vezetője. Főbb kutatási területei: társadalmi innováció, bizalom, legitimáció, tőkekonvertáció. Elérhetőségei: pankucsimarta@gmail.com, www.pankmart.hu

Patkó Edina filozófus, közgazdász, újságíró, a Miskolci Egyetem doktorjelöltje. 2006–2008 között a Miskolci Egyetem Politikatudományi Tanszékén politikai filozófiát tanított. Kutatási területe a 20. századi magyar protestantizmus, a kanti, neokantiánus filozófia hatása a 20. századi magyar református teológiára. Publikációi: *A kantiánus elemek Ravasz László gondolkodásában; A nőkérdésről: félfordulat Immanuel Kantnál, egész fordulat Ravasz Lászlónál; Az erkölcs Ravasz László gondolatvilágában.* 2000-től a Rábaparti Kft. társtulajdonos-ügyvezetője. Elérhetősége: patkoedina39@gmail.com

Pokol Béla jogász, szociológus, politológus, az Eötvös Loránd Tudományegyetem professzor emeritusza, az MTA doktora. Elérhetősége: pokolb@ajk.elte.hu

Sallai János rendőrtiszt, történelemtudós (PhD), a Nemzeti Közszolgálati Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára. Főbb kutatási területei: rendészettudomány, rendészettörténet, államhatár-történet. Elérhetőség: sallai.janos@uni-nke.hu

Simándi Irén történész, a Kodolányi János Egyetem egyetemi tanára, a Harsányi János Tudásközpont főmunkatársa. Főbb kutatási területe: a 20. század politikatörténete, médiatörténet. Elérhetősége: simandiiren@gmail.com

Simon János politológus, szociológus, történész, a *Central European Political Science Review* főszerkesztője, a Kodolányi János Egyetem Demokrácia Kutató Intézetének igazgatóprofesszora, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem kutatóprofesszora és a Harsányi János Tudásközpont igazgatója. Kutatási területei: politikai kultúra, demokrácia, pártok, választások. Elérhetősége: janossimon11@gmail.com

Stumpf István jogász, politológus, szociológus, egyetemi tanár, a politikatudományok kandidátusa, a felsőoktatási modellváltás koordinációjáért felelős kormánybiztos, valamint a Tokaj-Hegyalja Egyetemért Alapítvány elnöke, volt alkotmánybíró, egykori kancelláriaminiszter. Elérhetősége: stumpf57@gmail.com

Syi (Szakadát István) szociológus, matematikusmérnök, egyetemi docens, a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Szociológia és Kommunikáció Tanszékének tanszékvezetője. Kutatási területei: cselekvéselmélet, játékelmélet, a digitális transzformáció elméletei és gyakorlatai. Elérhetősége: i@syi.hu

Szabó Máté jogász, politológus, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának egyetemi tanára, az MTA doktora. Főbb kutatási területei: a társadalmi mozgalmak és a politikai tiltakozás, az emberi jogok és az ombudsmanok. Elérhetősége: szabo.mate@ajk.elte.hu

Szabó Tibor filozófus, politológus, a Szegedi Tudományegyetem professzor emeritusza. Főbb kutatási területei: olasz, francia és magyar filozófia- és politikatörténet. Elérhetősége: SzaboTibor@szte.hu

Szalai Attila (1950–2020) újságíró, diplomata, Lengyelország-szakértő. 1976 és 1990 között Varsóban élt.

Szánthó Miklós jogász, politikai elemző, az Alapjogokért Központ igazgatója, a Közép-Európai Sajtó és Média Alapítvány elnöke. Fő kutatási területe az alkotmányjogot és politikát is befolyásoló világnézeti küzdelmek. Írásai, publicisztikái rendszeresen jelennek meg a hazai és nemzetközi sajtóban, tudományos folyóiratokban. 2021-ben a Magyar Érdemrend Lovagkeresztjének polgári tagozatával ismerték el munkásságát.

Tóth I. János filozófus, a Szegedi Tudományegyetem Filozófia Tanszékének habilitált docense. Főbb kutatási területei: alkalmazott etika, környezetfilozófia, a játékelmélet és a demográfia társadalomfilozófiai kérdései. Az Alkalmazott Filozófiai Társaság titkára, tagja az SZTE Málnási Bartók György Filozófia Doktori Iskolának, illetve több hazai és nemzetközi társaságnak. 150 publikáció és számos monográfia és jegyzet szerzője. Legfontosabb három könyve: *Játékelmélet és társadalom* (1997), *Fejezetek a környezetfilozófiából* (2005), *Demográfiai tél. A modernizáció sötét oldala* (2021). Elérhetősége: joth@philo.u-szeged.hu

Varga Csaba jogfilozófus (DSc, 1991), Széchenyi-díjas (2013), a Pázmány Péter Katolikus Egyetem professzor emeritusza, az egykori akadémiai Jogtudományi Intézetben kutató professzor emeritusz. Főbb vizsgálódási területe: jogfilozófia és jogelmélet, makroszintű jogszociológia, jogantropológia és jogösszehasonlítás, továbbá jogállami átmenet és joguralom. Elérhetősége: varga.csaba@jak.ppke.hu

Vizi László Tamás jogász, történész (PhD), a Magyarságkutató Intézet tudományos főigazgató-helyettese, a Kodolányi János Egyetem rektorhelyettese, főiskolai tanára. Főbb kutatási területe a magyar nemesi felkelés története a francia háborúk korában, valamint Trianon és a két háború közötti időszak magyar politikatörténete, a trianoni békeszerződés magyar aláíróinak élete. Elérhetősége: vizi.laszlo.tamas@mki.gov.hu; lvizi@kodolanyi.hu

Zachar Péter Krisztián történész, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem habilitált egyetemi docense, az Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar Nemzetközi Kapcsolatok és Diplomácia Tanszék vezetője. Fő kutatási területe a modern politika- és társadalomtörténet. Elérhetősége: zachar.peter.krisztian@uni-nke.hu

Zárug Péter Farkas politológus, politikai elemző, kampányszakértő, a Miskolci Egyetem Alkalmazott Társadalomtudományok Intézetének adjunktusa. Kutatási területe: a magyar rendszerváltozás, a magyar parlamentarizmus működési mechanizmusai és pártviszonyai, valamint a politikai kommunikáció és marketing területe. Legutóbb a történeti politológia területén jelent meg monográfiája *Tudós-politikusok kora* címmel (L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2021). Elérhetősége: zarugpeter@gmail.com

Bevezető gondolatok

Tisztelt Olvasó!

A rendszerváltoztatás felemelő pillanatok egész sorát hozta el, amelyek kitárták a szabadság kapuját. Ezek a pillanatok – bár sokakhoz elértek – mégsem álltak össze egyetlen nagy közös élménnyé, amely erőt adhatott volna a rendszerváltoztatás magyar társadalmának a rendkívül komoly áldozatokkal járó átalakuláshoz.

Az út, amelyet a „szabadság vándorainak" be kellett járniuk, hosszú volt. Napjainkban, majdnem harminckét évvel Nagy Imréék temetése, harmincegy évvel a szabad választások és harminc esztendővel a szovjet csapatok távozása után a legrövidebb történelmi távlat már adott.

A rendszerváltoztatás pillanata a mögöttünk hagyott két évszázad történelmi sorsfordulói közül az egyetlen, amely Magyarország számára hosszabb távon is szabadságot és nemzeti önrendelkezést hozott. A rendszerváltoztatást sikerült vér nélkül, békés körülmények között véghez vinni. Magyarország átállt az államszocializmusról a piacgazdaságra. Az ország visszanyerte az 1944-ben elvesztett szuverenitását, a vasfüggöny leomlott, az utolsó szovjet csapatok is elhagyták hazánk területét, és Magyarország másfél évtizeden belül polgárainak szabad akaratából csatlakozott a transzatlanti katonai szövetséghez és az Európai Unióhoz.

E folyamat a magyar társadalom számára azonban sok csalódással is járt: nem sikerült rövid időn belül felzárkóznunk a nyugati életszínvonalhoz. A rendszerváltoztatás morális adóssága a lusztráció és az igazságtétel elmaradása. Az MSZMP megszűnt ugyan, azonban utódpártjai máig velünk élnek, ahogyan az állampárt hálózatai sem tűntek el egyik napról a másikra – sőt sok prominense mentette át egykori politikai tőkéjét gazdasági, kulturális tőkévé.

A rendszerváltó erők 2010 utáni, több mint egy évtizede tartó kormányzása számtalan morális adósságot törlesztett. Ezek közül is kiemelkedik az új alkotmány elfogadása, amely két évtized távlatából nemcsak megerősítette a rendszerváltoztatás jogállami forradalmának vívmányait, de – identitásunk meghatározásának részeként – a magyar nemzet mai szabadságát is az 1956-os forradalomból származtatja.

Mindezen események mélyebb mozgatórugóinak kutatása, feldolgozása és közkinccsé tétele azért is kiemelten fontos, mert az 1990 óta eltelt három évtized alatt többségében elköszönt tőlünk az a nemzedék, amely a kommunista diktatúra előtti évtizedekben a szabadság és az összetartozás nemzeti eszményét megőrizve küzdötte végig a rendszerváltoztatást, és az alapoktól kezdte újra Magyarország felépítését. Érett korba lépett egy nemzedék, amelynek a rendszerváltoztatás jutott ifjúságként, s megélte ennek a harminc évnek minden sikerét és csalódását. Felnőtt egy nemzedék, amely már csak könyvekből és filmekből ismeri, vagy érzelemmentes iskolai tananyagként találkozott az egykor létezett szocializmus diktatúrájával, és amelynek a rendszerváltoztatás már nem személyes emlék, csak történelem.

Különösen fontos tehát, hogy a valóságot a lehető legjobban megismerve feldolgozzuk a múltat, s így értsük mindazt, amit napjainkban is érvényes üzenetként tovább kell vinnünk, ha a magyarságot szabadságban élő, szuverén nemzetalkotó közösségként akarjuk megőrizni.

E tanulmánykötet fontos eszköz a mögöttünk hagyott harminc év megismerésére és értékelésére.

Gulyás Gergely
Miniszterelnökséget vezető miniszter

Köszöntő

Ez a gazdag és sokszínű szerzőgárdát felvonultató kötet a három évtizeddel ezelőtti közép-kelet-európai rendszerváltoztatásokra, azon belül elsősorban a magyar jogállami átalakulásra emlékezik, és egy, a világjárvány miatt sajnálatos módon elmaradt konferencia előadásainak írott változatát tartalmazza. Az immáron több mint harminc évvel ezelőtt történtek, a vasfüggöny megnyílta meghatározó élmény mindazoknak, akik átélték. 1989-ben ledőlt a berlini fal, majd a rákövetkező évben, nem sokkal azután, hogy Lothar Matthäus a nyugatnémet labdarúgó válogatott csapatkapitányaként a magasba emelte a világbajnoki trófeát, a két Németország jogi értelemben is egyesült. A németek egymásra találása tette leginkább átélhetővé a kettéosztott kontinens átalakulását, amelyből a nyugati határnyitással mi is kivettük a részünket. A változások szele – ahogy akkor a Scorpions zenekar is megénekelte – Magyarországra is begyűrűzött, a berlini fal eltakarításakor Magyarország már nem volt többé népköztársaság.

A 2020-as harmincéves évforduló alkalom arra, hogy emlékezzünk saját szabadságunk visszanyerésére, és persze arra is, hogy mi vezetett az európai kontinens kettéosztásáig, egyúttal Magyarország tönkretételéig. A 20. század történelmét mi, magyarok is sokszorosan megszenvedtük: benne két vesztes világháború, Trianon, a holokauszt és a kommunizmus pusztítása. Harminc éve kezdődött a visszatalálás a történelem kizökkent menetébe.

Harminc év… páratlanul hosszú időszak az újkori magyar történelemben, amelyet – ha lehetett is volna sikeresebb – külső elnyomó hatalmak igájától távol töltöttük. Sorsunkat saját jó és rossz döntéseink által irányítottuk. Erőszakos külső fenyegetés nélküli, de belső feszültségektől szabdalt évtizedek, amelyek után a közös társadalmi minimumban, értékrendben való megegyezés lehetősége a politikai-közéleti erők és szereplők között ma talán távolabbinak tűnik, mint három évtizede. Szimbolikus és sokatmondó példája ennek a budai várnegyedben jelenleg is zajló építkezések megítélése. Akik a háború és a kommunizmus által elpusztított épületek egy részének visszaépítését kívánják, ebben történelmi helyreállító munkát látnak. Mások építészeti, politikai, egyéb érveket állítanak az elképzelésekkel szemben. Megítélésem szerint azonban nem szakmai vagy művészi, hanem elsősorban erkölcsi kérdésről van szó. A háború után részben úgy-ahogy helyreállított, részben oktalanul lerombolt budai várnegyed legalább részleges visszaépítése a magyar államiság és hagyományok tiszteletéből fakadó morális kötelezettség akkor, ha egy állam – gazdaságilag és minden más szempontból is – elég erős ahhoz, hogy azt megtehesse. Hasonló a helyzet a berlini Stadtschloss-szal, a Hohenzollernek palotájával, a 19. században egységesülő német állam formális központjával, ami szintén újraépül. Helyes, hogy mindkettő körül éles viták folytak és folynak, és helyes, ha visszaépülnek. Mint ahogy az is példás, hogy nem uralkodók és arisztokraták ülnek majd bennük. A régi-új épületek összekötik a múltat a jövővel, modern, új funkciót kapnak, és erős, önbizalommal teli 21. századi nemzetek képét sugározzák majd. Berlinben a palota az Unter den Linden utolsó még hiányzó mozaikdarabja, míg ránk a budai váron

túl is vár még némi munka, amíg a háború és a kommunizmus pusztításának nyomait a kövekből és a lelkekből is eltüntetjük.

A megkésettségből, a sietség kényszeréből félreértések is adódhatnak. A békés, egységes és erős Európa, a schumanni és adenaueri gondolat hívei vagyunk, de ezen elvek gyakorlatba ültetésének egyenjogúságon és egymás értékeinek kölcsönös elismerésén kell alapulnia. Azért is érdemes a kerek évfordulókon megadni a módját az emlékezésnek, mert a harminc évvel ezelőtt történtekből erőt meríthetünk mai problémáink megoldásához. Ha sikerült megdönteni a kommunista rendszert, meghaladni a jaltai békerendet, légiessé tenni az Európán belüli határokat, ezzel enyhítve a 20. század megannyi sérelmének fájdalmát, akkor a nemzetközi, európai együttműködés éppen aktuális válságaival is megküzdünk valahogy.

A rendszerváltoztatás kerek évfordulóját ünnepelve örüljünk együtt az elnyert szabadság adta lehetőségeknek, az országhatárokon, sőt, óceánokon átívelő nyílt, őszinte eszmecsere lehetőségének. Ennek jegyében kívánok minden tisztelt Olvasónak elmélyülést a kötet értékes tanulmányaihoz!

Koltay András
prorektor
Nemzeti Közszolgálati Egyetem

Előszó

A tisztelt Olvasó az évfordulós könyvek legújabb kötetét tartja kezében, amely a *30 éve szabadon konferencia* több mint félszáz tudományos tanulmányát tartalmazza.

E sorok írója társaival 2000-ben megszervezte a *Tíz éve szabadon* nemzetközi konferenciát, több mint félszáz magyar és nemzetközi társadalomtudós részvételével. Ezt a *Húsz éve szabadon,* majd *a 25 éve szabadon* évfordulós rendezvény követte. Mindhárom nagy nemzetközi tanácskozáson több mint félszáz előadás hangzott el, amelyekből egy nagy sikerű könyvsorozat született. Az első és a harmadik rendezvényt az Országházban tartottuk, a másodikat a Magyar Tudományos Akadémia Dísztermében.

2020-ban is szerettük volna megünnepelni a harmincéves évfordulót, de a pandémia közbeszólt, s az elkészült előadások nem hangozhattak el. Ez még inkább arra ösztönzött bennünket, hogy az el nem hangzott előadásokat kötetbe szerkesztve megjelentessük. Ehhez méltó partnert találtunk a Nemzeti Közszolgálati Egyetem vezetésében.

A kötet 51 neves szerzőjének 43 írása emlékeztetni szeretné a tisztelt Olvasót a régi diktatúrára, a rendszerváltás folyamatára, az azóta eltelt harminc év küzdelmeire és mindezek szakmai tanulságaira. A könyv azt is mutatja, hogy a társadalomtudósok 2020-ban hogyan értelmezték a múltat és a jelent, hogy reményeink szerint ennek ismeretében jobban megérthessük a valóságban zajló folyamatokat és rejtett lehetőségeket. A múltat ismernünk kell, hogy a jelenben tudjunk gondolkodni, és jobb jövőt tudjunk építeni!

A demokrácia intézményesített szabadság. Felelősségünk, hogy a legjobb lehetőségeket intézményesítsük, hiszen csak így tudjuk folyamatosan védeni és fejleszteni, hogy örökre a szabadság világában élhessünk.

A 20 éves, a 25 éves és a mostani évfordulós kötet összeállításában nagy munkát végzett az időközben elhunyt dr. Kossuth Borbála (1979–2021) kollégánk, ezért e könyvvel rá is emlékezünk.

Simon János,
a kötet szerkesztője

Vákát

The Changes – In an International Context

Vákát

Josep M. Colomer

National Sovereignty and Multiple Governments

Introduction

To make the complexity of the current globalised world governable, the processes of decision-making must be simplified. Each of the multiple levels and sectors of government should deal with specific policy issues. None of them should claim jurisdiction over all policy and collective issues.

The model of multiple levels of government militates against the claim of unity of powers or 'sovereignty', which has become one of the most obsolete political concepts in the current world. The concept of sovereignty was coined long ago, by the mid-seventeenth century, by such luminaries like the English Thomas Hobbes and the French Jean Bodin, with the intention of justifying the strengthening of the central powers of the monarchy. The root 'sover-' comes from the Latin 'super', or supreme. The monarch's sover-eignty or supre-macy was conceived as 'absolute' and the subsequent political regime as 'absolutism'. That is why we still sometimes call – a current king or queen the 'mon-arch', that is, the only or 'mono-' holder of decision power, or 'the sove-reign', even if almost nobody enjoys such monistic or absolute powers nowadays.

Redefining national sovereignty in a globalised world

Many currently existing constitutions enshrine 'sovereignty' of the 'people', the 'parliament', the 'nation' or the 'state', but the concept is the same as it was created centuries ago for the monarchs, only allocated now to somewhat different subjects. Sovereignty continues to be conceived as 'absolute'. It implies that one single political body has the prerogative to make final decisions on all public issues within a clearly-bordered territory. In reality, almost no monarch, dictator, president, parliament, people, state or nation has this power nowadays.

Sovereignty is not what it was nor what it was assumed it would be. Today, international law is claimed to have direct effect on the citizens of every country; the global institutions' work consists precisely in coordinating, shaping, approving and making public policies enforceable by the states, for which tasks they frequently interfere in domestic affairs; almost all the states are deprived from the unlimited power to produce laws, which was implied by the notion of sovereignty.

The current world is not one in which states interact as independent entities but one of interdependence. When the campaigners for the United Kingdom to leave the European Union or Brexit spread the slogan 'take back control', they implicitly acknowledged that the British Government had lost the absolute control of its internal affairs, mainly

https://doi.org/10.36250/00983_01

although not only at the hands of the European Union. But the Brexiters discovered very soon that in a globalised world the government cannot control many public issues as it was presumed it would be.

Some politicians talk of 'limited', 'shared', 'divided' or 'partial' sovereignty when they face undeniable international memberships and commitments. Similar expressions are used sometimes to deal with internal divisions of powers between central and territorial governments in federal-type countries. Yet those expressions are an oxymoron. Sovereignty is absolute or it is not sovereignty; it cannot be shared or divided. The president of the European Commission, Jean-Claude Juncker, as well as the president of France Emmanuel Macron, sometimes encouraged a 'European sovereignty'. With this, they acknowledged the erosion of nation states' sovereignty. But obviously, they did not mean that the states of Europe should submit all public policies to final decisions by the EU. What these and similar expressions by politicians at different levels intend to transmit is the wish that some level of government – local, national, continental or global – should be able to make final decisions on *some* issues. They are different issues for each level of government – which is the opposite of sovereignty as traditionally and legally conceived as the power to make final decisions on everything.

Most states of the world have exerted their legal sovereignty to give up the actual exercise of their sovereignty on many policy issues. Yielding some part of sovereignty to an international power destroys the very meaning of sovereignty. Formally, once inside an international institution, each state keeps the legal right to exert its formal sovereignty and leave. But this rarely happens. Indonesia withdrew from the United Nations, but only for 20 months in 1965–1966, its absence being registered as a 'cessation of cooperation'. The United States left the UNESCO in 1984 after accusing it of advancing Soviet interests; it returned, only to leave again, together with Israel, in 2017 after Palestine was voted in full membership. The United Kingdom voted to leave the European Union in 2016 with catastrophic consequences. As these few experiences suggest, the costs of leaving or backing away from international organisations or commitments are very high.

In federal countries, attempts by central governments to regain their sovereignty by taking back powers that are in the hands of local governments also tend to involve bitter political crises. As long as the economic, technological and human trends keep developing as they have done for decades, the loss of sovereignty of any single unit will become irreversible.

Multiple level unions

The member states of the largest continental or multi-state unions, such as the United States of America and the European Union, have largely given up their sovereignty even in legal terms.

Let us look at the evolution of the concept over time. During the campaign for the initial thirteen independent states to ratify the U.S. Constitution in the late eighteenth century, one of its main authors, James Madison, argued that 'each State, in ratifying the

Constitution, is considered as a sovereign body, independent of all others'. He assured that 'the States will retain under the proposed Constitution *a very extensive portion* of active sovereignty', and upheld that 'the power delegated by the proposed Constitution to the federal government are few and defined, [while] those which are to remain in the State governments are numerous and indefinite'.

Yet when the Constitutional Convention submitted the constitutional text to Congress, it noted that: 'It is obviously impracticable to secure all rights of independent sovereignty to state, and yet provide for the interest and safety of all.' An early Amendment clarified that 'the powers not delegated to the United States by the Constitution, nor prohibited by it to the States, are reserved to the States'. But the word 'sovereignty', which was initially associated with the states, does not appear in the Constitution of the U.S. It holds, rather the other way around, that: 'This Constitution, and the Laws of the United States […] shall be the supreme Law of the Land.'

The tension between the two levels of government was durable. By the early nineteenth century, the Supreme Court confirmed that 'the Constitution and the laws made in pursuance are supreme, they control the Constitution and laws of the respective states, and cannot be controlled by them'. In reaction, several states defended their rights to enforce their own rules on numerous issues, much beyond the basic affairs related with taxes, police or the expropriation of private property for public services – including, most ominously, the right to own slaves. This strain triggered the Civil War in 1860.

The European Union was initially conceived in the aftermath of the bloodbath of the Second World War with the aim of the 'definitive abolition of division of Europe into national, sovereign states', in the words of Altiero Spinelli, one of its Founding Fathers. Since then, the EU has been following several steps which mirror the historical process of building the United States of America.

The EU has greatly expanded its powers over time. It has approved thousands of regulations which are directly binding on all the European citizens, as well as high numbers of directives which are confirmed by the state parliaments. The European Court of Justice early affirmed the primacy of European Union law over the law of the member states; when there is conflict between them, the European law prevails and the norms of national law, including the constitutions of member states, have to be set aside. The Treaty of Lisbon, enforced since 2009, confirmed that 'the Treaties and the law adopted by the Union on the basis of the Treaties have primacy over the law of Member States'.

In the EU's multi-level structure of governance, nobody is actually sovereign anymore: neither the traditional states, which are 'member' states of the Union, are deprived of competence on important policy issues, and are submitted to the primacy of European law, nor any local or regional government that might claim such an ambition. The member states of the EU have pooled powers derived from their previous sovereignties, but they have not created a new European sovereignty either. The citizens of Europe live under multiple jurisdictions of different scopes and breadths.

In the written constitutions of ten EU member states, the word 'sovereignty' is not even mentioned (Austria, Belgium, the Czech Republic, Cyprus, Denmark, Germany, Italy, Luxembourg, the Netherlands, Sweden). Rhetorical references to the sovereignty

of ‘the people’ are made, as a simple synonym of democracy, in seven states (Estonia, Finland, France, Greece, Hungary, Latvia, Portugal). The sovereignty of the ‘nation’ is affirmed in only five countries and that of the ‘state’ in another four (Bulgaria, Croatia, Lithuania, Romania and Spain for the former, and Ireland, Malta, Poland and Slovakia for the latter).

Lending further support to EU power, the Constitution of Ireland asserts that: ‘No provision of this Constitution invalidates laws enacted, acts done or measures adopted by the State which are necessitated by the obligations of membership of the European Union or of the Communities.’ The Constitution of Slovenia, which is a more recent democracy that aimed from the beginning to become a member of the EU and took the issue as a leitmotif, proclaims no less than eight times that the republic will ‘transfer the exercise of sovereign rights to international organizations’.

The notion of sovereignty is also alien to many other countries. In the constitutions of Commonwealth members such as Australia, Canada, Jamaica or New Zealand, the words ‘sovereign’ or ‘sovereignty’ are not even written.

These examples could provide new inspiration to move further on towards – to paraphrase Spinelli – the definitive abolition of division of the world into national, sovereign states.

An effective democracy requires multiple governments

All formulas for democratic governance are hybrids with different combinations of direct participation, representative elections and expert rule, which imply different degrees of openness, transparency and accountability. Even in a town hall assembly a few advisors, officers or councillors prepare the discussion and shape how the issues are going to be debated, while political parties remain on the side.

At the state level, parliaments, governments and presidencies are formed on the basis of partisan elections, while the members of the judiciary, most officers in the administration, the rulers of the central banks and specialised agencies are usually selected by non-elective means. In international or global organisations, the assemblies and councils representing elected (and non-elected) governments of the member countries are replicated with boards formed by highly-qualified professionals who need proven experience and pass demanding tests to get their jobs.

All these formulas tend to complement each other at the different governance levels. Representative governments enrich their background with people’s direct participation in consultative or advisory events. Global institutions mostly ruled by experts heavily rely their legitimacy on the participation of national democratic governments.

Would be a good or bad way of governing your country?

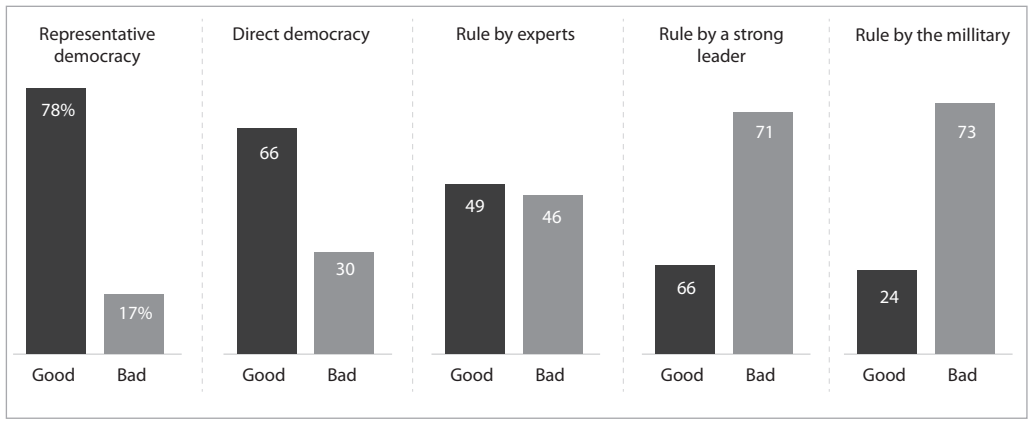

Figure 1: Support for direct democracy, representative government and rule by experts
Note: Percentages are global medians based on 38 countries.
Source: Pew Research Center 2017, Global Attitudes Survey, Q29a-e.

There is broad popular support for these different formulas of government across the world, in contrast with broad rejections of personalist and military dictatorships, as reported by a Global Attitudes Survey by the Pew Research Center summarised in the Figure.

Yet the smaller the community, the higher the opportunities are for direct democracy. The broader the public, the more important elections of representatives are. And the more complex the issue, the more influential the role of unelected specialists selected for their expertise tends to be.

Summary notes

For democracy in the present day, there is not a single institutional master key able to open all doors. On public affairs, one size does not fit all. The assumption that it does was, and still is, the main mistake implied in the modern notion of national state sovereignty, by which the performance of democracy in the current world is strongly wounded. Recent economic, technological and human developments are promoting critical revisions of the issues allocated to each level of government and a major restructuring of democratic regimes.

This text is adapted from the book by Josep M Colomer and Ashley L Beale, *Democracy and Globalization: Anger, Fear, and Hope.* New York: Routledge, 2020. Online: https://doi.org/10.4324/9781003027492

Literature

Colomer, Josep M, *How Global Institutions Rule de World.* London: Palgrave Macmillan, 2014. Online: https://doi.org/10.1057/9781137475084

Colomer, Josep M, *Strategic Transitions.* Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2000, 33–36.

Colomer, Josep M, 'Transition by Agreement: Modeling the Spanish Way'. *American Political Science Review* 85, no 4 (1991), 1283–1302. Online: https://doi.org/10.2307/1963946

Jerzy J. Wiatr

National Security in an Unsafe World – A Central European Perspective

Central Europe is a political, rather than a geographical, concept. It emerged a hundred years ago, in the aftermath of the First World War, which resulted in the collapse of two multi-national empires (the Russian and Austro–Hungarian) and in the emergence of several independent states (Czechoslovakia, Finland, Estonia, Lithuania, Latvia and Poland) as well as the incorporation of Croatia and Slovenia in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians, which in 1929 became the Kingdom of Yugoslavia. Austria and Hungary – two nation states established on the ruins of the Hapsburg Empire – suffered the consequences of defeat. In case of Hungary, the consequence of the Trianon Treaty was the separation of about one-third of ethnic Hungarians from the new Hungarian state. In case of Austria, the defeat meant the return to the century-old dilemma of her place in the broader community of German-speaking nations. All Central European states were exposed to the consequences of the rivalry between regional powers – Germany and the Soviet Union – and were too weak to protect their independence by their means alone. Local conflicts over territorial issues (such as Polish–Lithuanian, Polish–Czechoslovak, Hungarian–Romanian) made the political and military alliances of the Central European states impossible. Some of them – Czechoslovakia, Poland, Romania – based their security strategies on alliance with France. Such strategy failed, mostly because of the dominant pacifist sentiments in France and Great Britain, which led to the policy of appeasement with Nazi Germany.

The Second World War turned Central Europe into the Soviet sphere of hegemony – both because of the military situation and due to the decisions made by the victorious power at the Yalta and Potsdam conferences in 1945. The imposition of Soviet hegemony constituted one of the reasons for prolonged conflict with democratic states of the West, but not the main reason, as suggested by some historians of this period.[1] The United States and Great Britain were ready to abandon Central Europe to the Soviet Union, but decided to stand up to the further attempt to expand the Soviet sphere of influence (in Greece, West Berlin, Korea). For forty-five years, Central Europe became the dependent part of the Soviet bloc. During this period two states in the Balkans – Yugoslavia and Albania – were able to free themselves from the Soviet hegemony, both remaining Communist dictatorships. In Central Europe, however, the Soviet hegemony remained intact until the emergence of the reformist leadership of Mikhail Gorbachev. Previous attempt to democratisation were put down by the Soviet armed forces (Hungary 1956, Czechoslovakia 1968) or paralysed by the threat of such intervention (Poland 1981).

[1] Mark Kramer and Vít Smetana (eds), *Imposing, Maintaining, and Tearing Open the Iron Curtain. The Cold War and East-Central Europe, 1945–1989* (Lanham: Lexington, 2014).

https://doi.org/10.36250/00983_02

Central Europe had to pay for the international arrangement that brought peace, but not freedom, to the European continent.

The peaceful transition from Communist regimes to democracy began thirty years ago in Central Europe and resulted in the total transformation of the geopolitical situation of this region. Central European states not only changed their internal regimes but also liberated themselves from the Soviet tutelage – the change made possible only because the Soviet Union was in the process of deep internal change, which in 1991 resulted in its dissolution. Historians of this period stress the crucial role played by the last Soviet leader, whose strategy of building 'a common European home' opened the door for peaceful change in Central Europe.[2] Twenty-five years ago, in the aftermath of the cold war and after the fall of Communist regimes in Europe, perception of the security situation in Europe was dominated by optimism.[3] Most of us believed that the century-old history of wars and hostility has come to its end. Such optimism was based on three main arguments:

The perspective of the world dominated by the United States led to the belief that the American leadership would lead to the peaceful resolution of conflicts and to the gradual expansion (by peaceful means) of liberal-democratic values. *Pax Americana* was seen as the fundamentally better alternative to ideological confrontation and to the conflicts based on national egoisms.

The peaceful transformation of the political climate in Europe, symbolised by the reconciliation between former enemies (German–French reconciliation followed by the German–Polish reconciliation) created hopes for friendly relations between former enemies. Considering the long and tragic history of the Polish–German conflict, such reconciliation was indeed a miracle.[4]

The disappearance of the ideological superpower – USSR – and the change of regime in Russia, as well as the weakening of her international position, were seen as guarantees of new, friendly relations between European nations.

In the following years the extension of NATO and of the European Union provided the Central European region with unprecedented feeling of security. Even the ethnic wars in former Yugoslavia have not weakened such atmosphere of security, partly because the NATO intervention in these military conflicts (in Bosnia–Herzegovina and in Kosovo) put an end to the war phases of these confrontations. In the Central European region, the system transformation was a peaceful process, including the 'velvet divorce' which marked the dissolution of Czechoslovakia.

Only few authors argued for caution and challenged the prevailing optimism. One of them was the prominent Israeli political scientist and diplomat (and my good friend of many years) Shlomo Avineri. In an essay on Eastern Europe, Avineri warned about the possibility of a 'return to history', by which he meant the heritage of authoritarianism

[2] Archie Brown, *The Gorbachev Factor* (Oxford: Oxford University Press, 1996).
[3] F Stephen Larrabee, *East European Security After the Cold War* (Santa Monica: Rand, 1993).
[4] Jerzy J Wiatr, *Polish–German Relations. The Miracle of Reconciliation* (Opladen–Berlin–Toronto: Barbara Budrich Publishers, 2014).

and nationalism in East-Central Europe.[5] The other was Samuel P Huntington who – in his famous book on 'three waves of democratization' – warned about the possibility of a 'reverse wave' caused by 'authoritarian nationalism', 'religious fundamentalism', 'oligarchic authoritarianism' and/or 'populist dictatorships'.[6]

The most radical versions of such scenarios have not materialised – at least for the time being. In post-cold war East-Central Europe no democratic regime has been overthrown by force and no dictatorship has been established. While recent developments in Hungary and Poland lead many of us to the critical evaluation of the 'new authoritarianism',[7] they have not created dangers to peaceful relations between nations of our part of Europe.

Today, however, there are reasons to be concerned for the long-term implications of the political changes that took place in the early years of the 21st century. Four such changes are of greatest importance for the security situation of the nations of Central Europe (as well as for the others).

The first is the crisis of American leadership. It has been caused by the adoption of the highly ideological approach to American foreign policy, particularly during George W Bush's presidency. The end of the cold war and the obvious success of the American strategy of containment led some American politicians to the 'imperial delusions' and to the belief that the American overwhelming military power would allow the United States to subordinate the whole world to the American hegemony.[8] In early February 2001, I attended the National Prayer Breakfast in Washington at which the newly elected president delivered his first important speech on the aims of American foreign policy. President Bush argued that it was God's will to entrust the United States with the mission of promoting democracy all over the world and that he – as the president – considered his sacred duty to fulfil this mission. Rarely have I heard such clear declaration of the ideological nature of foreign policy. Soon after the terrorist attacks of September 2001, the United States (with support of the United Kingdom and some other states, including Poland) launched a war against Iraq. The Iraqi war turned out to become a major debacle for American position in the world. It was. To use the terminology of an American writer, 'a reckless response to terror'.[9] While militarily it was a fast success, politically it turned out to become a catastrophic defeat. Zbigniew Brzezinski has identified three main consequences of the war. First, it caused 'calamitous damage to America's global standing' and 'has discredited America's global leadership'. Second, it 'has been a geopolitical

[5] Shlomo Avineri, 'The Return to History. The Breakup of the Soviet Union', *The Brookings Review* 10, no 2 (1992), 30–33.

[6] Samuel P Huntington, *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century* (University of Oklahoma Press – Norman, 1991), 293–294.

[7] Jerzy J Wiatr (ed.), *New Authoritarianism: Challenges to Democracy in the 21st Century* (Opladen–Berlin–Toronto: Barbara Budrich Publishers, 2018).

[8] Carl Boggs, *Imperial Delusions: American Militarism and Endless War* (Lanham: Rowman & Littlefield Publishing, 2005).

[9] Stephen Holmes, *The Matador's Cape: America's Reckless Response to Terror* (New York: Cambridge University Press, 2007).

disaster'. Third, 'it has increased the terrorist threat to the United States'.[10] It is mostly because of the Iraqi fiasco that Brzezinski called the Bush presidency 'catastrophic'. The arrogance of the Bush presidency has become the favourite target of criticism among American political writers.[11] In the aftermath of the war, the weakening of the American leadership undermined the trust of other nations in the effectiveness of the alliance with the United States and encouraged some other states to take a more assertive stand in international relations. Brzezinski's hope for a renewed American leadership were based on his expectation that the new president (to be elected in 2008) would be able to undo the consequences of the 'disastrous' policies of George W Bush. It is true that during the Obama presidency, the United States has not committed mistakes of such calibre as the Iraqi intervention, but it is also true that the new president was unable to overcome the long-term consequences of the policies of his predecessor. The election (in 2016) of Donald Trump opened a new period in American defence policy, marked by the high level of unpredictability.

The second factor, to some degree related to the first, is the growth of international terrorism. While not a new phenomenon, the terrorism of the present century became a qualitatively new factor in world politics. It is no longer limited to a single state (or region). It became truly international. Unlike the older version of terrorism, the present one does not concentrate on specific demands and aims at the total destruction of the West. It is motivated by religious fanaticism, which makes it particularly dangerous. No nation of the world can feel secure any more. Even the most aggressive policies directed against the terrorists have not been able to prevent the continuous repetition of terrorist acts.

It is largely because of the new strength of Muslim fanaticism that the democratic revolt against authoritarian regimes in the Arab countries failed to produce the fourth wave of democratisation. Consequences of the 'Arab Spring' of 2011 have been disappointing – contrary to the early assessments in the majority of Western media and academic circles – and have become the third factor in the worsening of political climate. With the exception of Tunisia, all Arab states affected by the upheavals either turned to renewed autocratic regimes (Egypt) or fell in the state of prolonged civil wars (Libya, Syria and Yemen). The civil war in Syria produced the emergence of the 'Islamic State', a terrorist stronghold for religious fanatics committed to the idea of the world caliphate. Because of support given to the two sides in the Syrian civil war, the United States and the Russian Federation find themselves in a precarious position with potentially dangerous consequences.

The fourth factor of the new international situation is the growing strength and assertiveness of the regional powers – China and Russia – challenging the world hegemony of the United States. The rapid growth of the economic and political strength of China came as a surprise to most of the experts on Chinese politics. Even Zbigniew Brzezinski,

[10] Zbigniew Brzezinski, *Second Chance: Three Presidents and the Crisis of American Superpower* (New York: Basic Books, 2007), 146–149.

[11] Robert C Byrd, *Losing America: Confronting Reckless and Arrogant Presidency* (New York: W. W. Norton & Co., 2005); Dale R Herspring, *Rumsfeld's Wars: The Arrogance of Power* (Lawrence, Kansas: University Press of Kansas, 2008).

who predicted the growth of China as a world power, had not expected that it would be able to match American economic power earlier than in the middle of the 21st century.[12] From the perspective of Central Europe, it is the new role of the Russian Federation that causes concern. Before trying to address the question of the Russian challenge, I should like to stress the fact that there has been a direct link between the failure of American foreign policy and the growing assertiveness of the Russian Federation. The weakening of the American power encouraged Russia to challenge the world hegemony of the United States, particularly in the regions close to Russia and considered Russia's 'close neighbourhood'.

Crucial for the security of Central Europe is the role of the Russian Federation as the strongest regional power in close vicinity of the eastern frontiers of the European Union. Is Russia a real threat to our security? Is she likely to provoke a new war, as predicted by the former deputy chief of NATO forces British General Richard Shirreff in his newly published political fiction?[13] In his fictitious scenario, Russia invades Latvia and is finally defeated by the combined efforts of NATO and local Latvian partisan forces but the conflict remains confined to the Baltic area and do not escalate to the level of the third world war.

Serious discussion of the Russian challenge requires an understanding of the political transformation of Russia after the fall of the Communist regime and the dissolution of the Soviet Union. Internally, the post-Soviet period of Russian history has been marked by the chaotic years of Boris Yeltsin presidency, defined by Klaus von Beyme as 'anocracy' – a combination of autocracy and anarchy,[14] and by the neo-authoritarian rule of Vladimir Putin in the 21st century. The failure of democratic transformation had its roots both in the Russian political culture (including the heritage of the totalitarian dictatorship in the last century) and in the mistaken policy of the democratic West which refused to offer Russia badly needed economic assistance in the first years of its transition from Communist dictatorship. Putin's rule has been marked by successful efforts to restore Russia's position as great power. It is this aspect of his rule which, according to public opinion surveys, explains his strong popularity among Russian citizens.[15]

From the perspective of the Central European nations the crucial question is whether Russia of today constitutes a real danger to our security. I am convinced that she does not. In this, I oppose the dominant political narration in my own country. There are two main reasons for my position.

First, Russia is not an ideological power (like the former Soviet Union) and does not intend to export her political system and political philosophy to the rest of the world. Her national interest dictates the policy of regional hegemony within the geographically

[12] Zbigniew Brzezinski, *The Grand Chessboard: America's Primacy and its Geostrategic Imperatives* (New York: Basic Books, 1998).
[13] Richard Shirreff, *War with Russia. An Urgent Warning from Senior Military Command* (London: Hodder & Stoughton Ltd., 2016).
[14] Klaus von Beyme, *Transition to Democracy in Eastern Europe* (New York: St. Martin's Press, 1995), 166.
[15] Elena Shestopal, *New Trends in Russian Political Mentality* (Lanham: Lexington, 2016).

close vicinity of former Soviet republics and parts of Asia and Eastern Europe closest to the Russian borders but not in Central Europe, which has become part of the integrated transatlantic community.

Second, Russian leaders are well aware of the potentially disastrous consequences of attacking a member of NATO. Vladimir Putin is not an ideological fanatic but a pragmatic politician, carefully calculating his moves in world politics.[16] Only a lunatic would risk the war with NATO – the most powerful military alliance in world history.

Because of these two factors, I do not perceive Russia as a direct threat to the security of Central Europe. This does not mean, however, that conflicts with Russia can be excluded from our strategic thinking. It would be naïve to ignore the possibility of such conflicts, but it would also be wrong to exaggerate their impact on our security. Conflicts with Russia result from the competition over the future of those formerly Soviet republics which from the Russian point of view constitute the 'near abroad' of the Russian Federation and which are seen in the West as potential candidates for the extension of the economic and political structures of united Europe. Georgia in the Caucasus and Ukraine in Eastern Europe are the hottest point of such rivalry. Such conflicts, however, do not endanger the security of the Central European states, which are not and will not become parts of the potential Russian sphere of influence.

Recently, the Ukrainian crisis resulted in the deterioration of our relations with Russia not because of a direct danger to our security but because of the determination of the European Union to protect Ukrainian sovereignty endangered by the annexation of Crimea and by Russian-supported secession in the eastern provinces of Ukraine. To understand this conflict, one should go back to the precarious Russian–Ukrainian relations after the dissolution of the USSR. From the very beginning it was obvious that the ethnically Russian majority resented the incorporation of Crimea into Ukraine and wished its return to Russia.[17] Until the crisis of 2014, the Russian position on this issue was subordinated to the strategic consideration according to which close relations between two states were given preference to the interests and demands of the Crimean people. This has changed in early 2014, when the overthrown of the pro-Russian president Victor Yanukovich and the radical reorientation of Ukrainian foreign policy caused the Russian Government to abandon its cautious stand on the Crimean issue and to offer support (perhaps even encouragement) to the secessionists in the Donbas region. While NATO and the EU have had good reasons to offer political assistance to Ukraine and to oppose Russia on this particular issue, it would be a mistake to subordinate the totality of our relations with Russia to the resolution of the Ukrainian conflict. There are other important issues in which co-operation with the Russian Federation is vital for the security of Europe, including the solution to the civil war in Syria, the struggle against international terrorism and containing the proliferation of nuclear weapons.

[16] Alfred R Evans, *Power and Ideology: Vladimir Putin and the Russian Political System* (University of Pittsburgh – Center for the Russian and East European Studies, 2008).

[17] Anton Bebler, 'Crimea and the Ukrainian–Russian conflict', in *"Frozen conflicts" in Europe,* ed. by Anton Bebler (Opladen–Berlin–Toronto: Barbara Budrich Publishers, 2015), 189–207.

Political realism tells us that conflicts between regional powers cannot be ruled out. In the world of today they result from national interests rather than from fundamentally hostile ideological commitments as it had been the case during the cold war. Conflicts of such nature should not, however, be seen as catastrophic. Moreover, I am convinced that the only way to the resolution of such conflicts (Ukrainian included) is through a compromise – not very likely in the nearest future, but inevitable in a longer perspective.

More difficult to deal with are two other challenges: international terrorism and the flow of refugees from the Middle East and North Africa. These two issues call for unity of the democratic states and for a serious rethinking of our global strategy.

International terrorism constitutes the most dangerous challenge to our security because by its very nature it makes compromise solutions impossible. Central Europe has not been targeted by international terrorists yet, but it would be a dangerous mistake to assume that this state of affairs will last forever. It is, therefore, imperative that we close ranks with our allies in Western Europe and in America to collectively stand up to this challenge. It is also essential that we seriously address the social and political roots of the problem, including the unresolved Israeli–Palestinian conflict.

European solidarity is also necessary for finding a realistic solution to the refugee issue. Unlimited admission of refugees from war-affected regions of the Middle East and Africa is not a realistic policy, because it inevitably would cause the continuous growth of the number of potential migrants. On the other hand, both from moral and from political reasons, it is wrong to wash our hands and to leave this issue exclusively to those states which have been directly affected by the influx of refugees. What is at issue is not only the fate of the refugees but the cohesion of the European Union.

What practical recommendations can we draw from this analysis? I should offer four suggestions.

First, maintain and strengthen the unity and solidarity of the community of democratic nations of Europe and North America. Stand up to all attempts to weaken the European integration and oppose the policies of national egoism and isolationism.

Second, follow the policy of compromise and avoid the temptation to impose our will on others. Keep in mind that compromise is not a capitulation. Avoid double-standards in evaluating policies of friends and adversaries.

Third, avoid subordination of our foreign policy to ideology, even if it would mean abandoning the dreams of a ‘crusade for democracy’. Keep in mind the dramatic consequences of the ideologically motivated war with Iraq as the crucial caveat for the future.

Fourth, deal realistically and collectively with the refugee problem and with international terrorism and be ready to undertake necessary burdens in solidarity with the rest of the community of democratic nations.

This will not make Central Europe immune from dangers which characterise the world of today. Security analysis is not a recipe for a utopia but an intellectual instrument for making our practical policies more effective.

Literature

Avineri, Shlomo, 'The Return to History. The Breakup of the Soviet Union'. *The Brookings Review* 10, no 2 (1992), 30–33. Online: https://doi.org/10.2307/20080293

Bebler, Anton, 'Crimea and the Ukrainian–Russian conflict', in *"Frozen conflicts" in Europe,* ed. by Anton Bebler. Opladen–Berlin–Toronto: Barbara Budrich Publishers, 2015, 189–207. Online: https://doi.org/10.3224/84740133

Beyme, Klaus von, *Transition to Democracy in Eastern Europe.* New York: St. Martin's Press, 1995.

Boggs, Carl, *Imperial Delusions: American Militarism and Endless War.* Lanham: Rowman & Littlefield Publishing, 2005.

Brown, Archie, *The Gorbachev Factor.* Oxford: Oxford University Press, 1996.

Brzezinski, Zbigniew, *The Grand Chessboard: America's Primacy and its Geostrategic Imperatives.* New York: Basic Books, 1998.

Brzezinski, Zbigniew, *Second Chance: Three Presidents and the Crisis of American Superpower.* New York: Basic Books, 2007.

Byrd, Robert C, *Losing America: Confronting Reckless and Arrogant Presidency.* New York: W. W. Norton & Co., 2005.

Evans, Alfred R, *Power and Ideology: Vladimir Putin and the Russian Political System.* University of Pittsburgh – Center for the Russian and East European Studies, 2008.

Herspring, Dale R, *Rumsfeld's Wars: The Arrogance of Power.* Lawrence, Kansas: University Press of Kansas, 2008.

Holmes, Stephen, *The Matador's Cape: America's Reckless Response to Terror.* New York: Cambridge University Press, 2007. Online: https://doi.org/10.1017/cbo9780511509834

Huntington, Samuel P, *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century.* University of Oklahoma Press – Norman, 1991.

Kramer, Mark and Vít Smetana (eds), *Imposing, Maintaining, and Tearing Open the Iron Curtain. The Cold War and East-Central Europe, 1945–1989.* Lanham: Lexington, 2014.

Larrabee, Stephen F, *East European Security After the Cold War.* Santa Monica: Rand, 1993.

Shestopal, Elena, *New Trends in Russian Political Mentality.* Lanham: Lexington, 2016.

Shirreff, Richard, *War with Russia. An Urgent Warning from Senior Military Command.* London: Hodder & Stoughton Ltd., 2016.

Wiatr, Jerzy J, *Polish–German Relations. The Miracle of Reconciliation.* Opladen–Berlin–Toronto: Barbara Budrich Publishers, 2014.

Wiatr, Jerzy J (ed.), *New Authoritarianism: Challenges to Democracy in the 21st Century.* Opladen–Berlin–Toronto: Barbara Budrich Publishers, 2018.

Lia Maria Pop – Irina Michaela Pop

Xenophobia in 2020 Europe – A View on Xenophobic Political Parties

The article focuses on the presence of xenophobia in the public communication of European political parties after the 2019 European elections, as well as offers a set of tools for its objective exploration.

The questions answered by the research stem from the reassuring statement that European xenophobia is far from being as worrying as the Eurobarometer and national election results would suggest. According to the tested hypothesis, new tools may lead to different conclusions.

This set of tools consists of: a) xenophobia, which is designed for public communication; b) a matrix *(Table 2),* which provides a comprehensive picture of this social phenomenon; c) tools for describing, evaluating and ranking xenophobic political parties.

We believe that they are able to provide a more accurate image of xenophobia and provide a stronger foundation for the struggle against it in the political and communications spheres. They are an attempt to innovate research methods.

Applying these tools would ideally lead to a reduction in xenophobia supported by political parties in the EU; however, concerns about smaller parliamentary xenophobic parties should not be dismissed.

Introduction

The 2019 European Parliament (EP) elections did not confirm the worrying predictions of the Eurobarometer that European citizens were not interested in the EP electoral process, nor the dynamics of populist (xenophobic) voters. After the electoral process, political groups with xenophobic Manifestos did not gain power in the EP and the Commission.

The turnout was higher than in the previous two electoral processes. Comparing the turnouts of 2009, 2014 and 2019, it is clear that the 2019 turnout was 'one of the highest';[1] and it reversed the steadily declining trends in voters for the European Parliament elections. The facts confirmed the predictions of the above-mentioned *Eurobarometer.*

The election results did not confirm the catastrophic predictions about the presence of radical forces in the EP. On the contrary, they proved the voters' political confidence in the major 'political colours': the blue of the *European People's Party,* (EPP) and the red of the *Socialists & Democrats* (S&D). They brought a new force that was predicted

[1] EP turnout average: 2009 – 42.97 per cent, out of the total registered voters; 2014 – 42.61 per cent out of the total registered voters; 50.66 per cent out of the total.

https://doi.org/10.36250/00983_03

in a limited way: *Renew Europe.* The appearance of more radical groups alongside the old was not confirmed.

Table 1: Political groups in the European Parliament 2019–2024

Political groups in the European Parliament in its 9th legislature	Number of seats in the constitutive session (751 MEPs)	Current – 2020 – number of seats after Brexit (705 MEPs)
EPP – Group of the European People's Party (Christian Democrats)	182	187
S&D – Group of the Progressive Alliance of Socialists and Democrats in the European Parliament	154	146
Renew Europe – Renew Europe group	108	98
Greens/EFA – Group of the Greens/European Free Alliance	74	68
ID – Identity and Democracy	73	76
ECR – European Conservatives and Reformists Group	62	62
GUE/NGL – Confederal Group of the European United Left – Nordic Green Left	41	39
NI – Non-attached Members	57	29
Total	751	705

Source: compiled by the authors

Table 1 shows how the seats are distributed in the EP in its 9th legislature.

Comparing the current colours of the groups with those historically registered, it can be seen that no new colour arose. There were Far-Right Nationalists and Xenophobes in other legislatures as well.

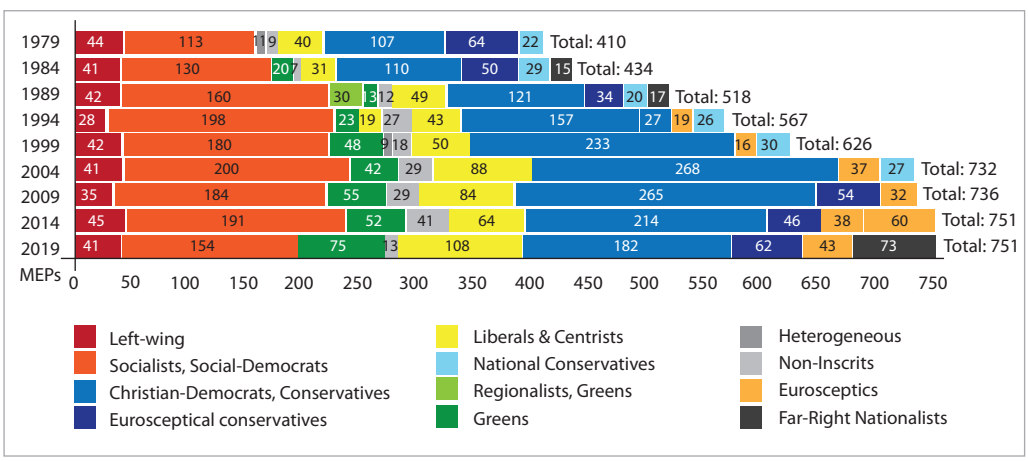

Figure 1: Political groups in the European Parliament since the 1979 elections to 2019
Source: www.europe-politique.eu/parlement-europeen.htm

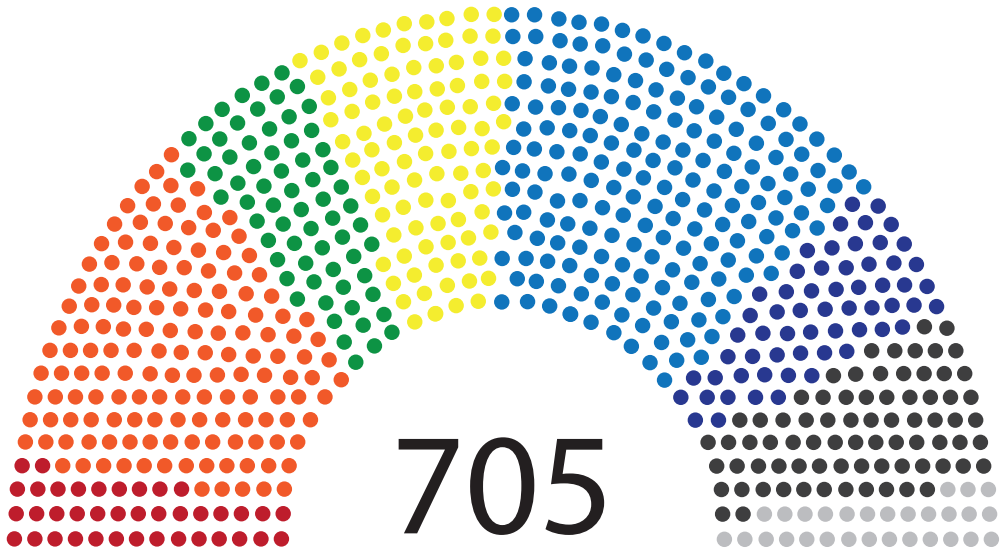

Figure 2: The political groups in the European Parliament 2019–2024 in the hemicycle
Source: www.europe-politique.eu/parlement-europeen.htm

Table 1 and *Figures 2* and *3* show that a surprising political orientation received enough votes to play an important role in forming a governing coalition. It is the centrist group called *Renew Europe (RE).* Interpreting the figures with the traditional tools, we can conclude that the main political forces have to respond more coherently to the concerns and issues of the European citizens.

On the other hand, radicals certainly cannot form a political construct. The EP 2019 elections did not legitimise the xenophobes as the leaders in the European constructions. The implications of the growing support for the far-right group *Identity and Democracy (ID)* and the *European Conservative and Reformist Group (ECR),* however, should not be overlooked.

The traditional tools of analysis raise the question: Can the far-right coalition join forces to block decisions that require a qualified majority in the EP? The figures show that the *ID* in coalition with the *ECR* could not receive more than 138 votes. That is, radical and extremist parties, including those with clear xenophobic Manifestos, have not received enough electoral support to identify xenophobic tendencies at the level of EU policies.

Should the Europeans be concerned about these political discourses? The results are saying no. But, in the context of the Covid-19 crisis, is this the real answer?

Going back to the Eurobarometer's predictions about the xenophobic outcome of the EP 2019 elections and the de facto results, we have to admit that there is an obvious difference between the predictions and reality.

It is true that in the three founding Members States of the United Europe – France, Germany and Italy – the xenophobic forces[2] received a concerning amount of electoral support. However, the public should not be alerted about xenophobia.

Despite the relatively reassuring results, the issue of the difference between the predictions and the results deserves attention. Some of the same questions still remain: 'How to explain the above-mentioned difference?', together with the issue of radicalisation of European voters: 'Does radicalisation mean xenophobia?'. These questions need a new clarification on what xenophobia and its dangers are.

Simply put, the clarification is needed to: a) give clear content to the word xenophobia (or even better, to appeal to a concept of xenophobia, instead of taking the word for granted as an operational tool in measuring values, opinions, feelings, attitudes, behaviours at an individual, group, national/European level); b) to try to look at the electoral results not only in terms of making and breaking governments, but also in terms of threats for the social consensus on governability.

We hypothesise that more predictable results can be achieved with more accurate measurement tools. What is more, we are in favour of: a) a matrix in which xenophobia is largely explored, in a holistic approach; and b) the matrix of political xenophobia.

The concept of xenophobia

The word xenophobia, in most European languages, is a word composed of the two words 'foreigner' and 'phobia'. They stem from the Greek words: *xeno* (ξένος)[3] meaning 'foreign', and from *phobia* (φοβία), meaning 'fear' or 'disease'.

The term *foreigner,* as a noun, is a word frequently used in Romanian. Before Communism, traditionally, it had multiple meanings, usually having negative connotations.

[2] The following parties/alliances are known for xenophobic ideologies:
- in France, the *National Rally* won the larger electoral support among the 6 alliances that entered into the EP. It gathered 23.34 per cent out of the total votes and secured 24 out of the 79 seats apportioned to France. (A large coalition of the traditional Left – lead by Raphaël Glucksmann, the son of André Glucksmann – got only 6.19 per cent out of the total votes and secured 6 seats.)
- in Germany, the *Alliance for Germany (AfD)* won 11 seats – with 11 per cent of the popular votes – being the 4th in the voters' preferences. (In the East German provinces it constantly gained majority.)
- in Italy, *Lega* won the larger electoral support among the 5 Italian parties/alliances that entered into the EP. It gathered 34.26 per cent of the total votes and secured 29 out of the 76 seats apportioned to Italy. It defeated the Socialists – *Democratic Party (DP),* which secured only the 2nd rank of Italian preferences, 22.74 per cent of the votes with 24 seats. (The Catholic parties succeeded to get support for entering in the EP only with *Forza Italia* – lead by Silvio Berlusconi – with only 7 seats.) Taking into account that the alliance *Fratelli d'Italia (FdI)* won another 6 seats, the Radical Right was the big winner in Italy.

[3] *Xenos,* in Greek, means one who is not from here. (Its meaning is clarified in relation to the allogeneic and the barbarian. The allogeneic being a neutral term, while the barbarian indicates the one who comes here to commit barbarian acts, to destroy our civilisations. Generally, the Roma – nomads – were and are, in Europe, the well-known foreigners. Nowadays, the first foreigners – that come to European minds – are the Syrian migrants and refugees. Their recent arrival and settlement in the *No-Go* areas near the big cities have drawn the attention of the public to them. More than ever, they are seen as strangers (barbarians).

With Communism, the meaning of the word became polarised. Officially, foreigners were 'exploitative capitalists, enemies of the working class'; informally, however, a stranger was someone who came from a better world, with a freer, easier and more abundant personal life. Many girls dreamed of marrying foreigners, and many did so only because they were foreigners. Many people risked their lives to flee abroad. After 1989, the major and almost exclusive meaning of the word remained positive. A stranger was someone who did not want the deprivations of Communism. Going abroad was a 'must do'; knowing foreign languages – English and German in particular, has become a standard (knowing Japanese, Arabic, Chinese was for the very ambitious); studying abroad was an ideal.

Two notions that have become cultural concepts can be deduced from the origins of the term: foreignness and alienation. It is also used as a name: one of the most important Romanian historians is called Xeno-pol (Alexandru Xenopol, 1847–1920). In Romanian onomastics, the name Xenia is also used.

The notion of alienation in Romanian has the meaning of losing one's identity, causing longing or pain. Alienation, derived from the Marxist and existentialist concept, seems to be fading.

The term *phobia* is an academic term, introduced to the public under the influence of psychoanalysis and Freud. Popularly, the term *phobia* has the meaning of: horror, hatred of something. Alexandra Zărnescu after criticising the explanation of the word xenophobia in Romanian dictionaries, insists on its etymology and advocates for understanding xenophobia as a horror of strangers. Then – from a nationalist perspective – she denounces that a *xenocracy* has been installed in contemporary Romania with the intent to justify hatred towards foreigners.

The modern term 'xenophobia' was first used by Anatole France in the well-known battle for Dreyfus's justice in the early 20th century. (The late invention of the term does not mean that hatred of foreigners did not exist before. It has been a very real phenomenon all over Europe.)

There are individual and social fears/phobias.[4] The case in which the whole society is sick[5] with fear of foreigners is a social phobia, and is the result of some political dynamics or/and manipulations. They end up in hatred, violence and crimes against foreigners.

The phenomenon, however, has roots in mythology. In ancient times, horror had its god: Phobos in Greek, the companion and son of Ares (god of war). A god of horror is taken over/met with by the Romans, with the name of Fear or Terror or Timor.

In the days of medieval Christianity, the fear of the invading alien is personified in the fear of the invasions of the Tartars. (Today, the horrors of war crimes are embodied in the fear of the Holocaust.)

Xenophobia could not be effectively stopped by the Christian principle of treating everybody like a loved one ('Love your neighbour, like yourself!'). This vision was

[4] According to psychiatry, *phobia (trauma)* severely affects identity. Steven L Berman, 'Identity and Trauma', *Journal of Traumatic Stress Disorders and Treatment* 5, no 2 (2016).

[5] Erich Fromm, *The Sane Society* (New York: Rinehart & Co.,1955).

constantly confronted with a history of invasions and wars, throughout which a man had been a wolf to another man.

In conclusion, the word xenophobia, as it is known today, means: a) to be afraid of foreign enemies, barbarians, non-Christians, or even Christians (when they are different, schismatic, heretic, or reformers, as it happened in the open religious wars, or in the hidden ones; b) to face them.

A concept of xenophobia for public communication

Assuming a context

The concept of xenophobia is used today in the Romanian language with multiple meanings. Three of them seem the most relevant to us: 1. Political; 2. Legal; and 3. Cultural and media ones.

For the public communication, all of them are simply context. Public communication has to find a meaning that simultaneously includes relevant elements for exploring the political and legal fields, but also for the cultural ones. We do believe that only this way can the public be prepared to recognise and oppose: a) the xenophobic policies; b) serious xenophobic behaviour that can be condemned by criminal or civil law; c) cultural deviations that harass people and poison their relationships.

Political xenophobia is the result of those political actions of political agent(s)[6] that consist of publicly launched political discourses, theories, ideologies, projects, programs, actions meant to promote:

- fears from the Others, without any other reasons than the political interest in manipulating the public
- hate toward the Others, without any other reasons than political forgery
- incitements to deny the Other's human dignity, to defame, to stigmatise them
- the treatment of Others as objects of exploitation, as *merchandise,*[7] or subjects of medical experiments
- the chasing, or mass destroying of Others

[6] In this sense, the notion of *political agent* refers to a: party, pressure group, lobby, political movement, political leader or politician, any political institution – parliament, government or components of government, head of state or equivalent, institution of local or regional power states, groups of states, coalitions, and so on.

[7] In a narrow sense, xenophobia is the set of actions committed by an agent in case of hatred and violence against a target group considered 'foreign', that is, in its identity, race, ethnicity, nationality, language, and so on. Generally speaking, the target group can be any group. In 1939, Hitler decided that a group of people (the mentally insane) were to be eliminated by forced euthanasia. They alter the purity of national blood. Many attempts were stopped by the public protest of the Archbishop of Munich, who was interned in a camp for this, but was successful in stopping euthanasia. Cf. Christian Bernadac, *Devil's Doctors* (Geneva: Ferni Publishing House, 1978).

Usually, the above-mentioned theories, ideologies, projects, programs, actions, and so on, do not separate the acts committed by an individual belonging to a group from group actions, and transfer the responsibility for individual criminal acts to the entire group. Similarly, such theories do not take into account the possibility that some individuals of a criminalised group could be de bona fide.

When the political concept is codified – it takes the form of laws – it becomes a legal concept of xenophobia. This is the case, for example, with racial laws. (See more in Manifestations of Legally Condemned Xenophobia and the Nuremberg Laws on http://comxen.ro.)

The cultural concept of xenophobia encompasses all political and legal aspects of the phenomenon and its social dimensions, that is, horror, hatred and violence in the presence of foreigners accepted and developed as social normality.

When the phenomenon and the process are expressed culturally, artistically in works of art or in their equivalent, or when they are presented in formulas that imitate science, as a result of artistic form or pseudo-scientific forms, they strengthen and become a sustainable social reality. Consequently, they are also internalised by people who live in such an environment and become part of their psyche (that is, in their way of perceiving, thinking, feeling and wanting).

All these together become public opinions, ideas, 'values', attitudes, and behaviours. They become part of the public's way of being, of relating to other people and expressing all this in the public sphere. As a result of this internalisation, it is difficult for the public to engage in critical analysis and very difficult to dislodge internalised xenophobia; to show them what their community would be like in a xenophobia-free environment; to show them that being comfortable with each other can only be achieved without phobias.

When all this is socially regarded as normal and ideal at the same time, the group pressure in favour of xenophobia will mobilise and the path of reconstruction will narrow down even more.

Like any notion circulating in public communication, the notion of xenophobia brings together fragments of scientific, pseudo-scientific, literary and religious concepts with popular meanings and fragments of deconstructions of commonplaces or prejudices about this phenomenon.

Nowadays, public communication is operating with multiple notions of xenophobia, some of them unarticulated and confusing. Among the articulated ones, two main political approaches have to be mentioned: identitarian and de-constructivist. They have the most influence on public opinion, on the casting of the ballot, and in the policies that rule our lives.

The first group, the identitarian (not openly assumed to be xenophobic) utilises xenophobic contents as a national or Christian tool for our identity's defence. It is composed of borrowings from seducible philosophers' approaches and by arguments developed in the philosophically sophisticated exposures, with popular interpretations, many times inspired by radical political movements and ideologies. They frame the complex reality we

live in: a) the discomfort that the foreigners in our vicinity brought to us; b) the expenses that we have to pay for their presence; c) their dishonest intentions; d) their uncivilised manifestations in everyday life, and so on.

Assuming the contents

In its content, the European public sphere is attacked by the misty notion of xenophobia. It is a double mix. On the one hand, it combines the notes of the anti-xenophobia concept and the xenophobia concept. On the other hand, it melts the combination of populist items. (Such populist doctrines praise the superiority of autochthons*, teaching them that they deserve more and more, but aliens hinder their greater status.*)

Xenocracy is an obvious way to defend the political, economic and cultural power and to reject invaders. The invasion resulted in bringing us deprivation, poverty, injustice, cultural misfortune. Xenophobia is an irrational fear towards all/certain foreigners just because they are different and unknown.

Two effects are visible publicly: anti-xenocratic and xenophobic. Anti-xenocracy is a politico-military appeal to resists invaders, possibly to rebel against them when xenophobia is an irrational fear, which develops into irrational anger against the Others.

The populists' tenets add revanchism based on our 'natural' sense of supremacy or superiority. It urges to 'restore our pride' and claim rights to be the 'masters of the Others'. This behaviour results in not only the strengthening of the discomfort and risk, but also in lessening our level of empathy towards the people in distress, making us hostile towards them and distrusting them. According to the theory of the coup d'état, it is the time for instituting the dictatorship.

The second group, de-constructivists' xenophobia is a political construct, mainly used electorally by the extremist parties. As content, xenophobia is revealed to be composed of false ideas, prejudices and stigma towards the Others, as well as of a phobia. The group alerts against the spreading of fear and hate in the global arena, considering that generalised hate is the main obstacle in creating peace and advantageous relationship among the nations. It looks that xenophobia as a social illness involves prejudice, contempt, horror and hostility towards certain foreigners. It also involves populist tenets when it refuses to notice some xenophobic realities that endanger world cohesiveness. It is when they do not accept the extremist Islamic groups – others than the well-known terrorist ones – as a group responsible for the xenophobia against us.

In brief, a concept of xenophobia for public communication is insisting on the fact that xenophobia is a social disease – a process of altering social environment with prejudice, horror, hatred, insecurity and violence, even extreme violence – which manifests itself towards some strangers, not towards all of them. Its deep roots are nurtured by fears and insecurity.

Xenophobia is not to be confused with xenocracy (the power of strangers over us), or the mobilisation against the invaders (anti-xenocracy). It is not to be opposed to xeno-philia (love of strangers). It is the *hate towards* a different kind of people.

Tools for the general understanding of xenophobia

Descriptive approach to intolerant and xenophobic values, opinions, ideas, attitudes and behaviours

There is a large portfolio of xenophobic and intolerant manifestations in contemporary European societies. The well-known, common victims can easily quote at least a dozen such manifestations committed against them by their 'oppressors'. The 'hosts', at their turn, can quote similar acts, ideas, opinions offered by those they support. The radicals – in both groups – permanently provide new ones and enrich the portfolio with actions committed by the Others and denounce them as xenophobes. The voices for reconciliation are needed, but unheard.

To take into account the vastness of such a portfolio of xenophobic manifestations, we propose a double approach. Firstly, we invite you to look for the agents of such manifestations, and secondly, to their effective contents, taken as frequency and ratio in the total manifestations.

We propose to look at the agents of xenophobia as:

- individuals
- groups (political parties and their associations being the most important)
- nations/EU

We invite those interested to look at the contents of xenophobia, as references to Other/s in terms of Our: 1. values and valorisation; 2. opinions and ideas; 3. attitudes; 4. behaviours.

We create xenophobic situations (xenophobic contents) when we deny the Others' values and, consequently, we despise the Others as human beings or their deeds (cultural accomplishments), norms, morals, as well as when we do not take into account their sacred values and taboos.

We show xenophobic tendencies when we claim Our absolute superiority and supremacy and proclaim their inferiority or barbarity; when we diminish the values of other cultures and do not consider their sacred values.

When we claim: *'They are racially inferior!'; 'They are cruel!'; 'They are dirty!'; 'Their religion is false!'; 'Their rituals and interdictions are immoral, uncivilised, stupid!'.* To sum up, when we attack their values, we are being xenophobic.

At the same time, when they attack our values they are being xenophobic as well. They must be stopped. They call for more xenophobia in society. They generate the xenophobia spiral.

We must assume part of the responsibility for their exacerbate retaliations, and for enrooting a xenophobia spiral.

They must assume the limits – and the requests – of Our culture when they try to live in such a culture. They must assume the responsibility for keeping it alive, in progress for the sake of their own wellbeing.

We create concerning xenophobic situations (xenophobic contents) when we do not make it clear for everybody from the very beginning that the philosophy of intolerance is intolerable in a culture of diversity and tolerance. We are wrong when we take the understanding of the principle of tolerance as granted. We are even arrogant when we assume that the Others quit their opinions and ideas (philosophies included), about their superiority and supremacy. The large majority inherited those from their cultures. When we ignore it, and pretend the Others abandoned those in favour of our own philosophies; when we ignore and distrust their culture and when we brutally call them to do the same, we pave the way for xenophobia.

In conclusion, we are responsible for xenophobic manifestations when we are hostile to the Others, when we treat them as enemies in a civil war that does not exist. But, similarly, they are xenophobic when they treat us as enemies in a civil war. Then they call for more xenophobia against them.

We must assume part of the responsibility for enrooting a xenophobia when we do not provide them access to our education system, to our perspective and failing not to tolerate intolerance. We must assume responsibility for xenophobia when we do not make clear that the principle of tolerance is not negotiable. We are responsible to let them follow the intolerant and exclusive commandments of their culture in a new milieu, to let them believe that they legitimately fight us back when we just call for tolerance and inclusion.

They must strive to accomplish the host culture's philosophy of tolerance, just to strengthen their own welcome in our culture. They must assume the responsibility for keeping tolerance alive and in progress for the sake of their own wellbeing.

We create severe xenophobic situations (very severe xenophobic contents), when we present xenophobic attitudes as facts. We manifest xenophobic behaviour when we create, organise/support forces that persecute, exploit, chase, take measures to destroy them.

Synthetic approach to the intolerant and xenophobic values, opinions, ideas, attitudes and behaviours in society

All the above-mentioned components related in one single schema are available in *Table 2.*

Table 2: A matrix of xenophobia in contemporary democratic societies

	Individual xenophobia		Group xenophobia		National or European xenophobia		
	Contents Examples	**Frequency and ratio**	**Contents**	**Frequency and ratio**	**Content**	**N/ Fr&R**	**E/ Fr&R**
Negation of their values and negative judgements against other/s	Claims such as 'He/she came from a culture that is primitive; is barbarous, dangerous'.		*Similar to column 2 and:* We deserve to decide about their fate.		*Similar to the content of column 2 and 5 plus:* Our Nation/ EU proved our superiority.		
Expressing opinions and ideas against other/s publicly	They are lazy, brutal, villainous. They came with intentions to invade us.		*Similar to column 2, but supported in groups – tiny, medium, large*[8]		*Similar to column 2 and 4 but supported by the groups – mainly political parties large enough to get national/EU voice*[9]		
Taking attitudes and/or pressing for attitudes against other/s	*Keep them away from us! Chase them!*		*Similar to the content of column 2 but supported in groups – tiny, medium, large*[10]		*Similar but supported institutionally by the State*[11]		
Behaviours against other/s	Transposing some or all the xenophobic attitudes into individual facts		Collective facts resulted from xenophobic attitudes		Institutional xenophobic facts (laws, institutions to chase, persecute, expel, eliminate Others)		

Source: compiled by the authors

The requested contents in the columns about their frequency in a delimited interval and about their ratio that occur in a concrete society would give a fair picture of their significance.

The ratio could be only estimated by experts in sociology, or political strategists.[12] To understand xenophobia trends in a given society, the electoral successes of xenophobic

[8] When political parties take such ideas in their Manifestos and get elected *Xenophobic Ideas* become *Political Drivers.*

[9] When such political parties get largely elected Xenophobic Ideas become part of the State Policies.

[10] When political parties militate, spread such attitudes and get elected xenophobia becomes a politically acceptable attitude and ready to explode at the general scale.

[11] When the state or supra-national bodies do not supra-nationally sanction xenophobia, it becomes politically acceptable and the International Standards are breached and the Governance is in danger!

[12] A *grosso modo* image about the xenophobic phenomena *ratio* in a concrete social universe could be considered their *ratio* in the public opinion's picture at a specific moment. It could predict the electoral

parties are to be considered and they must be considered at least in three successive electoral processes.

The key notions in *Table 2* are Other and Us. Special attention is to be paid to 'who' is designated as Other. Anytime and anywhere, somebody could be unexpectedly designed as Other.

Looking at the contents, we can learn that among the people unaware of what xenophobia is about, meeting people who come from (or are connected to) other countries or cultures, can provoke different reactions: ranging from deliberated ignorance and indifference to extreme violence.

Individuals, groups and nations who could become intolerant or xenophobic, or who have already developed such manifestations prove to be:

- ignorant to reality, problems and sufferings of foreign victims in serious situations; when they find out, they tend to self-excuse with the universal: 'But I did not know!'
- readily making fun of foreigners, without concerns of the injuries and damages they cause
- ready to keep an unreasonable distance from Others
- ready to embrace the ideas that all Others, even those persecuted, are invaders and must be neutralised, rejected

When such reactions are institutionalised, the institutions enter the vicious circle of xenophobia, or in the xenophobia spiral, that leads to more and more xenophobia imposed on society, with less and less space for opposition and protests. In a society with institutionalised xenophobia, institutions act for:

- keeping the public ignorant about the Others' condition and about reality
- isolating Others from the local people, in special camps, Bantustans, and so on, presented to the general public as 'No-Go' areas
- depriving them of much needed employment, medical, educational and social opportunities
- at times, ignoring their enslavement and exploitation by criminals
- Public institutions do not develop effectively:
- concerns for foreigners; victims of threats of violence and physical attacks (beatings, molestation, kidnappings, rapes, and so on)
- protection against human trafficking, crimes, or mass crimes against those called foreigners (Rwanda case)

It has to be underlined again that anti-xenocracy is not xenophobia. The movements of Gandhi or Mandela against the oppressors of their people could not be and is not categorised as xenophobic. Such movements were inspired by universal values and were oriented towards achieving freedom to all the oppressed. Gandhi, in his South Africa

results of the xenophobic political entities – parties/alliances – in the near future. A fair *ratio* – the one not inflamed by the current political propaganda – is *post factum* acknowledgeable.

actions, fought against not only the expulsions, persecutions, discriminations of the Indian migrants, but he also embraced the cause of all the persecuted immigrants or natives exploited by the English and Dutch colonists in South Africa. Such movements did not ignore the cause of the most humiliated and persecuted people. Gandhi fought, back in India, for the 'untouchables', too.

Anti-xenocracy could become xenophobia. It does so when: a) the universal values are not on the horizon for freedom, or when such values are abandoned; b) when they militate against such values; c) when the aim of anti-xenocracy militants is only to replace the incumbents with themselves and to take revenge by persecuting their previous oppressors.

Special tools for recognising and ranking political parties' xenophobia

A minimal internet research in English ("xenophobic parties in Europe"), brings up over 252,000 results. A similar quest done in French leads to 237,000 results. Even though many of the results are repeated several times, the number is scary either way. Europe seems to be in a darker age already. But is it the case? We try to rationally understand words, labels, stigmas; but they are far from fairly describing the real content. The meaning of a xenophobic party is automatically overlapped by the populist, radical, far-right terrorist groups. The key concept of being xenophobic is clearly unclarified in the overwhelming number of entries about it. More clarifications are needed, because such numbers instantly lead to label Europe as xenophobic. The minimal objections that Europe is not the Middle East do not come to the minds overwhelmed by numbers.

In order to try to bring some clarifications here, we have to: 1. introduce a simple differentiation (after their current political support) among parties labelled as xenophobic and alleged as major public dangers; 2. to make the criteria of the analysis that drives to their characterisations as xenophobic transparent; 3. to measure their degree of xenophobia and to provide a scale to indicate their degree of xenophobia.

Items in assessing political parties as xenophobic and a possibility of categorising them

Which are the items that could help the analysis of categorising a party as xenophobic?

Four features, each with two levels, characterise an absolutely xenophobic party:

1. a) open attacks on the universal values and human rights, or the abandonment of these; and b) the exacerbation of our identity's values, legends and symbols; such parties expose these in their literature (philosophical and ideological writings), journals, sites, electoral Manifestos, political programs; legal and political proposals
2. political positions of constant attacks towards: a) democracy; and b) constant claims for their own supremacy as a race, nation, social group, and so on

3. the organisation: a) as a brotherhood; and b) total devotion and submission to the group leadership; it is impossible to criticise, challenge or replace, or even quit it
4. attached military/paramilitary forces:[13] a) are ready to punish the Others for their immoral, illegal, or intolerant deeds to set an example; b) are ready to accept missions of imposing terror

Starting from the pattern of a very xenophobic party, the parties with xenophobic features can be identified and even classified. We propose such a pattern in *Table 3* with the aim of providing a tool for acknowledging the differences between such parties.

Table 3: Items in recognising the political parties' degrees of xenophobia

Score of the 'Colours' (in points)	Assumed positions and peculiar organisational patterns	Peculiar tenets
2	Syncretical	*Only recognised publicly as xenophobic, due to their names, alleged roots, or political opponents labelling them as such.*
1 x 8 = 8	No to universality	No to the universal values, No to equality
2 x 8 = 16		No to *Human Rights*
3 x 8 = 24	No to democracy	No to inclusion, Yes to exclusion
4 x 8 = 32	Yes to our supremacy	Yes, to our Race's, Nation's, Language's, Culture's, Social Group's supremacy
5 x 8 = 40	Monolithic organisation	Organisation 'in the brotherhood system' totally closed to Others
6 x 8 = 48		Organisation in total submission to the leader
7 x 8 = 56	Militarised groups attached	Paramilitary forces ready to become executioners
8 x 8 = 64 Total points 300		Military and Militia forces ready to become executioners

Source: compiled by the authors

An absolutely xenophobic political party is one that totals a score close to 300, but not lower than 250 points.

An extremely xenophobic political party is one that totals a score between 249 and 200 points.

A very xenophobic party is one that totals a score between 199 and 150.

A xenophobic party is one that totals a score between 149 and 100.

A moderately xenophobic party is one that totals a score between 99 and 50.

A party with some xenophobic tendencies, but essentially non-xenophobic is one that totals a score between 49–3.

A label that claims that a party is xenophobic indicates a party that totals only 2 points for xenophobia. They are due only to the label.

[13] The leaders of the Golden Dawn party (Greece), inclusively Nikolaos Michaloliakos were convicted of leading a criminal organisation.

Table 4: Scale to assess political parties according to their degree of xenophobia

Totally xenophobic	Extremely xenophobic party	Very xenophobic party	Xenophobic party	Moderately xenophobic party	Party with some xenophobic tendencies	Falsely labelled as xenophobic
300–250 Xenophobic points	249–200 Xenophobic points	199–150 Xenophobic points	149–100 Xenophobic points	99–50 Xenophobic points	49–3 Xenophobic points	2 points maximum

Source: compiled by the authors

Ranking xenophobic political parties on the basis of their political position and of social peril

The categorisation of political parties (in general) is making it obvious that some of them are in power as Executives (at the Government); others are in power as part of the Legislative; others are out of power as non-parliamentary parties, but with some opportunities to come to such positions, and others are simply peripheral and ephemeral, with extremely limited chances to get to the legislative. Using such categorisation for political parties taken as xenophobic (and their ability to generate public danger of xenophobia), results in a general matrix of the xenophobic political parties and their ability to incite more xenophobia in Europe.

Rank I. Xenophobic Parliamentarian-Major, Infrequent Parties (from the EU's values' perspective), in Executive.

Rank II. Xenophobic Parliamentarian-Minor, Infrequent Parties (from the EU's values' perspective), in Executive.

Rank III. Xenophobic Parliamentarian-Major, Infrequent Parties (from the EU's values' perspective), with large support at a national and European level, but institutionally controlled and blocked in their attempts to generate xenophobia in the region/country and the EU at large.

Rank IV. Xenophobic Parliamentarian-Minor, Infrequent Parties (from the EU's values' perspective), with some support even at a national and European level, but isolated in Parliament and controlled institutionally not to generate radical and xenophobic programs.

Rank V. Xenophobic Non-Parliamentarian Minor Parties – out of the EU Legislative – with some representation in the national, regional legislatives, or local decisional bodies. They are parties without the capacity to produce concern for exploding public xenophobia, anti-immigration and harsh persecutions towards Others.

Rank VI. Xenophobic Non-Parliamentarian Peripheral Parties – out of the EP, out of national and regional legislatives – with some representation in the local decisional bodies. They are parties without significant popular support, which are prompted to, but out of capacity, to cause concerns for inciting public xenophobia, anti-immigration and harsh persecutions towards Others.

Table 5: Political parties' xenophobic ranks according to their capacity to cause harm in society

	Rank	Political position	Examples
	Xenophobic parliamentary parties		
1.	**Rank I**	Major, Infrequent[14] Parties, in the Executive	Not identified in Europe
2.	**Rank II**	Minor, Infrequent Parties, in the Executive	See the map of James Mayfield/Geo-Currents *(Figure 3)* for the 2013 political xenophobia in Europe. In 2019–2020 xenophobia is significantly decreasing. A possible example is in Lithuania: *Order and Justice Party*
3.	**Rank III**	Major, Infrequent Parties – with large support at a national and European level, but institutionally controlled and blocked not to generate xenophobia in the EU.	Italy: *La Lega* (lead by Matteo Salvini)
4.	**Rank IV**	Xenophobic Parliamentarian-Minor, Infrequent Parties, with some support even at a national and European level, but isolated in Parliament and controlled institutionally not to generate radical and xenophobic programs.	The Netherlands: *The Liberty Party* (lead by Geert Wilder)
	Non-parliamentary parties at the EU level		
5	**Rank V**	Minor Parties – out of the EU Legislative, EP – with some representation in the national, regional legislatives or local decisional bodies.	Portugal: *Chega (Enough) of Andre Ventura won 1 seat in the current National Parliament*
6	**Rank VI**	Peripheral parties, out of the EP, out of National and regional legislatives – with some representation in the local decisional bodies.	Poland: *Party of Lesek Bubel, National Party (SN)* and the *National Revival of Poland (NoP) of Adam Gmurcsyk*
7.	**Rank VII**	Other parties, especially Minor Parties only labelled as xenophobic by their political opponents.	

Source: compiled by the authors

Looking at the xenophobic points totalLed by a political party/alliance together with its rank, the perils for a social consensus and for an inclusive Europe can be more accurately predicted.

We believe that a pattern to evaluate when a political party is xenophobic and when it can produce harm in society is useful. It is useful for politicians, journalists, civil society exponents, the public and political scientists alike. That is why we proposed the above tools. Of course, the experts' critiques would improve them. The sociologists' calibrations would give them measurable dimensions.

[14] The term infrequent is used here for a party/alliance that does not observe the values on which the EU is founded.

The instruments in action: Political parties' xenophobia and how they are seen in public communication

EU 2019–2020

Political parties' xenophobia estimated with the concept provided and with the proposed tools. A simplified analysis directed by the orientations provided and conducted with the proposed tools offers the following view on the stage of xenophobia in Europe in 2020.

Xenophobic parties of Rank I: In the EU, we did not identify such parties. Among the world's democracies, the position is illustrated by the Turkish governing party, Justice and Development Party (AKP), with its firm position against opposition, minorities and free speech, as well as with its populism and neo-Ottomanism.[15] Some of the parties in power, categorised as xenophobic by their political opponents are assumed by their European political families as frequentable parties of the right-wing groups.

Xenophobic EP Parties of Rank II: Xenophobic Parliamentarian-Minor, but Infrequent parties (from the EU's values perspective), in the Executive is a category hardly to be identified in today's EU, except for the Bulgarian Attaka.

Xenophobic EP Parties of Rank III: Xenophobic Parliamentarian-Major, but Infrequent parties (from the EU's values perspective), in the Legislative is represented by La Lega, firstly.

In France, the National Rally assumed open attacks on Human Rights – anti-refugees stands mixed with anti-immigration positions and pro-nationalist approaches. Recently, the party made changes in its ideology and political programs. They changed the name The Front[16] National to National Rally; they transformed the previous slogan *'France for the French People!',* to *'France First!'.* The National Rally assumed political positions of an anti-federal European Union, in favour of the Europe of Nations, and abandoned the plan of the Frexist program. (They gathered the ID group in the EP.) Comparatively, with its history, the party moderated its positions and moved towards the ideology of new-nationalism. At the current stage of research, we did not identify supremacist claims; neither brotherhoods or totalitarian organisations, nor military organisations are attached to their party. We estimate that in 2020 it totals around 150 xenophobic points, being in the middle of the scale of the xenophobic parties. Being out of the National Executive, their xenophobic capacity (to impose xenophobic policies and to seriously harm the society) is not major, but still concerning.

Xenophobic EP Parliamentarian-Infrequent Parties of Rank IV: They have support in some regions. The Alliance for Germany (AfD), which enjoys massive support in the regions of East Germany, is the most obvious example. (The AfD has some support, even at a national and European level. They gathered the ID group in the EP.) They are isolated (with other political mechanisms and major political parties' positions, which regard AfP

[15] *Justice and Development Party* (AKP) in Turkish, *Adalet ve Kalkınma Partisi*, abbreviated officially AKP, known under the acronym AKP.

[16] The word front suggests bellicose or, at least, military connotations.

as infrequent), because of their radical and xenophobic programs. They are prompted in a political capacity to cause concerns for inciting xenophobia, anti-immigration and harsh persecutions towards Others. We estimate that in 2019–2020, each of them totals more than 150 xenophobic points. Not having any chance to access the National Executive, their capacity to impose xenophobic policies and to harm society is minor. At the regional level, where they have substantial electoral support, concerns on their capacity to destroy the social consensus are to be taken seriously at the regional level.

Xenophobic Non-EP Parliamentarian Minor Parties of Rank V: They are, in many cases, out of national and regional executives. They mobilised some support and got into regional legislatives. They are political parties without the capacity to cause concern for inciting xenophobia or anti-immigration at a national and EU level, because they are minor and possibly easy to be blocked in their xenophobic intentions by the major parties or other EU institutions. FPO (Austria) and Jobbik (Hungary) illustrated this category until the recent 2019 EU elections.

The European Panorama of Xenophobic political parties can be easily understood if we take a look at the maps (compelled in the current decade) provided below from reliable sources.

EU 2019–2020 – The decrease in electoral support for the political parties known as xenophobic and their capacity to destroy the current political consensus

The three maps below introduce serious alerts on an political xenophobia in the EU. Member States' positions in the Council of European Union during the immigration crisis (2015–2018) confirmed it. The policy of sharing the burden of asylum seekers on a commonly agreed ratio/Member State failed and revealed the non-solidarity among the Member States and unexpected xenophobic views.

Reviewing the maps below helps to understand how public communication lets the public perceive xenophobia in the EU.

The two sources are not singular in alerting on an increasing number of xenophobic political parties in Europe after 2010. A historian from Stanford University, James Mayfield, posted in 2013 maps with xenophobic parties in the Executive in 2013 – as minor partner – Europe.[17]

[17] www.geocurrents.info

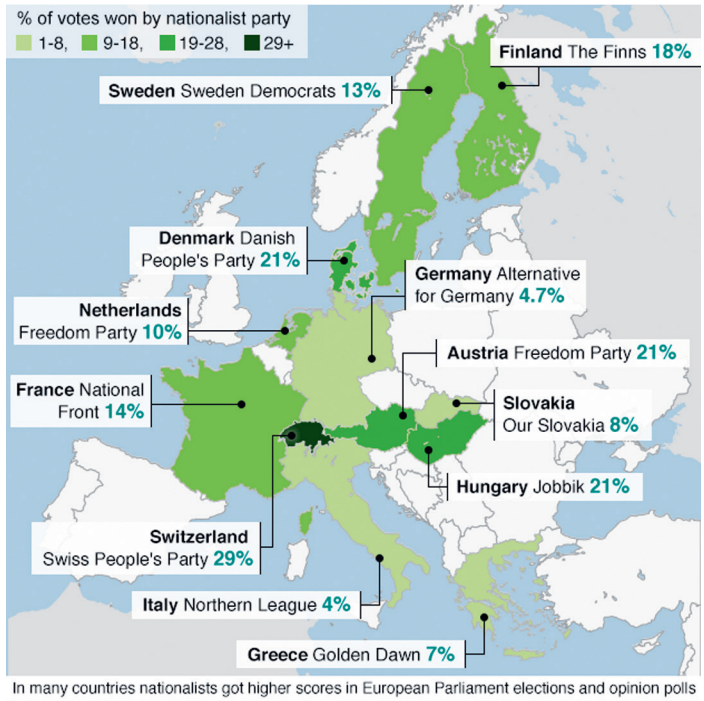

Figure 3: 2013: map of xenophobic political parties in Europe
Source: https://assets.rbl.ms/18406880/980x.png

Figure 4: James Mayfield map of elected xenophobic parties in Europe
Source: compiled by the authors

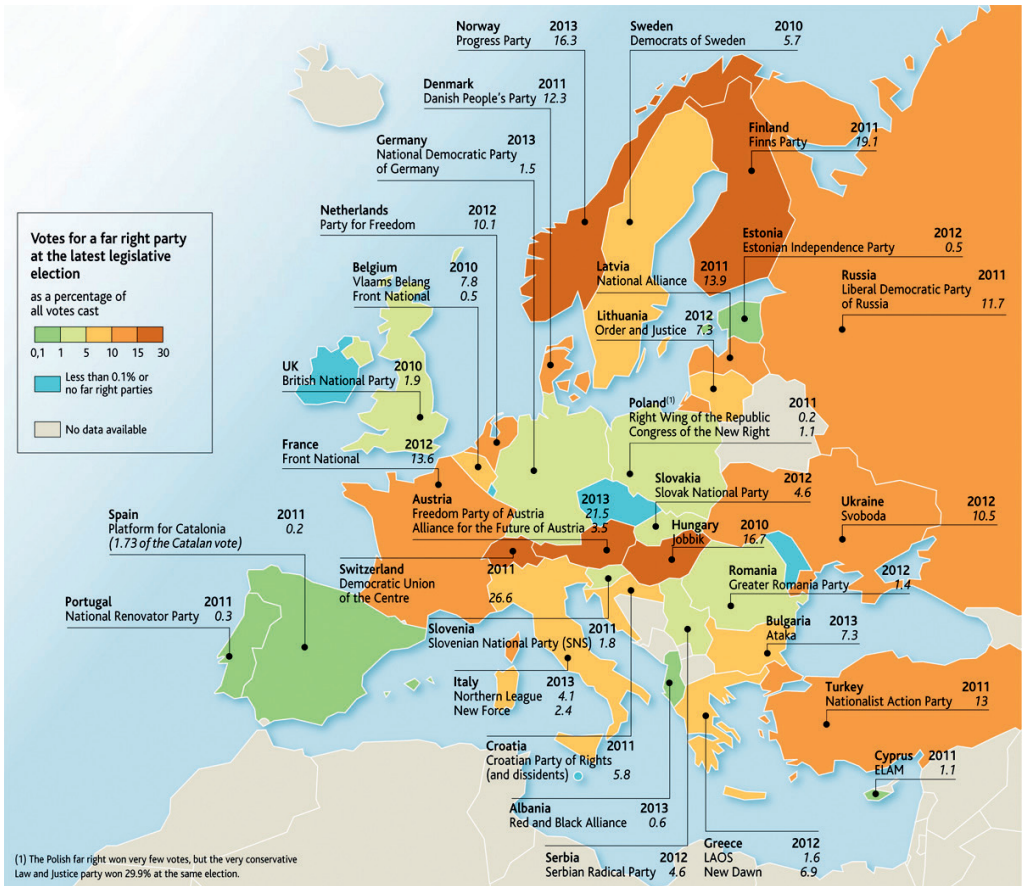

Figure 5: 2013: map of xenophobic political parties in Europe provided by Le Monde diplomatique
Source: Philippe Rekacewicz, www.monde-diplomatique.fr/cartes/europeextreme

The myth attached to the image explains that the 'Green colour refers to countries where the xenophobic party is in Executive. Grey means not in power. (It does not explain the meaning of the different shades of grey.)'

Currently, the xenophobic parties in power in those times (among the EU Member States) are not in power at a national level anymore. They do not influence the policies of the Council of the European Union anymore.

In Bulgaria, the Atakka Party, in alliance with the Union of Patriots, as a junior partner of Citizens for European Development of Bulgaria GERB, has been in power from 2017, but no member of the Cabinet was nominated by the party.

In Greece, the Golden Dawn, which had 18 seats out of 300 in the National Parliament, did not win any seats in the Parliament elected in 2019.

In Italy, La Lega is in perpetual Opposition and it is seen as an infrequent party.

In France, the National Rally is in Opposition and it is seen as an infrequent party, despite it moving slowly out of extremist positions.

In Portugal, the People's Party of Portugal was falsely labelled as xenophobic. In 2014 it was a party in power in a Coalition Government. The Chega is the xenophobic party in Portugal.

In the Netherlands, the Party of Freedom (Geert Wilder) lost an important part of its electoral support. In 2014 it won 4 of the 26 apportioned seats in the EP; in 2019 it got only 1 seat out of 29.

A comparable dynamic is visible in almost all the Nordic Countries, as well as in the entire EU.

Taking the map of xenophobic parties case by case, completed by Mayfield, and comparing it with the 2020 EU Member States governments, the conclusion is the following: there are no similarities. There are not xenophobic parties in power at a national level, except the Attaka. There are less xenophobic parties in the EP.

Reviewing the entire situation of the xenophobic parties and their EP representation in comparison with the previous legislature it is to note that:

1. The parties of Rank VI remained peripheral.
2. The parties of Rank IV still receive support. They increased their representation in the EP. In this group, there are the Xenophobic Parliamentarian-Infrequent Parties FPO (Austria) or, AFP (Germany).
3. The parties of Rank III – Xenophobic EP Parliamentarian-Infrequent Parties receive substantial support to become seriously represented in the EP. (It is large compared to what they received in the previous legislature.)

Accordingly, a peripheral xenophobic party gathering some extremism is not concerning for now, at a European level. It is not concerning, because it is situated in the periphery of political confrontations, and in the periphery of public preferences. The parties like PEGIDA (with divisions in many EU states) is not concerning the EU policies in the current legislature. After 2015, it kept a low profile. However, in 2020, it is organising virtual marches of protests. What about the future? The analysts of the political culture in the EU Member States could provide serious predictions of its dynamic. For now, we rationally can expect to assist in its increasing as well as to its decreasing. The Nigel Farage party was extremely peripheral at the beginning, but like Brexit, it severely damaged the UK and the EU; Hitler's party followed the same trajectory.

The parties of Rank IV – Xenophobic Parliamentarian-Infrequent minor Parties succeeded to increase their support even at a national and at European levels. They are still isolated because of their radical and xenophobic programs. But how long will they remain isolated? Or, how long will they get support?

The parties of Rank III – like the National Rally (France), or the Lega (Italy), they are favoured in the two of the oldest democracies in Europe. They triumphed, but with a little bit more moderate discourse. They are not anti-immigration, but anti-illegal immigration. Is this a sign of their tendencies moving towards the Centre of the political spectre and lowering their xenophobia?

Conclusions

The following four conclusions have to be underlined:

1. Public communication on the dynamic of xenophobia in Europe needs a conceptual framework and a holistic approach, hence why we proposed such instruments.
2. The concept of xenophobia, the matrix, the assessment scale meant to suggest a holistic approach that we proposed. We believe it could be useful for future research and, especially, for the policies' designs. Naturally, they proved to be refinable after academic reviews and critics. By taking on a holistic approach, the dynamic of the public support for political parties is more predictable.
3. The tools that we proposed to capture the dimensions and the real social meaning of the political xenophobia seem to be more accurate predictors of public support for the xenophobic forces.
4. In public communication, xenophobia is contagious and vicious. Any step that is perceived as xenophobic is immediately followed by others, done by those that see themselves as targets or victims of the 'first' step. It becomes largely communicated as a dispute. In the dispute, xenophobia increases gradually. It expands in the explorations for resemblance, roots in other social phenomena with destructive potential, and more and more combatants. The circle is vicious and extremely difficult to break. What is even harder is to turn it into a virtuous one. Political xenophobia is even harder to be fought because it mobilises people, bring votes and seats. That is why we invite the experts to be mindful of the traps of xenophobic language, reports and so on.

Based on these conclusions, we invite the academia to get involved in spreading the FRA and ECRI Reports publicly on xenophobic manifestations, and to face hate speech early; to remind the public of the *EU Strategies to limit racism and xenophobia under the EU Framework Directive.*

Literature

Berman, Steven L, 'Identity and Trauma'. *Journal of Traumatic Stress Disorders and Treatment* 5, no 2 (2016). Online: https://doi.org/10.4172/2324-8947.1000e108

Bernadac, Christian, *Devil's Doctors.* Geneva: Ferni Publishing House, 1978.

Eurobarometer, 'Closer to the Citizens, Closer to the Ballot', April 2019. Online: www.europarl.europa.eu/at-your-service/en/be-heard/eurobarometer/closer-to-the-citizens-closer-to-the-ballot

Fromm, Erich, *The Sane Society.* New York: Rinehart & Co.,1955.

Further literature

Basaglia Ongaro, F, '*Esclusione/Integrazione'. Enciclopedia Einaudi,* V. 1978, 747–764. Baumgartl, Bernd and Adrian Favell (eds), *New Xenophobia in Europe.* London: Kluwer Law International, 1995.

Biale, David, Michael Galchinsky and Susannah Heschel (eds), *Insider/Outsider: American Jews and Multiculturalism.* Berkeley: University of California Press, 1998. Online: http://ark.cdlib.org/ark:/13030/ft5199n9tq

Carp, Radu and Cristina Matiuța, (eds), *2019 European Elections. The EU Party Democracy and the Challenge of National Populism.* Leiden-Boston: Brill, 2020.

Charter of Fundamental Rights of the European Union, adopted at 7 December 2000 at Nice. *Official Journal of the European Communities C 364/5,* 18 December 2000. Online: www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf

Coenders, Marcel, Marcel Lubbers and Peer Scheepers, *Majorities' attitudes towards minorities in Western and Eastern European Societies. Results from the European Social Survey 2002–2003.* Vienna: Report 4 for the European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia.

Consiliul Europei, Comisia Europeană împotriva Rasismului și Intoleranței, (CERI), *Recomandarea de Politică Generală Nr. 7 a ECRI privind Legislația Națională referitoare la combaterea Rasismului și a Discriminării Rasiale.* Adoptată în 13 decembrie 2002 și amendată pe 7 decembrie 2017. Online: https://rm.coe.int/ecri-general-policy-recommendation-no-7-revised-on-national-legislatio/16808b5ab6

Crush, Jonathan and Sujata Ramachandran, 'Xenophobia, International Migration and Human Development'. *Human Development Research Paper* no 47 (2009). Online: http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdrp_2009_47.pdf

Deardorff Miller, Sarah, 'Xenophobia toward Refugees and Other Forced Migrants'. *World Refugee Council Research Paper* no 5 (2018). Online: https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/WRC%20Research%20Paper%20no.5.pdf

Domke, David, 'Racial Cues and Political Ideology. An Examination of Associative Priming'. *Communication Research* 28 no 6 (2001), 772−801. Online: https://doi.org/10.1177/009365001028006003

Distasio, Madeline, 'Why Localization Could Be the Key to Overcoming Xenophobia'. *Borgen Magazine,* 16 November 2016.

Dornel, Laurent, *La France hostile. Socio-histoire de la xénophobie (1870–1914).* Paris : Hachette Littératures, 2004.

EU Agency for Fundamental Rights, 'Keynote address to the EU high-level group on combating racism, xenophobia and other forms of intolerance', 16 October 2018. Online: http://fra.europa.eu/en/speech/2018/keynote-address-eu-high-level-group-combating-racism-xenophobia-and-other-forms

EU Commission, 'The EU Code of conduct on countering illegal hate speech online', 2016. Online: https://ec.europa.eu/info/policies/justice-and-fundamental-rights/combatting-discrimination/racism-and-xenophobia/eu-code-conduct-countering-illegal-hate-speech-online

FRA, 'Fundamental Rights Report 2020: Equality, non-discrimination and racism', 11 June 2020. Online: https://fra.europa.eu/en/publication/2020/fundamental-rights-report-2020

Gall, Lydia, 'Hungary's Xenophobic Anti-Migrant Campaign'. *Human Rights Watch,* 13 September 2016. Online: www.hrw.org/news/2016/09/13/hungarys-xenophobic-anti-migrant-campaign

Geschiere, Peter, *The Perils of Belonging: Autochthony, Citizenship, and Exclusion in Africa and Europe.* Chicago: University of Chicago Press, 2009.

Guterres, António, *Forced Displacement and the Promise of Pluralism.* 2014 Annual Pluralism Lecture, Canada, Ottawa, 29 May 2014. Online: www.unhcr.org/en-us/admin/hcspeeches/538d801d6/forceddisplacement-promise-pluralism-2014annual-pluralism-lecture-antonio.html

Goffman, Erving, *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity.* Harmondsworth: Pelican Books, 1963.

Horn, Heather, 'Is Eastern Europe Any More Xenophobic Than Western Europe? Investigating a stereotype of the refugee crisis'. *The Atlantic,* 16 October 2015. Online: www.theatlantic.com/international/archive/2015/10/xenophobia-easterneurope-refugees/410800/

ILO, IOM and OHCHR, *International Migration, Racism, Discrimination and Xenophobia.* Discussion Paper prepared by the ILO, IOM and OHCHR for the World Conference against Racism, Racial Discrimination, Xenophobia and Related Intolerance. August 2001. Online: www.refworld.org/docid/49353b4d2.html

Kakissis, Joanna, 'Hungary Has A Xenophobia Problem'. *Parallels,* 27 April 2018. Online: www.npr.org/sections/parallels/2018/04/27/602375067/hungary-has-a-xenophobia-problem

Kounalakis, Eleni, 'Hungary's Xenophobic Response'. *The New York Times,* 06 September 2015. Online: www.nytimes.com/2015/09/07/opinion/hungarys-xenophobic-response.html

Lameiras Fernández, María, Yolanda Rodríguez Castro and José Sotelo Torrejón, 'Sexism and Racism in a Spanish Sample of Secondary School Students'. *Social Indicators Research* 54, no 3 (2001), 309−328. Online: https://doi.org/10.1023/A:1010871706454

Landau, Loren B and E Tendayi Achiume, 'What could be bad about a global campaign against xenophobia?' *The New Humanitarian,* 19 September 2016. Online: www.irinnews.org/opinion/2016/09/19/what-could-be-bad-about-globalcampaign-against-xenophobia

Misago, Jean Pierre, Iriann Freemantle and Loren B Landau, 'Protection from Xenophobia: An Evaluation of UNHCR's Regional Office for Southern Africa's Xenophobia Related Programmes'. *UNHCR,* February 2015. Online: www.unhcr.org/55cb153f9.pdf

Rulashe, Pumla, 'UNHCR mulls solutions for refugees affected by xenophobia'. *UNHCR,* 26 May 2015. Online: www.unhcr.org/en-us/news/latest/2015/5/55647ddc6/unhcr-mulls-solutionsrefugees-affected-xenophobia.html

United Nations, 'Racism, Xenophobia Increasing Globally, Experts Tell Third Committee, amid Calls for Laws to Combat Hate Speech, Concerns over Freedom of Expression. *GA/SHC/4182,* 01 November 2016. Online: www.un.org/press/en/2016/gashc4182.doc.htm

Yakushko, Oksana, 'Xenophobia: Understanding the Roots and Consequences of Negative Attitudes toward Immigrants'. *The Counseling Psychologist* 37, no 1 (2009), 36–66. Online: https://doi.org/10.1177/0011000008316034

Antonello Biagini – Andrea Carteny

After the Fall of the Wall, 'Ostalgia': From Berlin to Budapest?

Introduction

Ostalgie ('Ostalgia') denotes a series of somewhat nostalgic meanings and perceptions of real socialism that lasted until 1989. It first emerged as a German phenomenon following the reunification of East Germany (the German Democratic Republic, GDR) and the German Federal Republic (GFR), and then took on distinctive national expressions during the transition to democracy and capitalism in the different countries that had exited specific communisms:[1] in Poland or Hungary, Ostalgia was characterised by references to social security and relative socialist prosperity; in other Eastern bloc states[2] – such as Romania, Albania and, partly, Bulgaria[3] – it translated into nostalgia for peculiar nationalistic and authoritarian forms which had been able to ensure a relative well-being and, above all, a period of peace that was then lost (as in the case of Yugoslavia, where 'Yugonostalgia' roughly coincides with the cult of Tito and 'Titonostalgia'[4]), or a greater role within a larger nation that no longer exists (Czechoslovakia).

Much often, nostalgia for socialism developed ironic tones,[5] linked to a somewhat empathic selection of situations typical of the now lost socialist 'golden age', in contrast to the alienation and social dislocation inherent to the transition to free-market economy: in this sense, the identity reference to 'Eastern Europe'[6] became associated with an East that, with the fall of communism, was reincorporated into the capitalist West.

As a result, in countries such as East Germany, Poland, Czechoslovakia and Hungary, characterised by the development of civil society and the presence of those middle classes that had played a leading role in the 1989 'velvet revolutions', nostalgia for the socialist

[1] For an overview of nostalgic trends in former socialist countries, see Maria Todorova and Zsuzsa Gille (eds), *Post-communist Nostalgia* (New York – Oxford: Berghahn Books, 2010).

[2] See David A Kideckel, 'The Unmaking of an East-Central European Working Class', in *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia,* ed. by C M Hann (London: Routledge, 2002), 126–144.

[3] Kristen Ghodsee, 'Red Nostalgia? Communism, Women's Emancipation, and Economic Transformation in Bulgaria', *L'Homme Z.F.G.* 15, no 1 (2004), 33–46.

[4] See Mitja Velikonja, *Titostalgia. A Study of Nostalgia for Josip Broz* (Ljubljana: Mediawatch, 2008).

[5] Linda Hutcheon, 'Irony, Nostalgia and the Postmodern', in *Methods for the Study of Literature as Cultural Memory,* ed. by Raymond Vervliet and Annemarie Estor (Brill: Leiden, 2000). See also Antonello Biagini and Andrea Carteny, 'Ostalgia: dal modello tedesco-orientale ai casi polacco e ungherese', *Costellazioni* 3, no 3 (2017), 89–108.

[6] Charles King, 'Post-Postcommunism: Transition, Comparison, and the End of "Eastern Europe",' *World Politics* 53, no 1 (2000), 143–172. See also Dominic Boyer, 'From Algos to Autonomos: Nostalgic Eastern Europe as Postimperial Mania', in *Post-communist Nostalgia,* ed. by Maria Todorova and Zsuzsa Gille (New York – Oxford: Berghahn Books, 2010).

https://doi.org/10.36250/00983_04

past took on the colour of survival, and even of a certain well-being which was ensured for everyone, in contrast with the sacrifices imposed by the transition process on a large part of the population in the 1990s. On the other hand, Ostalgia inevitably acquired the form of nostalgia for the Soviet Union in those countries that had experienced socialism under the direction of Moscow and its Communist Party (Russia, the Baltic and the Southern Caucasus states).

It is also possible to identify different forms of nostalgia: a *restorative nostalgia,* related to national memory and recalling the truth and tradition of a country's socialist past; and a second type, ironic and ambivalent, defined as *reflective nostalgia,* which arises from social memory and adopts a critical approach to the experience of real socialism.[7] Therefore, through different semantic values, one can take into consideration two major phenomena: the cult of the 'modernisation' of communist paraphernalia – busts of Lenin, pins with the red star, military hats with Red Army emblems – which have become widespread on the stalls in Eastern Europe marketplaces; as well as the 'monumentalisation' of real socialism, which includes theme parks, public monuments, museum exhibitions.[8]

East Germany

As previously mentioned, the emergence of everyday East German symbols soon exploded in East Germany: the pickled gherkins from the Spree Forest came back on the market; the *Sandmännchen* (the Little Sandman that sent East German children to bed) reappeared in the evening television schedule; the *Ampelmännchen* (the little traffic light man, allegedly inspired by the profile of the East German leader Erich Honecker) repopulated the streets, as well as the Trabant, that is, the traditional socialist-made car (produced by VEB Sachsenring Automobilwerke Zwickau, in Saxony), which spread across Eastern Europe as a mechanical product capable of combining technology and resistance, and later became a universal symbol of *retro cult* taste.

Moreover, in recent years, the economic crisis has been the main reason for the melancholic recollection of the times of life security in the GDR, when the solidarity of the collectives was a major social factor. As such, observers have found this element to be closely linked to the call of *Ostalgie*.[9] The historical context is, of course, the categorical basis for understanding the collective feeling of nostalgia for the socialist past. In this regard, the historical approach has given rise to interesting interpretations, also for the field of transitology and the studies – not only historical, but also political, psychological, anthropological and, more generally, cultural – on the transition from real

[7] The first typology can in turn be declined as more clearly 'restorationist', hoping for a return to the socialist past, or specifically 'restorative', in the sense of 'curative'. See in this respect Svetlana Boym, *The Future of Norway* (New York: Basic Books, 2001). See Todorova and Gille, *Post-communist Nostalgia,* 8.
[8] Ibid.
[9] See Ben Schott, 'Schott's Vocab: Ostalgie', *The New York Times Blogs,* 15 October 2009.

socialist regimes (single party and planned economy) to liberal democracy (multiparty and market economy).

An example is the perspective linking the processes of substantial Western colonisation in the East and the nostalgic reaction of a large part of the population that had lived under socialism.[10] In this vein, it is interesting to apply the orientalist paradigm developed by Edward Saïd,[11] from which would emerge a stereotyped image of the *Ossi* (the Oriental) in West Germany, which may easily become the representation that West Germans 'really' have of their Eastern compatriots. In any case, this frame can help grasp the self-perception of East Germans concerning the national conditions given by German reunification, a historical *unicum* in the post-communist horizon of Eastern Europe,[12] but also their consciousness to be the result of the Prussian 'exceptionalism', undoubtedly legacy in the character of that socialist regime.[13]

Such *clichés* soon took shape also in fiction and public communication, as well as in everyday life:[14] literature, art and film. This explains the success among the audience and the critique of Thomas Brussig's novel *Am kürzeren Ende der Sonnenallee* [On the Shorter End of Sun Avenue] and the film *Sonnenallee,* directed by Leander Haußmann, both released in 1999; and the fortune of the well-known movie *Good Bye, Lenin!*[15] which led ZDF television to launch the spectacle *Ostalgie Show,* watched by almost five million people and one third of East Germans.[16]

The inspiring principle behind nostalgia, therefore, is not so much a real desire for the restoration of real socialism, but rather a feeling associated with the previous – albeit relative – 'social well-being', as opposed to the severe sacrifices that have marked the post-communist era.[17] It is hence necessary to distinguish between Ostalgia as a social phenomenon – almost as a custom – and nostalgia for the communist past in a properly political sense. The first case includes various manifestations of social, cultural and even commercial nature. In Germany, for instance, Vita Cola, a drink that had been the GDR's answer to the American Coca Cola myth, was brought back into the shops. Intriguingly, Vita Cola is currently the best-selling fizzy drink in some regions of the

[10] See Paul Cooke, *Representing East Germany since Unification: From Colonization to Nostalgia* (New York: Berg Publishers, 2005).

[11] See Edward W Saïd, *Orientalism* (New York: Pantheon Books, 1978), and subsequent editions in numerous languages.

[12] Russell Spinney, 'Spinney on Cooke, 'Representing East Germany since Unification: From Colonization to Nostalgia',' *H-German,* January 2017.

[13] Joshua H Whitcomb, 'A Problematic 'Modell' for Success: East German Nostalgia and Identity in Modern Germany's Attempt to Come-to-Terms with its DDR Past', *Of Life and History* 2, Article 9 (2019).

[14] In former East Berlin, for example, one can find an *Osseria,* a tavern with menus and dishes typical of East German times.

[15] By Wolfgang Becker, 2003.

[16] Cooke, *Representing East Germany,* 141. Alexander Beyer, actor in the movies *Sonnenallee* and *Good Bye, Lenin!*, defines Ostalgia as puberty, that is, an inevitable phase of life, which is however unrepeatable in its complexity, and which in the end perhaps does not even exist. See 'Ostalghia – La nostalgia dell'Est', *La Storia siamo noi,* 2014.

[17] See G Hardin, 'East Europe's Communist Nostalgia', *The Washington Times,* 11 August 2004.

former GDR. Surprising as it may seem, nostalgia has indeed occupied a considerable share of the consumer market.[18]

This kind of nostalgia has a predominantly apolitical character, as it rather embodies a generational nostalgia for products and lifestyles that marked decades and then suddenly disappeared after 1989. Obviously, this social phenomenon rests, at least partly, on the existence of a purely political nostalgia, yet the two types of Ostalgie could hardly overlap. In fact, its political manifestations follow different paths and have different variants in different countries. It has already been pointed out that the GDR was a case in its own right, since it represented not only a state and a society, but also a regional identity, which was denied public legitimacy after the fall of the Wall. In this context, reunification has led to the annexation of East Germany to West Germany, not only from a political-administrative point of view, but also from an economic and cultural one.[19]

East German pride

The perception of a real otherness – if not subalternity – of the *Ossis* towards the *Wessis* does not fade even with the presence of politicians from the East in top national government positions, as in the case of Angela Merkel. Moreover, after the initial euphoria that followed the fall of the Wall, the citizens of the former GDR had to deal with many inauspicious phenomena. For many years, unemployment in the Eastern *Länder,* which was almost absent during the socialist era, was close to 20 per cent. This was accompanied by factory closures and the migration of many young people to Germany's western regions.

If a few people regret the GDR in its entirety, it is also true that, in most instances, the change has not met expectations. This sentiment found expression in the success of the Party of Democratic Socialism (PDS) that, despite receiving minimal support in the western regions, often reached around 30 per cent in parliamentary and administrative elections in the East. The PDS was a party whose instruments and leadership represented a sort of continuity with the GDR and the Socialist Unity Party (SED), which was its leading party. Nevertheless, the PDS had a reformed political platform, which not only rejected the idea of an impossible restoration of the GDR, but also made democracy and political and cultural pluralism its fundamental values.[20] The PDS' trajectory illustrates to some extent the limits of a purely political Ostalgia.

Despite its excellent results in the eastern *Länder,* its political capacity was irremediably compromised by its inability to gather a substantial following in the West. This prompted its leaders to form a new political group, the Left *(die Linke),* together with left-wing elements in the West. The party, that was originally led by the former

[18] Andrea Rota, 'Ostalgic advertising texts. Una breve analisi semiotica', *Linguistica e Filologia* 24 (2007).
[19] Vladimiro Giacché, *Anschluss. L'annessione: l'unificazione della Germania e il futuro dell'Europa* (Reggio Emilia: Imprimatur, 2016).
[20] Gregor Gysi, 'Apology (critical) of the GDR', *Limes* 5 (2009). The author was secretary of the PDS for several years and, before the fall of the Berlin Wall, had been a lower-ranking official of the SED.

social-democratic leader Oskar Lafontaine, had to leave behind its image as a 'nostalgic' movement for the sake of becoming a national force. Since its formation in 2007, *die Linke* has remained a leading force on the German political scene, becoming the country's third largest party after the two historical Christian Democratic Union of Germany (CDU) and the Social Democratic Party of Germany (SPD).

Although the Linke continues to gain the most support in the eastern part of the country, where it has often won local elections, it does not take on the traits of an Ostalgia phenomenon, but rather embodies a national, modern political proposal.[21] It has been argued that the GDR was a special case in the socialist camp, and this was not only due to its regional rather than national identity. Indeed, the GDR could boast economic indicators, lifestyles, and levels of prosperity then unknown in other eastern European countries. In addition, while the SED had authoritarian systems of government, the GDR did not have the kind of personalism and cult of personality that existed, for example, in the Romania of Nicolae Ceauşescu.

In broadening the analysis on the political dimension of Ostalgia, it is appropriate to draw some guidelines that provide essential data for interpretation. Political nostalgia for communism is more widespread in function of concrete factors, namely pre-existent conditions of material well-being and decent lifestyles in the socialist past, in the face of the improvements and/or worsening occurred after 1989. In other words, political hostility is somewhat the result of the gap between before and after. The more decent the living conditions were before 1989, the more fertile the nostalgic feeling will be. The more the living conditions have improved since 1989, the less tendency there will be to look back. In spite of the monolithic image of communism during the Cold War years, the living conditions in the various countries were significantly different, both with regard to margins of freedom and socio-economic levels of prosperity.

The former socialist regimes in Eastern Europe had different levels of political, economic and cultural development, and this diversity inevitably conditioned both the application of the communist model and its concrete implementation in everyday life. In light of this, the concept of 'communism' is progressively gaining ground in historiography as a more suitable category to encompass the many realities experienced by the socialist countries.[22] The political, economic and cultural experiences of Eastern Europe states in the aftermath of the fall of the Berlin Wall are equally diverse.[23] While in some of them the overall assessment is largely positive, the scenario is more varied in other countries, where change was followed by the eruption of the economic crisis, unemployment, war and sometimes even the break-up of the country itself.[24]

[21] Ümit Yazıcıoğlu, *Von der SED zur "Die Linke" – Die Geschichte der PDS als gesamtdeutscher Partei* (Basel: Tekman Verlag, 2012).

[22] See for example, Antonello Biagini, *Preface,* in *Comunismo e comunismi: il modello romeno*, ed. by Gheorghe Mândrescu and Giordano Altarozzi (Cluj-Napoca: Editura Accent, 2005).

[23] See Todorova and Gille, *Post-communist Nostalgia,* 8.

[24] Kurt Biray, 'Communist Nostalgia in Eastern Europe: Longing for the past', *Open Democracy,* 10 November 2015.

Does Budapest feel "ostalgic"?

In a parallel and somewhat comparative consideration, it is interesting to examine the ostalgic phenomenon in other countries of the former Eastern Bloc such as Hungary, once known as 'the happiest barrack' in the communist camp. It must be premised that Hungary is among those former socialist countries in which elements and attitudes of *Ostalgie,* both individual and public, emerge only from a complex elaboration of the perception of the socialist past.

This is due to various causes, related not only to the different characteristics of the systems, but also to the distinctive historical reality that has characterised the Hungarian communist regime and then the transition to democracy and market economy.[25] With its well-defined national identity, Hungary has often harboured hostility towards the Slavic peoples, in general, and Russia, in particular, throughout history (think of the revolutionary epic of 1848–1849, which was ended by the Austrian troops with the help of the Croats and the external intervention of the tsar's army). Furthermore, socialist Hungary was shaken in 1956 by an uprising involving reformist segments of the ruling party and a large part of the population. The aim was to change the country's internal political order and to emphasise its full autonomy from Moscow, a goal that was epitomised in the proposal to leave the Warsaw Pact.

The Soviet military intervention that followed left a vivid memory in the Hungarian population and, although Hungary never had the economic and political problems of Poland, this has meant that nostalgia for the communist past now refers to the regime of János Kádár – which was consolidated by the fierce repression of the revolution – and is therefore very much reduced in the public discourse. At present, the country is also experiencing a relatively stable period from the economic point of view, another factor that leads Hungarians to show few regrets for the past. From a political point of view, the last few years have witnessed the affirmation of nationalist political and cultural trends, which not only aim at preserving the 'Hungarian specificity' against the homogenising tendencies inherent to globalisation and membership of supranational bodies such as the European Union, but are also naturally inclined to consider the communist period an anti-national experience, imposed by Soviet tanks and not matured from within the Hungarian society. Yet, a deeper investigation yields significantly different results.

A survey revealed that most Hungarians have a rather positive opinion of the socialist era: in recent years there has also been a tendency among citizens to revive brands and styles from this historical period. This trend has had some success even among the younger generations, that not only have no direct experience of communism, but also grew up in the years immediately following the change, during which communism was

[25] Antonello Biagini and Francesco Guida, *Mezzo secolo di socialismo reale: l'Europa centro-orientale dal secondo conflitto mondiale all'era postcomunista* (Turin: Giappichelli, 1997). To know more about the transition period in Hungary, see Pasquale Fornaro, *Ungheria* (Milano: Unicopli, 2006); Antonello Biagini, *Storia dell'Ungheria contemporanea* (Milano: Bompiani, 2006).

described as a dark time.[26] The Hungarian identity, ethnic and cultural specificity is found, to some extent, in the memory of '*goulash* communism' (Kadarism), a national socialism capable of producing irrational and 'inauthentic' results; yet, in spite of this, according to the ironic and somewhat nostalgic view of citizens, those were still 'Hungarian times'.[27] In this context, nostalgia indicates a 'cultural practice',[28] an approach capable on the one hand of taking an ironic distance from realistic *kitsch* and socialist reality and, on the other hand, of re-evaluating in popular memory the simplicity of everyday life during socialism.[29]

It is thus worth distinguishing the nostalgia of the elder and younger population groups. Notwithstanding the lack of freedom, socialism is mourned by older people as a safe era, in which citizens were assured the minimum conditions of existence (education, health, housing and work). This reality exerts a growing aura on the elderly, who were among the first to be penalised by the socio-economic changes after 1989. On the other side, the youth do not have any concrete forms of political or ideological nostalgia. Here, Ostalgia is undoubtedly an aesthetic-commercial phenomenon, which empties symbols of their ideological content and reassesses them in their value of historical *kitsch* (as in the case of the setting and menu of the Budapest pizzeria *Marxim,* fully inspired by original real socialism). Then there is the process of 'monumentalisation' of socialist realism, as in the case of the Memento Park, namely the museum/statue park[30] of Hungarian socialism. This project, arisen from the need to preserve from dispersion and destruction some of the countless statues removed from public places in the weeks following the fall of the regime, was entrusted to the architect Ákos Eleöd after a public competition launched by the municipal council of Budapest.

The aim was to document the Hungarian Communist dictatorship through monumentality and socialist realism in order to raise awareness in the young Magyar democracy. The Memento Park was inaugurated on the second anniversary of the withdrawal of the Soviet troops from the country, on the 29th of June 1993, and enlarged in 2006 with a new section (a 'witnesses' space) on Stalinism and the 1956 revolution, bringing together 42 statues. The structure, clearly critical towards the regime, certifies both the awareness of the emotional distance from the socialist era and the success of Western capitalism in the Hungarian post-communist context.[31] However, it also exploits unconcealed nostalgic

[26] See Fruzsina Müller, 'Retro Fashion, Nostalgia and National Consciousness: Success of a Revived Shoe Brand from Socialist Hungary', in *N/Osztalgia – Ways of Revisiting the Socialist Past,* ed. by Isabella Willinger (Budapest–Berlin: Anthropolis–Rejs, 2007).

[27] The critical and ironic literature of Kadarism celebrates the emblematic agri-food success of the 'Hungarian orange', a *magyar narancs* described by Péter Bacsó in 1969 in the film *A tanú* [The Witness] (immediately censored by the regime) and remained in the collective consciousness in the post-communist period, giving the title to one of the first liberal newspapers, the weekly *Magyar Narancs.* See Maya Nadkarni, '"But It's Ours": Nostalgia and the Politics of Authenticity in Post-socialist Hungary', in *Post-communist Nostalgia,* ed. by Maria Todorova and Zsuzsa Gille (New York – Oxford: Berghahn Books, 2010), 190–214.

[28] See Kathleen Stewart, 'Nostalgia. A Polemic', *Cultural Anthropology* 3, no 3 (1988), 227–241.

[29] See Nadkarni, '"But It's Ours".'

[30] *Szoborpark Múzeum*.

[31] Maya Nadkarni, *The Death of Socialism and the Afterlife of its Monuments: Making and Marketing the Past in Budapest's Statue Park Museum,* in *Contested Pasts. The Politics of Memory,* ed. by Kathleen

references to the socialist period in Hungary, considered by a consolidated collective memory (and by a special exhibition) to be 'the happiest bay of the communist lager': here, therefore, 'Red Star Tours' are proposed to tourists, as well as a ride (or at least a photo) in a Trabant 601 (defined as 'the dream car of the communist era'). In addition, cultural products, music and images of the communist period are on sale in the 'Red Star Store'.[32]

Conclusions

The predilection for the socialist 'old style' in countries like Hungary tends to consider minor brands as 'alternative', perhaps well-known and familiar, because they belong to a common past, to the detriment of the omnipresence of American and Western brands. Yet, there is also a nostalgia for a time when these countries had, despite everything, their own definite national identity, immediately recognisable in flavours and clothing. The latter trend has political overtones, but rather than representing ideological nostalgia for communism, it shows a reaction to the disorientation experienced by the youngest generations in an era of great uncertainty, where the identity of entire populations is challenged by market dynamics, even more than by political crises. In this sense, Ostalgia is a particular expression of a broader phenomenon, which for the past two decades has been producing in all regions of the world a sort of desire to return to one's origins, and manifests itself in more or less radical forms of identity withdrawal. Apart from the older generations, where one can still find a political-ideological value in nostalgia for socialism, the ostalgic echoes and references are of an aesthetic nature, based on the ability to project everyday symbols and objects of socialist *kitsch* into post-modern elements of 'communism-chic'.[33]

Literature

Biagini, Antonello, *Preface,* in *Comunismo e comunismi: il modello romeno,* ed. by Gheorghe Mândrescu and Giordano Altarozzi. Cluj-Napoca: Editura Accent, 2005.

Biagini, Antonello, *Storia dell'Ungheria contemporanea.* Milano: Bompiani, 2006.

Biagini, Antonello and Andrea Carteny, 'Ostalgia: dal modello tedesco-orientale ai casi polacco e ungherese'. *Costellazioni* 3, no 3 (2017), 89–108.

Biagini, Antonello and Francesco Guida, *Mezzo secolo di socialismo reale: l'Europa centro-orientale dal secondo conflitto mondiale all'era postcomunista.* Turin: Giappichelli, 1997.

Biray, Kurt, 'Communist Nostalgia in Eastern Europe: Longing for the past'. *Open Democracy,* 10 November 2015.

Hodgkin and Susannah Radstone (London: Routledge, 2003).

[32] Memento Park – Budapest. The spirit and statues of the communist dictatorship.

[33] See *ivi*; see also Karolina Slovenko, 'Post-communism Nostalgia in Poland. Nostalgia for Polish People's Republic', *Change and Resistance,* December 2006.

Boyer, Dominic, 'From Algos to Autonomos: Nostalgic Eastern Europe as Postimperial Mania', in *Post-communist Nostalgia,* ed. by Maria Todorova and Zsuzsa Gille. New York – Oxford: Berghahn Books, 2010. Online: https://doi.org/10.2307/j.ctt9qd8t4.5

Boym, Svetlana, *The Future of Nostalgia.* New York: Basic Books, 2001.

Cooke, Paul, *Representing East Germany since Unification: From Colonization to Nostalgia.* New York: Berg Publishers, 2005. Online: https://doi.org/10.5040/9781350214811

Fornaro, Pasquale, *Ungheria.* Milano: Unicopli, 2006.

Ghodsee, Kristen, 'Red Nostalgia? Communism, Women's Emancipation, and Economic Transformation in Bulgaria'. *L'Homme Z.F.G.* 15, no 1 (2004), 33–46.

Giacché, Vladimiro, *Anschluss. L'annessione: l'unificazione della Germania e il futuro dell'Europa.* Reggio Emilia: Imprimatur, 2016.

Gysi, Gregor, 'Apology (critical) of the GDR'. *Limes* 5 (2009).

Hardin, G, 'East Europe's Communist Nostalgia'. *The Washington Times,* 11 August 2004.

Hutcheon, Linda, 'Irony, Nostalgia and the Postmodern', in *Methods for the Study of Literature as Cultural Memory,* ed. by Raymond Vervliet and Annemarie Estor. Brill: Leiden, 2000.

Kideckel, David A, 'The Unmaking of an East-Central European Working Class', in *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia,* ed. by Chris M Hann. London: Routledge, 2002, 126–144. Online: https://doi.org/10.4324/9780203428115-11

King, Charles, 'Post-Postcommunism: Transition, Comparison and the End of "Eastern Europe"'. *World Politics* 53, no 1 (2000), 143–172. Online: https://doi.org/10.1017/s0043887100009400

Müller, Fruzsina, 'Retro Fashion, Nostalgia and National Consciousness: Success of a Revived Shoe Brand from Socialist Hungary', in *N/Osztalgia – Ways of Revisiting the Socialist Past,* ed. by Isabella Willinger. Budapest–Berlin: Anthropolis–Rejs, 2007.

Nadkarni, Maya, *The Death of Socialism and the Afterlife of its Monuments: Making and Marketing the Past in Budapest's Statue Park Museum,* in *Contested Pasts. The Politics of Memory,* ed. by Katharine Hodgkin and Susannah Radstone. London: Routledge, 2003. Online: https://doi.org/10.4324/9780203391471-21

Nadkarni, Maya, '"But It's Ours": Nostalgia and the Politics of Authenticity in Post-socialist Hungary', in *Post-communist Nostalgia,* ed. by Maria Todorova and Zsuzsa Gille. New York – Oxford: Berghahn Books, 2010, 190–214. Online: https://doi.org/10.2307/j.ctt9qd8t4.15

'Ostalghia – La nostalgia dell'Est', *La Storia siamo noi,* 2014.

Rota, Andrea, 'Ostalgic advertising texts. Una breve analisi semiotica'. *Linguistica e Filologia* 24 (2007), 137–152.

Saïd, Edward W, *Orientalism.* New York: Pantheon Books, 1978.

Schott, Ben, 'Schott's Vocab: Ostalgie'. *The New York Times Blogs,* 15 October 2009.

Slovenko, Karolina, 'Post-communism Nostalgia in Poland. Nostalgia for Polish People's Republic'. *Change and Resistance,* December 2006. Online: http://changeandresistance.blogspot.com/2006/12/post-communism-nostalgia-in-poland.html

Spinney, Russell, 'Spinney on Cooke, 'Representing East Germany since Unification: From Colonization to Nostalgia'.' *H-German,* January 2017.

Stewart, Kathleen, 'Nostalgia. A Polemic'. *Cultural Anthropology* 3, no 3 (1988), 227–241. Online: https://doi.org/10.1525/can.1988.3.3.02a00010

Todorova, Maria and Zsuzsa Gille (eds.), *Post-communist Nostalgia.* New York – Oxford: Berghahn Books, 2010.

Velikonja, Mitja, *Titostalgia. A Study of Nostalgia for Josip Broz.* Ljubljana: Mediawatch, 2008.

Whitcomb, Joshua H, 'A Problematic 'Modell' for Success: East German Nostalgia and Identity in Modern Germany's Attempt to Come-to-Terms with its DDR Past'. *Of Life and History* 2, Article 9 (2019). Online: https://crossworks.holycross.edu/oflifeandhistory/vol2/iss1/9

Yazıcıoğlu, Ümit, *Von der SED zur "Die Linke" – Die Geschichte der PDS als gesamtdeutscher Partei.* Basel: Tekman Verlag, 2012.

Further literature

Hann, Chris M (ed.), *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia.* London: Routledge, 2002. Online: https://doi.org/10.4324/9780203428115

Hodgkin, Katharine and Susannah Radstone (eds), *Contested Pasts. The Politics of Memory.* London: Routledge, 2003.

La Mantia, Cesare, *Poland.* Milano: Unicopli, 2006.

Mândrescu, Gheorghe and Giordano Altarozzi (eds), *Comunismo e comunismi: il modello romeno.* Cluj-Napoca: Editura Accent, 2005.

Ochman, Ewa, *Post-Communist Poland – Contested Pasts and Future Identities.* London – New York: Routledge, 2013. Online: https://doi.org/10.4324/9780203550830

Vervliet, Raymond and Annemarie Estor (eds), *Methods for the Study of Literature as Cultural Memory.* Leiden: Brill, 2000.

Inmaculada Szmolka

A Theoretical and Methodological Proposal for Analysing the Effects of Political Change on Political Regimes

Introduction

Political change is one of the most important fields of study in Comparative Politics. In particular, the scholar interest has traditionally focused on democratisation processes and the breakdown of democratic regimes. Nevertheless, both processes do not cover all the possibilities of political change. Political transformations can occur, without affecting the democratic or authoritarian nature of the political regime, but increasing or decreasing the degree of authoritarianism or democracy. Therefore, it is essential to categorise the different pathways in which political change can take place and their consequences on the nature of the political regimes.

On the other hand, comparison requires a systematic approach. In this vein, a typology of political change and a methodological procedure to study political change processes can be useful for Comparative Area Studies (CAS), which focus on intra-, inter- and cross-area comparisons.[1] In particular, the aim of this chapter is to offer a theoretical and methodological framework for evaluating the consequences of political change in the nature of political regimes of the same or different regions.

Definition and typology of political change

The point of departure for our theoretical framework is that political change can and often does take different directions, not all of which necessarily have to lead to regime change.[2] As Morlino (2003) pointed out, political change is not a linear process and it does not produce the same results. Transitions may occur from authoritarianism toward democracy, but may also give rise to a reconfiguration of authoritarianism. Additionally, authoritarian rulers can undertake political reforms without democratic motivations.

[1] Bert Hoffmann, 'Latin America and Beyond: The Case for Comparative Area Studies', *European Review of Latin American and Caribbean Studies* no 100 (2015), 111–120.

[2] The theoretical framework of this chapter is based on the author's former publications: Inmaculada Szmolka, 'Theoretical Framework and Models of Political Change Processes in Arab Regimes', *Anuario IEMed del Mediterráneo,* 2014, 23–30; Inmaculada Szmolka, 'Los procesos de cambio político: conceptualización teórica, tipología y análisis', in *Análisis de la política. Enfoques y herramientas de la Ciencia Política,* ed. by Mikel Barreda and Leticia Ruiz (Barcelona: Huygens, 2016), 159–177; Inmaculada Szmolka, 'Analytical Framework for a Study of Change in Political Regimes', in *Political Change in the Middle East and North Africa. After the Arab Spring,* ed. by Inmaculada Szmolka (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2017), 13–37.

https://doi.org/10.36250/00983_05

On many occasions, the political changes carried out by authoritarian leaders may have the Lampedusian purpose of reforming aspects of the political systems without changing the main regime structures substantially in order to obtain legitimacy and wider social support. On the other hand, democratic countries can make progress or setbacks on democracy, increasing or decreasing the quality of democracy.

In this vein, a broad concept of 'political change' is used in this chapter not only in the sense of democratisation, but also as an element in reshaping authoritarian and democratic regimes. Thus, political change is defined here as the transformations in a political regime that can affect their rules, institutions, power relations, actor behaviours, power relationships and/or political processes.

We consider different pathways in which political change can take place. Firstly, two general processes of political change are identified which imply regime change: democratisation (from authoritarianism to democracy) and autocratisation (from democracy to authoritarianism). Secondly, five specific processes of political change are also distinguished: three affecting democracies (democratic regression, democratic deepening and democratic consolidation); and two characterising authoritarianisms (political liberalisation and authoritarian progression). Rather than involving a change of political regime, these five processes may lead to changes in subtypes within democratic and authoritarian regimes (see *Figure 1*).

General processes

Democratisation. This entails the transition from an authoritarian to a democratic regime and, therefore, the replacement of one political regime with another. In the academic literature, opinions vary as to when the democratisation of an authoritarian regime occurs. Linz and Stepan[3] pointed out four requirements for democratisation: a sufficient agreement on procedures to produce an elected government; a government that comes to power as the direct result of a free and popular vote; the government's *de facto* possession of the authority to generate new policies; and the fact that the executive, legislative and judicial power generated by the new democracy does not *de jure* share power with other bodies such as the military, or with religious leaders. Other political scientists have argued that democratisation implies the accomplishment of Dahl's (1989) requirements for polyarchy: the existence of elected officials and control over governmental decisions; regular, free and fair elections; universal adult suffrage; the right to stand for office; freedom of expression; access to alternative sources of information; the right to form and join independent associations; and guarantees for minorities. However, it is argued here that Dahl's conditions and Linz and Stepan's list, are insufficient. For example, in

[3] Juan J Linz and Alfred Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1996), 1.

Tunisia, these conditions were met following the founding elections, which were held in 2011; however, it was not possible to use the term 'democratisation' until 2014, as a result of the approval of a new and consensual constitution. Thus, another prerequisite for democratisation is that a large majority of parties and of citizens accept the new common framework of social and political life.

On the other hand, it should be noted that democratisation can occur in countries in which democratic institutions have never existed or in others that have had democratic experiences in the past. These cases of 'redemocratisation' are, for example, those that occurred in some European countries after the Second World War (Germany, Italy) or in the 1970s (Spain), or in Latin America in the 1980s (Uruguay, Argentina, Chile).

Autocratisation. This is the opposite concept to democratisation; specifically, the evolution from a democratic to an authoritarian regime. The breakdown of democratic regimes can occur gradually by legal means because of an abusive exercise of power, a significant restriction of political competition and/or the limitation of political rights and civil liberties. Autocratisation can also be produced as a consequence of acts of violence, such as a *coup d'état* or war. Examples of breakdown of democratic regimes are those countries that Huntington[4] placed in the 'counter-waves' of democracy. On the other hand, according to Linz and Stepan,[5] the stability of democracies depends on three factors: legitimacy, efficiency and effectiveness. Lührmann and Lindberg[6] provide an effective methodological tool to operationalise and empirically analyse the concept of autocratisation.

Particular processes of political change

Regarding the specific processes of political change, they affect democratic regimes as well as authoritarian regimes. These processes do not entail a change in the political regime but rather an alteration in the norms, structures or functioning of the political system that do not affect the consideration of the political regime as 'democratic' or 'authoritarian', although it may involve a change in the subcategories of democratic regimes (full democracies and defective democracies) and authoritarian (closed authoritarianisms and pluralist authoritarianisms).

[4] Samuel P Huntington, *The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century* (University of Oklahoma Press – Norman, 1991).

[5] Juan J Linz and Alfred Stepan (eds), *The Breakdown of Democratic Regimes. Crisis, Breakdown and Reequilibration* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1978).

[6] Anna Lührmann and Staffan I Lindberg, 'A third wave of autocratization is here: what is new about it?', *Democratization* 26, no 7 (2019), 1095–1113.

Particular processes of political change affecting democracies

In democratic regimes, political regimes can experience:

Democratic regression. The concept of democratic regression[7] – also named 'democratic backsliding'[8] – is applied to full democracies that regress to become defective democracies, without the loss of the substantive democratic core (competitive elections, effective political opposition, a legitimate government that is accountable for its actions, and guaranteed rights and freedoms for the majority). This situation may occur, for example, because of the debilitation of the democratic institutions from within the political system, the interference in political decision-making by non-accountable actors or through the limited impairment of citizens' rights (whether political, ethnic or religious). Nevertheless, gradual democratic declines can provoke autocratisation if the situation persists and the political regime finally loses some of the requirements for 'polyarchy'.

Democratic deepening. It refers to an improvement in the quality of a democratic regime.[9] Democratic deepening leads the transition from a defective democracy towards full democracy in which principles such as equality, representation and participation are guaranteed. This process is characteristic of countries that have recently installed a democratic regime and have improved their democratic practices, leading to full democracy first and then, if pursued, to the consolidation of democracy.

Democratic consolidation. This concept involves the anchoring of democratic values, institutions and practices, and therefore of the legitimacy of a democratic regime.[10] Therefore, it is a process that is developed over time, in the context of full democracies. Nevertheless, democratic consolidation is only one of the possible results after democratic installation. It is not easy to limit the moment when democratic consolidation takes place. For Huntington,[11] democratic consolidation occurs when there is alternation in the government after elections. Diamond[12] identifies the conditions that foster democratic consolidation. These include strong political institutions, appropriate institutional designs, decentralisation of power, a vibrant civil society, and improved economic and political performance.

[7] Gero Erdmann and Marianne Kneuer (eds.), *Regression of Democracy?* (VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2011); Larry Diamond, 'Democratic regression in comparative perspective: scope, methods, and causes', *Democratization* 28, no 1 (2021), 22–42.

[8] Nancy Bermeo, 'On Democratic Backsliding', *Journal of Democracy* 27, no 1 (2016), 5–19.

[9] Andreas Schedler, 'What Is Democratic Consolidation?', *Journal of Democracy* 9, no 2 (1998), 91–107.

[10] Leonardo Morlino, *Democrazie e democratizzazioni* (Bologna: Il Mulino, 2003); Linz and Stepan, *Problems of Democratic Transition.*

[11] Huntington, *The Third Wave.*

[12] Larry Diamond, *Developing Democracy. Toward Consolidation* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1999).

Particular processes of political change affecting authoritarianisms

Political liberalisation. This process takes place in authoritarian contexts and is led by rulers in order to preserve the legitimacy of the regime. It implies an easing of repression and an extension of political rights and civil liberties, and thus, an increase in political competition and participation.[13] It may also involve a rotation of power. In a context of political liberalisation, the regime maintains its autocratic nature. Political liberalisation does not necessarily lead to the beginning of a transition towards democracy, and therefore does not necessarily trigger a change in political regime from authoritarian to democratic.[14] Nevertheless, it may involve a shift from a hegemonic authoritarian regime towards a quasi-competitive one, extending the degree of political competence and rights. If liberalisation is very limited or only normative, it will maintain the previous form of political authority (a quasi-competitive or hegemonic authoritarian regime).

Authoritarian progression. This means a deepening of the authoritarian nature of a regime. The authoritarian regime places even more limits on political competition and the exercise of political rights and civil liberties. It can occur in any category of authoritarian regime.

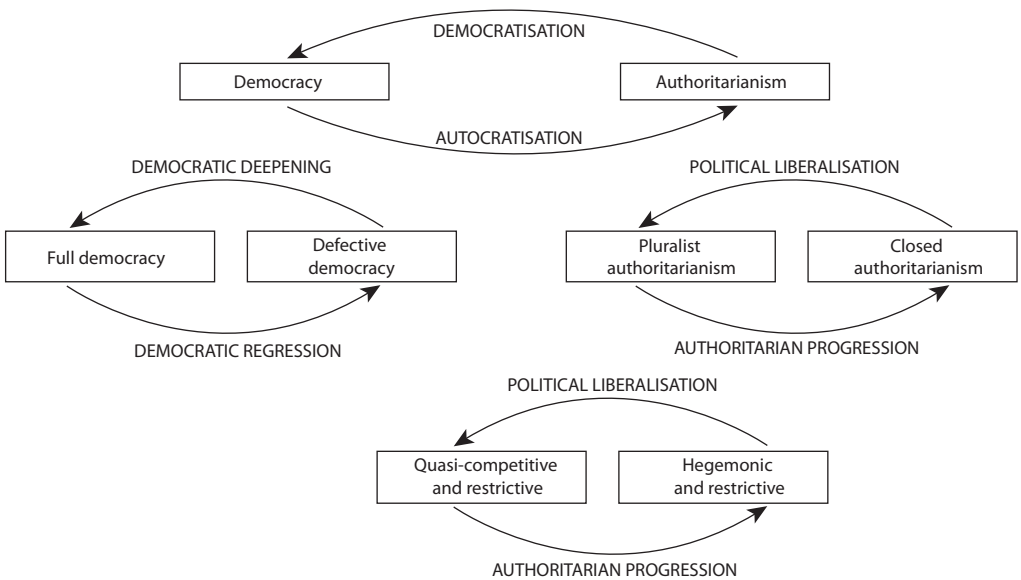

Figure 1: Political change processes between political regimes

Source: compiled by the author

[13] Guillermo O'Donnell, Philippe C Schmitter and Laurence Whitehead, *Transitions from Authoritarian Rule* (Baltimore–London: Johns Hopkins University Press, 1986); Scott Mainwaring, 'Transitions to Democracy and Democratic Consolidation: Theoretical and Comparative Issues', in *Issues in Democratic Consolidation: The New South American Democracies in Comparative Perspective,* ed. by Scott Mainwaring, Guillermo O'Donnell and J Samuel Valenzuela (Indiana: University of Notre Dame Press, 1992).

[14] Leonardo Morlino, *Cómo cambian los regímenes políticos* (Madrid: Centro de Estudios Constitucionales, 1985).

Methodology for the study of political change processes

The analysis of political change processes in Comparative Area Studies demands a systematic approach that enables comparison among countries (intra-, inter- and cross-area comparisons). In this section a methodological framework for the study of political change is proposed. The aim is to provide a tool that may be useful in analysing and evaluating the scope of political transformations.

Bearing in mind that each process of change is configured in a different way, according to combinations of different variables (institutional, historical, economic cultural, social, and so on), we take into account the context in which the political process takes place together with the consequences of political change in the nature of political regimes, in particular, on pluralism and political competition, government and public rights and civil liberties.

Context of political change processes

Contextual and structural factors are important for a study of political change, not because they constitute prerequisites for democratisation but as elements that can facilitate or hinder democratic or authoritarian change.[15] Among these factors we can point out the following:

Historical legacies: democratic/authoritarian past; colonial past.

Socioeconomic factors: economic and social development.

Demographic factors: demographic structure, fragmentation and polarisation (religious and ethnic).

Institutional-political factors: characteristics of the regime (internal and external support, degree of institutionalisation and ideologisation), and of opposition to the authoritarian regime (opposition groups, organisation of the opposition in coalitions, unity of opposition and capacity for social mobilisation).

Political culture: citizen and elite values and attitudes towards democracy.

International factors: relation of dependence or interdependence on international markets and other countries, integration in regional or supranational organisations, international pressure for or against democratisation, degree of cultural globalisation.

[15] Thomas Carothers, 'The End of the Transition Paradigm', *Journal of Democracy* 13, no 1 (2002), 5–21; Jan Teorell, *Determinants of Democratization. Explaining Regime Change in the World, 1972–2006* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010).

Table 1: Context of political change processes

Dimension	Variables	Sub-variables	Suggested indicators/categorisation
Historical	Democratic/authoritarian legacy		Former experiences of democracy or authoritarianism
	Colonial legacy		Colonial power/colony
Socioeconomic	Economic growth		GDP per capita growth (World Bank)
	Social development	Equality/inequality	GINI index (World Bank)
		Unemployment	Unemployment rate (total) (World Bank)
			Youth unemployment rate (World Bank)
		Education	Literacy rate (World Bank)
			Secondary completion rate (World Bank)
			Tertiary graduation rate (OECD)
Demographic	Demographic structure	Adult population	Population ages 15–64 (World Bank)
	Fragmentation	Ethnic fragmentation	Ethnic fractionalization index
		Religious fragmentation	Religious fractionalisation index
	Polarization	Ethnic	Ethnic polarisation index
		Religious	Religious fractionalisation index
Institutional-political	Political regime	Support	Endogenous support (political, economic and social support) Exogenous support (international)
		State institutionalisation	Strong/weak
		Ideologisation	Strong/weak
	Opposition	Opposition groups	Main organisations and types
		Organisation	Platforms and coalitions
		Unity	Fragmentation
			Polarisation
		Capacity of social mobilisation	Call for social and political protests
Cultural	Political culture	Democratic/authoritarian values and attitudes	In political elites In citizenship (World Values Survey/area barometers)
International	Relationship of dependence or interdependence		Ratio of international trade flows to national income
	Regional/supranational integration		Membership
			Democratisation as prerequisite of membership
	International pressure for democratisation		Yes/no
	Cultural globalisation	Internet penetration	Individual using the Internet (World Bank)
		Internet control by State	Yes/no

Source: compiled by the author

Consequences of political change on the nature of the political regimes

Political change is proposed here to be analysed with reference to the three key dimensions of the political regimes: pluralism, government, and public rights and liberties.

Pluralism and political competition. With regard to parties and party systems, political parties' legal frameworks can be studied with the aim of identifying whether there has been an increase or decrease in political pluralism and whether the main societal cleavages are represented in the creation of parties. We can also observe political competitiveness in order to determine the existence of a hegemonic actor or rotation in power. Likewise, inter-party relations in the processes of change can be examined, bearing in mind the coalition structures and the shared or adversarial interests and strategies between parties. In relation to electoral integrity, researchers can assess achievements in the presidential and/or parliamentary elections through variables such as consensus in the electoral system and fairness, the degree to which elections allow *de facto* participation, competition and the expression of political preferences, the supervision and conduct of electoral processes, and the acceptance of the electoral results by political actors.

Government. Political change can influence the constitutional framework, government and state powers, and governance. Thus, firstly, it is convenient to analyse the procedures, the degree of consensus (or lack of it) in the constitutional processes, and the democratic or autocratic content of the new constitutions or constitutional reforms. Secondly, political change can have consequences on elections and the accountability of government; the concentration or distribution of power between institutions; the effectiveness with which the elected rulers are able to exercise power; and the state's capacity to meet the needs of its citizens (responsiveness).[16] Thirdly, the effects of political change can be studied in relation to good governance: inclusiveness (equal treatment and equal access to public services), accountability (publication of budgets and public expenditure) and transparency (fighting corruption in the public sector).

Public rights and civil liberties. The changes introduced by the new legal frameworks for rights of citizenship, the degree of success achieved in their implementation, and the extent to which they represent a forward or a backward step for public rights and civil liberties can be examined. Secondly, the strengthening of the rule of law through observation of the independence of the judiciary, the implementation of transactional justice and respect for human rights can be considered. Finally, the evolution of civil society and the appearance of new social movements, the autonomy of civil society *vis-à-vis* the state, and the role of civil society in the process of political change – the ability to mount protest action and to participate in processes of political change – can be taken into account.

[16] Morlino, *Democrazie.*

Table 2: Consequences of political change on the key dimensions of the political regimes

Dimension	Variables	Sub-Variables	Indicators
Pluralism and political competition	Political pluralism and representation	Legal framework	Increase/decrease in party supply
		Social cleavages	Possibility of parties of all tendencies to participate in politics
	Political competitiveness	Pluralism *vs* hegemony	Dominance/no dominance of an hegemonic party or coalition in politics
		Political alternance	Rotation in power
	Inter-party relations	Coalition structures	Unified opposition platforms
		Democratic consensus	Democratic shared interests and strategies. Agreements between political forces
	Electoral integrity	Freedom for voting	Universal right to vote
		Electoral competence	Similar opportunities to run for office
		Electoral system	Acceptation of electoral system by the majority of political forces
		Fairness of election process	Mechanisms to guarantee fairness of elections (independent commissions for organising elections, international and/or national monitoring). No significant irregularities (vote-buying, intimidation, violence)
		Social and political acceptance of electoral results	Significant turnout. Absence of political contestation of electoral results
Government	New constitutions and constitutional reforms	Procedure	Participation of majority political groups. Participation of citizenship (constitutional referendum)
		Consensus/lack of consensus	Agreed or non-agreed constitutions
		Content	Democratic/autocratic scope
	Government and state powers	Government legitimacy	Democratic election
			Accountable government
		Separation of powers	System of check and balances between institutions
		Effective power of government	Non-existence of veto players or reserved domains
			Control of the territory and legitimate use of violence
		Responsiveness	Correspondence of state to citizen needs and civil society in general
	Governance	Inclusiveness	Equal treatment and access to public services
		Accountability	Publication of budgets and public expenditure
		Transparency	Measures against corruption

Dimension	Variables	Sub-Variables	Indicators
Public Rights and Civil Liberties	Rule of law	Independence of the judiciary	Increase in the autonomy of the judiciary
		Transactional justice	Implementation and consensus on transactional justice
		Human rights	Improvement in the situation of human rights
	Public rights	Right of association	New legal measures and improvements or setbacks
		Union rights	New legal measures and improvements or setbacks
		Right of assembly and demonstration	New legal measures and improvements or setbacks
	Civil liberties	Freedom of religious beliefs	New legal measures and improvements or setbacks
		Freedom of speech and opinion	New legal measures and improvements or setbacks
		Freedom of the press	New legal measures and improvements or setbacks
	Civil society	Relation *vis-à-vis* the state	Dependence/independence of the state
		Social mobilisation	Participation of social groups and citizens in processes of change

Source: compiled by the author

Conclusions

This chapter has offered a theoretical framework for evaluating the consequences of the processes of political change on the nature of political regimes from a comparative perspective. Even with similar starting points, whether in authoritarian or democratic regimes, political change can and often does take different directions, not all of which necessarily have to lead to a regime change. A regime might move from authoritarianism towards democracy, but the transition can also lead to a new form of authoritarianism. Therefore, with a typology of political regimes in mind, two general processes of political change have been identified: democratisation (from authoritarianism to democracy) and autocratisation (from democracy to authoritarianism). Furthermore, five specific processes of political change affecting democracies (democratic regression, democratic deepening and consolidation of democracy) or authoritarianisms (political liberalisation and authoritarian progression) have been identified.

This chapter has also offered an analytical framework for evaluating the effects of the processes of political change on the nature of political regimes. First, we consider convenient to study the context and structural factors in which political change takes place, not because they constitute prerequisites for democratisation but as elements that can facilitate or hinder democratic or authoritarian change. Second, political change can be analysed with reference to three key dimensions of political regimes: pluralism and political competition (parties and party systems and electoral integrity; government (constitutions and constitutional reforms, government and state, and good governance; and public rights and liberties (political rights, civil rights, the rule of law and civil society).

Literature

Bermeo, Nancy, 'On Democratic Backsliding'. *Journal of Democracy* 27, no 1 (2016), 5–19. Online: https://doi.org/10.1353/jod.2016.0012

Carothers, Thomas, 'The End of the Transition Paradigm'. *Journal of Democracy* 13, no 1 (2002), 5–21. Online: https://doi.org/10.1353/jod.2002.0003

Dahl, Robert A, *Democracy and Its Critics.* New Haven: Yale University Press, 1989.

Diamond, Larry, *Developing Democracy: Toward Consolidation.* Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1999.

Diamond, Larry, 'Democratic regression in comparative perspective: scope, methods, and causes'. *Democratization* 28, no 1 (2021), 22–42. Online: https://doi.org/10.1080/13510347.2020.1807517

Erdmann, Gero and Marianne Kneuer (eds), *Regression of Democracy?* VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2011. Online: https://doi.org/10.1007/978-3-531-93302-3_1

Hoffmann, Bert, 'Latin America and Beyond: The Case for Comparative Area Studies'. *European Review of Latin American and Caribbean Studies* no 100 (2015), 111–120. Online: https://doi.org/10.18352/erlacs.10125

Huntington, Samuel P, *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century.* University of Oklahoma Press – Norman, 1991.

Linz, Juan J and Alfred Stepan (eds), *The Breakdown of Democratic Regimes. Crisis, Breakdown and Reequilibration.* Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1978.

Linz, Juan J and Alfred Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe.* Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1996.

Lührmann, Anna and Staffan I Lindberg, 'A third wave of autocratization is here: what is new about it?' *Democratization* 26, no 7 (2019), 1095–1113. Online: https://doi.org/10.1080/13510347.2019.1582029

Mainwaring, Scott, 'Transitions to Democracy and Democratic Consolidation: Theoretical and Comparative Issues', in *Issues in Democratic Consolidation: The New South American Democracies in Comparative Perspective,* ed. by Scott Mainwaring, Guillermo O'Donnell and J Samuel Valenzuela. Indiana: University of Notre Dame Press, 1992.

Morlino, Leonardo, *Cómo cambian los regímenes políticos.* Madrid: Centro de Estudios Constitucionales, 1985.

Morlino, Leonardo, *Democrazie e democratizzazioni.* Bologna: Il Mulino, 2003.

O'Donnell, Guillermo, Philippe C Schmitter and Laurence Whitehead (eds), *Transitions from Authoritarian Rule.* Baltimore–London: Johns Hopkins University Press, 1986.

Schedler, Andreas, 'What Is Democratic Consolidation?' *Journal of Democracy* 9, no 2 (1998), 91–107. Online: https://doi.org/10.1353/jod.1998.0030

Szmolka, Inmaculada, 'Theoretical Framework and Models of Political Change Processes in Arab Regimes'. *Anuario IEMed del Mediterráneo,* 2014, 23–30. Online: www.iemed.org/observatori/arees-danalisi/arxius-adjunts/anuari/anuari-2014/Szmolka_Arab_Regimes_Types_of_Process__IEMed_yearbook_2014_EN.pdf/view

Szmolka, Inmaculada, 'Los procesos de cambio político: conceptualización teórica, tipología y análisis', in *Análisis de la política. Enfoques y herramientas de la Ciencia Política,* ed. by Mikel Barreda and Leticia Ruiz. Barcelona: Huygens, 2016, 159–177.

Szmolka, Inmaculada, 'Analytical Framework for a Study of Change in Political Regimes', in *Political Change in the Middle East and North Africa. After the Arab Spring,* ed. by Inmaculada Szmolka. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2017, 13–37. Online: https://doi.org/10.3366/edinburgh/9781474415286.001.0001

Teorell, Jan, *Determinants of Democratization. Explaining Regime Change in the World, 1972–2006.* Cambridge: Cambridge University Press, 2010. Online: https://doi.org/10.1017/cbo9780511762727

Further literature

Przeworski, Adam, *Democracy and the Market.* Cambridge: Cambridge University Press, 1991.

Algis Krupavičius

Lithuania in Comparative Perspective: From Transition to Flawed Democracy

Introduction

Thirty years ago, Central Eastern Europe was taken by a storm of democratic revolutions. A cradle of these revolutions was on the Baltic shores. In 1988, new popular movements in Estonia, Lithuania and Latvia suddenly and unexpectedly emerged from below to reshape the Soviet political system. A *zeitgeist* at least temporarily managed to land in three Baltic Republics almost in parallel. Like in a snowball effect and in just half a year, three new popular movements have been set up here: Rahvarinne or the Popular Front of Estonia was founded in April 1988, Sąjūdis in Lithuania emerged in June 1988 and finally Tautas Fronte in Latvia was created in October 1988. Initially all three popular movements intended to support Gorbachev's *perestroika* as a reform from above to modernise a state-controlled economy and very partially to liberalise political regime or to bring a human face to communism.

The Baltic singing revolutions

However, the emphasis of the agenda of revolutions from below in the Baltics gradually, but also fast,[1] was changed from democratisation to a re-building or rather restoring of independent nation states, which was lost in the 1940s. If the Baltic singing and peaceful revolutions with goals for a democratisation had been seen as a kind of political allies even by Gorbachev's reformists, a move to restoration of independence would have meant a new and clear centrifugal trend directed against Kremlin's policies to keep the Soviet Union intact.

At least until the early 1990s, the Baltic revolutions could be named negotiated revolutions, where moderates from the local Communist parties were trying to find out a *modus operandi* with moderates from the popular movements together to resist Kremlin's pressure.

Since 1988, the Baltic revolt has been a litmus paper for the non-USSR communist countries about how far they may go to democratise their own political regimes. Moreover, the Baltic countries helped a lot to remove the Brezhnev doctrine, that is, a foreign policy strategy put forward by Soviet leader Leonid Brezhnev in a response to the Prague

[1] A move of the popular movements from goals of a broad autonomy within the Soviet Union to a restoration of independence unfolded mainly in early 1989.

https://doi.org/10.36250/00983_06

Spring in 1968, calling on the Soviet Union to intervene, including militarily, in countries where communist rule was under threat. The Brezhnev doctrine was replaced by the Sinatra doctrine.[2] The new doctrine has been seen by the Soviet government of Mikhail Gorbachev as giving permission to its communist allies, that is, neighbouring Warsaw Pact states, to decide their own internal affairs and own futures.

If to compare the Baltic revolutions of the late 1980s to the regime changes along the 'triple transition' scheme in the Central Eastern European countries, there is one but substantial difference. As Claus Offe noted, the 'triple transition' scheme that acquired classical status in political science includes democratisation of the political system, marketisation of the economy, and establishment of a civil society.[3] In reality, Central Eastern Europe outlived the triple transition or democratisation, marketisation and civil society building, that is, to democratise the political system, to change the administrative command economy with rigid centralisation, the state ownership and an absence of economic freedom to free capitalist market, as well as started to install the basics of civil society. The Baltic countries in addition to the triple transition have been facing a state/nation building or quadruple post-communist transition. This means that the extremely complicated triple transition in Central Eastern Europe was even more complex in the Baltic countries.

The famous German sociologist Ralf Dahrendorf in the very early phases of political changes in Eastern Europe described the future political and social agenda in the following way, that is, the formal process of constitutional reform takes at least six months, to transform economy takes six years, and sixty years are barely enough to lay the social foundations which are capable of withstanding all-weather storms.[4] We are still in need of the next three decades to build up the social foundations of democracy.

Meanwhile, after the interim period in 1989–1991 and the eventual collapse of the Soviet Union, the Baltic countries restored statehood and implemented all necessary political, economic and social reforms in the early 1990s.

After a revolution or where did we end up?

Still, there is a non-rhetorical question here – where did we end up? Not to speak about all three Baltic states, just a few and brief insights about Lithuania. In Lithuania's history, these three decades since 1990 will be remembered a time of unfulfilled expectations and hopes, when this country has created an oligarchic capitalism and a flawed democracy

[2] The phrase was coined on 25 October 1989 by Foreign Ministry Spokesman Gennadij Gerasimov, when he told that the Soviet Union recognised the freedom of choice of all countries, including Warsaw Pact states. He added that Frank Sinatra has a song *I Did It My Way.* So every country decides on its own which road to take.

[3] Claus Offe, 'Capitalism by Democratic Design? Facing the Triple Transition in East Central Europe', *Social Research* 58, no 4 (1991), 865–892.

[4] Ralf Dahrendorf, *Reflections on the Revolution in Europe in a Letter Intended to Have Been Sent to a Gentleman in Warsaw* (New York: Random House, 1990), 99–100.

instead of a welfare state and full democracy. If to find one single reason to explain these results or to find out a kind of Archimedes principle of the lever, it would be that market utopianism thus replaced socialist utopianism as a hegemonic trope,[5] with disastrous immediate and medium term results.

Now and certainly, Lithuania is a growing European country. It is safe from external threats incomparably more than many decades ago. The economic face is also changing of the Lithuanian society. It is becoming more affluent and wealthier than few decades ago, but a distribution of wealth is highly uneven. A major impact on the growing economy was achieved through Lithuania's accession to the European Union (EU) in 2004. But due to the shortcomings of state policy, the development of the Lithuanian economy does not ensure solidarity and greater equality in society. Only one third of society is satisfied with the socio-economic results of the country's economic growth. The other third is neither satisfied nor dissatisfied. Finally, the last third of society feels significantly marginalised and dissatisfied with social and economic change.

At risk of poverty and social exclusion remain around 25 per cent of the population. It has hardly declined in recent years, although the economy is growing up. As many as 31.6 per cent retirees are at risk of poverty. The highest risk of poverty was in the age group of 65 and older and among the unemployed. In 2019, it accounted for 31.6 per cent, and among the unemployed – as much as 38.2 per cent.

Income inequality between 20 per cent of the richest and 20 per cent of the poorest is more than 7 times higher. 20 per cent of the richest accounted for 43.2 per cent of the total revenue, and 20 percent of the poorest accounted for only 6.1 per cent of all monetary disposable income. Income inequality is not only not decreasing, but is clearly growing, as in 2012 this indicator slightly exceeded 5 times. Even in-work poverty has risen from 7.6 percent in 2012 up to 7.9 per cent in 2019. At the same time, the Social Inequality Index, or GINI, rose to almost 37 points, compared to 30.6 points in neighbouring Estonia. Social security spending is only about half the European Union average, even though Lithuania is one of the fastest aging societies in Europe.

The demographic crisis continues and is ongoing. It has three components: birth rate, mortality rate and emigration. Birth rates remain low. Mortality remains high. And emigration continues. Since 1990 until 2020 inclusive, the population of Lithuania decreased by a quarter, or around 1 million inhabitants. This happened as most inhabitants have been lost due to foreign emigration and this number is higher than the population of the two largest cities – Kaunas and Vilnius – combined. A more complicated demographic picture appears as Lithuania is also emptying because of internal migration. This local migration contributes to regional depopulation. In recent years due to internal migration, the population grew in only a few municipalities out of sixty: in Vilnius city and district, in Kaunas, Klaipėda, Šiauliai, Panevėžys districts. In all other more than fifty municipalities, the number of inhabitants was decreasing.

[5] Andrè Liebich, 'The Transition in East-Central Europe', in *Democratisation in the 21st Century,* ed. by Mohammad-Mahmoud Ould Mohamedou and Timothy D Sisk (London: Routledge, 2017), 102.

An obvious development is regional inequality. If the gross domestic product of the Vilnius region reached 112 per cent of the European Union average, the rest of Lithuania has only 65 per cent of GDP of the EU average. This difference is unbearably large. And regional policy has largely disappeared or is becoming insignificant.

Lithuania is a democracy, but it has significant shortcomings. First, Lithuania suffers from the alienation of citizens and the state. The scale of this alienation is exceptional. Its manifestations are primarily a lack of trust in most political and governmental authorities. Only a few percent of the citizens trusts the Seimas and political parties. Courts are the third most unpopular institutions in Lithuania. A slightly higher confidence is felt towards the Government but still it is low in the context of other European countries. Recent social surveys show that just a few percent believed that the government has an ability to respond to the interests of citizens. The transparency of government decisions is also evaluated highly critically. Compared to the first years of the restored Lithuania in the 1990s, we see a clear decline of trust in all political authorities.

Instead of solving problems, the government often engaged in self-suggestion, manipulation of convenient statistics and essential political decisions were replaced by public relations. And Lithuania is not the only country with the above described developments and trends. Central Eastern Europe has been living in a democracy for a little more than three decades. And there is a general understanding and knowledge in the region that democracy is not a panacea for many political diseases. Not to mention other areas of public life.

A disappointment with democracy is not unique to Central Eastern Europe. To illustrate this is just to make a few references to the two best measurements of democracy currently compiled by the Economist Intelligence Unit (EIU). Two headlines from their annual reports: 'Democracy Index 2010. Democracy in Retreat'[6] and 'Democracy Index 2019. A year of democratic setbacks and popular protest'.[7] There is no panic here. It is only reality. Or the 'recession of democracy', as the well-known American political sociologist Larry Diamond points out.

Even more critical views about new democracies have been raised by Philippe C Schmitter, who was studying democratic transitions for many years. He noted that:

> The present Fourth Wave will crest and may even recede. I am convinced that it will leave behind more cases of consolidated democracy dispersed over a wider area than all previous waves, but some polities could well be dragged by the undertow back to autocracy. I am also certain that it will produce a profound *sense of desencanto* (or *disenchantment* and *disillusionment*) when people discover that modern liberal, constitutional, representative political democracy does not resolve many of the palpable inequalities and much of the unhappiness in this world. We are still very far from 'the end of history'. To the contrary, I believe that once democracy has become the established norm within a given region and no longer faces a rival regime-type that is so markedly inferior, then and only then, are the disenchanted citizens going to demand that their leaders explain why

[6] 'Democracy index 2010. Democracy in retreat.' A report from the Economist Intelligence Unit. London: Economist Intelligence Unit, 2010.

[7] 'Democracy Index 2019. A year of democratic setbacks and popular protest' A report from the Economist Intelligence Unit. London: Economist Intelligence Unit, 2019.

> their persistent practices are so far removed from the ideals of democracy. I suspect that democracy consecrated will become democracy contested – that the triumph of democracy in the last decade of this century will lead to renewed criticism of democracy well into the next.[8]

Apologies for the very long quote but it is really worth to have it here.

So once again – where did we end up? A couple of more observations from the Democracy Index. Between 2010 and 2019, the number of full democracies fell from 26 to 22 countries. Not a large decrease, but still a downward trend. But full democracies make up just 13 per cent among the 167 countries assessed, with about 6 per cent of the world population. Not many, but rather few. There is no one country from Central Eastern Europe named as a full democracy. The closest to full democracies in this region is Estonia.

To keep the picture of democracies from being too sad, we still have 54 flawed democracies. They are home to almost 43 per cent of the world population. Many Central Eastern European countries belong to this group. The remaining states are hybrid or authoritarian political regimes.

Social context of democracy

The focus of this article, however, is the social context of politics and democracy in Lithuania in comparative perspective after thirty years from transition to democracy.

Transitologists, as usual, point out that the transition to democracy is a phased process. And a full democracy is possible just after a prolonged period of consolidation of democracy. This is highly straightforward and a linear thinking. Also Philippe C Schmitter noted that "democracy is not a necessity; it is a collective and contingent choice. It demands a continuous and extraordinary effort because it depends on a complex process of cooperation and competition involving a large number of citizens; and because the formal equality it establishes in a limited political role is put in question everyday by the informal equality of the socio- economic system into which it is inserted.[9]

Looking back, perhaps the biggest political and social change in Central Eastern European countries in those thirty years has been the diversion of societies from politics and the flourishing of political apathy. A growing political apathy and a decline of trust is a starting point or point of departure to a discussion of social context of democracy.

This discussion will be based to a large extent on findings from the European Social Survey. In 2012, the ESS introduced a special module on understanding of democracy. Therefore, it was based on a multi-dimensional concept of democracy drawing mainly

[8] Philippe C Schmitter, 'From Transitology to Considology', in *Democratisation in the 21st Century,* ed. by Mohammad-Mahmoud Ould Mohamedou and Timothy D Sisk (London: Routledge, 2017), 182–183.
[9] Ibid. 182.

on the work of Leonardo Morlino[10] and Hanspeter Kriesi et al.[11] The main added value was the broadened concept of democracy to embrace notions that go beyond the classical model of liberal democracy. The main objectives of this ESS study of democracy were to understand citizens' attitudes towards democracy in Europe, that is, how many Europeans still trust democracy, what exactly they do expect from democracy and do Europeans show particular dissatisfaction towards the aspects of their countries' democracy? In other words, the main idea was to find out the subjective perception of democracy, and assessment of the functioning or performance of democracy. The ESS study raised four key questions: 1. to analyse the concept of democracy: how do citizens understand it? 2. to analyse the quality of democracy: how do citizens view democracy? 3. to analyse people dissatisfaction with democracy: why are they dissatisfied with it? 4. to analyse democracy at micro and macro levels: is there a connection between them?[12]

The ESS was conducted in 29 countries towards the end of 2012. Approximately 54,600 standardised face-to-face interviews were carried out in the 29 countries, providing representative national samples of the population via random probability methods. Moreover, for a reason of comparison the last ESS study from 2019 is used in this article. Unfortunately, only few lines from the very rich ESS data will be taken in this article due to its limited scope and size.

Now let us get back to political apathy and declining trust as it is often one of the main outcomes of democratic developments in many Central Eastern European countries and in particular in Lithuania. In the 1990 European Values Survey as many as 79 per cent of the respondents declared that they were very or sufficiently interested in politics in Latvia, in 2019 the European Social Survey (ESS) showed that the number of such respondents decreased to 37 per cent. The same decline in interest in politics hit Lithuania – an almost 74 per cent in 1990 fell to 31 per cent in 2019, Bulgaria – 73 and 30 per cent respectively, Estonia – 60 and 39 per cent, Slovenia – 57 and 38 per cent, Hungary – 52 and 26 per cent.

And this list of Central Eastern European countries can be continued. In more than one case, the decline in interest in politics can be measured at times. But let us think critically. Maybe the same thing is happening in the old European democracies? Well, no. In Austria, for example, interest in politics remains essentially the same as 30 years before, that is, 54 and 52 per cent, a similar figure is in the Netherlands with 62 and 63 per cent. Respectively, in Sweden the focus on politics even increased from 47 to 72 per cent, and in the United Kingdom from 47 to 57 per cent. Of course, we would be able to find a few countries where interest in politics has declined. This has been the case in Norway, where it has fallen from 72 to 53 per cent, or in Germany from 75 to

[10] Leonardo Morlino, 'Legitimacy and the Quality of Democracy', *International Social Science Journal* 60, no 196 (2009), 211–222.

[11] Hanspeter Kriesi, Sandra Lavenex, Frank Esser, Mark Bühlmann, Daniel Bochsler and Jörg Matthes, *Democracy in the Age of Globalization and Mediatization* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2013).

[12] Hanspeter Kriesi, Mónica Ferrin, Leonardo Morlino, Pedro Magalhães, Sonia Alonso and Bernhard Wessels, *Europeans' Understandings and Evaluations of Democracy: Topline Results from Round 6 of the European Social Survey* (European Social Survey ERIC, City University London, 2014).

66 per cent, but the effect of the former East Germany may well be strong here.[13] In general, however, we are witnessing two opposite trajectories: a turn away from politics in Central Eastern Europe, and stability or even a certain increase in focus on politics in Western and Northern Europe.

A few more remarks about Lithuania in particular. Here, a decline of interest in politics not only more than doubled between 1990 and 2010 from 73.8 to 35.8 per cent over this period but it continues to decline. In 2019, according to the European Social Survey, only 31.1 per cent were interested in politics, compared to 42.2 per cent on average in the other 27 European countries, or 11 per cent more than in Lithuania.

Interest in politics is one of the important signs of political apathy and/or, conversely, political involvement. It is usually closely linked to trust in key political authorities. Trust is an expression of citizens' relationships with key political actors. Unfortunately, in both the 2010 and 2019 ESS studies, trust in parties, politicians, or parliament is measured in single digits *(Figure 1).* Looking very closely at these confidence indicators, a slight improvement can be seen. But it is reminiscent of optical deception or mirage, especially when we see distrust indicators on the other side.

In 2019, 62.7 per cent of the ESS respondents did not trust parties in Lithuania, as their trust was assessed by only 0–3 points on an eleven point scale, at the same time 58.1 per cent distrusted politicians and 55.1 per cent had no trust in parliament. Or more than half of all respondents showed clear distrust in main political authorities, and all this means a broad alienation between citizens and the political system in principle.

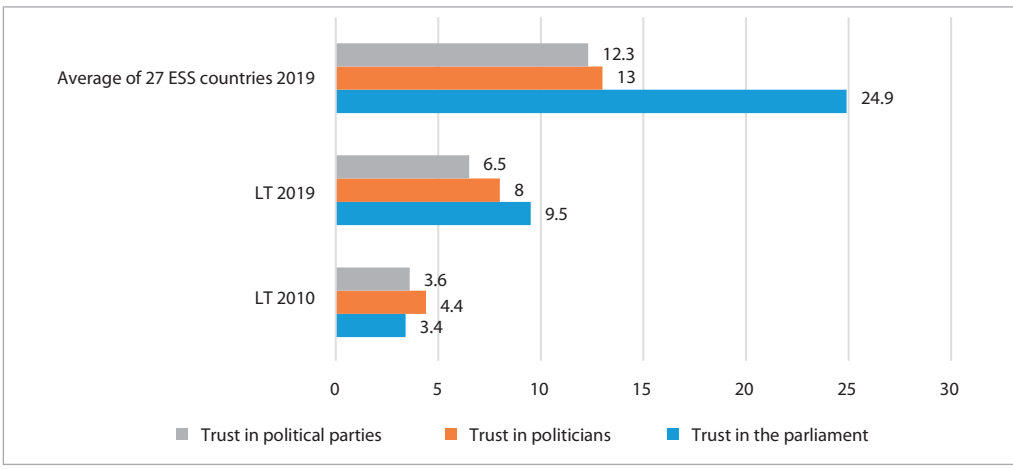

Figure 1: Trust in parties, politicians and parliament in 2010–2019, ESS (%) (7–10 points)

Source: European Social Survey, ESS Round 5 (2010/2011) Technical Report. London: Centre for Comparative Social Surveys, City University London, 2012; European Social Survey, ESS Round 9 (2018/2019) Technical Report. London: ESS ERIC, 2019.

[13] EVS: European Values Study 1990, 2nd wave, Integrated Dataset. GESIS Data Archive (Cologne, 2011), ZA4460 Data File Version 3.0; European Social Survey, ESS Round 9 (2018/2019) Technical Report (London: ESS ERIC, 2019).

Thus, political passivity permeates both political attitudes and trust, and ultimately involvement in political action. Trust also explains political behaviour. Again, in Lithuania, and in terms of political behaviour, we can observe significant political apathy. The only relatively positive phenomenon that has emerged recently is a relatively stable participation in the most important national elections – for the Seimas and for the President. About half of the registered voters take part in both. By the way, due to emigration, the number of voters has already decreased. While those 50 per cent of turnout is rather an indicator of low political activity as far as even in these times of declining voter turnout in many other European countries, on average, still about two-thirds of voters come to cast their vote.

Other indicators of individual political behaviour are also not inspiring. Let us look at just a few of them. Few respondents in the ESS studies told that they were working for a political party, contacted politicians or they were sure about their own or personal competence to take active role in political organisations *(Figure 2).* Again, all indicators are measured in single digits. In other words, we also see a clear apathy in political actions.

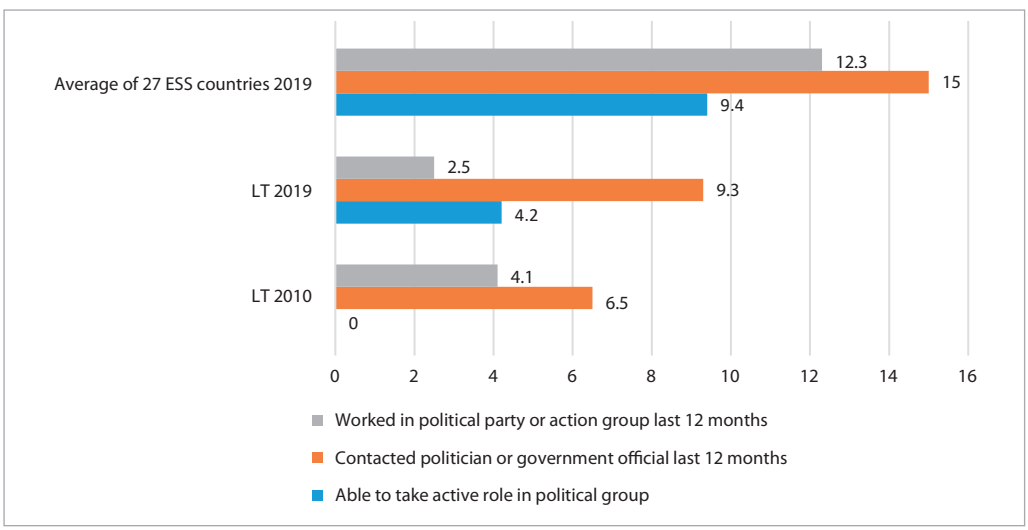

Figure 2: Ability to take active political role and political activity in the last 12 months, ESS (%)
Source: European Social Survey, ESS Round 5 (2010/2011) Technical Report. London: Centre for Comparative Social Surveys, City University London, 2012; European Social Survey, ESS Round 9 (2018/2019) Technical Report. London: ESS ERIC, 2019.

In 1928, two American sociologists William Isaac Thomas and Dorothy Swaine Thomas formulated the Thomas theorem, or a principle that says that 'if men define situations as real, they are real in their consequences'.[14] William Isaac Thomas also argued that in

[14] William I Thomas and Dorothy S Thomas, *The Child in America: Behavior Problems and Programs* (New York: Knopf, 1928), 571–572.

everyday life, any definition of a situation determines not only the present but also the attitude of the whole life and the personality of the individual himself.

There are at least a few such long-term impact variables whose estimates produce real consequences for political behaviour. These would include the general openness of the political system to citizens, the government's responsiveness to citizens' interests and the transparency of its decisions, as well as the self-assessment of personal competence to participate in politics. All these variables, as indicators of the responsiveness of the political system, are periodically used to measure the attitudes of European societies towards political authorities in the European Social Survey.

A satisfaction with the fairness of the political system usually means a short-term reaction of citizens to the implementation of governmental policies. Meanwhile, we measure the openness of the political system to our citizens as the extent to which people think that politicians and/or political authorities will listen to and will act according to the opinions of ordinary citizens. According to the answers that the political system provides equal opportunities to participate in politics, where on the one pole there are statements 'a lot and a great deal' and on the other – 'not at all and very little', Lithuania has 59 per cent negative assessments and only 9.7 per cent positive. Eventually, Lithuania is at the bottom among Central Eastern European countries along the dimension of fairness of the political system *(Figure 3).*

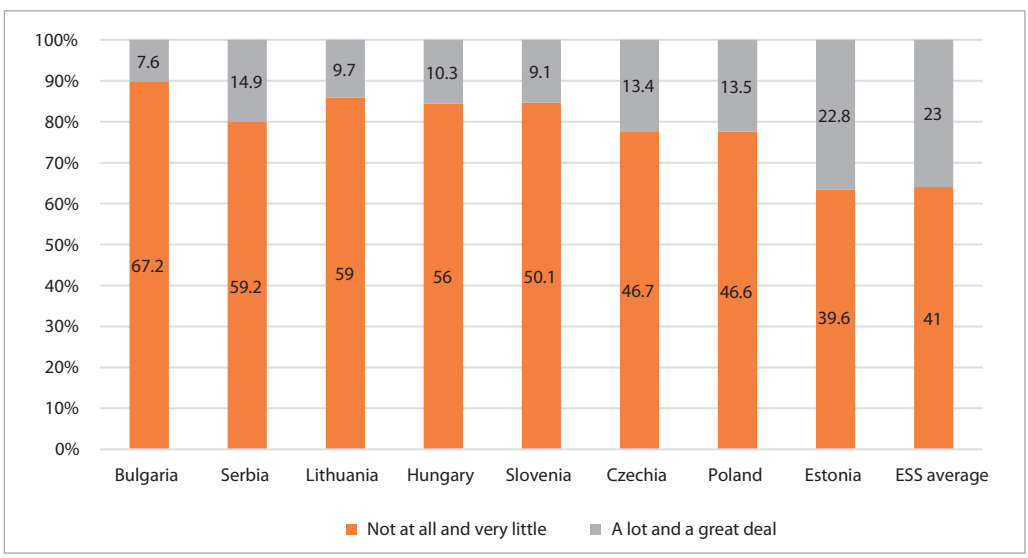

Figure 3: The political system in the country ensures everyone fair chance to participate in politics, 2019 ESS (%)

Source: European Social Survey, ESS Round 9 (2018/2019) Technical Report. London: ESS ERIC, 2019.

Lithuania looks even worse than in the assessment of fairness of the political system when it comes to the extent to which the country's government considers the interests of their citizens. Just 2.2 per cent evaluated as 'a lot and a great deal' and 64 per cent

of the respondents thought that the government was able to respond 'not at all and very little' to the interests of citizens *(Figure 4).*

In a comparative context, we can observe several trends. First, the openness of the political system (positive evaluations range from 2.2 to 58.3 per cent) is rated better everywhere than the government abilities listening to the interests of citizens (positive evaluations range from 1.2 to 45.1 per cent). Second, the regional grouping of European countries according to both variables is the same: Northern and Western European countries have much higher positive scores followed by Central and Southern European countries with generally low scores.

However, in case of Lithuania, according to positive assessments of the openness of the political system, the difference from Norway and Switzerland, which have the highest percentages, is about six times. A general conclusion is that Lithuanian political authorities and political system in general are rather closed and nonresponsive to citizens.

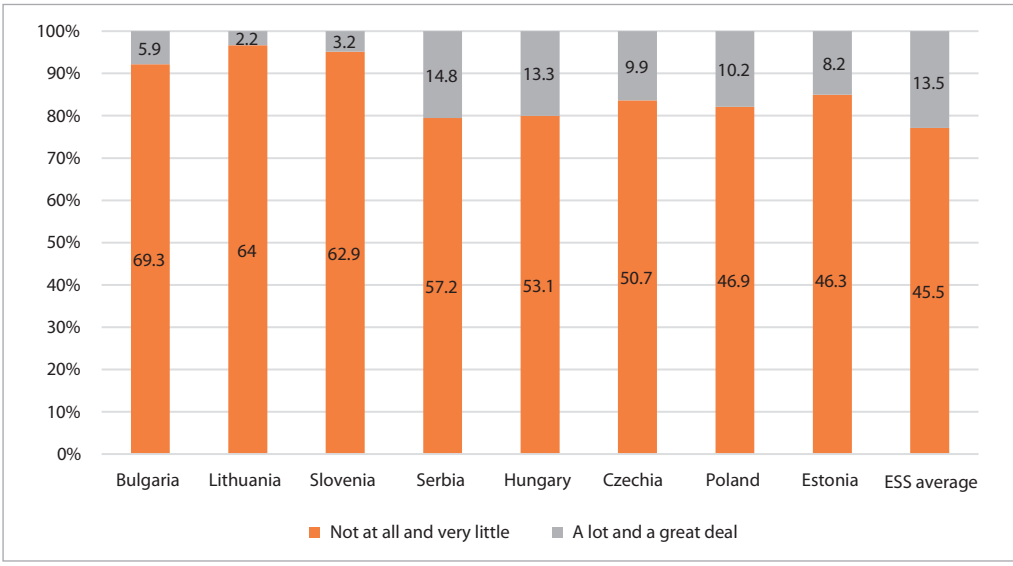

Figure 4: The government in the country takes into account the interests of all citizens, 2019 ESS (%)
Source: European Social Survey, ESS Round 9 (2018/2019) Technical Report. London: ESS ERIC, 2019.

Closely related to the two variables already discussed is the third, the transparency of political decisions. Although the Lithuanian Corruption Perceptions Index[15] has improved somewhat in recent years, the transparency of policy decisions is extremely critical *(Figure 5).* By the way, among 20 European countries from the ESS study in 2019, the scores of this variable are the worst, as on average only 11.6 per cent said that in their national policies decisions in 'a lot or a great deal' cases are transparent. Even an average of 52.6 per cent thought they were 'not at all or very little' transparent. Lithuania, as

[15] See more: Corruption Perceptions Index 2019. www.transparency.org/files/content/pages/2019_CPI_Report_EN.pdf

nearly always, is at the bottom among these countries with just 3.2 per cent positive and 63 per cent negative responses.

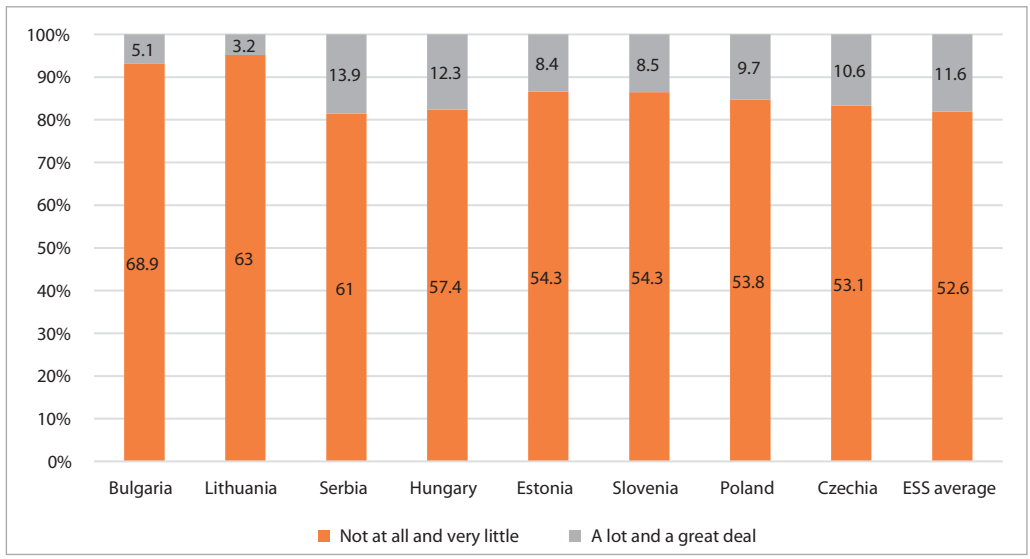

Figure 5: Decisions in country politics are transparent, 2019 ESS (%)

Source: European Social Survey, ESS Round 9 (2018/2019) Technical Report. London: ESS ERIC, 2019.

The cancer of political opacity, even in Western democracies, is a clearly perceived problem in their societies. No drugs or antidotes were found for this problem yet. But the openness of the political system, ability of the government to take into account the interests of all citizens, and the transparency of governmental decisions correlate with general political trust and the assessments of the current government.

So, without going into the equilibrium of numbers, there is nothing strange if, according to the ESS study from 2019 only 6.5 per cent trusted political parties (giving 7–10 points), 8 per cent in politicians, 9.5 per cent in parliament, 13.3 per cent in government, 26.1 per cent in the legal system of Lithuania. As well as with the statement that most people can be trusted agreed 25 per cent of the respondents (this is an indicator of social trust). Although there were better times in Lithuania. For example, in 1992 as many as 38.1 per cent trusted the political system. We are now seeing, if not a regression in confidence in all political authorities, but there is essentially no progress. The aggregate indicator to justify these trends is satisfaction with democracy. In 1999, according to the European Values Survey, 25.5 per cent were satisfied with the functioning of democracy in Lithuania. Twenty years after or in 2019 only 23.8 per cent of the respondents said the same. So, it looks like Lithuania is running on the spot.

A higher level of responsiveness of the political system is associated with a higher level of political participation, including voting in elections. However, the subjective political competence, or the individual's ability to understand politics and act politically responsibly, is crucial here.

Do Lithuanian citizens trust their competence in politics? In 2019, just 3.3 per cent of the respondents in Lithuania were very or completely confident in their ability to participate in politics, but 83.8 per cent were not confident of that *(Figure 6).* Lithuania was in the last place among 8 Eastern Central European countries.

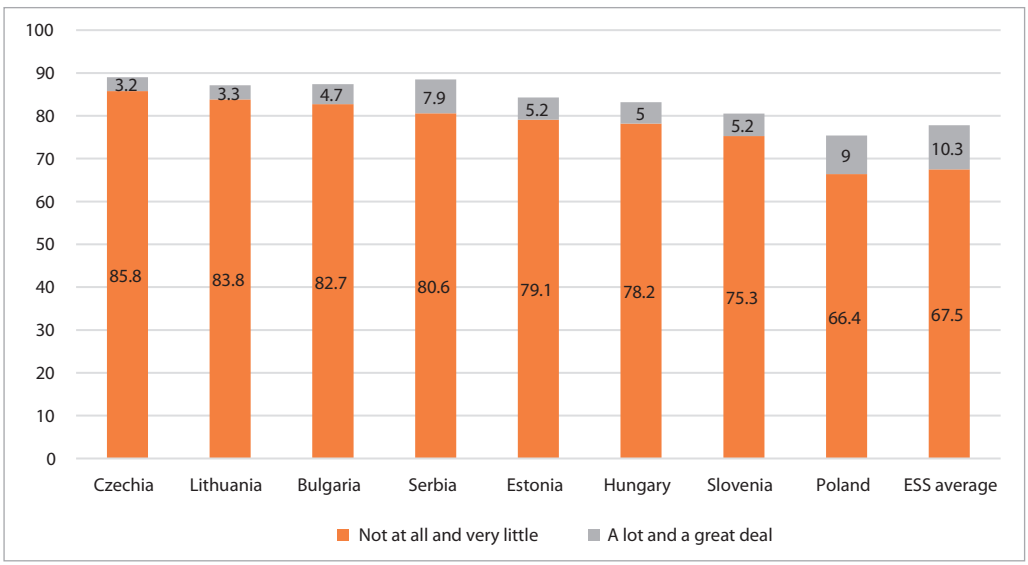

Figure 6: Confident in own ability to participate in politics, 2019 ESS (%)
Source: European Social Survey, ESS Round 9 (2018/2019) Technical Report. London: ESS ERIC, 2019.

Subjective competence to take part in politics is a particularly good prognostic variable of political activity. The correlation coefficient between participation in parliamentary elections and the subjective political competence in the ESS studied countries, when it is assessed negatively, is a minus 0.38 points. The correlation between participation in elections and negative equal opportunities within the political system reaches minus 0.47 points. And the highest correlation is between the voter turnout and ability of government to take into account the interests of all citizens as it is as much as minus 0.51 points.

What conclusions do these correlations offer for an understanding of real political life? First, the fact that about half of the voters are coming to votes in the parliamentary elections would not come as a surprise, as the level of frustration with politicians and political authorities is extremely high.

So, in this situation predicting voter turnout is fairly easy. It is like a self-fulfilling forecast that about half or just over half of the electorate will come to vote. The preconditions for rather low turnout (participation in elections in Lithuania is about 15 per cent lower compared to the most of European countries) are not short-term, but long-term. These correlations also explain the low level of trust in democracy. If citizens think they can influence governmental decisions, then they have more confidence in democracy as a system, and vice versa.

The satisfaction with democracy

Therefore, there are more long-term problems in the Lithuanian political arena than necessary. The European Union, whose membership criteria include functioning democracy and the rule of law, improved the quality of democracy in Lithuania just to some degree.

One of the best descriptors of people's feelings about the state-of-the-art of democracy, which is always asked in the ESS studies, is the following: How are you satisfied with the way democracy works in your country?

Now take a look at the Lithuanian data. In 2009–2010 during the financial and economic crisis, trust in democracy fell into a deep pit *(Figure 7).* After that, we see some stability is coming at the low end of satisfaction scores, as the standard 3 per cent margin of error in the surveys shows that constantly only a quarter of the citizens have been satisfied with the way democracy works in the country.

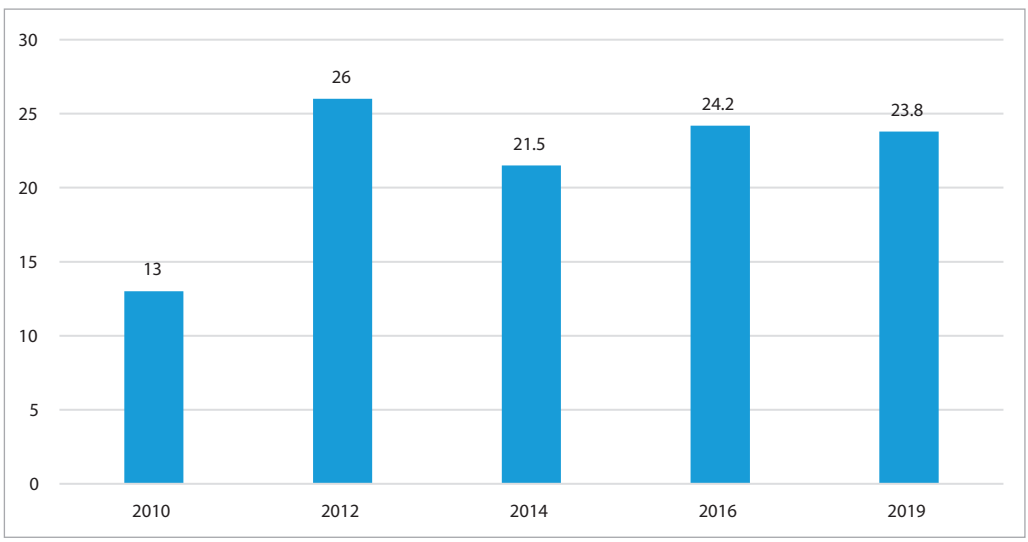

Figure 7: Satisfied with the way democracy works in Lithuania, ESS (%)
Source: European Social Survey, ESS Round 5 (2010/2011) Technical Report. London: Centre for Comparative Social Surveys, City University London, 2012; European Social Survey, ESS Round 9 (2018/2019) Technical Report. London: ESS ERIC, 2019.

Finally, some thoughts about hope. Democracy in both Lithuania and Central Eastern Europe is still a relatively new phenomenon. So in assessing the state-of-the-art of democracy, it is quite useful to use Niccolò Machiavelli's words, who once told about the introduction of a new order of things noting that people 'do not readily believe in new things until they have had a long experience of them'.[16] So we cannot repeat enough that democracy is still a relatively new phenomenon in Lithuania and in the whole of Central Eastern Europe.

[16] Niccolò Machiavelli, *The Prince* (The Project Gutenberg EBook, 2006).

Once again, a few more comparative touches. According to Almond and Verba, every stable democracy needs so-called civic citizens with positive attitudes towards the political system and readiness to play an active political role. But recently citizens of democratic countries are divided into four categories or groups. Along with civic citizens we have critical citizens, who are dissatisfied with the way democracy works but remain open for political participation. The stealth citizens follow, who are satisfied with the way democracy works but prefer not to take part in the political process. And there are disenchanted citizens who show very low scores of satisfaction with democracy and readiness to take part in the political process.[17]

In 2015, Thomas Denk, Henrik Serup Christensen and Daniel Bergh measured the relative strength of these four groups in 25 European democracies, including 10 of the new democracies in Central Eastern Europe.[18] What are the differences between Central Eastern Europe and Western Europe? The civic citizens are relatively few as an average of 12.5 per cent in Central Eastern Europe as opposed to 34.8 per cent in Western Europe. The disenchanted citizens are relatively numerous as an average of 35 per cent as opposed to 15.4 per cent in Western Europe.[19] In Western European countries civic and critical citizens make more than a half of all citizens. The largest group in the new democracies is the politically disenchanted with about 35 per cent followed by the critical citizens who constitute about 31 per cent.[20]

To sum up and to come back to political trust, it would allow us to make a few observations. So far, both democracy and the key authorities of the political regime lack not only trust but also legitimacy. Worse than that is another trend. The political class makes little contribution to increasing of trust and legitimacy, although it should also set an example to society. Rather, the opposite is true.

Moreover, Lithuania as most of Central Eastern European societies built up elitist democracies instead of popular democracies, where the political and business elite has a disproportionate power in a society. Starting from Vifredo Pareto and going to Harold Laswell, Ralf Dahrendorf and other proponents of the elite theory, all agree that in democracies life is shaped by a handful of power elite. However, in the advanced Western countries the irony of democracy is not only that masses respond to the attitudes, proposals and behaviour of elites, but these elites must govern wisely if government 'by the people' or democracy is to survive.[21] In Central Eastern Europe, the power elite exercise a great weight of power (greater than in advanced Western democracies), but they have too little experience about how to rule wisely. The behaviour of the power elite here is in many ways ignoring the attitudes and expectations of masses. The whole picture is

[17] Kjetil Duvold, Sten Berglund and Joakim Ekman, *Political Culture in the Baltic States. Between National and European Integration* (Palgrave Macmillan, 2020), 9–10.

[18] Unfortunately, Lithuania was not analysed in this study. See more in Thomas Denk, Henrik Serup Christensen and Daniel Bergh, 'The Composition of Political Culture: A Study of 25 European Democracies', *Studies in Comparative International Development* 50, no 3 (2015), 358–377.

[19] Duvold et al., *Political Culture in the Baltic States,* 10.

[20] Denk et al., 'The Composition of Political Culture', 371.

[21] Thomas R Dye and Harmon Zeigler, *The Irony of Democracy: An Uncommon Introduction to American Politics* (Cengage Advantage Books, 2008), 1.

becoming more complicated because of the specific circumstances of Central Eastern European countries. Firstly, we have here much higher social and economic uncertainty because of a less developed or smaller middle class, which is seen as the backbone of democratic polity. Secondly, a higher vulnerability of most countries from this region is caused by social economic crises, because of lower wealth and net welfare compared to Western European countries. Thirdly, we have here much less stable political attitudes and habits of political behaviour as they are not rooted in social cleavages, where the space for challengers to the existing political order is broad and permanent.

To summarise everything, it is a well-known trend that many contemporary democracies are suffering from a legitimacy crisis.[22] But in Central Eastern Europe there is a higher deficit of democracy if to measure it by a difference between the importance of democracy vs. satisfaction with democracy than in Western European countries *(Table 1).*

Table 1: Importance of democracy vs. democracy in own country, EVS, 2017 (%)

	Average mean: Importance of democracy	Average mean: Democracy in own country	Difference: real democracy vs. importance
Western and Southern Europe (WES)	9.20 (9.22*)	7.19 (7.34*)	–2.01 (–1.88*)
Central Eastern Europe (CEE)	8.44	5.42	–3.02
Difference between WES and CEE	0.76	1.77	1.01

Notes: *If to exclude two Southern European countries: Italy and Spain.
Importance of democracy measured with a question: How important is it for you to live in a country that is governed democratically? Democracy in own country measured with a question: How democratically is this country being governed today?
Western and Southern Europe: Austria, Denmark, Finland, France, Germany, Great Britain, Iceland, Italy, the Netherlands, Norway, Spain, Sweden, Switzerland
Central Eastern Europe: Bulgaria, Croatia, Czechia, Estonia, Hungary, Lithuania, Poland, Romania, Slovakia, Slovenia
Source: EVS: European Values Study 2017: Integrated Dataset (EVS 2017). GESIS Datenarchiv, Köln, 2020. ZA7500 Datenfile Version 3.0.0

Good news in a bad game is that Lithuania along other Central Eastern Europe countries completed transition to a new liberal democratic order, but the status and condition of democracy is still fragile.

On the other hand, it is hardly possible to conclude this review with hope. Sometimes, and very often, the world of Lithuanian politics is a reminiscent of the absurd. Rolandas Pavilionis, Lithuanian philosopher, eloquently wrote about all this in his book *Against the Absurd* in the following way: ‘The absurd is a part of our lives. The bigger it is, the

[22] Pippa Norris, *Democratic Deficit: Critical Citizens Revisited* (Cambridge University Press, 2011), 2.

more absurd life is. Partly absurd is determined by our nature; much more – by our way of life; but most of all – by our reconciliation with the absurd, living in the absurd without feeling it, not noticing it, not being able to or not wanting to see it.'[23]

Instead of conclusions

Nowadays, globally and regionally (in Europe as such), there is a clear wave of dissatisfaction with democracy. So, the challenges to democracy are not just local. Also, we will not get to the end of history with the victory of full democracy, as Francis Fukuyama had hoped almost three decades ago. And Lithuania, as all Baltic and Central Eastern European countries, at least in the medium term, will muddle through in the flawed democracy.

In the same 1989 Ralf Dahrendorf noticed that often revolutions might fail. But in Central Eastern Europe democracy in a better or worse shape have survived. But if to follow Ralf Dahrendorf's thoughts once again, he claimed that, certainly, the open society has its own problems, not least that of citizens in search of meaning. Moreover, the Good Society must square the circle of prosperity, civility and liberty. Looking on Central Eastern European societies, we see that liberty is to a large extent achieved. Also, these societies are on a road to prosperity. But still, it will take time to reach. Perhaps the civility is the most distant aim to achieve. And Ralf Dahrendorf might be very right when he spoke about a sixty years transition to build up social foundations of free and open societies. But you never know here. Still one thing we know that social sciences and social scientists can help us understand what needs to be done, as well as intellectuals have a responsibility to initiate and accompany change.[24] Too optimistic? It might be.

Literature

Corruption Perceptions Index 2019. Online: www.transparency.org/files/content/pages/2019_CPI_Report_EN.pdf

Dahrendorf, Ralf, *Reflections on the Revolution in Europe in a Letter Intended to Have Been Sent to a Gentleman in Warsaw.* New York: Random House, 1990.

'Democracy index 2010. Democracy in retreat'. A report from the Economist Intelligence Unit. London: Economist Intelligence Unit, 2010.

'Democracy Index 2019. A year of democratic setbacks and popular protest'. A report from the Economist Intelligence Unit. London: Economist Intelligence Unit, 2019.

Denk, Thomas, Henrik Serup Christensen and Daniel Bergh, 'The Composition of Political Culture: A Study of 25 European Democracies'. *Studies in Comparative International Development* 50, no 3 (2015), 358–377. Online: https://doi.org/10.1007/s12116-015-9174-6

[23] Rolandas Pavilionis, *Prieš absurdą* (Vilniaus universiteto leidykla, 2000).

[24] Ralf Dahrendorf, *Reflections on the Revolution in Europe: In a letter intended to have been sent to a gentleman in Warsaw* (Times Books, 1990)

Duvold Kjetil, Sten Berglund and Joakim Ekman, *Political Culture in the Baltic States. Between National and European Integration.* Palgrave Macmillan, 2020. Online: https://doi.org/10.1007/978-3-030-21844-7

Dye, Thomas R and Harmon Zeigler, *The Irony of Democracy: An Uncommon Introduction to American Politics.* Cengage Advantage Books, 2008.

European Social Survey, ESS Round 5 (2010/2011) Technical Report. London: Centre for Comparative Social Surveys, City University London, 2012.

European Social Survey, ESS Round 9 (2018/2019) Technical Report. London: ESS ERIC, 2019.

EVS: European Values Study 1990, 2nd wave, Integrated Dataset. GESIS Data Archive. Cologne, 2011. ZA4460 Data File Version 3.0.0

EVS: European Values Study 2017: Integrated Dataset (EVS 2017). GESIS Datenarchiv, Köln, 2020. ZA7500 Datenfile Version 3.0.0

Kriesi, Hanspeter, Mónica Ferrin, Leonardo Morlino, Pedro Magalhães, Sonia Alonso and Bernhard Wessels, *Europeans' Understandings and Evaluations of Democracy: Topline Results from Round 6 of the European Social Survey.* European Social Survey ERIC, City University London, 2014.

Kriesi, Hanspeter, Sandra Lavenex, Frank Esser, Marc Bühlmann, Daniel Bochlser and Jörg Matthes, *Democracy in the Age of Globalization and Mediatization.* Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2013.

Liebich, Andrè, 'The Transition in East-Central Europe', in *Democratisation in the 21st Century,* ed. by Mohammad-Mahmoud Ould Mohamedou and Timothy D Sisk. London: Routledge, 2017, 93–112.

Machiavelli, Niccolò, *The Prince.* The Project Gutenberg EBook, 2006. Online: www.gutenberg.org/files/1232/1232-h/1232-h.htm

Morlino, Leonardo, 'Legitimacy and the Quality of Democracy'. *International Social Science Journal* 60, no 196 (2009), 211–222. Online: https://doi.org/10.1111/j.1468-2451.2010.01717.x

Norris, Pippa, *Democratic Deficit: Critical Citizens Revisited.* Cambridge University Press, 2011.

Offe, Claus, 'Capitalism by Democratic Design? Facing the Triple Transition in East Central Europe'. *Social Research* 58, no 4 (1991), 865–892.

Pavilionis, Rolandas, *Prieš absurdą.* Vilniaus universiteto leidykla, 2000.

Schmitter, Philippe C, 'From Transitology to Considology', in *Democratisation in the 21st Century,* ed. by Mohammad-Mahmoud Ould Mohamedou and Timothy D Sisk. London: Routledge, 2017, 167–184.

Thomas, William I and Dorothy S Thomas, *The Child in America: Behavior Problems and Programs.* New York: Knopf, 1928.

Vákát

Anu Toots

Transformation of the Estonian Welfare State in the 21st Century

Saying Goodbye to Bismarck?

Introduction

About at the same time when Gøsta Esping-Andersen (1990) published his seminal work on 'worlds of welfare', former communist countries in Central and Eastern Europe (CEE) started to build their model of welfare capitalism. The academic community followed this important social transition with great interest that resulted in impressive amount of research literature. One of the favourite topics for decades has been the attempt to define the type of welfare regime in post-communist countries.[1] However, the interest towards further developments in the Eastern European welfare states has decreased and latest reforms are largely neglected in the international research literature. Few existing studies evaluate developments and perspectives in selected Eastern European countries rather differently, ranging from very optimistic[2] to very pessimistic.[3] The dominant view sees CEE as still underdeveloped and in transition from post communism to the welfare democracies evidenced by the lower social expenditures compared to the mature welfare states. Indeed, 30 years of freedom have not narrowed the welfare expenditure cap between West and East except for a few cases such as Slovenia and the Czech Republic.[4] Baltic countries continue spending only 15–16 per cent of GDP on social welfare, which is about half of the EU average.[5] Such focus on welfare state outcomes solely leaves

[1] Jolanta Aidukaite, 'Old welfare state theories and new welfare regimes in Eastern Europe: Challenges and implications', *Communist and Post-Communist Studies* 42, no 1 (2009), 23–39; Alfio Cerami and Pieter Vanhuysse (eds), *Post-Communist Welfare Pathways: Theorizing Social Policy Transformations in Central and Eastern Europe* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2009); Dorothee Bohle and Bela Greskovits, *Capitalist Diversity on Europe's Periphery* (London: Cornell University Press, 2012); Kati Kuitto, *Post-Communist Welfare States in European Context. Patterns of Welfare Policies in Central and Eastern Europe* (Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2016).

[2] Sonja Avlijaš, 'Revisiting the Baltic growth model: From neoliberalism to the social investment welfare state', *Sciences Po LIEPP Working Paper* no 66 (2017).

[3] Mitchell A Orenstein, 'Reassessing the neo-liberal development model in Central and Eastern Europe', in *Resilient Liberalism in Europe's Political Economy,* ed. by Vivien A Schmidt and Mark Thatcher (Cambridge: Cambridge University Press, 2013), 374–402.

[4] Denis Bouget, Hugh Frazer, Eric Marlier, Sebastiano Sabato and Bart Vanhercke, *Social Investment in Europe. A Study of National Policies* (European Social Policy Network, 2015); Stefano Ronchi, 'Which Roads (if any) to Social Investment? The Recalibration of EU Welfare States at the Crisis Crossroads (2000–2014)', *Journal of Social Policy* 47, no 3 (2018), 459–478.

[5] ESSPROS, European System of Integrated Social Protection Statistics, Welfare expenditures as % of GDP, 2019.

https://doi.org/10.36250/00983_07

institutional mechanisms of policy making uncovered and makes hard to understand factors and actors behind the processes.

This article seeks to contribute filling this gap by empirically studying recent social policy reforms in one of the Baltic countries – Estonia. In many aspects, Estonia is regarded as a success story of post-communist transition. It has successfully transited from planned to market economy,[6] recovered fast from the Great Recession of 2009,[7] has the most stable political party landscape in the Baltics[8] and has managed to stop massive emigration.[9] At the same time, several important welfare and social sustainability indicators have stagnated. The overall poverty level, large income disparities, limited coverage of unemployment protection and health care show no improvement throughout decades despite the overall increase in the nation's wealth.

The current article aims to understand to what extent this state of affairs can be explained by the institutional design of the Estonian welfare state and recent changes in it. In terms of institutional set-up, the Estonian welfare regime can be labelled as quasi-Bismarckian. Similarly to the Bismarckian (Continental) welfare regime, social insurance administered by semi-autonomous funds forms part and parcel of the Estonian welfare state. Differently from the ideal-typical Bismarckian model, social dialogue here is weak and governments enjoy a policy making environment with few veto points. The article argues, that the flawed nature of the welfare state design accompanied by favourable international factors explain why in the 2010s Estonia has so easily moved from tripartite social insurance to a direct state management of the social system. Such trajectory from tripartism to etatisation (that is, bigger role of government and taxes) characterises recent changes in mature Bismarckian countries (Germany, France) as well.[10] Yet, the quasi-Bismarckian design of the Estonian welfare state allows neoliberal and paternalist currents to effect policy decisions more profoundly.

The article is structured as follows: the first section contextualises the study by briefing the genesis of today's Estonian welfare state. Next sections track the main changes in the welfare state financing and governance in the first two decades of the 21st century and elaborate similarities and differences in both decades. The concluding section reviews

[6] Bohle and Greskovits, *Capitalist Diversity;* Zenonas Norkus, *On Baltic Slovenia and Adriatic Lithuania* (Budapest: CEU Press, 2012).

[7] Bruno Palier, Jan Rovny and Allison E Rovny, 'The Dual Dualization of Europe: Economic Convergence, Divergence, and their Political Consequences', in *Welfare Democracies and Party Politics: Explaining Electoral Dynamics in Times of Changing Welfare Capitalism,* ed. by Philip Manow, Bruno Palier and Hanna Schwander (Oxford: Oxford University Press, 2018), 281–297.

[8] Martin Mölder, 'Fluid Voters behind a Stabilising Party System? Investigating Party System Parameters in Estonia', paper presented at the 41st ECPR Joint Sessions of Workshops in Mainz, 11–16 March 2013, *Workshop 31,* 'Party System Dynamics: New Tools for the Study of Party System Change and Party Transformation'.

[9] Allan Puur and Luule Sakkeus, 'International migration and demographic challenges of Europe', in *Estonian Human Development Report 2016/2017. Estonia at the Age of Migration* (Tallinn: Eesti Koostöö Kogu, 2017).

[10] Bruno Palier (ed.), *A Long Goodbye to Bismarck? The Politics of Welfare Reform in Continental Europe* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010).

main findings in the light of changes in Western Bismarckian welfare regimes and asks, whether fiscal prudence has been replaced by the new paradigm of state paternalism?

Becoming a 'boringly normal' welfare state, 1991–2004

Because economic and social situation was extremely unstable in the first half of the 1990s, policy decisions related to the welfare institutions were hectic and *ad hoc.* Overall, choices made on governance of the welfare programs reflected Bismarckian principles of autonomous social insurance institutions. Social insurance and health insurance were enacted in 1991 and the Estonian Social Fund (ESF) and Central Sick Fund (CSF) were established to administer the insurance contributions. However, the government was heavily overrepresented in fund boards whilst employers were not included at all.[11] In financial matters, the Sick Fund was closer to the Bismarckian principles – it collected contributions and allocated them to the health care providers according to the number of insured persons; sick leave benefits were linked to the wage of insured persons. ESF in comparison paid numerous benefits – all kinds of pensions, child and family allowances, incapacity for work benefits and unemployment allowances. The level of benefits and eligibility rules were set by the parliament that made social insurance highly vulnerable to political voluntarism and allowed the ruling parties to manipulate the system.

Some aspects of the established social insurance system reflected the communist legacies. Similarly to other Central and Eastern European countries, the burden of insurance contributions was not shared between labour market partners but put on the shoulders of employers. Until the introduction of funded pension insurance and unemployment insurance in 2002, the entire insurance contribution in Estonia was paid by employers as 33 per cent of payroll.[12] By designing the social insurance in such a 'proletarian' way, policymakers ignored a fundamental principle that makes the Bismarckian system function efficiently – linkage of contributions with benefits. In the 1990s, Estonia did not practice individual social insurance accounts and the earned wage had no effect on pensions or other social benefits. In a transitional country with high share of shadow economy and poor tax enforcement capacity it became clear quite soon that existing arrangement of social insurance cannot provide necessary means for the welfare. Political parties suggested two ideologically different solutions to the problem. The ruling conservative party (KMÜ)[13] preferred to strengthen the control of labour market partners

[11] Government Decree, Eesti Vabariigi Valitsuse määrus Eesti Sotsiaalfondi Nõukogu koosseisu kinnitamise kohta, VVm 06.05.1991 nr 51, *RT* 1991, 10, 159.

[12] Social insurance contributions (33 per cent) are labelled in Estonian legal acts as 'social tax', divided into pension insurance (20 per cent) and health insurance (13 per cent).

[13] KMÜ, Koonderakonna ja Maarahva Ühendus – an electoral union of centrist technocrats and farmers; ceased to exist after the 2000s.

over social insurance funds.[14] Neoliberals (Pro Patria)[15] saw enhancement of individual responsibilities and opportunities as the best way to the efficiency of the welfare system. By the end of the 1990s both political forces have achieved some success – collection of health insurance contributions was forwarded to the tax authorities and the Central Sick Fund transformed into the autonomous public Estonian Health Insurance Fund (EHIF), individual pension insurance accounts were introduced and the principal decision to reform pensions into the three-pillar-system has been made. However, one has to be cautious in seeing these measures as conscious actions to build up a sound welfare regime. The main concern of all political parties was to improve the overall tax compliance and secure financial resources to govern the country. The choice between the Bismarckian and Anglo–Saxon welfare model remained pending. Social insurance, established in the early 1990s as the basis of the Estonian welfare system proved to be rigid as every institution (Guy Peters 1999) continued to influence future reforms despite the growth of neoliberal ideas in the mid-2000s.

The building of the Bismarckian foundation of the Estonian welfare state was finalised in the first years of the Millennium by the introduction of the unemployment insurance. Compared to the pension and health insurance, it resembles authentic Bismarckian principles of tripartism at most. Both labour market partners were actively involved in drafting the legal acts, which resulted in decreased government role in unemployment insurance.[16] Contributions were more or less equally shared between workers and employers and the public Unemployment Insurance Fund (UIF) was established to govern the system. Trade unions, employers' organisations and the government had equal representation in the Fund board, decisions were made on the basis of simple majority rule and any party had the veto power.[17] Differently from other social insurance schemes, the contribution rates were enacted as flexible (0.5–2.8 per cent for workers and 0.25–1.4 per cent for employers) in order to adjust to the actual labour market situation. The exact rate was negotiated by the tripartite UIF board and enacted by the government for four years.[18] As we will see later, this flexible arrangement initially meant to strengthen the power of labour market partners turned to be the Achilles's heel of the system allowing the government to override social partners.

In parallel with unemployment insurance, the parliament was proceeding the bill on mandatory funded pensions in 2001. This 'second pillar' was aimed to complement the public PAYG pillar and the voluntary funded 'third pillar' enacted some years earlier. The Act on mandatory funded pensions changed the allocation of social insurance

[14] Coalition Agreement, 'Koonderakonna ja Maarahva Ühenduse ning Keskerakonna valitsuskoalitsiooni programmilised seisukohad', 1995.

[15] Pro Patria as a political party has experienced several merges, splits and ideological transformations. In the early 1990s when lead by Mart Laar it stood clearly at neoliberal positions, in the 2000s moved towards conservative and nationalist positions.

[16] Anu Toots, 'Why Do Actors Vary? A Study of the Estonian Pension and Unemployment Insurance Legislations', in *Politico-Administrative Dilemma: Traditional Problems and New Solutions,* ed. by B. Guy Peters, Georg Sootla and Bernadette Connaughton (Bratislava: NISPAcee, 2006).

[17] Unemployment Insurance Act, Töötuskindlustuse seadus, *RT I,* 13.03.2019, 181.

[18] Ibid.

contributions, which marks an important breaking point with the principles of conservative–corporatist welfare model. Previously, the entire revenue from social insurance (20 per cent of payroll) was under the control of the Social Insurance Fund. With the introduction of the mandatory funded pension pillar, only 16 per cent of social insurance contributions went into the public pension budget, whereas 4 per cent was forwarded to the private banking sector according to the individual pension plans of insurers.

It is noteworthy that the introduction of the neoliberal three-pillar pension system was sanctioned already earlier by a conservative-left government coalition. Their Government Decree[19] stressed the link between economy and pension policy, and emphasised the need to motivate individuals to save for old age. Why was the left-centre coalition advancing a neoliberal market oriented reform plan? In case of the Estonian pension system, one should look at the first government of the transition period. Then Prime Minister Mart Laar (1992–1994) had close contacts with neoliberal U.S. think tanks and IMF;[20] he also had an impact on the composition of social insurance reform task force (1997–2001) that involved several Estonians with former work experience in IMF or World Bank.[21] Thus, we see here a so-called 'short-run path dependency', which means that in transition countries, the very first events of the transition period may have a profounder effect on the outcome of reforms than far historical layers.[22]

In sum, at the turn of the Millennium, the reforms of fundamental importance for Estonian welfare state governance were accomplished. At the same time, these reforms remained the last building blocks of the Bismarckian model. The idea of Laar's II cabinet (1999–2002) to introduce in Estonia occupational pensions similar to the ones in Continental Europe was never realised. The same holds for work accident insurance, which occasionally still appears in party manifestos. In parallel with the deceleration of the Bismarckian path, neoliberal tendencies start to manifest themselves as the enactment of the three-pillar pension system already demonstrated. The growing popularity of the neoliberal Reform party accelerated these currents whereas financing of the welfare state through social insurance set in the early 1990s counteracted them. The share of main welfare receipts by contributors has stayed unchanged throughout the 25 years *(Figure 1).* Employers pay 80 per cent of the total welfare budget, which is about 15 per cent higher than typical in Western Bismarckian countries.[23]

[19] Government Decree, Valitsuse tegevuse põhieesmärkide kinnitamine 1997. ja 1998. aastaks. *RT I,* 1997, 46, 766.

[20] Orenstein, 'Reassessing the neo-liberal development model'.

[21] Anu Toots, 'International and National Actors in Estonian Pension Reform', in *Delivering Public Services in CEE Countries: Trends and Developments,* ed. by Jane Finlay and Marek Debicki (OECD LEED Programme, Bratislava: NISPAcee, 2002, 246–259).

[22] Paul Pierson, 'Coping with Permanent Austerity: Welfare State Restructuring in Affluent Democracies', in *The New Politics of the Welfare State,* ed. by Paul Pierson (Oxford: Oxford University Press, 2001), 410–456.

[23] Nathalie Morel and Joakim Palme, 'Financing the Welfare State and the Politics of Taxation' in *The Routledge Handbook of the Welfare State,* ed. by Bent Greve (London: Routledge, 2013), 401–409.

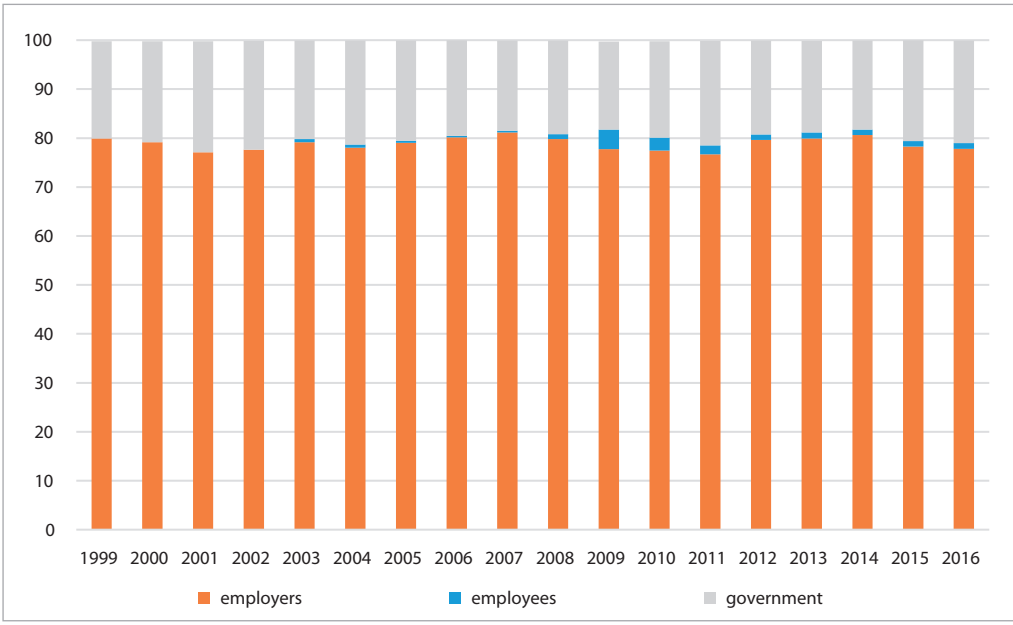

Figure 1: Revenues of Estonian welfare state by contributors, % of total
Source: Eurostat 2019.

Goodbye Bismarck, welcome fiscus! 2009–2011

In 2004, Estonia together with nine other CEE countries became full members of the European Union. EU membership boosted economic growth, which reached 8–10 per cent annually in 2005–2008 and effected positively households' wealth.[24] Such optimistic situation made neoliberal *laissez-faire* ideas appealing to voters and the Reform party won the parliamentary elections in the peak of economic boom. The neoliberal Reform party got re-elected three times and governed Estonia 11 consecutive years (2005–2016), which had an important effect on the welfare state. In the policy agenda, economic development clearly outweighed social issues, and social policy reforms were undertaken only to vitalise the labour market. Moreover, the EU's active role in the labour market policy (LMP) forced Estonia to follow the EU guidelines. The EU approach was towards activation of both unemployed and inactive people that fit well to the ideology of the Reform party. The first wave of labour market reforms (2005–2008) followed the flexicurity approach making firing of workers easier but also providing more extensive retraining opportunities. The amended Labour Market Benefits and Services Act (2005)[25] introduced obligatory individual job seeking plans and extended public counselling

[24] Ringa Raudla and Rainer Kattel, 'Fiscal stress management during the financial and economic crisis: The case of the Baltic countries', *International Journal of Public Administration* 36, no 10 (2013), 732–774.
[25] Labour Market Benefits and Services Act, Tööturutoetuste ja teenuste seadus, *RT I* 2005, 54, 430.

services. These amendments mark an important turn also in the institutional structure of Estonian LMP. In 2009, the Unemployment Insurance Fund (UIF), which so far only administered insurance benefits, was merged with the Labour Market Agency responsible for matching job seekers and employers. So, UIF becomes the only and universal body to implement the LMP. Insurance contributions were used for all activities of the merged institution, including operational costs and non-contributory services that becomes the dominant approach in Estonian LMP.

Not all legal amendments foreseen by the first wave of LM reforms were implemented because in 2008 the U.S. born financial crisis reached Europe. Open economies of Baltic States were hit especially severely.[26] In Estonia, the GDP fell by 14.3 per cent in 2009; the unemployment rate rose from 4.6 per cent to 16.7 per cent in 2007–2010. Quite naturally, the expenses of unemployment benefits skyrocketed and the UIF faced an annual deficit of 50 MEUR.[27] The government's quick reaction to the crisis was fiscal – rates of unemployment insurance contributions were in 2009 raised twice up to maximum level allowed by the law. The same year, PM Ansip proposed to stop government contributions to the second pillar pension funds until the economic recovery. Despite disagreement with Social democrats and Christian democrats as coalition partners,[28] the proposed amendments were rashly adopted. As the Ministry of Finance explained,[29] the objective was to retrench public expenditures and to give the government more flexibility in using the state budget. Both actions – increase of unemployment insurance contributions and halt of government contributions to the funded pensions, mark the beginning of the era of fiscal orthodoxy advocated by powerful EU institutions – the European Commission and the European Central Bank (ECB).[30] Constrain measures also demonstrate the emerging transition from social dialogue to etatism when the government makes solo decisions that increase the financial burden of social partners without giving them more control over the revenues.

Besides cost containment measures on the supply side, welfare state expenditures were also retrenched. Quite in line with mature welfare countries, in Estonia too, retrenchment entailed more nuanced measures than simple cuts in benefits. The second wave of LM reforms (2009–2010) revised previously introduced flexicurity towards austerity and workfare. The regulations of the Labour Contract Act[31] were implemented selectively – only those regulations that made firing and layoff easier were in force, increase of unemployment benefits and expansion of categories eligible to benefit were postponed. Thus, from the initial flexicurity formula only flexibility was actually put into practice.[32] These developments, although introduced under the economic crisis arguments

[26] Colin Hay and Daniel Wincott, *The Political Economy of European Welfare Capitalism* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2012); Bohle and Greskovits, *Capitalist Diversity.*

[27] UIF, 'Töötukassa Majandusaasta aruanne', 2011.

[28] Eesti Päevaleht, 'Ansip peatab riigi ja inimeste maksed II pensionisambasse, 1. aprill', 2009.

[29] Ministry of Finance, 'Valitsus otsustas 1. juunist peatada riigipoolsed sissemaksed teise pensionisambasse. 13. aprill', 2009.

[30] European Central Bank, *Convergence Report December* 2006 (Frankfurt am Main: ECP, 2006).

[31] Labour Contract Act, Töölepinguseadus, *RT I,* 2009. 5, 35.

[32] Raudla and Kattel, 'Fiscal stress management'.

as temporary once, in reality reflected the paradigmatic turn in Estonian employment policy. Social protection of labour market insiders including insured unemployed persons has been sacrificed to the workfare approach. Differently from the early years of the Millennium when the institutional fundament of Estonian labour market policy was laid down, employers and trade unions remained now inactive in protecting workers' rights. The government, at the same time, used its power position in the parliament and overrode the opposition as well as minor coalition partners.

In recession, cuts were implemented in the health care system as well. The new contract between the Health Insurance Fund (HIF) and health care providers lowered the price for services by 6 per cent but kept the amount of services at previous level.[33] The replacement rate of sick leave was decreased from 80 per cent to 70 per cent and the benefits for the first eight days had to be paid by employers instead of the HIF.[34] Amendments of the Health Insurance Act and Occupational Health and Safety Act were proceeded by the parliament jointly with the bill of the 2009 state budget amendment, which suggests that cuts in health expenditures were justified by the tense fiscal situation. The haste of the proceedings and neglect of labour market partners forced the Estonian Employers' Confederation to appeal to the Chancellor of Justice (CJ). CJ agreed that the employers' protest is justified.[35] However, the recommendation of the CJ to revise the bill was not heard.

So, under the crisis argument, an overall retrenchment of the health and unemployment insurance was carried out accompanied by the transfer of decision-making power from tripartite fund boards to the government. However, the ideological position of the governing neoliberals towards workfare only partly explains the rise of fiscal orthodoxy. The second reason was Estonia's firm decision to join the Eurozone as fast as possible. Therefore, compliance with recommendations of the ECB (2006) to follow strict budgetary balance, increase flexibility of labour markets and upskill the labour force became top government priorities. Recession made the EU fiscal policy even stricter and the European Commission together with the ECB called for strengthening the economic dimension of the European social model.[36] This approach was very much in line with the agenda of the Reform party, which used it to legitimate hard domestic reforms. Dukelow and Considine (2014) have found that calls for strict fiscal discipline were followed more closely in countries with right-wing governments and pro-EU public opinion.[37] In Estonia both conditions were present at the end of the 2000s. Differently from most European countries, here neoliberals did not lose the power in recession but on the contrary, even

[33] EHIF, *Estonian Health Insurance Fund Yearbook* (Tallinn: Eesti Haigekassa, 2009).

[34] Employers had to compensate sick leave from days fourth to eighth, compensation of days first to third was voluntary.

[35] CJ, Õiguskantsleri märgukiri sotsiaalministrile. 10.09.2009 nr 6-1/090946/0905452.

[36] Caroline De la Porte and Philippe Pochet, 'Boundaries of Welfare between the EU and Member States during the 'Great Recession'', *Perspectives on European Politics and Society* 15, no 3 (2014), 281–292.

[37] Fiona Dukelow and Mairéad Considine, 'Outlier or Model of Austerity in Europe? The Case of Irish Social Protection Reform', *Social Policy and Administration* 48, no 4 (2014), 413–429.

strengthened it. The desire to have the Euro was so overwhelming among both the elite and the public that instead of getting punished by voters, the Reform party took credits from austerity measures.

Estonia was accepted into the Eurozone on 1 January 2011 that made domestic policy even more dependent on the public finance limitations set by the European Monetary Union, Maastricht criteria, and the Stability and Growth Pact. Sovereign debt, inflation level and fiscal sustainability became paramount and in order to comply with the EU requirements the Ansip IV Government (2011–2014) made the next two moves towards etatisation. First, a special fund for LM services was created within the UIF budget that included insurance contributions, transfers from the state budget and European Social Fund. With this step, insurance receipts were made available for non-contributing job seekers. Second, in 2011 the reserves of the HIF and UIF were consolidated to the state treasury in order to provide the government more freedom to manage the financial flows and improve liquidity. This plan was met with angry protests by all parties – the funds' boards, Employers' Confederation, Confederation of Trade Unions and opposition parties. As in previous cases, the government acted from the power position and carried the decision out. The Employers' Confederation reacted to this by withdrawing their representatives from the boards of the HIF and UIF.

In sum, by the end of the 2000s, Estonia has largely dismantled the Bismarckian principle of tripartite management of social security and openly declared the supremacy of sovereign debt and fiscal balance over fundamental principles of social insurance, such as counting with vested interests of contributors and targeted use of insurance revenues.

Fiscal flirt and the rise of paternalism, 2012–2019

Estonia recovered from the recession quickly[38] and continued under the rule of the Reform party. Somewhat surprisingly, recovery was accompanied by remarkable growth in government loans, which increased starting with 2012 both nominally and as the share in GDP (See *Figure 4*). This principal change was largely left unnoticed because intensive reforms of the recession period became replaced with the 'fine tuning' of existing arrangements. The only exception was the third wave of the LM reforms that had the official objective to 'facilitate employment of those disabled people who wish to work'.[39] Indeed, economic recovery made the problem of labour shortage even more pressing and the only feasible solution was the activation of disabled people (Explanatory memorandum 2014). Disability pensioners composed about 10 per cent of the country's workforce and growing expenditures on disability pensions put the sustainability of public

[38] Palier et al., 'The Dual Dualization of Europe'.
[39] Coalition Agreement, 'Eesti Reformierakonna ja Sotsiaaldemokraatliku Erakonna koalitsiooni tegevuskava', 2014.

pension funds at risk.[40] Therefore, the work ability reform (2015–2017) had also a hidden objective – to improve the fiscal balance of pension funds and the state budget overall. From now on, UIF assessed the work ability of disabled persons and provided them individual job counselling, which increased exponentially the workload and expenditures of UIF *(Figure 2).*

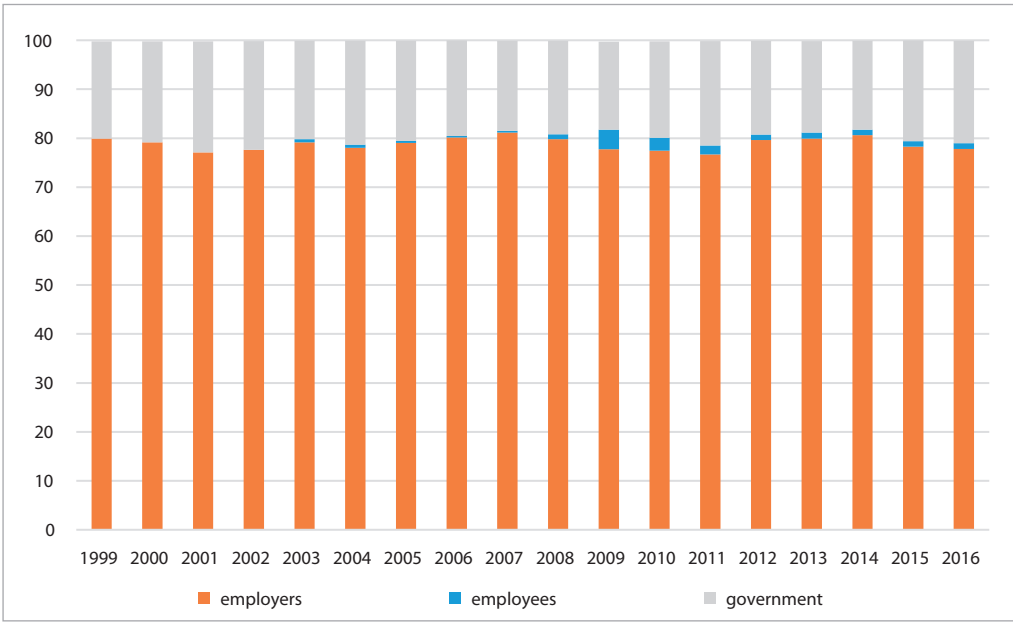
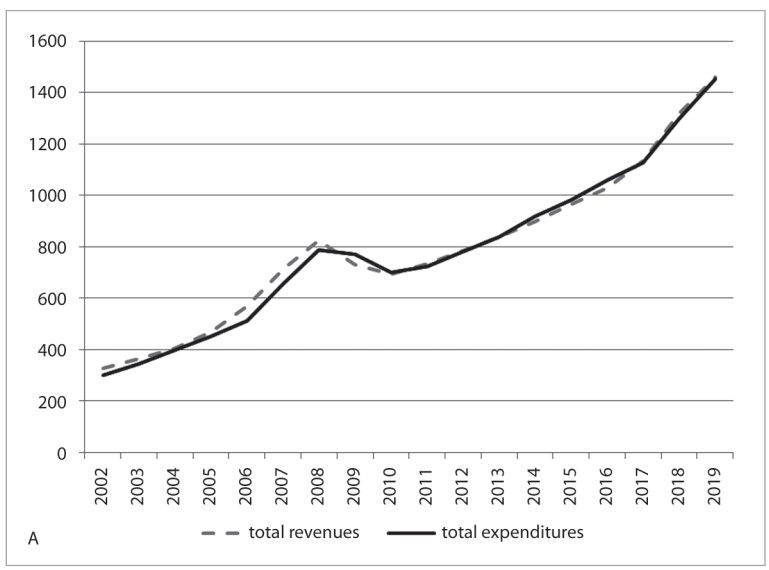

Figure 2: Unemployment Insurance Fund expenditures, 2003–2018, thousands EUR
Source: UIF Annual reports.

Unemployment benefits, which initially were the sole function of the UIF, today only make up 19 per cent of total expenditures. Despite the proposal of trade unions to implement the 2009 promises to increase the coverage of unemployment benefits, still only a third of the registered unemployed persons are entitled.[41] Besides that, the revenues for disability benefits were transferred from the public pension fund to the UIF. However, these measures did not eliminate the eminent financial pressure on the insurance based welfare system. Therefore, the Employers' Confederation voiced demands to lower social insurance contributions. For a neoliberal government it was hard to ignore this kind of proposal completely. So, rates of unemployment insurance contributions were slowly decreased in 2013–2016, but contribution rates to pension and health insurance remain at previous level. Although coalition agreements (2014, 2015) included the promise to set a ceiling to the social insurance contributions, it was not implemented.

[40] NAO, National Audit Office, 'Kontrolliaruanne: Riigi pensionisüsteemi jätkusuutlikkus', 2014; Praxis, 'Eesti sotsiaalkindlustussüsteemi jätkusuutliku rahastamise võimalused', 2011.
[41] UIF, 'Töötukassa Majandusaasta aruanne', 2018.

In 2016, the parliament voted non-confidence to the Reform party government, which ended the 11-year rule of neoliberals. The new coalition government with PM Ratas (Centre party) switched the focus of social policy from labour market to the health care. The insurance based national health care system suffered from two fundamental problems. First, health insurance contributions of the working population were not sufficient to cover all health care needs and waiting lists to special care were in steady increase. Second, the portion of uninsured residents without free access to the health care is considerably high, about 6 per cent.[42] The latter was the main worry of social democrats, whereas the former – of the PMs of the Centre party. Mainly because of power balance within the coalition, but even more due to the adherence to the fiscal discipline, only the budget deficit was effectively addressed. Previously, the HIF budget was made overwhelmingly out of the health insurance contributions and state subsidies composed only 1.4 per cent. Now, the government increased the subsidies from the general tax revenues to the HIF in order to compensate the health care of old age pensioners, but also – to transfer the emergency care to the HIF. This policy has been in place since 2018, state subsidies making about 7–8 per cent of the health budget.[43] Although this is a significant increase, it is not comparable with changes in the UIF where transfers from the state budget compose 55 per cent of the budget.[44] Transfer of tax revenues into social funds had effect on their entire budgets, which increased visibly since 2017–2018 *(Figure 3).* Since recovering from the Recession, the fiscal balance of revenues and expenditures is strictly kept in both funds.

[42] OECD, *Estonia: Country Health Profile 2017. State of Health in the EU* (Paris: OECD Publishing, European Observatory on Health Systems and Policies, 2017).
[43] EHIF, *Eesti Haigekassa. Finantsnäitajad* (Tallinn: Eesti Haigekassa, 2019).
[44] UIF, 'Töötukassa Majandusaasta aruanne', 2018.

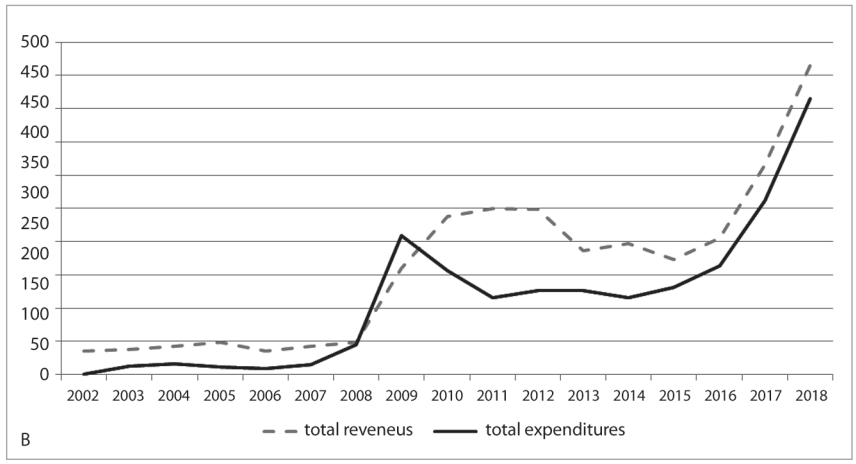

Figure 3: Revenues and expenditures of HIF (A), UIF (B), 2002–2019, MEUR
Source: HIF and UIF Annual Reports.

In the government's general fiscal policy, however, the approach has changed. All governments regardless of their ideological composition have been more keen to take loans, which increased the government debt in five years sharply from 4 per cent to 10 per cent of GDP.

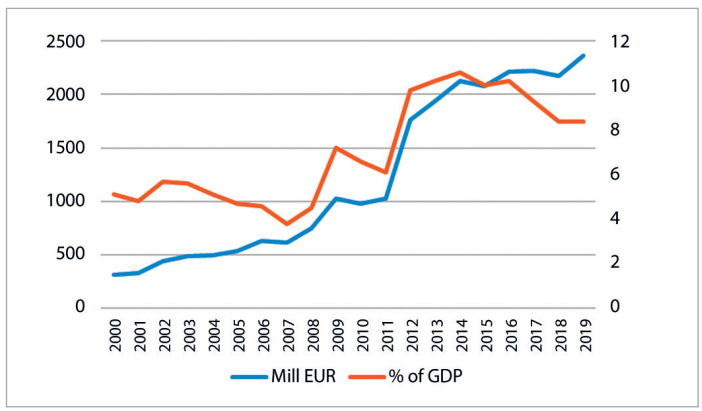

Figure 4: Government debt, 2000–2019 in nominal value and as share of GRDP
Source: Statistics Estonia, 2020.

In sum, in the 2010s, Estonia has principally revised the former principle of fiscal prudence. It is firmly kept as the key priority in governing the social funds, but visibly eased in the general budgetary policy. Furthermore, the Centrist-led coalition continued to strengthen etatist tendencies by using unilaterally reserves of social funds and blurring boundaries between insurance-based and tax-based programmes. This behaviour was addressed

critically by the Chancellor of Justice[45] and the Auditor General[46] who claimed that the government is using social insurance revenues to finance running state expenditures.

Conclusion

Tracing the process on reforms in major areas of social insurance during the first two decades of the 21st century allows concluding that the 'state is more present' in the Estonian welfare governance today than at the turn of the Millennium. Many characteristics of these reform efforts mirror developments in Western Europe.

Social policy reforms in France and Germany in the 1990s and 2000s have paradigmatically restructured the initial Bismarckian welfare regime. Marketisation, cuts in benefits, sacrificing social protection of labour market insiders, changing the financing mechanisms towards less insurance contributions and more taxes, and the state's more active intervention into the governance of social insurance are seen as factors questioning the preservation of the Bismarckian tripartite model.[47] A critical response to these claims argues that the German welfare model has remained resilient in its core, because accompanying social insurance revenues by state subsidies has been a long tradition.[48] Yet, despite disagreement in how exactly to define the regime change, there seems to be a consensus that governments play in today's social insurance systems a more powerful role.

Quasi-Bismarckian welfare systems in post-communist Europe may potentially be better prepared to a structural turn towards etatisation. First, their welfare institutions have been in place about 20–25 years only and even within this period experienced repeated restructuring. Second, the Bismarckian welfare model presumes a decentralised government, multiple veto points and strong non-parliamentary players. Most of Eastern European democracies, including Estonia have a unicameral parliamentary system with few veto points. Although the principle of checks and balances is written in the Estonian Constitution, controlling institutions such as the National Audit Office or the Chancellor of Justice do not have veto power. Social dialogue, which still suffers from discredited Soviet past is weak and non-structured. All this makes CEE governments that typically (as is the case in Estonia) control the parliamentary majority, a powerful actor and opens the political space for etatisation. The governments in Estonia acted unilaterally and neglected protests of social partners and constitutional review institutions (NAO, JC). Because of the low bargain power of the social partners, we do not see in

[45] Ülle Madise, 'Õiguskantsler: haige- ja töötukassa reservi kasutamine on seadusega vastuolus', *BNS, Postimees,* 2017.

[46] Janar Holm, 'Valitsuse käsi sügaval töötajate ja tööandjate hoiupõrsas', 2019.

[47] Bruno Palier and Claude Martin, 'From 'a Frozen Landscape' to Structural Reforms: The Sequential Transformation of Bismarckian Welfare Systems', *Social Policy and Administration* 41, no 6 (2007), 535–554; Palier, *A Long Goodbye to Bismarck?;* Martin Seeleib-Kaiser, 'The End of the Conservative German Welfare State Model', *Social Policy and Administration* 50, no 2 (2016), 219–240.

[48] Florian Blank, 'The state of the German social insurance state: Reform and resilience', *Social Policy and Administration* 54, no 3 (2020), 505–524.

Estonia the clarification of responsibility between the state and LM partners that has accompanied retrenchment in social insurance programmes in France or Germany.[49] In Estonia, insurance contributions were neither lowered nor substantially complemented by tax-financed instruments; government subsidies to the UIF and HIF were simply a fiscal flirt to mask budgetary problems instead of providing true relief to social taxes or improve the social protection of citizens. The statistical evidence also suggests that the government's rhetoric of fiscal prudence has been just a short-time slogan to get accepted into the Eurozone and an excuse to keep welfare expenditures low.

The current study was finalised at the moment when Estonia and several other Eastern European countries face an increase of populist parties and authoritarian principles. Viktor Orbán in Hungary and Robert Fico in Slovakia have called to strengthen the government's role in economy – Orbán nationalised private pension funds and Fico consolidated health insurers into a single state-run company.[50] Jüri Ratas in Estonia wants to dismantle the mandatory private pension insurance and increase current pension payments. Noteworthy, both opponents and proponents of dismantling use the argument of the state's responsibility to secure a decent living standard for the elderly. This dispute, which in 2020 is held in the Constitutional Court provides one more evidence that the discourse of fiscal prudence dominant during and after Recession is today becoming replaced by the paternalist discourse. If discourse is followed by structural reforms, we will see the further decay of initial tripartite Bismarckian welfare model.

Literature

Aidukaite, Jolanta, 'Old welfare state theories and new welfare regimes in Eastern Europe: Challenges and implications'. *Communist and Post-Communist Studies* 42, no 1 (2009), 23–39. Online: https://doi.org/10.1016/j.postcomstud.2009.02.004

Avlijaš, Sonja, 'Revisiting the Baltic growth model: From neoliberalism to the social investment welfare state'. *Sciences Po LIEPP Working Paper* no 66 (2017).

Blank, Florian, 'The state of the German social insurance state: Reform and resilience'. *Social Policy and Administration* 54, no 3 (2020), 505–524. Online: https://doi.org/10.1111/spol.12542

Bohle, Dorothee and Bela Greskovits, *Capitalist Diversity on Europe's Periphery.* London: Cornell University Press, 2012. Online: https://doi.org/10.7591/9780801465666

Bouget, Denis, Hugh Frazer, Eric Marlier, Sebastiano Sabato and Bart Vanhercke, *Social Investment in Europe. A Study of National Policies.* European Social Policy Network, 2015. Online: https://doi.org/10.2767/084978

CJ, Õiguskantsleri märgukiri sotsiaalministrile. 10.09.2009 nr 6-1/090946/0905452. Online: www.oiguskantsler.ee/sites/default/files/field_document2/6iguskantlseri_margukiri_haigushuvitise_maksmine_ja_haiguslehtede_oigsuse_kontrollimine.pdf

[49] Palier and Martin, 'From 'a Frozen Landscape''.
[50] Orenstein, 'Reassessing the neo-liberal development model'.

Cerami, Alfio and Pieter Vanhuysse (eds), *Post-Communist Welfare Pathways: Theorizing Social Policy Transformations in Central and Eastern Europe.* Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2009.

Coalition Agreement, 'Koonderakonna ja Maarahva Ühenduse ning Keskerakonna valitsuskoalitsiooni programmilised seisukohad', 1995. Online: www.valitsus.ee/et/valitsus/varasemad-valitsused/id/39

Coalition Agreement, 'Eesti Reformierakonna ja Sotsiaaldemokraatliku Erakonna koalitsiooni tegevuskava', 2014. Online: www.valitsus.ee/sites/default/files/content-editors/failid/kevad-koalitsiooni_tegevuskava.pdf

Coalition Agreement, 'Eesti Reformierakonna, Sotsiaaldemokraatliku Erakonna ning Erakonna Isamaa ja Res Publica Liit kokkulepe valitsuse moodustamise ja valitsusliidu tegevusprogrammi põhialuste kohta', 2015. Online: www.valitsus.ee/sites/default/files/re_sde_ja_irli_valitsusliidu_lepe.pdf

De la Porte, Caroline and Philippe Pochet, 'Boundaries of Welfare between the EU and Member States during the 'Great Recession''. *Perspectives on European Politics and Society* 15, no 3 (2014), 281–292. Online: https://doi.org/10.1080/15705854.2014.912396

Dukelow, Fiona and Mairéad Considine, 'Outlier or Model of Austerity in Europe? The Case of Irish Social Protection Reform'. *Social Policy and Administration* 48, no 4 (2014), 413–429. Online: https://doi.org/10.1111/spol.12068

EHIF, *Estonian Health Insurance Fund Yearbook.* Tallinn: Eesti Haigekassa, 2009. Online: www.haigekassa.ee/haigekassa/finantsnaitajad

EHIF, *Estonian Health Insurance Fund Yearbook.* Tallinn: Eesti Haigekassa, 2018. Online: www.haigekassa.ee/sites/default/files/uuringud_aruanded/2018_majandusaasta_aruanne_eng_0.pdf

EHIF, *Eesti Haigekassa. Finantsnäitajad.* Tallinn: Eesti Haigekassa, 2019. Online: www.haigekassa.ee/haigekassa/finantsnaitajad

Eesti Päevaleht, 'Ansip peatab riigi ja inimeste maksed II pensionisambasse, 1. aprill', 2009. Online: www.pensionikeskus.ee/uudis/ansip-peatab-riigi-ja-inimeste-maksed-ii-pensionisambasse/

European Central Bank, *Convergence Report December 2006.* Frankfurt am Main: ECP, 2006. Online: www.ecb.europa.eu/pub/pdf/conrep/cr200612en.pdf

Esping-Andersen, Gøsta, *The Three Worlds of Welfare Capitalism.* Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1990.

ESSPROS, European System of Integrated Social Protection Statistics, Welfare expenditures as % of GDP, 2019.

Government Decree, Eesti Vabariigi Valitsuse määrus Eesti Sotsiaalfondi Nõukogu koosseisu kinnitamise kohta, VVm 06.05.1991 nr 51, *RT* 1991, 10, 159. Online: www.riigiteataja.ee/akt/13070036

Government Decree, Vabariigi Valitsuse 5. jaanuari 2001. a määruse nr 3 „Eesti Haigekassa põhikiri" muutmine. *RT I*, 18.08.2018, 1. Online: www.riigiteataja.ee/akt/118082018001

Government Decree, Valitsuse tegevuse põhieesmärkide kinnitamine 1997. ja 1998. aastaks. *RT I,* 1997, 46, 766. Online: www.valitsus.ee/sites/default/files/rk_valitsused/valitsus/11.06.1997_koonderakond_maarahvauhendus_arengupartei_valitsuse_tegevuse_pohieesmargidsiiman.pdf

Hay, Colin and Daniel Wincott, *The Political Economy of European Welfare Capitalism.* Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2012. Online: https://doi.org/10.1007/978-1-137-02071-0

Holm, Janar, 'Valitsuse käsi sügaval töötajate ja tööandjate hoiupõrsas', 2019. Online: www.riigikontroll.ee/Suhtedavalikkusega/Riigikontrolliblogi/tabid/310/ItemId/1055/amid/920/language/et-EE/Default.aspx

Kuitto, Kati, *Post-Communist Welfare States in European Context. Patterns of Welfare Policies in Central and Eastern Europe.* Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2016. Online: https://doi.org/10.4337/9781784711986

Labour Contract Act, Töölepinguseadus, *RT I,* 2009. 5, 35. Online: www.riigiteataja.ee/akt/13120899

Labour Market Benefits and Services Act, Tööturutoetuste ja teenuste seadus, *RT I* 2005, 54, 430. Online: www.riigiteataja.ee/akt/948762

Madise, Ülle, 'Õiguskantsler: haige- ja töötukassa reservi kasutamine on seadusega vastuolus'. *BNS, Postimees,* 2017. Online: https://majandus24.postimees.ee/4218859/oiguskantsler-haige-ja-tootukassa-reservi-kasutamine-on-seadusega-vastuolus

Ministry of Finance, 'Valitsus otsustas 1. juunist peatada riigipoolsed sissemaksed teise pensionisambasse. 13. aprill', 2009. Online: www.rahandusministeerium.ee/et/uudised/valitsus-otsustas -1-juunist-peatada-riigipoolsed-sissemaksed-teise-pensionisambasse

Morel, Nathalie and Joakim Palme, 'Financing the Welfare State and the Politics of Taxation' in *The Routledge Handbook of the Welfare State,* ed. by Bent Greve. London: Routledge, 2013, 401–409. Online: https://doi.org/10.4324/9780203084229-47

Mölder, Martin, 'Fluid Voters behind a Stabilising Party System? Investigating Party System Parameters in Estonia', paper presented at the 41st ECPR Joint Sessions of Workshops in Mainz, 11–16 March 2013, *Workshop 31,* 'Party System Dynamics: New Tools for the Study of Party System Change and Party Transformation'.

NAO, National Audit Office, 'Kontrolliaruanne: Riigi pensionisüsteemi jätkusuutlikkus', 2014. Online: www.riigikontroll.ee/tabid/215/Audit/2313/WorkerTab/Audit/WorkerId/152/language/et-EE/Default.aspx

Norkus, Zenonas, *On Baltic Slovenia and Adriatic Lithuania.* Budapest: CEU Press, 2012.

OECD, *Estonia: Country Health Profile 2017. State of Health in the EU.* Paris: OECD Publishing, European Observatory on Health Systems and Policies, 2017. Online: www.oecd.org/estonia/estonia-country-health-profile-2017-9789264283350-en.htm

Orenstein, Mitchell A, 'Reassessing the neo-liberal development model in Central and Eastern Europe', in *Resilient Liberalism in Europe's Political Economy,* ed. by Vivien A Schmidt and Mark Thatcher. Cambridge: Cambridge University Press, 2013, 374–402. Online: https://doi.org/10.1017/cbo9781139857086.017

Palier, Bruno (ed.), *A Long Goodbye to Bismarck? The Politics of Welfare Reform in Continental Europe.* Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010.

Palier, Bruno and Claude Martin, 'From 'a Frozen Landscape' to Structural Reforms: The Sequential Transformation of Bismarckian Welfare Systems'. *Social Policy and Administration* 41, no 6 (2007), 535–554. Online: https://doi.org/10.1111/j.1467-9515.2007.00571.x

Palier, Bruno, Jan Rovny and Allison E Rovny, 'The Dual Dualization of Europe: Economic Convergence, Divergence, and their Political Consequences', in *Welfare Democracies and Party Politics: Explaining Electoral Dynamics in Times of Changing Welfare Capitalism,* ed. by Philip Manow, Bruno Palier and Hanna Schwander. Oxford: Oxford University Press, 2018, 281–297.

Pierson, Paul, 'Coping with Permanent Austerity: Welfare State Restructuring in Affluent Democracies', in *The New Politics of the Welfare State*, ed. by Paul Pierson. Oxford: Oxford University Press, 2001, 410–456. Online: https://doi.org/10.1093/0198297564.003.0014

Puur, Allan and Luule Sakkeus, 'International migration and demographic challenges of Europe', in *Estonian Human Development Report 2016/2017. Estonia at the Age of Migration.* Tallinn: Eesti Koostöö Kogu, 2017. Online: https://inimareng.ee/en/migration-and-demographic-changes-in-estonia-and-europe/international-migration-and-the-demographic-challenges-of-europe/

Praxis, 'Eesti sotsiaalkindlustussüsteemi jätkusuutliku rahastamise võimalused', 2011. Online: www.praxis.ee/fileadmin/tarmo/Projektid/Tervishoid/Eesti_tervishoiu_rahastamise_jatkusuutlikkus/Eesti_sotsiaalkindlustussuesteemi_jaetkusuutliku_rahastamise_voimalused_taeisversioon.pdf

Raudla, Ringa and Rainer Kattel, 'Fiscal stress management during the financial and economic crisis: The case of the Baltic countries'. *International Journal of Public Administration* 36, no 10 (2013), 732–774. Online: https://doi.org/10.1080/01900692.2013.794428

Ronchi, Stefano, 'Which Roads (if any) to Social Investment? The Recalibration of EU Welfare States at the Crisis Crossroads (2000–2014)'. *Journal of Social Policy* 47, no 3 (2018), 459–478. Online: https://doi.org/10.1017/S0047279417000782

Seeleib-Kaiser, Martin, 'The End of the Conservative German Welfare State Model'. *Social Policy and Administration* 50, no 2 (2016), 219–240. Online: https://doi.org/10.1111/spol.12212

Taylor-Gooby, Peter, Benjamin Leruth and Heejung Chung, *After Austerity: Welfare State Transformation in Europe after the Great Recession.* Oxford: Oxford University Press, 2017.

Toots, Anu, 'International and National Actors in Estonian Pension Reform', in *Delivering Public Services in CEE Countries: Trends and Developments,* ed. by Jane Finlay and Marek Debicki. OECD LEED Programme, Bratislava: NISPAcee, 2002, 246–259.

Toots, Anu, 'Why Do Actors Vary? A Study of the Estonian Pension and Unemployment Insurance Legislations', in *Politico-Administrative Dilemma: Traditional Problems and New Solutions,* ed. by B. Guy Peters, Georg Sootla and Bernadette Connaughton. Bratislava: NISPAcee, 2006.

UIF, 'Töötukassa Majandusaasta aruanne', 2011. Online: www.tootukassa.ee/content/tootukassast/majandusaasta-aruanded

UIF, 'Töötukassa Majandusaasta aruanne', 2018. Online: www.tootukassa.ee/content/tootukassast/majandusaasta-aruanded

Unemployment Insurance Act, Töötuskindlustuse seadus, *RT I,* 13.03.2019, 181. Online: www.riigiteataja.ee/akt/113032019181?leiaKehtiv

Further literature

Beramendi, Pablo, Silja Häusermann, Herbert Kitschelt and Hanspeter Kriesi (eds), *The Politics of Advanced Capitalism.* Cambridge: Cambridge University Press, 2015.

Ebbinghaus, Bernhard, 'Reforming Bismarckian Corporatism. The Changing Role of Social Partnership in Continental Europe', in *A Long Goodbye to Bismarck? The Politics of Welfare Reform in Continental Europe,* ed. by Bruno Palier. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010, 255–278. Online: https://doi.org/10.1017/9789048512454.011

Manow, Philip, Bruno Palier and Hanna Schwander (eds), *Welfare Democracies and Party Politics:*

Explaining Electoral Dynamics in Times of Changing Welfare Capitalism. Oxford: Oxford University Press, 2018. Online: https://doi.org/10.1093/oso/9780198807971.001.0001

Vákát

Carlos Flores Juberías

Spain and the EU Eastward Enlargement

Introduction

Spain joined the European Communities on 1 January 1986, once the required accession treaty had been signed at the historic setting of the Columns Hall of the Royal Palace in Madrid on 12 June 2015. Consequently, when the process of approximation between the new democracies of Central and Eastern Europe and the then-European Communities got started, at the beginning of the 1990s, Spain was just a newly incorporated partner in the process of European construction struggling to gain a foothold among the 'big five' member States and a role commensurate with its demographic weight and the aspirations of its diplomacy, and a country that aspired to be decisive in determining the political future of a Union that was on the verge of the most decisive decade in its history.

It goes without saying that, as a member State, Spain took part and had to position itself not only with regard to this specific enlargement, but also in each of the processes carried out since its integration into the European Communities,[1] assessing in each case the level of adaptation of candidate countries to community standards, their ability to contribute to the purposes of the Union and – of course – the repercussions that their accession would have on its own position in the Community and on its own political, strategic, economic and other interests.

Additionally, and to the extent that it has been holding relevant positions in the EU institutional framework – among them, the six-monthly Presidency of the Council of the European Union, held successively in 1989, 1995, 2002, 2010 – Spain has also found itself in the position of leaving its peculiar imprint on several key moments of these enlargement processes.

As it is equally obvious that Spain has supported the successful culmination of each and every one of these enlargement processes, if only because the incorporation of a new

[1] It should be noted that from 1986 to date, the European Community – currently the European Union – has successfully completed four enlargement processes: the first one in 1995, resulting in the incorporation of Austria, Finland and Sweden; the great Eastern enlargement of 2004, which made possible the incorporation of eight countries of Central and Eastern Europe, plus the Mediterranean islands of Malta and Cyprus; the 2007 enlargement, which added to the Union two additional post-communist states, Romania and Bulgaria, which had lagged behind in the previous enlargement; and finally the accession of Croatia, the twenty-eighth and so far the last EU partner, formalised on 1 July 2013. On the other hand, the number of failed and not yet completed enlargements is even larger: these should comprise Norway's third bid in 1994, and the frustrated Icelandic candidacy; as well as the enlargements still in progress, which to date expressly affect a total of five 'official candidates' – Turkey (candidate since 2004), Macedonia (since 2005), Montenegro (since 2010), Serbia (since 2012) and Albania (since 2014) – plus two other 'potential candidates': Bosnia–Herzegovina (which presented its candidacy in February 2016, but has not yet reached the status of such), and the territory of Kosovo (which due to its disputed international status, has not yet been able to take that step yet).

https://doi.org/10.36250/00983_08

member State into the Union counts among the decisions for which the EU Treaties require the unanimous and express consent of all the existing member States – so without that of Spain, no enlargement would have ever been possible.

Departing from these premises, the purpose of this paper is to analyse what the vision from Spain has been on the EU enlargement in the specific case of the so-called Great Eastward Enlargement(s) of 2004 and 2007, and which were specifically the positions adopted by Spain throughout that process, putting both issues in relation to the policies developed by this country in the European institutions during that accession period. In doing so, we will momentarily put aside both the 1995 enlargement,[2] insofar as it was scarcely problematic and hardly affected the political and economic interests of Spain,[3] but also as it took place within a normative framework – prior to the application of the Copenhagen criteria, and the creation of a Directorate General for Enlargement within the European Commission – not comparable to those currently in existence; as well as that which in 2013 made Croatia the last EU partner, since due to its limited impact did not arouse the slightest debate – neither social nor political – in Spain, or almost elsewhere in the EU.[4]

The interest of this research is, in our opinion, twofold. On the one hand, it will contribute to better understand the position adopted by Spain in one of the most decisive and defining policies – enlargement processes – of the European Union, an issue that we consider has been little studied to date; and on the other will help anticipate what outcome can be expected from the ongoing enlargement processes, whose dependence on the parliamentary and executive institutions of the member States – which is as much as saying, their national political dynamics –, to the detriment of the influence of EU institutions that traditionally had directed them, is increasingly evident.[5]

[2] On this specific issue, see John Redmond (ed.), *The 1995 Enlargement of the European Union* (Farnham: Ashgate, 1997); Jarosław Jańczak and Thomasz R Szymczyński, *The Experiences of the 1995 Enlargement: Sweden, Finland and Austria in the European Union* (Logos, 2003).

[3] See, nevertheless, José María Casado Raigón, 'Desafíos para España de la ampliación de la Unión Europea hacia el Norte', *Derecho y opinion* 2 (1994), 167–176; Carlos Westendorp, 'España y la ampliación de la Unión Europea', *Boletín económico de ICE, Información Comercial Española* 2442 (1995), 3763–3768.

[4] On this specific issue, see Carlos Flores Juberías, 'Croacia y su camino hacia la integración europea. Inicios tardíos, obstáculos sobrevenidos y futuros inciertos', *Revista de Estudios Europeos* 42 (2006), 49–70; Gabriela A Oanta, 'Profundizando en la ampliación de la Unión Europea hacia los Balcanes occidentales, la adhesión de Croacia', *Revista de Derecho Comunitario Europeo* 47 (2014), 205–232.

[5] This is the position of Rosa Balfour and Corina Stratulat in the 'Introduction' of Rosa Balfour and Corina Stratulat (eds), 'EU Member States and Enlargement Towards the Balkans', *EPC Issue Paper* no 79 (2015), 1, in whose opinion "Compared to previous rounds of expansion, the European Commission has lost its position driving EU policy in this dossier to the member states. Increasingly, opinions motivating key political decisions are sought not from the Brussels executive but from national parliaments". The consequence of such developments should not be underestimated since, in their opinion, "the enlargement process is far more unpredictable and dependent on politics in EU member states than on progress in the region, according to the Brussels-based institutions. This can undermine the credibility of integration and the transformative leverage that the EU can have in the region, with potential negative spillover effects both for the Union and the Balkan countries" (Balfour and Stratulat, 'Introduction', 2). See also the remarks by Graham Avery, 'Enlargement Policy in Perspective', in Rosa Balfour and Corina Stratulat (eds), 'EU Member States and Enlargement Towards the Balkans', *EPC Issue Paper* no 79 (2015), 15–16; Christophe Hillion, 'Masters or Servants? Member States in the EU Enlargement Process', in Rosa Balfour and Corina

Spain's initial position

In such circumstances, being drawn into such a gigantic political project as the EU Eastern enlargement meant an important political challenge for Spain:[6] that of being able to skilfully play its cards in order to obtain, out of an initiative which was far from counting among its priorities and from whose success had little to expect, the highest possible return. And also accrediting throughout the process its status as a first-rate community partner, a skilled and reliable negotiator, and a convinced promoter of the European construction.

To begin with, the Eastern expansion of the European Union was bound to be, in strictly economic terms, highly detrimental for Spanish interests.[7]

Spain counted among the EU partners with the weakest commercial links with the prospective enlargement countries. Quite logically, following four decades of mutual political and diplomatic isolation, in the late nineties exports from Spain to Central and Eastern Europe only accounted for 2 per cent of the total Spanish exports (and 7.4 per cent of those made to countries outside the Union), which in turn meant for these countries only a similar percentage of their imports. Similarly, Spanish investments in the region were minimal, and those of these countries in Spain virtually non-existent.[8]

Additionally, Spain's economic structure in the 1990s was clearly in competition with that of the future enlargement countries. On the one hand, it featured an agricultural sector that was still relevant for the Spanish economy as a whole and was highly export-oriented as well, for which the threatening competition of some of the new candidate countries, such as Poland or Romania, could be highly detrimental. And on the other, it also featured a problematic industrial sector, in the process of being transformed, for which the challenge represented by the industrial sector of these new competitors, perhaps less technologically developed but endowed with a well-qualified and cheaper workforce, and lower transport costs – due to their geographical position – represented a serious threat.

Stratulat (eds), 'EU Member States and Enlargement Towards the Balkans', *EPC Issue Paper* no 79 (2015), 19–28.

[6] A more global perspective can be found in Enrique Viguera Rubio, 'Las negociaciones para la ampliación: la posición española', *Boletín Económico ICE* no 2629 (1999), 21–42; José Ignacio Torreblanca, 'Principios, intereses, instituciones y preferencias: un análisis de la racionalidad de la ampliación de la Unión Europea', *Revista Española de Ciencia Política* no 4 (2001), 71–95; Ángel Viñas, 'The Enlargement of the European Union: Opportunities and Concerns for Spain', in *Spain: The European and International Challenges,* ed. by Richard Gillespie and Richard Youngs (London: Frank Cass, 2001); Juan de la Cruz Ferrer and José Carlos Cano Montejano, *Rumbo a Europa: La ampiación al Este de la Union Europea. Repercusiones para España* (Madrid: Dykinson, 2002).

[7] The repercussions for Spain in terms of trade balance, foreign direct investment, migratory flows and community cohesion policy were anticipated by Josep María Jordán Galduf, 'La ampliación de la Unión Europea hacia el Este: repercusiones para España', *Boletín económico de ICE, Información Comercial Española* 2733 (2002), 9–18; and, from the same author, 'Análisis de los efectos de la ampliación de la Unión Europea para España', *Revista del Instituto de Estudios Económicos* 3, (2001), 211–228.

[8] See Enrique Viguera Rubio, 'Posturas y perspectivas ante la ampliación', *Economía Exterior* 16 (2001), 69–81.

But perhaps, the most damaging aspect for the Spanish interests deriving from the prospect of a future Eastern enlargement had to do with the foreseeable transfer of EU funds which the incorporation of the candidates from Eastern Europe would certainly bring along. From the very moment of its incorporation into the Union, Spain had been counting among the countries with the lowest level of development, and consequently, among the largest net recipients of EU funds; but as a result of the incorporation of ten new member States from Central and Eastern Europe with much lower GDPs, Spain would automatically be placed in the middle of the development scale of the EU25 and EU27. And consequently, the flow of community funds, of which Spain was a singularly privileged recipient, and which until that moment had been vital for its economic takeoff, would be substantially reduced.[9]

But neither in political terms was the Eastern enlargement a project of special interest to Spain. Its relations with the countries of the region, interrupted during the many decades when one and the other edge of the continent lived under authoritarian regimes of opposite signs, were still recent and of little importance. But above all, the Eastern enlargement was bound to put an end to the projection of the European Communities towards the Mediterranean, of which Spain had been the main beneficiary,[10] and to relegate relations with Latin America, of which Spain was the main supporter, to a very secondary level.

In view of all this, it is inevitable to wonder – with Sonia Piedrafita –[11] 'why the Spanish governments of the time did not veto the EU Eastern enlargement despite the foreseeable negative impact it would have on Spain'. And why, if they were also persuaded about the negative consequences which that enlargement was about to have on the EU integration process, common policies, institutions and budget, 'they never threatened to veto accessions and they continued to profess their solidarity with the countries of Central and Eastern Europe (CEECs) and confirming the moral duty to help these countries in their process of socio-economic and political transformation, considering their accession as the best means to achieve this objective and thus overcome the division of the continent'.

A first answer to the question – provided by the author herself – is that any attempt to make use of the veto power on future enlargements which EU treaties confer on any Member State by Spain authorities would have had seriously counterproductive consequences for the country. Taking into account the interest of major EU partners in bringing it to completion, any opposition coming from Spain would undoubtedly have resulted in strong diplomatic pressure and attacks on her interests in other areas. Faced

[9] In particular, by 1999 Spain was the first net recipient of EU structural funds, and the fourth in terms of agricultural funds, with a positive financial balance of six billion euros.

[10] Although, according to Jordán, this was not an inevitable consequence of the enlargement. See Josep María Jordán Galduf, 'La (falsa) dicotomía entre la ampliación al este de la Unión Europea y la asociación con el Mediterráneo', *Revista Valenciana de Economía y Hacienda* 8 (2003), 27–46.

[11] Sonia Piedrafita, 'The EU Eastern Enlargement: Policy Choices of the Spanish Government', *European Integration Online Papers* 9 (2005), 3. See, from the same author, 'España ante la ampliación al Este de la Unión Europea: ¿un apoyo conveniente o apropiado?', in *De la Europa del Este al este de Europa,* ed. by Carlos Flores Juberías (Valencia: Publicaciones de la Universidad de Valencia, 2007), 233–248.

with this eventuality, the Spanish governments decided to apply the old strategy of 'making necessity a virtue' and endeavour in obtaining – in the coming section we will see whether successfully or not – the largest possible number of concessions in exchange for a support that on the other hand they could not refuse to give.

However, it would also be useful to remind what March and Olsen have called 'the logic of appropriateness':[12] the thesis the actors operating on the international scene define their strategies not only based on their future interests, but also on what is expected from them and, hence, they act following rules they are expected to comply with, and interpreting roles they are supposed to perform. At the time the EU Eastern enlargement began to be considered, Spain was still – as we have already recalled – a recently incorporated EU partner, which still kept fresh in its memory how that incorporation had – first – helped secure its transition towards democracy and – second – meant a definitive boost for the transformation of its economic fabric and social structure. Furthermore, Spain happened to be one of the community partners most firmly committed to deepening European integration and building a strong Europe. Thus, opposing enlargement would have meant not only refusing to extend to other countries in transition to democracy the same advantages that it had enjoyed a decade and a half before, but also attacking the model of the European construction that it was supposed to defend. If support for enlargement was economically indefensible, and from a diplomatic point of view unavoidable, from a political point of view it was absolutely necessary. The fact that Spain finally adopted the position it adopted clearly illustrates the priorities of its successive governments in the design of Spain's European policy.

Spain's negotiating strategy

The process leading to the two successive EU Eastern enlargements of 2004 and 2007 was almost entirely developed under the mandates of Socialist and Popular Party Prime Ministers Felipe González (1982–1996) and José María Aznar (1996–2004). Although both processes culminated when the Socialist PM José Luis Rodríguez Zapatero (2004–2011) was already presiding over the Spanish Government, his arrival to the Moncloa Palace happened once the negotiating process was already concluded.

With regard to Felipe González,[13] the negotiating strategy of his successive governments consisted of supporting the Eastern enlargements but at the same time demanding a far-reaching institutional reform of the European Communities aimed – among other things – at increasing the relative weight of Spain in the Council, which was estimated to be lower than the country deserved. Or in other words: to stand in favour of the Eastern

[12] James G March and Johan P Olsen, 'The Institutional Dynamics of International Political Orders', *International Organization* 52, no 4 (1998), 943–969 (cit. in Sonia Piedrafita, 'The EU Eastern Enlargement: Policy Choices of the Spanish Government').

[13] On this specific period, see Ricardo Martín de la Guardia, 'España en las Comunidades Europeas: el desafío de la ampliación al este de Europa', in *Historia de la época socialista. España: 1982–1996,* ed. by Álvaro Soto Carmona and Abdón Mateos López (Madrid: Sílex, 2013), 315–332.

enlargements in order to become a central actor in the decision-making process of the Union, and to take advantage of this situation in order to advance in his demands for structural changes.

Along these lines, there were three actions taken by the Socialist governments.

On the one hand, actions aimed at defending the economic interests of Spain. Taking advantage of the fact that the signing of the Association Agreements with the countries of Central and Eastern Europe required the unanimity among EU partners, in November 1991 Spain threatened to veto the agreements with Hungary, Czechoslovakia and Poland, arguing that the financial aid planned for their steel exports would negatively affect that sector in Spain. Spanish pressure was so effective that the Agreements were signed only after the inclusion of a safeguard clause to control imports coming from Central and Eastern Europe.

On the other, actions aimed at defending EU policies that happened to be especially relevant for Spain. In exchange for her support for the enlargement, Spain succeeded at the Corfu European Council (June 1994)[14] in reaching a compromise to promote the Union's Mediterranean policy, and at the Essen European Council (December 1994) to begin negotiations for trade liberalisation with several Latin American countries. Spain would also successfully engage in the negotiation of an improvement in the conditions of the association with the Maghreb countries, and in the review of fisheries policy, both of which were crucial for her economy.[15]

And, thirdly, actions aimed at defending Spain's vision regarding the future of the European construction process. Spain maintained the thesis that EU enlargements should be carried out without negatively affecting the process of advancing into European integration initiated with the Single Act (1987) and continued by the Maastricht (1993), Amsterdam (1999) and Nice Treaties (2003), the last two negotiated while the enlargement was also being debated. Consequently, Spain advocated for a rigorous interpretation of the Copenhagen criteria (1993) that would ensure that all new EU partners were in a position to fully meet their obligations as such; for a postponement of the enlargement until the institutional reform that was being debated had put the Union in a position to assume it; by a gradual incorporation of candidates – the colloquially called 'regatta criteria' – which may join the Union only after having proved their level of preparation, and not by an expansion 'en bloc' which disregarded this requirement; and by the establishment of long transitional periods to cushion the impact of enlargement on the structures of older Member States.

[14] It was also in Corfu where the Southern partners of the Union supported the inclusion of Malta and Cyprus in the upcoming enlargement, countries the two of them completely alien to the geographical and political framework of post-communist Europe, thus giving a sort of 'Mediterranean dimension' (however marginal) to this 'Eastern enlargement'.

[15] A strategy that was simultaneously applied to the integration process of the EFTA countries, then in its last stages. At the European Council in Edinburgh (December 1992), Spain agreed to start negotiations with Austria, Finland, Sweden and Norway in exchange for an increase in the spending ceiling, and a more favourable distribution of cohesion funds.

With regard to the Popular Party governments, although it could be argued that José María Aznar introduced some nuances into the Spanish agenda that his predecessor had not emphasised so much, the truth is that the essential lines of the Spanish position did not substantially change.

The peculiarities introduced by PM Aznar in the discourse of Spanish diplomacy during this period were mostly directed at emphasising the need to preserve the general interest of the Union and, more generally, the European spirit that the Popular Party governments had made entirely their own. However, Aznar did not hesitate to present the Eastern enlargement as a historic opportunity to close the long parenthesis of division of the peoples of Europe opened in Yalta, and also continued to put political considerations – well rooted in ideological, and even moral, grounds – before strictly economic ones, presenting the Eastern enlargement as an essential element for the consolidation of democracy in the entire continent and for the reinforcement of the project born with the Treaty of Rome.

PM Aznar's stance on EU enlargement was complemented by a resolute and ambitious negotiating policy, which placed Spain at the centre of the debate on the future of the Union's institutional design, financial perspectives and common policies, and translated into important achievements incorporated, on the one hand, into the Treaty of Nice – which increased Spain's decision-making power in the Council – and, on the other, into the so-called Agenda 2000 – which guaranteed the consolidation of the advantages that Spain was already enjoying in agricultural and structural policies despite of the enlargement.

Undoubtedly, the most decisive intervention by Spain in this entire process took place in the first half of 2002, on occasion of its performance as rotating presidency of the Council of the Union. The Spanish semester coincided with a high point in the accession process in which the most decisive negotiating chapters and those with the most important financial and budgetary implications had to be closed, in order to virtually conclude the entire negotiating process and make it possible to draw up the accession treaties in time for their ratification before the European elections of 2004.

As Torreblanca has written,[16] the assessment of the Spanish semester must necessarily be ambivalent. Although Spain's management of her responsibilities at the helm of the Council of the Union was generally regarded as good, the Presidency was not able to promote a common position on some of the most decisive issues faced on occasion of the enlargement negotiations, thereby jeopardising the timeframe set for enlargement to

[16] José Ignacio Torreblanca, 'The Spanish Presidency of 2002 and the European Union's Eastern Enlargement: A Lesson on the Potentials and Limits of EU Presidencies', *Working Paper del Real Instituto Elcano* 14 (2002). Also, Josép Piqué, 'La Presidencia ante los retos de la ampliación de la UE', in *Rumbo a Europa. La ampliación al Este de la Unión Europea: repercusiones para España,* ed. by Juan de la Cruz Ferrer and José Carlos Cano Montejano (Madrid: Dykinson, 2002), 9–12; Miguel Angel Moltó Calvo, 'La ampliación y la presidencia española de la UE', in *Rumbo a Europa. La ampliación al Este de la Unión Europea: repercusiones para España,* ed. by Juan de la Cruz Ferrer and José Carlos Cano Montejano (Madrid: Dykinson, 2002), 165–170.

materialise. The responsibility for this failure lies in the inability of the EU partners to agree on the renewal of their respective contributions to the EU budget and on the reform of the Common Agricultural Policy, both of which delayed the closing of the negotiating process. In this way, it could be concluded that although the Spanish semester was not particularly positive for the expansion process, it was so for the consideration of Spain as a capable manager. As Torreblanca states, 'after having been forced in recent years to deal with the bad reputation of being against enlargement and having been constantly accused […] of not paying due attention to it, the Spanish government has now shown itself satisfied to show that it is not opposed to enlargement (or, more cynically, that Germany can be as tough as Spain when it comes to enlargement). This collateral result should not be underestimated. The new approach to enlargement shown by the Spanish government […] has served to highlight that in the enlargement game 'all' the member states, and not just Spain, have particular interests that they want to make compatible with enlargement'.

A major issue at this juncture was the level of popular support for the enlargement, on which the position that any government may adopt in this regard often depends – although the existence of a causal relationship in the opposite direction cannot be ignored, either. In case of Spain, support for the Eastern enlargement was not only unexpectedly, but even inexplicably high. According to Eurobarometer data, synthesised and reasoned by Piedrafita, Steinberg and Torreblanca,[17] at the most decisive juncture of the expansion process – from 2000 to 2004 – the net support – those in favour, minus those opposed – of Spanish citizens to the European enlargement was around 44 per cent, the second highest figure in the whole Union, second only to Greece (52 per cent), but considerably higher than the average of the then fifteen Member States of the Union, which stood at a modest 13 per cent, and higher than in countries such as Germany, Austria or Italy, commonly considered the greatest beneficiaries of the enlargement. As we have said, the figure is, in addition to abnormally high, also difficult to explain, given – on the one hand –, the inexistence of national interests at stake, and – on the other –, the more than foreseeable damages that the Eastern enlargement would generate for Spain in terms of EU funds not to be received and the displacement of the decision-making centre of the new Union to the East. Thus, it is only possible to think – as the aforementioned authors point out – in 'historical and solidarity reasons' as a justification for this broad support for enlargement, understanding by such the disinterested solidarity of the Spanish people with citizens of countries that at the beginning of the previous decade were transitioning from authoritarianism to democracy, a market economy and European integration in terms relatively similar to those experienced by Spain two decades ago. Although before we stressed the spontaneity of this support, it would be perhaps necessary to note the impossibility of carrying out a genuine social debate on enlargement, in a context in

[17] Sonia Piedrafita, Federico Steinberg and José Ignacio Torreblanca (eds), *20 años de España en la Unión Europea (1986–2006)* (Madrid: Real Instituto Elcano, 2006), 108–109.

which the political forces with parliamentary representation had reached a substantial agreement that allowed them to largely ignore any debate happening among public opinion or in the media.[18]

Conclusions

The position adopted by Spain in view of the prospect of the EU Eastern enlargement and the strategy followed by her governments during the subsequent negotiating process provides new evidence to confirm at least four of the assumptions that we have currently held to be true regarding the enlargement processes of the European Union.

The first is that the motivation for these processes is always, in a prevalent way, political; while the economic motivations are secondary, to the extreme of being carried out even when the overall result of them is, at least in the short term, detrimental to the interests of the Union. It was for this reason that Spain seconded a decision in which in principle had little to gain, but which fit its perspective of a broader, stronger and more integrated European Union.

The second is that the opposition to a measure that enjoys a majority support among European partners by countries that disagree with it or, simply, consider its adoption contrary to their interests, rarely takes the form of a frontal veto, but rather the requirement of compensation in other areas of community policies that are of interest to them. It was for this reason that Spain never seriously considered vetoing a decision that in the short term was going to be detrimental to her economic interests and in the long term contrary to her priorities regarding the Union's foreign relations, opting rather to wrest concessions from the rest of community partners in both areas.

The third is that the Eastward enlargement of the European Union was mainly motivated by the desire to put an end to the historic division of Europe derived from the Yalta and Potsdam pacts and to strengthen democracy in the Eastern half of the continent, and only secondarily for the purpose of strengthening the Union and expanding its market. This would explain the support of a young democracy like the Spanish one, where the memory of the years of authoritarianism was still alive, and the importance that for the effective transition to democracy had the support of the European institutions was well known.

And the fourth is that in major European affairs, national interests take precedence over partisan differences, which take a back seat; among other things, as a consequence of the great consensus framed around the process of European construction between Christian Democrats and Social Democrats, authentic pillars of continental stability. Also

[18] Perhaps it is also worth noting – as Sonia Piedrafita, Federico Steinberg and José Ignacio Torreblanca do in *20 años de España en la Unión Europea,* 108 – that this broad support for enlargement came along with another equally broad support for the constitution-making process then under way. A fact which somehow goes against the thesis of an existing dilemma 'enlargement vs. deepening' of the Union, that has so often contaminated the debate on the EU enlargement.

in Spain, the continuity between the negotiating policies of the Socialist and Popular governments was remarkable, as was the consensus between both forces when it came to ratifying the result of the expansion process towards the East.

Literature

Avery, Graham, 'Enlargement Policy in Perspective', in Rosa Balfour and Corina Stratulat (eds), 'EU Member States and Enlargement Towards the Balkans', *EPC Issue Paper* no 79 (2015), 11–18.

Balfour, Rosa and Corina Stratulat (eds), 'EU Member States and Enlargement Towards the Balkans'. *EPC Issue Paper* no 79 (2015).

Casado Raigón, José María, 'Desafíos para España de la ampliación de la Unión Europea hacia el Norte'. *Derecho y opinion* 2 (1994), 167–176.

Cruz Ferrer, Juan de la and José Carlos Cano Montejano, *Rumbo a Europa: La ampiación al Este de la Union Europea*. *Repercusiones para España.* Madrid: Dykinson, 2002.

Guardia, Ricardo Martín de la, 'España en las Comunidades Europeas: el desafío de la ampliación al este de Europa', in *Historia de la época socialista. España: 1982–1996,* ed. by Álvaro Soto Carmona and Abdón Mateos López. Madrid: Sílex, 2013, 315–332.

Hillion, Christophe, 'Masters or Servants? Member States in the EU Enlargement Process', in Rosa Balfour and Corina Stratulat (eds), 'EU Member States and Enlargement Towards the Balkans', *EPC Issue Paper* no 79 (2015), 19–28.

Jańczak, Jarosław and Thomasz R Szymczyński, *The Experiences of the 1995 Enlargement: Sweden, Finland and Austria in the European Union.* Logos, 2003.

Jordán Galduf, Josep María, 'Análisis de los efectos de la ampliación de la Unión Europea para España'. *Revista del Instituto de Estudios Económicos* 3, (2001), 211–228.

Jordán Galduf, Josep María, 'La ampliación de la Unión Europea hacia el Este: repercusiones para España'. *Boletín económico de ICE, Información Comercial Española* 2733 (2002), 9–18.

Jordán Galduf, Josep María, 'La (falsa) dicotomía entre la ampliación al este de la Unión Europea y la asociación con el Mediterráneo'. *Revista Valenciana de Economía y Hacienda* 8 (2003), 27–46.

Juberías, Carlos Flores, 'Croacia y su camino hacia la integración europea. Inicios tardíos, obstáculos sobrevenidos y futuros inciertos'. *Revista de Estudios Europeos* 42 (2006), 49–70.

March, James G and Johan P Olsen, 'The Institutional Dynamics of International Political Orders'. *International Organization* 52, no 4 (1998), 943–969. Online: https://doi.org/10.1162/002081898550699

Moltó Calvo, Miguel Angel, 'La ampliación y la presidencia española de la UE', in *Rumbo a Europa. La ampliación al Este de la Unión Europea: repercusiones para España,* ed. by Juan de la Cruz Ferrer and José Carlos Cano Montejano. Madrid: Dykinson, 2002, 165–170.

Oanta, Gabriela A, 'Profundizando en la ampliación de la Unión Europea hacia los Balcanes occidentales, la adhesión de Croacia'. *Revista de Derecho Comunitario Europeo* 47 (2014), 205–232.

Piedrafita, Sonia, 'The EU Eastern Enlargement: Policy Choices of the Spanish Government'. *European Integration Online Papers* 9 (2005).

Piedrafita, Sonia, Federico Steinberg and José Ignacio Torreblanca (eds), *20 años de España en la Unión Europea (1986–2006).* Madrid: Real Instituto Elcano, 2006.

Piedrafita, Sonia, 'España ante la ampliación al Este de la Unión Europea: ¿un apoyo conveniente o apropiado?', in *De la Europa del Este al este de Europa,* ed. by Carlos Flores Juberías. Valencia: Publicaciones de la Universidad de Valencia, 2007, 233–248.

Piqué, Josép, 'La Presidencia ante los retos de la ampliación de la UE', in *Rumbo a Europa. La ampliación al Este de la Unión Europea: repercusiones para España,* ed. by Juan de la Cruz Ferrer and José Carlos Cano Montejano. Madrid: Dykinson, 2002, 9–12.

Redmond, John (ed.), *The 1995 Enlargement of the European Union.* Farnham: Ashgate, 1997.

Torreblanca, José Ignacio, 'Principios, intereses, instituciones y preferencias: un análisis de la racionalidad de la ampliación de la Unión Europea'. *Revista Española de Ciencia Política* no 4 (2001), 71–95.

Torreblanca, José Ignacio, 'The Spanish Presidency of 2002 and the European Union's Eastern Enlargement: A Lesson on the Potentials and Limits of EU Presidencies'. *Working Paper del Real Instituto Elcano* 14 (2002).

Viguera Rubio, Enrique, 'Las negociaciones para la ampliación: la posición española'. *Boletín Económico ICE* no 2629 (1999), 21–42.

Viguera Rubio, Enrique, 'Posturas y perspectivas ante la ampliación'. *Economía Exterior* 16 (2001), 69–81.

Viñas, Ángel, 'The Enlargement of the European Union: Opportunities and Concerns for Spain', in *Spain: The European and International Challenges,* ed. by Richard Gillespie and Richard Youngs. London: Frank Cass, 2001.

Westendorp, Carlos, 'España y la ampliación de la Unión Europea'. *Boletín económico de ICE, Información Comercial Española* 2442 (1995), 3763–3768.

Vákát

Américo Saldívar V.

Exemplary People in Mexico and Hungary

A Brief Comparative History from the Mexican Perspective

Introduction

Hungary shares with Mexico three characteristics: the paprika, the colours of the flag and the gypsies (Roma), whom Mexicans call 'Hungarians' because they play the violin very well! Mexico and Hungary also have great similarities (or, if you will, historical anomalies[1]): the loss of more than half of their territory; their accentuated nationalism and the presence of a quasi-perfect dictatorship; expressed in Mexico during decades of the ruling *PRIAN,*[2] and in today's unique Hungarian Orbanism.[3] From the beginning I shall ask the reader's indulgence for an 'outsider' analysing Hungarian affairs, always complex, interesting and sometimes contradictory.

Hungary's geographic centrality in Europe has been a factor of prime importance, having been drawn, voluntarily or involuntarily, to all the important historical conflicts that have occurred in the old continent, particularly among its Central European neighbours. Its Christian cultural focus, adopted by King István,[4] which was multi-ethnic, underpinned political stability starting from the eleventh century AD.

A short list of key events: Islamic expansion into Central Europe during the first centuries of our era included the territory of the Magyars; the adoption of Christianity and Hungarian participation in successive early Crusades; participation in Napoleonic wars and the subordination or 'adhesion' to the Austro–Hungarian empire. By 1914, politics controlled by the military together with potent Austrian nationalist cost Hungarians a gratuitous involvement in the First World War. The subsequent loss of too many citizens' lives plus 70 per cent of its territory. Moreover, as a result of World War II, the Magyar nation falls into the powerful embrace of the Soviet regime, where obliged political and ideological loyalty meant 45 years of its own neo-Stalinist regime.

The country suffered a failed popular-democratic, anti-Soviet uprising in 1956. On 24 October 1956 Comrade Nagy Imre gave his firm line speech as Prime Minister. This unleashed a civic-military revolt that bloodied the streets of Budapest for 14 days. The grave and unnecessary stupidity of Nagy's assassination, execution two years later, marks

[1] In Thomas S Kuhn's sense of crisis of an established order and the search for new paradigms.
[2] During the entire post-revolutionary period (1917–2018), our country enjoyed virtually no genuine political democracy or fairness in terms of electoral competition.
[3] The so-called 'Coronavirus Protection Law', enacted on 30 March 2020 allows the Prime Minister to rule by decree. From 30 March until 12 May, he issued 124 decrees.
[4] The reign of Stephen I (1000–1038), Hungary's first crowned king.

https://doi.org/10.36250/00983_09

the foundation of the 32 years of Kádár János's style of paternalist socialism (1956–1988), shortly after relabelled as "Real Socialism", that is, the only form of government really possible and feasible.

From a Goulash socialism to peripheral capitalism

It is important to stress that the socio-political uprisings of 1956 in Budapest and the Prague Spring in 1968 were the last attempts to reform and democratise the Soviet model of socialism, long before Perestroika and Glasnost. 'It is not the same power conquered than power granted', a prominent member of the CC of the Hungarian Socialist Workers' Party (MSZMP 1989–1993), told me once in an interview. It was a stark recognition of the fragile social legitimacy of its institutions.

The break with the old worker-communist regime in 1988–1989, the transition to new forms of political democracy and the rejection of real socialism was rather smooth, although not exempt from political revanchism against the socialists and communists. At the historic Extraordinary Congress (in May 1988), the leaders of the HSWP (MSZMP) supported the transition, abandoning the paternalism of the Kádár era. Afterwards, in the political-social arena, the right and centre-right partisans will prevail and dominate, in part by recovering symbols of medieval Hungary (895–1526) and some imperial and monarchical nostalgia, such as the insertion of King István's crown on the national flag. "God, Fatherland and Hungary" will become semantic battering rams for the new institutionalism.[5] The new political structure and economic policies will be consistent with a virtual dismantling of the prior, planned economy. An unrestricted opening to foreign investment and companies, with a predominance of Austrian–German and North American firms and capital, surprised not a few.

During the hardship period of regime transition, in October of 1989, the still-in-power socialist party, surprisingly proposed a system in which compromise and deal-making between multiple political parties, an open economy and active political neutrality could be achieved. This project was oriented to build a Swedish-style social democratic model with national reconciliation. Instead, the national conservative new right forces led by the Democratic Forum and Fidesz, rejected these options, and took an opposite course bent on revenge and painful reckoning with the mistakes of the communist past, among others the execution of Imre Nagy in 1958.

Within a few months, the new leadership began a frenzied dismantling of the state-owned sectors, with privatisation, sale or closure of most public companies and agricultural cooperatives. Farewell was declared to state socialism, but without clear prospects for the future.

[5] The horrifying and gray Museum of Terror in one of the main avenues of Budapest, or the theft of Kádár's body from its grave years ago, are a palpable sample, among many others, not only of the bad taste, but of the new 'democratic' *vendetta* and normality of the country.

Also, at the political level radical changes were made in national emblems and symbols, paradoxically adopting 'new' monarchist symbols of national unity. These anachronisms reflect the motley diversity of the democratising 'revolutionary' conservatism already in power in the new Hungary. Today, what the *New York Times* calls the *Deep State* has taken shape, led by the Baltic States and the Visegrád (V4) group, Poland, Slovakia, Hungary and the Czech Republic.

Defending the establishment

Viktor Orbán, *animal politikón*[6] *(zoon politikon),* is a cunning pragmatist and skilful manipulator. Leader of Fidesz, now in its fourth term in Government. He became a true driver and visible head of the internal national power bloc formed during the last three decades. We can establish a simile with Recep Tayyip Erdoğan, the Turkish PM, although without his popular origins. Orbán is the prototype of the tough opportunist and careerist politician who comes from the bourgeois *intelligentsia* and promotes contradictory, seemingly schizophrenic policies, that do not sync with or adapt to the pragmatic and indolent realism of Hungarian culture and society. On the one hand, Fidesz defends an extreme nationalism and insularity (albeit within the European Community),[7] and on the other, Orbán delivers investment options on a silver platter to foreign capital in today's key sectors of the economy.

Like all pacts forged by imperial covenants, the Trianon Treaty (Versailles, June 1920) imposed on a defeated Hungary after the Great War, cast a dark shadow that nowadays few Hungarians can applaud. In short, Hungary lost a large part of its territory 100 years ago, a traumatic event whose consequences are felt to this day. And while the alliance with Hitler's Germany led to Hungary regaining part of those lost regions, they had to be relinquished shortly thereafter, finding itself on the losing side in the Second World War. The recent controversy over a new memorial is a good reflection of this nostalgic sorrow. Paradoxically, during the communist regime the nation state was consolidated and not an inch of Hungarian territory was lost (nor gained).

The old Hungarian regime was constrained and limited in both political and economic terms by the unfortunate authoritarian Stalinist type of 'really existing socialism'. On the contrary, today's regime and model is limited and subordinated by the needs of capitalist accumulation, global monopolies and quick profits, although with greater political spaces for the participation of society, a system that clearly provides the greatest benefits and opportunities for minorities. Orbán's peculiarity is that he has participated in both regimes, with the advantages and disadvantages that this implies in terms of his origin of political *nomenclature* and careerism.

[6] *Zoon Logon ekon,* as Aristotle pointed out.

[7] The Brexit is a very close example, questioned by the return to nationalism, and above all, the opposition to what is foreign, together with the anti-immigration position, of a deeply discriminatory nature.

Some facts

In a few years, Hungary went from an economy of 'austerity and scarcity' to one of relative abundance, but with greater social differentiation. In the 1970s and 1980s Hungary, along with East Germany, was the country with the best living conditions within the Soviet bloc. It was the closest thing to a Western welfare state, but with limited political-democratic freedoms and very low civil society involvement. However, during the first years of transition, until joining the European Union (2004), social indicators suggest key socio-economic difficulties. After the crisis of the late 1980s and early 1990s (until 1995), Hungary yielded an inflation rate of 20 per cent, and an external debt close to USD $20 billion.

In 2010, Hungarians paid some of the highest prices in Europe for utilities, thanks to a lack of domestic energy resources as well as monopolies. In order to ease the financial burden on Hungarian families, the government undertook a gradual cut in public utility costs. By the end of 2014, Hungarian families were paying 25 per cent less for energy than in 2010. According to 'Family First' and 'Procreation or Extinguish' campaigns – with clear objectives of combating demographic aging – the Orbán Government has implemented several policies intended to raise birthrates and reduce the number of abortions and divorces.

According to new KSH (Hungarian Central Statistical Office) figures from December 2017 to February 2018, the number of people with a job rose by more than 750,000 compared to 2010. The unemployment rate now stands at 3.8 per cent, which places Hungary as the country with the fourth lowest unemployment rate within the EU.

Nevertheless, the so-called 'orbanomics strategies' seemingly are not working well anymore. For instance, at the end of 2018 external debt had reached more than 102 billion euros, and Hungary Current Account recorded a deficit of USD $48.1mn in March 2020.

The newest Social Progress Index (SPI) reports that out of 163 countries assessed worldwide, the United States, Brazil and Hungary are the only ones in which people are worse off than when the index began in 2011. Hungary ranks in the SPI 40 out of 163 countries analysed, and 39/163 in GDP *per capita*.[8]

Amongst the highest scores for SPI indicators in Hungary were sanitation, nutrition, basic medical care, shelter and knowledge. At the lower end were indicators such as social inclusiveness, health and access to advanced education, and rather low were political rights and access to information and communications.[9]

Final remarks

The current leaderships of the Visegrád group are not strongly *sympathetic* with the EU and Brussels-based European initiatives. Adversity and instability have not been

[8] Social Progress Index, s. a.
[9] Ibid.

uncommon. Paradoxically, even joining the European Union is still making the current regime and many citizens uncomfortable.

During the last two decades, Viktor Orbán became a true *conduttore* of the new power bloc that emerged from the transition in the 1990s. The legitimate aspiration of a social democratic regime linked to a welfare state remains alive in people's minds. Within the EU, Hungary is not respected for its policies such as the construction of walls against immigrants, an overt National-Christian chauvinism, its opposition to fundamental EU values in its overhaul of the country's judiciary and an alleged failure to respect freedom of expression, of religion and equal treatment under the law.

In October 2019, the centre left candidate Gergely Karácsony, won a key election with the support of various opposition parties, including the Greens, which joined together to defeat Fidesz. This could mean the beginning of the end of the authoritarian paternal regime of Orbanism. Gergely Karácsony did not simply win the post of mayor of Budapest, with a clear majority in the city's council, but the opposition coalition also made gains nationwide, winning in 10 out of 23 major cities. This important win represents the first major electoral blow to Mr. Orbán since he swept to power in 2010.

Wishful thinking?

Those of us who have witnessed the events since the late 1980s, may think Hungary is living a kind of 'revival' of the period of authoritarian paternalism *à la János Kádár.* There are not many differences with Viktor Orbán's governing style. The first one with a social-communist left-wing profile, the second with popular-nationalist policies on the conservative side. Paradoxes of life and history? Maybe. But they are being repeated today as an involuntary and unpromising comedy of political and economic realism.

Perhaps a refreshing return to the central thinking of the socialists of the 1990s, among others, Rezső Nyers, János Kádár, Gyula Horn, Miklós Németh, Attila Ágh, is in order. It would be advisable to resume the alternative program outlined in the 1990s by the reformists of the Hungarian Socialist Party (MSZP), committed to a social democratic welfare state, with clear objectives based on a program focused on: the preservation of a predominant public sector in the economy, joint ventures, social benefits, full employment and decent pensions, the rejection of NATO bellicosity, an autonomous policy of cooperation and greater closeness with the countries of the post-Soviet space and the members of the non-aligned countries. In times of two severe crises, that of 'Covid-19' and its 'economic corollary' on top of imminent climate change, similar policies could unify much of the political class. Our fear is that such proposals would be very irritating to the European capitalist elites and to the new Magyar *nomenclature* itself.

Finally, in our country, Mexico, the very complicated scenarios presented in 2020, after almost forty years of the application of the neoliberal model and of corruption *in extremis,* the results are a dramatically impoverished people, thinner state structure almost to the point of liquidating its infrastructure, depleted and plundered national

wealth. The neoliberal policies imposed brutally aggravated social inequality. The Covid-19 has come to further complicate things and to strain the political and social relations of the country. Today new alternatives of a progressive nature and of a *welfare state* are being tried out, in order of helping to get out of the crisis.

Joy, sense of humour, the bonhomie of good living, good cuisine, fine Pálinka and Tequila, as well as folkloric disrespect in the face of death, could be other generous cultural characteristics that our two peoples, Hungarians and Mexicans, uncannily have in common.

Literature

Kuhn, Thomas, *The Structure of Scientific Revolutions.* University of Chicago Press, 1962.
Social Progress Index, s. a. Online: www.socialprogress.org/?tab=2&code=HUN

Further literature

Aristotle, *Politics.* Dover Publications, 2000.
Saldívar, Américo, 'From real socialism to "genuine" capitalism. Environmental Aspects and Policies during Accession to EU'. *Central European Political Science Review* 13, no 50 (2012), 135–152.

Ilán Bizberg

Politics and the Pandemic in the World

Introduction

The health crisis that humanity is currently going through must not prevent us from thinking about how we want and how we are going to come out of it. Undoubtedly, despite the very serious sacrifices this pandemic will demand of all of us, humanity will survive. But how? What are we ready to sacrifice to overcome it? Stefan Zweig wrote a famous autobiography: *The World of Yesterday,* which until a few months ago was being quoted profusely as a premonition of what our future may look like. The dissatisfaction of citizens with their democracies, the rise of populist movements, the fear of the other, were all cited to attest the similarities of the two worlds: the one of Zweig and ours. All of a sudden, the coronavirus appeared and we stopped talking about the utopia of the Austrian Empire that had vanished and the terrible reality of the 1930s in Europe. Two dystopias appeared, two worlds that have nothing to do with yesterday's, but with the ones of the future that Orwell and Huxley described.

This article will deal with the forms of government that we have seen emerging since some time in the past and how they have been strengthened or weakened as a result of the present state of emergency and their alternatives.

The authoritarian forms

Since before the outbreak of the current pandemic, two contrasting models have been offered to global society: the authoritarian one, exemplified by China, which has been rapidly developing its economy, expanding its infrastructure, upgrading its industry to reaching high technological standards, lifting 600 million of its inhabitants out of poverty, and ensuring that the emerging new middle-class can access the comforts of the developed world. It has also reacted against the tremendous pollution generated by growth: China has been heading towards the ecological transition faster than much of the rest of the world, as witnessed by the fact that this country has become the world producer of solar panels. All in just 30 years.

The leaders and partisans of this model claim that democracy and individual freedom, as we know it in the West, would jeopardise the State's ability to continue this impressive process. The majority of the population accepts this premise: democracy and individual rights can wait in exchange of the fact that a country that, until recently was poor, develops at surprising speed. That the values that are at the base of democratic societies could be delayed in exchange for economic development. Some who disagreed with this premise were the youth of Tiananmen at the end of the 1980s and those from Hong Kong today.

https://doi.org/10.36250/00983_10

The latter have been seeing how the rights they have enjoyed while the 'one country, two systems' model exists, are being gradually battered by the central communist government.

The current health crisis and the effective manner in which the Chinese Government has been able to stop the infections and deaths, is giving arguments to those that defend this model. Byung Chul Han[1] states that what democratic countries and their populations consider an intrusion on their privacy is what has allowed Asian countries to fight the health crisis with less human, social and economic costs. They have achieved this through the administration of its population such as the State's capacity to credibly threaten its citizens and to make use of various control devises; this allowed the government to test millions of people, measure their temperature, force them to isolate themselves if they had any symptoms, and monitor their slightest displacement and that of their families. In sum, authoritarian control over the population has been extremely effective in order to stop the spread of the virus. Although, we must remember something that the promoters of this model do not mention, that they hid for more than a month the existence of this new disease and that we probably still do not know the real number of the infected and dead.

The population control mechanisms that the Chinese Government has implemented have included: supervision of mass media, censorship of social networks, access to cell phones and other private media, access to electronic payment data, and facial recognition.[2] The information that results from the fact that cash has practically disappeared and that all commercial transactions are carried out through electronic means, allows the government to tell what products individuals buy, if they pay their debts on time, if and where they travel, and so on. In fact, by matching the individual data with other consumers' (something that has been perfected in the current epidemic for the sake of detecting the contacts of those that are contaminated), the government can uncover the interactions of each person. Since before the current health crisis, the central government had been using these mechanisms not only with the purpose, as in democratic countries, of preventing crime, but in order to uncover political opponents.

Using these surveillance instruments, the Chinese Government had begun to rank individuals based on their observance of social rules, allocating 'social credits' to every individual, in order to give discounts on public transportation, hotels and other types of activities, to those positively ranked and, the contrary for those negatively ranked, who would have either to pay more for those events, or they would be barred from attending them, traveling somewhere on vacation, and so on. It is expected that all this population administration instruments will be reinforced in the future due both to the technical expertise that was perfected during the pandemic and its acceptance by the population owing to its capacity to control it. It is almost certain that authoritarian countries will continue using these mechanisms, imposed at a time of crisis, in order to strengthen and perpetuate their control.

[1] Byung-Chul Han, 'La emergencia viral y el mundo de mañana. Byung-Chul Han, el filósofo surcoreano que piensa desde Berlín', *El País,* 22 March 2020.

[2] Jorge G García, 'China prepara un sistema de 'rating' para sus ciudadanos', *El País,* 06 November 2017.

Democratic forms imposing intruding surveillance mechanisms

The situation of the democratic forms of governments is both similar and different. Similar because the pandemic obliged almost all countries in the world to impose restrictions that would have been unthinkable in other circumstances. Different in that they were imposed to countries that had democratic governments and populations accustomed to a great array of individual freedom. Democratic countries implemented measures that a few months before were unimaginable. Decrees that did not pass through congress and that forced citizens to stay home, to have a safe-conduct to go to the pharmacy, the corner store, do exercise and impose a limit to the distance they could move from their homes. And not only that, but in some countries, the police was allowed to fine or even arrest individuals if they considered they did not justify being outside. Although the democratic countries imposed these measures, according to Han, the authoritarian countries fared much better in terms of infections and deaths.

Nonetheless, democratic countries may not disarm all the authoritarian mechanisms that have been temporarily implemented, with the justification that they may serve for other crises, as it happened with the fight against terrorism. While authors like Habermas[3] consider that this is not a source of danger in the case of democratic countries like France or Germany, other authors consider that even in these countries there is a real risk that population control may be compatible with democracy. For Agamben, in times of fear the population accepts restrictions that in normal situations it would not. When the population is faced with the choice between health and freedom it will choose the first. As this author puts it:

'…the state of fear that has evidently spread in recent years in the consciousness of individuals and that translates into a real need in situations of collective panic… [leads to] …a perverse vicious circle: the limitation of freedom imposed by governments is accepted in the name of a desire for security… [from a threat] …induced by the same governments that now intervene to satisfy it.'[4] In the reaction to the epidemic, Agamben has also raised the idea that it reinforces '…a growing tendency to use the state of exception as a normal paradigm of government'.[5]

Naomi Klein considers that, in the final count, there is a real threat that the measures imposed during this exceptional situation may lead to a world of control that will destroy democracies and individual rights. Something that may be achieved through an association between politics and capital, and not centred on the State as in the Chinese case. With the information technology devices, business and government would 'permanently integrate technology into every aspect of civic life, not as a painful necessity to save lives, but as a living laboratory for a permanent — and highly profitable — no-touch future […] a future in which our every move, our every word, our every relationship

[3] 'Jürgen Habermas: « Dans cette crise, il nous faut agir dans le savoir explicite de notre non-savoir »', *Le Monde,* 10 April 2020. Interview by Nicolas Truong.
[4] Giorgio Agamben, 'La invención de una epidemia', 26 February 2020.
[5] Ibid.

is trackable, traceable, and data-mineable by unprecedented collaborations between government and tech giants'.[6]

It was Michel Foucault who first analysed how modern forms of control are no longer exercised by a centralised command, by the king or the State, as Machiavelli thought, but that power has been diffused. Starting with the invention of the police, capitalist economy, state administration and statistics, the population is administered by apparatuses focused on each individual, defining what is normal and abnormal, regulating what is allowed or not, and what are our obligations. Modern states have increasingly sophisticated mechanisms to achieve that individuals internalise these norms and abstain from any external pressure to comply with them.[7] Agamben writes that fear has become another way of controlling population, an emotion that was reinforced with the war against terrorism and that threatens to be fortified with the contention of the pandemic.

Foucault's main idea is that in modernity, external domination carried out by political power, centralised in the State, becomes 'internal' domination driven by language, classification and money. Domination is no longer exercised in a restrictive way, by a prohibition external to human freedom, it is deployed from within freedom itself; the freedom that modern man enjoys is his own domination. According to Foucault '…the freedom that is left to the population is used by power for control purposes and discipline is included in the freedom that modern governance grants us'.[8] Foucault's sociology is based on the concept of the individual who faces: '…forms of incentives instead of coercion.'[9] 'While the law prohibited, discipline prescribes, biopolitics cancels, slows, favors, or regulates.'[10] This is what explains why Foucault was so interested in liberalism and neoliberalism as the final phase of a self-regulated society, based on the freedom of all and self-regulation through freedom. In fact, liberalism is defined as the government by the economy '…liberalism values the preservation of life, the freedom to move, to take risks; on the other hand, it limits these freedoms at the same time that it makes them possible.'[11]

'Liberalism and neoliberalism move away from the disciplinary society insofar as they are not based on restrictions, even self-imposed, but on individual freedom. In the society based on the approach of Foucault, conflict is internal to the control mechanisms and resistance gives rise to new control measures and a greater capacity for domination. Now everything is being played amid the individual and the system.'[12]

[6] Naomi Klein, 'Under Cover of Mass Death, Andrew Cuomo Calls in the Billionaires to Build a High-Tech Dystopia', *The Intercept,* 08 May 2020.

[7] Michel Foucault, 'Governmentality', in *The Foucault Effect. Studies in Governmentality,* ed. by Graham Burchell, Colin Gordon and Peter Miller (Chicago: The Chicago University Press, 1991).

[8] Jean-Yves Grenier and André Orléan, 'Michel Foucault, l'économie politique et le libéralisme ', *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 62, no 5 (2007), 1155–1182.

[9] Jeanpierre, Laurent, 'Une sociologie foucaldienne du néolibéralisme est-elle possible?' *Sociologie et sociétés* 38, no 2 (2006), 90.

[10] Ibid. 92.

[11] Ibid. 93.

[12] Ibid. 93.

The current pandemic strengthens this individualisation of control that has already been maximised by the neoliberal economy. Both Harari[13] and Agamben consider fear to be an even more powerful factor than the neoliberal economy, as it is more subjective. While neoliberalism pushes the human being to increase his individual capacity to succeed in the market and privatises the social policies that were allocated by the State and social organisations, in the current epidemic fear of death leads the individual to adopt an even more defensive attitude. A situation that further strengthens individualism and that, as we fear the other as a source of infection, may extinguish any type of social action.

Two alternative models: Populism and authoritative democracy

Populist forms

In contrast to the two models of population control that we have analysed in the first part of this article, populist governments have failed to efficiently combat the pandemic, as can be seen by its evolution in the United States, Brazil and Great Britain, among others. In this article we are going to limit our definition of populist to its most common and 'external' characteristics, we will thus not make the necessary distinctions between left and right, popular and elitist populisms, or national-popular and proto-fascist forms of government as we have done in other articles. We will circumscribe this form of government by its definition of politics as the struggle between friend and foe. Its demagogic discourse is focused on the leader and on his speaking in the name of the unprotected sectors of society against the privileged strata, or of the national group against the immigrants and foreigners. According to Hermet, '…populism aims to abolish the distance, the barriers, and even the existing differences between government and the governed, between those above and those below. It is an anti-political movement that rejects traditional political mechanisms because they delay the resolution of fractures and social injustices.

It also denies the temporality of politics, demands and promotes an instantaneous response to problems and to the aspirations that no governmental action has the power to resolve.'[14] Targuieff adds that, in this manner, the time of populism is a mythical time and its action highlights the magic of politics.[15] Populism is the opposite of representative or participative democracy, since it calls for a direct and voluntarist policy that both deepens and purifies democracy, and that strips it of what it considers to be '…its false institutional and constitutional limits'.[16]

Facing the pandemic, most of these types of leaders began by questioning its gravity, thereby significantly delaying the adoption of measures to deal with it, and thus having much higher causalities. The main reason why these governments acted belatedly is that

[13] Yuval Noah Harari, 'The world after coronavirus', *Financial Times,* 20 March 2020.
[14] Guy Hermet, *Les populismes dans le monde. Une histoire sociologique XIX–XXème siècle* (Paris: Fayard, 2001), 49–50.
[15] Pierre-André Targuieff, *L'Illusion populiste* (Paris: Champs Flammarion, 2007), 285.
[16] Hermet, *Les populismes,* 70.

as they are based on a very close relationship between the leader and the people (actually part of him, his followers) they depend very closely on performance, which is basically measured in economic terms. This is why they hesitated long before being convinced (if ever) that there were scientific reasons to shut down the economy. On the other hand, while economic performance is measured month by month, avoiding deaths is not quantified as precisely in a context of an epidemic that is affecting the whole world and where data are missing. The economic slowdown has very clear and immediate deleterious effects, while the deaths avoided cannot be accounted for as precisely. In fact, they try to hide the death toll, something which is possible in Brazil, Russia and Turkey, but not in the United States or Great Britain. On the other hand, insofar as the leader concentrates power and decisions, occupies the totality of the political scene, and thus depends highly on public opinion, he is hesitant to stop production; he quickly reaps successes, but also failures. This also prevents him from speaking clearly and transparently about the challenges, the problems, the mistakes. And just as they hesitated long before sacrificing the economy, they try to open it as soon as possible. All of this has led to the fact that the countries led by populist leaders, mainly Brazil, the United States, Britain, have had the highest number of infections and deaths.

Political forms based on democratic values and authority

The health crisis has revealed that there is a fourth form of government, a democratic option that does not aspire for greater control of the population, but is based on democratic authority and values. The way in which this political form tackled the health crisis exposed the basis on which it rests: fundamentally truth, authority and a democratic and civic culture of the population. The message that the government addressed to its citizens was focused on the sheer necessity of radical measures to be taken and on the need that they be respected individually and collectively. This political form has not only been the most democratic, but it is among the most successful in tackling the pandemic.

We will focus on one of the most exemplary cases, which is that of Germany, although we will also make references to other ones such as Taiwan, New Zealand, Finland, Iceland and Norway, but also Portugal, Uruguay and the province of Kerala in India; several of them governed by women, something which should arouse more attention but is out of the reaches of this paper.

Contrary to the attempts by the authoritarian and populist governments to hide or withhold information on the seriousness of the epidemic, an action that eroded the confidence of the population and, therefore, the effectiveness of the measures once they were decided, in the German case, the gravity of the situation was recognised and communicated from the very beginning. A Canadian political scientist has put it in these terms '…the most successful democratic leaders have been those who have not been afraid to tell the public the truth, to spread the bad news […] even when it is painful. One of the most difficult acts in a democracy is for the leader to tell the public something he doesn't want to hear.'

Angela Merkel's speech is a very clear example of founding the response of the government on transparency, authority and civic culture.

> The coronavirus is changing daily life in our country dramatically at the present. Our idea of normality, of public life, social togetherness – all of this is being put to the test as never before […] part of what open democracy is about: that we make political decisions transparent and explain them. That we justify and communicate our actions as best we can, so that people are able to understand them […] this is serious. Please also take this seriously. Since German reunification, no, since the Second World War, there has not been a challenge for our country in which action in a spirit of solidarity on our part was so important I would like to explain where we currently stand in this epidemic and what the Federal Government and the state levels are doing to protect everyone in our community and to limit the economic, social and cultural fallout. However, I also want to tell you why all of you are needed here, and what each and every individual can do to help.
> As long as this is the case – and this is what is guiding all of our actions – then only one thing matters, namely that we slow the spread of the virus, flatten the curve over the course of several months and buy time. Time in which the research community can develop a medicine and vaccine. But, above all, time to allow those who fall ill to receive the best possible treatment.
> Every individual counts. We are not condemned to accept the spread of this virus as an inevitable fact of life.
> These are not just abstract numbers in statistics, but this is about a father or grandfather, a mother or grandmother, a partner – this is about people. And we are a community in which each life and each person counts.[17]

This speech clearly revolves around the fact that the government intends to be totally transparent and that the population is asked for its collaboration to stop the epidemic, while respecting democratic principles and the civic responsibility of the citizens. This is not an imposition on individuals of instructions that have been decided by the central state. Nor are these measures to be implemented through the intensification of the control mechanisms of the government, the end of deliberation between the different political powers and levels of government as some other governments in central Europe did. On the other hand, the speech also makes it clear that the main goal is to save lives; that no other principle prevails, that no utilitarian compromise may predominate and that the government is not looking for a compromise between the economy and health as populist governments attempted. The president of Argentina was equally clear about this fact when he declared: 'The economy has gone through a lot of bad times and we've recovered, but we will not recover our dignity if we let our countrymen fall into illness and death.'[18]

This attitude generated a setting of trust in what the government said and made authoritarian measures useless. In contrast, in China, given the lack of confidence generated by the attempt to silence the doctors who first warned of the existence of an unknown disease, the government had to impose extremely authoritarian measures. For their part, to the extent that the populist countries did not have the support of the population because

[17] 'An address to the nation by Federal Chancellor Merkel', s. a.
[18] 'Alberto Fernández sobre el coronavirus y la economía: "No estamos aquí para dejar caer empresas y argentinos sin trabajo",' *Página 12,* 15 April 2020.

they began by ignoring the gravity of the situation, the measures taken have been much less effective and these countries have not successfully controlled the pandemic.

In the case of Germany and Taiwan, the measures were applied by means of authority, as defined by Arendt. Hannah Arendt (1954) states two fundamental characteristics of authority: in the first place, it is the result of neither force, nor conviction, in the second place, freedom is preserved within authority. This means two things, that it is not necessary to convince the population of the correctness of the actions to be taken, but that they are accepted because they trust the government, its decisions. In contrast, where there is no authority, everything is questioned and it is either necessary to impose the measures forcefully or fail to enforce them with dire consequences. Arendt also says that the use of force makes, in turn, that both authority, as well as freedom are reduced. There is a vicious circle between the imposition of force and the decline of authority.

The counterpart of authority is political or civic culture which, as is well known, was the most important characteristic of democracy for Tocqueville. He wrote that the custom of living in democracy is more important than the laws themselves; to a large extent democracy is a tautology insofar as its possibility depends on the existence of democrats. Laws, their authority, can only be imposed on citizens willing to follow them, if they are not, you would then need a (non-corrupt) policeman behind every one of them. In the cases we are analysing, authority and civic culture made it unnecessary to impose sanctions to ensure that individuals respect confinement and social distancing, as well as the use of masks in public places. In Japan, Taiwan and Germany, these measures were implemented without the need of fines or arrests, or even without stopping the economy entirely, as it had to be done in Italy, France, Spain and Argentina, to name some countries.

Although Han considers that, in the case of Asia, the success against coronavirus was aided by an authoritarian mentality, which derives from their cultural tradition, we can consider it democratic or civic, based on an attitude of care for the other, a stance that limits individualism, that orients individuals' will to the common good. The very use of masks is proof of this as in these countries their use is very common, not so much as a way to prevent being infected, but rather the contrary, in order to avoid infecting others when sick. Going out in public without a mask in an epidemic, like the current one, is perceived as a disinterest for others, in the West, on the contrary, walking around with a mask is perceived with suspicion.[19] In addition, some of these countries were better prepared as they had already lived through SARS and MERS, and they based their strategy on carrying out many tests in order to identify the contacts of those infected, in order to isolate them and separate them from their families.

Although Hannah Arendt wrote that authority is not based on conviction, it is interesting that the epidemic has permitted us to understand that it can, nevertheless, be reasserted by certain consultation mechanisms. On the one hand, the fact that Parliament is always involved gives additional legitimacy to the decisions. On the other hand, as several authors have affirmed, federal governments have appeared better equipped to handle the epidemic to the extent that there is an understanding between the federal

[19] Han, 'La emergencia viral'.

government and the federations which generates trust. This is especially important as the implementation of the concrete measures is the task of the local governments. The deliberation between the different levels of government permits to agree on general measures which are then applied at the local level.

Conclusions

Although one may be led to think that the two first forms of government we have described: the authoritarian and the democratic that imposes surveillance mechanisms, go in the same direction of population administration that Foucault described, the way in which a country like China and western democracies tackled the epidemic by imposing more and more controls on the population are not equivalent. The first case is that of an authoritarian government that uses the capacity offered by new technologies, in order to advance toward a totalitarian government à la Arendt or Orwell. In contrast, what both Klein and Harari describe is a democratic government that is, effectively, imposing population administration mechanisms as described by Foucault. In one case we are in a pre-Foucaultian situation, in which power and control are being centralized and concentrated on the State, while the second is a situation in which individuals voluntarily accept the restrictions and even internalise the rules, within the Foucaultian scheme.

It is possible that, as Agamben thinks, fear has become another way of controlling the population in democratic countries that will be reinforced as Klein and Harari believe, putting democracy and individual freedom at risk. Fear was the source of the imposition of control mechanisms at the onset of the war against terrorism, and there is a risk that they may be reinforced after the struggle against the pandemic. This author has drawn attention to the fact that our existence cannot be restricted to 'naked life', as he calls survival. That the essential goal of human beings, unlike what the viruses that colonise our cells, is not simply to survive, but to pose an aim that each individual defines and projects into the future, through our aspirations, desires and dreams. To emerge triumphant from the current struggle for survival, abandoning everything to the power of the State or to control mechanisms, would not only defeat democracy and freedom, but the essence of life itself.

On the other hand, it seems that, at least in some countries the populist leaders have managed the epidemic so badly that they may lose the support with which they arrived into power. The health crisis may thus mark a decline of the populist wave we were witnessing before the epidemic. At least at this moment, it seems that, for example, Trump, the AfD in Germany and the Front National in France have seen their popularity retreat. However, there is also the possibility that, due to the economic crisis that is starting to hit most of the countries, we may experience the opposite.

But the main argument of this article is that the democratic governments, based on truth, authority, and empathy, as well as on a democratic/civic culture, have done a very good job in preserving lives as well as democracy and freedom, and that they most probably be heightened in their prestige. Whether this impression will be confirmed in

the future or not depends on the next steps, the way these countries will deal with the economic crisis that hovers upon the world.

Literature

'An address to the nation by Federal Chancellor Merkel', s. a. Online: www.bundesregierung.de/breg-de/themen/coronavirus/statement-chancellor-1732296

Agamben, Giorgio, 'La invención de una epidemia', 26 February 2020. Online: https://ficcion-delarazon.org/2020/02/27/giorgio-agamben-la-invencion-de-una-epidemia/

'Alberto Fernández sobre el coronavirus y la economía: "No estamos aquí para dejar caer empresas y argentinos sin trabajo".' *Página 12,* 15 April 2020. Online: www.pagina12.com.ar/259840-alberto-fernandez-sobre-el-coronavirus-y-la-economia-no-esta

García, Jorge G, 'China prepara un sistema de 'rating' para sus ciudadanos'. *El País,* 06 November 2017. Online: https://retina.elpais.com/retina/2017/11/03/tendencias/1509729357_368520.html

Foucault, Michel, 'Governmentality', in *The Foucault Effect. Studies in Governmentality,* ed. by Graham Burchell, Colin Gordon and Peter Miller. Chicago: The Chicago University Press, 1991.

Grenier, Jean-Yves and André Orléan, 'Michel Foucault, l'économie politique et le liberalism'. *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 62, no 5 (2007), 1155–1182.

Han, Byung-Chul, 'La emergencia viral y el mundo de mañana. Byung-Chul Han, el filósofo surcoreano que piensa desde Berlín'. *El País,* 22 March 2020. Online: https://elpais.com/ideas/2020-03-21/la-emergencia-viral-y-el-mundo-de-manana-byung-chul-han-el-filosofo-surcoreano-que-piensa-desde-berlin.html

Harari, Yuval Noah, 'The world after coronavirus'. *Financial Times,* 20 March 2020. Online: www.ft.com/content/19d90308-6858-11ea-a3c9-1fe6fedcca75

Hermet, Guy, *Les populismes dans le monde. Une histoire sociologique XIX–XXème siècle.* Paris: Fayard, 2001.

Jeanpierre, Laurent, 'Une sociologie foucaldienne du néolibéralisme est-elle possible?' *Sociologie et sociétés* 38, no 2 (2006), 87–111.

'Jürgen Habermas: « Dans cette crise, il nous faut agir dans le savoir explicite de notre non-savoir »'. *Le Monde,* 10 April 2020. Interview by Nicolas Truong. Online: www.lemonde.fr/idees/article/2020/04/10/jurgen-habermas-dans-cette-crise-il-nous-faut-agir-dans-le-savoir-explicite-de-notre-non-savoir_6036178_3232.html

Klein, Naomi, 'Under Cover of Mass Death, Andrew Cuomo Calls in the Billionaires to Build a High-Tech Dystopia'. *The Intercept,* 08 May 2020. Online: https://theintercept.com/2020/05/08/andrew-cuomo-eric-schmidt-coronavirus-tech-shock-doctrine/

Targuieff, Pierre-André, *L'Illusion populiste.* Paris: Champs Flammarion, 2007.

Further literature

Arendt, Hannah*, Between Past and Future.* New York: The Viking Press, 1954.

Mohammad Farid Bin Abedin Bhuiyan

Central and Eastern European Political and Economic Integration

Introduction

The disintegration of Communism in the Central and Eastern European countries in 1989 has been regarded as integration into Europe. This process included the CEE countries to get aligned with the rest of Europe as to heritage, culture, politics and in economic terms to play an active part in the free market economy. Single market is the process vehicle to take part in the process; by 2007 almost all countries of Central and Eastern Europe have become members of the European Union. However, western Balkan countries and several countries were outside the EU, but there was a process to integrate them as well.

The CEE countries who became members of the EU started to develop democracies and open market to take the benefit of the new economic system; the economic growth of the CEE countries surged similarly to that of their Western counterparts in the last two decades. Adaptation of new polices and modernisation and other initiatives made all these countries wealthier, economically more efficient and significantly better governed. Countries like Poland, the Czech Republic, Slovakia, Slovenia and Hungary that were viewed backward or too poor to be in the European family no longer bear this stigma. They have been successful in rising like other members in Europe to carry their own performance in the European political and economic affairs. As southern Europe transformed into 'Western Europe' when Italy, Greece, Spain and Portugal underwent a successful economic development as an output of EU membership, so CEE countries benefit from the same process. Therefore, integration into Europe can be considered a success.

On the other hand, there is a complicate picture on how CEE countries get in this process. Because it was easier for Southern Europe to integrate, while for CEE it was not that easy. There were many hurdles in the whole process as their political views and economic process were more nationalised and were less inclined to get integrated in the whole process of the political and economic integration. This had to come a long way to get into the minimum standard. In this process many opportunities appeared for the political entrepreneurs to take the benefits of the shifting choices and momentary setbacks while CEE countries were more indulged into more volatile partisan ambiance, where those opportunities were more easily available than would have been in case of a more stable party-political landscape. Similarly, the political and economic transformation process affected severely the redistribution conflicts that changed the party-political competition and generated constituent groups that would mobilise against different dimensions of the reformation agenda. This is not to say that such mobilisation was

https://doi.org/10.36250/00983_11

necessary but geared against the European Union as the transformation was quite evident as free market economy was overtaking the world economy. In this transition process, the CEE expected to get significant financial support and Brussels was monitoring the weak countries that were under the set guidelines of the accession process. The complex transformation process was gearing the whole overlapping developments reinforcing or neutralising one another. As a result, the CEE countries varied substantially both in their readiness for EU membership and regarding the political efforts to get into the accession process. It led to important results for the reception of the candidate countries by the concerned European institutions and the perception of the integration process in the future member states.

Reviewing this given situation it can be discerned that the relationship between Europe and the countries of CEE has been governed by a large variety of factors and circumstances. As the focus will lie on party-based Euroscepticism, because political parties are influencing the political institutions whose decisions were more accurately translated into political outcomes, a proper analyses would show how the evolution of the popular Euroscepticism goes around Europe and the CEE countries.

Euroscepticism

This idea has been a topic of considerable scholarship and intense debate for the last 30 years. But none of the proposed conceptualisation has been universally regarded fair as of to date. During the post war period there was a huge public interest for European integration; however, Europe remained to many people an abstraction of idealistic goals causing the need to overcome past grievances and prevent future conflicts. Day by day new members were becoming part of the European integration, the contemporary political system became more complex, delivering more potential conflict. And the decisions made by the institutions started to affect the lives of the people more significantly. Yet, until recently, the European policy-makers could easily point to a general agreement allowing them to proceed with further integration. This permissive decision-making resulted in the decline of the EU process of integration and it geared various effects on national party systems and most notably it favoured the emergence of Eurosceptic parties.

The best known concept for this phenomenon is the following by Paul Taggart:[1] 'Euroscepticism expresses the idea of contingent, or qualified opposition, as well as incorporating outright and unqualified opposition to the process of European integration', whose work on Euroscepticism covers well-known Eastern European specificities, and differentiates between 'Hard Euroscepticism', the main opposition to the EU and European integration, and 'Soft Euroscepticism' defined as a relevant opposition to the EU based on concerns about another policy where national interest is believed to be against the EU's objectives. Kopecký and Mudde criticised the idea of Soft Euroscepticism as it

[1] Aleks Szczerbiak and Paul Taggart (eds), *Opposing Europe? The Comparative Party Politics of Euroscepticism* (Oxford: Oxford University Press, 2008), 7.

is too broad because 'every disagreement with any decision of the EU can be included'.[2] In short, the definition of 'Soft Euroscepticism' fails to count for bargaining hard in the national interest and eventually disregards clear and fast criteria and decision rules. Instead of David Easton's[3] 'diffuse and specific' forms of political support, Kopecký and Mudde[4] proposed a conceptualisation matrix of Euroscepticism that differs from support for the conventional ideas of European integration that detects the EU ('diffuse support') from 'support for the conventional practice of European Integration; that is the EU as it is and as it is developing' ('specific support').[5]

As discussed already in the beginning, we will focus primarily on group-based Euroscepticism because political opinions and sentiments have never taken into account the outcomes but demanded aggregation, interpretation and translation by the political parties. By doing this, we not only look at a party's position concerning Europe but also at the salience of such a position. We will be able to see how the extent to which a party can avail Eurosceptical positions is prominent in its pronouncements, behaviour and programmatic manifestos. The prominence that a party and its voters demand for instance from Euroscepticism is an important defining characteristic as it engages with many other agenda items in the political arena and therefore, parties must take careful and effective choices where to advance relative to others.

The analysis will show how the overview of the evolution of Euroscepticism in CEE focus on common trends and differences to progress in Western European party systems.

The CEE countries and their relationship with Europe – Common trends

Although experts cannot agree on the segmentation or precise level of the post-transition time span but agree that public debates have started from the period of the accession process between the EU and five CEE countries.[6] They are namely the Czech Republic, Estonia, Hungary, Poland and Slovenia. After one year Romania, the Slovak Republic, Latvia, Lithuania, Bulgaria and Malta got into the accession process. This shift shows how the relationship works between CEE countries and Europe.

[2] Petr Kopecký and Cas Mudde, 'The Two Sides of Euroscepticism. Party Positions in European Integration in East Central Europe', *European Union Politics* 3, no 3 (2002), 300.

[3] David Easton, *A Framework for Political Analysis* (Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1965), 124.

[4] Kopecký and Mudde, 'The Two Sides', 300.

[5] Ibid.

[6] Karen Henderson, 'Exceptionalism or Convergence? Euroscepticism and Party Systems in Central and Eastern Europe', in *Opposing Europe? The Comparative Party Politics of Euroscepticism. Vol. 2: Comparative and Theoretical Perspectives,* ed. by Aleks Szczerbiak and Paul Taggart (Oxford – New York: Oxford University Press, 2008), 122; Laure Neumayer, 'Euroscepticism as a Political Label: The Use of European Union Issues in Political Competition in the New Member States', *European Journal of Political Research* 47, no 2 (2008), 125.

The transition and post-transition period

Previous to accession discussions, the public discussion was usually subject to the need for a 'coming back to Europe'. This duration had extremely figurative repercussions by stating not only a significant ambition but also by aiding as a rallying cry to a flabbergasted bequest of political and economic circumstances that were seen as difficulties not only for the quick restoration with Europe but also for a nationwide transformation course. Western European countries like Austria that found it hard to start the endogenous transformation procedure because of many local veto players chose for accession to the European Union largely to receive the internal economic shift and enhance attractiveness.[7]

Political leaders in developing societies surely found it at ease to validate reform measures by focusing on more acceptable national goals – getting prepared for EU membership – than to defend it in other ways. Another problem for all CEE countries was that they had a legacy of being influenced by outside empires, not only the Soviet Union but also previous imperial Russia, the Habsburg Empire and the Ottoman Empire. External influence had not only delayed modern state-formation but also the architecture of the industrial development and economic progress along centre-related relationship. Thus the 'return to Europe' was seen not only '[…] as a way of definitively exiting from the Soviet orbit, but also as a means of returning as quickly as possible to where the states would have been if the Communist takeovers of the 1940s had never happened'.[8]

Yet, in many CEE countries the legacy of foreign dominance had geared a high preference for inter-govern mentalist ideas of European integration. Therefore, a vision of a 'Europe of Nations' has been accepted by major political players in the region, such as the major Hungarian party Fidesz–Hungarian Civic Union, which rejects the idea of a 'European Super Sate'.[9] As a result, the debates about the end result of integration and the transfer of national control to another remote political centre, Brussels, seem to be more noticeable in CEE that in Western Europe. Yet, accession to the EU was assumed inevitable. Moreover, the economic benefits expected from EU membership because of better access to markets, investments and knowhow were advocated by political elites to validate the need for EU accession. However, economic benefits were secondary for chasing EU membership during the post-transition period.[10] Briefly, this early stage, if only on a general and rather superficial level, was assumed to have a '[…] positive, if

[7] Reinhard Heinisch, *Populism, Proporz, Pariah. Austria Turns Right, Austrian Political Change, its Causes and Repercussions* (New York: Nova Science Publishers Inc., 2002).

[8] Henderson, 'Exceptionalism', 121.

[9] Agnes Batory, *Attitudes to Europe. Ideology, Strategy and the Issues of European Union Membership in Hungarian Party Politics* (Manchester: Manchester University Press, 2008), 56.

[10] Heather Grabbe and Kirsty Hughes, 'Central and east European views on EU enlargement: political debates and public opinion,' in *Back to Europe. Central and Eastern Europe and the European Union,* ed. by Karen Henderson (London–Philadelphia: UCL Press, 1999), 188.

only romantic and illusory, consensus among the political elites and the public alike to become part of Europe' as Petr Kopecký[11] puts it when referring to the Czech case.

The main document that started the new political integration of Europe was the Treaty on European Union, better known as the Maastricht Treaty named after the city where it was signed. This treaty pushed the political interface forward and the Western European public became more aware of the aftermath of European integration.[12] Many Western European countries tried to stop the unification process by referenda but this treaty entered into force on 1 November 1993, and thus it started to transform the European Community into European Union. However, the assumption of the pro-European elites moved further with deep European integration while infamous sentiment rose against the EU. Also, due to the unfathomable formal incorporation of political decision-making, the EU developed a policy of broadening its membership. In consecutive rounds of expansion, it grabbed new member states, totalling the intricacy of the Union. However, once that almost all of the wealthy Western European countries had become member states, upcoming rounds of expansion were vulnerable to accept only poorer countries from Europe's border. These would consequently not only have unconstrained admission to Western labour markets and draw away funds but also be allowed to substantial allocations in wealth through the so-called EU structural funds. The latter had been made under the backing of consistency policy to lessen regional inequalities across Europe and were a significant inducement for poorer countries to hunt EU membership. The outlook of Eastern expansion and the likelihood of the future accession of Turkey also amplified public anxiety about the EU, exactly in those countries that saw themselves most affected by these developments. Meanwhile, huge chunks of the public in CEE remained highly 'Euroenthusiastic' throughout the 1990s as they required further understanding of the so-called Maastricht practice or European integration more generally.[13]

Accordingly, while the 'permissive consensus' to further integration began to erode in Western Europe, general pro-integration thoughts prevailed in CEE until the end of the decade. With regard to party competition in CEE polities, the broad consensus excluded a dispute over Europe from rising. This is not to say that European issues did not play a role in the political discourse. However, the major political players neither examined the goal of reaching EU affiliation nor did European issues bid political parties a chance to expanse themselves from their contestants. As a consequence, Taggart and Szczerbiak[14] equated the partisan debate over Europe in most CEE republics to those mutual in 'systems of constrained' rather than 'open contestation' to high spot the intense landscape of the condition in which a whole matter was hollowly closed off from political

[11] Petr Kopecký, 'An Awkward Newcomer? EU Enlargement and Euroscepticism in the Czech Republic', in *Euroscepticism. Party Politics, National Identity and European Integration,* ed. by Robert Harmsen and Menno Spiering (Amsterdam – New York: Editions Rodopi B.V., 2004), 226.

[12] Richard C Eichenberg and Russell J Dalton, 'Post-Maastricht Blues: The Transformation of Citizen Support for European Integration, 1973–2004', *Acta Politica* 42, no 2 (2007), 128–152.

[13] Søren Riishøj, 'Europeanisation and Euro-scepticism: Experiences from Poland and the Czech Republic', *Středoevropské politické studie* 6, no 4 (2004), 19–27.

[14] Szczerbiak and Taggart, *Opposing Europe?* 349–350.

competition. The state of affairs was evidently dissimilar in CEE political organisms. There, the two ideological bases of Euroscepticism – anti-market and anti-libertarian orientations – were regularly hustled together as a programmatic schema for a particular political party. Karen Henderson,[15] taking after Herbert Kitschelt's work on Eastern party systems (1992), elucidates this as follows: During the early growth phase of party systems in post-Communist transition countries, the chief skirmish was between the post-Communist party's representatives of strict sociocultural views and anti-market attitudes on the one side and culturally libertarian parties with pro-market orientations on the other. The latter had arisen from the civic and political opposition to the Communist establishment and thus rejected what the latter had symbolised in terms of sociocultural and economic policies.

To deliver a more nuanced image and increase a better empathy of the growth of the connection between the European Union and CEE, we offer three case studies that demonstrate important features of the so-called return to Europe.

The Czech Republic

In 'returning to Europe', the Czech Republic relished clear benefits compared to all other transition countries. Releasing itself of less efficient Slovakia in succeeding the velvet separation in 1991, the country was ethnologically justly united, could look back at a fruitful pre-Communist middleclass democracy, had a custom of endogenous societal and economic reconstruction, and was also less laden by a large retrograde agrarian sector than either Poland or Hungary. In fact, during the early and mid-1990s, the Czech Republic was generally measured '[…] the most successful transition economy in Central and East Europe'.[16] Moreover, its far-reaching transfer package was growing at a degree faster than was the case in other transition countries. At the same time Prague accomplished to avoid unwarranted levels of inflation and unemployment as well as other economic disturbances so classic of post-Communist economies. As a result, the Czech Republic (along with Slovenia) outdid the rankings of European transition economies in terms of GDP growth, cutting inflation and fiscal firmness. This confirmed the country's international status as the leader among the post-communist inheritor states.[17]

The economic triumph was coordinated by political improvement in terms of good control, respect for civil liberties and political transparency. The so-called 'Czech miracle' was escorted by a flawless sense of national uniqueness and a general consensus about the country's path. Whereas Catholicism employed a special jerk in Polish society while Hungary constantly struggled with the 'shock (of the Treaty) of Trianon', ensuing in both cases in political agendas that clashed with modernisation, the Czech society looked

[15] Henderson, 'Exceptionalism', 121–122.
[16] World Bank, *Czech Republic: Toward EU Accession – Main Report* (Washington, D.C.: World Bank), 1999.
[17] cf. Robin H E Shepherd, *Czechoslovakia: The Velvet Revolution and Beyond* (Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2000).

free from such political commotions. This sagacity of certainty that the Czech Republic would rapidly take its equitable dwelling among the more progressive Western European countries was shared by a self-confident and forward-looking community that viewed the return to Europe as a national destiny long repudiated to them by an impartial history.

In party political terms, the breakdown of the Civic Forum in 1991 cemented the way for the formation of a new normal party – the Civic Democratic Party (ODS) – moulded around a loyally anti-communist and market-liberal viewpoint. Surprisingly, it would also emerge as one of the few genuinely Eurosceptic parties in CEE. Summing up, the Czech case demonstrates the slow alteration of sentiments toward European addition from Euroenthusiasm to Eurorealism.

Hungary

During the post-transition period, the new Hungarian political elite and the public at large decided on the objective of 'returning to Europe '. In contrast to the Czech Republic, this aim was not inspired chiefly by economic thoughts but by the belief that Hungary '[…] had always been at the 'heart of Europe''.[18] Illustration of historical experiences as part of a transnational party-political unit, the former Austro–Hungarian Empire's succession to the EU was widely professed as an expressive need and crucial step on the road to transformation and to contravene with the Communist past. Yet, in view of the fact that Hungary was subjugated by exterior forces for much of the time of its existence there has been a breeding ground for chauvinism.

With the formation of the Austro–Hungarian Monarchy in 1867, Hungary officially recovered its independence after 170 years of Ottoman rule and 200 years of being part of the Habsburg Empire. Yet, Hungary remained in fact controlled by Austria. After the First World War, the Treaty of Trianon finished the historic Kingdom of Hungary that had been founded in 1000 and existed for about 500 years. Hungary lost two-thirds of its territory and around 3.2 million ethnic Hungarians were divided from their motherland. The 'trauma' of Trianon is kept alive in the Hungarian shared memory until today and is frequently invoked by various nationalist forces.

The position of sociocultural subjects in Hungarian party rivalry completely links to the theoretic argument put forth by Kitschelt.[19] Thus, the discussion about European integration in Hungary has been mostly enclosed in cultural and not in economic terms. In contrast to other party systems in CEE, the two sources of Euroscepticism, anti-market and authoritarian-nationalist locations, did not meet in the main Hungarian Communist descendant party. Instead, the Hungarian Socialist Party (MSZP) was one of the 'immediate campaigners' that had already begun its change to modern Social Democracy in the late 1980s.

[18] Batory, *Attitudes,* 64.
[19] Herbert Kitschelt et al., *Post-Communist Party Systems* (Budapest: Central European University, 1999).

This quick transformation commanded to a discrete pro-EU profile of the MSZP as it professed EU membership a first precedence for Hungarian foreign policy.[20] Thus, the cleavage between Communism and anti-Communism that organised party rivalry in Hungary in the early 1990s did not accord with a pro-/anti-EU cleavage as it did in other countries during the post-transformation period. This opinion holds true even in view of the existence of another Communist heir party, the Hungarian Socialist Workers' Party (MSZMP) that rallied the Communist hardliners. The party clearly disallowed European integration on grounds of its anti-Capitalism[21] but was unsuccessful to secure parliamentary representation. As a result, during the post-transition period, all parliamentary parties were in favour of EU accession. Thus, the pro-/anti-EU cleavage did not have any significance in Hungary in the early 1990s. This 'Euroenthusiasm' at the elite level was coordinated by public opinion. As the Central and Eastern Eurobarometer indicated, four out of five respondents held EU accession in 1992.[22]

Summing up, we could certainly detect a shift from Euroenthusiasm to more Eurorealism in Hungary, both at the party level and in public opinion. Nevertheless, subjects related to European integration are normally not of great significance in public debate. However, exact events can bring EU-related topics to the vanguard of the debate such as the so-called Status Law of the Orbán Government in 2001. In dealing with the highly complex domestic political issue of the millions of ethnic Hungarians living abroad, the government passed a law conceding social rights to ethnic Hungarians holding foreign citizenships.

The criticism of the law by the EU and other international governments was a hot topic in the media as well as in political and public debate.[23]

Poland

Poland is a stimulating case because the growth of the public debate about Europe differs from other Central and Eastern European countries by showing a new Euroenthusiasm or a 'second return to Europe'[24] after having been ruled by Eurosceptic parties. This growth at the party level is reflected also in public opinion: With the start of the succession talks, support for EU membership had tumbled from nearly 80 per cent in 1994 to between 55 and 60 per cent in the mid-1990s. At the same time, a large bloc of anti-EU public opinion arose that, according to the CBOS polling agency, was made up by between 20 and 25 per cent of the Poles surveyed.[25]

[20] Batory, *Attitudes,* 52, 23.
[21] Ibid. 51.
[22] Ibid. 64.
[23] Ibid. 56.
[24] Aleks Szczerbiak, *Poland within the European Union. New Awkward Partner or New Heart of Europe?* (London – New York: Routledge, 2012), 20.
[25] Szczerbiak and Taggart, *Opposing Europe?* 223.

Until 2007, the percentage of those who considered EU membership a 'good thing' remained below 60 per cent (with the exclusion of 61 per cent at the time of the accession referendum in 2003). However, in that year a genuine Europhile party, the Civic Platform (PO), won the national elections and support for EU membership jumped to 67 per cent.

Previously, the comparative success of parties critical of, or opposing EU membership, particularly their victory in the 2001 parliamentary elections, was construed by many critics as a 'Eurosceptic backlash'. As was the Polish veto against the Constitutional Treaty at the EU summit in Rome in 2003. This growth particularly drew public and academic attention to the wonder of Polish Euroscepticism. The well-known slogan 'Nice or die' – referring to the so-called Nice Treaty – expressed by the law-making converted a sign of the Poles' robust aims to protect their national concern; for example, the snub to accept new voting principles in the Council of the EU which would have caused a discount of Polish vote stocks.[26]

What is more, from 2005 to 2007, the party of the Kazcyński twins, Law and Justice (PiS), ruled in partnership with the fundamental parties Self-Defence (Samoobrona) and the League of Polish Families (LPR). While the former typically supported the requirement of defensive nationwide welfare, Self-Defence rummage-sale radical-populist bombast to marshal those voters who saw themselves as the failures of the economic transition. The LPR was an alliance of numerous Catholic-nationalist parties and right-wing groupings whose petition to the radical religious right was heightened by the support of Radio Maryja21.

Although conceptual reasons for why the two gatherings censured European integration are fairly clear, it is valuable to highpoint how one of the major Polish parties debunk Europe in party rivalry. During the 2001 election campaign, the PiS adopted a dangerous path toward the accession talks because the EU was to propose a 'second class membership' to Poland. This bombast was escorted by some law-making initiatives directing to recover the agreement circumstances and uphold nationwide rule in complex policy turfs like authority, moral standards and ethos as well as land possession. Many critics understood this conduct as a main 'Eurosceptic turn' while the party frontrunners labelled themselves Eurorealists.

Regarding the incentives behind this 'Eurorealism', the appearance of electoral-strategic as well as coalition-tactical aspects was the most likely. Obviously, the party responded to the achievement of the LPR in the 2001 parliamentary responses: By an ornamental plan of its dangerous prides toward the accession circumstances, the PiS intended to guide an indication that it would be set to ally itself with the LPR if the latter would relax its fundamental anti-EU posture. In addition, the party obviously tried to entice voters from the LPR who were worried about Poland's EU membership.[27] Yet, in terms of categorising the PiS, one of the main parties in Poland, the literature has not come to a consensus.

[26] Riishøj, 'Europeanisation', 19–20.
[27] Szczerbiak and Taggart, *Opposing Europe?* 133.

Some researchers construe the stress the PiS has sometimes located on sharply defensive national benefits within the EU as well as its favourite for inter-governmentalism as strong cyphers of a Eurosceptic turn of the party, while others, like Szczerbiak[28] more recently, said that the party neither competes against European integration in general nor enunciates clearly any perilous station toward the present or future trajectory of all-encompassing integration.

Conclusion

Ensuring a high degree of democratic liability is also key for European political institutions. This is particularly significant given the upsurge during the emergency of the degree of European interruption of national economic and fiscal policies, which have re-distributional penalties. For instance, anxieties have been pronounced that European provision to countries under stress, and the circumstances on which it is decided, are defined only by the Eurogroup, that is, by administrations of euro area nations, themselves subject to law-making controls of very different kinds.

Stronger participation of the European Parliament could be a way to lessen such worries. It would be likewise significant for European subjects to articulate their views more conspicuously in national legislative affairs and in national discussions so that peoples can make their voices heard. But above all, only in a truly European public space can common answers occur. We can observe today a renationalisation of European politics, and this could result in objections to European tactics. This renationalisation carries with it the seeds of an erosion of our common values.

Literature

Batory, Agnes, *Attitudes to Europe. Ideology, Strategy and the Issues of European Union Membership in Hungarian Party Politics.* Manchester: Manchester University Press, 2008.

Easton, David, *A Framework for Political Analysis.* Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1965.

Eichenberg, C Richard and Russel J Dalton, 'Post-Maastricht Blues: The Transformation of Citizen Support for European Integration, 1973–2004'. *Acta Politica* 42, no 2 (2007), 128–152. Online: https://doi.org/10.1057/palgrave.ap.5500182

Grabbe, Heather and Kirsty Hughes, 'Central and east European views on EU enlargement: political debates and public opinion', in *Back to Europe. Central and Eastern Europe and the European Union,* ed. by Karen Henderson. London–Philadelphia: UCL Press, 1999, 185–202.

Heinisch, Reinhard, *Populism, Proporz, Pariah. Austria Turns Right, Austrian Political Change, its Causes and Repercussions.* New York: Nova Science Publishers Inc., 2002.

Henderson, Karen (ed.), *Back to Europe. Central and Eastern Europe and the European Union.* London–Philadelphia: UCL Press, 1999.

[28] Ibid.

Henderson, Karen, 'Exceptionalism or Convergence? Euroscepticism and Party Systems in Central and Eastern Europe', in *Opposing Europe? The Comparative Party Politics of Euroscepticism. Vol. 2: Comparative and Theoretical Perspectives,* ed. by Aleks Szczerbiak and Paul Taggart. Oxford – New York: Oxford University Press, 2008, 103–126.

Kitschelt, Herbert, Zdenka Mansfeldova, Radoslaw Markowski and Gábor Tóka, *Post-Communist Party Systems.* Budapest: Central European University, 1999.

Kopecký, Petr, 'An Awkward Newcomer? EU Enlargement and Euroscepticism in the Czech Republic', in *Euroscepticism. Party Politics, National Identity and European Integration,* ed. by Robert Harmsen and Menno Spiering. Amsterdam – New York: Editions Rodopi B.V., 2004, 225–245.

Kopecký, Petr and Cas Mudde, 'The Two Sides of Euroscepticism. Party Positions in European Integration in East Central Europe'. *European Union Politics* 3, no 3 (2002), 297–326. Online: https://doi.org/10.1177/1465116502003003002

Neumayer, Laure, 'Euroscepticism as a Political Label: The Use of European Union Issues in Political Competition in the New Member States'. *European Journal of Political Research* 47, no 2 (2008), 135–160.

Riishøj, Søren, 'Europeanisation and Euro-scepticism: Experiences from Poland and the Czech Republic'. *Středoevropské politické studie* 6, no 4 (2004), 19–27. Online: www.cepsr.com/clanek.php?ID=211

Shepherd, Robin H E, *Czechoslovakia: The Velvet Revolution and Beyond.* Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2000.

Szczerbiak, Aleks and Paul Taggart (eds), *Opposing Europe? The Comparative Party Politics of Euroscepticism.* Oxford: Oxford University Press, 2008.

Szczerbiak, Aleks, *Poland within the European Union. New Awkward Partner or New Heart of Europe?* London – New York: Routledge, 2012.

World Bank, *Czech Republic: Toward EU Accession – Main Report.* Washington, D.C.: World Bank, 1999.

Further literature

Abedin, M Farid Bin, 'Game Theory and Ethics'. *Central European Political Science Review* 19, no 74 (2018), 55–82.

Bugge, Peter, 'Czech Perceptions of the Perspective of EU Membership. Havel vs Klaus'. *EUI Working Paper* no 10 (2000), Florence: European University Institute, Robert Schuman Centre.

Díez Medrano, Juan, *Framing Europe. Attitudes toward European Integration in Germany, Spain, and the United Kingdom.* Princeton: Princeton University Press, 2003.

Grabbe, Heather, 'European Union Conditionality and the Acquis Communautaire'. *International Political Science Review* 23, no 3 (2002), 249–268.

Harmsen, Robert and Menno Spiering, 'Euroscepticism and the Evolution of European Political Debate,' in *Euroscepticism: Party Politics, National Identity and European Integration,* ed. by Robert Harmsen and Menno Spiering. Amsterdam – New York: Editions Rodopi B.V, 2004, 13–35.

Henderson, Karen (ed.), *Back to Europe. Central and Eastern Europe and the European Union.* London–Philadelphia: UCL Press, 1999.

Whitehead, Laurence, 'Twenty-five Years of Freedom, and Various Shades of Grey'. *Central European Political Science Review* 17, no 63 (2016), 11–30.

Vákát

Részvétel és választások

Vákát

Mészáros József – Syi

Politikai folytonosság és változás Magyarországon – Nyolc választás adataiból

Bevezetés

Jelen tanulmányban a rendszerváltás óta eltelt harminc év során megtartott nyolc parlamenti választás eredményeit szeretnénk röviden elemezni – elsősorban a pártlistás adatokra fókuszálva. Írásunk a választási adatok elemzésével foglalkozó korábbi tanulmányokhoz képest abban jelenthet újdonságot,[1] hogy a nyolc választás adatait nem külön-külön, hanem egyben – egyetlen, integrált, névterekkel támogatott adatbázisba rendezve – vizsgáljuk.[2]

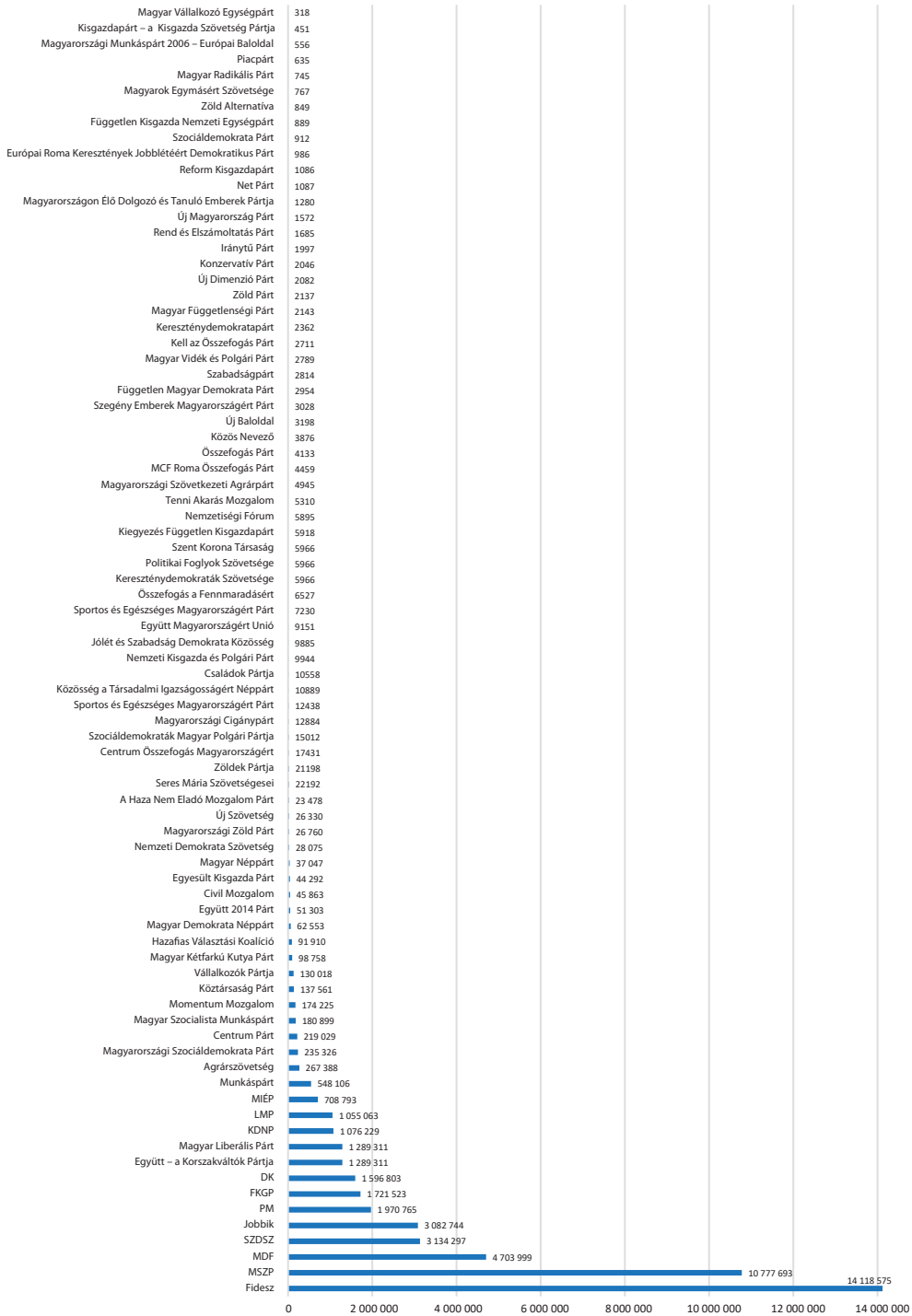
1990 óta nyolc parlamenti választást tartottak, ahol pártlistákra, illetve egyéni képviselőjelöltekre lehetett szavazni. A nyolc választás során 110 pártlistán keresztül 95 párt, illetve 8247 egyéni jelölt közül lehetett választani. Ha összegezzük a nyolc választás során a pártlistákra leadott szavazatokat *(1. ábra),* akkor egyből levonhatunk egy – egyébként triviális – következtetést: a harminc év során a parlamenti versenyben elindult pártoknak és jelölteknek csupán a töredéke ért el számottevő eredményt, jelentősebb politikai befolyást.

Hasonló eloszlást kapnánk akkor is, ha a pártok által támogatott jelöltek szavazatait összegeznénk az adott pártra vonatkozóan. Érdekes tény, hogy a pártpreferenciák – nyolc választás aggregált adatai alapján – hatványeloszlást követnek. A „látható" pártok azok, amelyek valamely időszakban bekerültek a parlamentbe, míg a „láthatatlan" többségnek ez nem sikerült. Mindezek alapján elemzésünk során érdemes a parlamentbe bekerült pártok pártlistás eredményeire fókuszálnunk. Nézzük meg elsőként a parlamenti pártok választási eredményeit *(1. táblázat)*!

[1] Mészáros József – Szakadát István: *Magyarország politikai atlasza*. Budapest, Konrad Adenauer Stiftung, 1995; Mészáros József – Szakadát István: *Magyarország politikai atlasza*. Budapest, Osiris, [1999] 2005; Mészáros József – Szakadát István – Speiser Ferenc – Solymosi Norbert: Political and social statistics geodatabase. In J. Suarez – Béla Markus (szerk.): *Shaping the Future of Geographic Information Science in Europe. Proceedings of 9th AGILE Conference*. Székesfehérvár, University of West Hungary, 2006. 332–338; Mészáros József – Solymosi Norbert – Speiser Ferenc: Spatial Distribution of Political Parties in Hungary, 1990–2006. *Political Geography,* 26. (2007), 7. 804–823.

[2] Az elemzések, a táblázatok és a grafikonok a valasztas.hu oldalon elérhető parlamenti választási adatok, valamint a KSH által évente kiadott TSTAR-adatok felhasználásával, a BME-n épített, integrált – adatrendszer alapján készültek.

https://doi.org/10.36250/00983_12

1. ábra: Pártlistákra leadott összes szavazatok száma 1990–2018 között, pártonként
Forrás: a valasztas.hu, a KSH TSTAR és a BME integrált, idősoros adatrendszere alapján a szerzők szerkesztése

1. táblázat: Pártlistás szavazatok száma, 1990–2018

	1990	1994	1998	2002	2006	2010	2014	2018
KDNP	317 183	379 523	116 055		2 272 979	2 706 292	2 142 142	2 607 990
Fidesz	439 481	379 344	1 263 584	2 306 763				
MDF	1 213 825	633 770	139 915		272 831	136 895		
FKgP	576 256	476 272	617 779	42 338	838		8 040	
MIÉP		85 737	248 814	245 326		1 286		8 623
Jobbik					119 007	855 436	1 017 550	1 090 751
LMP						383 876	268 840	402 347
SZDSZ	1 050 452	1 065 889	353 260	313 084	351 612			
MSZP	534 898	1 781 504	1 446 051	2 361 997	2 336 705	990 428	1 289 311	681 454
DK								307 492

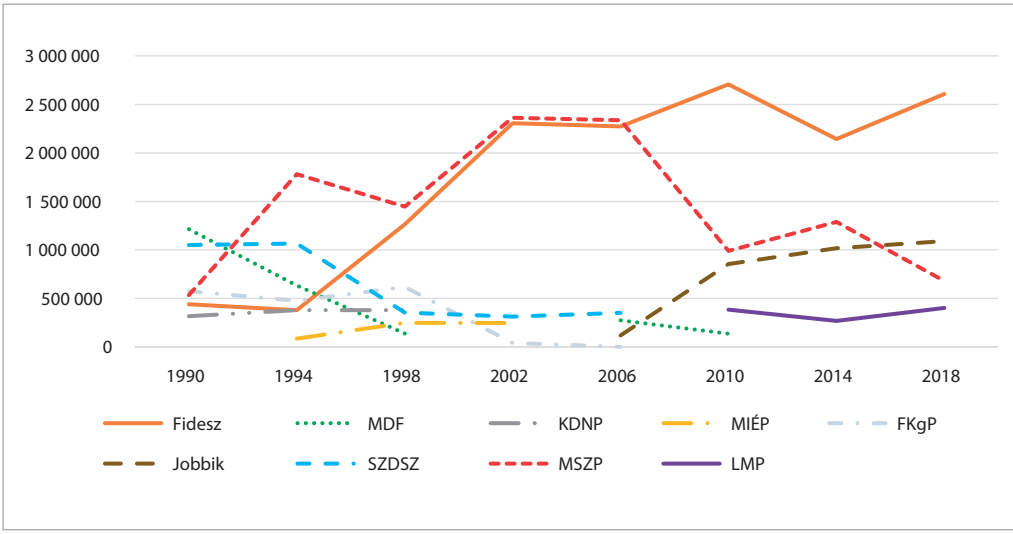
Forrás: a valasztas.hu, a KSH TSTAR és a BME integrált, idősoros adatrendszere alapján a szerzők szerkesztése

Az adatsor alapján megvizsgálhatjuk, hogy vajon igaz-e az a tézis, miszerint a parlamenti választási rendszer strukturális hatásaként a magyar pártrendszer fokozatosan halad a többpólusú rendszer felől a kétpólusú rendszer irányába. A megalapozottabb válaszhoz jó lenne még pár évet várni (a 2022-es választás feltételezhető kimenetele sok mindent „eldönthet" e téren), de azért néhány tendenciát a már most ismert adatok alapján is észrevehetünk. Az elég egyértelmű, hogy a politikai paletta jobb pólusán a Fidesz (és koalíciós partnere) tartózkodik. Az is látszik, hogy egyfelől voltak pártok, amelyek eltűntek a politikai színtérről (MDF, FKgP, MIÉP, SZDSZ), illetve új pártok is megjelentek (Jobbik, LMP, DK). Ma még megválaszolatlan kérdés, hogy mi van a másik oldalon, van-e (vagy a jövőben lesz-e) másik pólus. Annak érdekében, hogy szemléletesebbé tegyük a folyamatok értékelését, érdemes a táblázatos adatokat grafikonon is megjeleníteni *(2. ábra).*

Az ábráról leolvasható a Fidesz térnyerése először a jobboldalon 1998–2010 között, majd az egész politikai színtéren belül a 2010-es években. A grafikonon láthatjuk a rendszerváltó pártok eltűnését, illetve az új alakulatok megjelenését is. Az is szembeötlő, ahogy az MSZP „benyomult" a második pólust jelentő pozícióba az 1994-es és az 1998-as választások során, hogy aztán 1998–2010 között két domináns párt létezzen a magyar politikai életben. Azt, hogy a Fidesz sikerrel integrálta a jobboldali szavazókat, és képes volt azokat megtartani, megírtuk korábbi tanulmányainkban.[3] A 2010-es

[3] Mészáros et al. (2006): i. m.; Mészáros József – Solymosi Norbert: The Territorial Distribution of Hungarian Election Data. *Political Geography,* 26. (2007), 804–823; Mészáros et al. (2007): i. m.

választások utáni változások következményeit azonban ma még nem lehet egyértelműen megállapítani. A centrális erőtér 2010-es kialakulásával megszűnt az addig létező, de facto kétpólusú politikai pártstruktúra, a baloldali pólust addig birtokló MSZP helyzete megrendült, és a Fidesz mindkét oldalán megjelentek az új pártok. A 2014-es és a 2018-as választások érdemben nem változtattak a 2010-ben kialakult helyzeten.

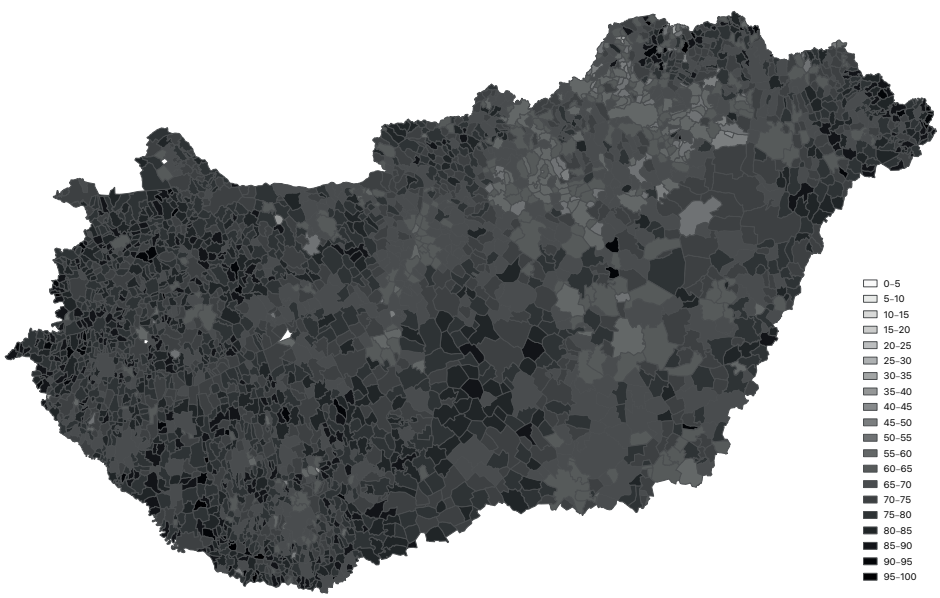
2. ábra: Pártlistás szavazatok száma, 1990–2018

Forrás: a valasztas.hu, a KSH TSTAR és a BME integrált, idősoros adatrendszere alapján a szerzők szerkesztése

Annak érdekében, hogy röviden értékelhessük, mi történt a 2010-es évek választásai során, érdemes pár adatsort térképen megmutatni. A térképeken a pártlistás eredmények eloszlását mutatjuk meg úgy, hogy a települési szavazatarányokat kétféle skála mentén jelenítjük meg. A bal oldali térképeken fix skálát alkalmazunk, ami annyit jelent, hogy az ilyen térképekre ugyanazon skála mentén rajzoljuk ki a szavazatarányokat. A jobb oldali térképekhez mindig az adott pártlista szavazatarányainak legkisebb és legnagyobb értéke közé generálunk saját skálát, így a különböző – akár a pártok, akár az idő szerint eltérő – térképek skálái különböznek egymástól. A fix skálás térképek az egyes pártlisták, illetve az időben egymást követő választási események összehasonlítására alkalmasak,

a saját skálás térképek a valamely pártlistára valamely időpontban leadott szavazatok regionális különbségeit képesek szemléletesebben mutatni.

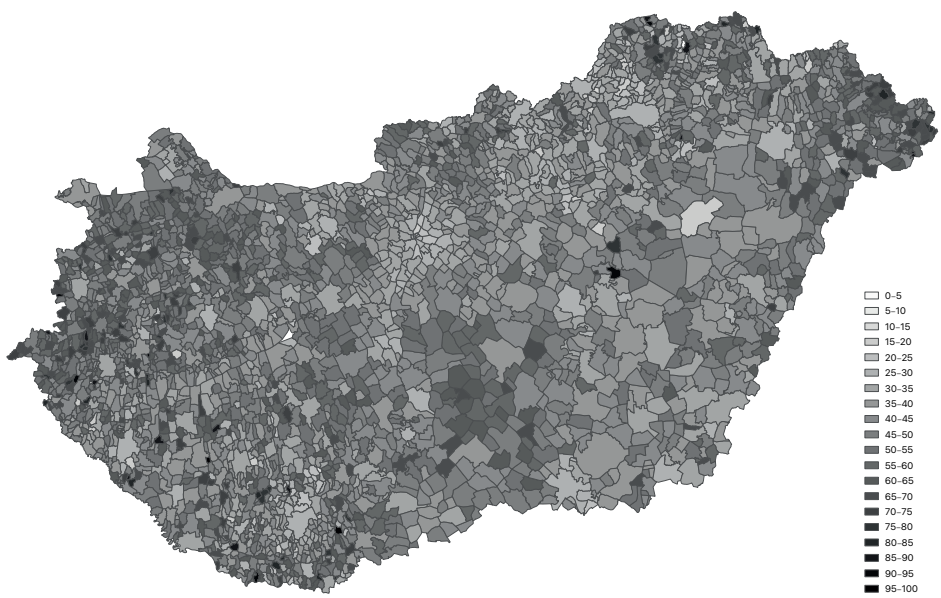
Először nézzük meg a Fidesz–KDNP eredményeit a három választás során. A fix skálájú térképeken – a több pártlistás adathoz képest – látszik az a szavazati fölény, amellyel a Fidesz–KDNP megnyerte ezt a három választást. Ez adta a centrális erőtér hivatkozási alapját. Az elemzés számára azonban érdekesebbnek tűnnek a saját skálás térképek, amelyek azt mutatják, hogy a kormánypárt önmagához képest hol szerepelt jobban, illetve rosszabbul ebben az időszakban. Mindhárom választás során jól teljesített a nyugati határvidéken, Nógrád és Borsod-Abaúj-Zemplén északi peremén, Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár keleti határvonalán, Baranya, Somogy déli részein, valamint a Duna–Tisza köze közepén. Relatíve rosszabb eredményeket ért viszont el a nagyvárosokban (kiváltképp Budapesten), illetve azok vonzáskörzeteiben, de az is feltűnő, hogy Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves, Jász-Nagykun-Szolnok, Csongrád és Békés megye kijelöl egy olyan körzetet, ahol a kormánypárt gyengébb eredményeket hoz.

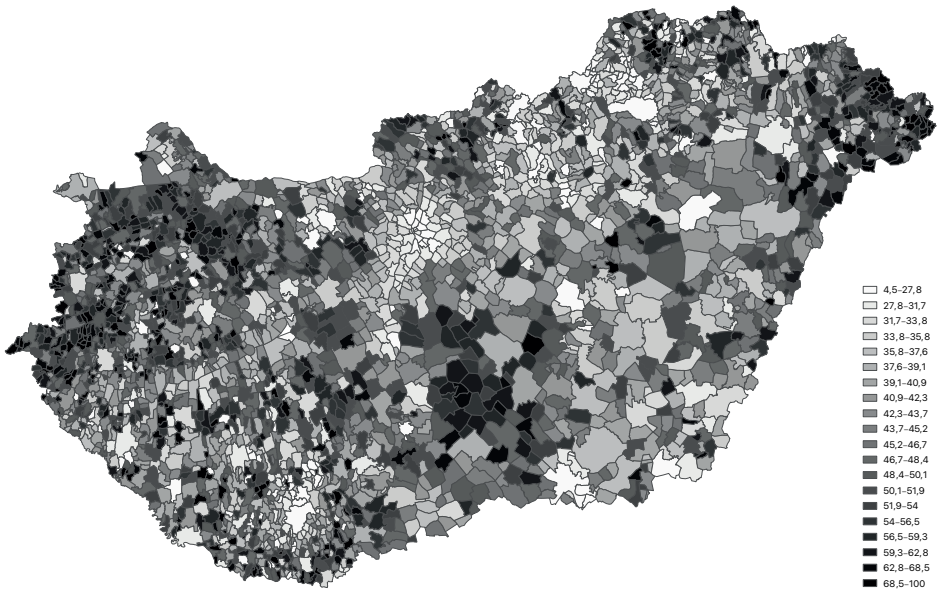
1. térkép: Fidesz–KDNP-pártlista, 2010, fix skála

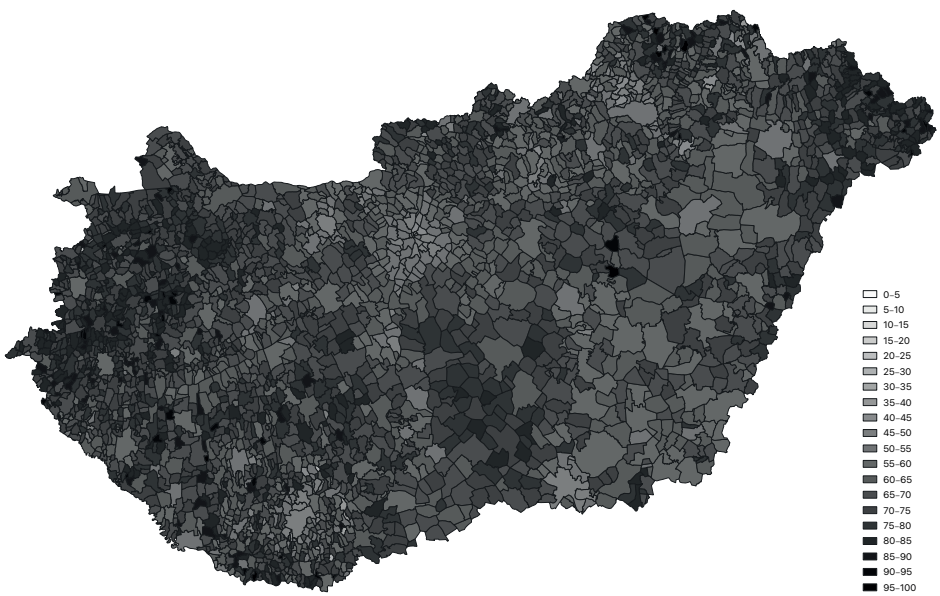
2. térkép: Fidesz–KDNP-pártlista, 2010, saját skála

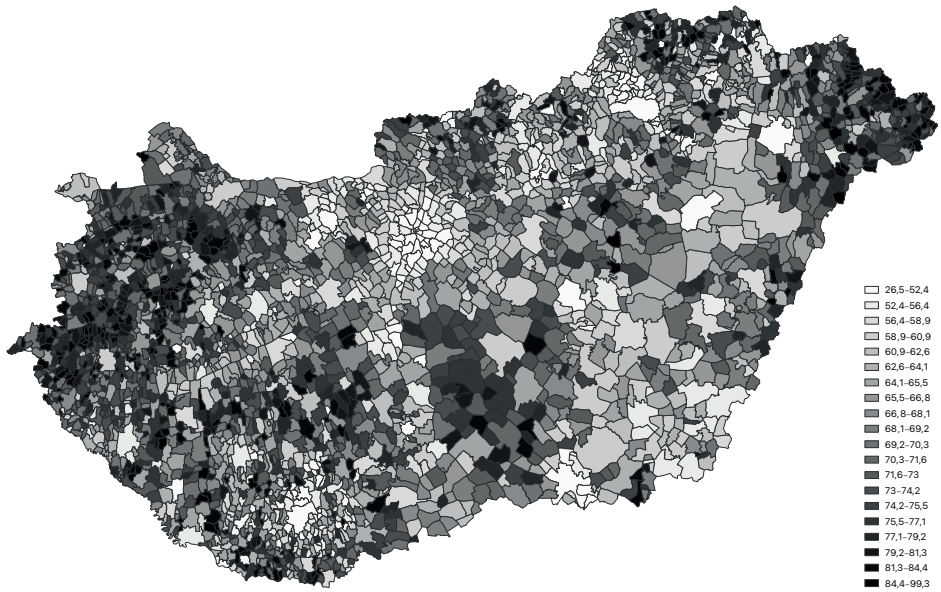
3. térkép: Fidesz–KDNP-pártlista, 2014, fix skála

4. térkép: Fidesz–KDNP-pártlista, 2014, saját skála

5. térkép: Fidesz–KDNP-pártlista, 2018, fix skála

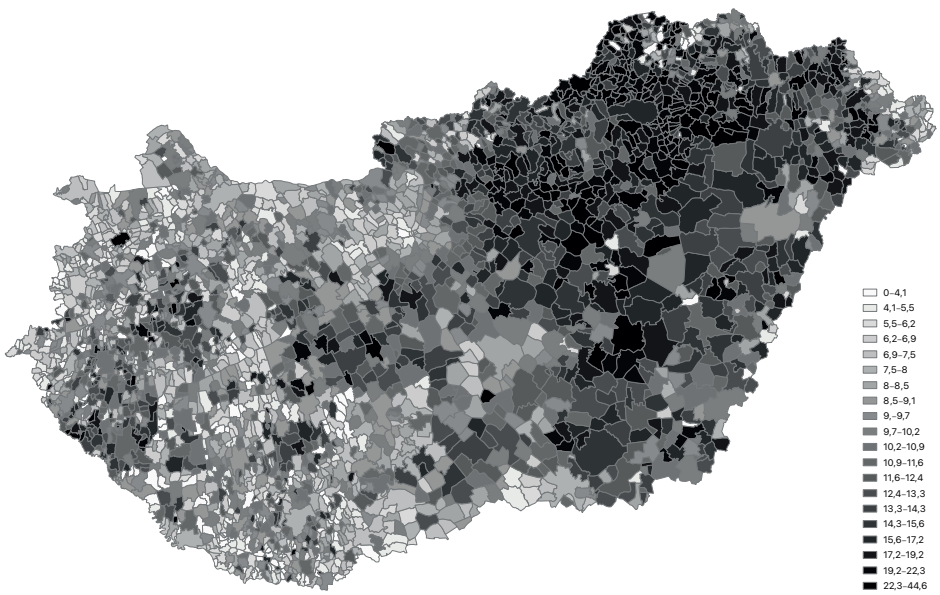
6. térkép: Fidesz–KDNP-pártlista, 2018, saját skála

Forrás: a valasztas.hu, a KSH TSTAR és a BME integrált, idősoros adatrendszere alapján a szerzők szerkesztése

A Jobbik, ez a centrális erőtér jobb pólusán álló politikai alakulat 2010-ben válik országos jelentőségű párttá, de persze a Fidesz–KDNP eredményeitől messze lemaradva. Ezt mutatja a három fix skálás térkép. Többet tudhatunk meg a Jobbik fogadtatásáról, ha a saját skálás térképeket nézzük. 2010-ben látványosan nagy a különbség a keleti, illetve a középső és a nyugati országrészek között, ami 2014-ben enyhülni látszik, de 2018-ra újra jól kivehetővé válik, hogy van egy erősebb Jobbik-szimpátiával bíró, Békés, Jász-Nagykun-Szolnok, Heves megye tengely körül „csoportosuló" klaszter. Említésre méltó mozzanat még az is, hogy Budapest és környéke, illetve a Balaton vidéke mennyire elutasítja a Jobbikot 2014-ben, miközben ez az elutasítás sem előtte, sem utána nem ennyire erős, viszont megjelennek más régiók, amelyek „tartózkodóbbakká" válnak 2018-ban (Tolna–Baranya, Duna–Tisza köze déli része, de érdekes az észak-borsodi körzet is).

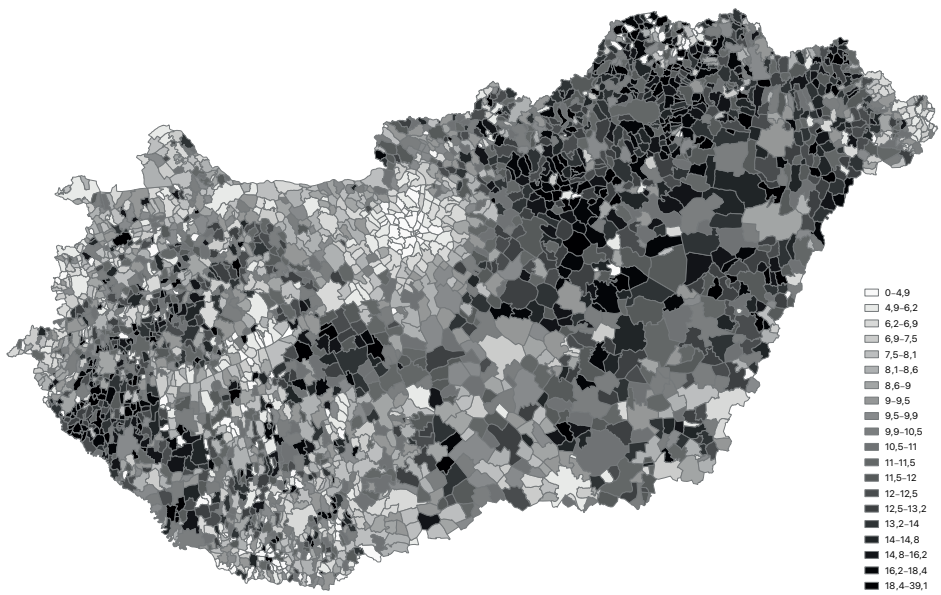
7. térkép: Jobbik-pártlista, 2010, fix skála

8. térkép: Jobbik-pártlista, 2010, saját skála

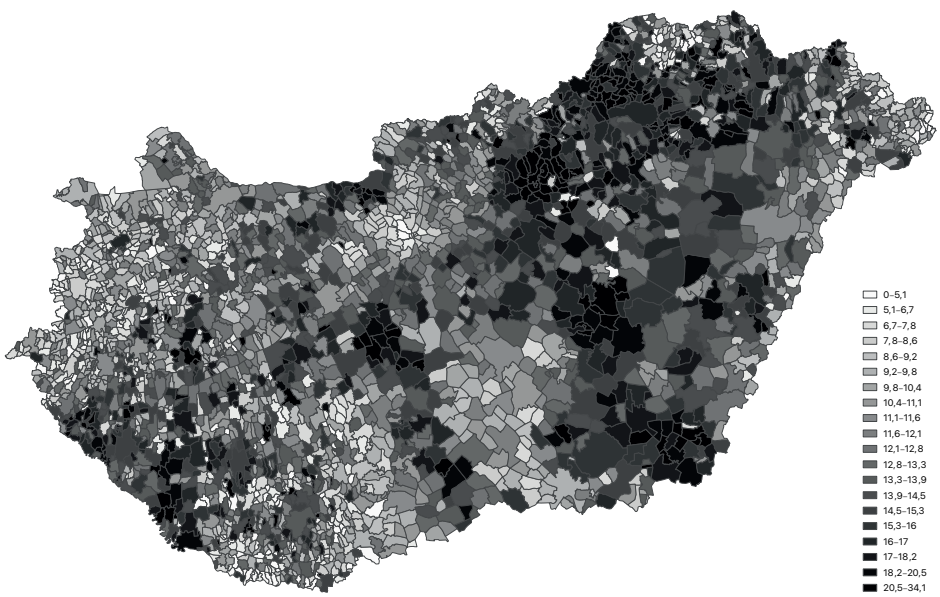
9. térkép: Jobbik-pártlista, 2014, fix skála

10. térkép: Jobbik-pártlista, 2014, saját skála

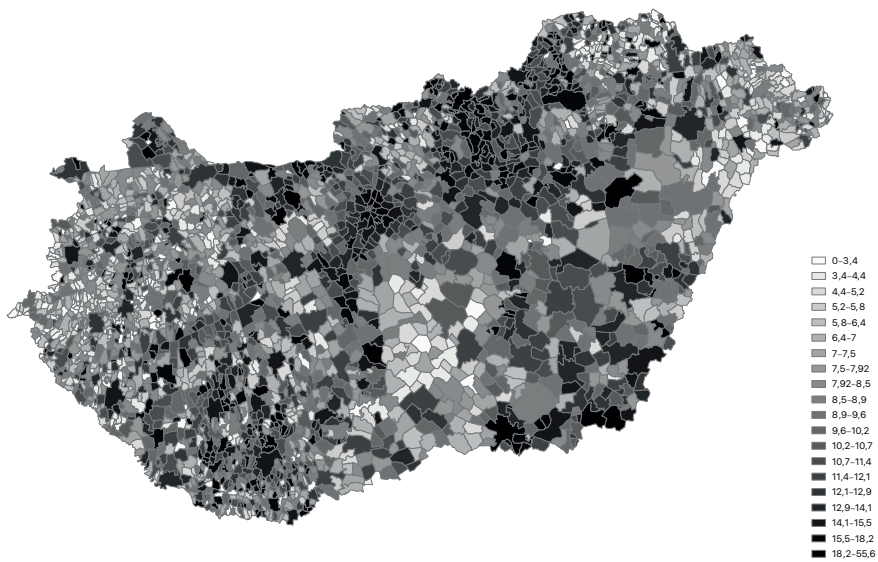
11. térkép: Jobbik-pártlista, 2018, fix skála

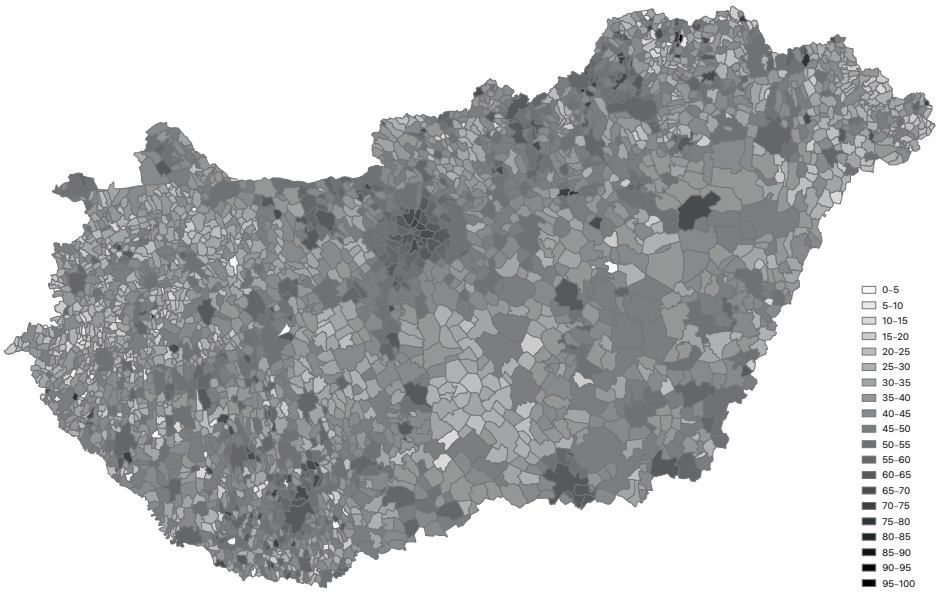
12. térkép: Jobbik-pártlista, 2018, saját skála

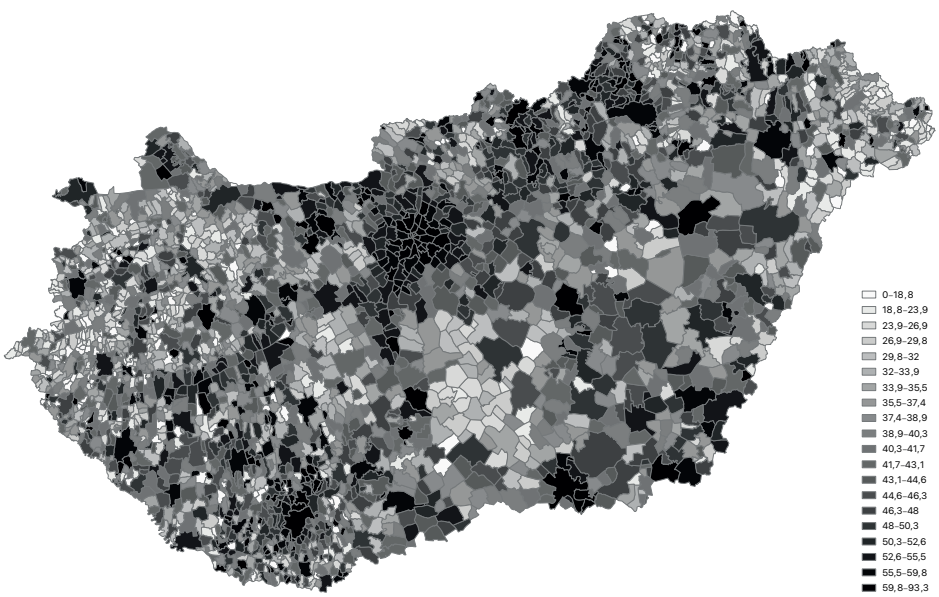
13. térkép: Baloldali blokk pártlista, 2010, fix skála

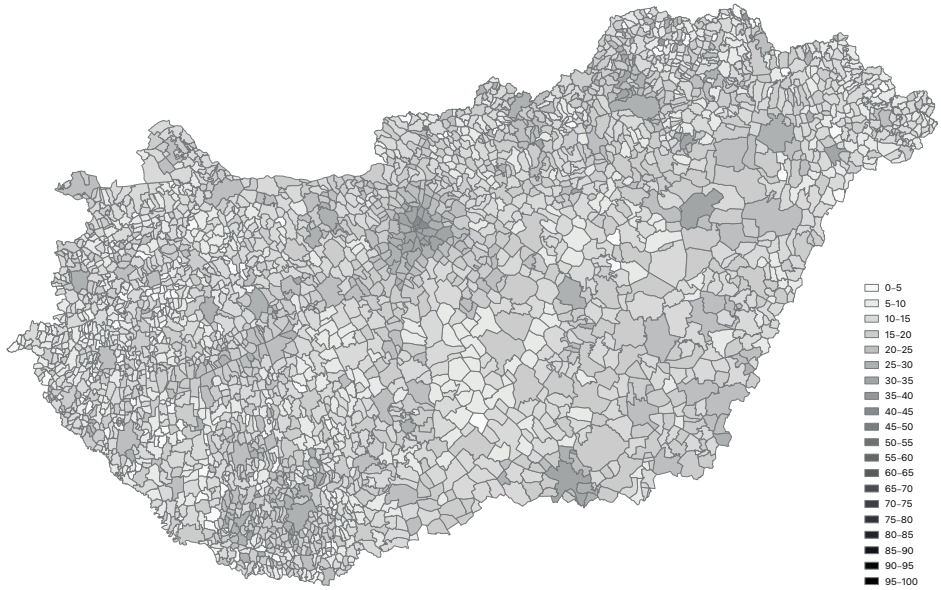
14. térkép: Baloldali blokk pártlista, 2010, saját skála

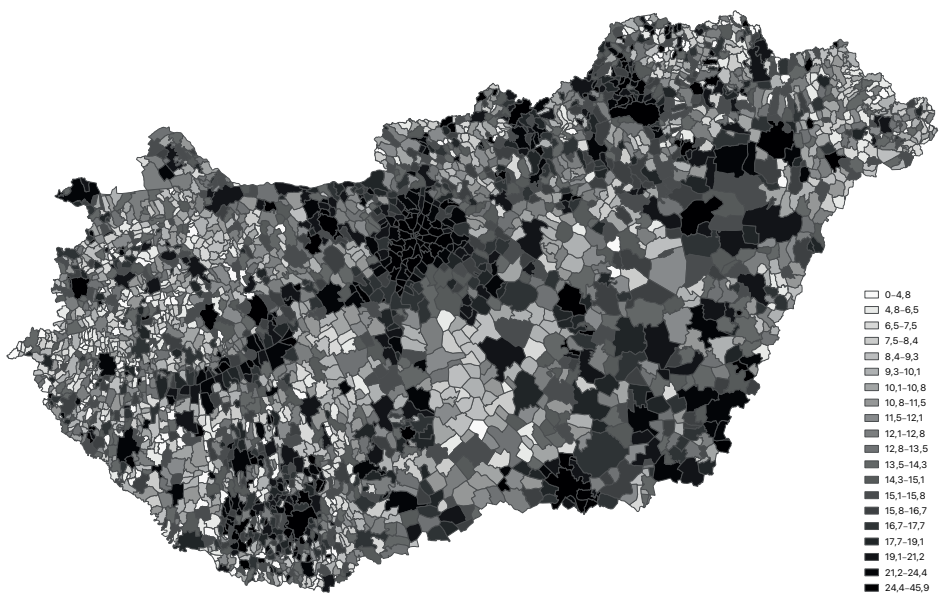
15. térkép: Baloldali blokk pártlista, 2014, fix skála

16. térkép: Baloldali blokk pártlista, 2014, saját skála

17. térkép: Baloldali blokk pártlista, 2018, fix skála

18. térkép: Baloldali blokk pártlista, 2018, saját skála

Forrás: a valasztas.hu, a KSH TSTAR és a BME integrált, idősoros adatrendszere alapján a szerzők szerkesztése

A 2010 után kialakult centrális erőtér bal pólusán kezdetben csak az MSZP helyezkedett el, de hamar megjelentek további pártok ezen az oldalon, ami az adott választási rendszeren belül megnehezítette a valódi ellensúlyképződés lehetőségét a pártpolitikai színtéren. A baloldali térfélen egymással (is) versengő pártok eredményeit együttesen mutató térképeken már a fix skálás rajzolatokban is szemmel kivehető néhány nagyobb város „balos" szimpátiája, amit a saját skálás térképeken már sokkal kontrasztosabban láthatunk (a „baloldali blokk" fiktív eredményei alatt itt az MSZP, a DK, a Párbeszéd, az Együtt 2014 és a Momentum összesített szavazatait számoltuk ki). A nagyvárosi baloldaliság mellett érdemes még kiemelnünk a Balaton-vidék egyre markánsabbá váló ilyen irányú „elköteleződését".

Az egyes pártlisták eredményeit értékelve többször utaltunk arra, hogy olykor összefüggések vehetők észre bizonyos településtípusok és egyes pártszimpátiák között. Érdemes ezt a kapcsolatot számszerűen is megvizsgálni. Ennek érdekében településkategóriákat alakítottunk ki a település mérete alapján, és megvizsgáltuk, milyen az e kategóriák viszonya a pártokra adott szavazatok mennyiségéhez. A *2. táblázat* mutatja a településkategóriák alapjellemzőit (mennyi az adott kategóriába tartozó települések összlakosságszáma, illetve hány település tartozik egy-egy kategóriába az idők során).

2. táblázat: A településkategóriák nagyságrendjei

A kategóriák határai	A kategórián belüli összes		…	A kategórián belüli összes		
	év	lakosságszám	településszám	…	év	lakosságszám	településszám
–1 000	1990	787 128	1 696	…	2018	762 907	1 797
1 000–2 000	1990	926 829	646	….	2018	899 157	622
2 000–4 000	1990	1 153 833	418	…	2018	1 081 124	394
4 000–10 000	1990	1 153 858	191	…	2018	1 174 243	197
10 000–20 000	1990	1 136 923	80	…	2018	1 222 235	88
20 000–40 000	1990	1 047 889	37	…	2018	950 089	34
40 000–100 000	1990	919 361	15	…	2018	911 599	15
100 000–400 000	1990	1 210 986	8	…	2018	1 019 116	7
400 000–	1990	2 018 035	1	…	2018	1 752 286	1

Forrás: a valasztas.hu, a KSH TSTAR és a BME integrált, idősoros adatrendszere alapján a szerzők szerkesztése

A három vizsgált pártalakulat eredményei és a településkategóriák közti kapcsolatokat tüntettük fel a következő táblázatokban *(3., 4. és 5. táblázat).* A legerősebb és „leglátványosabb" összefüggést a Fidesz–KDNP esetében fedezhetjük fel. Szemben az 1998-as választásokkal, amikor nincs semmilyen összefüggés a vizsgált két dimenzió között, 2002-ben már felbukkan az a mintázat, amely azóta csak erősödik, hogy a Fidesz–

KDNP-pártpreferencia egyre erősebbé válik a település lélekszámának csökkenésével. Az első Fidesz-kormány négy éve alatt alakult ki az a Fidesz-kép, amely tartósan képes fenntartani ezt a preferenciamintázatot.

3. táblázat: A Fidesz–KDNP szavazataránya településnagyság szerint

	0–1 000	1 000–2 000	2 000–4 000	5 000–10 000	10 000–20 000	20 000–40 000	40 000–100 000	100 000–400 000	400 000–
1990	6,9	7,3	7,4	7,7	8,3	9,5	9,7	8,8	11,5
1994	7,0	7,2	6,8	7,1	7,2	7,2	7,5	8,0	6,2
1998	27,6	27,0	26,7	27,0	28,2	28,2	31,1	32,2	26,5
2002	51,7	47,7	46,1	43,7	42,0	39,5	39,0	40,5	31,6
2006	51,1	47,6	46,4	44,6	42,4	40,1	39,7	40,0	35,1
2010	62,5	58,3	56,5	54,8	53,2	49,9	50,3	50,5	46,3
2014	52,8	49,4	48,6	46,4	44,0	41,5	40,2	39,8	38,5
2018	59,5	56,4	54,0	51,5	47,4	44,6	43,7	42,4	38,1

Forrás: a valasztas.hu, a KSH TSTAR és a BME integrált, idősoros adatrendszere alapján a szerzők szerkesztése

Ha hosszú idősort szeretnénk vizsgálni ebben a dimenzióban, akkor újra az MSZP adatait kell elővennünk, hogy mondhassunk valamit a baloldali térfélről is. Az adatok alapján azonban nem tudunk olyan erős állítást tenni, mint a Fidesz esetében. Az 1990-es évekhez képes megfigyelhető ugyan egy kismértékű elmozdulás a 2000-es évekre, amikor is a nagyobb városokban magasabbra nő a baloldali szavazási hajlandóság, de ez az összefüggés se nem olyan erős, se nem olyan tartós, mint amilyet a Fidesz esetében láttunk.

4. táblázat: Az MSZP szavazataránya településnagyság szerint

	0–1 000	1 000–2 000	2 000–4 000	5 000–10 000	10 000–20 000	20 000–40 000	40 000–100 000	100 000–400 000	400 000–
1990	9,1	9,4	9,0	9,9	11,4	10,7	12,0	11,0	12,9
1994	28,6	30,7	30,8	31,5	34,0	33,1	35,8	33,8	35,2
1998	29,2	31,0	31,2	31,1	32,4	32,9	33,8	33,7	33,1
2002	35,7	38,9	40,0	41,3	42,4	43,8	43,8	44,1	44,1
2006	38,5	41,3	42,0	43,0	43,6	44,8	44,4	45,1	43,8
2010	14,4	15,1	15,3	16,5	18,1	20,6	21,9	20,8	25,3
2014	17,2	18,9	19,7	21,9	24,7	27,1	29,6	29,3	36,8
2018	7,7	8,6	9,0	10,1	11,2	12,5	13,6	14,8	18,1

Forrás: a valasztas.hu, a KSH TSTAR és a BME integrált, idősoros adatrendszere alapján a szerzők szerkesztése

A Jobbik esetében még kevesebbet állíthatunk. Csak azt olvashatjuk ki az adatokból, hogy Budapesten sosem tudott komoly sikert elérni a párt, egyébként nem fedezhető fel semmilyen értékelhető kapcsolat a jobbikos szavazók és a településméret között.

5. táblázat: A Jobbik szavazataránya településnagyság szerint

	0–1 000	1 000–2 000	2 000–4 000	5 000–100 00	10 000–20 000	20 000–40 000	40 000–100 000	100 000–400 000	400 000–
2006	1,9	2,0	2,1	2,1	2,3	2,3	1,9	1,7	2,9
2010	17,0	19,6	20,2	19,7	18,9	17,7	15,3	15,0	10,8
2014	24,0	25,3	24,8	24,3	22,8	21,9	19,8	20,1	12,1
2018	20,1	21,8	22,3	22,6	22,0	21,7	20,1	19,5	12,9

Forrás: a valasztas.hu, a KSH TSTAR és a BME integrált, idősoros adatrendszere alapján a szerzők szerkesztése

Egy alaposabb elemzés során lehetne még keresni (és találni) további fontos és érdekes összefüggéseket a pártpreferenciák és más változók között, de erre itt nincs elég hely.

Ha az adatok elemzésébe a pártlistás adatok mellett bevonjuk az egyéni jelöltekre leadott szavazatokat is, akkor észrevehetünk egy másik fontos jelenséget: a választók egyre inkább politikai pártot, mintsem jelöltet támogatnak. Természetesen mindig vannak (és nyilván lesznek is) olyan esetek, amikor jelentős eltérés volt (lesz) a pártlistára és a párt által támogatott jelöltre adott szavazatok nagyságrendje között (nyilván az érintett választókerületeken belül), de ha megnézzük a pártlistákra, illetve az egyéni jelöltekre adott szavazatok közti szórást az egész időszakra, akkor tehetünk néhány állítást *(6. táblázat).*

6. táblázat: A pártlistás és pártjelöltszavazatok közötti szórás, 1990–2018

	1990	1994	1998	2002	2006	2010	2014	2018
Fidesz	41,0	29,4	14,5	8,0	6,4	5,8	3,1	3,5
MSZP	21,2	7,9	9,8	7,5	8,7	11,5	4,2	57,3
Munkáspárt	13,6	11,8	12,4	11,9	28,4	33,8	11,3	36,8
MDF	12,9	13,3		8,0	76,6	42,8		
SZDSZ	30,6	13,3	32,6	46,6	99,7			
MIÉP		23,3	15,4	19,6	17,3	98,0		29,8
KDNP	14,3	20,3	26,7		6,4	5,8	3,1	3,5
Jobbik					17,3	7,2	4,4	29,0
FKgP	17,0	11,9	11,8	65,7	127,5		55,0	

Forrás: a valasztas.hu, a KSH TSTAR és a BME integrált, idősoros adatrendszere alapján a szerzők szerkesztése

A Fidesz esetében egyértelműen látszik, ahogy választásról választásra csökken a pártlistára és jelöltekre adott szavazatok közti különbség. 1990-ben még nagy a szórás a kétféle adat között, ami érthető, hiszen akkoriban a pártok nagy része és a jelöltek túlnyomó többsége ismeretlen volt a választópolgárok előtt. Az idő múlásával azonban a párt erős brandje „elnyomta" a jelöltek egyéniségét, vagyis ebben az esetben igaz az a tétel, hogy a szavazók elsődlegesen a pártot, nem pedig a jelölteket választották.

Más pártok esetében már nem ennyire tiszta a kép. Az MSZP 2006-ig a Fideszéhez hasonló mintát követett, azonban utána nagyobb szórás is megjelenik, a többi pártnál pedig még nehezebb erős tendenciát felfedezni ezen a téren. Ezt magyarázhatjuk egyfelől a pártok pártrendszeren belül elfoglalt – gyakran változó – helyzetével, különösen az ellenzéki oldalon megfigyelhető, 2018-as helykereséssel, másfelől a pártok belső káderpolitikájával. Ez utóbbihoz érdekes adalék az alábbi adatsor, amely a pártok által állított jelöltek számát mutatja a teljes időszakon belül *(7. táblázat).*

7. táblázat: A pártok által indított jelöltek száma, 1990–2018

Párt	Jelöltek száma
MDF	711
MSZP	645
KDNP	624
FKgP	610
SZDSZ	570
Fidesz	565
MIÉP	489
Munkáspárt	438
Jobbik	373
LMP	244
DK	142

Forrás: a valasztas.hu, a KSH TSTAR és a BME integrált, idősoros adatrendszere alapján a szerzők szerkesztése

Az adatokat természetesen annak figyelembevételével kell értékelnünk, hogy nem mindegyik párt szerepelt az összes választáson, de azért még így is jól látható különbségek vannak a pártok káderpolitikájában. A legélesebb ellentét az MDF és a Fidesz stratégiája között figyelhető meg, hiszen az MDF, noha nem is szerepelt valamennyi választáson, mégis a legtöbb képviselőjelöltet „próbálta ki", szemben a Fidesszel, amely viszont a többiekhez képest jóval kevesebb káderrel vitte végig a harminc évet. Ez annak fényében még különlegesebb, hogy a párt a teljes időszak nagyobbik részében koalíciós partnerrel együtt indult a választáson (az is igaz viszont, hogy az MDF nagyobb számértékéhez hozzájárult az is, hogy az 1998-as választáson a Fidesszel közös pártlistán sok olyan káder szerepelt, aki inkább a Fideszhez és nem az MDF-hez kötődött, míg 1998 előtt, illetve 1998 után az MDF a saját holdudvarában kereste a jelöltjeit).

A jelöltek között vannak olyanok, akik több választáson is indultak, de a többség csak egyszer mérette meg magát *(8. táblázat).*

8. táblázat: Hány választáson indultak a jelöltek, 1990–2018

Hány választáson volt jelölt	8	7	6	5	4	3	2	1
Jelöltek száma	3	10	40	90	172	399	1041	6492

Forrás: a valasztas.hu, a KSH TSTAR és a BME integrált, idősoros adatrendszere alapján a szerzők szerkesztése

A három képviselő, aki mind a nyolc választáson jelölt volt, Varga Mihály, Kósa Lajos és Helmeczy László. Előbbi kettő mindegyik választáson bekerült a parlamentbe, utóbbi csak egyetlen alkalommal lett képviselő (1998-ban), viszont ő a legtöbbször pártot váltó jelölt a mezőnyben, hiszen volt független, aztán a Fidesz, az MDF, a Centrum, a 2014-es baloldali összefogás, végül a DK jelöltje is az idők során. A hétszeres jelöltek között egyetlen MSZP-s politikus fordul elő, a többi fideszes.

Ha az elmúlt harminc évet egyetlen perióduskénti értelmezzük, megnézhetjük azt is, hogy a parlamenti képviselők közül kik voltak azok, akik a legtöbb időt töltötték el a parlamentben. Öt olyan politikus van, aki a rendszerváltás utáni első szabad választások óta folyamatosan parlamenti képviselő: Orbán Viktor, Kövér László, Németh Zsolt, Kósa Lajos, illetve Varga Mihály, aki három hónapos „késéssel" került be a parlamentbe 1990-ben *(9. táblázat).*

9. táblázat: Képviselők parlamenti tagságának időtartama, 1944–2020 között (2020. december 4-éig)

1.	Bognár József	44 év 10 hó 23 nap	23.	Kósa Lajos	30 év 6 hó 14 nap
2.	Pesta László	44 év 8 hó 18 nap	24.	Orbán Viktor	30 év 6 hó 14 nap
3.	Nyers Rezső	44 év 8 hó 6 nap	25.	Kövér László	30 év 6 hó 14 nap
4.	Apró Antal	43 év 11 hó 14 nap	26.	Németh Zsolt	30 év 6 hó 14 nap
5.	Barcs Sándor	42 év 8 hó 15 nap	27.	Erdei Ferenc	30 év 5 hó 2 nap
6.	Kádár János	42 év 4 hó 24 nap	28.	Cservenka Ferencné	30 év 4 hó
7.	Nánási László	40 év 10 hó 25 nap	29.	Varga Mihály	30 év 3 hó 13 nap
8.	Gáspár Sándor	39 év 1 hó 25 nap	30.	Sarlós István	30 év 2 hó 16 nap
9.	Kállai Gyula	37 év 8 hó 20 nap	31.	Németh Károly	29 év 7 hó 23 nap
10.	Gosztonyi János	37 év 8 hó	32.	Bartha Tibor	29 év 7 hó 23 nap
…	…	…	33.	Aczél György	29 év 3 hó 27 nap

Forrás: a valasztas.hu, a KSH TSTAR és a BME integrált, idősoros adatrendszere alapján a szerzők szerkesztése

Ha a parlamenti tagság összidejét az életkorra vetítve képezünk új mutatót, akkor ennek alapján az öt fideszes politikus már a lista elejére kerül.

10. táblázat: Képviselők parlamenti tagságának időtartama életkoruk arányában, 1990–2020 között (2020. december 4-éig)

1.	Varga Mihály	54%
2.	Kósa Lajos	53%
3.	Németh Zsolt	53%
4.	Orbán Viktor	53%
5.	Kövér László	50%

Forrás: a valasztas.hu, a KSH TSTAR és a BME integrált, idősoros adatrendszere alapján a szerzők szerkesztése

Ugyan egy politikus súlyát nem a parlamenti képviselői tagság ideje mutatja, de azért jelképes ez a számsor. Ha a politikát nem a pártszavazatok, nem a szervezetek szintjén, hanem a pártpolitikusok, a személyek szintjén szemléljük, akkor is kitűnik, hogy a rendszerváltozás óta eltelt három évtizedre a Fidesz és politikusai voltak a legnagyobb hatással.

Összegzés

Tanulmányunkban az elmúlt harminc év nyolc választásának néhány, megítélésünk szerint fontos elemét szerettük volna bemutatni. Az adatokból nyilvánvaló, hogy az elmúlt időszak domináns politikai erejévé a Fidesz vált, és így természetesen a Fidesz politikusai azok, akik a leghosszabb időn keresztül voltak képesek jelentős befolyást gyakorolni a politikai életre. Duverger első törvénye (az egyfordulós többségi rendszer kétpártrendszer kialakulására hajlamosít) az elmúlt időszakban csak részlegesen érvényesült, azaz a jobboldal kvázi egypárti tömbbe szerveződése megvalósult, míg „baloldalra" a törvény egyelőre nem hatott. Az elkövetkezendő időszak egyik legfontosabb kérdése az lesz, hogy milyen pártrendszer alakul ki hosszabb távon Magyarországon, illetve az egyes politikai tömbök mely választói réteget, mely választói szegmenseket képesek stabilan megszólítani és beágyazódni az adott társadalmi szövetbe.

Felhasznált irodalom

Mészáros József – Solymosi Norbert: The Territorial Distribution of Hungarian Election Data. *Political Geography,* 26. (2007), 804–823.

Mészáros József – Solymosi Norbert – Speiser Ferenc: Spatial Distribution of Political Parties in Hungary, 1990–2006. *Political Geography,* 26. (2007), 7. 804–823.

Mészáros József – Szakadát István: *Magyarország politikai atlasza*. Budapest, Konrad Adenauer Stiftung, 1995.

Mészáros József – Szakadát István: *Magyarország politikai atlasza*. Budapest, Osiris, [1999] 2005.

Mészáros József – Szakadát István – Speiser Ferenc – Solymosi Norbert: Political and social statistics geodatabase. In J. Suarez – Béla Markus (szerk.): *Shaping the Future of Geographic Information Science in Europe. Proceedings of 9th AGILE Conference*. Székesfehérvár, University of West Hungary, 2006. 332–338.

Ajánlott irodalom

Mészáros József – Mérő Csaba – Molnár D. László: Az aggregált adatok felbontásának lehetőségei: (az ökológiai kapcsolat problémája). *Szociológiai Szemle,* 16. (2006), 3. 3–18.

Mészáros József – Szakadát István: Az elmúlt húsz év választásai. In Sándor Péter – Stumpf Anna – Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évhuszadkönyve. Kormányzati rendszer a parlamenti demokráciában 1988–2008*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, CD, 2009.

Vákát

Simon János

Él-e még a politika mint tudomány Magyarországon?

A választás szabadsága és az igazság a politikában

„Szeretem Platónt, de az igazságot még jobban szeretem."
Arisztotelész

Bevezetés

Alábbi elemző írásunkban a három évtizede szabad ország politikai rendszerének egy-egy szegmenséhez kapcsolódó három témakört járunk körbe: az intézményrendszert, a magyar demokrácia karakterét és a pártversenytér átalakulását, formálódását. Szakmailag választ kereshetünk arra a kérdésre, hogy hazánkban milyen erők kormányoztak az elmúlt harminc évben, és melyek voltak a legfontosabb politikai jellegű struktúrageneráló tényezők, és azok milyen irányokba mozdultak. Választ keresve erre az átalakulási folyamat két kérdéskörét tekintjük át röviden: az egyik a pártrendszer és a pártversenytér alakulása (1989–2020); a másik a politikatudománynak és/vagy a politológusoknak a halála.

A pártrendszer és a pártversenytér alakulása (1988–2020)

Fontos számításba vennünk, hogy a magyar társadalom struktúrája történelmi élményeiben, kulturálisan értékeiben és szocializációs élményeiben is „erősen tagolt", ami azt jelenti, hogy a preferenciák nemcsak egymásra épültek, de egymás mellett is léteznek, gyakran nagyon is elkülönülten, egymással szöges ellentétben. (Ez utóbbira példa, hogy az emberek egyes csoportjai ma is mennyire másként értelmezik az 1944. márciusi német megszállást, az 1945-ös szovjet megszállást vagy az 1956-os orosz katonai inváziót.)

Ezért van az is, hogy a preferenciákban egyaránt megtalálhatók a választói csoportok között az 5%-os küszöb fölötti arányban a szociáldemokrata, a liberális, a konzervatív, a baloldali és jobboldali, a kozmopolita és a nemzeti, a radikális és a mérsékelt választói csoportok (és akkor még nem beszéltünk a nemzeti kisebbségekről vagy a környezetvédőkről és a nemi másságok hangsúlyozóiról). Ez a társadalomban meglévő erős politikai tagoltság okozza, hogy Magyarországon nincsen társadalmi igény a kétpártrendszerre, legfeljebb csak a pártok időleges szövetségére.

A szocializációból és élményekből kialakult identitásokra és bizalmakra épülnek a pártpreferenciák – ha a kínálati piacon tényleg van számukra több párt. Csak a pártokon, a pártversenytéren és a kampányon múlik, hogy e választói csoportok a maguk

https://doi.org/10.36250/00983_13

preferenciáival kapcsolódnak-e pártokhoz (elmennek-e szavazni?), és ha igen, mely pártokhoz kapcsolódnak.

A modern kori versenydemokráciákat vizsgáló társadalomtudományok egyik legfontosabb kérdése az, hogy milyen tényezők és preferenciák határozzák meg a választások eredményeit.[1] Nagyobb szakmaisággal így is megfogalmazhatnánk a kérdést: melyek a legfontosabb struktúrageneráló viszonyok a választás kimenetelében?

A posztkommunista közép-európai régióban sokan a demokrácia stabilitásának fontosságát helyezik a középpontba, s ennek megfelelően a pártfejlődésből nézve elemzik a pártversenyt, a pártfejlődésben különböző egymás utáni fejlődési szakaszokat (típusokat) megkülönböztetve, úgymint hegemón, polarizált, fragmentált és pluralista pártrendszereket.[2] Az új demokráciáknál sokan a pártok gyengeségében és törékenységében látják az okát annak, hogy gyakran változnak a választási rendszerek.[3] Kétségtelen, hogy a pártok változékonysága nagyon erősen hat a választási eredményekre, és ez ráirányította figyelmünket egy mélyebb összefüggésre, mégpedig a pártok közötti viszonyok, szövetségi politikák alakulására. Nevezzük ezt politikai versenytérnek. Amikor a magyar példát elemezzük, akkor ez utóbbit, vagyis a pártversenytér alakulását vesszük górcső alá a pártok és szövetségi politikájuk alapján.

A továbbiakban azt nézzük meg, hogyan alakult át Magyarországon a pártverseny-tér és annak szereplői, a pártok. Előrebocsátjuk, hogy számunkra nem kérdéses, hogy hazánkban harminc éve demokratikus rendszer működik (jogilag, szervezetileg), még ha voltak is olyan rövidebb időszakok, amelyekben a hatalom gyakorlásának módszerét tekintve diktatórikus volt, – a jogi keretekből kilépve – jogtalanul erőszakot alkalmaztak (például 2006-ban).

Ha abból indulunk ki, hogy nemcsak a választási rendszer, de a pártok rendszere és maga a pártversenytér is döntően befolyásolja az eredményeket, akkor az elmúlt harminc évet ilyen szempontból is vizsgálnunk kell. Megítélésünk szerint e korszak politikai versenytere egymást követően négy szakaszra osztható: egy sokpártira, egy többpártira, egy domináns kétpártira és egy kétpólusú többpárti versenytérre. Ezek időben az alábbiak szerint tagozódtak:

- a „pluralizált sokpárti rendszer" (a pártok kialakulásának időszaka: 1988–1990),
- a „stabilizálódó többpártrendszer időszaka" (a konszolidálódó pártok időszaka: 1990–2010),
- a „domináns két és fél pólusú többpártiság" (2010–2018),
- a kétpólusú többpártiság az önkormányzati választásokon (2019–).

[1] John C. Harsanyi: Rational-Choice Models of Political Behavior vs. Functionalist and Conformist Theories. *World Politics,* 21. (1969), 4. 513–538.

[2] Jack Bielasiak: Substance and Process in the Development of Party Systems in East Central Europe. In *Communist and Post-Communist Studies,* 30. (1997), 1. 23–44.

[3] Simon János: Comparative Electoral System in Central Europe. *International Political Science Review,* 4. (1997). 361–380; Josep Colomer: Party System Effects on Electoral Rules. In Erik Herron – Robert Pekkanen – Matthew Soberg (szerk.)*: The Oxford Handbook of Electoral Systems*. New York, Oxford, 2017.

A „pluralizált sokpárti rendszer" (1988–1990)

Ez az 1988–1990-es pártosodás, a politikai rendszerváltás, a pártok kialakulásának időszaka. A pártversenytér alakulása szempontjából ezt a pártosodás kezdetétől lényegében az első szabad választásokig tartó időszakot „pluralizált sokpárti rendszernek" nevezhetjük. Kezdete a protopártok kialakulásának időszakára tehető, a közéleti vitakörök korára, a szólásszabadság, a gyülekezési szabadság és az egyesülési törvény elfogadásának idejére.

Az új társadalmi mozgalmak párttá alakulása (MDF, SZDSZ, Fidesz) és a retropártok (MSZDP, FKgP, KDNP) újjáalakulása lendületet adott a pártállami rendszer lebontásának, különösen a számukra sikeres időközi választások során. 1990 elejére már több mint 200 pártot tartottak nyilván. A sokpárti versenytér rendszerének végét az első szabad választások jelentették, amikor elváltak egymástól az országos és a mindinkább jelentőségüket vesztett egyéb pártok. 1990 tavaszán a 4%-os Országgyűlésbe kerülési küszöböt hat pártnak sikerült átlépnie.[4]

Ha az elmúlt harminc évben az Országgyűlésbe bekerült pártok számát idősorban vizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy lényegében nincs, vagy csak alig volt változás 1990-től *(1. táblázat).* A továbbiakban ezen pártok törekvései és értékrendszerei dominálták a magyar politikai versenyteret és formálták a közéletet, még ha nevükben és szövetségi politikájukban időnként változtak is.

1. táblázat: Az Országgyűlésbe bekerült, frakciót alapító pártok száma (1990–2018)

	1990	1994	1998	2002	2006	2010	2014	2018
Bekerült pártok N =	6	6	5	5	5	5	5	6

Forrás: Simon (2015): i. m.

Az elmúlt harminc év magyar pártrendszerében az igazán lényeges változások nem a parlamenti pártok számában vagy nevében zajlottak le, hanem a politikai versenytérben, a pártok egymáshoz való viszonyában.

A „stabilizálódó többpártrendszer időszaka" (1990–2010)

Az 1990-es években a parlamenti pártok több vonatkozásban is képlékenyek voltak. Egyrészt szervezetileg gyakran szakadtak és egyesültek, másrészt szövetségeket kötöttek és szakítottak egymással, harmadrészt pedig csúszkáltak a politikai tér bal-jobb

[4] Simon János: *Hét választás Magyarországon. Országgyűlési választások kézikönyve (1989–2014).* Budapest, CEPoliti, 2015.

dimenziójában. Például az MDF a centrumból jobbra csúszott, az SZDSZ viszont szélsőjobbról (mások szerint a radikális jobbról) balra.[5]

Az 1990-es évek közepétől azonban a gazdasági helyzet drasztikus romlása, a privatizáció, a közszellem ismét megerősítette a magánszféra felé fordulást, és jelentősen csökkentette a közérdek iránti érdeklődést, ami megmutatkozott 1994-hez képest az 1998-as parlamenti és önkormányzati választásokon a részvétel csökkenésében is.[6]

A 2002-es kampány és a sokak által vitatott választási eredmények nemcsak polarizálták a társadalmat, de aktivizálták is a szavazókat. Csúcsot ért el a választói részvétel, és láthatóan két tömbbe tömörültek a szavazók. Sok politikai elemző ezt a folyamatot – tévesen – a kétpártrendszer irányába tett lépésként értelmezte, de megítélésünk szerint tévedett. (Itt tudatosan nem idézünk egyetlen publicistát sem.) Valójában tömbösödés volt, de ez nem kétpártosodás, inkább két pártszövetségi rendszer által vallott értékrendszerek (kisebb részben érdekviszonyok) köré tömörülő választókat jelentett. Az MSZP által beígért 13. havi nyugdíj volt az, ami generációs szakadékot képezett a nyugdíjasok és a fiatalok között. Ezzel persze erősített egy „posztkommunista" versus „polgári" törésvonalat is, amelyet ha preferenciaként értelmezünk is, akkor azt mondhatjuk róla, hogy a régi államszocialista rendszer központi redisztribúciója és a modern piacgazdaság közti szakadékot testesíti meg. Ráadásul ezek ráépültek arra a társadalmi tényre, hogy az egyik generáció (egy része) kapott a leosztásból, a másiknak pedig magának kellett megküzdenie érte.

A költségvetési pénz elapadását és a gazdasági válságot látványpolitizálás követte, majd 2006-ban trükkök százaival ugyanaz a baloldali pártkoalíció alakított kormányt, s az ország megállíthatatlanul csúszott le a lejtőn. Az ezredfordulót követő években (2002–2010 között) a négy „visegrádi ország" között minden mutatóban az első helyről az utolsóra kerültünk. Ennek következménye lett a soha nem látott protesztszavazás, ami nemcsak tartósan leváltotta az MSZP-t, de örökre kisöpörte a politikai térből az SZDSZ-t. A Fidesz–KDNP ennek az általános közhangulatnak köszönhette első kétharmados győzelmét 2010-ben. Erre az évre a pártversenytérben a baloldal és a centrum a töredékére olvadt (14% és 33%), míg a jobboldali identitás lényegesen megerősödött (53%) *(2. és 3. táblázat).*

2. táblázat: A választók önelhelyezkedése a bal–jobb skálán (1–10-ig) (1990–2015)

Adatok %-ban	Baloldal 1–4	Centrum 5–6	Jobboldal 7–10	Átlag 1–10
1989. november	25	64	12	4,9
1999	29	55	17	5,0
2002. március	31	46	24	5,2
2010	14	33	53	6,4
2018	24	32	44	6,0

Forrás: Simon (2016): i. m. 100–101. és a szerző 2018-as adatfelvétele

[5] Simon János: *Nemzet és demokrácia a posztglobalizmus korában. Amit a magyar közvélemény mond (1989–2015).* Budapest, CEPoliti, 2016. 100–106.
[6] Simon (2016): i. m.

3. táblázat: A pártok elhelyezése a bal–jobb skálán (1 = szélsőbal, 10 = szélsőjobb)

	1990	1999	2002	2010	2018
MSZP–(Párbeszéd)	3,2	3,2	3,0	2,5	2,0
DK	–	–	–	–	2,0
Fidesz–KDNP	5,6	6,6	7,6	7,3	7,8
MIÉP	–	7,7	7,.8	–	–
Jobbik	–	–	–	8,7	7,6

Forrás: Simon (2016): i. m. 102–103. és a szerző 2018-as Retörki-adatfelvétele

A „domináns két és fél pólusú többpártiság" (2010–2018)

A „domináns két és fél pólusú többpárti" rendszer a 2010-es nagy protesztszavazástól a 2018-as országgyűlési választásokig és az európai parlamenti választásokig jellemezte a magyar pártversenyteret. A pártversenytér két egymással hagyományosan versengő pólusából az egyiket a baloldal közepes és kis pártjai képezték (szocialisták, liberálisok, környezetvédők), míg a másikat a polgári jobbközép pártszövetség (több erő szövetsége) jelentette. A félpólust a szélsőjobboldalon (mint radikális nemzeti és keresztény erő) az egyetlen pártból álló, szövetségesek nélküli erő képezte a politikai paletta szélén *(3. táblázat).*

Korábban a jobbszélen álló MIÉP-et nem tekintettük még csak fél pólusnak sem, mert ők egyrészt ritkán kerültek 5% fölé, másrészt nem is mindig vallották magukat jobboldalinak, sokkal inkább pólusok fölötti „keresztény és magyar" pártnak, de hozzájuk képest a Jobbik sokkal inkább kifutotta magát, egyrészt markánsan vállalta a jobboldaliságot, másrészt a 2018-ban kapott 19,1%-ával lényegében megszerezte majd minden ötödik szavazó támogatását.

Ebben az időszakban a szavazatok lényegében sok párt között oszlottak meg, ez még akkor is igaz, ha tudjuk, hogy az első helyezett Fidesz–KDNP még pártlistán is több mint kétszer annyi választótól kapott bizalmat, mint a második helyezett. A mandátumok eloszlása külön kérdés, amivel most nem foglalkozunk, de meg kell jegyeznünk, hogy a választási rendszer reformja még inkább megnövelte a győztes erejét, mandátumainak számát. Közben pedig a magukat baloldalinak valló pártok szétforgácsolódtak (a szocialisták és a liberálisok is), több kisebb, egymással is versenyben álló pártba tömörültek, ami a potenciálisan baloldalra szavazók pártok közötti választását is megnehezítette. Mások azért nem mentek el szavazni, mert nem látták értelmét, esélyét egyik baloldali erő győzelmének sem.

A Fidesz–KDNP helyzetét tovább könnyítette, hogy a tőle egyértelműen jobbra álló és egyértelműen baloldalellenes alternatívát megfogalmazó Jobbik csúcsra járatódott, tehát maradéktalanul elérte potenciális szavazóit, akik közül korábban sokan a baloldalra voksoltak. A szétesett baloldal és a radikálisan nemzeti alternatívát nyújtó, de a szövetségi

rendszerben elszigetelt jobboldal között a polgári szövetségnek könnyebb volt betöltenie a néppárti szerepet, és a jobbközéptől a centrumig összefognia a választókat.[7]

Ugyanakkor érdemes figyelni arra, hogy a bal-jobb megosztást mutató *3. táblázat* tanulsága szerint is a Fidesz–KDNP pártszövetséget a választópolgárok 2010-hez (7,3) képest 2018-ban erősebben jobboldali pártnak minősítették (7,8). A háttéradatok szerint ennek oka nem az, hogy a kormánypártok szavazói balra tolódtak, hanem az, hogy folyamatosan nőtt a korábban (2010-ben) nem szavazók részvételi hajlandósága, akik ha szavaztak, többségükben korábban a baloldalra voksoltak, s most sem a kormányt támogatnák. Inkább közéjük tartozott az első szavazók tábora is. Az ún. jobbközép tömbösödési folyamat egyértelműen megtorpant (kicsit pontatlan kifejezéssel a „centrális erőtér" képződése leállt), sőt lassan visszafelé fordult. Tegyük azonban hozzá, hogy az ismét aktivizálódó ellenzéki szavazók számukban 2018-ban még nem érték el a „kritikus tömeget", vagyis azt a szintet, ami után a mérleg nyelve átbillent volna a jobbközéptől a baloldalra. Ez csak a 2019-es évben következett be, s az önkormányzati választásokon jelent meg egyértelműen.

A kétpólusú többpártiság az önkormányzati választásokon (2019–)

Említettük, hogy már 2018-ban érzékelhető volt az a tendencia, amely 2019-re lényegesen megváltoztatta a politikai versenyteret, s ez sokak számára meglepetés eredményt hozott az önkormányzati választásokon. Meglepetésként csak azért hatott, mert a kormánypártok politikai vezetőinek többsége még mindig hitt az ún. „centrális erőtér" létezésében, pedig akkorra az már erodálódott. A tévhit ápolásában nagy szerepe volt a kormányközeli közvélemény-kutatók hibás méréseinek és téves előrejelzéseinek, hamis megfelelési kényszerének.[8] Sajnálatos módon a kormányzathoz közel álló közvélemény-kutatók elhanyagolták, nem mérték a pártversenytérben lezajlott mozgásokat és átalakulásokat, így nem volt képük a tényleges háttérmozgásokról. Nézzük meg, miben állt a változások lényege.

A 2014-től érvényes új, egyfordulós választási rendszer ismeretében a baloldali pártokban – különösen a mögöttük álló értelmiségben – hamar tudatosult, hogy alkalmazkodniuk kell a megváltozott körülményekhez, de az alkalmazkodás feltételeinek kimunkálásához időre volt szükségük. Ezek egyik fontos faktora volt az akkor már közel 20%-os Jobbik áthozása jobboldalról baloldalra, vagyis a párt (és így szavazói) bevonása a kormányellenes ellenzék szavazótáborába. Korábban említettük, hogy az évtized közepére a korábbi jobbközépre tömbösödés tendenciája megtorpant, sőt a második felére már nemcsak a centrum, de a baloldal is megerősödött, vagy úgy is mondhatnánk, hogy az elmozdulás következtében a magát jobboldalinak vallók aránya csökkent. Ennek

[7] Simon (2016): i. m.

[8] Erről részletesebben lásd Simon János: A centrális erőtér eltűnése és a proteszt-szavazás. Hibás alapvetések és következtetések a 2019-es önkormányzati választásokon. In Simon János (szerk.): *Őszintén. A 2019-es önkormányzati választásokról.* Budapest, CEPoliti, 2020. 27–64.

pedig két forrása volt, egyrészt a szavazók vándorlásának iránya (jobbról a centrumon át balra), másrészt az eddig nem szavazók (de potenciálisan baloldaliak) aktivizálódása és szavazóhajlandóságuk növekedése.

A 2018-as választási év kudarcai még inkább megerősítették bennük, hogy az új többségi választási rendszerben ilyen fragmentált ellenzéki pártokkal nem tudnak nyerni. A legnagyobb húzásuk azonban az volt, hogy nemcsak a kormányellenes baloldali erőket fogták össze, de – a Fidesz-ellenességre építve – a maguk oldalára vonták az egykori szélsőjobbos Jobbikot is, mert a helyhatósági választásokon való győzelemhez szükség volt rájuk az 50% fölötti szavazati arányhoz. A hosszas alkudozások és rafinált politikai manőverek sikeresen összehozták a kormánypártok elleni koalíciót Budapesten és több vidéki nagyvárosban, aminek nem maradt el az eredménye, az önkormányzati választásokon a politikai versenytérben végül is két nagy politikai erő és jelöltjei küzdöttek egymás ellen, a kormányellenes ún. szivárványkoalíció és a kormányzó Fidesz–KDNP. Ha ennek megfelelően a pártversenytérbe helyezve vizsgáljuk a választási küzdelmet, akkor nagyon tanulságos képet kapunk. Konklúzióként azt mondhatjuk, hogy bármilyen ellentmondásos is volt például morálisan az ún. „szivárványos koalíció", a valóságban mégis működött, eredményes volt. A továbbiakban a pártversenytér szerkezetével és szereplőivel foglalkozva elemzem a választások végeredményét.

Ugyanakkor azt is egyértelművé kell tennünk, hogy bár a magyar pártpolitikai térben tömbösödés zajlik, ez nem feltétlenül jelent egyben kétpártosodási folyamatot, ahogy néhányan ennek kizárólagos irányát feltételezik. Az ellenzéki pártok 2018–2020-ban összekapaszkodtak, ez azonban nem a társadalom többségének igényeiből következett, hanem a politikai elit érdeke diktálta, és a hatalom megszerzése céljából történt. Ahogy tanulmányunkban már tárgyaltuk, a magyar politikai kultúra erősen tagolt, s egy ennél sokkal árnyaltabb többpárti politikai tagoltságot hordoz magában.[9] A valami ellen való pártszövetség nem jelent hosszabb életű együttműködést, mint a rendszerváltás idején, 1989-ben az új pártok kormány- és rendszerváltó antikommunista szövetsége. Közös program nélkül a hatalom megragadása önmagában nemcsak az országnak és a választóknak kevés, hanem működésükben féloldalassá, torzzá is teszi magukat a pártokat.

A modern pártok funkciói között ugyanis a hatalom megszerzése csak az egyik tényező, mellette ott kellene lennie egy sor további funkciónak is, így föl kellene vállalni a politikai rendszer felé a pártok legitimációs és operatív feladatait is, a társadalom felé pedig nagyon fontos lenne a szocializációs, a rekrutációs, a mobilizációs, a képviseleti, a részvételi funkció gyakorlása is.[10] Maga a hatalom megragadása ugyan a politikai elit számára megnyitja a zsákmányszerzés lehetőségét, de ez veszélyesen kevés cél mind a választók szempontjából, mind a demokratikus rendszerintegrálás szempontjából, mert már rövid távon is torz pártfejlődéshez vezet, és ez az, ami igazán veszélyezteti a demokrácia stabilitását.

[9] Simon (2016): i. m.

[10] Simon János: A pártok funkcióváltása. In Simon János: *A politikai kultúra színképei.* Budapest, Századvég Kiadó, 2004. 135–159. Bayu Dwi Anggono: Telaah Peran Partai Politik untuk Mewujudkan Peraturan Perundang. Undangan yang Berdasarkan Pancasila. Analysis of the Role of Political Parties to Achieve Pancasila Based Regulation. *Jurnal Konstitusi,* 16. (2019), 4.

A politikatudomány és/vagy a politológusok halála?

A dilemma

Giovanni Sartori 2000-ben a *10 éve szabadon* budapesti nemzetközi konferencián azt mondta az amúgy már elfáradni látszó politikatudományról, hogy láthatóan megújításra szorul, de ez a megújítás nem a fejlődés centrumában lévő liberális demokráciákból fog megindulni, hanem valahonnan a perifériáról.[11]

Ehhez persze a politikától nem függő társadalomtudósokra van szükség, és az ún. nem liberális vagy hibrid demokráciákban (illiberális, nonliberális, kereszténytársadalmi) rendszerekben hiány van politikától független társadalomtudományi kutatásokból és kutatókból, ott gyakrabban hiányoznak az anyagi föltételek, amelyek biztosíthatják a személyi előmenetelükben a mindenkori politikai hatalomtól független politikai kutatóintézetek és kutatók létét és működését.

De mi ennek az oka? A békeidőben is háborús módszerek? Véleményünk szerint e rendszerek karakterének egyik fontos jellemzőjében rejlik, abban, hogy túlpolitizáltak az alrendszerei, a politika mindenre rátelepszik (még az alapítványokra is), és így az egyes alrendszerek nem autonómak. Említhetnénk a médiát is (tévét, sajtót), de erre itt és most nem térünk ki, viszont fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy ezért nevezik tévesen a rendszert bizonyos ellenzéki körökben diktatúrának, amit a fősodorhoz tartozó nemzetközi sajtó is átvett. Tegyük egyértelművé, hogy véleményalkotáskor szét kell választani magának a rendszernek a szerkezetét, működését a hatalomgyakorlás módszereitől, eszközeitől, de mindennek mélyebb elemzése egy másik tanulmány tárgya lesz. Az átpolitizáltságnak sok rendszertorzító következménye van, amelyek közül most csak kettőt emelünk ki, mégpedig azokat, amelyek az átpolitizált valóságlátás következményei.

Egyrészt az átpolitizáltan működő alrendszerekben (identitás, kultúra, tudomány, művészet, sport stb.) mindennek mércéje és értéke a politika szemüvegén keresztül jelenik meg: kormány és ellenzék viszonylatában. Ha ez a kettészakadt, kétpólusúvá vált politikai tér rávetül az életvilágra is (a társadalomra, a gazdaságra), akkor a vélemények és a teljesítmények a rövid távú politikai haszonszerzés esélye alapján minősülnek jónak vagy rossznak, támogathatónak vagy elutasítandónak. Ezzel szemben minél függetlenebbek, szabadabbak az alrendszerek, annál nagyobb az esélye a hosszabb távú gondolkodásnak, a valóságra épülő igazságnak és így az ezekhez erősebben kapcsolódó innovációknak.

Másrészt, ha a politika kettészakítja a társadalmat (a gondolkodásban is), és mindent saját érdekei szempontjából minősít („aki nincs velünk, az ellenünk"), akkor azt is kizárja, hogy legyenek semleges erők, legyenek a pólusok között kapcsolatok, hidak, átjárások, pedig a szabadság világában attól még, „aki nincs ellenünk, az lehetne velünk (is)". A csak pártokban gondolkodás megnehezíti a pártok fölötti gondolkodást, a nemzetben való integratívabb gondolkodást, sőt gyakran végzetesen szűkítheti, elveheti annak lehetőségét

[11] Giovanni Sartori: Where is Political Science Going? *Central European Political Science Review,* 3. (2002), 9. 6–11.

is, azt állítva, hogy csak az egyik vagy a másik párt képviseli az egész nemzetet.[12] Persze nem állítjuk, hogy Magyarországon ez a helyzet, csak figyelmeztetni szeretnénk, hogy ha a folyamatoknak ez az iránya tovább erősödik, s a kormányzó erők nem találnak politikai szövetségest (például más pártokkal, szakszervezetekkel, korporációkkal, civil erőkkel), akkor könnyen kialakulhat a társadalomban az az érzés, hogy az ellenzéki erők a néppel összefogtak a kormány ellen, vagyis széles nemzeti összefogás valósult meg az elitista kormány ellen. A „mi" kontra „ők" érzület általánossá válása pedig általában a „mi" győzelmével végződik.

Mi lenne a szabadság szempontjából kívánatos elmozdulás iránya (ha egyáltalán létezik ilyen)? A társadalmi alrendszerek autonómiáját növelheti a piac működésének erősödése és a gazdaság nagyobb teljesítménye, ami komplexebbé és autonómabbá tehetné a társadalom kulturális, kommunikációs, tudományos és jogi alrendszereit. Ez tenné csak lehetővé, hogy a nyers, haszonelvű racionalitás mellett megerősödjön a morál, az etika mint a monopolhelyzetek kialakulásával szembeni morális gát a maga írott és íratlan jogi következményeivel. Harsányi János hívta föl a figyelmünket, hogy a racionalitás morál nélkül embertelenné válik (sem szolidaritás, sem emberiesség), ami szétverné a társadalom civilizációs hálóját, s akkor jönnek az erőszakra és vakhitre épülő totalitárius rendszerek.[13] Véleményünk szerint ez a 20. század üzenete a 21. század számára.

Több mint egy évtizede jelent meg César Cansino mexikói társadalomtudós nagy sikerű, *A politika halála* című könyve.[14] A szerző azt fejtegeti, hogy a politikatudomány az ezredforduló után agonizál és kimúlik, mert megszűnőben van a függetlensége, a tudomány átpolitizálódott, helyét egyre inkább átveszik azok a politikai szakértők, akiket az akadémiai elit előszeretettel nevez udvari elemzőknek, fizetett bértollnokoknak, lakájirodalmároknak. Tegyük hozzá rögtön, hogy ez igazságtalan túlzás. Az azonban kétségtelen, hogy az ezredfordulót követően tapasztalható a nyugati egyetemek jelentős részénél – tudatosan vagy csak öntudatlanul –, hogy csak az egyik vagy másik politikai irányzat fő állításait védik, nem törekszenek objektivitásra, és kutatóik, oktatóik publikációit alig lehet semleges összefüggés-elemzéseknek tekinteni. Mindez a tudományban, tehát a politikatudományban is torzulásokat okozott.

Megítélésünk szerint a piaci változások valóban azt eredményezik, hogy a politika világának kutatói között egyre kevesebben lesznek a tudósként viselkedők, és egyre többen az olyan politikai elemzők, akik munkaadóik felé politikailag elkötelezettek, nemcsak ideológiailag azonosulnak velük, hanem személyükben is tőlük függenek, s így mondandójuk igazságtartalmát is azok elvárásaihoz igazítják. A megfeleléskényszerben lévő politikai elemzők olyan alkalmazottak, akik már nem mindig a valóság

[12] A hídelméletről bővebben lásd Simon János: Narratívák. Igazság és valóság a társadalomtudományokban. In Miszlivetz F. (szerk.): *A bizonyosság vége. Quo vadis demokrácia?* Szombathely, Savaria University Press, 2011. 45–61.

[13] Simon János – Farid Bin Abedin: A moralitás funkciója megmenteni a racionalitást. In Simon János (szerk.): *Egy csodálatos magyar elme. Harsányi János élete és munkássága.* I. kötet. Budapest, CEPoliti, 2019. 427–466; John C. Harsanyi: *Essays in Ethics, Social Behavior, and Scientific Explanation.* London, D. Reidel, 1976; Simon János (szerk.): *Harsányi János élete és munkássága*. I. kötet. Budapest, CEPoliti, 2020.

[14] César Cansino: *La muerte de la política.* Buenos Aires, Sudamericana, 2008. 348.

folyamatainak hiteles leírására és az igazság keresésére, kimondására törekednek, hanem gyakran a vezetőiknek való érdeksérelem nélküli megfelelésre, elvárásaik teljesítésére. Mondhatnánk úgy is, hogy fölsőbb erőik megrendelésére bármit bebizonyítanak és annak az ellenkezőjét is. Ha pedig a politikatudomány meghal, akkor a – mai értelmében vett – politikának is vége.

Cansino kötetének címe beszédes, de erősen sarkított megfogalmazású, így vitatható is. Szerintünk a politikától függő elemzőintézetek létrejöttével nem szükségszerű a politikatudomány halála, mert az elemzőintézetek beékelődhetnek a politikacsinálás és a politikatudomány közé úgy is, hogy nem devalválják ez utóbbi szakmaiságát. Ez a lehetőség akkor áll fönn, ha közben megmarad a tudományos kutatás autonómiája a politika világában, s az új elemzőintézetek is tiszteletben tartják annak függetlenségét, tudományos eredményeit. Ezt a feltételt egy működő demokráciában nemcsak az elemzőknek és a tudományos kutatóknak kell figyelembe venniük, de a mindenkor kormányzó politikai elitcsoportoknak is szem előtt kell tartaniuk a politikacsinálás során.

Az átpolitizálódott tudomány

Ha elfogadjuk az állítást, hogy a szakértői intézetek létrejöttével átpolitizálódik a tudomány is, akkor a közéletre irányuló kutatások tudományos igazságtartalma jelentősen gyengül, sőt gyakran megállapításaiban vitathatóvá válik. Gondoljuk csak meg, ha például egy párt első számú embere vagy kampánystábjának politikai vezetői kifejtik határozott elképzeléseiket tervezett kampánystratégiájukról, közben a politológus kutatók elemzéseik alapján teljesen másként látják a folyamatokat és a kihívásokra adandó válaszokat, akkor a kutatók mernek-e ellentmondani a politikusoknak, jelezve előre, hogy nem adekvát a terv, s ebből bukás lesz? Kevés az esélye, hogy a párthoz köthető intézet kutatói vállalják a „tudományos Cassandra" szerepét, a „kötelező szervilizmus" miatt a politika nem enged megfogalmazni az általa képviselttel szöges ellentétben álló véleményt, még ha az nagyon is a valóságon alapuló tudományos kutatás eredménye. Ez persze nem jó sem a politikának, sem a tőle függő tudománynak, hiszen a félrevezetés miatt veszíthet a politika, és a hamis állításokkal veszíthet a tudomány is.

Borítékolható, hogy konfliktusos helyzetben a párthoz köthető elemzőintézetek kutatói inkább beállnak a sorba erősíteni vezető politikusaik véleményét, vagyis nekik Platón szeretete fontosabb lesz, mint az igazság, mint saját kutatásaik valóságfedezete. Ráadásul ha fölötteseik között kiéleződnek a frakciókonfliktusok, akkor az intézet elemzői munkájukkal annak igazát próbálják erősíteni, akihez erősebb érdekek fűzik őket. Erre már a rendszerváltás idejéről, 1988–1989-ből is hozhatunk példát, amikor az erősen átpolitizálódott intézetek közül az állampárt, az MSZMP egyik intézete, a Pártfőiskola (érdekeitől vezérelve) az ortodoxabb Grósz Károly mögé sorakozott föl, míg a másik intézete, a Társadalomtudományi Intézet a reformer Pozsgay Imre mögé állt. Több mai példát is említhetnénk.

Szeretném egyértelművé tenni, hogy nem a politikának dolgozó elemzők létjogosultságát kérdőjelezem meg, hiszen rájuk minden országban szüksége van a politikusoknak

is és a közvéleménynek is. De azt is vallom, hogy a pártok politikaelemző intézetei mellett helye kell hogy legyen a szigorúan tudományos intézeteknek is. Az új magyar demokrácia első két évtizedében születtek ugyan elemzőintézetek (Párttörténeti Intézet, Századvég, Political Capital, Republicon stb.), de politikai befolyásuk viszonylag kevés volt. 2010 után azonban sok minden megváltozott, a háromszori kétharmad Európában is példa nélküli felhatalmazást adott a Fidesz–KDNP-koalíciónak. Az első időszakban a gazdasági nehézségek kezelése elvitte a kormánykoalíció energiáját, de a második kétharmad után már nagyobb lehetőség nyílt politikai elemzőintézetek és kutatóintézetek alakítására, s ezt ki is használták. Dicséretesen szaporodtak a szakértőket tömörítő elemzőintézetek, s mára már több mint egy tucat dolgozik. Ezek nemcsak kormányzati, de ellenzéki oldalon is jelen vannak, ami kétségtelenül lehetőséget kínál a napi politikai döntések nagyobb szakmai megalapozására.

Ha azonban egy rendszerben csak pártkötődésű elemzőintézetek működnek, és nincsenek független tudományos intézetek, akkor ez önmagában is komoly akadályokat jelenthet a valóság megismerésében. Három dolgot kell kiemelnünk, egyrészt a függőség okozta veszélyeket, másrészt a szakmai kontroll hiányát, harmadrészt pedig a hitelesség problémáját. Mit jelentenek ezek?

A függőség például azzal járhat, hogy veszélyezteti az őszinteséget. A klasszikus szűrőmondás, hogy nem jó, „ha a főnök nem ezt akarja hallani!", tehát néha szűrni kell, mit mondanak (írnak), mert könnyen lehet, hogy a fölöttesének árthat vele, sőt alávetettsége miatt magának is. De megállapításaival beleszólhat bizonyos érdekcsoportok harcába is. Amikor a pártkötődésű intézet kutatója a választási bukás okait akarja elemezni, akkor arra is vigyáznia kell, milyen politikai vezetőnek vagy érdekcsoportnak okoz sérelmet, vagyis a politika nyelvén kit nevez meg felelősnek, akinek „el kell vinnie a balhét". Egy elemzés eredménye erős érdeksérelmet, presztízsveszteséget okozhat, amiből a politikának le kell vonnia a személyi következtetéseket is, tehát politikai áldozatokat is okozhat. Ezt pedig úgy kerülik el, ha elkenik és az ellenfélre vagy annak hamisságára terhelik a rossz eredményt. Másként könnyen lehet, hogy magát az elemzőt áldozzák föl, mert nem azt mondta, amit a neki munkát adó politikusok hallani akarnak. Lehet, hogy nekik „néha" mégis a platónok a fontosabbak?

Szakmai kontroll minden tudományos igényű munkához kell, az új eredményt mindig szembesíteni kell a régivel is, az eddigi tudással és a valósággal is. Így igazolhatjuk, megerősíthetjük vagy megcáfolhatjuk az egyes állításokat, ami után vagy elfogadjuk, vagy elvetjük őket. Szakmai viták és a tudományos nyilvánosság véleménye nélkül az „eredménynek" szánt rossz premisszákra épülő konklúziók könnyen logikai hibákkal teli téves kinyilatkoztatásokká válhatnak. A tudós körökben zajló szakmai viták elengedhetetlenek a helyes eredményhez, a jó minőséghez.

A harmadik probléma a laikusok számára megjelenő hitelesség kérdése. Ahogy korábban mondtuk, helyesnek tartjuk, hogy minden pártnak legyen egy vagy több saját nézőpontú intézete, de ezek feltételezik a független intézetek létét is. Tudjuk, hogy a pártok intézetei hajlamosak arra, hogy egymás megállapításait pusztán politikai indíttatásból, pártérdekből cáfolják. Az egyik állít valamit, az ellenkező oldal pedig vitatja azt. Csakhogy az emberek így nehezen igazodnak el, nem tudják, kinek higgyenek, s ma már

szinte mindenki azt nézi, hogy „ezt kormánypárti vagy ellenzéki intézet mondja?", „ezt a felmérést melyik párthoz közel állók végezték?". Független intézetek nélkül még inkább sérül a politológusok választóik előtti szavahihetősége. Mindenkit bírál az ellenfele, oda- és visszavágnak. Olyan összevisszaság van, hogy az ember nem tud eligazodni, csak valamiben hisz. De a csak hitre alapozott választói magatartás nem elég, sőt veszélyes is lehet, mert vakká tehet. A politikában az érzelmi azonosulás mellett ugyanolyan fontos helye van (kell hogy legyen) az értelmi elemnek is.[15]

A jól működő demokráciákban a pártokhoz kapcsolódó elemzőintézetek (részben agytrösztök) hálózata önmagában kevés, a politika világát kutató rendszer nem lehet teljes, léteznie kell egy kutatóintézeti hálózatnak is. A pártelemző intézetek és a kutatóintézetek általában jól kiegészítik egymást, fórumot biztosítanak a szakmai vitáknak, köztük nemcsak versenyhelyzet jön létre, hanem a szakmai viták által megvalósuló kontrollal segítik is egymás eredményességét. Ez az, amit hiányolunk a mai Magyarországon.

A rendszerváltozás lázasan alkotó éveiben, majd az 1990-es években a régi társadalomtudományi intézetek egy része megszűnt, miközben újak is születtek, és a változások még az MTA kutatóhálózatát is érintették. Az ezredforduló után azonban lefagytak az ilyen irányú mozgások, a kutatások és a kutatóintézetek számára nyitott tér folyamatosan bezárult, s a nyilvános szakmai viták terei beszűkültek. A politika alig tartott igényt az MTA munkatársainak kutatásaira, ami hozzájárult ahhoz, hogy ezek a kutatóműhelyek elitizálódtak, a befelé forduló kutatók mindinkább az „asztalfióknak" dolgoztak, vagy a belföld helyett előszeretettel külföldre orientálódtak. Nemzetközi kapcsolataik révén és főleg Kulcsár Kálmán halála után, Pálinkás József elnöksége idején nemcsak még inkább megerősödtek liberális orientációikban, a Soros-féle Közép-európai Egyetemmel való együttműködésük szorosabb lett személyileg is, kutatási projektekben is, hanem a szervezet a Gyurcsány-kormány alatt régen nem látott közelségbe került a politikához, ami már akadémikusok berzenkedését is kiváltotta. (Idekívánkozik, hogy e sorok szerzője több mint két évtizeden át az MTA egyik kutatóintézetében dolgozott kutatásvezetőként.)

Az elemzőintézetek esetében lényegesen megváltozott a helyzet a 2010-es kormányváltás után, de főleg 2014-től. Alig egy évtized alatt az új polgári kormány több elemzőintézetet hozott létre, mint bármelyik elődje, ami mindenképpen dicséretes. Jeleznünk kell azonban, hogy miközben egyre-másra születtek a szakmai elemzőintézetek, nem alakultak a kormányzati politikától független, kortárs kérdésekkel foglalkozó társadalomtudományi intézetek. Ezekre pedig nagy szükség lett volna egy olyan korszak után, amikor gyakran „maszatoltak", elhallgatták vagy meghamisították a valóságot. De más célok érdekében is fontosak lennének. Mi az, amit egy független kutatóintézet jobban föl tud vállalni, mint egy pártpolitikától függő intézet? Mi tehát a független kutatóintézet feladata, vagy ha úgy tetszik, előnye?

[15] Martin Harrop – William L. Miller: *Elections and Voters. A Comparative Introduction*. London, Macmillan, 1987. 287; Laurence Whitehead: Games and Gaffe-Avoidance – Risk and Uncertainty. Reflections in Honour of John Harsanyi. *Central European Political Science Review,* 21. (2020), 79. 11–34.

A független kutatóintézet hozadéka

Általában azt mondhatjuk, hogy a pártpolitikai intézetek függő politikai elemzői rövid távon hoznak hasznot a párt számára, a kutatóintézetek hosszabb távon érvényes megállapításaikkal a hegemónia tartós kialakításában játszhatnak fontos szerepet. A kérdést ugyan korábban már körbejártuk, mégis kiemelnénk a mindenkori hatalomnak nem kiszolgáltatott, független kutatóintézetek tevékenységének három fontos hozadékát: az aktuális helyett hosszabb távú stratégiai jellegű kutatások; a politikai érdekektől független tudományos igényű kutatások; az eredmények nemzetközi szintre emelése szakmai vitákkal és publikációkkal.

Az egyik előnye annak, hogy sem az intézet, sem a kutatói nincsenek kiszolgáltatva rövid távon sem a politikusoknak, sem aktuális politikai érdekeknek, az, hogy szabadon véleményt alkothatnak a (kormányzati és párt-) politikai teljesítményükről, működési mechanizmusaikról, eredményeikről és hibáikról, hosszú távú projektekben, folyamatokban gondolkodhatnak. Így vizsgálhatnak olyan témaköröket, amelyek több, komplexebb munkát igényelnek, mint egy egyszerű aktuális témaelemzés. Szakmai apparátussal mélyebben kutathatnak olyan fontos problémákat, mint például a liberális és illiberális demokrácia kialakulástörténete, tartalma, fogalma, egymáshoz való viszonya, a 21. századi nemzetfogalom, a geopolitikai relációk, a regionális érdekképviselet és a közép-európaiság, a vallásosság nélküli konzervativizmus lehetősége és következményei, a baloldal és a jobboldal értelmezése napjainkban, a modern polgári értékrend mibenléte, a népcsoportok és etnikumok integrációja és a bennszülött kisebbségek jogvédelme, vagy például hogy milyen Magyarországot szeretnénk húsz év múlva… hogyan lehetne kialakítani egy nemzeti minimumot? Ezek mind hosszú távú és komplex elemzést igénylő problémakörök.

A másik előnye, hogy tudományos fórumokon – politikamentesen – megvitathatja eredményeit, ütköztetheti az eltérő nézeteket. Alapkérdésekben nem alakul ki társadalmi konszenzus a nemzeti érdekekről, hogy hol tart most Magyarország, mit jelent az illiberális demokrácia vagy a kereszténydemokrácia, amikor a vallásosság visszaszorulóban van, Közép-Európának mi a helye és szerepe az EU-ban, és milyen országot kellene építenünk öt-tíz év múlva. Ezekről elmaradnak a nyilvános közviták, ha néha mégis rendeznek ilyet, akkor az inkább a rövid távú haszon érdekében, a választók megnyeréséért folyik. A legtöbb probléma csak a média és a publicisztika szintjén jelenik meg, s a reagálások is ennek megfelelőek (vitriolos iróniával, csúsztatásokkal és nemegyszer kificamodott humorral). Persze a publicisztika szerepét nem vitatjuk, inkább azt mondjuk, hogy mellette a valóságismeretre és az objektivitásra törekvő tudományos megközelítéseket hiányoljuk. Ráadásul a politikai szelekció következtében a kormányzatnak dolgozó elemzőintézetek a konzervatív értékek mellett köteleződtek el, míg az ellenzékiek liberális értéket vallottak, s köztük ma egy nagy szakadék húzódik a párbeszéd minden reménye nélkül. Más-más a gondolkodásuk érvényesülésének logikai igénye. Se közös nyelvi tartalom, se párbeszédigény, s így maradnak az egymással köszönőviszonyban sem lévő narratívák.

A harmadik előnye, hogy erősíti az innovációképességet, úgy is fogalmazhatnánk, hogy független tudományos kutatóintézetek nélkül erősödik a partikularizmus, ami gyengíti az innovációs képességet. A tudományos viták hiányában a meg nem érlelt gondolatok, ki nem vesézett kutatási eredmények nem jutnak el nemzetközi szintre, mert nem is formálnak igényt arra, hogy nemzetközi szinten is tartósan tudományos értékű produkciókká váljanak. Az átpolitizált kormányközeli intézetek nem helyettesíthetik az olyan ún. *akadémiai* tudásközpontokat, ahol mélyebb tudományos kutatómunka folyik, eredményeik nemzetközi szinten is megjelennek, nemcsak megvitatják, de publikációikban terjesztik őket. Ha pedig nincsenek kibeszélve a vitatott kérdések, akkor helyüket az ismeretek hiányában a félreértések, a rágalom és a hamis minősítések veszik át. Ez nemcsak belföldre, de külföldre is érvényes.

Ilyen – például az Országgyűlés által támogatott – kutatóintézetek hiányában a politikai rendszernek nem lesznek szakmailag védhető önreflexiói, illetve külső, nemzetközi erők fogják minősíteni, megmondani, milyen annak tartalma (például az illiberalizmus, a jogállamiság, a jóléti állam, a migráció vagy a népszaporodás kapcsán). Pedig érveinkben nagy tartalékaink lennének, gondoljunk például korábbi Nobel-díjasaink ránk hagyott tudományos érdemeire, eredményeire.

Magyarországon a Fidesz–KDNP pártszövetség három cikluson át tartó – tizenkét éves – kétharmados kormányzása is kevésnek bizonyult ahhoz, hogy egy-két színvonalas tudományos kutatóintézetet létrehozzanak. Kutatóintézetek nélkül pedig atomizálódnak és elvesznek a kutatók. Lehet, hogy nálunk a 21. század harmadik évtizedére nem is a politikatudomány halt meg, hanem maguk a politológusok haltak ki?

Előfordulhat, hogy egy intézeti kutató olyan következtetésre jut, amely nem felel meg sem a politikusok, sem a politikához kötődő elemzők véleményének, akkor is hagyni kell, hogy elmondja és érvelhessen mellette. Nem letiltani kell a más véleményt, hanem vitatkozni kell vele a megfelelő fórumokon. Ennek azonban előföltétele, hogy a politika elhiggye, hogy aki nincs vele, az nincs ellene, hogy elfogadja, hogy szavazói között nemcsak erős pártkötődésű tudósok vannak, de önállóak is, szuverének és autonómok. Ha pedig ez nem így van, akkor Arisztotelész fentebb idézett tételét egy független társadalomtudósnak el kell fogadnia, de ha sem a politika, sem a politikához közel álló alávetett elemző nem adja meg a másként gondolkodás és a vita lehetőségét (no meg annak fórumát), akkor a legfelül idézett szöveget meg kell fordítania, és az ő szájából így hangozna: „Szeretem az igazságot, de Platónt még jobban."

A liberális, illiberális és nonliberális demokrácia értelmezése

Az egy évtizedes „viktoriánus korszak" másik nagy állóvízbe vetett sziklája az illiberális demokrácia mint politikai rendszer fogalmának újraértelmezése, a nyugat-európai szóhasználattól eltérő tartalommal való föltöltése.

Több országban is lefagyasztotta az új politikai elit a civil társadalmi mozgásokat, tőkekivonással és átcsoportosítással, a küszöbök emelésével, médiamonopolizálással, a „politikai korrektségre" való hivatkozással és mindenekelőtt rendeletekkel és jogsza-

bályokkal. A pártelitek kartellesedésének folyamata következtében egyrészt a politikai versenytér beszűkült (a versenydemokrácia tere és lehetősége csökkent), másrészt az új társadalmi mozgások (például a privatizáció által okozott) nem jelentek meg a politika világában, tehát nőtt a politikától való elfordulás, s így csökkent a részvételi hajlam.

Már az 1990-es években egyértelmű volt számunkra, hogy a közép-európai országokban a diktatórikus rendszerekből a demokratikus rendszerekbe való átmenetek nem egy egyenes vonalú (egypályás rajt-cél) mozgássorozat következményei, és már akkor megkérdőjeleztük a nyugati tranzitológiakutatók „unilineáris fejlődés" koncepcióját. Sőt éppen erre alapozva nem is fogadtuk el azt a leszűkített koncepciót, hogy az újonnan kialakult demokráciák vagy liberális demokráciák lesznek vagy nem lesznek demokráciák.

Érvelésünk középpontjában az a tapasztalatunk állt, hogy az 1990-es évek második felére kialakult új politikai osztály hamar zárttá vált, s nem segítette sem a versenydemokráciát, sem a részvételi demokráciát, így az ezredfordulóra egy sajátos, nonliberális képviseleti demokrácia jött létre sok posztkommunista országban. Ezt akkor *deltaeffektusnak* neveztük el a tengerbe ömlő folyótorkolatról.[16]

Később hasonló következtetésre jutottak amerikai kutatók is az ezredfordulót követően. Például Thomas Carothers is azt állította, hogy a demokratikus tranzitológia folyamatában nincsen lineáris, egy egyenes vonalon a liberális demokrácia kiépítéséig és konszolidációjáig elvezető szakaszrend.[17] Sőt létezik egy általa „szürke zónának" nevezett terület, amelybe gyakran szinte „beleragadt" a folyamat, s ha ez így zajlott, nem biztos, hogy onnan valaha is volt elmozdulás a liberális demokrácia kiépítésének irányába. Leonardo Morlino a deltában vagy a szürke zónában ragadt demokráciákat „hibrid demokráciáknak" nevezte, amelyek megőriztek magukban bizonyos autoriter jelleget is.[18] A nemzetközi társadalomtudomány fő vonulata Magyarországot is, Lengyelországot is illiberális demokráciának tartja. Csakhogy ez a kifejezés a szaknyelvben lényegében a nem demokrácia vagy a diktatúra szinonimája, s mint ilyen egy sor negatív jelzőt és leírást kap. Helyesebb lenne először leírni a valóságot, aztán rendszerezni és különböző megnevezésekkel ellátni. Ehhez persze mélyebb tudományos munka kellene, és ez rengeteg időt, energiát, fölkészültséget és talán kutatói háttérintézetet is igényelne.

Összegzés

Ha Magyarországon lennének független tudományos kutatóintézetek, akkor egyik központi kutatási témájuk lenne az illiberális demokráciák elmélete és gyakorlata. Az illiberális demokrácia mint kereszténytársadalmi demokrácia rendszerének leírása még várat magára, s talán e század harmadik évtizede ebben is hoz tudományos mélységű kutatási

[16] Simon János: *La transicion y la revolucion silenciosa de Hungria.* 1990. 13. El XII. Congresso Mundial de la Sociológia. Madrid, július 9–12.

[17] Thomas Carothers: The End of the Transition Paradigm. *Journal of Democracy,* 13. (2002), 1. 5–21.

[18] Leonard Morlino: The Freedom and Equality should be linked to Accountabilities and Responsiveness. *Central European Political Science Review,* 12. (2011), 46. 9–54.

eredményeket és nagyívű tanulmányokat, hiszen ki más tudná mélyebben kutatni a témát, mint az a társadalomtudós, aki benne él?

„Aki az erdőben van, nem látja a fától az erdőt." A népi bölcsességgel egyet is tudunk érteni, azzal a megjegyzéssel, hogy egy igazi társadalomtudós egy idő után – engedve a benne bujkáló objektivitásra való törekvésnek – mégis kimegy az erdőből, és fölmászik a vele szembe lévő magas hegyre, hogy onnan szemlélje az erdőt, s értelmezze a világot.

Felhasznált irodalom

Anggono, Bayu Dwi: Telaah Peran Partai Politik untuk Mewujudkan Peraturan Perundang. Undangan yang Berdasarkan Pancasila. Analysis of the Role of Political Parties to Achieve Pancasila Based Regulation. *Jurnal Konstitusi,* 16. (2019), 4. Online: https://jurnalkonstitusi.mkri.id/index.php/jk/article/view/1642

Bielasiak, Jack: Substance and Process in the Development of Party Systems in East Central Europe. *Communist and Post-Communist Studies,* 30. (1997), 1. 23–44. Online: https://doi.org/10.1016/S0967-067X(96)00021-9

Cansino, Cesar: *La muerte de la política.* Buenos Aires, Sudamericana, 2008.

Carothers, Thomas: The End of the Transition Paradigm. *Journal of Democracy,* 13. (2002), 1. 5–21.

Colomer, Josep: Party System Effects on Electoral Rules. In Erik Herron – Robert Pekkanen – Matthew Soberg (szerk.): *The Oxford Handbook of Electoral Systems.* New York, Oxford, 2017.

Harsanyi, John C.: Rational-Choice Models of Political Behavior vs. Functionalist and Conformist Theories. *World Politics,* 21. (1969), 4. 513–538. Online: https://doi.org/10.2307/2009665

Harsanyi, John C.: *Essays in Ethics, Social Behavior, and Scientific Explanation.* London, D. Reidel, 1976.

Harrop, Martin – William L. Miller: *Elections and Voters. A Comparative Introduction*. London, Macmillan, 1987.

Morlino, Leonardo: The Freedom and Equality Should Be Linked to Accountabilities and Responsiveness. *Central European Political Science Review,* 12. (2011), 46. 9–54.

Sartori, Giovanni: Where is Political Science Going? *Central European Political Science Review,* 3. (2002), 9. 6–11.

Simon János: *La transicion y la revolucion silenciosa de Hungria.* 1990. 13. El XII. Congresso Mundial de la Sociológia. Madrid, július 9–12.

Simon János: Comparative Electoral System in Central Europe. *International Political Science Review,* 4. (1997). 361–380.

Simon János: A pártok funkcióváltása. In Simon János: *A politikai kultúra színképei.* Budapest, Századvég Kiadó, 2004. 135–159.

Simon János: Narratívák: Igazság és valóság a társadalomtudományokban. In Miszlivetz Ferenc (szerk.): *A bizonyosság vége. Quo vadis demokrácia?* Szombathely, Savaria University Press, 2011. 45–61.

Simon János: *Hét választás Magyarországon. Országgyűlési választások kézikönyve (1989–2014).* Budapest, CEPoliti, 2015.

Simon János: *Nemzet és demokrácia a posztglobalizmus korában. Amit a magyar közvélemény mond (1989–2015).* Budapest, CEPoliti, 2016.

Simon János – Farid Bin Abedin: A moralitás funkciója megmenteni a racionalitást. In Simon János (szerk.): *Egy csodálatos magyar elme. Harsányi János élete és munkássága.* I. kötet. Budapest, CEPoliti, 2019. 427–466.

Simon János (szerk.): *Harsányi János élete és munkássága.* I. kötet. Budapest, CEPoliti, 2020.

Simon János: A centrális erőtér eltűnése és a proteszt-szavazás. Hibás alapvetések és következtetések a 2019-es önkormányzati választásokon. In Simon János (szerk.): *Őszintén. A 2019-es önkormányzati választásokról.* Budapest, CEPoliti, 2020. 27–64.

Whitehead, Laurence: Games and Gaffe-Avoidance – Risk and Uncertainty – Reflections in Honour of John Harsanyi. *Central European Political Science Review,* 21. (2020), 79. 11–34.

Vákát

Nagy Bálint – Zachar Péter Krisztián

Az első szabad választások és a magyar médiahelyzet

Bevezetés

Harminc évvel ezelőtt nemcsak a politika természetében és működésében, nemcsak a társadalom és gazdaság terén, de számos egyéb alrendszerben is jelentős változások következtek be Magyarországon. Korábban kimondhatatlannak tűnő és a nyilvánosság előtt tabunak számító gondolatok jelenhettek meg egyre szélesebb nyilvánosság előtt, sőt váltak további változások katalizátorává. Mint kiderült, hosszú évtizedek után valóban elérkezett az az időpont az ország életében, amikor az állampolgárok saját maguk dönthettek sorsuk alakulásáról, és a társadalom irányt szabhatott a politika működésének. Ebben pedig fontos szerepet játszott a nyilvánosság határainak folyamatos kiszélesítése, az egyre növekvő kiadványok száma, az egyre bővülő sajtótudósítások – az ország egy olyan korszak lezárásához érkezett, ahol a médiavilág még nem volt önálló, hanem a pártállam kézi vezérlése alatt működött. Ez a kemény médiairányítás azonban, ahogy a politikai, gazdasági, társadalmi struktúrák is, szintén gyors erodálódásnak indult, és a modern sajtó 1990-re a politikai harc elsődleges színterévé változott.

A változó sajtóviszonyok

1990 előtt csak és kizárólag állami sajtóról beszélhettünk hazánkban. Az ország 1945-től a szovjet blokk részeként a média terén is megvalósította az ideológiai „gleichschaltolást" és egyben a sajtótulajdon-monopóliumot is.[1] Az írott sajtó egyes orgánumai alapvetően az állampárt, az MSZMP tulajdonában vagy az állampárt szövetségi rendszerének (Magyar Szakszervezetek Országos Tanácsa, Hazafias Népfront) kezében voltak. E sajtótermékek feladata egyértelműen a társadalom politikai céloknak megfelelő tájékoztatása, az ideológiai irányvonal szerinti befolyásolás volt. Erről tanúskodik a rendszer alaphangjaként is értelmezhető központi bizottsági nyilatkozat, miszerint „az újságírók zöme alapjában véve megszabadult az ellenforradalom eszmei befolyásától, és ma igényli, helyesli a pártirányítást, meggyőződéssel szolgálja a sajtó pártosságának ügyét".[2]

A megyei lapok főszerkesztői a megyei pártbizottság tagjai közül kerülhettek csak ki, míg a legjelentősebb országos lapok vezetőinek kinevezése a Központi Bizottság

[1] Simándi Irén: *Politika, társadalom, gazdaság a Magyar Rádióban 1945–1948*. Budapest, Gondolat, 2012; Simándi Irén: *Politika, társadalom, gazdaság a Magyar Rádióban 1949–1952*. Budapest, Gondolat, 2014.

[2] Kókay György – Buzinkay Géza – Murányi Gábor: *A magyar sajtó története*. Budapest, Magyar Újságírók Országos Szövetsége – Bálint György Újságíró-iskola, 1995. 215.

https://doi.org/10.36250/00983_14

titkárságának hatáskörébe tartozott.[3] A médiumok vezetőinek ellenőrzése az MSZMP Agitációs és Propaganda Osztálya, illetve a Minisztertanács Tájékoztatási Hivatala által szervezett havi értekezleteken zajlott. Itt osztották ki az ún. sajtóterveket, amelyek előírták, az előre látható eseményekről hogyan és mikor kell beszámolni.[4] A sajtót ebben a korban valóban kézi vezérléssel irányították. Amennyiben egy statisztikai pillanatfelvételt készítünk, úgy 1987-ben a politikai pártokhoz kötődően 48 lapot találunk az országban, ezek mind a Magyar Szocialista Munkáspárt központi, helyi és intézményi kiadványai voltak. Összesen 21 megyei közéleti lap és 35 városi, községi lap jelent meg.[5]

Ehhez járult hozzá, hogy a Magyar Távirati Iroda sajátos tájékoztatási gyakorlatot alakított ki. Az információk szűrése és szétosztása itt történt. Voltak hírek, amelyeket mindenki megtudhatott: így a baráti országok hírügynökségeinek hasonlóan megszűrt jelentéseit, a hazai élet pártellenőrzött beszámolóit adta közre az MTI. Meghatározó irány volt, hogy a „szövetséges szocialista országokról" mindig csak azt a hírt lehetett kiadni, amelyet az adott ország saját magáról hivatalosan is kiadott.[6] Ezzel szemben a nyugati sajtótól érkező információkat a hírügynökség nem a nyilvánosság felé, hanem egy szigorúan kiválasztott körnek továbbította – alapvetően „Bizalmas", „Szolgálati használatra", „Elolvasás után megsemmisítendő" jelzéssel –, és soha nem kerültek az MTI nyilvános hírforgalmába.[7] Ennek ellenére sajátos magyar helyzetet jelez az a tény, miszerint a korabeli felmérések rendre azt mutatták, hogy a magyar társadalom a sajtót, a médiát a legmagasabb presztízsű intézményként becsülte meg ezekben az évtizedekben is.[8]

A Kádár-korszak lazulásával és az új gazdasági mechanizmus bevezetésével azonban lassan az írott sajtót is elérte a változás. A *Heti Világgazdaság* 1979-ben indult, az 1969-ben létrejött *Világgazdaság* napilap utódjaként, pontosabban annak popularizált testvéreként, ahogy Vince Mátyás alapító említi több, vele készült interjúban.[9] A *Világgazdaság* volt Magyarország első gazdasági napilapja. A szigorú tervgazdálkodás miatt nem volt ugyanis szükség a világgazdaság eseményeinek nyomon követésére. A lap kivételezett helyzetben volt: engedélyt kapott a nyugati hírügynökségek információinak közvetlen feldolgozására és felhasználására. Erre elsősorban a politikai döntéshozók, valamint a vállalatok támogatása miatt volt szükség. A nyugati hírek objektivitása azonban sokszor nem tükrözte a központilag elvárt képet a magyar gazdasággal kapcsolatban. A *Világgazdaság* egyre több támadást kapott a kormányzat részéről. Ekkor kompromisszumként a *VG* fejlécére felkerült a „Belső használatra" jelzés, cserébe viszont megjelenhetett egy hetilap, amelyet bárki megvásárolhatott, és amely közérthetően tájékoztatott az aktuális gazdasági hírekről. Hamarosan a *HVG* vált a kor legsikeresebb lapjává. Itt

[3] Bajomi-Lázár Péter: A politika mediatizálódása és a média politizálódása. *Médiakutató,* 2005. tavasz.
[4] Horváth Attila: *A magyar sajtó története a szovjet típusú diktatúra idején.* Budapest, Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság Médiatanács Médiatudományi Intézete, 2013. 68.
[5] Nagy Anikó: A magyar sajtó tíz éve a rendszerváltozás után. *Könyvtári Figyelő,* 45. (1999), 1. 13–20.
[6] Bárdos András: *Mit szól hozzánk?* Budapest, Képzőművészeti, 2002. 131–132.
[7] Sipos Balázs: *Média és demokrácia Magyarországon*. Budapest, Napvilág, 2010. 53.
[8] Gyuricza Péter: *Média – csata – tér. Fejezetek a magyar média és a hatalom utóbbi 25 évének történetéből.* Budapest, Pont Jó Nekem Kft., 2012. 77.
[9] Vince Mátyás: Hogyan született a HVG? *Beszélő,* 3. (1998), 11. 90–95.

kezdődött el nyíltan az ügyes lavírozás az állampárt érdekei és az újságírószakma normái között.

Az irodalmi folyóiratok terén az 1975-ben hetilappá váló *Mozgó Világ* szerkesztősége próbálta demokratizálni a rendszert új, fiatal írók bemutatásával.[10] Noha a lap alapvetően a fiatal írók és művészek orgánuma volt, és pályakezdő népművelőknek, publicistáknak biztosított fórumot, a gyakran kritikus hangvételű tartalmi elemek miatt rendszeresen a párt adminisztratív vegzálásának volt kitéve. A sűrű pártkritika nyomán hiába távozott Veress Miklós főszerkesztő, a lapot 1983-ban, már Kulin Ferenc főszerkesztő idejében végérvényesen betiltották.[11]

A hivatalos újságok mellett léteztek az ún. szamizdat folyóiratok. Magyarországon az első szamizdat 1972-ben jelent meg. Kezdetben írógéppel és alig 50–100 példányban sokszorosították ezeket. Az 1980-as években azonban már több mint 30 periodikát jelentettek meg a különböző ellenzéki csoportok.[12] A jelentősebb „tilos kiadványok" 1981-től jelentek meg, többek között az ABC Független Kiadó égisze alatt, amely több 1956-os tanulmányt és könyvet adott ki. Elindult Bába Iván szerkesztésében a határon túli magyarság sorsára koncentráló *Magyar Figyelő,* valamint Lányi András, Orosz István és Tamás Gáspár Miklós kiadásában a főleg az ellenzéki mozgalmak programjára fókuszáló *Kisúgó.* A legjelentősebb orgánummá a későbbi SZDSZ által támogatott, 1981 decemberétől megjelenő *Beszélő* vált, amely a rendszerváltás után hivatalos hetilapként működött tovább. A *Beszélő* már komoly technikai apparátussal, igazi sajtótermékhez méltó nyomdatechnikával készült, valamint önálló terjesztői is voltak. A szerkesztésben komoly szerepet játszott többek között Haraszti Miklós, Kis János és Kőszeg Ferenc.[13]

Ahogy Paál Vince kötete[14] is bemutatta, az elektronikus sajtóban is érezhető változások kezdődtek. Egy 1974-es minisztertanácsi rendelet értelmében létrejött az Állami Rádió és Televízió Bizottság, valamint kettévált a Magyar Rádió és Televízió. A két médium felügyeletét a Minisztertanács látta el. A Bizottság elnöke 1974–1983 között, valamint ezzel párhuzamosan az OIRT (Nemzetközi Rádió és Televízió Szervezet) elnöke, Tömpe István országgyűlési képviselő, az MSZMP KB tagja volt.[15] Ekkor jelentek meg az első, az 1970-es évek társadalmi problémáival foglalkozó dokumentumműsorok.

Aztán a hatalom igyekezett nagyobb teret adni a külpolitikai műsoroknak, ezáltal is elterelve a figyelmet a belpolitikai eseménytelenségről és a társadalmi problémákról.[16]

[10] Bajomi-Lázár Péter: Tekintélyelvűség és szabadelvűség között. Paradigmaváltások a magyarországi politika és média viszonyában. *Politikatudományi Szemle,* 26. (2017), 1. 79–104, 89.
[11] Horváth (2013): i. m. 89–90.
[12] Horváth (2013): i. m. 92.
[13] Beszedics Otília: Sajtó és médiatörténeti kronológia 1979–2004. In Bajomi-Lázár Péter (szerk.): *Magyar médiatörténet a késő Kádár-kortól az ezredfordulóig.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 2005; Horváth (2013): i. m. 92; Kulin Ferenc: *Személyes interjú Kulin Ferenccel.* 2020. január 7.
[14] Paál Vince (szerk.): *A sajtószabadság története Magyarországon 1914–1989.* Budapest, Wolters Kluwer, 2015.
[15] Tömpe István: *Életút.* NEB. 1988.
[16] Stefka István: A Magyar Rádió 1956-tól. In Kollega Tarsoly István (szerk.): *Magyarország a XX. században.* III. kötet. Szekszárd, Babits Kiadó, 1998. 409.

Így született meg például a hazai és külföldi tudományos-technikai újdonságokról beszámoló *Delta* című tudományos televíziós híradó. Kádár reformpolitikája olyan egyensúlyt kívánt teremteni, amely a rendszer óvatos kritikájának engedélyezésével a sajtószabadság látszatát kelti. 1986-ban egy átfogó és új, a tömegkommunikáció eszközeit és az újságírókat a valósággnak megfelelő, tárgyilagos tájékoztatásra kötelező sajtótörvényt fogadott el az Országgyűlés.[17] Talán ennek is köszönhetjük azt, hogy olyan emblematikus műsorok indultak el, mint a televízió *Panoráma* című külpolitikai műsora, amely helyenként kifejezetten konfrontatív módon napirenden tartott minden fontos romániai eseményt, különös tekintettel azokra, amelyek Tőkés Lászlót is érintették.[18]

A rádióban hasonlóan forradalmi műsorok indultak. Úttörő szerepet töltött be Győrffy Miklós *Bagoly* című műsora, ez azonban mindig csak késő este kerülhetett adásba, amikor kevesebben hallgatták a rádiót. Ezért is válhatott jóval ismertebbé a szombat délutánonként kezdődő *168 Óra,* majd a *Krónika.* Előbbi azzal vált különösen híressé, hogy 1989 januárjában Pozsgay Imre – szemben az addigi ellenforradalmi pártretorikával – ebben a műsorban beszélt először 1956-ról népfelkelésként.[19] Ezzel a kijelentéssel felgyorsultak az események az országban. Márciusban megalakult az Ellenzéki Kerekasztal, júniusban megkezdődtek a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások az állampárttal, amelynek végén aláírták a többpárti demokratikus jogállam kialakítását megalapozó megállapodást.[20] Végül 1989. október 17-én az Országgyűlés megszavazta az alkotmánymódosítást, 23-án pedig Szűrös Mátyás, az Országgyűlés elnöke, ideiglenes köztársasági elnök kikiáltotta a köztársaságot.[21] Ugyanebben az évben a televízióban műsornappá vált a hétfő, és megjelent a TV2, amelynek igazgatójává Baló Györgyöt nevezték ki, aki a kerekasztal-tárgyalások témáit ismertető adásoknak és a választási műsornak is műsorvezetője lett.[22] Az MTV híreiben és műsoraiban ugyanakkor visszatérően beszámolt a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások fejleményeiről.[23] Az MSZMP felügyelte MTV ekkor még mindig monopolhelyzetben volt az elektronikus média piacán. A megalakult és egyezkedésben lévő pártok viszont – kilépve az illegalitásból és felismerve a média birtoklásával járó hatalmat – saját kiadványaikkal próbáltak minél több embert elérni.

Ami tanulságként ebből az időszakból talán egyértelműen leszűrhető: a régi politikai elit már nem volt elég erős az egyre nagyobb létszámú újságírói világ és a sajtóorgánumok egyértelmű ideológiai irányításához, míg az új politikai elitnek még nem volt sem

[17] Márványi György: Közmegegyezés, nyilvánosság, tömegkommunikáció. *Jel-Kép,* 3. (1986), 17.

[18] Wisinger István: *A televízió háborúba megy. Fejezetek a televíziós újságírás és a társadalmi konfliktusok párhuzamos történetéből*. Budapest, PrintXBudavár – Médiakutató Alapítvány Kiadó, 2008. 158.

[19] OSA Archívum: *Mozgóképes történelem. Rendszerváltás Magyarországon és Kelet-Európában 1988–1990 (2006) – A Fekete Doboz dokumentumfilmjei. Pozsgay Imre, az MSZMP PB tagja rádiónyilatkozatában népfelkelésnek minősíti az 1956. október 23. után történteket.*

[20] Földesi Margit – Szerencsés Károly: *Két rendszerváltás Magyarországon.* Lakitelek, Antológia, 2019.

[21] Romsics Ignác: *Volt egyszer egy rendszerváltás*. Budapest, Rubicon-Ház, 2003; Koltay András: Szólásszabadság az alkotmányokban – amerikai, angol, magyar áttekintés. In Csink Lóránt – Schanda Balázs (szerk.): *Összehasonlító módszer az alkotmányjogban*. Budapest, Pázmány Press, 2017. 383–407.

[22] Kaposi Miklós: A Magyar Televízió. In Kollega Tarsoly István (szerk): *Magyarország a XX. században*. III. kötet. Szekszárd, Babits, 1998. 465.

[23] Szalóczy Pál: *Személyes interjú Szalóczy Pállal.* 2020. január 9.

egybehangzó akarata, sem pedig megfelelő ereje ahhoz, hogy saját elképzelései szerint rendezze át a média világát. Ezek a folyamatok az első választások körüli időszakban váltak egyre dominánsabbá, és egyre inkább megmutatkozott az, hogy míg a végrehajtó hatalomban rendkívüli személyi változások, kétségbevonhatatlan demokratikus legitimációjú újrarendezések valósultak meg, addig az újságíró-társadalom összetételében és ezáltal kapcsolatrendszerében, szubkulturális hátterében nem következett be hasonlóan radikális változás. Mindez az 1980-as évek végére létrejövő politizáló sajtó továbbélését, a rendszerkritikus, a kormányzattal szemben folyamatos ellenzékiséget hirdető sajtót jelentette az első szabad választásokat követően is. Amikor pedig a magyarországi „médiaháború" kérdését vizsgáljuk, leginkább azt láthatjuk, hogy az újságírók valójában saját politikaformáló pozícióik védelme érdekében folytattak harcot, amelyet a szabadság védelmeként tudtak megjeleníteni. Így a politikai elvek mögött az objektivitás, a hírre koncentráló és a társadalmat minden befolyástól függetlenül tájékoztató szerepfelfogás továbbra sem jelenhetett meg.

Az első szabad választások és a sajtó – tanulságok

A médiában a polarizáció a választások előtt a két nagy ellentétes világnézeti alapokon álló politikai tábornak megfelelően ment végbe. Az első szabad választásokra készülve már nem a régi hatalmi elit és az egy párt elleni küzdelem volt meghatározó, hanem az egymással szembeni versengés, a nép-nemzeti és a liberális narratíva küzdelme a választások utáni pozíciókért. Ezek a törésvonalak alapvetően az MDF és az SZDSZ politikai holdudvara körül húzódtak, és előfordult, hogy már a kerekasztal-tárgyalásokon megmutatkoztak.[24] A tárgyalásokon Antall József határozott fellépéséig élt az az elképzelés, hogy Magyarország semleges, „harmadikutas" állam lesz, és a népi baloldal, tehát a reformkommunista Pozsgay-féle szárny fog ennek eredményeképp kormányt alakítani. Ez az elképzelés azonban csupán addig maradhat életképes, amíg csak Magyarország ugrik ki a szovjet tömbből. Antall József ezt felismerte, és tudatosította az MDF-ben, hogy a Szovjetunió szétesése után valójában egy egész geopolitikai térség kerülhet egységes megítélés alá a Nyugat részéről.[25] Magyarországnak így – a Szent István-i állameszme jegyében – a nemzeti hagyományoknak legmegfelelőbb nyugati modellt kell megtalálnia a rendszerváltozás után. Ezt pedig a későbbi miniszterelnök Németországban (akkor még az NSZK-ban) az ún. rajnai modell formájában látta. A liberális politikai tömb, az SZDSZ ezzel szemben az Amerikai Egyesült Államokban létező neoliberális piacgazdaságot tekintette mérvadónak, valamint az angolszász hagyományok politikai modelljét is igyekezett átvenni. Tudniillik a szabaddemokraták vezető politikusai közül többen is az Egyesült Államokban tanultak ösztöndíjakkal, és tanulmányaik alatt

[24] Speidl Zoltán: „Kié lesz a tudatipar?" A nyomtatott sajtó és a magyar rendszerváltozás. In M. Kiss Sándor (szerk.): *Rendszerváltás 1989.* Lakitelek, Antológia, 2014. 356–374.
[25] Marschal Adrienn: *Az MDF és a rendszerváltás tematikus kronológiája. A szellemi előzményektől 1990-ig.* Lakitelek, Antológia, 2017.

lehetőségük nyílt beépülni az amerikai politika világába. Hazajőve így mindannyian az ott megismert és inherenssé tett amerikai érdekeket képviselték a térségben.[26] Így például amikor az első kormány szembesült azzal, hogy az államkassza milyen adósságokból indul, és hitelezőkre volt szükség, valójában két támogató (és ezzel két azonosulási lehetőség) állt az ország előtt: az egyre erősebbé és ismét egységessé váló Németország és az Egyesült Államok.

Mindez hatott a magyarországi médiavilágra is. A magyar sajtó ugyanis – a kortárs érzékelés szerint – már a rendszerváltás előtt is nagyrészt külföldi kézben volt.[27] Egy sajtóorgánum profilját pedig a tulajdonos határozza meg. Ezért is volt nehéz a médiatörvény megalkotása: az MDF tudta, hogy az SZDSZ az amerikai médiamogulokat fogja támogatni. Jól érzékelteti a párt kapcsolatait az amerikai támogatásból fenntartott Szabad Európa Rádió (SZER) példája. A SZER 1989–1990-ben elkezdett szépen lassan a liberális irányzatokhoz közeledni az SZDSZ amerikai kapcsolatainak köszönhetően.[28] A rádióban a belső szabadság kezdett megszűnni. Az SZDSZ vezető szereplői Gadó Györgytől Demszky Gáborig szakértőként vagy tudósítóként mind részt vettek a munkában.[29] Az 1990-es választások estéjén a rádió tudósítója így kezdte mondandóját: „Sajnos nem sok jóról számolhatok be: a legtöbb választási kerületben az MDF jelöltje vezet."[30] Az Antall-kormány megalakulása után a SZER egyesek szerint éles váltást vett.[31] Látszólag kormánypárti sajtóvá emelkedett elő,[32] nagyrészt liberális beállítottságú hallgatósága azonban megmaradt.[33] A SZER számára legitimációs válságot és ezzel később a rádió megszűnését hozta a pártpolitikába való becsatlakozás.[34] Látható tehát a liberális, a népi/nemzeti, kereszténydemokrata gondolkodás mögött húzódó, sokszor párton belül is eltérő érdekek alakulása. Utóbbira nem sokkal a választások után a *Nemzeti Újság* is felhívta a figyelmet, ahol „talán még habozva, de mégis félreérthetetlenül keresztény és nemzeti" fordulatként emlegetik az első választás eredményét. Egyben utalva az SZDSZ-szel való koalícióra és az MDF-en belül kialakuló három eltérő gondolkodásmódú csoportosulásra az együttműködés fontosságát helyezték előtérbe a különböző szemléletmódú ellenzéki erők között.[35]

Amennyiben a nyomtatott sajtót tesszük elemzésünk tárgyává, úgy az első szabad választások 30. évfordulóján érdemes rámutatnunk, milyen komoly eltérések mutatkoztak az egyes meghatározó országos sajtóorgánumok hozzáállása, értékelése és társadalmi mobilizációja között. A hazai vezető lapok ebben az időben a *Magyar Nemzet,* a *Magyar*

[26] Fricz Tamás – Halmy Kund – Orosz Tímea: *Az SZDSZ-jelenség. Liberalizmus Magyarországon a rendszerváltás idején*. Lakitelek, Antológia, 2018.
[27] Kulin (2020): i. m.
[28] Kasza László: *Szabad Európa Rádió a rendszerváltás idején.* Referátum a Történelemtanárok Egyletének konferenciáján, 2009. október 10. Budapest, Kossuth Klub. 10–11.
[29] Várkonyi Balázs: A zátonyra kormányzott zászlóshajó. *Rendszerváltó Archívum,* 2. (2017), 2. 15.
[30] Várkonyi (2017): i. m. 15.
[31] Kasza László: Interjú. *Beszélő,* 1993. december 2. 12.
[32] Kasza (1993): i. m. 14.
[33] Pártpolitikát űz-e a Szabad Európa? *Magyar Hírlap,* 1991. február 15.
[34] Skultéty Csaba: A Szabad Európa Rádió (1951–1993). *Rubicon OnlinePlusz, 1. Emigráció,* (2008), 1.
[35] Endrey Antal: Forduló ország – Forduló világ. *Nemzeti Újság,* 1990. május 1. 1–2.

Hírlap, a *Népszabadság,* a *Népszava* és a *(Heti) Világgazdaság* voltak, amelyek értékrendje a következő elemzésből is kiviláglik. Ennek feltárásához vizsgáltuk a lapok címlapjait és a hírszerkesztést. Ma már kevesen tudják, hogy a nyomtatott sajtónál nemcsak az számított, hogy mi került címlapra, hanem az is, hogy az egyes hírek a főoldal mely részére kerültek. A standokon ugyanis a félbehajtott újságok címlapjának csak nagyjából a felső harmada, az ún. headline alatti rövid összefoglaló látszott. Ide helyezték tehát a legfontosabb híreket. A *Magyar Nemzet* 1990. március 26-án, április 9-én és április 10-én is egész címlapján a magyar választásokkal foglalkozott. Ezzel szemben a többi lap (köztük a *Magyar Hírlap* is) külföldi híreket is megjelentetett az első oldalon. Ugyanez a prioritásképzés figyelhető meg a hírek sorrendjében is. Az újságban megjelenő híreket általában hírértékük szerint helyezik el egyre hátrébb. A *HVG* mintája itt is jól mutatja ezt, hiszen minden esetben a *Fókuszban* rovattal kezdődött a lap, ahol előbb a legfontosabb hazai, majd külföldi és gazdasági híreket sorakoztatja fel a szerkesztőség az olvasó számára. A *Népszabadság* vonatkozó lapszámaiban az első fordulóban még a 2. oldalon, míg a második fordulóban már csak a 4. oldaltól kezdve foglalkozott a magyar politikai átrendeződéssel vagy annak szereplőivel. Áprilisban fontosabbnak ítélte meg a külföldi történéseket, például a vilniusi tüntetéseket, vagy hogy *Hatalomváltásra készül a mongol ellenzék*.[36]

A második fontos elemzési szempont a szóhasználat, ezáltal a szakmaiság, azaz az objektivitásra törekvés. A *Magyar Nemzet* cikkeiben egyfajta pozitív várakozás tükröződik: *A remény estéje a kampányközpontokban,*[37] *Nagyhét… diadalmenet, megérkeztünk a szent városba, ahova ki tudja, mióta vágytunk: a demokráciába*.[38] Ezzel szemben a *Népszabadság* jóval tartózkodóbb megfogalmazásokat közöl, sőt a szavazás napján Antall Józseffel készített interjút így kezdi a lap riportere: „A népszerűségnek ára van! Különösképpen megfizeti ezt az árat az az ember, aki szemmel láthatóan nem örül annak, ha újságírók, tévé- és rádióriporterek tucatjai sürgölődnek körülötte."[39] A *Heti Világgazdaság,* a többi lappal szemben, a két választás között egy egész különszámot szentelt a választásoknak. A lap felkészültségét mutatja, hogy nagy hangsúlyt fektetett a politikai és statisztikai elemzések közlésére. Vélemény rovatukban olyan politikusok és elemzők szólaltak meg, akik kritikai észrevételeikkel egyik oldalt sem kímélték. Szintén érdemes kiemelnünk, hogy a lap 1990. április 14-én *Magyar szondázók* címmel közölt cikket a magyar közvélemény-kutatók első nyilvános munkájáról. 1989-ig ugyanis a közvélemény-kutatások csak a politikai elit számára voltak elérhetők – derül ki a cikkből.[40]

A nyomtatott sajtó beszámolói az eseményről remekül tükrözik azt a trendet, amely Közép-Kelet-Európa más országaiban is megfigyelhető volt ebben az időszakban: a sajtó

[36] *Népszabadság,* 1990. április 9. 2.
[37] *Magyar Nemzet,* 1990. április 9. 2.
[38] *Magyar Nemzet,* 1990. április 10. 1.
[39] *Népszabadság,* 1990. április 9. 4.
[40] *Heti Világgazdaság,* 1990. április 14. 18.

átpolitizálttá kezdett válni.[41] Az egyes újságok megélhetési és ideológiai indíttatásból beálltak egy-egy párt mögé, közvetítve annak szellemiségét, nézeteit.

Az írott sajtó mellett egyre jelentősebb terep jutott a modern médiafelületeknek. Magyarországon, mivel a rádió és televízió addig a szocialista rendszer szócsöveként működött, az új politikai szereplők még nem teljesen mérték fel az elektronikus média lehetőségeit, ehhez ugyanis profi kampánymenedzsmentre lett volna szükség.[42] Különösen a vidéki települések esetében állítható joggal, hogy a helyi ismertség többet jelentett, mint a televíziós kampányok vagy az országos lapokban megjelentetett hirdetések. Mégsem szabad lebecsülni az elektronikus sajtó jelentőségét az első szabad magyar választások kapcsán. Jól mutatja ezt, hogy a választások második fordulója után egy nappal tartott újságíró-tanácskozáson több fontos dologra is rávilágítottak az összegyűlt újságírók.[43] A konferencia előadói szerint a média és a politika között még nem alakult ki az a légkör, amely nemcsak a társadalmat tájékoztatná a politikáról, de a politikusokat is informálná a társadalomban zajló eseményekről, az érdeklődésre számot tartó témákról.[44] Ennek következménye pedig, hogy a média közpolitika-formáló hatása (ami eddig a központi irányítás miatt nem működött) lassan kezdett csak érvényesülni.[45] Ehhez a magyar sajtó stabil lábakra állítását, a nyugati tőke erőteljesebb megjelenését várták a szakemberek.[46]

Az első szabad választások televíziós közvetítése komoly problémákat eredményezett. Nemcsak a szavazatszámláláshoz szükséges informatikai rendszerek szoftveroldala okozott jelentős késést, de a Magyar Televízióban is probléma lépett fel a szavazatok összegzését továbbító rendszerrel. Mindez ahhoz vezetett az első forduló összesített eredményeinek közlésében, hogy Baló György műsorvezető többször kiemelte: külföldön mindenki értesült már a legújabb eredményekről, csak épp a magyar televízió munkatársai nem tudtak semmit. Az éjféli hírösszefoglalóban így – saját anyagok helyett – csupán a külföldi híradások összegzéseit tudta közölni a Magyar Televízió.[47]

A pártok részéről a televízióban rejlő kampánylehetőséget legjobban talán a Fidesznek sikerült kiaknáznia. Fiatalos, lendületes, zenés filmjeikkel nem csak a fiatalokra voltak hatással.[48] Arra azonban, hogy az elektronikus médiának mekkora hatalma van, a többi párt is rájött. A második választási fordulót követő sajtótájékoztatók szinte mindegyikén előkerült a sajtó kérdése. Antall József nyilatkozatában kiemelte: szakmai hozzáértés és nemzet iránti elkötelezettség kell a tömegtájékoztatásban. A frissen megválasztott miniszterelnök szerint a rendszerváltás akkor éri el célját, ha Magyarországon minden faluban és minden tanyán érezni fogják a változást. Antall ezzel a kijelentésével már a következő kihívásra, az önkormányzati választásokra utalt az MDF sajtótájékoztatóján. Az SZDSZ, Antallal szemben, arra hívta fel a figyelmet, hogy nemkívánatos,

[41] Daniel C. Hallin – Paolo Mancini: *Comparing Media Systems. Three Models of Media and Politics.* Cambridge, Cambridge University Press, 2004. 143–197.
[42] Keleti Miklós: Ígéret szép szó. *HVG,* 1990. március 3. 20.
[43] *Népszabadság,* 1990. április 10. 6.
[44] MTVA Archívum, *Híradó*-gyűjtemény. 1990. április 9–10.
[45] Sipos (2010): i. m.
[46] MTVA Archívum, *Híradó*-gyűjtemény. 1990. április 9–10.
[47] MTVA Archívum, *Választás '90,* 1990. március 26.
[48] MTVA Archívum, *Híradó*-gyűjtemény, 1990. március 26.

hogy a külföldi érdekeltség bevonulása a magyar sajtóba monopolszerű legyen.[49] A két legtöbb szavazatot kapott párt között tehát már egy hónappal a kormányalakítás előtt elindult a versengés az ország különböző részeinek irányításáért.[50] Ebben pedig központi szerepet kapott a média ellenőrzése.[51] Ekkor fordult át a médiaháború az addigi állampárt elleni harcból az MDF és az SZDSZ párharcába.[52] Nem csoda, hogy Nemeskürty István, az MTV elnöke már a választások második fordulója előtt beadta a lemondását Németh Miklós ügyvezető miniszterelnöknek.[53] Nemeskürty tudta, ha kormányváltás jön, a vezetőknek úgyis menniük kell. Az MDF-nek azonban ekkor nem volt meg a kellő tapasztalata és szakemberállománya ahhoz, hogy saját embereit ültesse a különböző vezető pozíciókba. Ennek eredményeképp a televízióban és a rádióban – az állomány szintjén, ahogy erre a fentiekben is utaltunk – nem ment végbe igazi rendszerváltás. Javarészt továbbra is a rendszerváltás előtti szerkesztőségi gárdák, a régi sajtóelit maradt meghatározó pozícióban, sőt a megindult magánosítás után is a régi elit meghatározó tagjai vezették a sajtót.[54]

Talán ezzel is lehetett összefüggésben, hogy Nemeskürty távozását követően Hankiss Elemér az elnöksége alatt egy leginkább hamisan értelmezett, túlzott pártatlanságot próbált bevezetni a magyar televíziózás történetébe. Sok tekintetben belenyúlt a műsorstruktúrákba, ami miatt előbb a liberális gondolkodású szerkesztők belső sztrájkokat tartottak. Az elnöki válasz minderre az volt, hogy a televízió túl nagy létszámmal működik, ezért elkezdte kiszervezni a műsorokat, azt várva, hogy így mindent ellenőrizni tud majd. Azonban ezzel épp ellenkező hatást váltott ki: a liberális újságírók mögött ott állt az amerikai tőke, így ők váltak meghatározóvá a Magyar Televízióban.[55] Nagyon érdekes helyzet alakult ki, ugyanis azok a befektetők, akik saját országukban elvárták a legmagasabb fokú etikai és szakmai színvonalat, hitet tettek a médiapluralizmus és a kiegyensúlyozottság mellett, Magyarországra valójában már csak prédaként tekintettek, ahonnan minél magasabb osztalékot lehet realizálni, és így a szakmai, etikai szempontokat is félretették.

Ezzel szemben a Gombár Csaba vezette Magyar Rádióban mindenki a saját elképzeléseit próbálta érvényesíteni. Az egyes frekvenciák (Kossuth és Petőfi rádió) külön csatornaigazgatót kaptak.[56] Azonban itt is és az írott sajtóban is tetten érhető volt a modern média gazdasági instrumentalizációja. A legjelentősebb befektetők, a svéd Bonnier, a brit Mecon, a finn Sanoma vagy éppen a német Axel Springer pusztán üzletnek tekintették

[49] MTVA Archívum, *Híradó*-gyűjtemény, 1990. április 7–9.
[50] Wisinger (2008): i. m. 186.
[51] Rádai Eszter: Pártatlan média – Mit tehet a 168 Óra? Interjú Kulin Ferenccel. *168 Óra,* 1990. április 17.
[52] Paál Vince (szerk.): *A magyarországi médiaháború története. Média és politika 1989–2010.* Budapest, Wolters Kluwer, 2013. 70.
[53] *Népszava,* 1990. április 4. 9.
[54] Berszán György: Újságírói magatartásformák és a rendszerváltás. *Magyar Szemle,* 6. (1997), 1–2. 148–158.
[55] Kulin (2020): i. m.
[56] Stefka (1998): i. m. 410–411.

jelenlétüket, és korábbi nyereségükből szinte semennyit nem forgattak vissza a médiamodernizációba, alig fejlesztettek saját sajtóhátterük technikai feltételein.[57]

Antall József joggal érezhette úgy, hogy a közmédia az ellenzék oldalán áll, hiszen az egyes műsorokban rendszeresen kritizálták a frissen és szabadon megválasztott „kamikazekormány" első lépéseit.[58] Ezért tételszerűen megállapítható erre az időszakra is, hogy folytatódott a politizáló sajtómagatartás. A hírek tényállását szinte alig lehetett elkülöníteni az újra és újra kommentáló részektől, a tényújságírás egybemosódott a véleményközlő újságírás műfajával.[59] A televízió viszonya Antall Józsefhez már a kezdetekkor megmutatkozott.[60] Az MDF választási sajtóértekezletének közvetítését a tévé riportere két mondat után félbeszakította azzal, hogy a sajtótájékoztatót rögzítik, később pedig lejátsszák a nézőknek.[61] Az MDF győzelmét értékelő tájékoztatás helyett pedig inkább a vesztesek vitáját közvetítették.[62] A televízió álláspontját azonban mégis Antall József miniszterelnöki beiktatásának közvetítése tükrözte. A köztévé ugyanis az ünnepélyes ceremóniát félbeszakította egy focimeccs – még ha az a Bajnokcsapatok Európa-kupájának döntője is volt – közvetítése miatt.[63]

Sőt az önkormányzati választások előtt került sor arra a lényeges momentumra, amikor – pártpolitikára és befolyásolásra hivatkozva – a televízió elnöke, Hankiss Elemér nem engedte adásba az Antall József miniszterelnökkel készített hosszú interjút. (A történethez hozzátartozik, hogy a túlféltett pártatlanság jegyében Hankiss a miniszterelnöki beszéddel párhuzamosan Göncz Árpád köztársasági elnök beszédét kívánta a műsorba iktatni, azonban Göncz visszalépett, és nem adott interjút ekkor.)

Mindez a polarizáció egyben ahhoz is vezetett, hogy a liberális vezetéssel szemben álló újságírók saját szervezetet hoztak létre: 1991-ben a konzervatív újságírók jelentős része (többek között Chrudinák Alajos, Járai Judit, Kósa Csaba, Pálfy G. István, Stefka István) elhagyta a Magyar Újságírók Országos Szövetségét, és megalakította előbb a Sajtószabadság Klubot, majd a Magyar Újságírók Közösségét. Első nyilatkozataikban a sajtószabadság általános elve helyett a sajtótisztesség fogalmát állították a középpontba.[64]

A „médiaháború" kiteljesedése felé

A fenti kaotikus helyzetet csak erősítette az a jogi környezet, amely még mindig az 1986-os viszonyokat tükrözte. Az új médiatörvény megalkotására egészen 1996-ig kellett várni. (A médiatörvény igazi, modern körülményeknek megfelelő változtatása pedig csak

[57] Jan Zielonka: *Media and Politics in New Democracies. Europe in a Comparative Perspective*. Oxford, Oxford University Press, 2015.
[58] Száz nap türelmet kér Antall József. *Népszabadság,* 1990. május 25.
[59] Berszán (1997): i. m.
[60] Csurka István: A rágcsálók a régiek. *MDF. Második forduló,* [Választási lap.] 1990. október 6.
[61] Szómegvonás. *Magyar Nemzet,* 1990. április 9.
[62] Lőcsei Gabriella: Kell egy csapat! *Magyar Nemzet,* 1990. április 11.
[63] Kormánybemutatkozás vagy kupameccs? *Magyar Nemzet,* 1990. május 25.
[64] Pallagi Ferenc: *Terített betli*. Budapest, Intera Rt., 1994. 185.

2010-ben történt meg.[65]) Ennek az elhúzódó médiaszabályozásnak az oka az volt, hogy az új alkotmány, amelynek részleteiről még a kormányalakítás előtt megegyezett a két legtöbb mandátumot szerzett párt (MDF–SZDSZ), a médiatörvény módosítását kétharmados törvénynek mondta ki.[66] A megállapodás azzal, hogy a miniszterelnököt az MDF, míg a köztársasági elnököt az SZDSZ adta, olyan merev rendszert teremtett, amely lehetetlenné tette a magyar sajtó vágyott megszilárdulását és önállósulását. A kölcsönös bizalmatlanság lehetetlenné tette azt, hogy a parlament megszavazza a kétharmados törvényt, így 1996-ig az igazi harc a közmédia ellenőrzéséért folyt.[67] Új frekvenciákat vagy televíziós csatornákat ugyanis csak a kormány engedélyével lehetett volna indítani.[68] Hogy mégis, legalább minimális szinten történhessen változás, a rendszerváltozás utáni első parlamenti ülésszak végén, 1990. július 30-án az Országgyűlés elfogadta a közszolgálati média vezetőinek kinevezéséről szóló törvényt. Ennek alapján a Magyar Rádió és a Magyar Televízió vezetőjét a miniszterelnök előterjesztésére a köztársasági elnök nevezte ki.[69] A cél ezzel az lett volna, hogy a közmédia egy független intézmény legyen,[70] ahol a pártok parlamenti súlyuk alapján kapnának lehetőséget a tartalomgyártásra.[71] Ez azonban az említett patthelyzet miatt továbbra sem hozott előrelépést, sőt megteremtette azt a pontos szabályozás nélküli környezetet, amelyben hivatalosan is kezdetét vette a „médiaháború".[72] Az első időszak ideológiai szembenállása, a politikai és szakmai szempontoknak való – gyakran kényszerű – megfelelés helyébe egyre inkább a pénz és tőke dominanciája lépett. Mindez pedig ahhoz vezetett, hogy a Kádár-korszak egypárt-dominanciájú médiája után a politikai paletta minden egyes meghatározó szereplője a médiát saját céljai elérésére igyekezett felhasználni. Ez pedig a közszolgálati média devalvációjához vezetett, és a korábbi médiapresztízs súlyos csökkenését eredményezte.[73]

Összegzés

A harminc évvel ezelőtt végbement eseményekre visszatekintve megállapíthatjuk, hogy már az első szabadon választott kormány hivatalba lépése előtt megkezdődött, és jelentős részben végbe is ment a nyomtatott sajtó privatizációja, ami azt eredményezte, hogy az új politikai elit kormányzati tagjai nem tudtak „saját sajtót" maguk mögött. Állandósult

[65] Koltay András – Lapsánszky András (szerk.): *A médiaszabályozás kommentárja.* Budapest, CompLex, 2011.
[66] Baló György – Lipovecz Iván (szerk.): *Tények könyve. Magyar és nemzetközi almanach*. Debrecen, Ráció, 1991.
[67] Gálik Mihály: A médiapolitika két évtizede. In Sándor Péter – Stumpf Anna – Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évhuszadkönyve. A magyar demokrácia kormányzati rendszere (1988–2008).* Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány – Arcanum, 2009.
[68] Paál (2013): i. m.
[69] 1990. évi. LVII. törvény a közszolgálati tájékoztatási eszközök (Magyar Rádió, Magyar Televízió, Magyar Távirati Iroda) vezetőinek kinevezési rendjéről.
[70] Szalóczy (2020): i. m.
[71] Ráday (1990): i. m.
[72] Bajomi-Lázár (2017): i. m. 79–104.
[73] Gyuricza (2012): i. m. 80–91.

a kormányzattal szembeni kritikai hang, és a külföldi tőkére támaszkodva az ellenzéki oldal számos fórumot tudhatott magáénak. Emellett az időszak komoly szembenállása nyomán nem született modern médiatörvény, ami az elektronikus (közszolgálati) média feletti párharc kibontakozását is eredményezte. Az egyre hangsúlyosabb ideológiai szembenállás nyomán az újságíró-társadalom megosztottsága is hozzájárult a politikai ellenfelek közötti szakadék további növeléséhez.

Felhasznált irodalom

1990. évi. LVII. törvény a közszolgálati tájékoztatási eszközök (Magyar Rádió, Magyar Televízió, Magyar Távirati Iroda) vezetőinek kinevezési rendjéről

Bajomi-Lázár Péter: A politika mediatizálódása és a média politizálódása. *Médiakutató,* 2005. tavasz. Online: https://mediakutato.hu/cikk/2005_01_tavasz/03_politika_mediatizalodasa/

Bajomi-Lázár Péter: Tekintélyelvűség és szabadelvűség között. Paradigmaváltások a magyarországi politika és média viszonyában. *Politikatudományi Szemle,* 26. (2017), 1. 79–104.

Baló György – Lipovecz Iván (szerk.): *Tények könyve. Magyar és nemzetközi almanach.* Debrecen, Ráció, 1991. Online: https://bit.ly/3EbbDvN

Bárdos András: *Mit szól hozzánk?* Budapest, Képzőművészeti, 2002.

Berszán György: Újságírói magatartásformák és a rendszerváltás. *Magyar Szemle,* Új folyam, 6. (1997), 1–2. 148–158.

Beszedics Otília: Sajtó és médiatörténeti kronológia 1979–2004. In Bajomi-Lázár Péter (szerk.): *Magyar médiatörténet a késő Kádár-kortól az ezredfordulóig.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 2005.

Csurka István: *A rágcsálók a régiek. MDF. Második Forduló,* [Választási lap.] 1990. október. Online: https://bit.ly/3xBQMQ2

Endrey Antal: Forduló ország – Forduló világ. *Nemzeti Újság,* 1. (1990. május 1.), 5. 1–2.

Földesi Margit – Szerencsés Károly: *Két rendszerváltás Magyarországon*. Lakitelek, Antológia, 2019.

Fricz Tamás – Halmy Kund – Orosz Tímea: *Az SZDSZ-jelenség. Liberalizmus Magyarországon a rendszerváltás idején.* Lakitelek, Antológia, 2018.

Gálik Mihály: A médiapolitika két évtizede. In Sándor Péter – Stumpf Anna – Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évhuszadkönyve: A magyar demokrácia kormányzati rendszere (1988–2008).* Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány – Arcanum. Online: www.politikaievkonyv.hu/online/mp20/1-17_galik.html

Gyuricza Péter: *Média – csata – tér. Fejezetek a magyar média és a hatalom utóbbi 25 évének történetéből.* Budapest, Pont Jó Nekem Kft., 2012.

Hallin, Daniel C. – Mancini, Paolo: *Comparing Media Systems. Three Models of Media and Politics.* Cambridge, Cambridge University Press, 2004.

Heti Világgazdaság, 1990. áprilisi lapszámok

Horváth Attila: *A magyar sajtó története a szovjet típusú diktatúra idején*. Budapest, Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság Médiatanács Médiatudományi Intézete, 2013.

Kaposi Miklós: A Magyar Televízió. In Kollega Tarsoly István (szerk.): *Magyarország a XX. században.* III. kötet. Szekszárd, Babits Kiadó, 1998. 459–498.

Kasza László: Interjú. *Beszélő,* 1993. december 2. 12–14.

Kasza László: *Szabad Európa Rádió a rendszerváltás idején.* Referátum a Történelemtanárok Egyletének konferenciáján 2009. október 10. Budapest, Kossuth Klub, 10–11. Online: https://tte.hu/a-szabad-europa-radio-a-rendszervaltas-idejen/

Keleti Miklós: Ígéret szép szó. *HVG,* 1990. március 3. 20.

Kókay György – Buzinkay Géza – Murányi Gábor: *A magyar sajtó története*. Budapest, Magyar Újságírók Országos Szövetsége – Bálint György Újságíró Iskola, 1995.

Koltay András – Lapsánszky András (szerk.): *A médiaszabályozás kommentárja*. Budapest, CompLex, 2011.

Koltay András: Szólásszabadság az alkotmányokban – amerikai, angol, magyar áttekintés. In Csink Lóránt – Schanda Balázs (szerk.): *Összehasonlító módszer az alkotmányjogban.* Budapest, Pázmány Press, 2017.

Kormánybemutatkozás vagy kupameccs? *Magyar Nemzet,* 1990. május 25.

Lőcsei Gabriella: Kell egy csapat! *Magyar Nemzet,* 1990. április 11.

Kulin Ferenc: *Személyes interjú Kulin Ferenccel.* 2020. január 7.

Magyar Nemzet, 53. (1990), áprilisi lapszámok

Marschal Adrienn: *Az MDF és a rendszerváltás tematikus kronológiája. A szellemi előzményektől 1990-ig.* Lakitelek, Antológia, 2017.

Márványi György: Közmegegyezés, nyilvánosság, tömegkommunikáció. *Jel-Kép,* 3. (1986), 17.

MTVA Archívum *Híradó*-gyűjtemény, 1990. április 7–9.

MTVA Archívum *Híradó*-gyűjtemény, 1990. április 9–10.

MTVA Archívum, Választás ’90, 1990. március 26.

Nagy Anikó: A magyar sajtó tíz éve a rendszerváltozás után. *Könyvtári Figyelő,* 45. (1999), 1. 13–20.

Népszabadság, 48. (1990), áprilisi lapszámok

Népszava, 118. (1990), áprilisi lapszámok

OSA Archívum: *Mozgóképes történelem. Rendszerváltás Magyarországon és Kelet-Európában 1988–1990 (2006) – A Fekete Doboz dokumentumfilmjei. Pozsgay Imre, az MSZMP PB tagja rádiónyilatkozatában népfelkelésnek minősíti az 1956. október 23. után történteket.* Online: https://1989.osaarchivum.org/node/1799

Paál Vince (szerk.): *A magyarországi médiaháború története – Média és politika 1989–2010.* Budapest, Wolters Kluwer, 2013.

Paál Vince (szerk.): *A sajtószabadság története Magyarországon 1914–1989.* Budapest, Wolters Kluwer, 2015.

Pallagi Ferenc: *Terített betli.* Budapest, Intera Rt., 1994.

Pártpolitikát űz-e a Szabad Európa? *Magyar Hírlap,* 1991. február 15.

Rádai Eszter: Pártatlan média – Mit tehet a 168 Óra? Interjú Kulin Ferenccel. *168 Óra,* 1990. április 17.

Romsics Ignác: *Volt egyszer egy rendszerváltás*. Budapest, Rubicon-Ház, 2003.

Simándi Irén: *Politika, társadalom, gazdaság a Magyar Rádióban 1945–1948.* Budapest, Gondolat, 2012.

Simándi Irén: *Politika, társadalom, gazdaság a Magyar Rádióban 1949–1952*. Budapest, Gondolat, 2014.

Sipos Balázs: *Média és demokrácia Magyarországon.* Budapest, Napvilág, 2010.

Skultéty Csaba: A Szabad Európa Rádió (1951–1993). *Rubicon OnlinePlusz, 1. Emigráció,* (2008), 1.

Speidl Zoltán: „Kié lesz a tudatipar?” – A nyomtatott sajtó és a magyar rendszerváltozás. In M. Kiss Sándor (szerk.): *Rendszerváltás 1989.* Lakitelek, Antológia, 2014.

Stefka István: A Magyar Rádió 1956-tól. In Kollega Tarsoly István (szerk.): *Magyarország a XX. században.* I–V. kötet. Szekszárd, Babits, 1998. 406–411.
Szalóczy Pál: *Személyes interjú Szalóczy Pállal,* 2020. január 9.
Száz nap türelmet kér Antall József. *Népszabadság,* 1990. május 25.
Szómegvonás. *Magyar Nemzet,* 1990. április 9.
Tömpe István: Életút. *NEB,* 1988. Online: https://neb.hu/asset/php81iSYY.pdf
Várkonyi Balázs: A zátonyra kormányzott zászlóshajó. *Rendszerváltó Archívum,* 2. (2017), 2.
Vince Mátyás: Hogyan született a HVG? *Beszélő,* 3. (1998), 11. 90–95. Online: http://beszelo.c3.hu/cikkek/hogyan-szuletett-a-hvg
Wisinger István: *A televízió háborúba megy. Fejezetek a televíziós újságírás és a társadalmi konfliktusok párhuzamos történetéből*. Budapest, PrintXBudavár – Médiakutató Alapítvány Kiadó, 2008.
Zielonka, Jan: *Media and Politics in New Democracies. Europe in a Comparative Perspective.* Oxford, Oxford University Press, 2015.

Kiszelly Zoltán

A demokrácia részvételi eleme: harminc év kísérletei

Bevezetés

Magyarország harminc éve demokrácia. A minimális definíció szerint azt a politikai rendszert tekintjük demokráciának, amelyben a hatalmi ágak elválasztása, a magántulajdon többsége, valamint az általános emberi és szabadságjogok érvényesülése mellett biztosított a rendszeres időközönként megtartott szabad választásokon a kormányváltás lehetősége.

Demokráciából többfajta létezik. A történelmi tapasztalatok alapján a jelzős szerkezet a demokráciák esetében fosztóképzőként működik, így például a „népi" vagy „szocialista" demokrácia nem felel meg a fenti minimális definíciónak sem.

A demokrácia mint politikai rendszer azonban több formában is megjelenhet, amelyek közül a konszenzusos és többségi modell számít legelterjedtebbnek. Magyarországon a tárgyalásos átmenet során az alapító atyák a demokrácia konszenzusos modelljét választották, ráadásul a sarkalatos törvények körén jóval túlmenő konszenzuskényszert teremtettek. A kétharmados törvények elfogadásához és módosításához ugyanis – elméletileg és főszabályként – legalább a két legnagyobb országgyűlési párt közötti konszenzusra van szükség. A kerekasztal-tárgyalások eredményeként 1989 őszén elfogadott alkotmánymódosítás („köztársasági alkotmány"), valamint az átmenetet szabályozó törvények ideiglenesek voltak, azokat a szabadon választott Országgyűlésnek kellett volna egy új alkotmánnyal felváltani.

Ez a túlterjeszkedő konszenzusos modell magában rejtette a hatalomból távozó állampárt azon reményét, hogy – legalább a mandátumok egyharmadának birtokában – nélkülük vagy ellenük ne lehessen sarkalatos törvényt módosítani. Az új parlament két legnagyobb pártja (akkor az MDF és az SZDSZ) együttszavazása pedig elmosta volna a köztük lévő ideológiai és programbeli különbségeket, így az első szabad választás utáni átmenet gazdasági nehézségeiért mindkét pártot „egyforma" politikai felelősség terhelte volna.

Az ideiglenesnek szánt, rendszerváltó elitek alkujaként, vagyis felülről elfogadott „köztársasági" alkotmányt konszenzus híján húsz évig nem sikerült módosítani, ám már az első szabad választás előtt megjelentek azok az alulról jövő kezdeményezések, amelyek megpróbálták a mindenkori politikai elitek alkuit kívülről és alulról felülírni.

Ehhez a részvételi demokrácia eszközeit választották, amely a fontos döntésekbe a lehető legtöbb szavazópolgárt vonja be. David Easton politikairendszer-modellje ezt az „input típusú" legitimitás fogalmával írja le, amely a döntések meghozatalát széles körre terjeszti ki, így több alternatíva jelenik meg, miközben a döntéshozásba bekapcsolódó polgárok magas száma erősíti a rendszer legitimációját. Tanulmányunkban

https://doi.org/10.36250/00983_15

a részvételi demokrácia elmúlt harminc évben használt legfontosabb példáit vesszük sorra, amelyek érdemben változtattak a magyar politikatörténet menetén.

A négyigenes népszavazás (1989. november)

A rendszerváltást megelőző pártépítési folyamatban az állampárt Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) mellett a Magyar Demokrata Fórum (MDF) tudott elsőként országos hálózatot kiépíteni. Az MDF akkori ideiglenes elnöke (Bíró Zoltán) a népi szárnyhoz tartozott, és jól megértette magát az állampárt reformszárnyának akkori vezető politikusával, a népszerű politikusnak számító Pozsgay Imrével.

A Szabad Kezdeményezések Hálózatából alakult Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ), illetve az ifjúsági szervezetből párttá alakuló Fiatal Demokraták Szövetsége (Fidesz) a többi párthoz képest hátrányba került, ezért nem írták alá a Nemzeti Kerekasztal 1989. szeptember 19-i zárónyilatkozatát. Sokat nem kockáztattak, mivel az nélkülük is hatályba lépett, ám így nagyobb médiafigyelmet kaptak, amit egy politikai akcióval akartak fenntartani, és versenyhátrányuk csökkentésére felhasználni. Az aláírás megtagadását a köztársasági elnök megválasztásának módjával indokolták, akit az alku szerint először közvetlenül választott volna a nép, és csak a későbbiekben közvetve az Országgyűlés.

Különállóságuk ilyen szimbolikus demonstrálása után ez a két liberális párt magukat az államszocialista rendszer legelszántabb ellenfeleiként állították be, és ehhez kellő politikai eszközt kerestek. Egy olyat, amely minden választópolgárt megmozgat, és ezzel országos ismertséget biztosít számukra. Ilyen eszköz volt a népszavazás.

Ezen a Független Kisgazdapárttal és a Magyarországi Szociáldemokrata Párttal közösen kezdeményezett népszavazáson négy kérdést tettek fel, közülük hármat az MSZMP-ből Magyar Szocialista Párttá (MSZP) változó állampárt a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások határozatai alapján törvényalkotással megoldott. Feloszlatták a munkásőrséget, amelyet a honvédség lefegyverzett. A munkahelyeken megtiltották a politizálást és a pártszervezetek működését. Az állampártot pedig felszólították, hogy számoljon el a vagyonával.

Maradt az első kérdés, az államfő megválasztásának módja. Az akkori közhangulatban az MDF és az MSZP támogatói megszavazták volna Pozsgay Imrét köztársasági elnöknek, aki további szavazói csoportokra is számíthatott volna. Egy közvetlenül választott, ráadásul népszerű köztársasági elnök sajátos eszközeivel fokozatosan ki tudta volna bővíteni gyenge politikai jogosítványait, amit a Sólyom László által vezetett Alkotmánybíróság a „láthatatlan alkotmány" fogalmával jellemzett.

Az SZDSZ és a Fidesz azonban a parlamentáris rendszer hagyományaihoz tért volna vissza, és már az első szabad választás után, közvetett módon választottak volna államfőt. A népszavazás volt az első olyan alkalom 1945 óta, amikor a magyarok valóban titkos és szabad módon mondhattak véleményt országuk sorsáról, így ez lett az első szabad országgyűlési választás előtt a rendszerváltás egyetlen országos megmozdulása.

A választásra jogosultak 58,04 százaléka élt jogával, ami 4,5 millió embert jelentett. A köztársasági elnök választásának módja osztotta meg leginkább a társadalmat,

a 0,15%-os (6404 szavazat) szoros különbség alapján az államfőt csak az első szabad választás után választotta meg a parlament.

Az SZDSZ és a Fidesz a népszavazási kezdeményezés által be tudta hozni ismertségi és népszerűségi hátrányát. A dunántúli megyékben az országos átlag fölötti volt a választási részvétel, főként az SZDSZ tudta a következő évi országgyűlési választáson a négyigenes népszavazáson szerzett ismertségét és támogatottságát voksokra váltani. Az utódpárt népi szárnyát a technokrata és „apparatcsik" politikusok háttérbe szorították, az MDF-en belül a romantikus és mozgalmi politizálás Antall József pártelnökké választásával szorult háttérbe.

A Magyar Út Körök Mozgalom (1992)

Az MDF gyűjtőpártként több irányzatot egyesített, ám a rendszerváltás utáni időszak vitái és Antall József miniszterelnök betegsége miatt ezeket nem sikerült egyben tartani. A nemzeti radikális és revizionista irányzatot Csurka István vezette, aki 1992 augusztusában megjelent, *Néhány gondolat a rendszerváltozásról* című dolgozatával egyfajta kormányprogramot hirdetett. Egy hónappal később létrehozta a Magyar Út Alapítványt, amely a *Magyar Fórum* című hetilap kiadója lett. Az MDF 1993. januári VI. országos gyűlésén a pártelnöki szavazáson Csurka István 536 : 664 arányban alulmaradt Antall Józseffel szemben. Ezt követően azokból az MDF-es képviselőkből, akik nem szavazták meg az ukrán–magyar alapszerződést, megalapította a Magyar Igazság Nemzetpolitikai Csoportot, illetve országos mozgalomként a Magyar Út Köröket. A Magyar Út Körök 1993. februári országos nagygyűlésén óriási tömeg gyűlt össze, és Csurka Istvánt választották meg elnöküknek. Arra kérték támogatóikat, hogy száz forintot utaljanak a mozgalomnak, ami a pénzgyűjtés mellett egy támogatói adatbázist is megalapozott. A fénykorában heti negyvenezer példányban eladott *Magyar Fórum* hetilap volt a körök hivatalos lapja. A szakítás 1993. június végén lett végleges, amikor Csurka Istvánt kizárták az MDF-ből.

A Csurka István által még MDF-elnökségi tagsága alatt létrehozott (a hetilapot kiadó) alapítvány és mozgalom a pártszakadások előkészítésének tökéletes prototípusa: az anyapárt parlamenti frakcióján belül megalakult egy platform, amelyet egy országos *grass root level* mozgalom egészít ki. A „saját" média és a támogatók közötti közvetlen kapcsolattartást egy sokáig önfenntartó, nyomtatott hetilap biztosította.

Miután kizárták az MDF-ből, Csurka István megalakította a Magyar Igazság és Élet Pártját (MIÉP), amelynek kilenc hónapja volt az 1994-es országgyűlési választásra való felkészülésre. A Magyar Út Körök arra épített, hogy az MDF-es belharcok idején megnőtt az érdeklődés Csurka István és politikája iránt, így a mozgalom és a hetilap a velük szimpatizáló embereknek egy laza kötődési pontot kínál, ami idővel erős kötődéssé, de legalább egy szavazattá váltható.

Az 1994-es választáson a MIÉP végül 1,58 százalékot kapott, ami a bejutáshoz kevés volt, ám a rendszeres állami párttámogatáshoz elég volt. Csurka István pártja 1998 és 2002 között volt parlamenti párt, ám a Magyar Út Körök nem tudtak széles mozgalommá terebélyesedni.

Polgári körök (2002)

A 2002-es választás az MSZP–SZDSZ választási szövetség minimális győzelmével végződött. Az MSZP 42,05%-os eredményével szemben a Fidesz–MDF szövetség 41,07%-ot kapott. A szocialisták számíthattak a parlamentbe jutott SZDSZ 5,57%-os eredményére is, míg a Fidesz–MDF szövetségnek nem volt potenciális koalíciós partnere, így a mandátumkiosztásnál 188 Fidesz–MDF képviselővel 198 MSZP-s és SZDSZ-es képviselő állt szemben.

Az első és a második forduló között Orbán Viktor akkori miniszterelnök országjárásra indult, hogy a még nyitott választókerületekben a polgári és nemzeti szavazókat a Fidesz jelöltjeinek támogatására buzdítsa.

A posztkommunisták hatalomba visszatérésének lehetősége az addig külön pártokat (Fidesz, MDF, FKgP, MIÉP, KDNP, MDNP) támogató szavazókat a legesélyesebb fideszes jelölt mögé sorakoztatta fel. A második forduló után Orbán Viktor egy olyan eszközt keresett, amivel a két forduló között egy irányba szavazó politikai tábort a saját és a Fidesz vezetése mellett egyben tudja tartani, és amihez nem kell az akkor már a parlamentből kiesett pártok (FKgP, MIÉP, KDNP, MDNP) elitjével kiegyeznie.

Mintaként az 1906-ban jogutód nélkül megszűnt Szabadelvű Párt tagságát egyben tartó Nemzeti Társaskör mozgalom szolgált, amely az Országos Alkotmánypárttal való 1910-es egyesülés után a Nemzeti Munkapárt magját képezte.

A jobboldali szavazóbázis egyben tartására szolgált a polgári körök mozgalom, ezt a mozgalmat Orbán Viktor 2002. május 7-én a budai Várban mondott beszédével indította el. Ő maga a Szövetség a Nemzetért polgári körnek lett a tagja, amelynek a polgári körök országos koordinátorának kinevezett volt MDF-es államtitkár és képviselő, Hende Csaba mellett Makovecz Imre és (legalábbis kezdetben) Vona Gábor is tagja volt. A kezdeti lelkesedést mutatja, hogy 11 300 polgári kört regisztráltak.

Orbán Viktor Debreczeni Józsefnek az akkor róla írt könyvéhez adott interjújában így fogalmazott a polgári körök jelentőségéről és feladatáról:

> „Két olyan dimenzió is megnyílik a politikában, amely nem létezett az elmúlt időszakban. Az egyik a mozgalmak világa lesz. […] Másfelől megnyílik a polgári együttműködésért, összefogásért vagy pártunióért való munka dimenziója."[1]

Később arról is beszél, hogy azért nem vállalta el a Fidesz elnöki tisztségét, hogy a pártunióért dolgozhasson, és a személye ne jelentsen ebben akadályt. A polgári körök mozgalom egy olyan gravitációs mezőt hozott létre, amely bevonzotta a Fidesztől jobbra álló szavazók zömét, és alkalmas volt a pártuniótól idegenkedő MDF pártvezetésének megkerülésével a párt szavazóinak megszólítására.

A mozgalom feladatát Orbán Viktor sokszor idézett mondata tűzte ki, nevezetesen, „ha mozdulni kell, együtt tudjunk mozdulni". A pártunió vagy jobboldali gyűjtőpárt célját pedig az „egy a tábor, egy a zászló" fordulat fejezte ki képletesen.

[1] Debreczeni József: *Orbán Viktor.* Budapest, Osiris, 2003.

A mozgalom a jobboldali pártok, illetve a polgári és nemzeti szavazóbázis helyben legaktívabb tagjait egyesítette, akik közül sokan később politikai pályára léptek. A 2002-es önkormányzati választáson sok helyen a „régi" fideszesek mellett polgári körösök is indultak, így a jobboldali szavazatok megoszlottak. Máshol a „régiek és újak" közötti konfliktus okozott viszályt. A polgári körökkel érkező politikai aktivisták és szavazók integrálását és intézményesítését célozta a Fidesz átalakítása polgári pártból polgári szövetséggé 2003-ban, illetve a mozgalom országos központjaként szolgáló fővárosi Polgárok Háza.

A „szociális népszavazás" (2008)

A 2006-os voksolás vízválasztó volt az 1990 utáni magyar politikában. A kormánypártok és Gyurcsány Ferenc miniszterelnök támogatottsága már a nyári „konvergenciacsomag" megszorításainak bejelentése után csökkenni kezdett.

Az év őszén nyilvánosságra került őszödi beszéd volt az első olyan hangfelvétel, amelyen vezető politikus saját hangján vallja be, hogy „hazudtunk reggel, délben és este". A „trükkök százaival" megnyert választás után jött a feketeleves, az áfa és az energiaár emelése, a megszorítások és a leépítések. A beszéd kiszivárogtatása után történt az MTV budapesti, Szabadság téri székházának ostroma, illetve ekkor állandósultak a Kossuth téri tüntetések. A válság politikai feloldását az október elsejei önkormányzati választások hozták el, amelyen a Fidesz jelöltjei földcsuszamlásszerű győzelmet arattak, és a megnyert helyi erőforrásokkal biztosították a párt túlélését. Ezt követően, október 6-án Gyurcsány Ferenc bizalmi szavazást kért maga ellen, amelyen az MSZP–SZDSZ-koalíció bizalmat szavazott neki. Az ezt követő tiltakozások során a Fidesz által szervezett tüntetések békések voltak, és az őszi sötétedés előtt véget értek. Sötétedés után azonban – főként a Kossuth tér környékén – erőszakos cselekményekre is sor került.

Az erőszakra hajlamos tüntetők és a közéjük küldött provokátorok október 23-án már reggeltől tüntettek a fővárosban, dühüket az is növelte, hogy az 1956-os forradalom 50. évfordulójára érkező külföldi védett állami vezetőkre hivatkozva a rendőrség „műveleti területté" nyilvánította a Kossuth teret, és kiszorította onnan a tüntetők sátorvárosát.

Október 23-án délután az erőszakra hajlamos tömeget a rendőrség rátolta a Fidesz nagygyűlésének békés résztvevőire, majd az azonosító szám nélküli rendőrök gumilövedékekkel, viperával és könnygázzal támadtak az emberekre.

A Fidesz a legerősebb ellenzéki pártként egy olyan eszközt keresett, amely becsatornázza a széles körű lakossági elégedetlenséget, és a szavazói bizalomvesztés kimutatásával alkalmas a népszerűtlen kormány leváltására. Ezt az eszközt, az 1989-es négyigenes referendumhoz hasonlóan, a népszavazásban találták meg. A népszavazás kezdeményezését Orbán Viktor 2006. október 23-ai beszédében jelentette be („kormánybuktató népszavazás").

Ezt követően sorjáztak az egymást kioltó népszavazási kezdeményezések, ám némi jogászi leleménnyel a Fidesz 2007 szeptemberében a vizitdíj, a kórházi napidíj és a tandíj

kérdésében „szociális népszavazást" indított. A lelemény abban állt, hogy a népszavazás eredménye nem a folyó évi, hanem a rá következő évi költségvetést befolyásolta, így ezt a formulát az Alkotmánybíróság is elfogadta.

A 2009. március 9-ei népszavazás kevéssé a három kérdésről, mint a Gyurcsány-kormány jövőjéről szólt. A népszavazáson a választásra jogosultak fele (50,51%) jelent meg, és mindhárom kérdésben az igenek győztek (82–84% arányban). A kormánypártok „hideg" kampányt folytattak, vagyis visszafogottan kampányoltak, és az eredménytelenségre játszottak. Itt el kell mondanunk, hogy az 1999-es NATO-tagságról szóló népszavazás előtt az akkori balliberális kormány megváltoztatta a népszavazás eredményességi és révnyereségi feltételeit, így a korábbi 50%-os helyett onnantól elég volt a 25%-os részvétel. Az Alaptörvény visszatért az 50%-os érvényességi küszöbhöz.

Gyurcsány Ferenc az eredmény kihirdetése után a koalíciós párttal való egyeztetés nélkül leváltotta a liberális egészségügyi minisztert, ami miatt az SZDSZ kilépett a kormányból, így Gyurcsány Ferenc kisebbségben kormányzott tovább 2009. április 14-éig, hol az SZDSZ, hol az MDF szavazataira támaszkodva.

A „szociális népszavazás" nem vezetett ugyan kormánybuktatáshoz, ám a Fidesz a 2006. októberi önkormányzati választási győzelméhez képest egy további politikai sikert tudott felmutatni, növekedő pályára lépett, míg a balliberális kormánypártok egyértelműen süllyedő pályára kerültek. A Fidesz álláspontját 3,3 millió szavazópolgár osztotta, így sikerült a szavazóbázist növelni.

A nemzeti konzultációk

A nemzeti konzultáció a szavazók két választás közötti megszólításának eszköze. Célja a kezdeményező kormány számára fontos témák, álláspontok és tervek beemelése a politikai közbeszédbe, a szavazói visszajelzés, az egyes alternatívák támogatottságának felmérése, valamint a szavazói felhatalmazás és legitimáció.

A nemzeti konzultáció előzményei Orbán Viktor 2005-ös évértékelő beszédéig nyúlnak vissza, amikor bejelentette a 2006-os országgyűlési választás előtt a választópolgárokkal való kapcsolattartást koordináló Nemzeti Konzultációs Testület felállítását. Akkor 1,6 millió emberrel kerültek kapcsolatba.

A 2010-es kormányváltás után először 2010 szeptemberében 2,8 millió nyugdíjas kapott kérdőívet, közülük 200 ezren válaszoltak. Ezt követően 2011 februárjában az Alaptörvényről mondhattak véleményt az emberek, 920 ezren éltek a lehetőséggel. A „szociális konzultáció" 2011 májusában a devizahitelek, a közműdíjak és az oktatási támogatások kérdéseiben szólította meg a magyarokat, egymillióan mondták el véleményüket. A következő, 2012. szeptemberi „gazdasági konzultáción" a devizahitel, a közműdíjak, az adózás és a különadók témájában várták a válaszokat, 700 ezren éltek ezzel a lehetőséggel. Az ötödik, a „bevándorlásról és terrorizmusról szóló nemzeti konzultáció" 2015 májusában

már nevében is építette ennek a politikai kommunikációs eszköznek a „brandjét". A nyolcmillió szavazópolgárból egymillió válaszolt. Az „Állítsuk meg Brüsszelt!" konzultációs kérdőívet 2017 áprilisában százezren küldték vissza. 2017 októberében a Soros-tervről indult nemzeti konzultáció, amelyet minden addiginál többen, 2,3 millióan töltöttek ki. A kormány 2018 novemberében a családpolitika tárgyában indított nemzeti konzultációt, amelyre 1,4 millióan válaszoltak. A 2020. júniusi „nemzeti konzultáció a koronavírusról és a gazdaság újraindításáról" 1,7 millió embert mozgatott meg.

Ellenzéki kísérletek

A politika eszköztára, mint láttuk, véges, az egyes eszközök ismertek. A pártok és a politikusok akkor voltak sikeresek, amikor ráéreztek a közhangulatra, és a részvételi demokrácia eszközei közül azt használták, amelynek segítségével a közhangulatot be tudták csatornázni. Az alulról jövő *(bottom-up)* társadalmi mozgásoknak kellett csatornát találni, amelyek közül a népszavazás tűnik a leginkább célravezetőnek.

Bevett mozgósítási eszköz a hatóságok által politikai okokból kiszabott büntetések aprópénzben kifizetése, amelyeket a támogatóktól várnak, így mutatva, hogy milyen sok ember háborodott fel az intézkedésen. Ez az elcsatolt területeken például a magyar nyelv használata miatt kirótt büntetéseknél számít bevett politikai eszköznek.

Az utóbbi évek egyik legfontosabb esetében a Momentum Mozgalom, majd párt a 2017 januárjában indított „NOlimpia" aláírásgyűjtés és népszavazási kezdeményezés által vált ismertté, és emelkedett ki a számos csoport és kezdeményezés közül. A 266 ezer aláírásban nemcsak a 2024-re Budapestre tervezett nyári olimpia ellenzése, hanem a kormány politikája elleni proteszt is benne volt. A kormány a kezdeményezés sikerétől tartva visszalépett a pályázattól, így végül Párizs nyerte el a rendezés jogát.

A Momentum a rivaldafényt kihasználva egy 45 napos országjárásra indult, és ennek során vidéki szervezeteket alapítottak. A polgári körök mintájára 2020-as évnyitójukon „klímakörök" alapítására buzdítottak, amelyektől a klímakérdés iránt különösen fogékony millenniumi és Z generációk megszólítását várják.

A 2018 novemberében alapított Mindenki Magyarországa Mozgalom is a Fidesz polgári körök kezdeményezését szerette volna lemásolni. A 2019-es európai parlamenti és önkormányzati választások elé időzített zászlóbontás után Bibó István szavaival a „szabadság kis köreinek", Kossuth Körök alapítására buzdítottak, amelyek helyi politikai tényezőként vettek volna részt az önkormányzati választáson, ám végül csak 350 településen és 5 fővárosi kerületben sikerült aktivizálódniuk.

A nemzeti konzultációk ellenakciójaként alakult ki a kérdőívek ellenzéki pártok általi gyűjtése, ez a kormány politikájával elégedetlen szavazók számára kínálja a politikai cselekvés egy formáját. Ennek hatékonysága azonban messze elmarad az eredetiétől, a járványügyi kérdőívből az ellenzéki pártok csak 260 ezret tudtak összegyűjteni.

Összegzés

A részvételi demokrácia elemeit Magyarországon – mint azt a fenti példák mutatják – igazából az ellenzéki pártok tudták eredményesen használni. A magyar parlamentáris demokráciában a népszavazásnak inkább kiegészítő és legitimáló funkciója van, az alulról induló kezdeményezések – néhány ritka kivételtől eltekintve – rendre elbuknak.

A mindenkori kormánypártok próbálják korlátozni riválisaikat a részvételi demokrácia eszközeinek használatában, ám a valós szavazói elégedetlenség mindig megtalálja az útját. Égető társadalmi problémákat lehet aláírásgyűjtéssel nyomatékosítani vagy újabban a közösségi média eszközeivel népszerűsíteni. A mediatizált politika korában az érzelmekre ható mondatok, (mozgó)képek és történetek az igazán eredményesek, kellő társadalmi és médiatámogatással alkalmasak is arra, hogy a kormány a kezdeményezők szándéka szerint változtasson a kifogásolt jogszabályokon vagy gyakorlaton.

Amennyiben egy valós társadalmi probléma kap szélesebb nyilvánosságot, úgy a civil társadalom kritikus tömegét látva a hatalom általában záros határidőn belül orvosolja a problémát. Egy következő szakaszban lépnek be a politikai pártok, amelyek felkarolhatnak egy-egy alulról jövő kezdeményezést, ám az onnantól kezdve már a politikai erőtér részévé válik, a *public policy* térből a *politics* mezőbe csúszik át.

A közösségi média és a digitalizáció új lehetőségeket teremt a részvételi demokrácia számára, ám meglátásunk szerint a magyar demokrácia parlamentáris jellege miatt ezek továbbra is inkább korrekciós tényezők maradnak. Mozgósíthatják szavazók nagy tömegét. Alkalmasak vitatott döntések megakadályozására vagy módosítására. Legitimálhatják a kormánytöbbség döntéseit vagy új pártokat emelhetnek fel. A történelmi hagyomány miatt és a rendszerváltás óta eltelt harminc évben kialakult magyar politikai rendszer logikájából adódóan meglátásunk szerint a civil szervezetek és az érdekképviseletek nem tudják a politikai pártok szerepét átvenni. A vita – legalábbis jelenleg – nem a részvételi demokrácia elemeinek a döntéshozatalba való beemeléséről, hanem a többségi versus konszenzusos demokrácia arányáról szól.

Felhasznált irodalom

Debreczeni József: *Orbán Viktor.* Budapest, Osiris, 2003.

Ajánlott irodalom

Bayer József (szerk.): *Trendváltozások. Tanulmányok.* Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete, 2003.

Boda Zsolt – Szabó Andrea (szerk.): *Trendek a magyar politikában 2. A Fidesz és a többiek. Pártok, mozgalmak, politikák.* Budapest, MTA TK PTI – Napvilág, 2017.

Bihari Mihály: *Magyar politika 1944–2004. Politikai és hatalmi viszonyok.* Budapest, Osiris, 2005.

Fricz Tamás: *Alkalmazott demokráciák.* Budapest, Kairosz, 2013.

Simon János: *Hét választás Magyarországon. Országgyűlési választások kézikönyve, 1989–2014.* Budapest, CEPoliti, 2016.

Vákát

Alkotmány és jog

Vákát

Varga Csaba

Sikerek és kudarcok, várakozások és tapasztalások

Bevezetés

A kommunizmus összeomlásakor nyitott szívvel és rokonszenvvel tekintettünk arra, amit kellő tisztelettel példaadónknak gondoltunk: Nyugat-Európára és az atlanti világra. Mint már négy évtizede egyfolytában, addigi tagadásaink tagadása eszményi megvalósulásának példázatait véltük bennük megtestesülhetni[1] – mindannak foglalatát, amerre el kell indulnunk, s ha már túl vagyunk az alapok és keretek kialakításán, úgy immár félig kész építményünk birtokában saját egyéniségünk útját járva tovább építkeznünk. Miközben sem tudatlanok, sem kritikátlanok nem voltunk. Bár túlzóan gyanakvók sem, hiszen ez a látott és elsődlegesen általunk még megtanulandónak gondolt világ akkor még nem látszott okot adni erre. Eközben pedig mindazt, ami az általunk többé-kevésbé futtában (mert többnyire tanulmányutak napjaiban, heteiben, esetleg hónapjaiban) megtapasztalt nagyvilágban körülnézetten számunkra zavarónak vagy éppenséggel megbotránkoztatónak tetszett,[2] hajlamosak voltunk némi történelmi bölcsességgel a számukra már jó ideje tartó biztonságos jóllakottságban eltespedés, a pénzbőségüket kényszeresen oldó szabadidőtöltés kontrollálatlan kinövésének, a tömegesség unalmából kitörni akarás excentrizmusának, azaz a jelenük mértéktelen tejszínhabzsolását természetszerűen követő gyomorrontás tüneteinek vélni. Ám riadót senki sem fújt. Nyugati partnereink pedig, akik persze ezt is naponta élték meg természetes világukként, hozzászokásukban jelenük ilyen kinövéseihez még ennyit sem érzékeltek.[3] Vagyis az esetleges kétkedés

[1] Mikor az American Council of Learned Societies kutató ösztöndíjasaként a Yale jogi karáról meghívtak az ACLS által 1988 őszén szervezett alkotmányosságprojektum dél-amerikai (Punta del Este, Uruguay) konferenciájára, hosszasan beszélgettem egy magyar gyökerű harvardi politikatudóssal, Dov Ronennel, aki rádöbbentett: ha szabadok leszünk is, gondolatvilágunk határai még a múltba visszahúzva korlátozottak maradnak. Hisz még kiutazó legjobbjaink sem láthatják másként a világot – s bármennyire igaz patrióták, annál inkább –, mint ellenségünk ellenségeként, azaz paradigmatikumában (még ha elutasításától vezérelten is) a sztálinizmusra fókuszáltan. Akkor e vélemény sértett, ám ma bölcs megállapításnak tartom.

[2] Egyszerű felsorolásban: ilyen volt számomra Párizs történelmi templomainak szentmisék alatti üressége (1968); a szexualitás ama nyíltsága, hogy huszonéves hallgatók negyven körüli professzor asszonyaiknak nemcsak nyílt ajánlatot tehettek, de ez nem is számíthatott egyetemi vétségnek (Lund, 1977); a formális válás lehetősége és gyakorisága szülőkkel elégedetlen gyermek részéről (Canberra, 1987); annak természetessége, hogy a teológiai fakultások hallgatói nyíltan ateisták legyenek (Edinburgh, 1989); a lenyűgöző lundi román katedrális vasárnap délelőtti igehirdetésének pusztasága, mikor véletlenszerű katolikus látogatóként rajtam kívül úgyszólván nem volt más jelen, mint maga a szertartást vezető leszbikus hírében álló püspöknő (2003).

[3] Társadalmi-politikai témákban legmélyebb s leggyakoribb beszélgetőpartnerem (egyebek közt a nyugat-európai–atlanti világ mára egyszerűen liberálisként elkönyvelt kisebbségharcos mozgalmárság és a dekonstrukcióként szépelgő bomlasztás leleplezésében a tanítómesterem), meghívóm, a családilag orosz mensevik gyökerű, Kölnben született, Ausztráliába már sztálinistaként emigráló, majd a keményen marxiánus, ám antisztálinista politikaelmélet világszerte elismert tudósa, a ragyogó átlátóképességű Eugene

https://doi.org/10.36250/00983_16

hangja már ekkor is erősebb – és mindenképpen hallhatóbb, s főként zavaróbb – volt bennünk, mint bennük.

Először az élet értelmének kiüresedését észlelhettük. Márpedig az, hogy szétesõ kereteit továbbfércelgetve nevetséges módon most mesterséges divathóbortoknak az így tátongó üregekbe tömködésével próbálják legalább a vázát megtartani, alig tetszhetett megnyugtatóbbnak, mint egy szerencsétlen vízbefúló kapálózása végső elmerülése előtt. Ugyanakkor kellett rádöbbennünk katolicizmusunk egykori fellegvárai templomainak elnéptelenedésére és arra, hogy Nyugaton a hitgyakorlás elhalványodása már a keresztény kultúrában élés és eszményesültség elvesztésével is együtt jár. Majd rájöhettünk az ambícióiban, köldöknéző énközpontúságában önvezérelt s egyre kielégíthetetlenebb individuum sivárságára, társtalan elmagányosodására, és csaknem kórtani reakcióként arra, hogy a szerencsétlen áldozat ezt többnyire aligha feledtethette mással, mint – soha jöttön bár, de *American dream* gyanánt mégis – annak önmegnyugtató ábrándjával, hogy „a boldogság kék madara”[4] olykor, egyszer és talán mégis visszatér.[5] Majdhogynem magától adódott ezután, hogy Nyugaton az önzés társtaszító boldogtalanságában hagyott új generáció elérkezett 1968-hoz, amikor is mindennek és mindenki másnak rombolásába kezdett.[6] Lassan ez magasodott egyre hatalmasabb közösségi erővé, világmozgalommá, amely már-már azzal kecsegtetett, hogy új elitként ők, a valaha okkal perifériára szorultak értékteremtővé magasztosulva győzelembe masíroznak[7] – és valóban: végtermékükként nékik a szovjet minta mint befejezett forradalom iránti nosztalgiájukban valami még pusztítóbbat sikerült előállítaniok: a nihil lélekölő forradalmát.[8]

Kamenka volt (Canberra, 1987), ki e jelenségeket maga is a biztonság és jólét irányvesztő tobzódásából adódó értelmetlen kinövésekként értékelte.

[4] Maurice Maeterlinck: *A kék madár.* [Tündérjáték.] Ford. Adorján Géza. Budapest, Nyugat, 1911. 120. Nyugat Könyvtár 16–17; *A kék madár.* [Mesejáték.] Ford. Benedek Marcell. Budapest, Lampel, 1911. 112. Magyar Könyvtár 605; *A kék madár.* [Mesejáték.] Ford. Vas István. Budapest, Magyar Helikon, 1961. 144. Eredeti megjelenése: 1908.

[5] A Canberrában töltött félévem során megismert titkárnők s könyvtárosok java része elvált volt. Házasságuk jogokat/kötelezettségeket tucatnyi oldalon precizírozó házassági szerződés megkövetelésétől jelzett énközpontú, bizalmatlan és érzelemmentes, már-már üzleties légkörben ment újra és újra tönkre. Ám magányos nyomorukban sem adták fel: hitték, hogy egy sokadik próbálkozás talán boldogsághoz vezet. Ugyanebben a légkörben élve egyébként egyetemi tanárok sem bánták, ha kapcsolatuk egyetemistakorú gyermekeikkel kimerült évi egyszeri pár pillanatos karácsonyi távhívásos üdvözlésben.

[6] Ausztráliában az individualitás magányossága olyannyira eluralkodott, hogy szakszervezethez hasonló közös érdekvédelemnek még a lehetőségét is kizárta. Az ott akkoriban (1987) terjedésnek induló AIDS pedig rögvest jogi botrányt kavart: kiderült, hogy nincs alap egy HIV-fertőzött emberi jogainak korlátozására például abban, hogy kikkel, mikor s milyen előfelvilágosítással kezdeményezhet egyáltalán nemi kapcsolatot.

[7] 1968 tavaszán voltam először külföldön Strasbourgban, a húsvét hetét töltve Párizsban. Az Université Paris II vagy a Sorbonne folyosóján áthaladni már kínos volt a forradalmasodó diákság koszteremtése, a mindent elárasztó falragasz és röplap, étel- s italmaradvány, szétdobált óvszerek és tűk miatt. – A lundi egyetemen, ahol 1977-ben még a tudásvágy megnyugtató csendjét érezhettem, 1983-ra már a feminizmus bomlasztását láthattam Észak egyetlen jogszociológiai intézetében, ahol a női előjogok kivívása a férfiak gyakorlati elüldözését jelentette. – Később, 1988 őszén a Yale egyetemén a plakátok s hirdetmények tömkelegének harsányságát és arányait nézegetve olyan benyomásom keletkezhetett, mintha jogi kara csak azért lenne, hogy afrikai s zsidó szerveződés, no meg egyetemi és kollégiumi szex is megjelenhessen.

[8] Érdekes módon 1973-ban még kölcsönös mosolyt váltott ki, amikor a madridi egyetemen említettem, hogy itthon, saját ránk tukmált szovjet marxizmusunkban óriási hiányérzetünk van bármiféle modern,

Mihelyst megcsillant annak lehetősége, hogy akadémiai kutatói minőségünkben ne csak porosz államhivatalnokok módjára a tudomány sötét ruhás, nyakkendős száraz álláspontkimondói legyünk, hanem a kutatásaink nevében jegyzett megjelenéseinken túl[9] benyomásokat, töprengéseket, sőt emberi útkereséseket akár publicisztikai reflexiók formájában kifejezve közösségeinkben újragondolhassunk, rögvest megkíséreltem rögzíteni is ilyen, számunkra újdonságértékű jegyeket.[10] Nyugatiasságra vágytunk, meghökkentett hát, ha társadalmi élhetetlenségét észleltük. Ám hiába éltem vendégkutatóként például Ausztráliában bő évnegyeden át, azt már nem tudtam megítélni, vajon tényleg túlzabáltságuk hascsikarásának szörnyűségei, széltől is óvott biztonságuk renyheségbe züllött kivagyiságai-e furcsaságaik, avagy egy önmegsemmisítő irányvétel előhírnökei – amint tényleg egy teljes *volte-face* iránti elköteleződés visszavonhatatlan korai állomásának bizonyultak. Nyugati barátaim, akár keresztények, akár marxizálók, bíztak „a történelem vége”[11] hamis víziójában, így a luxuslét szabadságban korlátozatlan, ám a klasszikus európai értékrend tisztelete híján mások túljátszásával excelláló gyermetegségnek

kortárs irányzat iránt, amire ők rögvest cserét ajánlottak, mert elméletművelésükben ők úgymond a tomista természetjog kizárólagosságát szenvedték. – 1987-ben Sydney-ben tartott előadásomban némileg kitérve a szocializmusunkban nehéz harcunkra a jog presztízsének óvása érdekében, említettem egy ifjonti Oxford-ékesség *Marxism and Law* (Oxford, Oxford University Press, 1982) viii + 159 (Marxist Introductions]) művét, mert kábultan diáklázadásos szellemben előre látta a *rule of law* mint burzsoá produktum felrúgásának esetleges szükségességét. Ám csak néhányan érezték át közülük egy ilyen állásfoglalás szégyentelenül romboló erejét; de ugyancsak ők kérték, másutt ne szóljak erről, mert megbánthatnám a szerző Hugh Collinst, ki ezzel tán csak felejthető hevességről tett tanúbizonyságot (noha a mű azóta is e többnyire mérvadóként elfogadott kiadó állandóan újranyomott sikerterméke). – Amikor pedig 1993-ban a Critical Legal Studies jubileumi brit konferenciájának meghívott plenáris előadójaként szerepeltem Oxfordban, önkéntelenül felujjongtam, amikor elterjedt a hír, hogy a legősibb New School mindig zárt, csodálatos gótikus kápolnája éppen nyitva van. Siettem oda, a többieket híva, ám hűvösen legyintettek: „Minek? Ilyesmikbe mi sohasem járunk!” – Ugyanennek a Critical Legal Studies irányzatnak az amerikai ága egy évvel később tartotta nemzetköziesített konferenciáját a Nemzetközi Jogszociológiai Intézetben, a baszkföldi Oñatiban. Az 1968 eseményeire hajazó balos terrorizmus és neomarxizmusok eldorádóját érzékeltem a bőrkabátos, tudatosan koszos, elhanyagolt és büdös, ráadásul primitív kiáltványokkal Trockijt idézgető egyetemi csürhében, kiknek botrányos jelenlétében tudományos fedezőjük, Harvard híressége, Duncan Kennedy is csak sunnyogott.

[9] Az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetében a *родина*t a Szovjet Tudományos Akadémia rendes tagjaként kellően ismerő, keményen marxista alapító igazgató, Szabó Imre akadémikus mindenekelőtt magas tudományos színvonalat és produktivitást követelt, s ehhez viszonylagos nyitottságot és nyugodt munkalégkört biztosított. Ennek érdekében mint az állampártban a legnagyobb bizalmat élvező jogász, belügyi ügynöki beszivárgást nem engedélyezett, de nem tűrte azt sem, hogy bárki az intézetből publicisztikai vitának s ezzel politikai botrányokozásnak akár a lehetőségébe keveredjék. Ennek fejében viszont keményen kiállt beosztottjai mellett, amennyiben politikai ízű külső kritika tényleg a tudomány terrénumához tartozó állásfoglalást ért.

[10] Lásd például Varga Csaba: Szerencsés társadalom? I–II. *Új Tükör,* 25. (1988), 29. 42, és 25. (1988), 30. 42. Később tajvani (Tajpej) és kínai (Peking) kontrasztos benyomásokról kezdtem írni hasonló, némiképpen történelemfilozófiai kitekintésű esszét (2009), de ez befejezetlenül kéziratban maradt, mert – az *Új Tükör* már megszűnt lévén – nem találtam rokonszenvező kiadóra. Viszont a brazíliai Marília hatalmas Lukács György-kongresszusa nyitó előadása körüli élményeimet s a brazíliai ellentmondásokat a katolicizmus szemszögéből már publikálni tudtam, lásd: Varga Csaba: Dél keresztje alatt. (Úti tűnődés sorsunkról – a közös múltról s jövőről). *Hitel,* 22. (2009), 12. 69–76. és Varga Csaba: Dél keresztje alatt. Magyar Katolikus Rádió *Magvetés* című műsora, 2010. május 10.

[11] Francis Fukuyama: *A történelem vége és az utolsó ember.* Budapest, Európa, 1994. 600.

tekintették az ilyesféle tüneteket – amelyeknek az egymásra épülő összegeződése mára civilizációnk legdurvább bomlasztójának bizonyult.

Mihelyt pedig a kommunizmus romjaiból szabadulva már saját útra léphettünk, történetesen az alakuló Magyar Szemle Társaság nevében rögvest felkértem közügyekben tevékenykedő több külhoni értelmiségi barátunkat nyugat-európai–atlanti tapasztalataik olyan feldolgozására, hogy az rávilágíthasson e számunkra mintaadónak tetsző térség politikai s gazdasági gyakorlatának, kultúrája megélésének felszínen túli (s ezért a mi belhonunkhoz szokott szemünkkel nem látható) mélyére, nehogy külcsínben megrekedő bizalmunkban esetleg ismét csalódásba, netán önsorsrontásba bukjunk. Ilyesmire azonban senki sem vállalkozott.[12] Sem akkor, sem azóta a két világ ilyen összekapcsolását kinti terepismerettel rendelkező hivatalosaink sem kísérelték meg. Mire pedig magunk lettünk e vágyott terrénum részei, ez torzult már olyasmivé, mint amiből éppen kikecmeregni igyekeztünk.

Elhatárolódás múltunktól

A 20. század közepe táján még gigantikus méretű s mélységű feladatnak véltük a II. világháborút elvesztett barna diktatúra lebontását. Álmunkban sem gondolhattuk, hogy fél évszázad múltán, mikor a győztessé engedett s éppen nem emberszerűbb vörös diktatúra omlik össze, abból kivackolódnunk – mert közben még a Nyugat felénk irányuló érdekei skrupulusok nélküli hajszolását is hárítanunk kell – majd már sokkal nehezebb falatnak bizonyul.

Mi történt hát közben? Nos, a korábbi fordulat, a barna vész megsemmisítése háborús legyőzetést követő katonai megszállás terméke volt, amely büntető felelősségre vonással zárta le a múltat. A második viszont, a vörösnek a pusztulása egyszerűen összeomlás következménye lett, amelynek során a múlttól való távolodás langyossága okán a kommunizmus mindmegannyi bűnöse vagy megdicsőült, vagy visszavonult. Persze a körülmények sem azonos lehetőséget diktáltak. Mert míg az elsőben a győztes olyannyira kifáradt, hogy már csak lezárva a lezárandókat hazamenni és leszerelni akart, a másodikban az összeomlás tálcán kínálta a korábban is győztes világhatalmasságnak, hogy kiaknázza a profit úgyszólván magától ölébe hulló forrásait. Tehát míg az első átmenet

[12] Amikor az Antall-kormánybeli Miniszterelnöki Tanácsadó Testület kebelében a *Magyar Szemle* mint a régi Magyarország legkiemelkedőbb folyóirata – 1. (1927. szeptember) 1. – 46. (1944. március) 3. – újraindítását kezdeményeztem (ami a miniszterelnök megbízásából Kodolányi Gyula főszerkesztésével meg is valósult), javasoltam a régi mintára a Magyar Szemle Könyvek sorozatként újraindítását is, amelybe szintén szántunk volna ilyen műveket. Az Amerikai Egyesült Államok tekintetében első jelöltem egykori akadémiai intézeti társunk, az 1969-ben hozzánk csapódott, s 1970-ben már intézeti kiküldetésből disszidált Veress Bulcsú (1941–2012) – lásd: Veress Bulcsú. [Szócikk.] Wikipedia.org; In Memoriam Dr. Bulcsú Veress. Hacusa.eu, 2012. november 22.; illetve Veress Bulcsú: A forradalom ifjú gyalogosa. *Kortarsfolyoirat.hu,* 2006. – volt, aki azonban írásképtelennek bizonyulva elszabotálta ezt. Utána még a Kaliforniában több éven át tanítgatott Kodolányi Gyula (1972–1973 és 1984–1985) miniszterelnökségi államtitkárra, illetve Jeszenszky Géza (1984–1986) akkori külügyminiszterre gondolhattam, ők azonban akkoriban nyilvánvalóan ezt ellehetetlenítően elfoglaltak voltak.

lezárt, büntetett, disszociált, felbontva a társadalom korábbi szövetét, igazodási és szerveződési irányait, a második ugyane szempontból a korábbi élet folytatgatásán túl úgyszólván mindent elmulasztott. Azaz míg az elsőnél a győztes nem bízott a vesztesben, tehát diktált, a második lényegében magára hagyta az összeomlottat, hogy önerejéből építsen magának új világot – persze az időközben a Nyugattól felépített globálfaluban, a kufárkodva nyerészkedő ugyanezen győztes receptúrája szerint.

És a megoldandó nagy feladat? Az első átalakulásban az államkapitalizmus felváltásával a szabad versenyt kellett visszahozni, ám a másodikban a kapitalizmust magát kellett újralétesíteni, hol kényszerűen, hol bűncselekmény-határosan elpocsékolva a még a kommunistáktól államiasított országvagyont magánosítás örvén. Ez olyan példátlan kihívásnak bizonyult, hogy lehetetlensége leküzdésének árnyékában még a korábban megnevezett alapfunkciónak – a társadalom szövetének átformálásával a múlttól eltávolodásnak – is el kellett sikkadnia. Hiszen romokból tartalék nélkül feltápászkodásra kényszerülve olyan feladat várt a szabadon választott első (és nyilvánvalóan kényszeres kamikazesorsot vállaló) kormányzatra, mint ha légi bárkát éppen örvényben imbolygása közben kellene minden porcikája kicserélésével valami sohasem volt újra átépítenie. Nos, minden érintett állam a térségben el is kezdte építgetni a maga bárkáját, ami olyan lett, amilyen lehetett: tákolmány, amelyben egyszerre minden régi is volt, új is volt, ennek megfelelően csikorgott is, repült is, úgyszólván máig sem nemesedve tisztább, funkcionálisabb egésszé. Ráadásul az efféle nem világos rendezettségű konstruktumokhoz hasonlatosan azóta az egykori régi is csakúgy, mint az egykori új kitermelte benne másodlagos termékeit, korszerűsített simulacrumait. Most már csupán választási eredmény kérdése, hogy adott időben melyik tudja a maga túlsúlyával az ország szekerét előrébb tolni vagy éppen szétzilálni.

Az elmúlt harminc év

Nos, egészében véve a harminc éve szabadon… teljes ívét, vajon sikerrel járt-e Magyarország? És volt-e, lehetett-e bárhol optimális megvalósultság?

Meglepően nagy ívű a bejárt út s az elért eredmény – tucatnyi év liberális és másfél tucatnyi év konzervatív kormányzással, amelyből az utóbbi tíz év alkotmányozásra is feljogosító kétharmados többségű volt.[13] Kétségbevonhatatlan gazdasági, szociális és demográfiai célú sikerek, kaotikus Európa-temetéssé aljasuló globális őrjöngésben egy, a nemzetlétet mentő kül- és belpolitika kiküzdése, jogállami standardok szerinti intézményépítés – miközben erejéhez mérten az ország semlegesíthette az eladósítás s a privatizációs országkiárusítás kártételét. Rövid összegzésben, a politika terminusaiban szólva, a kormányzat lerakta egy élhető közép-európai jövő alapjait.

[13] Bármennyire röpke időnek tetszik ez, érdemes figyelmünkbe vésnünk, hogy a kormányzóválasztástól háborúba lépésünkig Horthy Miklós a Trianon utáni újjáépülésre, egy modern Magyarország és kultúrája, iskolarendszere és egyebei megteremtésére csak huszonegy évvel, Adolf Hitler pedig Németország újraépítésére és világháborús leromboltatására mindössze tizenkét évvel rendelkezett.

Miközben mindezt végigkísérte – hogy szétcincálja – az egyre agresszívabb külső nyomás, a központúvá lett világrendünkben a szovjet uralomból lerongyolódottan kikerülteknek a nyílt zsaroltságba kényszerítése, és mögötte a társadalom hagyományos szöveteinek és józan ítélőképességének felbontását szolgáló „újbeszél" mesterkélt szótára, valamint a látszatvilág-teremtő[14] báránypofával farkast rejtő, mert totalizálni kívánó hamis nemzetköziség.

Egyetlen jogi példámat hadd vezessem be annak megállapításával, hogy évezredeink a világtörténelemben nem álltak másból, mint civilizációs nemesedésünk vágyában kölcsönös önvédelemből alapelvekként rögzített szent eszmékből. Az ebben megragadni kívánt gondolat kulcsa azonban, amivel tényleges jelentése aktualizáltatik, régi jogászi bölcsesség szerint az értelmezésével élő alkalmazójának a kezében rejlik. Márpedig Friedrich Nietzsche óta él a kiábrándult előrelátás, miszerint nem tényekkel, hanem értelmezéseikkel élünk együtt.[15] Márpedig az „erősebb kutya" elvnek megfelelően az *interpretatio* azé, aki mint a sorban utolsó erőszakolhatja ki saját eredményét.[16] Következésképpen versengő vagy ütköző helyzetekben a jog sem feltétlenül küszöböli ki az önérdek egyoldalúan önző érvényesítését. Ebből adódik, hogy magasztos elveink gyakorlatba ültetésekor az ilyesmi eleve megszentségteleníti a hívószót, hiszen hazugsággal tetézi. Nos, mánkra ilyen „mindenné, hát semmivé" lett martalékokká züllöttek korábban mozgósító olyan idealista jelszavaink úgyszintén, mint a jogállam/joguralom vagy az emberi jogok. Pedig az előbbi nem operatív fogalom a jogban: eszmény csupán, amely mérlegelést s egymást kizáró értékek közti választást egyaránt feltételez, s így nem elérhető, hanem pusztán – bár mindig vitathatóként maradva – valamelyest közelíthető, mint így vagy úgy szerves válasz adott kor és hely kihívására az adott kor és hely jogállami/joguralmi eszménye szerint; [17] az utóbbi pedig eleve sem más, mint politikai, ráadásul határtalan burjánzásra képes követelés önigazolásának az álcája, míg csak jogként el nem fogadtatván bele nem olvad a mindenkori tételes jogtömegbe.[18]

Ilyen és hasonló köntösbe bújtatott nemzetközi zsarolások (kitanítás, tanácsadás, érzékenyítés, követelés) övezik hát kezdettől fogva a valahai szovjet uralta térség kilá-

[14] Ám még mielőtt művüket megismerhettem volna, már eleve Ludwig Wittgenstein kulcsmondatával – *Tractatus logico-philosophicus* (1922), 5.6 – vallottam, hogy „Nyelvem határai világom határait jelentik." („Die Grenzen meiner Sprache bedeuten die Grenzen meiner Welt.") Vö. Varga Csaba: A jogi gondolkodás paradigmái. [1996/1998]. Budapest, Szent István Társulat, 2004. 504.

[15] „Gegen den Positivismus, welcher bei den Phänomenen stehen bleibt, »es gibt nur *Tatsachen*«, würde ich sagen: nein, gerade Tatsachen gibt es nicht, nur *Interpretationen*. Wir können kein Faktum »an sich« feststellen: vielleicht ist es ein Unsinn, so etwas zu wollen." Friedrich Nietzsche: *Der Wille zur Macht: Eine Auslegung alles Geschehens.* Vál. Max Brahn. Leipzig, Alfred Kröner Verlag, [1901] 1917. 276. Vagyis „A pozitivizmussal szemben, amely megáll annál a jelenségnél, hogy »csak tények vannak«, azt mondanám: nem, pontosan tények nincsenek, csak interpretációk. »Önmagában« semmilyen tényt nem tudunk megállapítani: talán ostobaság, ha ilyesmit akar az ember." Lásd: Friedrich Nietzsche: A hatalom akarása. Ford. Romhányi Török Gábor. Budapest, Cartaphilus, 2002. 481.

[16] John Chipman Gray: *The Nature and Sources of the Law.* New York, Macmillan, [1909] 1921; Varga (2004): i. m. 504.

[17] Varga Csaba: A joguralom és színeváltozásai. Idealizáció, s megvalósulás a hazai, utólagos fejlemények a nemzetközi színtéren. In Simon János (szerk.): *25 éve szabadon, Gazdaság, politika, jog. Nemzetközi konferencia, 2015 november 14–15.* Budapest, CEPoliti, 2016. 532–560.

[18] Varga Csaba: Az emberi jogok problematikája. *Társadalomkutatás,* 32. (2013), 2. 1–15.

balási törekvéseit,[19] pedig ezekből egyetlen lehetőség szolgálhatta volna valóban előbbrejutásunkat: az, amit a *global mutual learning process* természetes gyakorlataként ismerünk – példaadásnak, amelyről ki-ki saját tapasztalata szerint szabadon vélekedik; tehát példaadásnak, amelyből bárki szabadon merít. Mert embertársán csak az segít, ki nem cirkuszi idomár módjára próbálja ön- vagy vágyképét, vagyis végső soron önérdekét a másikra rátukmálni, hanem önzetlen kertészként csakis a megsegítendőnek a javára ügyel.

Visszatérve tehát a diktatúrából átmenet, a tegnap és a holnap közti határvonal kérdésére, a második világháború után történt csak markáns lépés. Ez pedig az Egyesült Nemzetek Szövetségének globalitása volt a jövő békéjének biztosítására – függetlenül attól, hogy mára saját nagyhatalmi játszmákkal telített tehetetlensége a hajdani Népszövetség szükségképpeni összeomlásának az emlékét idézi, sőt feltehető sorsát is előre vetíti – s ezt követte Nürnberg és Tokió az emberiség elleni bűnök pereivel, amelyek egy egész történelmi korszak lezárását, abban játszott szerepek vállalhatatlanságát (még ha csupán az egyik oldal által a másikra ráolvasottan) büntető jogerővel és megtorlással nyomatékosították. Mint tudjuk, ugyanaz a győztes maradt a porondon a kommunizmus összeomlása után is, ám ez a hatalom, az Amerikai Egyesült Államok immár kizárólag saját politikai-gazdasági piacaként tekintett a térségre, az érintettekre zúdítva rögvest azt, ami az ő joguralma, hogy haladéktalanul itt is berendezkedve megkezdhesse profitja kinyerését.

Cezúra? Múltlezárás? Elitváltás? Különös koalíció játszott közre nálunk mindennek a lehetetlenítésében. Antall József miniszterelnököt kemény lépésektől idegenkedése vezette az őt adoptáló Magyar Demokratikus Fórum *Justitia*-programjának kisiklatásához. Sólyom László alkotmánybírósága érdemi kérdésekbe bonyolódás helyett menekült egyre szűkülő értelmezéssel formalizmusokba, hogy elérje az igazságtételi törvény, majd további hasonló törvénykezdeményezések megsemmisítését. Az úgynevezett szabaddemokraták pedig, miután a vita apáikról is szólt, eleve tartottak a múlt bármiféle bolygatásától. És mivel járt mindez? Pontosan azzal, aminek veszélyét magam már akkor

[19] Szorosan és kevésbé szorosan Soros-érdekeltségek számos magyar és nemzetközi konferenciát szerveztek itthon és a térségben; az ekkor kifejezetten szervező közegként létrehozott *East European Constitutional Review,* 1. (1992), 1. – 12. (2003), 2–3. mind amerikai, mint pedig a közép- és kelet-európai térségből származó írásokkal bő évtizeden át segítette és egyfajta kanonizáló szerepben egyszersmind határozottan irányította a jogállami átmenetet illető standardizálható (mert *mainstream*jük szerint elfogadható) gondolkodást; amerikai befektetői, politikai, tudományos és újságírói körök pedig tökéletes egymásrahangoltságban közvetlen „segítő" – doktriner egyoldalúsággal romboló hatású, amerikai érdekeket viszont elsődlegesen szolgáló – beavatkozással éltek Jelcin elnöki időszakában. Lásd: Stephen F. Cohen: *Failed Crusade. America and the Tragedy of Post-Communist Russia.* New York, Norton, 2000. 304; Varga Csaba: Amerikai önbizalom, orosz katasztrófa: Kudarcot vallott kereszteshadjárat? *PoLíSz,* (2002), 68. 18–28. Meg kell azonban vallanom ugyanitt, hogy a Miniszterelnöki Tanácsadó Testületben egy, a NATO-val foglalkozó diplomata hölgy személyében volt egy állandósult kapcsolatom az USA budapesti nagykövetségén, s jó néhányszor tanácskoztam Washingtonban a Nemzetbiztonsági Tanács, illetve a Külügyminisztérium tisztségviselőivel, s mindezek részéről – noha tőlük kellett megtudnom, hogy a USAID bármiféle támogatásának szövetségi lehetőségeit már rég átadták kezelésre az Open Society alapítványának, s így sajnálatukra kormányzatuk úgymond mossa kezeit az elosztás általunk felpanaszolt részrehajlásai okán – mai megítélésem szerint is kizárólag bölcs szavakkal, és előzékeny és tényleg segítő szándékkal találkoztam.

megfogalmaztam.[20] Vagyis hogy a múlt politikai és gazdasági hatalma úgyszólván megrázkódtatás nélkül átörökítődhet, kettéhasítva a társadalmat is. Következésképp az egykori állampárt is időtlenül fennmaradhat, amennyiben tetszőlegesen gúnyát váltogatva éppen szalonképes külcsínt ölt. Ugyanakkor sajtója és intellektuális háttérszerveződései úgyszólván sértetlen megőrzésével bármit lényegesen befolyásolhat, akár visszájára fordíthat. Hatalomban pedig eszközöket törvényesíthet, például rablóprivatizációval vagy demokratikus álcájú korrupcióval felőrölheti az ország tartalékait.

Amennyiben merő létére tekintünk, így a 20. század legkegyetlenebb gyilkosának bizonyult politikai alternatíva sokáig – hacsak nem máig – szabad vélekedés és választás tárgya maradt. Miközben Nürnberg és Tokió voltaképpeni hivatása nem egyszerűen *retributio* (bosszuló büntetés), hanem általa az elfajulás ismétlődését gátló *dis-sociatio* volt.[21] Vagyis mint az *össze*társulás *(as-sociatio)* tagadása, a széttársulás, azaz a korábbi társadalmi szerveződés – és benne a közösségi igazodás és lojalitás – korábbi mikrohálózatainak a széttépése. Tehát bomlasztás, azaz a társadalom finom szövetének felszaggatásával a korábbi struktúrák továbbélésének lehetetlenítése.

Harminc éve szabadon… De máris elkényelmesedtünk. Látványtárakkal, üres retorikával érzelgünk és emlékezgetünk egy nehéz múltról – anélkül, hogy azokra figyelnénk, kik rémségeit végigélték, s ha közülük bárki a maga módján ellenállt, maga is üldözötté lett. Mai politikai elitünk mint utódgeneráció részvétlen önteltsége s önmagát fényező önzése még fórumot sem teremtett arra, hogy a szenvedettek és kisiklatottak történetei összegyűjtve utódainkra hagyathassanak.[22] Mintha ezzel csak a csúfondárosságot igazolná, miszerint: „Megformáltsága szerint elménket semmi rendes vagy megszokott nem zavarja vagy sérti. A használat elkoptatja megbotránkozásunkat s csodálkozásunkat egyaránt."[23]

Némi elvi nyitásnál több azóta sem történt. Nos, Alaptörvényünk Hitvallása (2011) kizártnak deklarálta a kommunizmus bűneinek elévülését, amiként azt ahhoz képest már közel két évtizede Zétényi és Takács megsemmisített törvénye is tette. Kormányzat, bűnüldöző apparátus azonban semmit sem tett azért, hogy ebből bármiféle komolyabb vagy mélyre hatoló gyakorlat serkenjen. Pedig csak elhatározás kellett volna hozzá:

[20] Varga Csaba: *Jogállami átmenetünk. Paradoxonok, dilemmák, feloldatlan kérdések.* Budapest, AKAPrint, 1998. 234.

[21] Vö. Suzanne Karstedt: Coming to Terms with the Past in Germany after 1945 and 1989: Public Judgments on Procedure and Justice. *Law and Policy,* 21. (1998), 1. 15–56. Csak jelzem, hogy mikor a Zétényi–Takács-féle törvény vitájában az egyik oldal jelezte, hogy nem az eljárást lezáró tényleges bírói döntés súlyosságán és/vagy végrehajthatóságán lesz a fő hangsúly, hanem azon, hogy egyáltalán megítélés történjen, és kétségbevonhatatlanul, mert jogerősen, ráadásul egy, az adott ügyben legfelsőbb fórum részéről, sőt maga az állam jogának kinyilvánításaként, nos, az SZDSZ rögvest azzal lőtt vissza, hogy bármiféle, a közvetlen büntetőcélon túlra tekintés maga a visszaélés a joggal.

[22] Ehelyett kormányzatunk még az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárát is gyakorlatilag megsemmisítette volna; vö. Varga Csaba: Volt-e egyáltalán szocializmus? In Varga Csaba: *Jogfilozófia a múlt, a jelen és a jövő ölelésében.* Budapest, Pázmány Press, 2018. 345–348. Eredeti megjelenés: *Népszabadság,* 70. (2012. március 22.)

[23] Anatole France: Coignard Jeromos abbé véleményei. Ford. Salgó Ernő. [h. n.], Révai, 1919. („Notre esprit est ainsi fait que rien ne le trouble ni ne le blesse de ce qui est ordinaire et coutumier. Et l'usage use, si je puis dire, notre indignation, aussi bien que notre émerveillement.")

törvényi felhatalmazással erre rendelt néhány fős ügyészi apparátus.[24] És magunk mit élünk meg naponta ehelyett? A múlt szégyentelenjei parlamentben, médiában patologikus zabolátlansággal vádaskodnak a ma országépítői ellen, kik jámbor barom módjára tűrik, hogy eleve vesztes pozícióból napról napra kelljen védekezniök azokkal szemben, kiknek elődei országunkat kommunizmusba, majd összeomlásba hajszolták.

És a jövő?

Ismeretlen jövő elébe nézve mi lehet vajon egy nemzet számára a megmaradás kulcsa? Ily általános kérdésre a válasz aligha lehet több, mint néhány feltétel azonosítása, amelyek eddigi sikereinket rendre megalapozhatták. Ezek pedig inkább az emberi s általa a nemzeti mivolt minőségének emelése szükségére utalnak, semmint merő hatalomtechnikai praktikákra.[25]

Kis államként még hangsúlyosabb az alapos megfontoláshoz szükséges türelem erénye, s kompromisszumkészség a megoldáshoz vezető úton.[26] Háttérként pedig organikus fejlődésű társadalmi állapotaink mindenkori őrzése, reformlépések előnyben részesítése radikális forradalmasító fordulatokkal szemben, s ha kis lépések sorozatában is előreléphdelve, de következetesen, a sarokpontok biztos rögzítésével. Annak tudásával, hogy az az állam erős, amelyik a legnagyobb arányban képes minden egyes polgárának az erejéből és szabad energiájából a legtöbbet mozgósítani egy közösként vállalt nemzeti cél elérésére.

Márpedig ha vannak boldog pillanatok, amikor ez megvalósul – és bizonyosan ehhez közelítő helyzetet élhettek meg apáink trianoni megaláztatásunk után, s valamelyest a II. világháborúban elpusztított/kifosztott ország újjáépítésekor is; ám bizonyosan nem volt ilyen azóta, s gyertya sem világol már, vajh megosztottságunk sötét alagútjának lesz-e egyszer és miként vége[27] –, úgy tudhatjuk: a háttérben közös hitnek, egy

[24] A Nemzeti Emlékezet Bizottsága meghívására 2015. április 22-én a parlamentben bemutatkozó, 2000 óta működő lengyel Nemzeti Emlékezés Intézete egyfelől az ügyészi testületnek a része hét ügyésszel, akik közül elnökük egyszersmind a Legfőbb Ügyészség egyik elnökhelyettese, másfelől félszáz kutatóval dolgozó intézmény, saját (mindösszesen 90 ezer polcfolyóméter anyagon túl 40 millió fényképet, 1 millió mikrofilmet, 2000 filmet és 1000 hangszalagot tartalmazó) archívummal, oktatási és egyéb részlegekkel. A barna és a vörös diktatúra már elhalálozott áldozatai ügyében is teljes tényfeltárást végeznek; találkozásunkig 1000 személyt eljárás alá vonva 14 ezer eljárást zártak le, 507 személy ellen 325 vádiratot benyújtva – szemben a nálunk nem egészen 5 ezer polcfolyóméternyi dokumentációval rendelkező Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára intézményével.

[25] Leginkább olyan kettősséget látok ebben, amelyben élő létünkben megmutatkozó énünk minőségének fokozása stratégiai alapkérdés, míg a hatalomgyakorlásbeli *trouvaille* elsőségét jobbára taktikai helyzet hozza elő. Miközben persze – s leginkább határesetekben – ez utóbbi válhat könnyen döntővé.

[26] „Egy kis ország hősiessége az okos türelem” – írta amúgy zsidóként is, ellenálló polgárként is üldözötten a legnagyobb személyes türelmetlenségben Fenyő Miksa. Lásd Fenyő Miksa: *Az elsodort ország. Naplójegyzetek 1944–1945-ből*. Budapest, Park, [1946] 2014. 291.

[27] Kisgyermekként még a Horthy-korszak arculati relikviái (pénz, bélyeg, hivatalos és iskolai iratok, díszítőművészet) közt felnőve ma azon kell eltöprengenem, milyen megnyugtató és emberközeli stílusegység uralkodhatott akkor, szemben az azóta bekövetkezett rögtönzöttséggel, kiforratlansággal, szervesülést nélkülöző propagandisztikus mesterkéltséggel, s persze egy széthasadt társadalom ellentmondásos képi megjelenéseivel.

vállalt út bizalmának kell állania, tehát sokaktól osztott bizonyságnak, hogy együttes erővel lehetséges az előrehaladás. Több és más ez, mint merő racionalitás. Mert hit rejlik mögötte, és létünkkel teremtett képességeink sora, józan értelmünktől szépérzékünk, érzelemvilágunk, intuíciónk, álmunk és reményünk, és számos további egyéb *facultas*aink[28] kiműveltségéig – lényegesen túl a tudományos egzaktsággal és logikai kezelhetőséggel felépített doktrinális tudások mint absztrakt okosságok körén. Mindezek egyidejű s életünket végigkísérő fejlesztését pedig csakis megfelelő *socialisatio* és *educatio* biztosíthatja. Márpedig egyik sem merül ki sem valamiféle légies ideájú fejlesztésben, sem politikai célú aktiválásban. A megfelelő *socialisatio* és *educatio* tudniillik az, ami az ember összes *facultas*át egyszerre célozza, történelmi tudatát, érzelmi azonosulását, s mindenekelőtt a család, a hon szeretetének példázatát.[29] Márpedig ehhez szilárd kormányzati elhatározás és támogatás kell, s mindennapi gyakorlatba ültetéséhez a társadalom civil szervezeti sokaságának lankadatlan és fáradhatatlan aprómunkája.

Lelkiállapotunk

A magyarságnak semmi oka nincsen arra, hogy nemzettudatában, önazonosság-érzetében, történelméből leszűrt tanulságainak békességes kinyilvánításában zavartnak érezze magát – önnön körében vagy bárhol a világon. Önépítkezésünket történelmünk bármely pontjától bízvást folytathatjuk: morálisan akár mélységekben szégyentelien rogyadoztunk, akár fellegekben ragyogtunk, amiért kellett, megfizettünk. Gondunk csupán annyi, hogy minél inkább honféltő kormányzat adatott meg nékünk a kommunizmus letűnte után, annál kevesebb gond fordíttatott lelkünk s múltunk tudományos és művészi ápolására, egészen az alkotmányozó többséget is biztosító, immár harmadszori kétharmados győzelem kulturális, a tudományművelést is magában foglaló kiaknázatlanságáig.

Ám a dolog, az ügy a miénk, mindannyiunké, magunknak kell hát tenni érte.

Annál inkább botránkozhatunk e gyalázaton, mert bármiféle közeli vagy távoli összehasonlításban adottságainkkal kifejezetten jól állunk. Hiszen a nagyvilágra kitekintvén minél távolabbra és mélyebbre nézünk, annál gyakrabban találkozhatunk valóban problémásnak tetsző kiindulópontokkal, esetleg hátrányos fejleménnyel, vagy olyan belső megoldatlansággal, amely nehezebbé teheti a nemzetek közösségében a kölcsönösen kiegyensúlyozott együttélést.

Gondoljuk csak újra át, bármennyire is ismert tényekről van szó, hogy – pusztán néhány példát elősorolva – az Amerikai Egyesült Államok nemzeti önazonossága egyfelől a legpozitívabb értelemben előremutató és másfelől a viszolyogtatóan kegyetlen

[28] „The human faculties of perception, judgment, discriminative feeling, mental activity, and even moral preference, are exercised only in making a choice." John Stuart Mill: *On Liberty.* 3. fejezet, 3. bekezdés.

[29] Lásd Varga Csaba: Bölcsességtől a tudásig és vissza. Nemzeti lét, önazonosság, emberi teljesség mint vállalkozás. In Szőcs Éva – Gazda József (szerk.): *Kőrösi Csoma Sándor – A magyarság rétegei*. Kovászna, Kőrösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület, 2020. 85–105. Erről szól egyébként a kultúra minden eseménye és a nevelés iskolán kívüli olyan társas formái, mint akár a cserkészet vagy a társaságiasság különféle formái.

és embertelen jegyek több évszázados burjánzása ellenére a *splendid isolation* brit birodalmi kívülállásából átköltött *exceptionality,*[30] amely kivételességnek megragadható tartalma ugyanakkor esetleg soha sem volt több, mint három egybefonódó elvont eszménynek – szabadság, egyenlőség, respublika – az ötvözete,[31] fontossága azonban egy imperátori ambíció és dédelgetett öntudat maszkjában rejtezik;[32] a mi tájainkról jól ismert német tudat éppen pokoljárása s önkiüresítése után, önnön múlttalanítottságával felfalni látszik az uniós Európát;[33] a sokat szenvedett három balti köztársaság, mire velünk csaknem egy időben szabadult a szovjet járomból, már egynegyed-egyhatod lakosságában túlnyomórészt a szovjet időkből szándékkal telepített oroszokat kellett örököljön magának,[34] ráadásul a szabadság s benne a szabad költözés kivívásával rögvest el is veszítve közel egynegyed lakosságát[35] – úgy, hogy máig kérdéses, vajon miként tudja nemcsak magának visszaépíteni, de orosz tömegeivel is elfogadtatni megmaradó nemzetazonosságát; az Európai Unióhoz évtizedek során csatlakozni kívánt Törökországnak az első világháború utáni radikális önazonosság-váltása és sikeres önvédelme az elmúlt évtizedekben ismét fordulatokhoz érkezett, ami az Európai Unió cselekvésképtelensége okán jelenleg Európának a migrációtól való megvédőjévé avatva ezt az országot középhatalomból mintegy nagyhatalommá tette; eltérő időkben Izrael alkotmányerejű

[30] Ian Tyrell: American Exceptionalism in an Age of International History. *American Historical Review,* 96. (1991), 4. 1031–1055. Michael Kammen: The Problem of American Exceptionalism. A Reconsideration. *American Quarterly,* 45. (1993), 1. 1–43; James W. Ceaser: The Origins and Character of American Exceptionalism. *American Political Thought,* 1. (2012), 1. 3–28; Peter S. Onuf: American Exceptionalism and National Identity. *American Political Thought,* 1. (2012), 1. 77–100.

[31] Rebecca B. Kook: *The Logic of Democratic Exclusion. African Americans in the United States and Palestinians Citizens in Israel*. New York – Oxford, Lexington B., 2002. 45. („All [a person] had to do was commit himself to the political ideology centered on the abstract ideals of liberty, equality and republicanism.")

[32] Az érvényes republikánus krédó szerint: „Hisszük, hogy az amerikai kivételesség – vagyis annak tudása, hogy nemzetként vallott eszméinknek és elveinknek köszönhetően egyetlenként magunk adjuk a világ erkölcsi vezető erejét – megköveteli az Egyesült Államoktól, hogy visszavegye magához a szabad világ vezetőjének természetes szerepét." („We believe that American exceptionalism – the notion that our ideas and principles as a nation give us a unique place of moral leadership in the world – requires the United States to retake its natural position as leader of the free world.") Lásd: www.gop.com/platform/american-exceptionalism/

[33] „Németország ma kevésbé európai, Európa viszont inkább német" („Germany today is less European, and Europe more German.") – írja például Ton Nijhuis: German National Identity in the Twenty-First Century. A Different Republic After All? By R. Wittlinger. *Journal of Common Market Studies,* 50. (2012), 3. 535.

[34] Az orosz hányad az észteknél meghaladja a 30%-ot, a letteknél pedig a 34%-ot. Ruta M. Kalvaitis: Citizenship and National Identity in the Baltic States. *Boston University International Law Journal,* 16. (1998), 1. 231–272. és a Wikipédia (Russians in the Baltic states) szerint 2020-ban a litvánok 5%-a, az észtek 24%-a s a lettek 25%-a (tehát közel hatmillió polgáruk egyhatoda) orosz; nyelvében és érzelmében azonban még többen, mert nyelvileg és érzelmileg az oroszokhoz húz a Baltikumban lakó ukrán, belorusz és zsidó népesség is.

[35] 1990-ben 7 925 000 lélekszámú összlakosságuk 2020-ra 5 935 000 főre csökkent.

törvénybe foglaltan definiálta „zsidó és demokratikus állam”[36] mivoltát,[37] amit jogilag kétségbevonhatatlanná tett, ám ez saját honában mégsem védhette meg attól, hogy mindazonáltal problémátlan s belső erejében megosztatlan legyen;[38] ha pedig az egykori cári birodalomtól bekebelezett s később szovjet köztársaságokká lett mai közép-ázsiai új országok ez idő szerinti függetlenségében kikínlódó azonosságérzet-gondjait nézzük, gyakorlatilag a teljes megalapozatlanság és a közel háromnegyed évszázad rájuk kényszerített identitásfeszültségében, csakis saját és többnyire nomád törzsi múlttalanságuknak és a kívülről mesterségesen rájuk aggatott nemzeti történelem kliséinek a kavalkádjából történő kitápászkodás gondjaival találkozhatunk. Történelmi paradoxon, hogy azonosságukat az egymással szomszédos törzsiségeknek merőben a hatalmi szétválasztások logikájával történő meghatározásával majd éppen egy új, forradalmi imperializmus képviseletében az akkor nemzetiségi népbiztos Sztálin fogja kitalálni.[39] Ezt a már gyökereitől induló identitásválságot – ugyanúgy, mint az előbb látott Baltikumban – a valahai orosz gyarmatosítóknak a lakosság egynegyedét kitevő beözönlése még majd tovább fokozza.[40]

Makacsul megmaradt gondjaink

Visszatérve hazánk állapotához, nos, bármi okozta is eddig nálunk a kormányzó erő érzéketlenséggel párosuló tehetetlenségét, döntenie és cselekednie kellene már végre. És nem bevárnia sokaknak-másoknak vágyát, hogy saját hagyományunk és nemzeti önazonosságunk idegen érdekek prédájává legyen. Hadd emlékeztessek csupán a világot sújtó gondolati járvány egyetlen példájaként arra, hogy az angliai Essex egyetemének ifjú török szociológusnő professzora ridegen kongó tudálékossággal, a tudományszerűséget kiáltványszerűséggel helyettesítve, propagandisztikus felhanggal fogalmazta meg már másfél évtizede számosakkal közös, mert nemzetközi sikert termő reményét, hogy mindaz, amit ma még körbenézve érzékelhetünk, nemsokára már – idézem[41] – posztnacionális önazonossággá, azaz a szupranacionális hovatartozásoknak a transznacionális mig-

[36] A létrejött állam Függetlenségi nyilatkozata (1948) és az Alaptörvény (1985) 9. módosításának 7/A. klauzulája; vö. Jewish and democratic state. *Wikipédia.org,* továbbá Isaac Roszler: Law as a Prism into National Identity. The Case of Mishpat Ivri. *University of Pennsylvania Journal of International Law,* 38. (2017), 2. 715–760.

[37] Tudniillik Menachem Elon legfelsőbb bírósági bíróval szemben Aharon Barak főbíró doktrínája győzött, s Izrael állami jogából kimaradtak a hagyományos zsidó elemek.

[38] Sapir Handelman: Jewish Identity and Liberal Nationalism for Israel. The Struggle for National Identity in a Pluralistic Society. *US–China Law Review,* 9. (2012), 4. 275–296.

[39] Jonathan Levin: From Nomad to Nation. On the Construction of National Identity Through Contested Cultural Heritage in the Former Soviet Republics of Central Asia. *New York University Journal of International Law and Politics,* 50. (2017), 1. 282. szerint „each nation […there was…] built upon manufactured differences”; vö. még Jill E. Hickson: Using Law to Create National Identity. The Course to Democracy in Tajikistan. *Texas International Law Journal,* 38. (2003), 2. 347–380.

[40] Kazahsztán megörökölt népességének mindössze 63,1%-a kazah, és 23,7% orosz; vö. Aziz Burkhanov: Kazakhstan's National Identity – Building Policy: Soviet Legacy, State Efforts, and Societal Reactions. *Cornell International Law Journal,* 50. (2017), 1. 1–14.

[41] Yasemin Nuhoğlu Soysal 1994 [postnational identity mirroring transnational migration realities in an age of supranational memberships], recenzív megerősítése pedig Helen M. Hintjens: Limits of Citizenship.

ráció realitásaival történő elegyítésévé lészen, s ebbe immár az egész emberiség – mert habár individuumok vagyunk, személyként mégis egyetemes jegyek hordozói – bele fog tartozni.

Egyszersmind persze tudatában kell lennünk annak, hogy saját belső ügyeinkről van szó, a rendszerváltoztató szándék kiteljesítéséről, és mindenekelőtt arról, hogy sem önkényesen, sem kényelem vagy szervezői célszerűség jegyében nem élhetünk feladataink beosztásában – mint az most felelősséghárítás gyanánt legfelsőbb szinten is megfogalmazódik – az időbeliséget illető olyan abszolút prioritásokkal, hogy most például a politikával s állami felépítményével, holnap esetleg a gazdasággal, s majd ha minden elvégeztetett, esetleg holnapután már a nemzeti művészettel és tudománnyal foglalkozunk. Mert a ló tulajdonsága, hogy szalad, s ha kiszaladt már a kóbor életbe, nehezebb lesz újból munkára fogni. Márpedig mind művészetben, mind tudományban eddig kormányzatunk túlnyomórészt majdhogynem mazochista módon járt el, mert övéivel nemigen törődve gazdája és érdekvédője ellensége lett. Önmagában is skizoid megoldásnak tetszik, ha egy kormányzat szabadságharcot vív, de hátterét zülleni hagyja. S megfontolandó ennek bölcsessége már csak azért is, mert egyszer egy hasonló magatartás már elvezetett védtelenségünkhöz, magunkra maradásunkhoz, Trianonhoz. Pedig ellenszerét már pontosan kétezer éve megfogalmazták: „a baj kezdetén állj ellen; késő már az orvosság, ha a baj a hosszú halogatással elhatalmasodott”.[42]

Felhasznált irodalom

Burkhanov, Aziz: Kazakhstan’s National Identity – Building Policy: Soviet Legacy, State Efforts, and Societal Reactions. *Cornell International Law Journal,* 50. (2017), 1. 1–14.

Ceaser, James W.: The Origins and Character of American Exceptionalism. *American Political Thought,* 1. (2012), 1. 3–28.

Cohen, Stephen F.: *Failed Crusade. America and the Tragedy of Post-Communist Russia*. New York, Norton, 2000.

Fenyő Miksa: *Az elsodort ország. Naplójegyzetek 1944–1945-ből.* Budapest, Park, [1946] 2014.

France, Anatole: *Coignard Jeromos abbé véleményei.* Ford. Salgó Ernő. [h. n.], Révai, 1919. Online: https://mek.oszk.hu/17500/17502/17502.htm#21

Fukuyama, Francis: *A történelem vége és az utolsó ember.* Budapest, Európa, 1994.

Gray, John Chipman: *The Nature and Sources of the Law.* New York, Macmillan, [1909] 1921.

Handelman, Sapir: Jewish Identity and Liberal Nationalism for Israel. The Struggle for National Identity in a Pluralistic Society. *US–China Law Review,* 9. (2012), 4. 275–296.

Hickson, Jill E.: Using Law to Create National Identity. The Course to Democracy in Tajikistan. *Texas International Law Journal,* 38. (2003), 2. 347–380.

Migrants and Postnational Membership in Europe by Yasemin Nuhoglu Soysal. *International Affairs,* 71. (1995), 4. 887–888.

[42] Ovidius *Remedia amoris* 91: „principiis obsta: sero medicina paratur, quum mala per longas convaluere moras”.

Hintjens, Helen M.: Limits of Citizenship. Migrants and Postnational Membership in Europe by Yasemin Nuhoglu Soysal. *International Affairs,* 71. (1995), 4. 887–888. Online: https://doi.org/10.2307/2625180

Kalvaitis, Ruta M.: Citizenship and National Identity in the Baltic States. *Boston University International Law Journal,* 16. (1998), 1. 231–272.

Kammen, Michael: The Problem of American Exceptionalism. A Reconsideration. *American Quarterly,* 45. (1993), 1. 1–43. Online: www.jstor.org/stable/2713051?seq=1

Karstedt, Suzanne: Coming to Terms with the Past in Germany after 1945 and 1989. Public Judgments on Procedure and Justice. *Law and Policy,* 21. (1998), 1. 15–56.

Kook, Rebecca B.: *The Logic of Democratic Exclusion. African Americans in the United States and Palestinians Citizens in Israel.* New York – Oxford, Lexington B., 2002.

Levin, Jonathan: From Nomad to Nation. On the Construction of National Identity Through Contested Cultural Heritage in the Former Soviet Republics of Central Asia. *New York University Journal of International Law and Politics,* 50. (2017), 1. 265–296.

Maeterlinck, Maurice: *A kék madár.* [Tündérjáték.] Ford. Adorján Géza. Budapest, Nyugat, 1911. 120. Nyugat Könyvtár 16–17; *A kék madár.* [Mesejáték.] Ford. Benedek Marcell. Budapest, Lampel, 1911. 112. Magyar Könyvtár 605; *A kék madár.* [Mesejáték.] Ford. Vas István. Budapest, Magyar Helikon, 1961. 144.

Mill, John Stuart: *On Liberty.* [1859]

Nietzsche, Friedrich: *Der Wille zur Macht. Eine Auslegung alles Geschehens.* Vál. Max Brahn. Leipzig, Alfred Kröner. [1901] 1917. Online: www.gutenberg.org/files/60360/60360-h/60360-h.htm. Magyar nyelven: Friedrich Nietzsche: *A hatalom akarása.* Budapest, Cartaphilus, 2002.

Nijhuis, Ton: German National Identity in the Twenty-First Century. A Different Republic After All? By R. Wittlinger. *Journal of Common Market Studies,* 50. (2012), 3. 535–536.

Onuf, Peter S.: American Exceptionalism and National Identity. *American Political Thought,* 1. (2012), 1. 77–100.

Roszler, Isaac: Law as a Prism into National Identity. The Case of Mishpat Ivri. *University of Pennsylvania Journal of International Law,* 38. (2017), 2. 715–760.

Soysal, Yasemin Nuhoğlu: *Limits of Citizenship. Migrants and Postnational Membership in Europe*. Chicago, University of Chicago Press, 1994.

Szőcs Éva – Gazda József (szerk.): *Kőrösi Csoma Sándor – A magyarság rétegei.* Kovászna, Kőrösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület, 2020.

Tyrell, Ian: American Exceptionalism in an Age of International History. *American Historical Review,* 96. (1991), 4. 1031–1055. Online: https://pdfs.semanticscholar.org/64fa/d4d373b2c0d-79cb894ebf91396e4fba09530.pdf

Varga Csaba: Szerencsés társadalom? I–II. *Új Tükör,* 25. (1988), 29.

Varga Csaba: *A bírói ténymegállapítási folyamat természete*. Budapest, Akadémiai Kiadó, [1996] 2001. Online: http://mek.oszk.hu/14400/14489

Varga Csaba: *Jogállami átmenetünk: Paradoxonok, dilemmák, feloldatlan kérdések*. Budapest, AKAPrint, 1998. Online: http://mek.oszk.hu/14700/14759/

Varga Csaba: Amerikai önbizalom, orosz katasztrófa: Kudarcot vallott kereszteshadjárat? *PoLíSz,* (2002), 68. 18–28.

Varga Csaba: *A jogi gondolkodás paradigmái.* Budapest, Szent István Társulat, [1996/1998] 2004. Online: https://mek.oszk.hu/14600/14633/14633.pdf

Varga Csaba *Jogállami? Átmenetünk?* Pomáz, Kráter, 2007. Online: http://mek.oszk.hu/14800/14850

Varga Csaba: Dél keresztje alatt. A Magyar Katolikus Rádió *Magvetés* című műsora, 2010. május 10. 20:00. Beszélgetőtárs, szerkesztő: Zimányi Ágnes. Online: https://archive.org/details/CathRadio10.05.201020VARGAonBrasilbyZimanyi

Varga Csaba: Jogállamiság: egy éthosz dilemmája. Átmenetek és összehasonlító jelenkori történelmi tapasztalatok. *Társadalomkutatás,* 29. (2011), 3. 287–302. Online: https://akademiai.com/doi/abs/10.1556/Tarskut.29.2011.3.1?journalCode=082

Varga Csaba: Volt-e egyáltalán szocializmus? In Varga Csaba: *Jogfilozófia a múlt, a jelen és a jövő ölelésében.* Budapest, Pázmány Press, 2018. 345–348. Online: http://mek.oszk.hu/18900/18995/18995.pdf. Eredeti megjelenés helye: *Népszabadság,* 70. (2012. március 22.)

Varga Csaba: Az emberi jogok problematikája. *Társadalomkutatás,* 32. (2013), 2. 1–15 Online: www.vmtt.org.rs/mtn2013/063_082_Varga_A.pdf

Varga Csaba: A joguralom és színeváltozásai. Idealizáció, s megvalósulás a hazai, utólagos fejlemények a nemzetközi színtéren. In Simon János (szerk.): *25 éve szabadon. Gazdaság, politika, jog. Nemzetközi konferencia, 2015. november 14–15.* Budapest, CEPoliti, 2016. 532–560.

Varga Csaba: Bölcsességtől a tudásig és vissza. Nemzeti lét, önazonosság, emberi teljesség mint vállalkozás. In Szőcs Éva – Gazda József (szerk.): *Kőrösi Csoma Sándor – A magyarság rétegei.* Kovászna, Kőrösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület, 2020. 85–105.

Ajánlott irodalom

Ruth Wittlinger (szerk.): *German National Identity in the Twenty-First Century. A Different Republic After All?* Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2010.

Vákát

Stumpf István

A jogállami forradalomtól a második alkotmányos rendszerváltozásig – Fókuszban az Alkotmánybíróság

Bevezetés

Harminc évvel ezelőtt, a rendszerváltoztatás első jogállami intézményeként jött létre a magyar Alkotmánybíróság. A demokratikus átalakulás „hungarikumát" – a tárgyalásos, kialkudott jellege mellett – az első szabad választásokat megelőzően létrehozott Alkotmánybíróság (AB) és az intézmény „jogállami forradalomban" meghatározó szerepe jelentette. A magyar Alkotmánybíróság a rendszerváltoztatás folyamatában az első szabadon választott parlament legerősebb ellensúlya lett, az alkotmányvédelem új intézményeként kapcsolódott be a politikai folyamatokba, és nagy fokú önállósággal alakítva saját hatáskörét, egyben a rendszerváltoztatás meghatározó politikai szereplőjévé is vált. Az AB az 1990-es évek elején doktrinálisan kidolgozta a jogállamiság eszményének tartalmát jelentő alapkategóriákat, majd döntésein keresztül intézményesítette a jogállam eszményét, gyakorlatát pedig összekapcsolta a közös európai alkotmányos hagyományokkal. Az AB rendszerváltáskori aktivizmusa az adott körülmények között bizonyos mértékig elkerülhetetlen volt. A 2010-es választásokat követően kiéleződtek a túlzott hatalomra szert tett AB kompetenciája visszaszorítása körüli viták. Az Alaptörvény 2011. április 18-ai elfogadása változást hozott az Alkotmánybíróság intézményében, az alapjogok gyakorlati érvényesülését biztosító alkotmányos intézménnyé vált, meggyengült alkotmányvédő feladatköre. Napjainkban Európa és benne Magyarország soha nem látott kihívásokkal kell, hogy megbirkózzon, a politikai viták gyakran alkotmányos köntösben jelennek meg. A magyar Alkotmánybíróságra vár a feladat, hogy egyensúlyt teremtsen a múlt aktivista öröksége és az Alaptörvény közösségelvű és alkotmányos identitást konstituáló kihívásai között, és megvédje nemzeti szuverenitásunk alkotmányos fundamentumait.

Az AB mint az alkotmányos átmenet főszereplője

A rendkívül gazdag magyar közjogi hagyományból hiányzott az alkotmánybíráskodás, hiszen Magyarországnak 1949-ig nem volt írott alkotmánya. A rendszerváltozás főszereplői között voltak, akik idegenkedve fogadták az új intézmény létrehozásának ötletét, jobban örültek volna a kommunista hatalom által felszámolt közigazgatási bíráskodás visszaállításának. A Nemzeti Kerekasztal-tárgyalásokon, amelyeken kialakították a békés átmenet forgatókönyvét, azonban a német alkotmánybírósági modell követését támo-

https://doi.org/10.36250/00983_17

gató politikusok elképzelései érvényesültek.[1] Bár az Alkotmánybíróság gyors felállítása nem tartozott az ellenzéki követelések prioritásai közé – tartottak attól, hogy az új AB a kommunista káderek átmentésének intézménye lehet –, később mégis az Alkotmánybíróságban látta az Ellenzéki Kerekasztal azt a garanciális intézményt, amely az egyik gátja lehet az esetleges pártállami visszarendeződésnek.[2] Az Ellenzéki Kerekasztal tevékenységébe 1989 nyarán bekapcsolódott Antall József a magyar parlamentáris tradíció elkötelezett híve volt,[3] az ő kompromisszumos javaslatainak segítségével sikerült eljutni a megállapodás aláírásáig.

Az 1989. év a nagy politikai átrendeződések és törvénymódosítások éve volt. Az 1989. évi XXXI. törvénnyel kihirdették az 1949. évi XX. törvény, azaz az Alkotmány módosítását, az alkotmányrevízió a régi Alkotmány csaknem 80%-át érintette. A politikai rendszerváltozás átmeneti alkotmánya három területen hozott fontos változásokat, úgymint az Alkotmány általános rendelkezései, az államszervezet átalakítására vonatkozó rész, valamint az állampolgári jogok szabályozása. Az Alkotmánybíróság működésére vonatkozó alapvető alkotmányos rendelkezéseket már az Alkotmány módosításáról szóló 1989. évi I. törvény tartalmazta. Ezeknek a rendelkezéseknek a részletes végrehajtási szabályait foglalta össze az 1989. évi XXXII. törvény az Alkotmánybíróságról (Abtv.).

Tekintve, hogy kezdetben az ellenzék nem akart alkotmányozni, és az Alkotmánybíróságban a kommunista hatalomátmentés „trójai lovát" látta, így komoly politikai vagy szakmai[4] vita nem folyt arról, hogy milyen jellegű Alkotmánybíróságot állítsanak fel. Az ellenzék politikai stratégiaváltását az eredményezte, hogy garanciát látott az Alkotmánybíróságban az esetleges pártállami túlhatalommal szemben. A tárgyalások során sikerült elérnie, hogy az AB megkapta az alkotmányellenes törvények megsemmisítésének jogát (eredetileg csak szignalizáció lett volna), kiharcolta a bárki által kezdeményezhető alkotmánybírósági eljárás lehetőséget *(actio pupularis),* és meg tudtak állapodni az alkotmánybírák kiválasztásának és az AB többlépcsős feltöltésének szabályaiban. Az Alkotmánybíróság mint a rendszerváltozás első jogállami intézménye 1990. január 1-jével megkezdhette működését.

[1] Roman Herczog, a német alkotmánybíróság volt elnöke a spanyol és portugál alkotmánybíróságokat Karlsruhe leányainak, a rendszerváltások után alapított közép-európaiakat viszont a német bíróság unokáinak nevezte.

[2] „A Kerekasztalban egyesült ellenzék eredetileg semmiképpen nem kívánt alkotmányozni… Magát az Alkotmányt csak annyiban óhajtotta érinteni, amennyiben törölni kívánta abból az államszocialista berendezkedés fundamentumait rögzítő, büntetőjogilag is védett alapértékeket, továbbá megteremteni remélte a politikai szabadságjogok valóságos rendszerét. A közjogi alapszerkezetről, a hatalommegosztás nagy intézményeiről még csak tárgyalni sem kívánt. Mindezek új alkotmányba való foglalását a szabadon választott Országgyűlés feladatának látta." Tölgyessy Péter: Az alkotmányosság helyreállításának húsz esztendeje. Vissza a kezdőkörbe. In Kocsis Miklós – Zeller Judit (szerk.): *A köztársasági alkotmány 20 éve.* Pécs, Pama Könyvek, 2009. 22.

[3] Antall József: *Modell és valóság.* I–II kötet. Budapest, Antall József Alapítvány, 2007.

[4] A kormány oldalán, az Igazságügyi Minisztériumban, Kilényi Géza vezetésével régóta dolgoztak egy új alkotmány szabályozási koncepcióján és egy olyan alkotmánybírósági elképzelésen, amelyben az AB-nek nem lett volna joga a törvények megsemmisítésére és nem lehetett volna bárkinek az Alkotmánybírósághoz fordulni *(actio popularis).* Kilényi Géza (szerk.): *Egy alkotmány-előkészítés dokumentumai (Kísérlet Magyarország új Alkotmányának megalkotására, 1988–1990).* Budapest, MTA Államtudományi Kutatóközpont, 1991. Lásd még Kilényi Géza: Gondolatok az új alkotmányról. *Európai Tükör,* 9. (2004), 6. 44–69.

A rendszerváltozás hajnalán nem merült fel érdemben, hogy az új alkotmánybíráskodás melyik modellt kövesse, az amerikai decentralizáltat vagy a kelseni típusú, centralizált európai modellt. Nem volt kérdés, hogy a magyar Alkotmánybíróság a kelseni hagyományokat folytatva a német alkotmánybírósági modellt követi, amely szerint az alkotmány a legfőbb jogi norma, és annak minden alacsonyabb rendű jogszabály meg kell hogy feleljen. Az alkotmányossági felülvizsgálat pedig arra való, hogy az alkotmányellenes normát kiszűrje a jogrendszerből olyan módon, hogy az alkotmánybíróságot az alkotmány felruházza a jogszabályok megsemmisítésének hatalmával. Ezáltal az alkotmánybíróság egyfajta „negatív jogalkotóként" beleszól a politikai célok megvalósításába úgy, hogy kijelöli a célok megvalósításának alkotmányos korlátait. Az alkotmánybíróság az alkotmányt mint jogi dokumentumot értelmezi, olyan határozatokat hoz, amelyek mindenki számára átláthatók, és nyilvánosan indokoltak. Ebben a modellben az alkotmánybíróságok határozatai általános érvényűek, és mindenkire kötelezők *(erga omnes).* A mindenkire kötelező erejű döntések miatt az alkotmánybíróságnak közvetlen hatása van az egész jogrendszerre és a közhatalom gyakorlására, de feladata és hatásköre jelentősen eltér a rendes bíróságok feladataitól. A rendszerváltozás során kialakult magyar alkotmánybíráskodási gyakorlat szervesen illeszkedett az európai mainstream „legal constitutionalism" jogi alkotmányossági modelljébe.[5] E felfogás szerint az alkotmánybíróság a döntései során jogi szempontokat kell hogy érvényesítsen, mert jogértelmezése akkor is jogi tevékenység, ha mindezt politikailag befolyásolt környezetben teszi. Az alkotmánybíróság a törvényhozó és végrehajtó hatalom politikaalkotó tevékenységéhez képest alapvetően jogalkalmazást végez. Az alkotmánybíróság nem egyszerűen egy alkotmányos intézmény a politikai rendszerben, hanem általános felhatalmazással rendelkezik az alkotmány védelmére. A magyar Alkotmánybíróság a rendszerváltoztatás folyamatában az első szabadon választott parlament legerősebb ellensúlya lett annak ellenére, hogy az intézménynek nem voltak gyökerei a magyar közjogi hagyományokban.[6]

Az AB – amely az első szabad választások után újabb öt fővel bővült[7] – nem egyszerűen az alkotmányvédelem új intézményeként kapcsolódott be a politikai folyamatokba, hanem nagy fokú önállósággal alakítva saját hatáskörét a rendszerváltoztatás meghatározó politikai szereplőjévé vált. A szabad választásokat követő eufóriának a „taxisblokád" hamar véget vetett. A megöröklött, súlyos gazdasági nehézségek, a pártpolitikai ellentétek, a kormánykoalíció belső feszültségei, az új politikai elit tapasztalatlansága és felkészületlensége, a kölcsönös bizalmatlanság gyorsan erodálta a többpártrendszer iránti bizalmat. Ebben a politikai és bizalmi vákuumban vált kulcsszereplővé az AB a tudatosan vállalt jogállami forradalmár szerepével, aktivizmusával, arisztokratikus

[5] Szente Zoltán: Jog és a politika határán: az alkotmánybíróságok és az alkotmánybíráskodás jellegéről. In Gárdos-Orosz Fruzsina – Szente László (szerk.): *Jog és politika határán. Alkotmánybíráskodás Magyarországon 2010 után.* Budapest, HVG-ORAC, 2015. 18–19.

[6] Pócza Kálmán: *Az Alkotmánybíróság*. In Körösényi András (szerk.): *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Budapest, Osiris – MTA MTA TK PTI, 1998. 159–183.

[7] Az Országgyűlés 1989. november 23-án választotta meg az első öt alkotmánybírót: Ádám Antalt, Kilényi Gézát, Solt Pált, Sólyom Lászlót és Zlinszky Jánost, majd az első szabad választásokat követően, 1990. július 2-án Herczegh Gézát, Lábady Tamást, Schmidt Pétert, Tersztyánszky Ödönt, Vörös Imrét és a Legfelsőbb Bíróság elnökének megválasztott Solt Pál helyére július végén Szabó Andrást.

távolságtartásával és dogmatikus szakjogi nyelvezetével, kitöltve a kapkodva előkészített és ezáltal hézagos és ellentmondásos Abtv. és az új Alkotmány fehér foltjait.

Az 1990-es év még a pártpolitikai csatározások és a választások lázában telt el. Az Alkotmánybíróság valójában 1991-ben, illetve azt követően hozott olyan horderejű döntéseket, amelyekkel jelentős mértékben befolyásolta a rendszerváltoztatás menetét. A jogállamiság alapjainak a lefektetését az AB az 1992-es határozataiban kezdte el, kifejtve azt a tételt, hogy a rendszerváltással egyfajta „jogállami forradalom" ment végbe.

> „Az 1989. október 23-án kihirdetett alkotmánymódosítással gyakorlatilag új Alkotmány lépett hatályba, ami az államnak, a jognak és a politikai rendszernek a korábbiaktól gyökeresen különböző, új minőségét vezette be azzal a meghatározásával, hogy »a Magyar Köztársaság független, demokratikus jogállam«. Alkotmányjogi értelemben ez a tartalma a »rendszerváltás« politikai kategóriájának. […] Az Alkotmány meghatározza a jogállami államszervezet alapvető intézményeit és működésük fő szabályait, valamint tartalmazza az emberi és állampolgári jogokat alapvető biztosítékaikkal együtt."[8]

Az AB ebben a határozatában tehát a jog nyelvére lefordította a politikai rendszerváltást, kiindulva abból, hogy az egész jogrendszert összhangba kell hozni a jogállami Alkotmánnyal. A Sólyom László vezette Alkotmánybíróság nem hagyott kétséget afelől, hogy a rendszerváltás a legalitás talaján zajlott le, így nem tehető különbség az Alkotmány előtti és az Alkotmány utáni jog között, keletkezéstől függetlenül minden jogi normával szemben az a követelmény, hogy megfeleljen a hatályos Alkotmánynak. A rendszerváltás két kulcsfogalma, a legalitás és a jogállamiság viszonyáról a következőképpen érvelt az AB első elnöke:

> „Az Alkotmánybíróság elhatárolja egymástól a legalitást és a legitimitást: a különböző korábbi rendszerek legitimitása értelmezhetetlen a jogi normák alkotmányossága szempontjából. Az Alkotmánybíróság ezzel a nézetével foglalt állást arról, hogy forradalom volt-e Magyarországon: a bíróság a Magyarországon lezajlott fordulatra a »jogállami forradalom« paradox fogalmát alkotta meg. Ennek gyakorlati következménye a legalitás és jogfolytonosság elve melletti kiállás lett, ami azonban egyáltalán nem került ellentétbe azzal, hogy az Alkotmánybíróság egyértelműen a rendszerváltás jövőorientált koncepcióját támogatta (l.: *novatio*) és szembefordult a restaurációs törekvésekkel."[9]

Az AB-t a jogfolytonosságon és a legalitáson alapuló felfogása miatt éles politikai kritika érte, hiszen a régi rendszer jogának megítélésekor a bíróság döntő mértékben a jogállamisággal kéz a kézben járó jogbiztonság elvét részesítette előnyben. A mezőgazdaság szövetkezetesítésével és az államosításokkal kapcsolatban is a jog kontinuitására és a lezárt jogviszonyok védelmére helyezte a hangsúlyt, és nem tett különbséget aszerint, hogy miért és mikor lett az alapul fekvő jogszabály alkotmányellenes.

A formális jogbiztonság és az igazságosság viszonyával foglalkozó határozataiban fektette le azt az alaptézisét, hogy: „a jogállamiság deklarálása Magyarországon tehát

[8] 11/1992. (III. 5.) AB határozat, ABH 1992, 77, 80.
[9] Sólyom László: *Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon.* Budapest, Osiris, 2001. 686–687.

kizárólag formális joguralomként értelmezhető".[10] Az AB mindent megtett annak érdekében, hogy megakadályozza a természetjogi elvek térnyerését a rendszerváltás körüli politikai viták elrendezésében. Felfogása szerint „jogállamot nem lehet a jogállam ellenében megvalósítani", a jogbiztonságot olyan alkotmányos értékként kezelte, amelynek segítségével az alkotmánypozitivizmus előnyben részesíthető a természetjoggal szemben. Sólyom László az AB kezdeti működése során felmerült szakmai és morális kihívások kapcsán a következőket írja összefoglaló munkájában:

> „A rendszerváltás nagy, szimbolikus kérdéseit tekintve – de ezek között a büntetőjogi »igazságtétel« ügyében bizonyosan – a választás elkerülhetetlen volt. Németország tudvalevőleg az igazságosság alapján ítélkezett. A csehszlovák és a lengyel alkotmánybíróság is lehetségesnek tartotta, hogy – hangsúlyozottan kivételesen és egyszeri alkalommal – az alkotmány büntetőjogi garanciáit a törvényhozó figyelmen kívül hagyja. A magyar Alkotmánybíróság a másik utat választotta. Elvetette a büntethetőség elévülése szabályainak bármiféle visszaható hatályú megváltoztatását. A jogállamért nem kellett az igazságosságot feláldozni. Az Alkotmánybíróság megnyitotta a társadalomban legsúlyosabb sebeket hagyó bűntettek – gyakorlatilag az ötvenhatos forradalom alatti és utáni tömeggyilkosságok – üldözésének a lehetőségét a nemzetközi jog révén."[11]

Az AB az általa kifejlesztett rendszerváltási dogmatikának megfelelően többször is kifejtette, hogy Magyarország jogállammá minősítése ténymegállapítás és program egyszerre. Igyekezett tompítani a történelmi körülményekből fakadó rendkívüliséget, döntéseit az elvi rendteremtés és az alkotmányos konszolidáció igényével hozta. Az AB folyamatosan demonstrálta, hogy a jog határt szab a politikának, magatartásával széles körben hihetővé akarta tenni a jog uralmát. A jogállamiság fogalmát kibontó határozataiban világossá tette, hogy az Alkotmányban tételesen szereplő jogállam alapértékének sérelme önmagában is megalapozza valamely jogszabály alkotmányellenességét. Majd ezt követően „olvasztotta" ki a jogállam tartalmát képező önálló alkotmányossági mérceként funkcionáló elemeket, így: a normavilágosság és a kellő felkészülési idő követelményét, a jog és az intézmények kiszámítható működésének igényét, a visszamenőleges hatályú jogalkotás tilalmát, valamint a későbbiek során a közjogi érvénytelenség doktrínáját. Az AB többsége[12] tisztában volt azzal, hogy olyan követelményeket vezetett be a jogállamiság tartalmaként, amelyek nem szerepeltek az Alkotmányban, nyíltan felvállalva a bíróság aktivizmusát.[13] Széles körben elterjedt az a meggyőződés, hogy az alapjogi aktivizmus helyeselhető, míg a hatásköri, államszervezeti aktivizmus nem. Kukorelli István a következőképpen fogalmazott egyik tanulmányában:

[10] 31/1990. (XII. 18.) AB határozat, ABH 1990, 136, 141.
[11] Sólyom (2001): i. m. 699.
[12] Kilényi Géza, Schmidt Péter és Vörös Imre alkotmánybírák különvéleményüket fejezték ki ebben a kérdésben. például 48/1991. (IX. 26.) AB határozat, ABH 1991, 217, 239–241.
[13] „A jogalkotás jogbiztonsági szabályai kézenfekvők, s éppúgy nem az Alkotmánybíróság találmányai, mint maga a jogbiztonság alapkövetelménye sem. Ezek az elvek alkotmányi rangú rendelkezések lennének – ha az alkotmányerejű törvény koncepciója fennmaradt volna, és ha a parlament a jogalkotás rendjéről szóló új törvényt még annak idején megalkotta volna." Sólyom (2001): i. m. 708, 4. lábjegyzet.

> „Az aktivizmus nézőpontjából határozottan különválasztanék két normatípust: az alkotmánynak a hatalomgyakorlásról és az államszervezetről (hatalmi ágakról) szóló normáinál kitenném a behajtani tilos táblát. A civil résznél (például az alapjogoknál) szabadabb a jogfejlesztő szerep."[14]

Az AB az 1990-es évek elején, rendkívül intenzív munkával, az elévüléssel kapcsolatos döntéseivel, az átvilágítási ügyekkel, a múlt sérelmeinek orvoslását igénylő beadványokra adott válaszaival doktrinálisan kidolgozta a jogállamiság tartalmát jelentő alapkategóriákat. A későbbiekben került sor a jogalkotással kapcsolatos követelmények részletes kifejtésére, mintegy pótolva az Alkotmány jogalkotási fejezetének hiányát. A már említett normavilágosságon, felkészülési időn és közjogi érvénytelenségen túl foglalkozott a közhatalom-gyakorlás demokratikus legitimációjával, a szerzett jogok védelmével, a minősített többséget igénylő törvényekkel, valamint az egyes szakjogi területek (büntetőhatalom, közigazgatás, polgári jog) jogállami követelményeivel. A jogállamiság elsősorban normatív tartalma miatt kapott az AB judikatúrájában kitüntetett szerepet. A „jogállami forradalom" időszakában nagy jelentősége volt annak, hogy bárki beadvánnyal fordulhatott az AB-hoz *(actio popularis),* és a bíróság az adott jogszabályt közvetlenül ütköztette a jogállami követelményekkel.

> „A rendszerváltás után Magyarországon a jog uralmába vetett hitet kellett megteremteni. Az Alkotmánybíróság történelmi feladata volt, hogy nyilvánvalóvá tegye: az új Alkotmány feltétlen érvényesülést követel."[15]

A jogi alkotmányosság magyarországi zászlóshajója kétségtelenül az Alkotmánybíróság volt. Bevezette és döntésein keresztül intézményesítette a jogállam eszményét, és gyakorlatát összekapcsolta a közös európai alkotmányos hagyományokkal.[16] Az AB „alapító atyái", de különösen a testület első elnöke erős alkotmányos elkötelezettséggel és identitással végezték munkájukat. Ezért talán nem meglepő, hogy Sólyom László meggyőződéssel vallotta, hogy Magyarországot az Alkotmánybíróság vitte be Európába, bár Antall József politikai bölcsessége és kompromisszumkészsége nélkül könnyen kormányozhatatlanná válhatott volna az ország.

Az Alkotmánybíróság rendszerváltáskori önértelmezése szerint tehát az aktivizmus az adott körülmények között bizonyos mértékig elkerülhetetlen volt. Az Országgyűlés mint alkotmányozó hatalom nem volt képes korrigálni az Alkotmány ellentmondásait, vagy pótolni a hiányosságait, így az AB maradt az egyetlen olyan intézmény, amely kre-

[14] Kukorelli István: *Tradíció és modernizáció a magyar alkotmányjogban*. Budapest, Századvég Kiadó, 2006. 102.

[15] Paczolay Péter: Jó állam – jó jog. In Fejes Zsuzsanna – Kovács Endre – Paczolay Péter – Tóth J. Zoltán (szerk.): *Állam és jog. Kodifikációs kihívások napjainkban.* Szeged–Budapest, Magyar Jog- és Államtudományi Társaság – Gondolat, 2013. 13.

[16] A Európa Tanács Velencei Bizottsága a következőképpen határozta meg a jogállamiság tartalmi elemeit: 1. a törvényesség és az átlátható, számonkérhető, demokratikus jogalkotás biztosítása, 2. a jogbiztonság érvényesítése, 3. az önkényesség tilalma, 4. a független és pártatlan bírói szervekhez fordulás joga, 5. az emberi jogok tisztelete, 6. a diszkrimináció tilalma és a törvény előtti egyenlőség elve. In *CDL-AD(2011) 003rev Report on rule of law – Adopted by Venice Commission at its 86th plenary session (Venice, 25–26 March 2011).*

atív jogértelmezéssel megoldhatta azokat a problémákat, amelyek a szükséges politikai egyetértés hiánya miatt más módon nem voltak megoldhatók. A rendszerváltoztatás forgatagában született, és átmenetinek szánt alkotmány szövegét az AB tagjai közül többen kezdetben nem tartották egy olyan kiérlelt dokumentumnak, amelyen a testület jogászprofesszor tagjai ne tudnának javítani. Nem meglepő tehát az, hogy az alapító elnök egyik későbbi interjújában a következőket mondja: „A mi alkotmánybíráskodásunk a koherencia érdekében – éppen a »nehéz esetekben« – az alkotmányírás határán mozog, ezt soha nem tagadtam."[17]

A 2010-es választásokat követően az alkotmányozó hatalommal rendelkező parlamenti többség közjogi aktivitását övező viták hátterében kimondva-kimondatlanul az a kérdés húzódik meg, hogy évtizedekkel a rendszerváltoztatás után eljött-e az ideje a túlzott hatalomra szert tett AB kompetenciája visszaszorításának. A probléma nem új keletű, a törvényhozással szorosan összefonódott végrehajtó hatalom a választásokon szerzett felhatalmazására hivatkozva rendszeresen kritizálta az Alkotmánybíróság aktivizmusát, mondván, korlátozza a népszuverenitás legfontosabb letéteményesének a működését. Az alkotmánybíráskodásnak mint „többségellenes" *(counter-majoritarian)* tevékenységnek az alapdilemmája, hogy milyen felhatalmazás alapján és milyen mértékben bírálhatja felül egy nem népképviseleti szerv a közvetlen legitimációval rendelkező parlament döntéseit.[18]

A hatalommegosztás elve kifejezetten nem szerepelt az 1989-es Alkotmányban, de az AB gyakorlatában az államhatalmi ágak elválasztásának elvét mint a jogállamiság szerves részét következetesen érvényesítette.[19] Szemben a jogállamiság alaposan kidolgozott rendszerével, a hatalommegosztásról az AB nem adott átfogó kifejtést, sokkal inkább egy-egy konkrét határozattal összefüggésben fejtette ki álláspontját. Így már az ítélkezés korai szakaszában saját közjogi státuszának meghatározásakor elvi éllel mondta ki, hogy az Alkotmány egyes rendelkezéseire irányuló hatáskör gyakorlásánál „messzemenően figyelembe kell venni a hatalmi ágak megosztásának elvét, amely a magyar államszervezet legfontosabb szervezeti és működési alapelve".[20] Az AB következetesen elzárkózott attól, hogy az előzetes alkotmányossági vizsgálatok révén magára húzza a kormányzati, illetve törvényhozói felelősséget. Az AB elfogadta a hatalmi ágak hagyományos hármas felosztását, de ezt sokkal inkább praktikus, semmint teoretikus megfontolásból tette, egyértelműsítve, hogy nem hajlandó követni azokat a divatirányzatokat, amelyek újabb és újabb hatalmi ágakat véltek felfedezni (média, helyi önkormányzatok, érdekképviseletek).

Az AB alapító generációjának távozásakor számos értékelés született a bíróság tevékenységéről. Az értékelések mindegyike kiemeli az aktivista felfogású bíráskodást

[17] Sólyom László: A „nehéz eseteknél" a bíró erkölcsi felfogása jut szerephez. Sólyom Lászlóval, az Alkotmánybíróság elnökével Tóth Gábor Attila beszélget. *Fundamentum,* 1. (1997), 1. 31–43.
[18] Norman Dorsen et al.: *Comparative Constitutionalism.* Saint Paul, Thomson West, 2003. 108–109.
[19] A korábban hatályos jogrendszerben az államhatalmi ágak elválasztásának elvét egyedül az Alkotmánybíróságról szóló törvény preambuluma említi. Az Alaptörvény viszont kifejezetten szól a hatalommegosztásról: „A magyar állam működése a hatalom megosztásának elvén alapszik." C cikk (1).
[20] 31/1990. (XII. 18.) AB határozat, ABH 1990. 136, 137.

és a „láthatatlan alkotmány” metaforáját. Halmai Gábor az alapjogi bíráskodás első kilenc évét bemutató kötet bevezetőjében a következőképpen összegzi véleményét:

> „Nem is lehet kétséges, hogy a magyar Alkotmánybíróság Sólyom-korszaka a Warren-Court típusához hasonlítható, amelynek elnöke alapvetően liberális, és mind az alkotmány, mind pedig a hatáskörök értelmezését illetően aktivista irányba igyekezett vezetni a magyarországi alkotmányvédelmet.”[21]

Bár az AB saját szerepfelfogását illetően a kezdetektől fogva megosztott volt, a többség úgy ítélte meg, hogy a kialakult történelmi helyzetben a bíróságnak aktivistának kell lennie. A halálbüntetés alkotmányellenességét kimondó határozathoz csatolt párhuzamos indoklásában fejti ki Sólyom László a „láthatatlan alkotmány” felfogását:

> „Az Alkotmánybíróságnak folytatnia kell azt a munkáját, hogy értelmezéseiben megfogalmazza az Alkotmány és a benne foglalt jogok elvi alapjait, és ítéleteivel koherens rendszert alkot, a ma még gyakran napi politikai érdekből módosított Alkotmány fölött, mint »láthatatlan alkotmány«, az alkotmányosság biztos mércéjéül szolgál: s ezért várhatóan a meghozandó új alkotmánnyal, vagy jövőbeli alkotmányokkal sem kerül ellentétbe.”[22]

Minden bizonnyal példa nélkülinek mondható, hogy egy párhuzamos indoklásban felemlített „doktrína” ilyen hihetetlen karriert fusson be. Maga a szerző is úgy vélte, hogy sokan félreértették a gondolat lényegét, hiszen a „láthatatlan alkotmány” metaforája nem az „örökkévalósági klauzula” szinonimája, amelyre támaszkodva akár az írott alkotmányszöveg is kritikai revízió alá vethető. Sokkal inkább arra akart rámutatni, hogy az alkotmány magasabb rendű: nemcsak technikai szabályoknak, hanem az Alkotmánybíróság határozataiban kifejtett elveknek a szigorú rendje. A bíróság ítéleteiben ezt az elvrendszert kell hogy kifejtse, láthatóvá tegye és a koherens rendszerré fejlesztve alkalmazza. Az AB a németekhez hasonlóan az Alkotmányt logikailag zárt rendszerként fogta fel, és valójában ezt jelenítette meg a „láthatatlan alkotmány” koncepciója. Rendkívül tanulságos, hogy a későbbiekben a testület kerülte a hivatkozást a metaforára, figyeltek arra, hogy döntéseik hozzáköthetők legyenek az alkotmány egyes rendelkezéseihez, kerülték azt is, hogy értelmezéseik az írott alkotmány felülvizsgálatának tűnjenek. Mégis a közjogi kultúrában és búvópatakszerűen az alkotmánybírósági gyakorlatban is tovább élt a „láthatatlan alkotmány” szellemisége.[23]

Az alkotmánybírósági aktivizmusnak nincs egységes meghatározása.

> „[L]egtöbbször rosszallást jelez: a bíróság elszakad az alkotmány szövegétől, figyelmen kívül hagyta a precedenst, elfogadhatatlan értelmezési módszert alkalmazott, behatolt a törvényhozás területére, vagy egyszerűen csak olyan döntést hozott, amellyel a bíráló politikai okból nem értett

[21] Halmai Gábor: Bevezetés. Az aktivizmus vége? In Halmai Gábor (szerk.): A *megtalált alkotmány. A magyar alapjogi bíráskodás kilenc éve.* Budapest, Indok, 2000. 12.
[22] 23/1990. (X. 31.) AB határozat, ABH 1990. 88, 89.
[23] Varga Zs. András könyvében élesen kritizálja a bírói aktivizmust és a jogállamiság fogalmának alkotmánybírósági „szabad kártya”-ként való használatát. In Varga Zs. András: *Eszményből bálvány? A joguralom dogmatikája.* Budapest, Századvég Kiadó, 2015. 16–19, 109–111.

> egyet. Az alkotmánybíráskodás néhány ellenzője magát az intézményt, a törvények alkotmányossági felülvizsgálatát is aktivizmusnak tartja."[24]

A viták az elmúlt években újabb lendületet kaptak többek között a politikai és jogi alkotmányosság híveinek publikációin keresztül.[25]

Az Alkotmánybíróság tevékenysége nemcsak a hazai, hanem a nemzetközi érdeklődésnek is a középpontjába került. Itthon és külföldön egyaránt úgy tartották, hogy a Sólyom László vezette AB „a legtöbb hatalommal rendelkező s talán a legaktívabb is bármely alkotmánybíróság közül a világon".[26] A testület legnagyobb visszhangot kiváltott döntései (a halálbüntetés megszüntetése, a kárpótlással és az igazságtétellel kapcsolatos határozatok, a köztársasági elnök és a végrehajtó hatalom jogkörei közötti határvonal kijelölése) olykor rendkívül erős politikai reakciókat, sőt indulatokat gerjesztettek. A bírálatok szerint az AB kezdetben kizárólag a Nyugat általi elismerést és legitimációt hajszolta, megközelíthetetlen elefántcsonttornyából semmiféle érzékenységet nem tanúsított a mindennapok realitása iránt. Az AB egyik legradikálisabb kritikusa, Varga Csaba szerint:

> „az alkotmánybíróság rátelepedett az egész politikai folyamatra, nem egy tekintetben meghatározva annak irányát, azaz önhatalmúlag maga emelte filozófiák, nézőpontok, társadalom- és emberszemlélet s a mindezzel úgymond együtt járó kötelmek és tilalomfák alá teperte az egész társadalmat, politikai osztályát, pártjait, s velük a nemzetet megtestesítő törvényhozó, végrehajtó és igazságszolgáltató hatalmat, vagyis végső fokon az eredetileg rendszerváltó – a múltat érdemben meghaladni kívánó s egy új nemzetépítésbe bocsátkozó – szándék esélyeit".[27]

Állítása szerint a professzori karakterű alkotmánybíróság a döntéseiben megmutatkozó „pusztító liberális doktrinerizmusával" megbéklyózta a rendszerváltást. Idegen jogra építve, merő absztrakcióból láthatatlan alkotmányt teremtett. Azzal, hogy maga hozta létre a mércét, amelyre hivatkozva megsemmisítette a szuverén akaratát, „alkotmányellenes alkotmányvédelmet" valósított meg. A pártállam jogi nihilizmusával szemben fetisizálta a jogot, és az új katekizmus középpontjába a jogállamiságot állította. Az AB döntései alkotmányi erővel, visszavonhatatlanul épültek be a jogrendszerbe. Az alapjogi aktivizmus korai szakmai alapú kritikusai közül Pokol Béla öt pontban összefoglalt bírálatát

[24] Tóth Gábor Attila: *Túl a szövegen. Értekezés a magyar alkotmányról.* Budapest, Osiris, 2009. 17.

[25] Valójában az egész alkotmánybíráskodás legitimációját és hatékonyságát kérdőjelezi meg a University College London professzora, Richard Bellamy a néhány éve publikált könyvével: *Political Constitutionalism. A Republican Defense of the Constitutionality of Democracy.* Cambridge, Cambridge University Press, 2007. A *German Law Journal* egy teljes különszámot szentel a politikai konstitucionalizmus által gerjesztett alkotmányjogi vitának. *German Law Journal. Special Issue – Political Constitution,* 2013. december 1. A magyar szerzők közül mások mellett Pócza Kálmán (Alkotmányozás Magyarországon és az Egyesült Királyságban. *Kommentár,* [2012] 5. 35–50.), valamint Antal Attila (Politikai és jogi alkotmányosság Magyarországon. *Politikatudományi Szemle,* 22. [2013], 3. 48–70.) foglalkozott részletesen a kérdéssel.

[26] Georg Brunner: Development of a Constitutional Judiciary in Eastern Europe. *Review of Central and Eastern European Law,* (1992), 6. 539.

[27] Varga Csaba: Jogmegújítás alkotmánybíráskodás útján? In Hajas Barna – Schanda Balázs (szerk.): *Formatori Iuris Publici. Studia in Honorem Geisae Kilényi Septuagenarii. Ünnepi kötet Kilényi Géza professzor hetvenedik születésnapjára.* Budapest, Szent István Társulat, 2006. 540.

érdemes kiemelni,[28] amelyben arra hívta fel a figyelmet, hogy az aktivizmus túlzottan átviszi a társadalmat érintő döntések súlyát a parlamentről az Alkotmánybíróságra, és ezzel kikezdi a választásokon és a parlamenten alapuló parlamentáris demokrácia alapjait. Figyelmeztetett arra is, hogy ezek a konfliktusok akár az Alkotmánybíróság szerepkörének radikális visszametszését is eredményezhetik. A frontális támadások mellett jól kivehető volt a baráti kritikát gyakorlók köre is, akiknek többsége az alapjogi aktivizmust elfogadhatónak, sőt kifejezetten támogatandónak tartotta, míg a hatásköri, államszervezeti kérdések esetében az Alkotmány írott szövegéhez való ragaszkodást tekintette elsődlegesnek.[29]

Az Alkotmánybíróság a maga szerepfelfogását komoly belső vitákat követően úgy alakította ki, hogy az AB a többségi uralom valóságos ellensúlyaként kell hogy működjön. Elismerte maga fölött az alkotmányt mint abszolút mércét, amelynek a megalkotása a parlament kezében van. Az AB többsége egészen 2011-ig kitartott amellett, hogy az alkotmánymódosítások alkotmányosságának tartalmi szempontból történő vizsgálatára nem tart igényt, bár – hangzott a halk ellenérv – „elvileg meg lehetne indokolni". A kétharmados többséggel rendelkező Horn-kormány idején nem az alkotmányellenes alkotmánymódosítás értelmezése, hanem a Bokros-csomag alkotmányos vétójának kezelése, illetve egy új alkotmány elkészítése tartotta lázban a kormányzó erőket. Már ebben az időszakban is élénk viták folytak arról, hogy a népképviseleti elvre épülő parlamenti szupremácia vagy az alapjogok védelmét biztosító alkotmányos kontroll legyen a meghatározó rendező elve a közjogi viszonyoknak. Ezek a viták éleződtek ki az alkotmányozó többséggel rendelkező második Orbán-kormány időszakában.

A második alkotmányos forradalom, a „láthatatlan alkotmány" trónfosztása

A 2010-es parlamenti választások a Fidesz–KDNP pártszövetség földcsuszamlásszerű győzelmét hozták. Az alkotmányozó többséggel rendelkező kormányzati erők nekiláttak egy új alkotmány előkészítésének. A Fidesz stratégiai döntéshozói már nagyon régóta készültek arra, hogy a status quo gazdasági, politikai, szellemi elitje által kialkudott kompromisszumokra épülő rendszert szétverjék, a „megalvadt posztkommunista struktúrák"[30] erejét megtörjék. A nemzeti-konzervatív oldalhoz eszmeileg közel álló elemzők visszatérően hangoztatták írásaikban, „ami a jogállam javára végbement a többpárti par-

[28] Pokol Béla: Aktivizmus és az Alkotmánybíróság. In Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország Politikai Évkönyve*. Budapest, DKMK, 1992. 154.

[29] Tóth Gábor Attila jól foglalja össze könyvének első részében az aktivizmussal kapcsolatos szakmai álláspontokat, kiemelve Győrfi Tamás, Pokol Béla, Kis János, Halmai Gábor kritikai észrevételeit. In Tóth Gábor Attila: *Túl a szövegen. Értekezés a magyar alkotmányról.* Budapest, Osiris, 2009. 15–30.

[30] A fogalom bevezetése a politikai diskurzusba Tellér Gyulához köthető, aki így jellemezte az első szabadon választott kormányt leváltó szocialista–liberális koalíciót. „Az 1994-ben koalícióra lépő felek mögött hatalmas gazdasági és társadalmi erők álltak. Az egyik oldalon a pénzügyi-igazgatási apparátus a két évtized alatt a valutaalapi recept szerint felépített s a mindenkori kormányok mozgásterét megszabó gazdaságműködtető és -finanszírozó konstrukcióival, a három uzsorakörrel, a másikon az MSZP pártklientúrája a maga jelentős vagyoni és kapcsolati erőt koncentráló hálójával, a »megalvadt struktúrákkal«.

lamentarizmus visszaszorításával, az ma már a demokrácia félig-meddig megfojtásaként értékelhető".[31] Úgy vélték, hogy az alkotmányos berendezkedésen belül súlyos torzulások történtek, jelentős mértékben korlátozva a kormányok cselekvőképességét. Ezért vissza kell metszeni a hatalommegosztás túlzásait, helyre kell állítani a választott parlament szupremáciáját, erős államot és hatékony közigazgatást kell építeni. Számos javaslatot fogalmaztak meg az alkotmányjogi rendszer átalakítására és az új alkotmány szabályozási innovációira.[32] Egyes elemzések radikális szakítást javasoltak az elmúlt időszakkal, a Szent Korona joghatóságának rehabilitálását, a történeti alkotmány kiiktatásával megszakított közjogi kontinuitás visszaállítását kezdeményezték. Mások zsákutcásnak nevezték az eddigi jogállami fejlődésünket, és azzal érveltek, hogy „alkotmányosság, jogállam és joguralom nem keletkezhet másként, mint saját kihívásra adott saját válaszként",[33] ezért éppen itt az ideje annak, hogy felhagyjunk a külföldi példák másolásával. A magyar kormányt ért európai támadások hátterében a kormányfő azon törekvése állt, hogy az eljogiasított kérdéseket repolitizálja, és a többségi választói felhatalmazást érvényesítse. Ez szembement az uniós politika legfőbb áramlatával, a politikai kérdések eljogiasításával, vagyis a problémák jogi/bírósági úton történő megoldásával.

> „Az emberi jogi gondolkodás extrém dominanciájával és a többségi elv érvényesítésének egyértelmű korlátozásával jellemezhető európai politika élesen szemben áll az egyetlen párt alkotta parlamenti többség teljes szuverenitásán alapuló elvvel."[34]

A felszínen ezekből a mélyben működő s az egész mozgást meghatározó erőkből viszonylag kevés látszott." Tellér Gyula: *Hatalomgyakorlás az MSZP–SZDSZ koalíció idején.* Budapest, Kairosz, 1999. 51.

[31] Pokol Béla szerint „Hiába kerül hatalomra az elsöpört korábbi kormánytöbbség helyett a társadalom változtatási akaratának megvalósítására akármilyen nagy törvényhozási többség, gúzsba van kötve a törvényhozás terén egy kb. húszezer oldalas alkotmánybírósági döntésgyűjtemény részletes előírásai által, melyek ráadásul sokféleképpen értelmezhetők, így soha nem lehet biztos egy kormánytöbbség, hogy meg tudja valósítani akaratát." Pokol Béla: Demokrácia, hatalommegosztás és az állam cselekvőképessége. In Simon János (szerk.): *Húsz éve szabadon Közép-Európában. Demokrácia, politika, jog*. Budapest, Konrad Adenauer Alapítvány, 2011. 451.

[32] A már említett tanulmányában Pokol Béla javaslatot tesz az alkotmányos alapjogok és kötelezettségek pontosabb normatív tartalmára, az AB jogkörének és működésének jelentős átalakítására, a bírói szervezeti hierarchia és bírói kinevezési rendszer átgondolására, valamint az új alkotmány értelmezésének olyan garanciáira, amelyek kordába szorítják a „láthatatlan alkotmány" alkalmazását. Pokol (2011): i. m. 32. lábjegyzet, 453–455.

[33] Varga Csaba írásában rendkívül kritikusan szól az AB felelősségéről abban, hogy a jogosultságok túlhangsúlyozásával felborította a jogok és kötelezettségek egyensúlyát, az államot közellenséggé tette, a jogot kiüresítette azáltal, hogy mentesítette az erkölcstől, rehabilitálta a jogtagadó múlt jogát. Szerinte a jogállamiság „az elmúlt rezsim jogállapotait, szereplőit és az általa megszerzett jogokat részesítette elsődleges védelemben, és azzal, hogy a jelent a múltból megszakítatlanul következőként fogta fel, elősegítette a posztkommunizmus erőinek jogi, politikai, társadalmi, szociológiai és gazdasági továbbélését […] íróasztal-tudósi teoretikus és érzéketlen jogkezelésével kiűzte a jogból a tapasztalat és a gyakorlati bölcsesség erényeit." Varga Csaba: *Küzdelem a jogért*. In Simon (szerk.) (2011): i. m., 32. lábjegyzet, 488–489.

[34] Pócza Kálmán: Alkotmányozás Magyarországon és az Egyesült Királyságban. *Kommentár,* (2012), 5. 35–50.

Valójában a politikai konstitucionalizmus fundamentális tartópillérét ez az argumentáció adja.

Az Alaptörvény elfogadása és annak módosításai azt mutatják, hogy a nemzeti-konzervatív kormánytöbbség kihasználta az „alkotmányozási pillanatot",[35] számos ponton az alkotmányos berendezkedéssel kapcsolatos kritikákra építve a rendszerváltoztatást követő időszak legnagyobb mértékű átalakítását hajtotta végre a magyar jogrendszer tartalmában és struktúrájában. A pontosan egy évvel a 2010-es parlamenti választásokat követően elfogadott Alaptörvény – már nevében is – a régi elit paktumaira épült rendszerrel való szakítást akarta szimbolizálni. Egy olyan új politikai generáció jelentette be helyfoglalási igényét, amelyet nem kötnek a korábbi időszak kompromisszumai, nem fogadja el a történeti alkotmány „hatályon kívül helyezését", fontosnak tartja a család közösségfenntartó szerepét, és nem adja fel a nemzet határváltoztatások nélküli újraegyesítésének gondolatát. Az Alaptörvény preambuluma, a Nemzeti hitvallás fejezi ki leginkább a szakítást a korábbi, politikai neutralitásra törekvő alkotmányos identitással.[36] A politikai alkotmányosság térnyerése szempontjából értelmezhetjük úgy is az Alaptörvény bevezető fejezetét, hogy ez hivatott szimbolizálni a „láthatatlan alkotmány" trónfosztását és a történeti alkotmány rehabilitálását. Egyfajta visszatérést mutat a tradicionális államisághoz azzal, hogy említést sem tesz a jogállamról, helyette a következő szerepel: „Valljuk, hogy a polgárnak és az államnak közös célja a jó élet, a biztonság, a rend, az igazság, a szabadság kiteljesítése." A Nemzeti hitvallás nem pusztán érzelmileg igyekszik megalapozni az új alkotmányos identitást, hanem az alkotmányszöveg értelmezésében is kulcsszerephez juthat. Az Alapvetés R) cikk (3) bekezdése szerint ugyanis „[a]z Alaptörvény rendelkezéseit azok céljával, a benne foglalt Nemzeti hitvallással és történeti alkotmányunk vívmányaival összhangban kell értelmezni". A kötelező alkotmányértelmezési triász üzenete – különösen, ha összekapcsoljuk a negyedik alkotmánymódosítással – egyértelműen az alapjogi aktivizmus zsinórmértékéül szolgáló „láthatatlan alkotmány" leváltása.

Ha számba vesszük a korábbi alkotmányt ért kritikákat, akkor jól látható, hogy az Alaptörvénybe bekerültek a kritikusok által legfontosabbnak tartott hiányosságok. Az alapjogi charta katalógusa mellé beépült a közösségközpontú szabályozás, a jogosultságok mellett megjelentek a polgárok kötelezettségei is, a bíróságok értelmezési

[35] Bruce Ackerman így nevezte el azt az alkotmányozási szituációt, amikor egy politikai erő egymagában rendelkezik az alkotmányozáshoz szükséges többséggel, és semmilyen vétószereplő nem képes megakadályozni abban, hogy a politikai játékszabályokat saját elképzelése szerint átalakítsa. Bruce Ackerman: *We the People. Foundations.* Cambridge (MA), Harvard University Press, 1993. 17.

[36] Szigeti Péter egyik tanulmányában komoly aggodalmát fejezi ki ezzel a gondolati alappal kapcsolatban: „A »Nemzeti hitvallás« szakítás az állam világnézeti-ideológiai semlegességével, mert a magyar jobboldal történelem-érték-érzetét, értékrendjét, felfogását emelte alkotmányos szintre. Ez olyan gondolati alap, amely közel sem ártatlan, s nem tudni, *pro futuro* mit alapoznak még erre. A 46 év jogfolytonosság tagadással »bűnös kor-bűnös rendszer-bűnös szervezetek-bűnös egyének« logikája jön? A történelem büntetőjogi vádlottak padjára ültetése? […] *a húsz éven át érvényes hatalommegosztó jogállami konstrukciót új kurzus-építő guvernalista hatalmi állam váltotta fel.*" (Kiemelés az eredetiben.) Lásd Szigeti Péter: Az Alaptörvény karaktere államelméleti és alkotmányjogi aspektusból. In Szoboszlai Kiss Katalin – Deli Gergely (szerk.): *Tanulmányok a 70 éves Bihari Mihály tiszteletére*. Győr, Universitas, 2013. 533, 535.

kritériumai között ott szerepel a közjónak és a józan észnek való megfelelés, valamint az erkölcsös és gazdaságos cél szolgálatának mércéje (28. cikk). Az állam szerepének megerősítése mellett a nemzeti vagyon elidegenítésének korlátai, valamint a – sokat vitatott – közteherviselési és nyugdíjszabályok is az Alaptörvény részei lettek. Az új alkotmány érdekes kettősséget mutat:

> „saját magát a rendszerváltás bevégzőjeként azonosítva – a folytonosságot nem az elmúlt húsz év alkotmányára építi. […] [R]etorikájában a magyar államiság történelmi gyökereihez való visszatérést sugallja, normatív tartalmában azonban az 1989-es demokratikus Alkotmányhoz kötődik."[37]

A „fülkeforradalom" tehát a politikai alkotmányosság győzelmét hozta. Az alkotmánybírósági aktivizmust felváltotta a kétharmados többségen alapuló *(super majority),* parlamenti szupremáciára épülő aktivizmus. Az alkotmányozó többség még a választások évében – az Alaptörvény előkészítésével párhuzamosan – kilenc alkalommal módosította az Alkotmányt, radikálisan átalakítva a magyar államberendezkedés szerkezetét.[38] A módosítások hatalompolitikai és szimbolikus célokat szolgáltak, erőteljes hangsúlyeltolódást idéztek elő a hatalommegosztás rendszerében, és delegitimálták az 1989-es Alkotmányt.

A hatalommegosztás új rendszerében a legélesebb konfliktusok az Alkotmánybíróság és az alkotmányozó hatalom mezében fellépő, a törvényhozó hatalommal szorosan összenőtt kormányzati főhatalom között alakultak ki.[39] Az Alaptörvény készítői szándékaik szerint „gránitszilárdságú" alkotmányt szerettek volna létrehozni. A „forradalmi jogalkotás" demokratikus és szakmai deficitjei, az Alkotmánybíróság „parttalan jogászkodása" és a Velencei Bizottság mögé bújt „globalista körök ármánykodása" arra kényszerítette az alkotmányozó többséget, hogy többszöri módosításokkal a politikai kihívásokhoz igazítsa az új Alaptörvény szövegét. A negyedik alkotmánymódosítás után már nem

[37] Ez az ellentmondás még inkább kitűnik abból, hogy az Alaptörvény preambuluma kimondja az 1949-es alkotmány „érvénytelenségét", ugyanakkor a Záró rendelkezések 2. pontja ezzel szöges ellentétben áll, mivel az Alaptörvényt a leváltott demokratikus Alkotmányban foglalt eljárási szabályok alapján fogadták el. Lásd: Jakab András – Sonnevend Pál: Kontinuitás hiányosságokkal. Az új magyar Alaptörvény. In Fejes Zsuzsanna – Kovács Endre – Paczolay Péter – Tóth J. Zoltán (szerk.): *Állam és jog. Kodifikációs kihívások napjainkban.* Szeged–Budapest, Magyar Jog- és Államtudományi Társaság – Gondolat, 2013. 122, 125.

[38] A módosítások lényegi elemei: az első módosítás az országgyűlési képviselők számának radikális csökkentését irányozta elő, bevezette a miniszterelnök-helyettes intézményét, és megteremtette a kormánytisztviselői státuszt. A második lehetővé tette, hogy önkormányzati képviselői státusszal nem rendelkező személyt is alpolgármesterré választhassanak. A harmadik megváltoztatta az alkotmánybírákat jelölő testület összetételét. A negyedik a közszolgálati média rendszerét alakította át. Az ötödik a bírósági titkárok döntési hatáskörrel való felruházását tette lehetővé. A hatodik a nagy politikai vihart kavart végkielégítések visszamenőleges megadóztatásának a feltételeit teremtette meg. A hetedik a jogalkotási törvény megsemmisítése okán szükségessé vált változtatások végrehajtását szolgálta, többek között az ügyészségi törvényt is átalakítva. A hetedik beemelte a PSZÁF felügyeletét, valamint a kormánymegbízotti intézményt az alkotmányba. A nyolcadik az AB jogköreit korlátozta a gazdasági tárgyú törvények tekintetében. A kilencedik beépítette az Alkotmány szövegébe az NMHH intézményét, amelynek elnökét kilenc évre a miniszterelnök nevezi ki. A kilencből hat alkotmánymódosítás egyéni képviselői indítványra történt!

[39] Stumpf István: Az Országgyűlés és az Alkotmánybíróság viszonyának változásai. *Parlamenti Szemle,* 4. (2019). 5–30.

az alkotmányos konfliktusok uralták a politikai napirendet. Ha tájképet szeretnénk festeni a csata után, akkor azt mondhatjuk, hogy a kormányzati többség a maga részéről lezártnak tekintette az alkotmányozás első szakaszát, szándékai szerint konszolidálni akarta a második alkotmányos forradalom vívmányait. Az ellenzék egyfajta „helyreállító alkotmányozásban" gondolkodott, a radikális oldal a '89-es jogállami alapokhoz való visszatérés mellett érvelt, a mérsékeltebbek pedig a nemzeti-konzervatív oldallal való kiegyezést szorgalmazták. Az alkotmányjogász-szakma szakmai konferenciák és tudományos kutatási projektek segítségével igyekezett feldolgozni[40] a változásokat.

Alkotmányos paradigmaváltás, az Alkotmánybíróság mint a nemzeti szuverenitás és alkotmányos identitás védőbástyája

Az Alkotmánybíróság jövőbeni státusza is szóba került a miniszterelnök által létrehozott alkotmányügyi tanácsadó testületben.[41] Bár e szervezet nem gyakorolt érdemi befolyást a folyamatokra, azonban két tagjának; Boross Péternek és Szájer Józsefnek markáns véleménye volt a kezdődő alkotmányozás prioritásairól. Boross Péter volt miniszterelnök részletes belső feljegyzésben érvelt amellett, hogy nincs szükség külön alkotmánybíróságra, kiemelve az Antall-kormány tapasztalatait, és hangsúlyozva, hogy nem illeszkedik a magyar közjogi hagyományokba. Szájer József képviselte az angolszász orientációt, az angol és amerikai tapasztalatokra és a Sólyom László által vezetett Alkotmánybíróság túlzott aktivitását ért szakmai és politikai kritikákra építve (Varga Csaba, Pokol Béla).

Mindezek alapján nem volt kizárható egy olyan alternatíva, amely az amerikai, decentralizált Supreme Court-modellt vette volna át, vagyis a régi/új nevet viselő Kúria lett volna egyben az alkotmánybíráskodás letéteményese. Végül ezt a modellt érdemben vizsgálták – bár a kormányfő szimpatizált vele –, mert az igazságügyi területért felelős miniszter, és feltehetően Szájer József is túl kockázatosnak tartotta volna az alkotmánybíráskodást ráereszteni a rendes magyar bírósági rendszerre. Azt is nehéz lett volna elmagyarázni a hazai és nemzetközi közvéleménynek, hogy miért kell felszámolni a magának komoly szakmai presztízst kivívó különálló alkotmánybíráskodást.

Az Országgyűlés Magyarország Alaptörvényének 2011. április 18-ai elfogadásával döntött az alkotmányos szervezet részleges átalakításáról, a parlamentáris demokrácia alapszerkezete nem változott, a változások legnagyobb mértékben az Alkotmánybíróságot érintették. Az Alkotmánybíróságról szóló 1989. évi XXXII. törvény által létrehozott Alkotmánybíróság meghatározó karakterjegye az absztrakt, konkrét ügyektől elvonatkoztatott utólagos normakontroll volt. A rendszerváltoztató ellenzéki erők nyomására bevezetett *actio popularis* intézménye tette alkalmassá a normakontrollnak ezt

[40] Az ellenzék nem értékeli komoly alkotmányos ellensúlyként a Költségvetési Tanácsot, hiszen személyi összetétele (MNB-elnök, ÁSZ-elnök és a Tanács elnöke) hosszú időre biztosítja a fideszes többséget. Tényleges funkciójáról azt gondolják, hogy egy más politikai összetételű parlamenti többség esetén lehetőséget teremt a kormány működésének akadályozására, sőt egy új választás kikényszerítésére is.

[41] A testület tagjai voltak: Boross Péter, Pálinkás József, Pozsgay Imre, Schöpflin György, Stumpf István (alkotmánybíróvá történt választásáig), Szájer József.

a típusát arra, hogy Alkotmánybíróság a gyakorlatban is az Alkotmány védelmének a legfőbb – önálló hatalmi ágként viselkedő – szerveként funkcionáljon. Az új Abtv.-vel[42] megváltozott az alkotmánybíráskodás karaktere Magyarországon, az *actio pupularisra* épült utólagos absztrakt normakontroll helyét a német mintájú alkotmányjogi panasz vette át. A megváltozott Alkotmánybíróság – az önálló hatalmi ág jellemzőit nagyrészt megőrizve – a bírói hatalmi ág irányába mozdult el annak következtében, hogy az igazságszolgáltatás és a közigazgatás gyakorlati működését – korábbi szerepéből adódóan – csupán érintőlegesen vizsgáló testület helyett az alapjogok gyakorlati érvényesülését biztosító alkotmányos intézménnyé vált. A valódi alkotmányjogi panasz bevezetése, valamint ezzel párhuzamosan az absztrakt utólagos normakontroll kezdeményezésére jogosultak körének erőteljes szűkítése ugyanis azt eredményezte, hogy az Alkotmánybíróság döntései a bírói hatalmi ág szűrőjén keresztül, illetve annak közreműködésével hatnak a jogrendszerre és a jogalkalmazás valamennyi résztvevőjére. Az Alaptörvény által megváltoztatott karakter egyben az alkotmánybírósági törvény újraalkotását is szükségképpen magával hozta, különös figyelmet fordítva arra, hogy az új törvényben biztosítva legyenek az AB bíróságszerűbb működésének feltételei.

Az új Alkotmánybíróságról szóló törvény (Abtv.) nem szakított radikálisan az alkotmánybíráskodás korábbi modelljével. Az ideiglenes alkotmány az Alkotmánybíróság számára jogszabályok vonatkozásában biztosított alkotmányossági felülvizsgálati hatáskört; egyedi ügyben hozott bírósági ítéletet csak arra hivatkozással lehetett alkotmányjogi panasszal (áttételesen) megtámadni, hogy ha az adott ügyben alkotmányellenes jogszabályt alkalmaztak. Az Alaptörvény kiterjesztette az Alkotmánybíróság hatáskörét a bírósági ítélkezés tekintetében: egyrészt előírta, hogy „[a] bíróságok a jogalkalmazás során a jogszabályok szövegét elsősorban azok céljával és az Alaptörvénnyel összhangban értelmezik" [28. cikk]. Másrészt hatáskört adott az Alkotmánybíróságnak, hogy alkotmányjogi panasz alapján felülvizsgálja – immár nemcsak a bíró által alkalmazott jogszabálynak, hanem magának – a bírói döntésnek (tehát a jogértelmezésnek) az Alaptörvénnyel való összhangját. A két szabály szorosan összefügg, és egymást erősíti.[43]

A jogszabályok Alaptörvénnyel összhangban történő értelmezésének előkérdése, hogy hogyan értelmezhető megfelelően maga az Alaptörvény. A dokumentum maga ír elő értelmezési szabályokat két külön cikkében, amelyek közül az első csak az Alaptörvényre, a másik a többi jogszabályra is vonatkozik:

> „Az Alaptörvény rendelkezéseit azok céljával, a benne foglalt Nemzeti hitvallással és történeti alkotmányunk vívmányaival összhangban kell értelmezni", továbbá „[a]z Alaptörvény és a jogszabályok értelmezésekor azt kell feltételezni, hogy a józan észnek és a közjónak megfelelő, erkölcsös és gazdaságos célt szolgálnak" [R) cikk (3) bekezdés, 28. cikk].

A „történeti alkotmányunk vívmányaira" való hivatkozás némiképp problematikus, ugyanis a „történeti alkotmány" kifejezés hagyományosan jelentősebb törvények,

[42] Az Alkotmánybíróságról szóló 2011. évi CLI. törvény 2012. január 1-jével lépett hatályba.

[43] Csink Lóránt – Fröhlich Johanna: *Egy alkotmány margójára.* Alkotmányelméleti és értelmezési kérdések az Alaptörvényről. Budapest, Gondolat, 2012. 136.

alkotmányos szokások és jogi elméletek tárházára utal Magyarország elmúlt bő ezeréves történeti időszakából.[44] Arra nézve pedig még ennyire általánosan elfogadott elmélet vagy egyértelmű joggyakorlat sincs, hogy mi tekinthető a történeti alkotmány „vívmányának". Mindezekre figyelemmel az Alkotmánybíróság mind ez idáig ritkán alkalmazta ezt az értelmezési módszert, és amikor pedig segítségül hívta, akkor a „történeti alkotmány" egyes elemeire történő hivatkozást leginkább csak más – önállóan is alkalmazható – érvek alátámasztására használta. A 33/2012. (VII. 17.) AB határozat például a bírák jogállásáról és javadalmazásáról szóló 2011. évi CLXII. törvény 90. § ha) pontját, valamint 230. §-át az Alaptörvény 26. cikk (1) bekezdésével (bírák függetlensége, illetve elmozdíthatatlansága) való ellentét miatt semmisítette meg, de az indokolásban visszanyúlt az 1869:IV. és az 1871:IX. tc.-ekhez is:

> „A bírói függetlenség elve, ennek elemeivel együtt, minden kétséget kizáróan vívmány. Az Alkotmánybíróság ezért megállapítja, hogy a bírói függetlenség és az ebből eredő elmozdíthatatlanság elve nemcsak az Alaptörvény tételes szabálya, hanem a történeti alkotmány vívmányai közé is tartozik. Így olyan értelmezési alapelv az Alaptörvény előírása alapján, amely mindenkire kötelező, és amelyet az Alaptörvény más szabályai lehetséges tartalmának feltárásakor alkalmazni kell."

Ez a – látszólag feleslegesen dupla vagy díszítő érvelést alkalmazó – indokolás ugyanakkor mintegy mellékesen rávilágít a történeti alkotmány „vívmányai" fogalomnak egy lehetséges és logikus megközelítési módjára: ebben az értelemben a történeti alkotmány írott és íratlan jogi szabályainak tömegéből az minősíthető vívmánynak, amit a mércéül szolgáló demokratikus, jogállami utókor – az ideiglenes alkotmány, az elmúlt két évtized alkotmánybírósági joggyakorlata, továbbá az ezekre ráépülő Alaptörvény – is igazol. Ami a történeti alkotmányra való hivatkozás alkalmazási módjánál számomra sokkalta meglepőbb, hogy az Alaptörvényben található világos parancs ellenére a testület még nem hangolta rá magát, hogy komolyan megfontolja azokat az érveket, amelyek az Alaptörvény és az Alkotmánybíróságról szóló törvény alkalmazása során az azokban lévő rendelkezések céljuk szerinti és a józan ésszel összhangban álló értelmezését sürgetik. Ehelyett az ideiglenes Alkotmányra és a régi alkotmánybírósági törvényre alapított korábbi alkotmánybírósági joggyakorlat félautomatikus átvétele és az Alkotmánybíróságról szóló törvény szigorú nyelvtani értelmezése dominált.[45] A textualizmusról és az originalizmusról szóló amerikai alkotmányjogi vita az új AB-törvény elfogadása, illetve az Alaptörvény szakmai vitájában még nem szerepelt viszonyítási pontként, de a későbbiek során része lett az Alkotmánybíróságon belüli vitáknak. Antonin Scalia közelmúltban elhunyt amerikai legfelsőbb bírósági bíró hatással volt a magyar alkotmányjogi gondolkodásra is.[46]

[44] A kifejezés tartalmát, illetve értelmét Rixer Ádám részletesen kibontja könyvében. Lásd Rixer Ádám: *A vívmány-teszt.* Budapest, Dialóg Campus, 2018. 63–77.

[45] Vö. a 3264/2012. (X. 4.) AB végzéshez fűzött különvélemény.

[46] Szavai ma is megfontolást érdemelnek: "[a] text should not be construed strictly, and it should not be construed leniently; it should be construed *reasonably,* to contain all that it fairly means". Antonin Scalia: *A Matter of Interpretation.* Princeton (NJ), Princeton University Press, 1998. 23. [Kiemelés tőlem.] Még

„Nem kérdés, hogy a 2010–2014 közötti időszak legsúlyosabb közjogi konfliktusa a kétharmados parlamenti többség és az Alkotmánybíróság között zajlott le, noha a konfliktus intenzitása – nem utolsósorban a lassan többségbe kerülő új tagoknak köszönhetően – a ciklus vége felé egyre inkább csillapodott. A politikával foglalkozó szakmai és laikus megfigyelőket valósággal sokkolta az a mód, a kormányzat és a kétharmados parlamenti többség a magyar politikai és hatalommegosztási rendszer egyik legjelentősebb szereplőjét »térdre kényszerítette«. Egyesek szerint az AB kezdetben még a kétharmados parlamenti többség ellenére is képes volt védelmezni az alkotmányosság eszméjét, mások viszont már az AB és a kormányzati többség közötti küzdelmet megnyitó első döntésben az alkotmányos védelmi funkció meggyengülését vélték felfedezni."[47]

Kétségtelen, hogy az Alkotmánybíróság létszámának bővítése, a bírák hivatali idejének növelése és az életkori korlát eltörlése, a pénzügyi tárgyú törvényekkel kapcsolatos hatáskör-korlátozás, az alkotmánymódosítások tartalmi felülvizsgálatának egyértelmű megtiltása, valamint a kötelező alkotmányértelmezési szempontok Alaptörvénybe foglalása jelentős mértékben meggyengítette az AB korábban képviselt alkotmányvédelmi szerepkörét. Az Alaptörvény-módosítások révén sikerült a kormányzó többség számára fontos jogalkotási kérdésektől távolabbra terelni az AB alkotmányos ellenőrző tevékenységét.

Összegzés

Mindezek ellenére a magyar Alkotmánybíróság ma is jelentős hatáskörökkel bíró független alkotmányos intézmény. Jövőjét az határozza meg, hogy a magyar közjogi rendszerben képes lesz-e ellátni az alkotmánybíráskodás klasszikus funkcióit, akkor is fellép-e az Alaptörvényben biztosított alapjogok és értékek védelmében, ha ez a kormányzó többségnek nincs ínyére. Európa és benne Magyarország soha nem látott kihívásokkal kell hogy megbirkózzon, a politikai viták gyakran alkotmányos köntösben jelennek meg. A magyar Alkotmánybíróságra az a feladat vár, hogy egyensúlyt teremtsen a múlt aktivista öröksége és az Alaptörvény közösségelvű és alkotmányos identitást konstituáló kihívásai között, megvédje nemzeti szuverenitásunk alkotmányos fundamentumait. Az Európai Unióhoz az ezredforduló után csatlakozott közép-európai tagállamok, kitörve a szocialista múlt – ideologikus, mindamellett – uniformizáló jellegéből, az integráció jelen fázisában kényszerülnek arra, hogy alkotmányos rendszerük identitását megformálják, felvállalják és elfogadtassák az Európai Unióval. „Az integráció korai szakaszában a tagállamok számára az uniós jog elsőbbségével szemben tanúsítandó tolerancia volt »a belépő« az egységes Európa klubjába." Jelenleg – különösen a brexit után – a klub további működése (illetve annak minősége) a tét, ezért most az Európai Unió szempontjából is lényeges, hogy „mennyiben tartja magát az alkotmányos tolerancia elvéhez

bővebben lásd Antonin Scalia – Bryan A. Garner: *Reading Law: The Interpretation of Legal Texts.* Saint Paul, Thomson West, 2012.

[47] Pócza Kálmán: A többségi demokrácia és gyenge alkotmánybíráskodás: egy elszalasztott lehetőség. In Gárdos-Orosz Fruzsina – Szente László (szerk.): *Jog és politika határán. Alkotmánybíráskodás Magyarországon 2010 után.* Budapest, HVG-ORAC, 2015. 183.

és »viseli el« a tagállamok alkotmányos identitását azért, hogy a klub továbbra is jól működhessen".[48]

A nemzeti identitásnak mind a kibontásában, mind pedig a védelmében kulcsszerepe van a tagállami, nemzeti alkotmánybíróságoknak. Vitás esetekben végső soron ezeknek az intézményeknek kell tartalommal megtölteniük ezt a jogi fogalmat, s aztán adott esetben azt érvényesíteniük is. Ezt a felelősségteljes értelmező tevékenységet azonban a nemzeti alkotmánybíróságoknak nem szükséges, sőt nem is célszerű teljes elszigeteltségben és csak befelé fordulva elvégezniük, hanem a tagállami alkotmánybíróságok egymás között szoros együttműködésben, illetve az Európai Unió Bíróságával folytatott párbeszéden keresztül végezhetik a leginkább hatékonyan az ilyen tárgyú alkotmányértelmezést.[49]

A Nemzeti hitvallás szerint: „Büszkék vagyunk arra, hogy Szent István királyunk ezer évvel ezelőtt szilárd alapokra helyezte a magyar államot, és hazánkat a keresztény Európa részévé tette." Szent István király ezer éve hozott egy döntést, és az Alaptörvény ezzel a döntéssel vállal kontinuitást. A kontinuitás túl is megy a szimbolikus szinten, hiszen az E) cikk (1) bekezdése azt is rögzíti, hogy: „Magyarország az európai népek szabadságának, jólétének és biztonságának kiteljesedése érdekében közreműködik az európai egység megteremtésében."

Magyarország alkotmányos identitásának tehát része az európai identitás is. Ennek az identitásnak a nemzetünk számára történő megőrzése és védelme mellett azon kell munkálkodnunk, hogy identitásunkkal gazdagíthassuk a közös európai alkotmányos identitást is. A jogállamnak nincs demokratikus alternatívája, és hatékony kormányzást sem lehet stabil alkotmányos alapok nélkül a siker esélyével folytatni. Mint ahogy a történeti alkotmányt sem lehetett a magyar közjogi kultúrából kiiktatni, úgy az Alkotmánybíróság több mint húszéves jogfejlesztő tevékenységét sem lehet kiretusálni a magyar alkotmányos kultúrából. A rendszerváltó politikai elit sem háríthatja át a saját döntés- és megegyezésképtelensége miatti felelősséget a túlzott aktivitást mutató Alkotmánybíróságra. Napjainkban pont fordított helyzettel van dolgunk, a kormánytöbbség számos olyan döntést hozott, amelyeknek a társadalmi-gazdasági következményei messze hatók. Ezekért a felelősség őt terheli, és a választók majd döntenek arról, hogy helyesnek tartják-e ezeket az intézkedéseket. Az Alkotmánybíróságnak nincs kompetenciája a politikai döntések megítélésére, de arra van, hogy az elé kerülő ügyek alkotmányosságát elbírálja, sőt ez alaptörvényi kötelessége. Ha az alkotmányozó többség rövid távú hatalmi érdekek miatt kivonja a költségvetési és adókérdéseket az alkotmányos kontroll alól, azzal súlyos sebet ejt a jogállamiság és a gazdasági alkotmányosság testén. Amennyiben a neki nem tetsző alkotmánybírósági döntéseket rendszeresen „felülalkotmányozással" érvényteleníti, akkor megbontja az alkotmány egységét és ellentmondás-mentességét, magára vonva

[48] Sulyok Márton: Nemzeti és alkotmányos identitás a nemzeti alkotmánybíróságok gyakorlatában. In *Nemzeti identitás és alkotmányos identitás az Európai Unió és a tagállamok viszonylatában.* Szeged, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Nemzetközi és Regionális Tanulmányok Intézete, 2014. 48.

[49] Sulyok (2014): i. m. 51.

a visszaélésszerű alkotmányozás vádját *(abusive constitutionalism).*[50] A hatalommegosztás rendszerében nemcsak a hatalmi ágak elválasztásának, hanem együttműködésének az alkotmányos követelménye is érvényre kell hogy jusson. Alkotmányozó hatalommal rendelkező parlamenti többség esetén különösen nagy felelősséget visel az egyetlen valós ellensúlyként fellépni képes Alkotmánybíróság. Konszolidált időszakban jobban kitűnik, hogy a nemzeti parlament és kormány milyen nagy mértékben kell hogy támaszkodjon az alkotmányos rend őrére, az Alkotmánybíróságra. Az alkotmányos intézmények közös érdeke – mondhatnám, nemzeti érdek –, hogy az Alaptörvény mögöttes értéktartalma és normatív szabályai elnyerjék a polgárok szimpátiáját, és hajlandók legyenek a szabályokat követni. Ha a rövid távú hatalmi érdekek oltárán feláldozzuk a jogállami értékeket és az alkotmányos stabilitást, azért súlyos árat kell majd fizetnie az egész társadalomnak. A demokratikus jogállamban a hatalommegosztás nem a ki kit győz le kérdésére, hanem az alkotmányos felelősségvállalás egymást támogató és korlátozó rendszerének mibenlétére és a közjó minél teljesebb szolgálatára kell hogy választ adjon.

Felhasznált irodalom

11/1992. (III. 5.) AB határozat, ABH 1992

31/1990. (XII. 18.) AB határozat, ABH 1990

23/1990. (X. 31.) AB határozat, ABH 1990

48/1991. (IX. 26.) AB határozat, ABH 1991

CDL-AD (2011) 003rev Report on rule of law – Adopted by Venice Commission at its 86th plenary session (Venice, 25–26 March 2011)

Ackerman, Bruce: *We the People. Foundations*. Cambridge (MA), Harvard University Press, 1993.

Antal Attila: Politikai és jogi alkotmányosság Magyarországon. *Politikatudományi Szemle,* 22. (2013), 3. 48–70. Online: www.poltudszemle.hu/szamok/2013_3szam/antal.pdf

Antall József: *Modell és valóság.* I–II kötet. Budapest, Antall József Alapítvány, 2007.

Bellamy, Richard: *Political Constitutionalism. A Republican Defense of the Constitutionality of Democracy.* Cambridge, Cambridge University Press, 2007. Online: https://doi.org/10.1017/CBO9780511490187

Brunner, Georg: Development of a Constitutional Judiciary in Eastern Europe. *Review of Central and Eastern European Law,* (1992), 6. 535–553. Online: https://heinonline.org/HOL/P?h=hein.journals/rsl18&i=549

Csink Lóránt – Fröhlich Johanna: *Egy alkotmány margójára.* Alkotmányelméleti és értelmezési kérdések az Alaptörvényről. Budapest, Gondolat, 2012. 136.

Dorsen, Norman – Michel Rosenfeld – Andras Sajo – Susanne Baer: *Comparative Constitutionalism*. Saint Paul, Thomson West, 2003.

Halmai Gábor: Bevezetés. Az aktivizmus vége? In Halmai Gábor (szerk.): *A megtalált alkotmány. A magyar alapjogi bíráskodás kilenc éve.* Budapest, Indok, 2000.

[50] David Landau amerikai jogászprofesszor egyik legutóbbi írásában Magyarországot – Venezuela és Kolumbia mellett – hozza példaként a visszaélésszerű alkotmányosság esetére. Lásd David Landau: *Abusive Constitutionalism.* 2013.

German Law Journal. Special Issue – Political Constitution. 2013. december 1.
Halmai Gábor: Bevezetés. Az aktivizmus vége? In Halmai Gábor (szerk.): A *megtalált alkotmány. A magyar alapjogi bíráskodás kilenc éve.* Budapest, Indok, 2000.
Jakab András – Sonnevend Pál: Kontinuitás hiányosságokkal. Az új magyar Alaptörvény. In Fejes Zsuzsanna – Kovács Endre – Paczolay Péter – Tóth J. Zoltán (szerk.): *Állam és jog. Kodifikációs kihívások napjainkban.* Szeged–Budapest, Magyar Jog- és Államtudományi Társaság – Gondolat, 2013.
Kilényi Géza (szerk.): *Egy alkotmány-előkészítés dokumentumai. Kísérlet Magyarország új Alkotmányának megalkotására, 1988–1990.* Budapest, MTA Államtudományi Kutatóközpont, 1991.
Kilényi Géza: Gondolatok az új alkotmányról. *Európai Tükör,* 9. (2004), 6. 44–69.
Kocsis Miklós – Zeller Judit (szerk.): *A köztársasági alkotmány 20 éve.* Pécs, Pama Könyvek, 2009.
Kukorelli István: *Tradíció és modernizáció a magyar alkotmányjogban*. Budapest, Századvég Kiadó, 2006.
Landau, David: *Abusive Constitutionalism*. 2013. Online: lawreview.law.ucdavis.edu/issues/47/1/Articles/47-1_Landau.pdf
Paczolay Péter: Jó állam – jó jog. In Fejes Zsuzsanna – Kovács Endre – Paczolay Péter – Tóth J. Zoltán (szerk.): *Állam és jog. Kodifikációs kihívások napjainkban.* Szeged–Budapest, Magyar Jog- és Államtudományi Társaság, Gondolat, 2013.
Pokol Béla: Aktivizmus és az Alkotmánybíróság. In Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország Politikai Évkönyve.* Budapest, DKMK, 1992.
Pokol Béla: Demokrácia, hatalommegosztás és az állam cselekvőképessége. In Simon János (szerk.): *Húsz éve szabadon Közép-Európában*. *Demokrácia, politika, jog.* Budapest, Konrad Adenauer Alapítvány, 2011.
Pócza Kálmán: *Az Alkotmánybíróság.* In Körösényi András (szerk.): *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Budapest, Osiris – MTA MTA TK PTI, 1998. 159–183.
Pócza Kálmán: Alkotmányozás Magyarországon és az Egyesült Királyságban. *Kommentár,* (2012), 5. 35–50.
Pócza Kálmán: A többségi demokrácia és gyenge alkotmánybíráskodás: egy elszalasztott lehetőség. In Gárdos-Orosz Fruzsina – Szente László (szerk.): *Jog és politika határán. Alkotmánybíráskodás Magyarországon 2010 után.* Budapest, HVG-ORAC, 2015.
Rixer Ádám: *A vívmány-teszt.* Budapest, Dialóg Campus, 2018. 63–77.
Scalia, Antonin: *A Matter of Interpretation.* Princeton (NJ), Princeton University Press, 1998.
Scalia, Antonin – Bryan A. Garner: *Reading Law: The Interpretation of Legal Texts.* Saint Paul, Thomson West, 2012.
Stumpf István: Az Országgyűlés és az Alkotmánybíróság viszonyának változásai. *Parlamenti Szemle,* 4. (2019). 5–30.
Sulyok Márton: Nemzeti és alkotmányos identitás a nemzeti alkotmánybíróságok gyakorlatában. In *Nemzeti identitás és alkotmányos identitás az Európai Unió és a tagállamok viszonylatában*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Nemzetközi és Regionális Tanulmányok Intézete, 2014.
Sólyom László: A „nehéz eseteknél" a bíró erkölcsi felfogása jut szerephez. Sólyom Lászlóval, az Alkotmánybíróság elnökével Tóth Gábor Attila beszélget. *Fundamentum,* 1. (1997), 1. 31–43.
Sólyom László: *Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon.* Budapest, Osiris, 2001.

Szente Zoltán: Jog és a politika határán: az alkotmánybíróságok és az alkotmánybíráskodás jellegéről. In Gárdos-Orosz Fruzsina – Szente László (szerk.): *Jog és politika határán. Alkotmánybíráskodás Magyarországon 2010 után.* Budapest, HVG-ORAC, 2015. 18–19.

Szigeti Péter: Az Alaptörvény karaktere államelméleti és alkotmányjogi aspektusból. In Szoboszlai Kiss Katalin – Deli Gergely (szerk.): *Tanulmányok a 70 éves Bihari Mihály tiszteletére.* Győr, Universitas, 2013. 519–536.

Tellér Gyula: Hatalomgyakorlás az MSZP–SZDSZ koalíció idején. Budapest, Kairosz, 1999.

Tóth Gábor Attila: *Túl a szövegen. Értekezés a magyar alkotmányról*. Budapest, Osiris, 2009.

Varga Csaba: Jogmegújítás alkotmánybíráskodás útján? In Hajas Barna – Schanda Balázs (szerk.): *Formatori Iuris Publici. Studia in Honorem Geisae Kilényi Septuagenarii. Ünnepi kötet Kilényi Géza professzor hetvenedik születésnapjára*. Budapest, Szent István Társulat, 2006. 525–546.

Varga Csaba: Küzdelem a jogért. In Simon János (szerk.): *Húsz éve szabadon Közép-Európában. Demokrácia, politika, jog.* Budapest, Konrad Adenauer Alapítvány, 2011.

Varga Zs. András: *Eszményből bálvány? A joguralom dogmatikája*. Budapest, Századvég Kiadó, 2015.

Ajánlott irodalom

Bihari Mihály: *A magyar politika 1944–2004. Politikai és hatalmi viszonyok*. Budapest, Osiris, 2005.

Csink Lóránt – Fröhlich Johanna: A régiek óvatossága. Megjegyzések az Alaptörvény negyedik módosításának javaslata kapcsán. *Pázmány Law Working Papers,* (2013), 1.

Deák Ferenc: Adalék a magyar közjoghoz. Észrevételek Lustkandl Venczel munkájára: Das ungarisch-österreichische Staatsrecht. *A magyar közjog történelmének szempontjából*. Pest, Pfeifer Ferdinánd, 1865.

Drinóczi Tímea: *Alkotmányos párbeszéd. A többszintű alkotmányosság alkotmánytana és gyakorlata a 21. században.* Budapest, MTA TK JTI, 2017.

Drinóczi Tímea: Az alkotmányos identitásról. Mi lehet az értelme az alkotmányos identitás alkotmányjogi fogalmának? *MTA Law Working Papers,* (2016), 15.

Erdős Csaba – Smuk Péter: Parlament és hatalommegosztás. In Takács Péter (szerk.): *Unitas Multiplex. Ünnepi tanulmányok Szigeti Péter 65. születésnapjára.* Budapest–Győr, Gondolat – SZE DFK, 2017.

Erdős Csaba: Rubiconon innen… és túl? Az Alkotmánybíróság gyakorlata az alkotmánymódosítások felülvizsgálatának és az alkotmányi szabályok közti kollízió feloldásának területein. In Gárdos-Orosz Fruzsina – Szente Zoltán (szerk.): *Jog és politika határán: Alkotmánybíráskodás Magyarországon 2010 után.* Budapest, HVG-ORAC, 2015. 317–348.

Erdős Csaba: *Parlamenti autonómia*. Budapest, Gondolat, 2016.

Halmai Gábor: *A véleményszabadság határai.* Budapest, Atlantisz, 1994.

Jacobson, Gary J.: Az alkotmányos identitás változásai. *Fundamentum,* 1. (2013), 5.

Jakab András: *Az új Alaptörvény keletkezése és gyakorlati következményei.* Budapest, HVG-ORAC, 2011.

Kéri László: *A rendszerváltás krónikája, 1998–2009*. Budapest, Kossuth–Népszabadság, 2010.

Kis János: *Alkotmányos demokrácia. Három tanulmány.* Budapest, Indok, 2000. 112–114.

Mathieu, Bertrand: *A jog a demokrácia ellen?* Budapest, Századvég Kiadó, 2018.
Posner, Richard A.: *How Judges Think.* Cambridge (MA), Harvard University Press, 2008.
Smuk Péter: *Magyar közjog és politika 1989–2011.* Budapest, Osiris, 2011.
Stumpf István: Hatalommegosztás és államszervezet az új Alaptörvényben. In Stumpf István: *Erős állam, alkotmányos korlátok.* Budapest, Századvég Kiadó, 2014. 214–227.
Stumpf István: *Reinventing Government. Constitutional Changes in Hungary.* Budapest, Gondolat, 2017.
Stumpf István: Kormányzás az új alkotmányos erőtérben. In Bodnár Eszter – Pozsár-Szentmiklósy Zoltán – Somody Bernadett (szerk.): *Tisztelgés a 70 éves Dezső Márta előtt.* Budapest, Gondolat, 2020.
Stumpf István: *Alkotmányos hatalomgyakorlás és alkotmányos identitás.* Budapest, Gondolat, 2020.

Pokol Béla

Kettős állam és jogduplázódás

Kutatásaim összegzése

Bevezetés

A témával kapcsolatos eddigi kutatásaim összegzését először államelméleti oldalról végzem el, majd a jogrendszer megduplázódására vonatkozó elemzéseket foglalom össze. Alábbi tanulmányom készülő kötetemhez kapcsolódik.

Kettős állam: alul demokratikus, felül jurisztokratikus

Eddigi vizsgálódásaim végeredményét tézisszerűen úgy lehet összefoglalni, hogy a régi időktől létező államhatalom az 1800-as évek elejére az Egyesült Államokban alkotmányos állammá válva egy idő után – az alkotmányos állam eredeti eszméjének módosulásával – egy kettős államszerkezetet hozott létre. E minta más országokba átvitele/átvétele az 1900-as évek második felétől több kettős szerkezetű államot hozott létre a világban, amelyek az egyes helyeken mintegy evolúciós variációkként egy sor eltérő funkció ellátása szerint alakították a kettős állami szerkezetet, és ezek a globális érintkezésben egymásra hatva alakították ki mára e kettős államszerkezet főbb modelljeit. A jogra kihatásában ez a kettős államhatalmi szerkezet a kettős államakarat képzésének megfelelően a hagyományos törvényhozási jogot is megduplázta, és a törvényhozási egyszerű jog jogágai felett az alkotmányi jog „alkotmányos jogágait" is létrehozta. Nézzük meg ezt a folyamatot részletesen.

Az alkotmány eszméje a felvilágosodás eszmei-politikai küzdelmeiben Rousseau népszerződés-elméletéből fokozatosan alakult ki mint az államhatalom alapjainak és kereteinek nép általi ünnepélyes és kiemelt dokumentumban meghatározása, ez után a népképviseleti törvényhozás már csak e keretek között folyhat. Ezt valósították meg a történelemben először az angol gyarmati státusból függetlenedő észak-amerikai telepes államok alkotmányai és az összefogásukból létrejött föderális Egyesült Államok alkotmánya 1787-ben, illetve a végül elvetélt francia forradalmi alkotmányok 1789-től. Az alkotmány ekkor még az államhatalom kereteire vonatkozott, de már néhány év múlva bevették az USA alkotmányába kiegészítésként az időközben a francia forradalmárok által kihirdetett emberi szabadságjogokat mint alkotmányos jogokat. Ezek az alkotmányos jogok eleinte csak az államhatalom célkitűzéseinek orientálását szolgálták, és ez nem változott meg akkor sem, amikor 1803-ban az USA Legfelsőbb Bírósága arra a belátásra jutott, hogy joga és hatásköre van arra, hogy a szövetségi alkotmánnyal szemben álló tagállami törvényeket vagy a szövetségi törvényeket alkotmányellenessé nyilvánítsa

https://doi.org/10.36250/00983_18

és megtiltsa alkalmazásukat. Ez volt az alkotmánybíráskodás eszméjének megszületése, és ez ekkor még csak hatásköri bíráskodást jelentett, a szövetségi alkotmányban előírt hatásköri megosztás tiszteletben tartásának őrzését az egyszerű törvényhozás törvényei felett.

Ez kezdett fokozatosan megváltozni az 1800-as évek közepétől, amikor a rabszolgaság megszüntetéséről politikai küzdelem robbant ki az erre törekvő északi államok és az ezt fenntartani akaró déli államok között, és az emberek közötti egyenlőség alkotmányos jogára támaszkodva kísérelték meg a rabszolgaság intézményét alkotmányellenessé minősíttetni a legfőbb bírákkal, ők azonban ellenálltak ennek. Az északi és déli államok között e kérdés miatt kirobbanó polgárháború végül az északiak győzelmével zárulva új alkotmánykiegészítésekkel bevitte ezt a változtatást az USA alkotmányába, és ezután egyre inkább a törvények tartalmi ellenőrzésére is kezdték használni az alkotmányos alapjogokra lefektetett alkotmánybíráskodást, most már túlmenve a puszta hatásköri bíráskodáson. Ezzel kialakult az 1900-as évek fordulójára, hogy amit a szövetségi kongresszusban vagy tagállami törvényhozásokban egyes politikai erők többségük révén törvénnyé tudtak emelni, azt a szemben álló politikai csoportok a főbírák alkotmánybíráskodására támaszkodva meg tudták semmisíttetni. A politikai táborok szerint ez úgy nézett ki egészen az 1930-as évek végéig, hogy a liberális-demokrata tábor törvényhozási sikereit rögzítő törvényeket a konzervatív legfőbb bírák alkotmányellenessé nyilvánították, és a liberáldemokrata táborból méltatlankodó kritikák láttak napvilágot a néhány öreg főbíró demokráciát sértő alkotmánybíráskodásáról. Emellett azonban az alkotmánybíráskodástól szenvedő liberális politikai tábor egyes csoportjai a hozzájuk közel álló nagy bankárcsaládok alapítványainak támogatásával egy fordított irányú alkotmánybíráskodásban bízva az egyenlőségi jogra támaszkodva alapjogi mozgalmakat kezdtek szervezni a fekete kisebbség támogatására, majd más kisebbségeket, illetve a feminista törekvéseket is felkarolva pro bono ügyvédi irodákra támaszkodva a bíróságok előtti perlési politizálással igyekeztek a politikai céljaikat elérni. Végül ez az 1950-es években vezetett először sikerre az USA szövetségi Legfelsőbb Bíróságán, miután a demokrata Roosevelt elnök presszióira és új főbírák kinevezésével átfordult a többség a liberális irányba. Ezután az 1960-as években szinte egy alapjogi forradalom zajlott le az USA-ban, és amit nem tudtak a liberális demokraták a konzervatív többségű kongresszusban és tagállami törvényhozásokban átvinni, azt perlési politizálással a jogvédő mozgalmaik a legfőbb bírák előtti alkotmányos perlésekben tudták elérni. Ezzel kialakult a korábbi alkotmányos államból a kettős szerkezetű állam, amelyben az alsóbb szint a demokratikus választásokra alapozódva az állampolgári tömegek politikai akaratképzését jelenti, de felette egy másik államhatalmi akaratképzés is működik az alkotmányos alapjogokra és alkotmánybíráskodásra támaszkodva, és szembekerülésük esetén a felsőnek van primátusa.

Ez az USA-n belüli kettős állam azonban jelentős módosuláson ment át azzal, hogy a második világháborúban győztes amerikai megszálló csapatok jogászai a legyőzött Németország alkotmányozását irányítva egy olyan alkotmányi szerkezetet hoztak létre – elkerülendő, hogy a németek milliói még egyszer egy új Hitlert megválasztva szembekerüljenek az USA-val –, amely a parlamenti rendszer felett álló, a világban egy

addig példátlanul erős és széles hatáskörű alkotmánybíróságot tartalmazott. Ezt jórészt saját bizalmi embereikkel töltötték fel, és amikor a későbbi években a német kancellár és kormánya igyekezett fellépni az alkotmánybírák széles ellenőrzése ellen a demokrácia nevében, akkor a megszálló amerikaiak jogászai és külügyi vezetőik mint a jogállami demokrácia szükséges elrendezését védték meg velük szemben a hatáskörüket gátlás nélkül növelő alkotmánybírákat. Ennek révén itt a németeknél az alkotmánybírák olyan hatáskörtágítási formulákat eszeltek ki, és az alkotmányszövegtől elszakadó olyan alkotmányértelmezési fajtákat alakítottak ki, amelyek az amúgy is széles hatáskörüket szinte korlátlanná tették. A hatalmi súlypontnak ez a demokráciáról a felettes alkotmánybíráskodásra eltolódása ebben a kettős államszerkezetben, és a főhatalom demokrácia feletti jurisztrokráciához áttelepítése a máskülönben gazdasági prosperitásban élő németek milliói számára nem jelentett problémát, és így ez a modell ettől kezdve mint a bárhová exportálható politikai szerkezet vált érvényessé az USA vezető elitjei és általában a nagyhatalmak elitjei számára.

A későbbiekben aztán az 1960-as évekbeli amerikai alapjogi forradalom mintája sokban kereszteződött az amerikai bírákhoz képest jóval nagyobb értelmezési szabadságot és ezzel főhatalmat elért német alkotmánybíráskodási modell elemeivel, és így a kettőt variálva kezdték átvenni az egyes európai és nyomukban más kontinensen levő államok. De az amerikai globális hatalmi elitek is ezek mixelésével igyekeztek tudatosan átültetni ezt a kettős szerkezetű állami modellt a befolyásuk alá került országokba. Alulról ez a modell a társadalom demokráciáját mutatja, de felülről erre egy ezt ellenőrző második állami rész épül, amely az alkotmánybíráskodáson keresztül közvetlenül az alkotmányból, főként ennek alapjogaiból igyekszik kibontani – mintegy ebből „dedukálva" – a teljes jogrendszert és a társadalomirányítás tartalmát. A német modellt az 1970-es évek végén a diktatúrától megszabadult Spanyolországban és Portugáliában vették át, és különösen a spanyoloknál a német modell alkotmánybíráskodását még inkább elszakították az alkotmányszöveghez kötöttségtől, és szinte minden korláttól eloldott alkotmánybíráskodást valósítottak meg. Ezt a spanyol radikalizálással bővített alkotmánybíráskodási modellt aztán az 1980-as évek végétől a latin-amerikai spanyol nyelvű államokban vezették be az USA balliberális elitjének alapítványai ösztökélésével, majd az 1990-es évek elejétől a szovjet birodalom széthullása után az innen kiszabadult kelet-európai országokban ugyanígy.

Ezzel egy időben néhány kelet-ázsiai országban is voltak eltolódások e kettős államszerkezeti modell felé, itt is némi amerikai alapítványi ösztökéléssel, de itt a helyi elitek egy része más okokból maga is törekedett ennek átvételére. India egyes elitjei már az 1970-es évek elejére felerősítették a parlamenti többségi kormánnyal szemben álló főbírói elit jurisztokráciájának felhasználását az 1960-as évekbeli amerikai balliberális főbírák alkotmányértelmezéseinek átvételével és ezek alapján újak kieszelésével; Tajvan külön szervezett alkotmánybírósága 1987-ben kezdte el működését, és ez is, akár a szintén ekkortól induló dél-koreai alkotmánybírák, a német aktivista alkotmánybíráskodást tekintették követendő példának, átvéve ezektől az alkotmányszövegtől elszakadást és ezek rugalmas értelmezésének minden fondorlatát. A thaiföldi alkotmánybíróság csak némileg később kezdett működni, de ez is ugyanúgy a német aktivista alkotmány-

bíráskodást tekintette mintának, és a vidékkel szembekerült városi szellemi elitek követelésének engedelmeskedve az alkotmánybírák itt a választáson győztes kormánypárt és miniszterelnökének hatalomtól megfosztására is készek voltak eddig már kétszer is az ezredforduló óta.

A kettős államszerkezet alul demokratikus, felül jurisztokratikus modellje Kelet-Európában tisztán mutatja e kettős államszerkezet valamilyen fokban mindenhol meglévő szerkezeti elemeit, így ennél vegyük szemügyre ezt, utalva a többiek esetében a főbb eltérésekre. Itt fontos kiemelni, hogy a lokális demokrácia feletti szintre telepedett jurisztokratikus állami szerkezeti rész – különösen tisztán a kelet-európai államokban az 1990-es évek körüli rendszerváltás után – az amerikai balliberális elit otthon már kiépített jurisztokráciájának exportálásával épült ki a nagy globális alapítványaik NGO-hálózatainak leányszervezeteit betelepítve az itteni egyes országokba és felettük központi koordinációt és ellenőrzést megvalósítva. Ezt az egyes államokon belüli jurisztokratikus állami részt a kívülről történő központi koordinálás mellett segítette még egy már korábban létrehozott összefogási mechanizmus, amely eredetileg az 1940-es évek végétől indulva egyes nyugat-európai elitek Európai Egyesült Államok-tervének megvalósítását célozta az Európai Tanács megteremtésével. Ez végül csak az európai emberjogi egyezmény létrehozására szűkült, és így maradt fenn napjainkig az ezen egyezmény mellé rendelt strasbourgi emberjogi bíráskodásban és az e mellé rendelt laza tagállami együttműködésben (Miniszterek Tanácsa és a Parlamenti Közgyűlés).

Ám a szovjet birodalom széthullásával és a kelet-európai államok ebbe integrálásával ez a korábban csak visszafogottan működő emberjogi bíráskodás egy idő után új életre kelt, és 1999-ben egy jegyzőkönyvi kiegészítéssel lehetővé tették, hogy az ezt aláíró, már részes államok vállalják a saját állampolgáraik ellenük indítható pereit is, ha azok emberi jogaik megsértését vetik fel velük szemben. Ez a csatlakozás nyomatékosan javasolt volt, és az EU-ba felvételre várakozó kelet-európai államok számára ez nemcsak egy szabadon mérlegelhető opció volt, de az ezen kívüli körre is a nemzetközi nyomás ezt kötelezően megszabta. (Így például Oroszország is aláírta a jegyzőkönyvhöz csatlakozást egy idő után.) Ám ennek révén az időközben a kelet-európai országokba már betelepített amerikai globális NGO-k nemcsak a hazai alkotmánybíróságokon fellépve tudták a megkettőződött állami szerkezet jurisztokratikus részét (és ezen keresztül a törvényhozási demokratikus részét is) befolyásolni, hanem a strasbourgi emberjogi bíráskodáson keresztül is, leányszervezeteikkel belülről perekkel támadva az egyes kelet-európai államokat. Időközben az ezt a perlést vizsgáló kutatások kiderítették, hogy a strasbourgi indítványok óriási többségét az amerikai alapítványi NGO-k betelepített leányszervezetei nyújtják be, és az is a nyilvánosságra került, hogy például az elmúlt húsz évben a száz Strasbourgba delegált kelet-európai bíró közül 22 a Soros Open Society NGO-k mellől került oda be.

Más kutatások pedig azt hozták nyilvánosságra, hogy elsősorban tulajdonképpen nem is a bírák döntenek ott, hanem egy gondosan kiválasztott állandó emberjogi jogászapparátus *(registry lawyers),* és a bírók jórészt csak kihirdethetik az ezek által kialakított strasbourgi döntéseket. Sajnálatos módon e *registry lawyer* apparátus és a jelzett globális NGO-k közötti személyi összefonódásról az eddigiekben még nem készült tanulmány, de nagyon életszerű annak feltételezése, hogy ha már a jobban nyilvánosság előtt lévő

bírák esetében is ilyen magas az NGO-k által beépítettek aránya, akkor a jobban elrejtőző apparátusban még nagyobb lehet. Ez az egyes európai államok feletti, központi európai beépülés pedig létezik az EU brüsszeli szervei mellett is, mint az látható volt az elmúlt évek híradásaiból a George Soros Open Society alapítvány hálózatainak óriási befolyásáról az itteni akaratképzésre.

Az európai államok jurisztokráciájánál tehát a kettős jelleget lehet kiemelni, egyrészt a strasbourgi központi részt, másrészt az otthoni főbírákra, elsősorban az alkotmánybírákra, de kiegészítően a rendes felsőbíróságokra is kiterjedő jurisztokratikus állami szerveződést. Mint látható volt, mind a két rész esetében az amerikai globális balliberális NGO-hálózatok exportálásával és európai beépülésükkel jött ez létre, és fontos kiemelni, hogy bár ez a nyugat-európai országok belső bírói karánál is létezik, teljes kibomlással inkább csak a kelet-európai országokban tudták létrehozni ezt a beépülést a jelzett globális NGO-hálózatok, mert a konszolidáltabb nyugat-európai jogrendszerek és szakmai jogásztársadalmaik nem nyíltak ki számukra ilyen könnyen.

Ennek a főbírókon és jogvédő NGO-hálózatokon nyugvó európai jurisztokratikus rendszernek azonban még egy további eleme is van, és ezt a szellemi hátteret biztosító *egyetemi jogászi hálózat* jelenti. Ez az USA jogi egyetemi részlegein is létezik, és az ő alkotmányjogi, jogelméleti, illetve nemzetközi jogi jellegű tanulmányainak egész világon terjesztése adta mindvégig a jurisztokratikus államhatalmi szerkezet exportjának lehetőségét. Ezek a tanulmányok már felhasználják az elmúlt évtizedekben az amerikai aktivista alkotmánybíráskodást messze felülmúló német és más országokban ennek mintájára kialakított aktivista értelmezési formulákat is, és a mind újabban létrejövő alkotmánybíróságokat, bíráikat és ezek alkotmánybírósági munkatársait ösztöndíjakkal, tanulmányutakkal segítve építik be ezekbe a globális hatalmi körök által támogatott alkotmányértelmezési és jogértelmezési formulákat. Az európai jurisztokrácia egyetemi jogászi részlegeit összefogó és szervező központok közül kiemelkedő az EU által létrehozott firenzei EUI (European University Institute), ahol tanárként, kutatóként az e szerveződés csúcsaira jutott képviselőik kapnak helyet, de bőséges doktoriösztöndíj-rendszereivel az egyes európai államok belső jurisztokratikus erői által már kiválasztott és kipróbált fiatal jogászok is kapnak itt lehetőséget az NGO-hálózatokhoz csatlakozásra, és ennek jogászi munkáiban való részvételre a későbbiekben rövidebb-hosszabb tanulmányutak segítségével. De emellett főként a Soros Open Society alapítvány hálózatai szervezésében rendszeres konferenciák és ezek közös angol nyelvű kötetei fogják össze folyamatosan az egyetemi jogászoknak azt a körét, amely már stabilan csatlakozott ehhez az összeurópai jurisztokratikus szerveződéshez. Ebben cseh, magyar, lengyel, román, szlovén, szlovák, román alkotmányjogászok, nemzetközi jogászok és jogfilozófusok, illetve nyugat-európaiak, mint németek, hollandok, angolok és amerikaiak vesznek részt állandó jelleggel. Ahogy a globális NGO-hálózatok országokba telepített részlegeinek is vannak központi szervezői, akik ismertek már a nyilvánosság előtt is, úgy az egyes országokon belüli egyetemi jogászi kör tagjai is ismertek a szakmai közéletben, de mivel ez egy összeurópai szerveződés, így ennek központi szervezői is kiemelkedtek már. Így említeni lehet az EUI volt igazgatóját, Joseph Weilert, aki már évtizedek óta az egyik meghatározó alak az európai jurisztokrácia egyetemi elitjének szervezésében,

de ugyanígy központi helyet vívott ki magának e körök szervezésében Armin von Bogdandy és Georg Daly is, utóbbi az európai jurisztokrácia szellemi exportjának egyik fő szervezője más kontinenseken is.

E három elem – főbírók/alkotmánybírók, NGO-jogvédő hálózat és egyetemi jogászi háttérbázis – között stabil összefonódások, személyi átfedések és cserélődések is vannak nemcsak az előbb jelzett strasbourgi emberjogi bíráskodás szintjén, hanem az egyes országokon belüli szerveződést illetően is. Például Magyarországon az induló alkotmánybírósági munkatársi gárdában egy tucat olyan tanácsadó tevékenykedett hosszú évekig, akik utólag a Soros NGO-hálózatok vezetői lettek – egyikük kifejezetten a hazai Soros-alapítvány elnöke –, és egymást támogatva, egymást hálózatként maguk után hozva ezután több hazai egyetemre beépültek, majd átvették itt az alkotmányjogi és jogelméleti tanszékek vezetését és vezető tanári posztjait. Csak feltehető, hogy ez nem volt másképp a többi kelet-európai országban sem, és így a jurisztokratikus államszervezeti rész az általuk elfoglalt alkotmánybírói/főbírói státusokon kívül az ezek bázisát adó NGO-k és egyetemi jogászcsoportjaik hátterével tudott és tud működni. Az alkotmánybíróság előtti indítványok igen nagy részét – úgy, ahogy a strasbourgiakat is – ezek az NGO-hálózatok vagy csak hozzájuk kötődő ügyvédi irodák adják be, messzemenően koordináltan, esetleg közös formanyomtatványt is használva. E jurisztokratikus konglomerátumot közös médiaháttér is segíti mind az egyes kelet-európai országokban, mind ezeket összeurópai szinten összekötve, átvéve a számukra fontos híreket más országokban levő szervezeteik akcióiról is. Ezek ma már súlypontilag a nagy látogatottságú internetes portálokat jelentik, és mintegy karmesteri karlendítésre egyszerre erősítik fel egy-egy NGO-akciójuk hatékonyságát, vagy egy-egy egyetemi emberük új tanulmányának reklámozását a szélesebb nyilvánosságban. De ugyanígy fordítva is, a velük szembekerült alkotmánybírók/főbírók vagy egyes jogászprofesszorok hiteltelenítésére, szakmai reputációjának kikezdésére koncentrált támadásokat tudnak így megszervezni.

Fontos még kitérni arra, hogy bár ennek a demokratikus szerveződéssel sok szempontból szemben álló jurisztokratikus állami szerveződésnek a központi részét az alkotmánybíróságok és más legfőbb bíróságok jelentik, ám mivel egy alkotmányozási többség elérése esetén a demokratikus szerveződés erőinek módjában áll a saját értékviláguk felé átbillenteni az itteni többséget, így ez sajátos helyzetet hozhat létre az alapvetően az amerikai balliberális erők által betelepített és működtetett európai jurisztokrácia belső viszonyaiban. Ugyanis ha nagymértékben a balliberális politikai értékvilággal szemben álló jobboldali-konzervatív alkotmányozó kormánytöbbség tud kialakulni, akkor egy idő után ez átbillentheti az alkotmánybírósági és más főbírói többséget is az új kinevezésekkel és alkotmánybíró-választásokkal. Ennek révén pedig mintegy kasztrálásra kerül a korábban köréjük szervezett balliberális NGO-hálózatuk és egyetemi jogászi hálózatuk hatékonysága is. Ez történt 2011-től fokozatosan Magyarországon, és 2015-től Lengyelországban is. Ennek révén a legnagyobb támadást kapják ezekben az országokban a részben funkciójukat vesztett NGO-jogászoktól és egyetemi szellemi csoportjaiktól az „áruló", „szakmájukat feladó" és „kormánykatona" alkotmánybírák mind az utóbbiak folyóirataiban (itthon és külföldön), mind a balliberális tv-csatornákon és online médiumokon. Ez azonban csak provizórikus állapot lehet, mert ha az átbillenést létrehozó

kormánytöbbség átadja a helyét a jurisztokratikus szerveződéssel baráti kormányerőknek, akkor még ha annak nincs is alkotmányozó ereje, akkor is megkísérelheti ezt akár egy „alkotmánypuccsal" is visszafordítani, mert a jurisztokrácia rendszerének fent jelzett elemei ezt tombolva fogják követelni mind itthon, mind a baráti részlegeik külföldön. Vagyis a „félbevágott" jurisztokrácia esete áll most fenn mind Magyarországon, mind Lengyelországban, ezt tisztán kell látni.

A kelet-ázsiai országokban létező alkotmánybíráskodásra áttérve azt kell szemügyre venni, hogy a Kelet-Európában megismert minták ott miként működnek vagy miben térnek el ezektől. Az egyik eltérés, hogy ott nem jött létre egy összeurópai alkotmánybíróságként működő emberjogi bíróság Kelet-Ázsia egészét illetően, szemben azzal, hogy például Latin-Amerikába és Afrikába ezt exportálni tudták a nyugati jurisztokrácia domináns csoportjai. Így ebben a térségben nincs az egyes államokon túli, összefogó globális jurisztokrácia. De nem lehetett arra utaló jeleket sem találni, hogy a globális amerikai NGO-hálózatok leányszervezetei épültek volna be, és azok mozgatnák belülről az egyes államok alkotmánybíráskodását. A fő különbség tehát, hogy a demokratikus szerveződés mellett belső hatalmi forrásokkal rendelkező társadalmi csoportokon nyugvó jurisztokratikus szerveződésről lehet beszélni, és ez nem egy exportált, kívülről beépített hatalmi rendszer. Bár kivételesen egy-egy NGO-nak nyilvánvalóan lehetnek külső gyökerei is, de rendszerszerűen ezek csak kivételnek tűnnek Kelet-Ázsiában.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne lennének külső összefüggései ezeknek a jurisztokratikus szerveződéseknek, mert az indiai legfőbb bírák döntően az amerikai Supreme Court 1960-as évekbeli aktivista alkotmányértelmezési mintáit utánozták, vagy ugyanígy átvették később a közérdekű perlést, és ehhez a baráti, otthoni jogvédő ügyvédi irodákkal létező együttműködés fontosságának felismerése is az ottani tapasztalatok átvételét jelentette. Ezek azonban csak eszmei átvételek voltak belső (hatalmi) késztetésből, és nem külső globális hatalmi erők általi betelepülés következményei, mint az Európában volt látható. Ugyanígy a thaiföldi, tajvani és dél-koreai alkotmánybírák esetében a nagyon szoros rátapadás a német aktivista alkotmánybíráskodás mintáira és érvelési formuláira is a belső politikai erőmegoszlások következményének tekinthető, és ez csak a demokratikus többséggel szembeni belső hatalmi potenciál kiaknázásának feltárásában játszott szerepet, és nem valami külső globális hatalmi erőnek való alávetés elfogadását hozta magával.

Összességben tehát a kelet-ázsiai alkotmánybíráskodás és az erre épülő jurisztokrácia rendszere egy párhuzamos hatalmi szerveződést jelent az egyes államokon belüli demokratikus szerveződés mellett, és mintegy megduplázza a politikai hatalmi küzdelmeket. Így az állami akaratképzés is megkettőződik, és ennek révén a jogrendszer is megkettőződik, a parlamenti törvényhozással kialakított törvények mellett/felett egy alkotmányjogiasított joganyag is működik.

Áttérve a latin-amerikai országok alkotmánybíráskodására, itt egy középpozíciót lehet megállapítani a kelet-európai külsőleg exportált és fenntartott jurisztokrácia és a jurisztokráciát a belső hatalmi megkettőződésre felhasználó kelet-ázsiai modell között. Az itteni államok többségében a szuperjurisztokrácia felé mentek el, élükön Kolumbiával, Brazíliával, Costa Ricával és részben Mexikóval, de az USA-ból kapott folyamatos eszmei és NGO-beépülés végül a belső hatalmi pluralitással összefonódva a mindenkori demok-

ratikus szerveződés mellett mint egy alternatív hatalmi út vált bevetté a demokratikus választásokon gyengébb, de máskülönben hatalmi erőforrásokkal rendelkező csoportok számára. Így ez már nemcsak az USA balliberális erőinek külső szervezése által fenntartott jurisztokrácia, ahogy Kelet-Európában megfigyelhető, hanem a tartós belső hatalmi kettősség kifejeződése, mint Kelet-Ázsiában láthattuk.

Kettős állam és a jogrendszer megduplázódása

Feltehetően az is hozzájárult, hogy tavaly nyáron komolyan elgondolkodtam Cservák Csaba már évek óta hangoztatott javaslatán, miszerint a jogrendszernek nem négy, hanem öt jogrétege van – szemben azzal, amit én lefektettem az 1980-as évek végén –, hogy akkor már nyolc éve az alkotmányt precedensjoggal konkretizáló alkotmánybírói testület tagja voltam. Ugyanis én korábban jeles német szerzők jogfelfogását szintetizálva a szövegréteg, jogdogmatikai réteg és a felsőbírósági precedensjogréteg mellé még odacsaptam negyediknek az akkorra már az egész világon jelentőssé vált alkotmánybíráskodási döntéseket mint alapjogi réteget.

Cservák Csaba ezt kezdte korrigálni, és ő állította már 2015-ben, hogy van még egy ötödik jogréteg, és ez az alapjogi dogmatika jogrétege. Egy erről szóló könyvének bemutatását végezve tavaly aztán elgondolkodtam azon, hogy lehet, mégis igaza van, és az alkotmányi dogmatikát nem lehet befogni egyszerűen a hagyományos jogági dogmatikák közé, amiért én korábban vita nélkül csak félretoltam az álláspontját. De ha most már komolyan vettem, akkor rögtön tovább is mentem, és felötlött bennem, hogy akkor van egy hatodik is, amivel már évek óta napjaim nagy részét töltöm, és ez az alkotmánybírósági precedensek jogrétege. És mivel Ran Hirsch „jurisztokráciatézisét" átvéve és továbbgondolva már 2015-ben arra jutottam, hogy az alkotmánybíráskodás bizonyos feltételek mellett megkettőzi a politikai rendszer demokráciára épülését a jurisztokráciára építéssel, így most adódott számomra, hogy itt nem igazán hat jogrétegről van szó, hanem inkább kétszer háromról. Vagyis miután az alkotmánybíráskodást most már nem tudtam le egyetlen alapjogi réteggel, hanem itt is az alkotmányi szövegréteg, az alkotmánydogmatika és az alkotmányi precedensjog hármasságát tartottam a szemem előtt, akkor rögtön feltolultak az emlékek bennem a hagyományos jogágak keserves küzdelmeiről a konkurens alkotmányos magánjoggal, az alkotmányos büntetőjoggal. Ahogy már az 1980-as évek végén olvastam egy német tanulmányutamon egy német magánjogász-professzor kifakadását az ún. „alkotmányjogi imperializmus"-ról *(„verfassungsrechtliches Imperialismus").*

Így a kibővített jogrétegképet most már mint a jogrendszer megduplázódását fogtam fel, aminek eredményeként a hagyományos jogrendszer fölé telepített alkotmány az alkotmánybíráskodás révén fokozatosan, már helyesebb elnevezéssel alkotmányi joggá válik, kibontva az alkotmányszöveg mellett az alkotmányi precedensjogot és ezekből lassanként az alkotmányi dogmatika érvelési formuláit és fogalmait is. Ez a jogduplázódás egyben mint egy primátussal rendelkező *über*jogrendszer viszonyul a hagyományos jogrendszer jogrétegeihez, és explicit módon megsemmisítheti a törvényszövegréteget, félretol-

hatja a hagyományos jogági dogmatika megoldásait, és saját formuláit kívánja helyükre tenni, illetve ugyanígy a rendes bírósági jogértelmezést is megsemmisítheti, és helyükre parancsoló módon az alkotmánybírósági jogértelmezést rendeli. A tapasztalatok szerint ez egy folyamatos küzdelmet hoz létre a hagyományos jogrétegek hordozóival, úgymint a törvényhozással, a jogági dogmatika professzoraival és a legfelsőbb bírósági bírákkal, noha ennek mértéke az egyes országokban eltérő.

Miután eddig eljutottam, szétnéztem a külföldi szakirodalomban, hogy vadonatúj meglátásra jutottam-e, vagy csak megismétlem a mások által már megfogalmazott összefüggéseket. Ennek menetében rögtön felmerült, hogy amit én a jogrétegek elméletéből kiindulva most megteszek, azt a németek más név alatt már az 1980-as évektől indulóan, de különösen az ezredforduló körül megvitatták, és az alkotmányjogi jogág alkotmánybíráskodását a jogrendszer többi részével mint egyszerű joggal állították szembe. Még ha ezt explicite nem is nevezték a jogrendszer megduplázódásának, de néhány szempontból azért úgy tárgyalták. Tanulási szándékkal aztán így, mint az én duplázási tézisem egy alternatív megfogalmazásán mentem végig ezen egy külön, a legújabb könyvemben olvasható tanulmányban. Jó volt látni eközben, hogy azzal, hogy én a jogot nemcsak egységben tartom szem előtt, hanem rétegekre szétbontva is, minden egyes részletkérdésnél tudtam ütköztetni és összehasonlítani a jog hagyományos rétegeit az új alkotmányi jog rétegeivel. Így jobban szem elé kerül, hogy mi a helyzete egy-egy jogrétegnek a hagyományos jogágakban, és miként változik meg ez a szerepe az új alkotmányi jogban. Ennek révén egy sor olyan kérdés merül fel, amelyet a németek alkotmányjog versus egyszerű jog szembeállítása nem tudott felvetni. (Csak utalok az erre vonatkozó, a könyv első fejezetében feltárt hat lényeges különbségre a hagyományos jog jogrétegei és az alkotmányi jog rétegei között!)

Sokat lehetett tanulni azonban ebből az összehasonlításból, hisz a németeknél hozzánk képest már régebben elkezdték az alkotmányos jogágak tanulmányozását, de azért is, mert a világ többi részén a németeket veszik alapul e téren, vagy mint elvetendő, vagy mint követendő példát. Így az alkotmányos magánjog esetében a brit és az olasz alkotmányjogiasítási szint a németek mintája alapján a magánfelek közti horizontális hatás vonatkozásában a közvetett hatás elismerése után mára jórészt átment a közvetlen hatás elismerése irányába, míg az USA-ban ehhez képest megmaradtak egy alacsonyabb szintű alkotmányjogiasításnál. Ugyanígy az alkotmányos büntetőjog esetében a németeknél az itteni büntetőjogász-professzorok által kidolgozott és a szinte a teljes hagyományos büntetőjog alkotmányjogiasítását megcélzó megoldásokat volt jó alapul venni ahhoz, hogy egy skálán osztályozni lehessen az egyes országokban az alkotmánybíráskodás által ténylegesen felkarolt és megvalósított alkotmányjogiasítási szintet. Így jól látható volt ebben az összehasonlításban, hogy e téren maga a német alkotmánybíróság a 2008-as kulcshatározatában markáns álláspontot kifejtve teljes mértékben elutasította azt, hogy túlmenjen a büntetőjogi alkotmányi garanciák mentén történő periferiális alkotmányjogiasításon, és ugyanezt tették az USA szövetségi legfőbb bírái is, míg a kanadai Legfelsőbb Bíróság lelkesen beleállt a büntetőjog teljesebb alkotmányjogiasításába. Ezek után tanulságos volt összehasonlítani a magyar alkotmánybírák 1990-es években megindított büntetőjogi alkotmányjogiasítását és ennek napjainkig végbement változásait,

mert kiderült, hogy akár világbajnoki címet is kaphattak volna a magyarok az 1990-es években, ha osztottak volna ilyet. Mert amit egyetlen ország alkotmánybírói többsége sem tett meg – és a 2000-es évektől a kanadai legfőbb bírák is csak megközelítettek –, azt a frissen létrehozott hazai alkotmánybíróság az 1990-es évek elején skrupulusok nélkül megtette. Amit a német büntetőjogász-professzorok otthon nem tudtak elérni, és csak álmodni tudtak az alkotmánybíráskodásba átültetésről, azt az 1990-es évekbeli hazai alkotmánybírói többség hezitálás nélkül megtette, és egy sor büntetőjogi tényállást megsemmisített mint az *ultima ratio* elvébe ütközőt.

Ezeket figyelembe véve az összehasonlító alapú vizsgálódásaimat úgy összegeztem, hogy két fokozatot lehet elkülöníteni az egyes jogágak alkományjogiasításánál. Megállhat egy alacsonyabb foknál, amikor csak az alkotmányi garanciák körül történik meg, de lehetséges egy magasabb fok is, amelynek során az egyes hagyományos jogágak anyagának és dogmatikájának egész terjedelme is elvileg átírásra kerülhet. Ez megy végbe a büntetőjog területén, ha az alkotmányi büntetőjogi garanciákon túl egy általános formulát is az alkotmányos megítélés mércéjévé emelnek fel, és ehhez bármely büntetőjogi tényállást és szabályt hozzá lehet mérni és megsemmisíteni. Ilyen általános formulaként dolgozta ki a németeknél a büntetőjogászok egy csoportja a jogtárggyal lefedettség követelményét, valamint az *ultima ratio* elvet, a kanadaiaknál pedig a károkozás elvét, kombinálva ezzel az arányosság elvét vagy az egyenlőség elvét, és ezekbe ütközőnek minősítve bármely büntetőjogi előírás elvileg felülvizsgálhatóvá és megsemmisíthetővé válik az alkotmánybíráskodás folyamán. A magánjog terén pedig a magánfelek közti horizontális hatás elismerése vagy ennek tagadása az a vízválasztó, amely eldönti az alkotmányjogiasítás fokozatát az adott országban, és ezzel a jogrendszer megduplázódásának a fokát.

Továbbhaladva a vizsgálódással e téren feltűnt számomra, hogy mióta az alkotmánybíráskodás kutatásával foglalkozom, azaz az 1970-es évek vége óta, az akkor létező három alkotmánybíróságból mára fokozatosan az egész világra kiterjedéssel a százat is meghaladó számú lett, és ennek nagyobbik fele külön szervezett alkotmánybíróság, de az Egyesült Államok megoldása szerinti rendes felsőbíróságok által ellátott alkotmánybíráskodás modellje is elterjedt jó néhány országban. Itt pedig felmerült bennem Savigny emléke, aki az 1800-as években a franciáktól átterjedő írott jogalkotás ellen harcolva, bár reális problémákra mutatott rá, de utólag értékelve egy új joglépcső kiemelkedését akarta megakadályozni, hasztalanul. Így az alkotmánybíráskodás elmúlt negyven évben megállíthatatlannak tűnő terjedését a szem elé kapva – ami messze túlment a Kelsen által szem előtt tartott, pusztán kereteket őrző alkotmánybíráskodáson –, felmerült most bennem, hogy talán itt is egy új, további joglépcső emelkedik ki ezzel a megduplázódással, és én kissé szélmalomharcot folytatva küzdök már majd' harminc éve az aktivista alkotmánybíráskodás formuláját alkalmazva ez ellen. Ez kétségkívül roncsolja a demokráciát, roncsolja a hagyományos jogágak dogmatikai fogalmi rendjét, de talán olyan „termékeny rombolás", ami ezt egy új, magasabb funkció vagy akár több funkció ellátása érdekében teszi, amit én eddig nem vettem figyelembe.

Eddig a konkrét, az egyes országokban az addigi demokratikus törvényhozási dominancia helyére az alkotmánybírósági és más főbírói dominanciát helyező okokra figyeltem inkább, és ezek eléggé prózai politikai és hatalmi okok voltak, akár a belső hatalmi küzdelmeket illetően – ahogy Ran Hirschl a *Towards Juristocracy* című 2004-es könyvében elemezte –, akár a külső nagyhatalmi nyomásokat illetően. Egy intézmény létrejöttét meghatározó okoktól ugyanis teljesen független az, hogy tartósan fenn tud-e maradni a történelmi folyamatok evolúciós funkcionalista elmélete szerint. Kérdés tehát, hogy lehet-e ilyen tartós funkciót vagy funkciókat felmutatni a világon egyre terjedő alkotmánybíráskodás mögött?

Mivel e téren még csak az elemzés elején tartok, így csak az összeállítandó kötetem előszavába írtam bele két, erre utaló funkciót. Idézem:

> „Egy lehetséges tartós funkciót én abban látok, hogy a politikai törvényhozás és az ennek alárendelt miniszteri szintű jogalkotás formájában kiemelkedett tudatos jogmeghatározás az egyes emberek jogait és kötelezettségeit szükségszerűen *instrumentális metszetben* tudja csak figyelembe venni. Így az alkotmánybíráskodás az egyes jogokra és kötelezettségekre összpontosult ügyelemzése, és emellett még ezen túl is az egyes konkrét esetekre figyelő munkamódszere miatt – legalábbis a legnagyobb döntési terhét jelentő bírói döntések és ezek által használt törvényi rendelkezések alkotmányosságát vizsgáló tevékenysége közben – lehetővé teszi, hogy az instrumentális metszetben alkotott és alkalmazott jogot az egyéni jogokra koncentrálva korrigálja. Így a kiemelkedett új joglépcső éppúgy gazdagítani tudja az eddigi joglépcsők evolúciós adalékait, ahogy korábban a jogdogmatika is tudta a feszes logikai értelmi rend bevitelével. Vagy, miként a tudatos jogalkotás a törvényhozási politikai demokrácia bekapcsolása mellett a bírói szféra fölé emelkedve a *minisztériumi információgyűjtéssel készített törvénytervezeteivel* is gazdagította a jog rendszerét."

Ez lenne tehát az egyik funkció, de tovább keresgélve egy ettől teljesen független másik funkció is felmerült előttem, idézem:

> „A törvényhozás feletti új, alkotmánybíráskodási joglépcső világ egészében elterjedtségét elemezve a tartós funkció utáni kutatás azonban adhatja azt a magyarázatot is, hogy ennek eredményeként végül is a választók millióira alapozott demokrácia az elitek jogkorrekciójával kapcsolódik össze, és él együtt vele. Így amit a felvilágosodás francia forradalmárai Rousseau néptörvényhozási eszméje alapján kiharcoltak, az a társadalmi hatalmi realitások elittagozódásával együtt tud élni. Pesszimistán szemlélve ez így a demokrácia korlátozása – amit már számtalanszor leírtak az alkotmánybíráskodás kapcsán –, de optimista szemszögből szemlélve talán ez az egyetlen út arra, hogy a tömegdemokrácia az elitek megszüntethetetlen dominanciája ellenére legalább ilyen formában fennmaradjon."

Mindenki maga eldöntheti, hogy ezek az itt kiemelt funkciók eléggé méltányolhatók-e ahhoz, hogy az alkotmányjogiasításnak a demokráciát és a hagyományos jogági dogmatikákat roncsoló következményeit „termékeny rombolásnak" tekintse-e, és így támogatandónak, vagy sem. Vagy folytasson kutatást más legitimáló funkció után. Mindenesetre én nem sok esélyt látok arra, hogy a most már majd fél évszázados fejlemények után megforduljon a trend, és Kelsen álmainak megfelelően pusztán a demokráciát és a hagyományos jogrendszert a garanciális keretek között tartó alkotmánybíráskodás valósuljon

meg. E funkciók jelzése még jórészt hipotézis, és még elemzésekkel, illetve mások meglátásait felhasználva kell majd ezeket alátámasztani.

A másodikra azonban Robert Borktól már találtam egy olyan, az egész kötetben kibontott elemzést, amelyben szinte már el is végezte ezt az alátámasztást helyettem. Idézem tőle:

> „A bírák az Alkotmányba új elveket beleolvasva nem mondanak semmit analitikailag ezek eredetéről, hanem csak retorikailag ábrázolják ezeket. Azonban komoly okok vannak annak feltételezésére, hogy a bíró mindig azokat az értékeket foglalja bele az alkotmányi rendelkezésekbe, amelyek azoktól a társadalmi osztályokból vagy elitektől származnak, amelyekkel azonos az identitása. Egy közhelynek számít, hogy az Egyesült Államokban a morális nézetek mind regionálisan, mind a társadalmi osztályok szerint változók. Az szintén közhely, hogy bizonyos elitek morális szemlélete erősebben megjelenik a kormányzat működésében, mint az olyanok, amelyek a nép többségének morális nézeteivel egyeznének. Ez különösen igaz állítás a bírák által kifejezett morális nézeteket illetően. Az elitek morálja és politikai nézeteik nagyon sokszor nem képesek választást nyerni és a törvényhozási többséget irányítani, de mindazonáltal a bírákat befolyásolva mégis csak a jog meghatározóivá tudnak válni. Ez az oka annak, hogy bizonyos elitek előtt extrém módon népszerű a bírói aktivizmus, és bátorítják a bírákat erre azzal, hogy ez az ő igazi hivatásuk. A törvényhozás ezzel szemben sokkal inkább a tömegek többségi morális nézeteit fejezi ki, míg a bírói aktivizmus az elit kisebbségét."[1]

Csak azt fűzhetem hozzá, hogy én is ezt állítom, de a fentebb jelzett funkciók kiemelésével.

Összegzés

Végül még az alkotmányi joggal létrejövő anomáliára szeretnék kitérni röviden, amely e megduplázódott jogi rész miatt keletkezett a hagyományos jog horizontális jogági tagozódását illetően. Ez a kontinentális európai jogrendszerekben már kb. 150 éve egyre mélyebben széttagolta a jogászságot első fokon jogági jogásszá, majd csak ezután jön a második fokon a szétbomlás az egyes jogászi szakmákat illetően, úgymint a bírói kar, ügyvédség, ügyészség, közigazgatási jogászság és egyetemi jogászság. Ez a második szétbomlás már nem érinti azt, hogy minden kontinentális európai jogász már az egyetem elvégzése után jogági szakosodásra kényszerül, amennyiben halad előre karrierjében. A jog egészét igazán meghatározó felsőbíróságok bírái, egyetemi jogászprofesszorok, az ügyészi elit és az ügyvédi elit tagjai mind már egy-egy jogágra szakosodott jogászok, akik a jogrendszer más jogágaira már csak mint joghallgatói emlékeikre tekintenek nosztalgiával, de ezeket évtizedek óta nem művelik. Ezzel szemben az Egyesült Államokban megmaradt a bírói kar szerveződésében a generalista bíráskodás, és tőlük kisugárzóan (ugyanis zömük egyben egyetemi jogász is, és ők képzik ki a mindenkori következő jogászgenerációkat) a jogrendszer egészben való szemlélete. Ez az, ami az európai kon-

[1] Bork, Robert H.: *The Tempting of America. The Political Seduction of the Law.* New York, Simon and Schuster, 1990.

tinensen az utóbbi másfél évszázadban fokozatosan eltűnt, és ami miatt a specializálódva szétszakadozott jogászság és a mélyen specializálódott bírói kar csak nehezen tudja felvenni az Amerikából átszármazódott generalista alkotmánybíráskodás ellátását.

Úgy látom, hogy a generalista alkotmánybíráskodás által előrehajtott alkotmányi jog és az elsősorban általa megvalósított jogrendszer-duplázódás megköveteli, hogy a hagyományos jogágak horizontális tagolódása mellett egy generalista jogágat is elismerjenek – mintegy a többiek felett „keresztbe fekve" –, és ennek joganyaga is bekerüljön legalább egy súlyos tantárgyként a jogászképzésbe alkotmányi jog elnevezés alatt. Ebből ered, hogy a régi államjoggal az utóbbi évtizedekben azonosított alkotmányjogot mint inadekvát elnevezést el kell vetni, hisz ezt az államhatalmi szervek szabályanyagát tartalmazó jogágat éppúgy csak részlegesen szabályozza az alkotmányi jog, mint a többi jogágat. Ez a hibás azonosítás mára oda vezetett nálunk, hogy a vallásszabadság alkotmányos alapjogával, az alkotmányos magánjoggal, az alkotmányos büntetőjoggal és a nemzetközi alkotmányjoggal foglalkozókat is befogó alkotmányjogi tanszékek léteznek, ám az echte államjogászi szakma jórészt eltűnt, és ezek témáit egyre inkább a politológusok veszik át. Náluk pedig csekély a tényleges jogi tudás az összefüggések mélyebb átlátásához. Vagyis a jogágakat és a jogászképzést illető javaslatom, hogy kapja vissza az államjog, ami őt illette, és az alkotmányi jog mint egy generalista új jogág anyagába kerüljenek bele a mai, különböző alkotmányos jogági név alatt űzött tevékenységek. Szerintem ezzel a hagyományos jogágak művelői is jól járnának, mert így a ma őket sokszor belülről bomlasztó törekvések „alkotmányos" zászlók alatt kikerülnének a sáncaik közül. Igaz, hogy egyben egy felettes szintre kerülve a velük szemben primátussal rendelkező alkotmányi jog sáncai közül kiindulva új rivalizálások is létrejöhetnek. De mivel ezek ma is megvannak, csak rejtettebben és kezelhetetlenül, így talán ez ebből a szempontból is megfelelőbb lenne.

Felhasznált irodalom

Bork, Robert H.: *The Tempting of America. The Political Seduction of the Law.* New York, Simon and Schuster, 1990.

Ajánlott irodalom

Alexy, Robert: Verfassungsrecht und einfaches Recht – Verfassungsgerichtsbarkeit und Fachgerichtsbarkeit. In Robert Alexy – Philip Kunig – Werner Heun – Georg Hermes – Wilfried Erbguth – Wolfram Höfling – Rudolf Streinz – Astrid Epiney: *Verfassungsrecht und einfaches Recht.* Berlin–Boston, De Gruyter, 2013. 7–33. Online: https://doi.org/10.1515/9783110898743.7

Collins, Hugh: Private Law, Fundamental Law and the Rule of Law. *West Virginia Law Review, Research Depository,* 121. (2018), 1. 1–25.

Colón-Ríos, Joel I.: Constitutionalism and Democracy in Latin America. *Victoria University of Wellington of Law Research Papers,* (2017), 118.

Giménez, Francisca Pou: Constitutionalism and Rights Protection in Mexico and Brazil. Comparative Remarks. *Revista de Investigações Constitutionais,* 5. (2018), 3. 233–255.

Ginsburg, Tom: Constitutional Courts in East Asia. Understanding Variation. *Journal of Comparative Law,* 80. (2008), 1. 80–99.

Hirschl, Ran: *Towards Juristocracy. The Origins and Consequences of the New Constitutionalism.* Boston, Harvard University Press, 2004.

Onufrio, Maria Vittoria: The Constitutionalization of Contract Law in the Irish, the German and the Italian Systems. Is Horizontal Indirect Effect Like Direct Effect? *InDret. Revista para el Análisis del Derecho,* (2007), 4. Online: https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=2390160

Pokol Béla: *A jurisztokratikus állam.* Budapest, Dialóg Campus, 2017.

Pokol Béla: *Kettős állam és jogduplázódás. Alkotmányi jog és a jogrendszer duplázódása.* Budapest, Alapjogokért Központ, 2020.

Szomora Zsolt: *Alkotmány és anyagi büntetőjog. A büntetőjog alkotmányosságának egyes kérdései.* Szeged, Pólay Elemér Alapítvány, 2015.

Zúñiga, Francisco Urbina: Nueva Constitución y Constitucionalismo en Chile. *Anuario de Derecho Constitucional Latinoamericano,* 173. (2012), 173–183.

Cservák Csaba

Az Alkotmánybíróság kialakulása és sajátosságai a rendszerváltás során

Bevezetés

A sokak szerint nem elegendő fordulatot eredményező rendszerváltás során az állami szervek tekintetében viszont vitathatatlanul jelentős változás történt. Nevezetesen: az Alkotmány szerint létrejött és megkezdte működését szinte „negyedik hatalmi ágként”[1] az Alkotmánybíróság. Ezáltal az alapjogvédelem szervezetrendszerében érdemi fejlődésről beszélhetünk. Egyes megközelítések szerint a világ egyik legszélesebb hatáskörű normakontrollért felelős intézménye született meg. Azonban, mint látni fogjuk, a zsinórmértéknek számító német rendszerhez képest némi hiányosság maradt a hatáskörök kodifikálásában. Ezen adósságot a 2012-ben hatályba lépett Alaptörvény törlesztette.

A rendszerváltás hatása az Alkotmánybíróságra

Az 1988-tól 1989-ig terjedő előkészítő szakaszban rendkívül fontos szerepet töltött be az alkotmány tervezetének kidolgozásában Kulcsár Kálmán igazságügyi miniszter, illetve közjogi ügyekben hatáskörrel rendelkező helyettese, Kilényi Géza, akik egyben mindketten nagynevű professzorok, a Magyar Tudományos Akadémia doktorai. Előkészítő tevékenységük során kikristályosodott, hogy centralizált Alkotmánybíróságot képzelnek el, vagyis egy külön, ezen célra szolgáló testületet, amelynek fő feladata a jogszabályokkal szembeni normakontroll.[2] Az Alkotmánybíróság esetében a klasszikusok mellett egyéb hatáskörök is felmerültek, így a választási bíráskodás és annak megállapítása, hogy egyes politikai szervezetek programja és tevékenysége összhangban áll-e az Alkotmánnyal. Egy kezdetlegesebb szövegterv szerint az Alkotmánybíróság az alkotmányellenesnek minősített törvény hatályát felfüggeszti – de határozatát végleges döntésre az Országgyűlés elé terjeszti. Felmerült az is, hogy a tagokat (vagy egy részüket) az Országos Igazságügyi Tanács jelölhesse. Az utóbbi lényegében az 1997-ben létrehozott Országos

[1] Nyilván egyéb „jelöltek” is felmerültek a „negyedik hatalmi ág” pozíciójára. Thomas Carlyle-ra, sőt végső fokon Tocqueville-ra vezethető vissza a „negyedik rend” számontartása, vagyis a klasszikus három hatalmi ág feletti, szociológiai értelemben vett társadalmi hatásgyakorló elemek jelentőségének kiemelése, leginkább a sajtóra értve. Koltay András: Bevezetés: A média és a médiajog. In Koltay András – Nyakas Levente (szerk.): *Magyar és európai médiajog.* Budapest, CompLex, 2013. 32–33.

[2] Az 1984. évi I. törvény létrehozta az Alkotmányjogi Tanácsot, amely az Alkotmánybíróság „előképének” tekinthető. A tizenöt tagú, főképp parlamenti képviselőkből álló testület ellenőrizte a jogszabályok és jogi iránymutatások alkotmányosságát; törvényen vagy törvényerejű rendeleten kívül felfüggeszthette az alkotmányellenes normák végrehajtását.

https://doi.org/10.36250/00983_19

Igazságszolgáltatási Tanácsnak felelt volna meg. Az államfőnek jelölési joga lehetett volna az Alkotmánybíróság elnöke és tagjai tekintetében. Ugyanakkor e helyütt említendő meg, hogy megfogalmazódott a többcsatornás jelölési rendszer a taláros testületet illetően.[3] A Nemzeti Kerekasztal tárgyalásai során érett be a folyamat, amelyet a parlament öntött jogi formába.[4]

Végül azon megoldás mellett döntöttek, miszerint az alkotmánybírák személyére egy parlamenti képviselőkből álló jelölőbizottság tesz javaslatot, és ún. „nagy kétharmados" szavazással a parlament plénuma választja meg őket. A mandátum 9 évre szólt, és egyszer megújítható volt. Az elnököt a tagok maguk közül szavazzák meg 3 éves ciklusra.[5] A tagok javadalmazása és protokolláris besorolása a miniszterekével esett egy tekintet alá. Az alkotmánybíróvá választás feltételrendszere egyfelől nagyon szigorú, másfelől nagyon nyitott volt. (Lényegében az új Abtv.[6] ezt vette át mereven.) A testület tagjává választható minden 45. életévét betöltött jogász, aki kiemelkedő elméleti tudós (egyetemi tanár, illetőleg akadémiai doktor), vagy legalább 20 évi szakmai gyakorlattal rendelkezik. (Tehát a közszájon forgó fordulattól eltérően a 20 évi „kiemelkedő" munkásságot sem szabta feltételül a jogszabály.) Mindazonáltal a pártállami időkben kissé háttérbe szorított generációknak „hirtelen egyszerre" támadt lehetőségük végre bekerülni egy ilyen magas grémiumba. Ennek (is) következménye, hogy az első csapat egészen kiemelkedő jogtudósokból állt. Az említett Kilényi Géza és a polgári jog professzoraként hírnevet szerzett Sólyom László között dőlt el az elnökség – utóbbi javára.[7] A keresztény jogfilozófiai felfogást testesítette meg karakán módon – a szocializmus nem éppen baráti hozzáállása dacára – Zlinszky János római jog-professzor (korábbi ügyvéd), valamint Lábady Tamás polgári jogi bíró (és egyben jogtudós). A szocialista időszak alatt is a jogállamiság elvét tiszteletet parancsolóan követő bíróból lett az AB tagja Tersztyánszky Ödön, és a nem sokkal később a Legfelső Bíróság elnökévé avanzsált Solt Pál. Vörös Imre a nemzetközi magánjog egyetemi tanáraként később az MTA rendes tagja is lett. Noha az állampárt jelölte a testületbe Ádám Antalt, de posztja feladatait pártatlan szakmaisággal töltötte be – közmegelégedésre. Herczegh Géza, a nemzetközi jog legendás egyetemi tanára később a Hágai Nemzetközi Bíróság tagjává is emelkedett. Szabó András teremtette meg az „alkotmányos büntetőjog" máig ható fogalmát. Schmidt Péter a szocializmus végóráinak talán legnevesebb alkotmányjogi professzora volt.

[3] Kilényi Géza (szerk.): *Egy Alkotmány-előkészítés dokumentumai.* Budapest, Államtudományi Kutatóközpont, 1991. Különösen 93, 152–153.

[4] Először az 1989. évi I. törvény, majd véglegesen és részletesen az 1989. évi XXXII. törvény.

[5] Az Alkotmánybíróságról szóló 2011. évi CLI. törvény értelmében már nem megújítható a megbízatás, a mandátum viszont 12 évre szól. Az elnököt a tagsági időtartamából hátralevő periódusára – az Országgyűlés elnökének jelölésére – a parlament választja.

[6] Az Alkotmánybíróságról szóló 2011. évi CLI. törvény (új Abtv.).

[7] Az első átmeneti időszakban Sólyom László elnökhelyettesként vezette a testületet. Az eredeti terv szerint a „régi parlament" választott volna 1989 és 1890 fordulóján 5 személyt, majd a rendszerváltó Országgyűlés újabb 5 főt, majd az 1994-ben felálló új parlament megint 5 személyt. De a kétharmados választás és így a kompromisszum nehézsége miatt a „gombhoz varrva a kabátot" levitték a testület létszámát 15-ről 11 főre – még így is nehéz volt sokszor megállapodásra jutni az alkotmánybírákat illetően. (Ezt az eredeti létszámot állította vissza a 2010-es Országgyűlés.)

Az Alkotmánybíróság státuszáról

Az első Alkotmánybíróságunk megteremtése a jogi értelemben vett rendszerváltozás egyik fő aktusának tekinthető. E rövid tanulmányban – a testület érdemeinek elismerése mellett – az akkori jogalkotás egyik hiányosságára fókuszálunk, amelyet a 2011-es alkotmányozás korrigált.

A testület jogköreinek összessége végül a klasszikus centralizált modellt mintázta. Így kiemelendő az előzetes és utólagos normakontroll, a nemzetközi szerződésbe ütközés vizsgálata, az elvi alkotmányértelmezés, a hatásköri bíráskodás és az állambíráskodás, vagyis a köztársasági elnök speciális felelősségre vonása. Külön hatáskör volt még a mulasztásban megnyilvánuló alkotmányellenesség megállapítása, amely az új Abtv. szerint már nem külön hatáskör, hanem minden eljárási típus esetében alkalmazható jogkövetkezmény. A testület hatásköreinek erőssége nemzetközi összevetésben is kiemelkedő. Funkciója elsődlegesen a törvényhozás felé irányult. Ennek logikája azzal is összefüggésben áll, hogy a rendszerváltozás a legalitás és jogfolytonosság mentén zajlott le. Ezt jelen esetben úgy értjük, hogy főszabály szerint a pártállami időszak jogszabályai hatályban maradtak; azokat egyenként kellett – vonatkozó indítvány benyújtását követően – az Alkotmánybíróságnak górcső alá vennie és esetlegesen megsemmisítenie. Nagyon elgondolkodtató, hogy mintegy a rendszerváltozás során felmerült kétkamarás parlament második kamarájának szerepét töltötte be a „taláros testület". Ugyanis bármely jogszabályt bármely állampolgár, bárminemű megindokolható jogi érdek híján megtámadhatta utólagos normakontrollt kérve *(Popularis actio).* Lényegében tehát a „hagyományos" parlament klasszikus alsóházi törvényhozó tevékenységét bírálhatta felül. (Mivel a megsemmisítés alapja sokszor nem is konkrét alkotmányos paragrafus, hanem csupán abból levezetett „láthatatlan" vezérelv volt, akár a jogszerűségi döntéseken túlterjeszkedő célszerűségi kontrollnak is tekinthetjük az Alkotmánybíróság szerepét. Ez pedig valóban felülmúlja a „negatív jogalkotást", részben a mulasztásban megnyilvánuló alkotmányellenesség megállapításának hatásköre miatt szinte „aktív jogalkotást" eredményezhetett.[8])

A rendszerváltozáskor létrehívott Alkotmánybíróság szintén a klasszikus „kelseni" – tartósan először a bonni Alaptörvény által meghonosított – modellt követte. Az ennek alapjául szolgáló „joglépcső"- vagy alapnorma-elmélet értelmében egy (*ad absurdum* alapnormával ellentétes) szabály érvényességét vélelmezni kell mindaddig, amíg annak ellenkezőjét egy külön ezen célra felállított testület ki nem mondja.[9] A közkeletű „negatív törvényhozói" elnevezés azonban pontatlanságot hordoz magában.[10]

[8] Az alkotmánybírósági aktivizmus problémáinak máig tartó hatásait kritizálja: Pokol Béla: *A jurisztokratikus állam.* Budapest, Dialóg Campus, 2017. 162.

[9] Sulyok Tamás: Az osztrák Verfassungsgerichtshof és a magyar Alkotmánybíróság utólagos normakontrollt érintő hatáskörei. *Alkotmánybírósági Szemle,* (2011), 1. 110.

[10] Ennek igen logikus levezetését lásd Varga Zs. András: Az egyedi normakontroll iránti bírói kezdeményezések eljárási feltételei. *Eljárásjogi Szemle,* 1. (2016), 1. 4. Ezen logika szerint – a hivatkozott szemléletes megfogalmazás alapján – a rendes bíróságokat negatív szerződéskötőnek, negatív bűnelkövetőnek lehetne titulálni.

Az alkotmánybíráskodási funkciókat a rendszerváltozás utáni Magyarországon sem lett volna célszerű a rendes bíróságokra bízni.[11] A jellegadó hatáskörei, így a normakontroll, a nemzetközi szerződésekkel kapcsolatos hatáskörök,[12] az állambíráskodás, az elvi alkotmányértelmezés mellett az egyik fő eljárási típus átvétele tekintetében egy nagy hiányosságot kimutathatunk. Magyarország Alaptörvénye és az új alkotmánybírósági törvény komoly hangsúlyeltolódást hozott Alkotmánybíróságunk működésében.[13] Az objektív intézményvédelem, az absztrakt normakontroll helyett az egyéni jogvédelem került a fókuszba.[14]

A hivatkozott normák nagy lehetőséget rejtenek magukban, mindazonáltal a tételes jogszabályok konzekvens gyakorlatának kikristályosodása után tudjuk kellően objektíven levonni következtetéseinket.

Az alkotmányjogi panasz intézményéről

Az Alkotmánybíróságról szóló 1989. évi XXXII. törvény 48. § (1) bekezdése értelmében az Alkotmányban biztosított jogainak megsértése miatt alkotmányjogi panasszal fordulhatott az Alkotmánybírósághoz az, akinek a jogsérelme az alkotmányellenes jogszabály alkalmazása folytán következett be, és egyéb jogorvoslati lehetőségeit már kimerítette, illetőleg más jogorvoslati lehetőség nincs számára biztosítva.[15]

A (2) bekezdés szerint az alkotmányjogi panaszt a jogerős határozat kézbesítésétől számított hatvan napon belül lehet írásban benyújtani.

[11] Az 1920-as években Ausztriában ez ellen az szólt, hogy a tekintélyes kódexeket feltétlenül tisztelő hagyományos bíráktól nem várható el, hogy absztrakt alkotmányos elvek alapján – vitás helyzet esetén – megsemmisítsék például az addig időtállónak bizonyult polgári jogi szabályokat. Ezt bizonyítja az is, hogy a német birodalmi bíróság a tényleges tapasztalat szerint is alkalmatlannak bizonyult ezen feladatra. Varga Zs. András: *Eszményből bálvány? A joguralom dogmatikája*. Budapest, Századvég Kiadó, 2015. 141. (Bizonyos értelemben a szocializmus alatt szocializálódott bíróságok tekintetében is felmerülhet ez, nem is értékrendbeli, politikai okokból, hanem a korábbi időszak túlzottan textualista értelmezési hagyományai miatt.)

[12] A nemzetközi jog „alkotmányjogiasításával" és a 21. század társadalmi kataklizmáival párhuzamosan fokozottan kerül előtérbe az alkotmánybíróságok ezen hatásköre. Ebben is sok szempontból zsinórmérték a német alkotmánybíróság gyakorlata. A karlsruhei testület évtizedekig igen visszafogottan gyakorolta ezt a jogkörét. Lásd Pokol Béla: *Alkotmánybíráskodás – szociológiai, politológiai és jogelméleti megközelítésekben*. Budapest, Kairosz, 2014. 57.

[13] Az Alkotmánybíróság külön hatalmi ág mivoltáról pró és kontra lásd Szmodis Jenő: Az alkotmánybíráskodás néhány elvi kérdéséről. *JURA,* 21. (2015), 2. 123–128.

[14] A klasszikus igazságszolgáltatási funkció miatt is utalnunk kell a német testület tagsági kritériumaira. A valódi alkotmányjogi panasz miatt különösen fontos, hogy Németországban a 16 alkotmánybíróból legalább hatnak minimum 3 éves (rendes) bírói múlttal rendelkező szakembernek kell lennie. Sőt, a tanácsadók jelentős részére is jellemző ez. (Hazánkban az egyébként szigorúnak tűnő 45 éves korhatár mellett – az egyetemi tanári múlt melletti vagylagos feltételként – a 20 éves gyakorlat elvárása meglehetősen képlékeny kritérium.) Lásd Pokol Béla: Generális bíráskodás versus specializált bírósági rendszer. Az alkotmánybíráskodás egy dilemmájáról. *Jogelméleti Szemle,* (2014), 2. 227.

[15] Arról tehát nem szólt a jogszabályszöveg, hogy az alkalmazásnak milyen eljárásban kellett történnie. (A szöveg alapján lehetett akár egy munkáltató jogalkalmazása is a munkavállaló felé.)

Elsőként rögtön azt kell kiemelnünk, hogy csupán az alkotmányellenes jogszabály alkalmazása esetén volt mód a testülethez fordulni. A testület ars poeticája is arra irányult, hogy ők főképp és szinte kizárólag normakontrollt végző testületnek számítanak, az egyedi ügyre kiható hatályú alkotmányjogi panasz szinte kuriózumnak minősül.

Egy tanpélda eklatánsan példázza a korábbi joghézagot. A több különálló lapból álló írásbeli magánvégrendelet (lásd 1959. évi IV. törvény) csak akkor érvényes, ha minden lapját ellátták folyamatos sorszámozással, továbbá a végrendelkező és – ha a végrendelet érvényességéhez tanúk alkalmazása szükséges – mindkét tanú aláírásával. Az „élő jog" alapján az igen textualista bírói gyakorlat az ekkor hatályos szöveggel (azaz a „minden oldalon" toldattal) érvénytelenné nyilvánított olyan végrendeleteket, öröklési szerződéseket, amelyek tekintetében az örökhagyói akarat kétséget kizáróan bizonyítható, az aláírások eredetiek, sőt, a teljesítés is megtörtént. Egy számítástechnikai probléma is hozzájárul, hogy *quasi* utólagos joghézag keletkezett. A szövegszerkesztő program ugyanis automatikusan lehagyja az oldalszámot kizárólag az első lapról! (Az iratot gondosan átolvasó személynek sem tűnik fel egy több lapból álló anyag esetében, hogy nincs szám az első lapon.)

Sérül a szerződéses örökösök és az örökhagyó öröklési alkotmányos alapjoga, valamint – tekintettel arra, hogy a halál tényével az öröklés *ipso iure* bekövetkezik és tulajdonjog keletkezik – tulajdonhoz való alkotmányos alapjoga, valamint emberi méltósága. Az örökhagyó emberi méltóságát az sérti, hogy olyan örököl – az ő egyértelmű akarata ellenére –, akit nem akart volna, és nem az általa kijelölt személyek. A jog bürokratikus előírásai nem „úri huncutságok", hanem éppen hogy a fontos tartalmi, érdemi kérdések biztosításának, igazolásának zálogai. Alapvető jogokat szükségtelenül, bürokratikus öncélból korlátozni idegen a jogállamiság szellemétől. A végrendelet alaki kellékei quasi azért korlátozzák az örökléshez való alkotmányos alapjogot, és ezzel összefüggésben egyéb szabadságjogokat, mert a valós örökhagyói akaratot, és azáltal a törvényességet biztosítják.

Az oldalak számozása azt a célt szolgálja, hogy ne lehessen az örökhagyó akaratát megmásítani. Például egy öröklési szerződésnél a kötelezett (örökös) számára előnyös kitételeket meghagyni (az aláírásokkal, dátumokkal stb.), és a hátrányos kötelezettségeket kicsempészni. Tehát mi a cél? Az, hogy az oldalak egymáshoz viszonyított sorrendisége megállapítható kell, hogy maradjon. (Mivel – ingatlanra vonatkozó öröklési szerződés esetén – minden oldal alján megtalálhatók a szükséges aláírások, így eleve nem lehet hamis oldalakat becsempészni. Ad absurdum fogalmilag az vetődhet fel, hogy többféle szerződést írnak alá a felek, és valaki – csalás bűncselekményi szándékával – összekeveri a különböző szerződések lapjait. De az első oldalon a cím szerepeltetése ugyanúgy kivédi ezt, mint ha lapszám szerepelne rajta.)

Ekképp pusztán azért érvénytelenné nyilvánítani egy öröklési szerződést, mert az első oldalon a cím mellett nem szerepel az, hogy első oldal: alkotmányellenes. Ugyanis diszfunkcionális adminisztratív korlátozás, szükségtelen és aránytalan megsértése az örökléshez, tulajdonhoz való alapjogoknak. Nem csupán elvi kérdés, hanem kifejezett konkrét esetekben vezetett ahhoz, hogy teljesen megdöbbentő módon ne jussanak jogos örökségükhöz törvénytisztelő állampolgárok.

Bizonytalan, hogy a törvény szerint hogy kell jelölni az oldalakat. A lap alján? A tetején? Netalántán a közepén, a margó szélén? És milyen módon? Arab számmal? Római számmal is

jó? A számokat betűvel kiírva? Még idegen nyelven is? (A végrendelet szövegének nyelve nem lehet az örökhagyó számára ismeretlen, de a számozásra is igaz ez?) Ezeknél semmivel nem kevésbé egyértelmű, hogy az első oldalon a cím szerepel. (Lásd Cservák Csaba: *Az alapjogokat érvényesítő intézményrendszer.* Debrecen, Lícium-Art, 2018. 153–157.)

A lakonikus törvényi regulákat az AB értelmezési gyakorlata próbálta meg kibontani. Eszerint valamely szerv „tevékenységével okozott esetleges jogsérelmek orvoslására vonatkozó szabályozás hiányosságait nem lehet az alkotmányjogi panasz előterjesztőjének hátrányára figyelembe venni. Az indítványozó ugyanis – egyebek mellett – éppen ezeket a hiányosságokat kifogásolta.[16] Az Alkotmánybíróságnak az 57/1991. (XI. 8.) AB határozat óta követett gyakorlata szerint az alkotmányjogi panasz jogorvoslat. Ez következik egyrészt abból, hogy az Abtv. a jogintézményt „panasz"-nak nevezi, másrészt abból, hogy azt az „egyéb jogorvoslati lehetőségek" kimerítése után vagy „más jogorvoslati lehetőség hiányában", vagyis további, illetőleg végső jogorvoslatként biztosítja a jogosult számára.[17] Minden jogorvoslat lényegi, immanens eleme a „jogorvoslás" lehetősége, vagyis a jogorvoslat fogalmilag és szubsztanciálisan tartalmazza a jogsérelem orvosolhatóságát.[18]

Az alkotmányellenes jogszabály alkalmazása miatti konkrét jogsérelem orvosolhatóságának hiányában ugyanis az alkotmányjogi panasz nemcsak funkcióját vesztené el, de azt a sajátosságát is, amely az Abtv. 21. § (2) bekezdése alapján bárki által indítványozható utólagos normakontrollhoz képest magában a jogintézményben megnyilvánul. Az indítványozó szempontjából is egyedül csak akkor van értelme az Alkotmányban biztosított jogok megsértése miatti panasznak, ha az Alkotmánybíróság eljárása folytán jogsérelme orvosolhatóvá válik.[19]

Az Alkotmánybíróság értelmező szerepének kiemelkedő jelentősége lett a „korábbi" alkotmányjogi panasz tekintetében. Az Alkotmánybíróság a 23/1998. (VI. 9.) AB határozatot alapul véve, a kérdéses ügyek tárgyát képező alkotmányjogi panasz sajátosságaihoz igazodóan biztosított jogorvoslást a megalapozott alkotmányjogi panasz előterjesztőjének.

A fenti AB-határozatok ellenére azonban a testület a későbbi években igencsak óvatosan bánt az alkotmányjogi panasz intézményével. Noha működésének elején meglehetősen aktivistán lépett fel az alapjogok védelme érdekében, később azonban – a Pp. és a Be. perújítást és felülvizsgálatot beiktató szakaszainak hatálybalépését követően[20] – nagyon szűken értelmezte mozgásterét.[21]

[16] Ezért például az Alkotmánybíróság egy ominózus ügyben a vizsgálóbizottság megszűnésének napját, 2002. szeptember 30-át tekintette az Abtv. 48. §-ának az alkotmányjogi panasz előterjesztésére megállapított hatvan napos határidő kezdőnapjának.

[17] ABH (1991): i. m. 272, 281–282.

[18] 23/1998. (VI. 9.) AB határozat, ABH 1998, 182, 186.

[19] ABH (1991): i. m. 272, 282.

[20] A perújítás és a felülvizsgálat ez irányú lehetővé tételét megelőzően kényszerült az Alkotmánybíróság nem egy esetben – más jogorvoslási lehetőség nem lévén – hatáskörének igen tág értelmezésére.

[21] Számos ügyben, ahol pedig az indítványozó alkotmányellenes jogszabály alkalmazására hivatkozott, blankettalevelet küldtek formális elutasításként, mondván: „az Alkotmánybíróságnak nem tiszte egyedi jogviták elbírálása, feladata a normakontroll". Ezekről nagyrészt nem is született formális határozat, csak főtitkári (legjobb esetben elnöki) levél.

Az AB korai gyakorlata szerint *az indítványozónak quasi kedvezményt nyújtott*, és kimondhatta a jogszabály alkalmazhatóságának visszamenőleges tilalmát.[22] Különlegesen indokolt esetben a testület ezen is túlment. Az 57/1991. (XI. 8.) AB határozat a támadott bírósági ítéletet is megsemmisítette.[23] A 22/1991. (IV. 26.) AB határozatban a T. Alkotmánybíróság felhívta a belügyminisztert, hogy az alkotmányjogi panaszt előterjesztő állampolgárok ügyében az államigazgatási határozatokat semmisítsék meg, és utasítsák az eljáró szerveket új eljárás lefolytatására. Feltétel, hogy az indítványozónak „különösen fontos érdeke" kell, hogy fűződjön ahhoz, hogy a normát ne alkalmazzák. Ezen felül a jogbiztonság elősegítése *érdekében* volt mód a panasz elfogadására. További előnynek számított, ha *„kívülálló személyek" alkotmányos alapjogait is érintette az ügy.*

Idővel – főképp a Pp. és a Be. említett módosításával párhuzamosan – az Alkotmánybíróság gyökeresen változtatott hozzáállásán, és nem csupán a konkrét ítéletek felülbírálatától őrizkedett (ettől helyesen!), hanem még attól is, amire klasszikusan joga lett volna: az alkalmazott jogszabályok alkotmányellenessé nyilvánításától.

A fentiekkel összefüggésben még egy igen összetett kérdés osztotta meg az alkotmánybírákat és alkotmányjoggal foglalkozó szakembereket. A testület ugyanis kidolgozta az „élő jog" tanát, vagyis a jogszabályokat általánosan értelmezett tartalmuk alapján bírálta el. Azon törvényeket megsemmisítette az Alkotmánybíróság, amelyeknek következetesen érvényesülő tartalmuk alkotmányellenességet eredményezett. Ezen – önmagában teljesen védhető – megközelítést viszont az bonyolította, hogy mi legyen a nem teljesen következetesen értelmezett normákkal… Vagyis megsemmisítse-e a testület az alkotmányellenes értelmezést (is) magában rejtő jogszabályokat? A hatályos jog kíméletének elve ez ellen szólna. Ha viszont az Alkotmánybíróság mégis orvosolni kívánta az alapjogsértést, akkor annak lehetséges eszköze a jogszabály alkotmányos értelmezése lehetett volna. Ez pedig már a jogalkalmazás kontrollját jelenti, amelyre nem volt felhatalmazása a testületnek. A fenti kérdéskört a gyakorlat nem teljesen egységesen ítélte meg. A német Alkotmánybíróság rendelkezik hatáskörrel egy törvény autentikus alkotmányos értelmezése vonatkozásában, de összefüggésben van azzal is, hogy a bírói ítéletek alapjogsértését is megállapíthatja. Kilényi Géza kiemelte, hogy az Alkotmánybíróság nem „büntetheti" a jogalkotót a jogalkalmazó szervek alkotmányellenes jogértelmezése miatt azzal, hogy megsemmisíti a helyes értelmezés mellett egyébként nem alkotmánysértő rendelkezést.[24] Érdekes viszont, hogy az egyébként számos kérdésben gyökeresen ellentétes felfogást képviselő Sólyom László és Kilényi szerint egyaránt – az „akinek joga van a többhöz, annak joga van a kevesebbhez is" elvre alapozva – elfogadható volt a jogszabályok alkotmánykonform értelmezése. Valójában ebben az esetben az Alkotmánybíróság ahelyett, hogy megsemmisítené az általa alkotmányellenesnek ítélt jogszabályi rendelkezést, és a jogalkotóra bízná az új norma megalkotását, a jogszabályt, és nem az alkotmányt értelmezi mindenkire kötelező érvénnyel, amire semmilyen hatásköri szabály

[22] 32/1990. AB határozat óta.

[23] Noha erre nem is volt törvényi felhatalmazása! Mint például a kuriózumnak számító Jánosi-ügyben; 57/1991. AB határozat.

[24] Halmai Gábor: Hans Kelsen és a magyar Alkotmánybíróság. *Világosság,* 46. (2005), 11. 11.

nem jogosítja fel, ugyanis ez egyértelműen pozitív jogalkotás. Halmai Gábor szerint ez pedig kétségkívül ellentétes Kelsen felfogásával, aki az alkotmánybíróságot negatív törvényhozóként definiálta.[25] Pokol Béla azonban úgy értelmezte a hazai Alkotmánybíróság akkori gyakorlatát, hogy a testület elvi éllel kizárta a jogalkalmazói jogértelmezés alkotmányosságának megítélését.[26] Ezt a rendkívül összetett kérdést és a látszólagos ellentmondást úgy lehetne kissé tisztába tenni, hogy ha elhatároljuk a jogszabály hivatalos értelmezésének meghatározásától a jogszabály kifejezetten alkotmánysértő (egyik) értelmezésének megtiltását.[27] A 38/1993. AB határozat szerint ilyenkor a vizsgált norma alkotmányossági vonatkozású értelmezéséről, nem pedig konkrét jogértelmezésről volt szó, a testület hasonló esetekben a lehetséges értelmezések elvont alkotmányos tartományát, határait szabta meg.[28] Álláspontom szerint igen nehéz a gyakorlatban a két kategóriát élesen elválasztani.

Összegzés

A korábbi törvény rendszerében komoly hiátust jelentett a „csökkentett hatásfokú", vagyis csupán az alapjogsértő jogszabállyal szemben igénye vehető alkotmányjogi panasz. Egy nem kellően átgondolt, bizonytalan értelmezési lehetőségeket magában rejtő (de nem feltétlenül alkotmányellenes) jogszabály merev és diszfunkcionálisan textualista módszerrel történő értelmezése összességében rendkívül súlyos alapjogsértést valósíthat meg. (Jóllehet sem a jogszabály nem érvénytelen, sem az alkalmazás nem törvényellenes.)

Az új Abtv. megteremtette a valódi, német[29] mintájú, tehát a bírói döntéssel szemben, konkrét ügyre kiható hatállyal igénybe vehető alkotmányjogi panaszt, nagy adósságot törlesztve ezáltal a rendszerváltás örökségeként.[30]

[25] Halmai (2005): i. m. 12.

[26] Pokol Béla: *Jogelmélet.* Budapest, Századvég Kiadó, 2005. 107.

[27] Tehát mondjuk ha egy jogszabálynak több értelmezése is levezethető, és az egyik alkotmányellenes, az Alkotmánybíróság nem mondhatja ki, hogy a fennmaradó értelmezési lehetőségek közül melyik helyes.

[28] Bodnár Eszter: Az alkotmányjogi panasz – intézménytörténet és nemzetközi kitekintés. In Bitskey Botond – Török Bernát (szerk.): *Az alkotmányjogi panasz kézikönyve.* Budapest, HVG-ORAC, 2015. 44.

[29] Vö. a német alkotmányjogi panasz kapcsán Arató Balázs: Alkotmányjogi panasz a német jogrendben, különös tekintettel a befogadhatóság kérdésére. In: *Az Alaptörvény érvényesülése a bírói gyakorlatban, II. kötet: Alkotmánybírósági panasz – hatáskörrel kapcsolatos kérdése.* Budapest, HVG-ORAC, 2019. 502–515.

[30] Ez az új, egyébiránt klasszikusnak tekinthető alkotmányi panasz intézménye, amelyet az etalonnak tekintett német alkotmánybíróság már a kezdetektől alkalmazhatott. Spanyolország is hasonló rendszert vezetett be. Az egyének bizonyos alkotmányos jogaik és szabadságaik védelme érdekében – ide nem értve az „ecosoc" jogokat – konkrét bírói döntéseket is megtámadhatnak. A lettek német mintára vették át a jogintézményt. A cseh és lengyel alkotmánybíróságnak is van hatásköre egyedi ügyre kiható hatályú alkotmányjogi panasz elbírálására, bár utóbbinak kizárólag alkotmányellenes jogszabály alkalmazása esetén, tehát lényegében megegyezően a korábbi magyar megoldással.
Csehországban a testületnek nincs mérlegelési lehetősége a panasz befogadhatósága tekintetében. Szlovéniában a természetes és jogi személyek is benyújthatnak alkotmányjogi panaszt, ha a közhatalmat gyakorló szervek egyedi döntéseikkel emberi jogaikat vagy alapvető szabadságaikat megsértették. További feltétel, hogy a panasz az egyedi ügyön túlmutató, alkotmányos jelentőségű legyen. Horvátországban szintén van mód alkotmányjogi panaszra emberi jogot vagy alapvető szabadságot sértő (tág értelemben vett) állam-

Felhasznált irodalom

Az Alkotmánybíróságról szóló 2011. évi CLI. törvény

Arató Balázs: Alkotmányjogi panasz a német jogrendben, különös tekintettel a befogadhatóság kérdésére. In: *Az Alaptörvény érvényesülése a bírói gyakorlatban, II. kötet: Alkotmánybírósági panasz – hatáskörrel kapcsolatos kérdése.* Budapest, HVG-ORAC, 2019. 502–515.

Bodnár Eszter: Az alkotmányjogi panasz – intézménytörténet és nemzetközi kitekintés. In Bitskey Botond – Török Bernát (szerk.): A*z alkotmányjogi panasz kézikönyve.* Budapest, HVG-ORAC, 2015. 19–58.

Cservák Csaba: *Az alapjogokat érvényesítő intézményrendszer.* Debrecen, Lícium-Art, 2018.

Halmai Gábor: Hans Kelsen és a magyar Alkotmánybíróság. *Világosság,* 46. (2005), 11. 3–14.

Kilényi Géza (szerk.): *Egy Alkotmány-előkészítés dokumentumai.* Budapest, Államtudományi Kutatóközpont, 1991.

Koltay András: Bevezetés: a média és a médiajog. In Koltay András – Nyakas Levente (szerk.): *Magyar és európai médiajog.* Budapest, CompLex, 2013.

Pokol Béla: *Jogelmélet.* Budapest, Századvég Kiadó, 2005.

Pokol Béla: *Alkotmánybíráskodás – szociológiai, politológiai és jogelméleti megközelítésekben.* Budapest, Kairosz, 2014.

Pokol Béla: Generális bíráskodás versus specializált bírósági rendszer. Az alkotmánybíráskodás egy dilemmájáról. *Jogelméleti Szemle,* (2014), 2. 226–243. Online: http://jesz.ajk.elte.hu/2014_2.pdf

Pokol Béla: *A jurisztokratikus állam.* Budapest, Dialóg Campus, 2017.

Sulyok Tamás: Az osztrák Verfassungsgerichtshof és a magyar Alkotmánybíróság utólagos normakontrollt érintő hatáskörei. *Alkotmánybírósági Szemle,* (2011), 1.

Szmodis Jenő: Az alkotmánybíráskodás néhány elvi kérdéséről. *JURA,* 21. (2015), 2. 123–128. Online: https://jura.ajk.pte.hu/JURA_2015_2.pdf

Varga Zs. András: *Eszményből bálvány? A joguralom dogmatikája.* Budapest, Századvég Kiadó, 2015.

Varga Zs. András: Az egyedi normakontroll iránti bírói kezdeményezések eljárási feltételei. *Eljárásjogi Szemle,* 1. (2016), 1. 4–10. Online: https://s3.amazonaws.com/online.pubhtml5.com/ctsu/qubw/index.html

hatalmi döntéssel szemben. Bár alapvető feltétel a jogorvoslati lehetőségek kimerítése, de kivételesen akkor is eljárhat az alkotmánybíróság, ha a hagyományos bíróság nem döntött észszerű határidőn belül, illetőleg ha a döntéstől való elzárkózás súlyos és helyrehozhatatlan következménnyel járna. Lásd Bodnár (2015): i. m. 34.

Vákát

Kovács István Gergely

Dogmák helyett értékek – Magyarország Alkotmánybíróságának rendszerváltoztatás kori és mai gyakorlata

Bevezetés

Az Alkotmánybíróság hazánk egyik legfontosabb közjogi intézménye, az Alaptörvény 24. cikk (1) bekezdése szerint az Alaptörvény védelmének legfőbb szerve, amely hatásköreinek gyakorlása révén megsemmisíthet jogszabályokat, bírói ítéleteket, és a jogtudományra is jelentős befolyással van. Magyarországon a rendszerváltoztatást követően jött létre ez a testület, amelynek államszervezeten belüli szerepe a német mintához hasonlítható leginkább. Ez illeszkedik az 1989 utáni magyar államszervezet kialakításának elvei közé, hiszen többek között a kormány és az államfő közjogi szerepe is a német rendszerhez áll a legközelebb.

Az Alkotmánybíróság már működésének első éveiben több nagy jelentőségű és nem egy esetben politikai vitákat is kiváltó határozatot hozott. A testület első elnöke, Sólyom László nem is rejtette véka alá, hogy szerepfelfogásához egy aktivista típusú alkotmánybíróság áll közel, amely nem csupán értelmezi, de alakítja is az alkotmányt. Ezzel jogászi és politikai körökben is számos bírálatot váltott ki, ugyanakkor elnöki időszaka alatt erről a testület többségét is meg tudta győzni, azaz ebből a szempontból sikeresnek nevezhető.

Felfogása azonban nem maradt tartós az Alkotmánybíróság gyakorlatában, és napjainkban egy teljesen eltérő értékrendet követő testület végzi a munkáját. A jelenleg működő Alkotmánybírósághoz köthető döntések mind elméleti (például identitáshatározat), mind pedig gyakorlati (például a takarékszövetkezeti integráció) jelentőségűek, de abban egységesek, hogy gyakran az államot mint az Alaptörvényben foglalt jogok biztosításáért elsődlegesen felelős keret védelmét is figyelembe veszik.

Írásom célja annak bemutatása egyes konkrét döntéseken keresztül, hogy miként változott az Alkotmánybíróság gyakorlata a kezdeti és a jelenlegi időszak között.

Az 1990-es évek gyakorlata

Az Alkotmánybíróság (AB) létrehozásáról 1989 januárjában határozott az Országgyűlés, a döntést pedig háromoldalú politikai egyeztetéseken született megállapodás követte, amelyben a felek előkészítették a testület működésének jogi kereteit. Ezeket foglalta jogszabályba több lépésben a törvényhozás, és e döntések következtében 1990. január 1-jén megkezdhette működését Magyarországon ez az intézmény. A testület feladata elsősorban a Magyar Köztársaság alkotmányáról szóló 1949. évi XX. törvény (Alkotmány) védelme

https://doi.org/10.36250/00983_20

és értelmezése, az azzal ellentétes jogszabályok megsemmisítése, az alkotmányjogi panaszok elbírálása volt, amelyben koncepcionális változást a jelenlegi Alaptörvény sem hozott. Az AB első elnöke Sólyom László polgári jogász professzor lett, aki hivatali idejének (1990–1998) letöltését követően később az államfői tisztséget (2005–2010) is betöltötte.

Az AB működésében meghatározó szerepet játszott Sólyom László szerepfelfogása, elnöksége alatt az AB döntései erőteljesen aktivista szemléletet[1] tükröztek. Sólyom megközelítése szerint az alapjogi bíráskodás körében az AB-nek olyan megoldások kidolgozását is magára kell vállalnia, amelyek lehetőségét az Alkotmány tartalmazza, de a mai közszellem a szabályokba zárva hagyná őket.[2] Az államszervezettel kapcsolatban azonban más felfogást képviselt az elnök: ezen a területen a kialakított rendszer stabilizálására törekedett.[3] Látható tehát, hogy az AB első elnöke a testület tevékenységében kivételesen jelentős szerepet játszott, és befolyása bőven meghaladta a későbbi AB-elnökét, valamint a jogszabályok által kialakított elnöki szerepét is. Az elnök az alapjogi bíráskodásra helyezte a hangsúlyt, és kiemelt figyelmet fordított arra, hogy az aktivista értelmezést a hazai gyakorlat részévé tegye. Ezzel a felfogással magyarázható, hogy működésének első éveiben több nagy horderejű alapjogvédelmi döntés született, köztük is a legismertebb a halálbüntetés eltörlését kimondó[4] határozat, de fontos határozatok születtek a szólásszabadság[5] és a terhességmegszakítás[6] kérdésében is.

Megfigyelhető ugyanakkor az is, hogy az évtized közepétől fokozatosan háttérbe szorult az alapjogvédelmi tevékenység, és az aktivista alkotmánybíráskodás hívei szempontjából számos fontos döntés (például rendőri erőszak-alkalmazás, orvos-beteg viszony alapjogi vonatkozásai) nem született meg.[7] Az AB tevékenységének fókusza ettől kezdve fokozatosan a gazdasági és szociális jellegű jogok érvényesítésére terelődött, ami a Bokros-csomag időszakában nem nevezhető meglepőnek. Kis János[8] azonban felhívja a figyelmet arra, hogy a szabadságkiterjesztő gyakorlat 1993 után történő megtorpanásának oka jóval kevésbé politikai. Az ő értelmezése szerint valószínű, hogy e megközelítés mögül eddigre elfogyott a többség, azaz Sólyom László szívesen folytatta volna az általa meghonosított gyakorlatot, azonban az alkotmánybírák többsége nála mérsékeltebb nézeteket vallott. Akárhogy is, további nagy horderejű alapjogi határozatok az első évek lendülete után nem születtek.

[1] Aktivizmus alatt ebben az írásban az alkotmánybíráskodás alapjogi aktivista felfogását értem, amely szerint az AB „a polgárok és a közösség közötti viszony meghúzásában vállalt aktív, formáló, de nem elsősorban politikai, hanem inkább bírói funkciókat ellátó cselekvőként" lép fel. A fogalommeghatározás forrása: Győrfi Tamás: *Az alkotmánybíráskodás politikai karaktere*. Budapest, Indok, 2001. 66.

[2] Halmai Gábor (szerk.): *A megtalált alkotmány? A magyar alapjogi bíráskodás első kilenc éve.* Budapest, Indok, 2000. 9.

[3] Halmai (2000): i. m. 50.

[4] 23/1990. (X. 30.) AB határozat.

[5] 30/1992. (V. 26.) AB határozat.

[6] 64/1991. (XII. 17.) AB határozat és 48/1998. (XI. 23.) AB határozat.

[7] Halmai (2000): i. m. 66.

[8] Halmai (2000): i. m. 71.

A korai aktivizmus hátterében a láthatatlan alkotmány koncepciója rejlett, amelyet Sólyom László is képviselt, és amelynek a magyar Alkotmány kapcsán történő kidolgozásában vezető szerepet vállalt. Az AB első elnöke ezt a halálbüntetés eltörléséről szóló határozathoz csatolt párhuzamos indokolásában fogalmazta meg, álláspontjának lényege: a láthatatlan alkotmány az írott szöveg rendelkezéseit értelmező, a köztük lévő összefüggéseket feltáró, egymás közti összhangjukat kimutató koherens rendszer.[9] Funkciójának azt szánta, hogy a gyakran módosított Alkotmánnyal szemben biztos mércéje legyen az alkotmányosságnak. Tankönyvi értelemben

> „[a] láthatatlan alkotmány az Alkotmánynak az Alkotmánybíróság munkássága során pontosított olyan tartalma, amely az elkövetkezendő alkotmányossági vizsgálatainak alapját képezi. Ebbe a tartalomba bele kell érteni azon általánosan elfogadott erkölcsi, morális elveket, amelyek bármely alkotmány mögöttes indokai lehetnek."[10]

Egyszerűbben fogalmazva tehát a láthatatlan alkotmány arra hivatott, hogy az írott, kartális Alkotmányt kiegészítse, és segítségével választ adhasson az AB olyan kérdésekre is, amelyeket az Alkotmány alapján nem tud megválaszolni.

Mai szemmel nézve megdöbbentő hasonlóságot fedezhetünk fel a láthatatlan alkotmány, illetve egyes általánosan elfogadottnak nevezett elvek, mint például a jogállamiság elve között. Nincs egyértelmű meghatározás, hanem egyes személyi körök hivatottak arra, hogy az elveket tartalommal kitöltsék, és egyedüli korlátként saját önmérsékletük jelentkezik.[11] Nem véletlenül hívta fel a figyelmet Trócsányi László és Schanda Balázs ennek árnyoldalaira is:

> „Az 1990–1994 között az Alkotmánybíróság döntései kvázi kiegészítették az 1949. évi alkotmányt, az Alkotmánybíróság absztrakt alkotmányértelmező határozataival egyfajta alkotmányozó hatalomként viselkedett. A »láthatatlan alkotmány« koncepciója, illetve az alkotmánybírák esetleges túlzott aktivizmusa miatt politikai és szakmai támadások is érték az AB-t. A »láthatatlan alkotmányt« – amely lehetővé tette, hogy az írott alkotmányon felül az alkotmányos elvek is szerepet kapjanak az alkotmányértelmezésben – egyes kritikusok alkotmánybírósági imperializmusnak titulálták, amely a demokratikus törvényhozás szabadságát veszélyezteti."[12]

Az idézett szövegek alapján a láthatatlan alkotmány megítélése a jogirodalomban erőteljesen vitatottnak tűnik, mivel e gyakorlat követése esetén az alkotmánybíróságok magukra húzzák annak látszatát, hogy túllépnek szerepükön, és politikai szereplőkké válnak, ez azonban ellentmond a demokrácia elveinek az alkotmánybírák ellenőrizhetőségének hiánya miatt. Mindettől függetlenül történelmi tény, hogy a Sólyom László által képviselt alkotmánybírósági szerepfelfogásban központi szerepet játszott ez a koncepció.

[9] Halmai (2000): i. m. 50–51.

[10] Manhertz Tamás István: Az alkotmánymódosítások felülvizsgálhatóságának kérdése az alkotmánybíróságok gyakorlatában. *Eljárásjogi Szemle,* 2. (2018). 33.

[11] „Kisszerű politikai manővernek tartottam a »láthatatlan alkotmány« megsemmisítésére tett kísérletet" – Interjú Holló Andrással – II. rész. *Arsboni,* 2015. október 30.

[12] Trócsányi László – Schanda Balázs: *Bevezetés az alkotmányjogba.* Az Alaptörvény és Magyarország alkotmányos intézményei. Budapest, HVG-ORAC, 2014. IV.3. fejezet.

A következőkben e korszak jobb megértése érdekében célszerű kitérni az 1990-es évek alkotmánybírósági gyakorlatának egyes meghatározó döntéseire.

A halálbüntetés eltörlése: a 23/1990. (X. 31.) AB határozat

Ez a határozat a legismertebb AB-döntés a korszakból, a Btk. ugyanis egészen e határozat megszületéséig intézményesítette a halálbüntetést, amiről ez a határozat kimondta, hogy alkotmányellenes. Ez egyszersmind azt is jelentette, hogy ebben a fontos büntetőpolitikai döntésben nem a nép képviseletére feljogosított Országgyűlés, hanem az AB mondta ki a végső szót. Ez az ügy éppen ezért érzékletesen szemlélteti a láthatatlan alkotmány hívei és ellenfelei vitájának lényegét. Előbbiek szerint ez az egyetlen helyes döntés, hiszen az Alkotmány nyilvánvalóan védi az emberi életet, így jogilag helytelen lenne arra a következtetésre jutni, hogy alkotmányos a halálbüntetés. Az indokolás szerint:

> „[a]z emberi élet és az emberi méltóság elválaszthatatlan egységet alkot és minden mást megelőző legnagyobb érték. Az emberi élethez és méltósághoz való jog ugyancsak egységet alkotó olyan oszthatatlan és korlátozhatatlan alapjog, amely számos egyéb alapjognak forrása és feltétele."

Sólyom László párhuzamos indokolása ezt kiegészítve még pontosabban fogalmaz:

> „[a]z élethez való jog és az emberi méltósághoz való jog a legalapvetőbb emberi jogok. Az AB értelmezése szerint az emberi méltósághoz való jog anyajog, azaz a még nem nevesített szabadságjogok forrása."[13]

Tehát ugyan nem szerepel a normaszövegben, hogy tilos az egyes súlyos bűncselekmények elkövetőit kivégzéssel büntetni, az alkotmányosság elveiből mégis levezethető ennek tilalma. Sólyom a párhuzamos indokolásban azt is kiemelte, hogy amennyiben több értelmezése lehet bizonyos alkotmányos rendelkezéseknek, akkor azt kell választani, amely az Alkotmány egészével összhangban áll. Ezzel szemben Schmidt Péter alkotmánybíró különvéleménye éppen a láthatatlan alkotmány elutasításának szempontjából tűnik tipikusnak. Szerinte ugyanis a kérdés nem az AB hatáskörébe tartozik, mert túllép az Alkotmány értelmezésének feladatán. Így fogalmaz:

> „[a]z Alkotmánybíróság hatáskörébe tartozik ugyan az Alkotmány értelmezése, de az egymással ellentétes alkotmányi rendelkezések feloldása már az alkotmányozási hatalommal rendelkező Országgyűlés joga és kötelessége. Ezt a jogkört az Alkotmánybíróság nem veheti át. Ezért […] az Alkotmánybíróságnak le kellene szögezni hatáskörének hiányát és fel kellene hívni az Országgyűlés figyelmét az ellentmondás kiküszöbölésének szükségességére. Mindez nem zárná ki, hogy az Alkotmánybíróság állásfoglalásában felsorakoztassa mindazokat az érveket, amelyek ma a halálbüntetés ellen szólnak."[14]

[13] 23/1990. (X. 31.) AB határozat.
[14] 23/1990. (X. 31.) AB határozat. Lásd az Alkotmánybíróság weboldalán: https://bit.ly/3qec6Jn

Tehát Schmidt maga a halálbüntetés ellen volt, de ragaszkodott a hatalmi ágak szétválasztásának klasszikus értelmezéséhez is, és nem támogatta az AB erőteljes, a magát az Országgyűlés fölé emelő aktivizmusát.

A Zétényi–Takács-törvényjavaslat megsemmisítése:[15] a 11/1992. (III. 5.) AB határozat

A halálbüntetésről szóló határozatnál nagyobb politikai vihart kavart az 1944. december 21-e és 1990. május 2-a között elkövetett és politikai okból nem üldözött súlyos bűncselekmények üldözhetőségéről szóló törvényjavaslat, előterjesztői alapján a közbeszédben Zétényi–Takács-törvényjavaslatnak nevezett jogszabály megsemmisítése. Ez ugyanis egyes értelmezések szerint megakadályozta a történelmi igazságtételt, és szabad utat adott a diktatúra fenntartói számára. Az AB ebben az ügyben is olyan kérdésben hozott döntést, amelynek indokolása során nem volt elegendő az Alkotmány kifejezett tartalmára hivatkozni, hanem kifejezetten elemezni kellett azt, adott esetben saját értelmezéssel bővíteni. A határozat központi eleme a jogbiztonság, erre hivatkozott a testület a törvény hatályon kívül helyezése kapcsán. Kimondták, hogy:

> „a jogszabály alkotmányellenességének következményét elsősorban a jogbiztonságra figyelemmel kell levonni. Ez a követelmény vonatkozik az alkotmányellenes jogszabály hatályon kívül helyezésének időpontjára, s még inkább az annak alapján keletkezett jogviszonyokra. Az egyes jogviszonyok és jogi tények ugyanis önállósulnak az alapulfekvő normától, és annak sorsát nem osztják automatikusan. Ellenkező esetben minden jogszabályváltozás a jogviszonyok tömegének felülvizsgálatával járna. A jogbiztonság elvéből főszabályként az következik, hogy lezárt jogviszonyokat sem jogszabállyal, sem jogszabály hatályon kívül helyezésével – származzék ez akár a jogalkotótól, akár az Alkotmánybíróságtól – nem lehet alkotmányosan megváltoztatni."

Mindez tehát azt jelenti, hogy a jogbiztonság alkotmányos elvét az aktivista felfogás fontosabbnak tartotta, mint az anyagi igazságosság érvényesülését. Az AB úgy ítélte meg, hogy a jogszabály a jogállamot a jogállam ellenében valósította volna meg, miközben az igazságosság csupán szubjektív szempont az objektív jogállamisággal ellentétben. Ez az érvelés ismételten jól mutatja az aktivista szerepfelfogás lényegét: az alkotmányjogi alapelvek legalább olyan fontosak, mint maga az alkotmányszöveg, az AB pedig nem csupán értelmezője és betartatója utóbbinak, de előbbiek alapján kiegészítője, azaz kvázi társalkotmányozó is. A jogbiztonságon kívül az alkotmányellenesség további indokait többek között az egyértelműség hiánya és a *nullum crimen sine lege* elv megsértése szolgáltatták a határozat szerint.

A döntésnek számos kritikusa akadt, nem csupán a politikai, hanem a tudományos térben is. Békés Imre például arra mutatott rá, hogy a nullum crimen elv tartalma nem az,

[15] Online is elolvasható. Lásd felhasznált irodalom.

amit a határozat leszögez, és sérelmezte a láthatatlan alkotmány koncepcióját.[16] Martin Krierle német professzor ennél is tovább ment, hiszen politikai okokat látott a döntés mögött (nevezetesen szerinte az AB amnesztiát akart hirdetni), azaz azt állította, hogy a testület az elfogultság látszatába keveredett.[17]

Koncepcionális váltás az új Alaptörvény elfogadásával

2011. április 25-én az Országgyűlés elfogadta Magyarország Alaptörvényét, amely 2012. január 1-jén felváltotta az Alkotmányt. Az új dokumentum államszervezeti szempontól nem hozott változásokat, azaz továbbra is fenntartotta a parlamentáris berendezkedést, az egykamarás parlamentet, a kancellári típusú végrehajtó hatalmat,[18] és más, a rendszerváltoztatáskor kialakult intézményeket. Emberképében azonban gyökeres fordulatot hozott elődjéhez képest, hiszen a korábbi semleges és individualista megközelítést egy keresztény, közösségelvű szemlélet váltotta fel.

A korábbi alkotmány legfőbb célkitűzése a semlegesség volt. Igyekezett nem állást foglalni világnézeti kérdésekben, és ebből következően emberképébe sem fértek bele a szubjektív szempontok. Tulajdonképpen egy közgazdasági fogalmakkal is leírható, *homo oeconomicus*nak nevezhető emberből indult ki, aki mindig a racionális, számára a legtöbb előnnyel és legkevesebb hátránnyal járó döntést hozza meg.[19] Persze a koncepció nyitva hagyja azt a kérdést, hogy mi a teendő azokban a helyzetekben, amikor a racionális gondolkodás nem ad megfelelő választ, vagy azért, mert több racionális megoldás is létezik, vagy azért, mert egy sem. Feltehető, hogy a láthatatlan alkotmány koncepciójának azért is lehetett tere a korábbi alkotmánybírósági gyakorlatban, mert a semleges normaszöveg nem adott elegendő kapaszkodót a testület döntéseihez. Természetesen ezzel nem állítható, hogy csak ez okozta a Sólyom László által képviselt szemlélet előtérbe kerülését. Sok jogász a mai napig helyesli a láthatatlan alkotmány jogelveinek minél szélesebb körű érvényesítését. Az azonban talán kijelenthető, hogy kevesebb alkalommal lett volna többsége az ezen vezérelv mentén meghozott határozatoknak, ha az Alkotmány maga is választ ad a legfontosabb erkölcsi kérdésekre.

Az Alaptörvény szakított elődje felfogásával ezen a téren, hiszen nem tekinti feladatának a semlegesség fenntartását minden tekintetben, hanem sok esetben egyértelmű értékválasztást tükröz. Ilyen például a nemzetiszocialista és kommunista bűnök elíté-

[16] Idézi: Máthé Áron (szerk.): *„Az nem lehet ugyanis, hogy súlyos bűntett ne legyen büntethető". Jogi fejezetek a magyarországi igazságtétel és kárpótlás történetéből.* Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2017. 97–98.

[17] Máthé (2017): i. m. 97–98.

[18] A Németországi Szövetségi Köztársaságot mintájának tekinthető kancellári kormánytípusban a kormányfőnek kiemelt szerepe van a végrehajtó hatalmon belül, és ő határozza meg a kormány politikáját. Magyarország is ezt a modellt vette át. Lásd: Trócsányi–Schanda (2014): i. m. II.3. fejezet.

[19] Kovács István – Szánthó Miklós – Törcsi Péter: Megőrizni, ami értékes. Eltérő emberkép az Alkotmányban és az Alaptörvényben. In Deli Gergely (szerk.): *Ésszel az észszerűtlenségben. Aktuális társadalmi problémák viselkedési közgazdaságtani megközelítésben.* Budapest, Jogállam és Igazság Nonprofit Kft., 2016. 238–240.

lése, vagy a magyar nemzet keresztény hagyományaira való utalás. Az Alaptörvény elején található Nemzeti hitvallás önmagában is egy lényeges újítás a korábbiakhoz képest, mivel komolyabb preambulum nem is szerepelt az Alkotmányban. Mindebből az is következik, hogy az emberkép tekintetében a *homo oeconomicus*t felváltotta a *homo sapiens,*[20] azaz a mindenben racionális közgazdasági döntést hozó, már-már utópisztikus mintapolgárt az érzelmekkel és józan ésszel egyaránt rendelkező, a realitásokhoz jóval közelebb álló ember ideálja.

Az AB kapcsán több fontos változást is hozott az Alaptörvény. Ezek közül kiemelendő az *actio popularis*[21] eltörlése, azaz állampolgári jogon már csak személyes érintettség okán, megfelelő időkorláton belül lehet az AB-hez fordulni normakontroll-indítvánnyal. A jogszabályok korlátlan támadhatósága tehát megszűnt, ezt a módosítást egyébként az AB kérte.[22] A testület hatáskörében némi szűkülést hozott, hogy a gazdasági válság hatékonyabb kezelése érdekében a költségvetési kérdéseket kivonták az elbírálható ügyek közül, igaz, ideiglenesen, mivel ez nem érvényesül, amennyiben az államadósság a teljes hazai össztermék fele alá csökken. Ez a kérdés szimbolikus abban az értelemben, hogy míg a Zétényi–Takács-törvény esetében az AB írta felül jogelvekre hivatkozva a jogalkotói szándékot, addig itt éppen fordítva történt, az alkotmányozó hatalom garantálta saját szándékának homályos jogelvekre hivatkozással történő akadályozástól mentes érvényesülését.

Szintén fontos változás, hogy az Alaptörvény maga is iránymutatást ad a saját értelmezéséhez egyes értelmezési alapelvek meghatározásával.[23] Ez korábban nem volt jellemző, és az az egyértelmű jogalkotói szándék olvasható ki belőle, hogy szűkítse a láthatatlan alkotmányra hivatkozó széles körű alkotmánybírói szabadságot az Alaptörvény értelmezése során. Emellett természetesen összefüggésben áll azzal, hogy az Alaptörvény deklaráltan felvállal bizonyos értékválasztásokat, amelyek érvényesülését a jogalkotó nem kívánta az AB-re bízni.

Az Alaptörvény összes változása közül a legjelentősebb azonban az AB korábbi gyakorlatát hatályon kívül helyező rendelkezése. Ezt az Alaptörvény negyedik módosítása illesztette be a Záró és vegyes rendelkezések 5. pontjába. Az alkotmányozó szerv célja az volt, hogy az AB munkája során az Alaptörvényt saját rendszere szerint, a korábbi alkotmánytól függetlenül értelmezze. A testület ugyanis 2012 után is vezetett le döntéseket és értelmezéseket a régi határozataiból, függetlenül attól, hogy azok megegyeztek-e az Alaptörvény szellemiségével, ennek a gyakorlatnak kívánt véget vetni az Országgyűlés. A változás azonban nem annyira radikális, hiszen semmi nem zárja ki, hogy az AB a korábbiakkal megegyező következtetésre jusson.

[20] Kovács–Szánthó–Törcsi (2016): i. m. 238–240.

[21] Az AB előtti, személyes érintettségtől független panaszjog, azaz annak a joga, hogy minden állampolgár az AB-hez fordulhat normakontroll-indítvánnyal. Lásd bővebben: Gárdos-Orosz Fruzsina: Az *actio popularis* jelene és jövője az Alkotmánybíróság gyakorlatában. *Jogi Iránytű,* 2011. április 20.

[22] Lásd: „Ez nem önkényuralom!" – Gulyás Gergely és Schiffer András vitázik. *Mandiner,* 2. (2020), 21.

[23] Például R) cikk (3) Az Alaptörvény rendelkezéseit azok céljával, a benne foglalt Nemzeti hitvallással és történeti alkotmányunk vívmányaival összhangban kell értelmezni.

A 2010-es évek alkotmánybírósági gyakorlata

Ahogy annak alapvető elemeit megtartva az Alaptörvény is hozott néhány változást az Alkotmányhoz képest, úgy az AB gyakorlata is hasonlóképpen változott. Amint említettük, az aktivizmus csúcsidőszaka az 1990-es évek legeleje volt, 1993 után némileg háttérbe szorult a láthatatlan alkotmány koncepciója. 2012 után erre jogilag is kevesebb tér adódott, de a testület összetétele is átalakult (bár 2013–2014-ig még inkább a régebbi tagok befolyása érvényesült), fokozatosan többségbe kerültek a kevésbé aktivista felfogású tagok, sőt a Sólyom László által fémjelzett időszak döntéseinek kifejezett kritikusai is alkotmánybíróvá váltak (például Pokol Béla, Varga Zs. András).[24] Emellett megváltozott a külső környezet is, egészen más jogi és politikai helyzetben kellett egészen más kihívásokra reagálni. A szabályozás és az AB szerepfelfogásának átalakulása együttesen megváltozott gyakorlatot eredményezett, ami oda vezetett, hogy a jogalkotás kontrollja helyett a jogalkalmazás kontrollja került a középpontba.[25] Az azonban nem vitatott, hogy a testület továbbra is fontos eleme a magyar közjogi berendezkedésnek, folyamatosan valódi kontrollt biztosítva a törvényhozás felett is.

Az 1990-es évek alkotmánybírósági gyakorlatának vezérfonala az aktivista alkotmánybíráskodás koncepciója volt, amelyet nagyban inspirált a német *Bundesverfassungsgericht* példája. Ma ilyen egyértelmű vezérfonal nem látható, azaz a láthatatlan alkotmány háttérbe szorulása nem járt egy másik, új koncepció kiemelt pozícióba helyezésével. Mindez azt is jelenti, hogy az AB kevésbé tesz általános jellegű, absztrakt elvi megállapításokat, ugyanakkor továbbra is állást foglal a fontos, politikai kapcsolódású jogi kérdésekben is. Ilyen például a hazai alkotmányos identitás és az uniós jog viszonyáról szóló ún. identitáshatározat, amellyel az AB a nemzetek Európája és az európai egyesült államok koncepciója kérdésének jogi vonatkozásaiban fogalmazta meg álláspontját.[26] Ez a változás egyben egyfajta dimenzióváltást is jelent, hiszen a testület már nemcsak a belső jog hatálya alá tartozó jogalanyokkal kerül kapcsolatba, hanem nemzetköziekkel is, így például az Európai Unió Bíróságával, azon intézmények egyikével, amelyektől a magyar alkotmányos identitást védi az AB.

Identitáshatározat: a 22/2016. (XII. 5.) AB határozat

Az identitáshatározatban az Alaptörvény E) cikk (2) bekezdésének értelmezése volt a testület feladata, amellyel kapcsolatban kimondták, hogy az EU-ba belépéssel Magyarország nem adta fel sem szuverenitását, sem alkotmányos identitását, csupán a szuverenitás egy részét közösen gyakorolja az uniós szervekkel. Az is kiemelt jelentőségű megállapítása

[24] Mátyás Ferenc – Morauszki Rita: „Ameddig csak lehet, az Alaptörvényt próbálom védeni és nem a saját rögeszméimet" – Interjú dr. Varga Zs. András alkotmánybíróval. *Arsboni,* 2018. május 25.
[25] Gárdos-Orosz Fruzsina: Alkotmánybíróság 2010–2015. In Jakab András – Gajduschek György (szerk.): *A magyar jogrendszer állapota.* Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Jogtudományi Intézet, 2016. 451.
[26] Lásd az Alkotmánybíróság weboldalán: https://bit.ly/3zGYXeR

a határozatnak, hogy hazánk alkotmányos önazonossága alapvető érték, ezt az Alaptörvény nem létrehozza, csupán elismeri, és ennek fenntartását vélelmezni kell a jövőben is. Ez a döntés nem illeszkedik a klasszikus aktivista szerepfelfogásba, és nem is egyéni alapjogokkal kapcsolatos, mégis kezdeményező álláspontja miatt bizonyos értelemben párhuzamba állítható az aktivizmussal.

Az identitáshatározattal párhuzamba állítható a 2/2019. (III. 5.) AB határozat,[27] amely azt mondta ki, hogy az Alaptörvény autentikus értelmezője maga az AB, és ezt más szerv értelmezése nem ronthatja le. Természetesen ez a döntés nem csupán a magyar állami szuverenitás erősítésének alátámasztására alkalmas, hanem a testület ezzel saját hatáskörét is megvédte más behatásoktól.

A takarékszövetkezeti integráció jóváhagyása: a 20/2014. (VII. 3.) AB határozat

A 2010-es évek AB-gyakorlatának fontos eleme a takarékszövetkezeti integráció ügyében hozott döntés. A testület megerősítette, hogy a tulajdonhoz való jog nem korlátozhatatlan, valamint hogy a tulajdon egyben társadalmi felelősséggel is jár, de ezt úgy tette, hogy a korlátozás lehetősége kifejezetten olyan, rendkívül lényeges és nagyívű gazdaságpolitikai döntések esetében is biztosított, mint a takarékszövetkezetek működésének hosszú távú biztosítása. Azt kellett vizsgálnia az AB-nek, hogy az integrációt előíró törvény által megvalósított tulajdonjog-korlátozás megfelel-e az Alaptörvénynek. Az AB megsemmisített ugyan egyes rendelkezéseket, de összességében jóváhagyta az Országgyűlés döntését, kiemelve a tulajdonjog korlátozhatósága mellett azt is, hogy a takarékszövetkezetek a szigorúan szabályozott pénzügyi rendszer részét képezik, ezáltal a tulajdonjog felettük a törvény hatálybalépését megelőzően is nagyobb mértékben korlátozott volt, mint más, alkotmányjogi tulajdonvédelem által védelmezett dolgok esetében. Ez a körülmény egyben azt is alátámasztja a testület szerint, hogy az állam közérdekből beavatkozzon a takarékszövetkezetek tulajdonviszonyaiba.

Az Alkotmánybíróság 2010 utáni gyakorlatáról általában

Fontos rámutatni arra, hogy az AB-döntések fókuszának átalakulásában nem csupán a jogi környezet és az AB összetételének változása játszott szerepet, hanem az AB eljárásában felmerülő, aktuális kérdések módosulása is. Míg a rendszerváltoztatás után az új, az emberi jogokat ténylegesen garantáló államberendezkedés megszilárdítása, védelme volt az elsődleges szempont, addig napjainkban némileg absztraktabbnak tűnő, azonban talán még inkább húsba vágó kérdések vannak napirenden a politika és a jogtudomány szférájában egyaránt. Ezek az EU-ba belépést követően a nemzeti szuverenitás, alkotmányos identitás és az európai integráció mélységének témái köré csoportosulnak, ebbe a körbe illeszkednek a fentebb már idézett döntések is. Azt, hogy ez nem csupán magyar

[27] Lásd az Alkotmánybíróság weboldalán: https://bit.ly/3q8kU3k

jelenség, mutatja, hogy nemrégiben a német alkotmánybíróság is hasonló szellemben hozta meg döntését az európai kötvénykibocsátási program ügyében,[28] kivíva ezzel a jogi és politikai berkekben az európai jog elsőbbségét hirdetők haragját.

Összegzés

Az AB továbbra is kiemelt jelentőségű állami szerv, a magyar demokratikus jogállam megkerülhetetlen és nélkülözhetetlen intézménye. Döntéseinek fókusza ugyan áthelyeződött az emberi jogok normakontroll-indítvány elbírálása által történt szélesítése felől az alkotmányjogi panaszokról hozott döntés felé, azonban továbbra is az ország és polgárai szempontjából meghatározó ügyekben születnek határozatok. Míg a kezdeti időszakban az AB legfőbb feladata az volt, hogy megtalálja a helyét, és emellett igyekezett saját szerepét is erősíteni, ma a kívülről (például az Európai Unió Bírósága) érkező nyomás elhárítása, ezáltal saját integritásának védelme a kiemelten fontos számára. Persze ez nem az AB személyes ügye, ezzel minden magyar állampolgárt is véd a szuverenitásunkba beavatkozó külső erőktől.

A korábbi aktivista felfogás számos maradandó, pozitív fejleményt is hozott a magyar jogfejlődésbe, ideértve például a szólásszabadság kereteinek kialakítását. Több úttörő jelentőségű határozat született, azonban voltak túlzottan reformista, adott esetben hatáskörön túlterjeszkedő döntések is. Gondoljunk például bármit a büntetőpolitika leglényegesebb kérdéseiről, az ezekről szóló döntések jobb kezekben vannak a közvetlenül választott parlamentnél, mint a nem leváltható alkotmánybíráknál.

Vitathatatlan, hogy az AB a jövőben is a hazai jogállamiság védőbástyája lesz, és remélhetőleg fenntartja majd a nemzeti szuverenitás őreként választott szerepét is. Gyakorlata további fejlesztésének megfelelő iránya az lehetne, ha az eddigieknél is jobban figyelembe venné az Alaptörvény értékválasztásait, és az Alaptörvény szelleméhez jobban igazodva döntene.

Felhasznált irodalom

23/1990. (X. 30.) AB határozat
30/1992. (V. 26.) AB határozat
64/1991. (XII. 17.) AB határozat
48/1998. (XI. 23.) AB határozat
„Ez nem önkényuralom!" – Gulyás Gergely és Schiffer András vitázik. *Mandiner,* 2. (2020), 21. Online: https://mandiner.hu/cikk/20200520_ez_nem_onkenyuralom
Gárdos-Orosz Fruzsina: Az *actio popularis* jelene és jövője az Alkotmánybíróság gyakorlatában. *Jogi Iránytű,* 2011. április 20. Online: https://bit.ly/3zhS8i0

[28] Az ítélet németül elolvasható a *Bundesverfassungsgericht.de* weboldalon, lásd: https://bit.ly/3t9vY25

Gárdos-Orosz Fruzsina: Alkotmánybíróság 2010–2015. In Jakab András – Gajduschek György (szerk.): *A magyar jogrendszer állapota*. Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, 2016.

Győrfi Tamás: *Az alkotmánybíráskodás politikai karaktere*. Budapest, Indok, 2001.

Halmai Gábor (szerk.): *A megtalált alkotmány? A magyar alapjogi bíráskodás első kilenc éve.* Budapest, Indok, 2000.

Kisszerű politikai manővernek tartottam a „láthatatlan alkotmány" megsemmisítésére tett kísérletet – Interjú Holló Andrással – II. rész. *Arsboni,* 2015. október 30. Online: https://bit.ly/3nKnRq3

Kovács István – Szánthó Miklós – Törcsi Péter: Megőrizni, ami értékes. Eltérő emberkép az Alkotmányban és az Alaptörvényben. In Deli Gergely (szerk.): *Ésszel az észszerűtlenségben. Aktuális társadalmi problémák viselkedési közgazdaságtani megközelítésben.* Budapest, Jogállam és Igazság Nonprofit Kft., 2016. 213–293.

Manhertz Tamás István: Az alkotmánymódosítások felülvizsgálhatóságának kérdése az alkotmánybíróságok gyakorlatában. *Eljárásjogi Szemle,* 2. (2018), 33. Online: https://eljarasjog.hu/2018-evfolyam/az-alkotmanyozo-hatalom-felulvizsgalata/

Máthé Áron (szerk.): *„Az nem lehet ugyanis, hogy súlyos bűntett ne legyen büntethető." Jogi fejezetek a magyarországi igazságtétel és kárpótlás történetéből.* Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2017.

Mátyás Ferenc – Morauszki Rita: „Ameddig csak lehet, az Alaptörvényt próbálom védeni és nem a saját rögeszméimet" – Interjú dr. Varga Zs. András alkotmánybíróval. *Arsboni,* 2018. május 25. https://bit.ly/3tWBFP9

Trócsányi László – Schanda Balázs: *Bevezetés az alkotmányjogba.* Az Alaptörvény és Magyarország alkotmányos intézményei. Budapest, HVG-ORAC, 2014. IV.3. fejezet. Online: https://bit.ly/3nQuGGu

Vákát

Pártok és civil társadalom

Vákát

Máthé Áron

Egy külföldről irányított rendszerváltás – 1944. március 19.

Magyarország német megszállásának mai megítéléséhez

Bevezetés

Magyarország történetében 1944. március 19-e cezúrát jelentett. Ennek a törésnek a minősége azonban a mai napig vita tárgyát képezi. Szinte meghökkentő, hogy ebben a vitában a 20. század végi rendszerváltásunk utáni időszak polémiájában felbukkanó hangok visszatérést mutatnak a pártállami történetírás 1960-as évektől kibontakozó erjedése előtti időszak narratívájának egyes elemeihez. Annak idején az 1944 őszén kidolgozott szegedi „ellengondolat" szerves részét képező „utolsó csatlós" vádját Révai József, a magyarországi szovjetizálás ideológiai főfelelőse dolgozta ki részletesen, és vitte át az új, kommunista közbeszédbe. E helyütt nincs lehetőség akár csak részleges historiográfiával szolgálni, álljon inkább itt Pál Zoltán a kérdést tárgyaló nagyívű esszéjéből egy lényegi megállapítás:

> „Sajnos, nem egyszer volt arra példa, hogy a rendszerváltás utáni balliberális pártokkal szimpatizáló hazai és külföldi szerzők a magyarság »kollektív felelősségéről« írtak. Ezek a szerzők általában ugyanazt a sémát követték, mint Révai József 1946-os cikkének írásakor, vagyis tudatosan összemosták a Horthy-korszak egészét a német megszállás időszakával."[1]

Tulajdonképpen két, részben összefüggő kérdéskör mentén folyik a vita: az egyik a szuverenitás elvesztése, a másik pedig a rendszerváltás kérdése.[2] A magyar vezetés eltávolítására és a zsidókérdés végső megoldására irányuló német „evolúciós megoldás" körül mindazonáltal jócskán maradtak még kérdések. Lehetséges, hogy a német megszállás után kiépülő rendszert még élesebben kéne elkülönítenünk az azt megelőzőtől? Mekkora volt a fordulat? Mi volt a német szándék? A német megszállás és a magyar felelősség

[1] Pál Zoltán: Az „utolsó csatlós", avagy kísérlet Magyarország megbélyegzésére. *Hitel,* 32. (2019), 2. 83. Megjegyezni kívánom, hogy ez újabban az „állami" és a „társadalmi felelősség" közötti vita formájában ölt testet.

[2] A szuverenitás elveszítését megkérdőjelezők között lásd például Ungváry Krisztián: Mesterterv? A deportálások döntési mechanizmusa. *Századok,* 149. (2015), 1. 18–21; Karsai László: Érvek a Horthy-szobor mellett. *Mozgó Világ,* 38. (2012), 8–9. 46–47; vagy épp Laczó Ferenc, aki egy német megszállás kapcsán rendezett vitát összefoglaló tanulmányában elégedetten állapította meg: „A legtöbben, akik részt vettek a vitában, visszautasították a szuverenitás elvesztésének gondolatát, és a magyarországi Holocaustért való magyar felelősséget hangsúlyozták." Laczó Ferenc: German Occupation or Hungarian Responsibility? A Hungarian Debate on March 19, 1944. *Cultures of History Forum. Imre Kertesz Kolleg Jena,* 2014. április 23. Meg kell jegyezni, hogy az intencionalista történetírói irányzat hazai képviselői szerint már az is a felelősség elhárításának és apologetikának számít, ha valaki egymástól elhatárolható szakaszokra kívánja osztani a Horthy-korszakot.

https://doi.org/10.36250/00983_21

kérdése kétségtelenül emlékezetpolitikai darázsfészek, de jelen esetben muszáj annyiban belenyúlni, hogy ezeket a kérdéseket egyáltalán fel lehessen vetni.

A szuverenitás kérdése

A szuverenitás elvesztésének tényét az Alaptörvény is rögzíti:

> „Hazánk 1944. március tizenkilencedikén elveszített állami önrendelkezésének visszaálltát 1990. május másodikától, az első szabadon választott népképviselet megalakulásától számítjuk. Ezt a napot tekintjük hazánk új demokráciája és alkotmányos rendje kezdetének."[3]

A kül- és belpolitikai – a hosszú évek óta kifejtett erőteljes nyomás hatására már egyébként is jelentősen korlátozott – mozgástér tehát ekkor szűnt meg csaknem teljesen, ekkor kapcsolt át az ország „kézi vezérlésére" a náci Német Birodalom. Mindez leírhatatlan következményekkel járt. Üldözések, letartóztatások, elhurcolások és – mind közül a legsúlyosabb – 437 ezer zsidó honfitársunk deportálása megsemmisítőtáborokba. De megemlíthetjük azt is, hogy 1944. március 19. után kezdődött meg az ország bombázása, valamint a német megszállás egyértelművé tette azt is, hogy Hitler a szovjet hadsereg feltartóztatásának helyszínéül Magyarországot jelölte ki, ami szintén felfoghatatlan károkat okozott, amikor a front a Kárpát-medence belsejébe érkezett.

A megszállás előtti magyar politikai vezetésnek ezekbe már szinte semmilyen beleszólása nem volt. Horthyék nem véletlenül igyekeztek a megszállás már a háború kitörésétől fenyegető veszélyét mindenáron elkerülni. Halder német vezérkari főnök 1940. május végén ezt jegyezte fel naplójába: „Magyarország kezd szemtelenné válni. […] Ha nem áll be a sorba, protektorátus lesz belőle."[4] Nehezítette a helyzetet, hogy nem sikerült ehhez a küzdelemhez igazán partnereket találni. Kállay Miklós különbéke-tárgyalásaihoz a britek és az amerikaiak eleve rosszhiszeműen álltak hozzá; ma már igen valószínűnek látszik, hogy számukra a legkedvezőbb opció az volt, ha Magyarországot megszállják a németek.[5] Ezzel csapatokat kötnek le, zavar támad egy csatlós országban, akadozni fog a termelés és a hadi készülődés a normandiai partraszállás előtt. A német megszállást a szovjetek is kívánatosnak tartották, számukra még egy minimális mozgástérrel rendelkező közép-európai állam is ellenszenves volt – nem akartak függetlenséget az általuk már régóta megszerezni kívánt régióban. A megszállást mégis több mint négy éven keresztül sikerült elodázni, így helytálló volt az amerikai hírszerzés vezetőjének megjegyzése, miszerint a magyarok a kötéltánc mesterei.[6]

[3] Magyarország Alaptörvénye.
[4] Idézi Nyáry Gábor: A Wehrmacht már 1940-ben megszállta volna Magyarországot – „Ha Magyarország nem áll be a sorba, protektorátusi státuszt fog kapni." Berlin, 1940. május 26. *NTF Online,* 2017. május 12.
[5] Bővebben lásd Borhi László: *Nagyhatalmi érdekek hálójában. Az Egyesült Államok és Magyarország kapcsolata a második világháborútól a rendszerváltásig.* Budapest, MTA BTK TTI – Osiris, 2015. 33–45.
[6] Meszerics Tamás: Undermine, or Bring Them Over. SOE and OSS Plans for Hungary in 1943. *Journal of Contemporary History,* 43. (2008), 2. 214.

Meg kell említeni, hogy volt egy réteg, amely várta a megszállást: a nemzeti önbizalomhiánytól fűtött, a magyar nemzeti eszmével ki nem békült szereplők sora, akik úgy gondolkodtak, hogy „a németek végre rendbe szednek minket"; és akik olyan messzire mentek a németbarátságban, hogy bármit megtettek a betolakodó Veesenmayernek és klikkjének. Olyanok, mint Jurcsek Béla, a kitűnő agrárszakember, aki azonban gátlás nélkül ment árulkodni a németekhez. Ők voltak azok, akik nem a nemzeti közösségen belülről, hanem azon kívülről vártak megoldásokat, politikai válaszokat. Mindenképpen benne van 1944 tavaszának történetében a szinte szó szerint elvakult közvélemény-formálókat megtestesítő Milotay István-féle jelmondat: „A németeket nem lehet legyőzni!" Milotayék szóban mindig a magyar érdek igazi képviselőinek láttatták magukat, valójában azonban a nácik által konstruált magyarságképet tették magukévá.[7] Pedig a nácik csatlósaik elkötelezettsége ellenére nem tartották sokra a magyarságot. Veesenmayer cinikusan még azt is kijelentette: „Minden érettünk vérző magyar a mi véráldozatunkat csökkenti."[8]

A rendszerváltás kérdése

De térjünk rá a rendszerváltás problémájára! Mit is tekintünk rendszerváltásnak? Erre vonatkozó egzakt meghatározás, definíció – ahogy az lenni szokott – nem áll rendelkezésünkre, ezért más irányból érdemes megközelítenünk a kérdést. Vajon feltétele-e például egy rendszerváltásnak az államforma megváltoztatása vagy egy új alkotmány létrehozása? Minden bizonnyal nem, hiszen akkor „Horthy-rendszerről" sem beszélhetnénk, mivel az 1918–1919-es forradalmak után e tekintetben csupán visszakanyarodás történt a korábbi állapotokhoz, vagyis a forradalmak alatt hozott minden rendelkezést hatályon kívül helyeztek. Meg kell jegyezni, hogy az államformához rövid uralma alatt Szálasi sem nyúlt hozzá (nem is akart), és új alkotmánnyal sem „örvendeztetett meg" minket; abban mégis mindenki egyetért, hogy a nyilasok hatalomra juttatása szó szerint totálisan új rendszert hozott létre Magyarországon.

Biztosan a rendszerváltások feltételének kell tekintenünk viszont a politikai elit összetételében történő nagyarányú változásokat. A megszállás ebben jelentős átalakulást hozott. A vezető körök liberális, konzervatív, németellenes tagjait letartóztatták, elhurcolták, elüldözték vagy egyszerűen csak félreállították. Így került fogságba a sokáig belügyminiszterként működő Keresztes-Fischer Ferenc; Kállay Miklós miniszterelnök a török követségen kért menedéket, Bethlen István álcázva magát vidékre menekült. Ghyczy Jenő külügyminisztert eltávolították, s a miniszterek helyetteseit is leváltották.

[7] Később a szovjetek is „tollba mondták", mit kell gondolnunk magunkról, hagyományainkról, történelmünkről – ezeket pedig mindig az aktuális szovjet érdekeknek rendelték alá. Például Révai „utolsó csatlós" elmélete, amely azt támasztotta alá, hogy a magyarok bűnösek, és ezért nem tarthatják meg a visszaszerzett területeket, illetve örüljenek, hogy a Vörös Hadsereg felszabadította őket.

[8] Veesenmayer jelentése Magyarország politikai helyzetéről és javaslatai új kormány kinevezésére, 1943. december 10. In Ránki György et al. szerk.: *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról. 1933–1944.* Budapest, Kossuth, 1968. 749.

A külföldön szolgálatot teljesítő követek szinte kivétel nélkül lemondtak, amikor szembesültek a megszállás tényével (ennek az lett a következménye, hogy a korábbi hivatalos külföldi összeköttetések megszakadtak).[9] A belügyminisztérium tizennégy kulcsfontosságúnak gondolt osztályára neveztek ki új vezetőt. A külügyminisztériumban teljesen átrendezték a politikai és a sajtóosztályt: új osztályvezetők jelentek meg, új munkatársakkal együttvéve.

A megváltozott körülmények miatt lemondott a Nemzeti Bank elnöke, a Rádió és a Nemzeti Színház igazgatója is. Számos parlamenti és felsőházi tagot letartóztattak és a mauthauseni koncentrációs táborba deportáltak a németek, de a közigazgatási apparátus felső szintjein is számottevő átalakítás történt, sőt gyilkosságok is előfordultak.[10] A megyei végrehajtó hatalom legfontosabb posztjain, a főispánok körében szinte teljes körű személycsere történt. Tucatszám nevezték ki az új alispánokat, főszolgabírákat és polgármestereket is.[11]

Volt olyan is, akit letartóztatása után a tiltakozás hatására egyelőre elengedtek. Bánffy Dániel agrárminisztert, a Magyar Függetlenségi Mozgalom támogatóját például először letartóztatták, majd májusban, a Magyar Élet Pártja (MÉP) és az Erdélyi Párt erélyes tiltakozására szabadon engedték.[12]

A németek és kollaboránsaik mindezt természetesen úgy állították be, hogy ezek a személyek (ti. az eltávolított tisztviselők és politikusok) árulókká lettek, szövetkeztek a zsidókkal és a baloldallal. Hogy ez többször ne történhessen meg, az ellenzéki pártokat és sajtójukat betiltották, a pártok vezetőit pedig üldözni kezdték. De még a MÉP-nek is utasításba adták, hogy „tisztítsa meg önmagát", zárja ki tagjai közül a nemkívánatos elemeket.[13] Az átalakított, Hain Péter vezette Állambiztonsági Rendészet (ÁR) feladva a korábbi, kétfrontos (szélsőbal, szélsőjobb elleni) államrendészeti doktrínát, náci típusú politikai elhárítást igyekezett létrehozni.[14]

A németek szerepe

Aktívak voltak ugyanakkor a német szervek is. Az egyes „különleges" egységek „rendteremtési" megbízással a Sicherheitsdienst (SD, Biztonsági Szolgálat) alárendeltségében

[9] Carlile Aylmer Macartney: *Október tizenötödike. A modern Magyarország története, 1929–1945.* II. Budapest, Gede Testvérek, 2006. 334. A magyar külpolitika is megszűnt, a Külügyminisztérium teljes egészében a német rendelkezések végrehajtójává fokozódott le.

[10] Negyvenegy főispánból huszonkilencet távolítottak el a helyéről, a polgármesterek kétharmadát azonnal felmentették. Ungváry Krisztián: *A magyar honvédség a második világháborúban*. Budapest, Osiris, 2005. 232.

[11] Schmidt Mária: A civilkurázsi elsorvasztása. In Schmidt Mária: *Diktatúrák ördögszekerén*. Budapest, Magvető, 1998. 91.

[12] Máthé Áron: Helytállni a történelem viharában. *Kommentár,* (2016), 6. 54.

[13] Macartney (2006): i. m. 342.

[14] A politikai rendőrség korábbi vezetőjét, a konzervatív Sombor-Schweinitzer Józsefet a németek mint „angol kémet" letartóztatták és koncentrációs táborba deportálták. Varga Krisztián: *Ellenség a baloldalon. Politikai rendőrség a Horthy-korszakban*. Budapest, Jaffa, 2015. 227–228.

vonultak be az országba. A Gestapo – az összes fővárosi rendőri funkció azonnali átvétele mellett – első lépéseinek egyikeként megszállta, majd feldúlta az időközben betiltott ellenzéki pártok székházait. A vidéken is kiterjedt ügynökhálózattal rendelkező németek rendszeresen éltek a telefonlehallgatás eszközével is, így nem volt nehéz dolguk az ellenállási mozgalmak letartóztatásokkal és túszszedésekkel történő szétzúzásakor.[15] A náci biztonsági szervek előre elkészített listákat hoztak magukkal, és saját maguk vették őrizetbe a leginkább németellenes politikusokat, és őket saját, birodalmi területen fekvő lágereikbe deportálták. A kiemelkedő közszereplők mögötti második vonal elhurcolását, őrizetbe vételét pedig az újjászervezett magyar politikai rendőrségre bízták.[16]

A német megszállás 22 év után ismét egy koalíciós kormány felállását eredményezte. Ez azonban már egy tisztán szélsőjobboldali formáció volt, Sztójay ugyanis a kormánypárt jobbszélének politikusai mellett miniszteri tárcákat adott a németek által preferált, Imrédy-féle Magyar Megújulás Pártja számos képviselőjének is, valamint helyet kapott a kormányban a Magyar Nemzeti Szocialista Párt is, akik pedig Himmler támogatását élvezték. Azt, hogy elitcsere ment végbe, érzékelteti az a tény is, hogy ennek a kabinetnek már egyáltalán nem volt arisztokrata tagja.[17] Érdekes, hogy a németek által levezényelt elitcsere nemcsak a hazai kollaboránsoknak tetszett, hanem az angolszászok, sőt a szovjetek szándékával is egybeesett. Az utóbbit nem kell részletezni, hiszen Sztálin Gyilasznak mondott, a modern „cuius regio eius religio" parafrázisa mára közhellyé vált. A másik oldalon viszont például Glenconner, a kairói SOE-főnök arra jutott, hogy Magyarország német megszállása javítana a helyzetükön, mivel „semmi jó nem várható a jelenlegi politikai erőkkel való játékunkból".[18]

A német hadvezetés arra törekedett, hogy jobban kiaknázza hazánk embertartalékait, ezért menesztették a nem németbarát tiszteket. Az új vezérkari főnök Vörös János altábornagy lett, aki ekkor éppen fanatikus németbarátnak számított, és személyesen vett részt a vezérkari testület átszervezésében.[19] A katonai hírszerzés és elhárítás, vagyis a VKF2 vezetőjét letartóztatták. Mindenesetre formailag a hadsereg ép maradt, és alkalmas volt arra, hogy a lakosság körében fenntartsa a szuverenitás látszatát, Horthyban pedig azt az illúziót, hogy rendelkezik az eseményeket adandó alkalommal módosítani képes hatalom eszközeivel.[20]

A zsidóság vagyonának kisajátítása miatt a tulajdonviszonyokban is alapvető változások mentek végbe. A *New York Times* 1944. július 15-ei számában olvasható volt az a ma már közhelyszámba menő megállapítás, hogy „amíg a németek át nem vették a hatalmat

[15] Szita Szabolcs: *A Gestapo tevékenysége Magyarországon 1939–1945*. Budapest, Corvina, 2014. 82–83.
[16] Schmidt (1998): i. m. 92.
[17] Az elitcsere ekkor még természetesen nem lehetett teljes, de rohamos léptekben haladt. A nyilaspuccs után ennek vertikális dimenziója még inkább látványos volt, a Szálasi-kormánynak már munkásszármazású miniszter is tagja lehetett.
[18] Meszerics (2008): i. m. 203.
[19] Ungváry (2005): i. m. 242–243.
[20] Horthy állítólag azt mondta Szálasinak, hogy ő nem hajlandó foglalkozni a németek által kierőszakolt kormánnyal, amelyet ő nem akart, hanem csak azzal, hogy a hadsereg a kezében maradjon. Macartney (2006): i. m. 333.

az országban, az utolsó menedékhely volt Közép-Európában a zsidók számára".[21] Csak Magyarország megszállásával kezdődhetett meg a szélsőjobb által már évek óta propagált teljes vagyontalanítási és újraosztási akció.[22]

A németbarát propaganda értékelése szerint a megszállást követően új rendszer jött létre az országban. A németek azt hangsúlyozták, hogy az új rezsim „elődjétől igen lényegesen, sőt elvileg tér el", illetve hogy egy olyan csoport került hatalomra, „amely az eddigi kormánnyal, s annak politikai és társadalmi rendszerével a legélesebben ellentétben állott".[23]

A szélsőjobboldali sajtó is rendszerváltásként fogta fel a történteket: „új rendszerről", „politikai fordulatról", őrségváltásról harsogtak.[24] Az *Esti Ujság* szerkesztőségi állásfoglalásban szögezte le: „A régi rendszer visszavonhatatlanul megbukott s híveinek menhelye fölé az idő írta fel a kimondott ítélet jelszavát – *Hagyjatok fel minden reménnyel!...*"[25] Az állásfoglalás többször is felhívja a figyelmet a kialakult változások maradandóságára: „Téved a reakció levitézlett tábora, ha átmenetinek gondolja vereségét s arra számít, hogy idővel majd visszasompolyognak gyászvitézei az országvezetés élére."[26] Vidéken is hasonló szellemiségű újságcikkekkel hergelték a közvéleményt, a gyergyószentmiklósi rendőrség pedig – annak ellenére, hogy német katonával még csak nem is találkoztak – jelentésében már „rendszerváltást" emlegetett március 19-e kapcsán.[27]

A nyilasok szintén elégedettek voltak a megszállás következtében előálló helyzettel – noha ekkor még nem kerülhettek döntéshozói pozíciókba –, lelkesen fogadták, hogy a német hadsereg elsöpörte a „liberális-zsidóbarát" rezsimet. Náluk is megjelenik természetesen az a németek által megalkotott narratíva, hogy a „bukott rendszer" elitje elárulta a német szövetségesét, amiért büntetést érdemel.

Megnehezíti a tisztánlátást a kérdésben, hogy a németek meglehetősen nagy gondot fordítottak arra, hogy fenntartsák a folytonosság álcáját. Elsősorban azért nem kezdtek hozzá a hadsereg lefegyverzéséhez – pedig az eredeti tervekben még az szerepelt –, mert úgy látták, „a lefegyverzést a magyarok nem értenék meg, azt súlyosan hátrányos megkülönböztetésként és árulásként fogadnák".[28] Veesenmayer jelentésében kifejti, ez esetben számolhatnak a kormány azonnali lemondásával, a németellenes szervezkedések megélénkülésével, passzív ellenállás kibontakozásával, általános sztrájkkal, sőt partizán- és (fegyveres) ellenállási mozgalmakkal.[29]

[21] Idézi Török Bálint: Horthy-rendszer – kérdések és feleletek a Horthy-rendszerről. *Valóság,* 53. (2010), 2. 53.
[22] Ungváry (2005): i. m. 232.
[23] Berlin a magyar fejlődés új szakaszáról. *Uj Magyarság*, 1944. március 24. 2.
[24] Veszprémy László Bernát: *Gyilkos irodák. A magyar közigazgatás, a német megszállás és a holokauszt*. Budapest, Jaffa, 2019. 54–55.
[25] Az idők parancsa! *Esti Ujság,* 1944. március 30. 1.
[26] Az idők parancsa! *Esti Ujság,* 1944. március 30. 1.
[27] A város rendőrkapitánya el is ment gyorsan szabadságra, hogy a zsidóellenes bűncselekményekben ne kelljen szerepet vállalnia. Veszprémy (2019): i. m. 57, 59.
[28] Veesenmayer birodalmi megbízott távirata a külügyminisztériumnak, 1944. március 24. In Ránki et al. (1968): i. m. 794.
[29] Ránki et al. (1968): i. m. 794.

Hasonló megfontolásból ragaszkodtak Horthy hivatalban maradásához, és ahhoz is, hogy ő nevezze ki a feltétlenül németbarát kormányt. Úgy látták, a kormányzó elmozdítása riadtságot idézne elő az országban, ami először a hadsereg lázadásához vezetne, majd a fentebb említett láncreakciót is beindítaná.[30] Pedig számukra mindennél fontosabb volt a nyugalom fenntartása: „fontosabb Magyarországot nyugalmi állapotban tartani és erejét önkéntes közreműködésével a végsőkig kiaknázni".[31] A bizalmatlan németek fanatikus hazai csatlósaik segítségével igyekeztek úgy tálalni az eseményeket a közvélemény felé, hogy a bevonulás hátterében Kállay és főként zsidó cinkosai árulása áll, amitől azt várták, hogy a magyar nép „saját hibájának tudatában a súlyos rendszabályokat" is elviseli.[32]

De nemcsak a németeknek, hanem kiszolgálóiknak is fontos volt a törvényesség látszata. Imrédy kijelentette például, hogy nem akar „német lovon belovagolni Magyarországra", és a miniszterelnökséget sem a németek kezéből akarja elfogadni.[33] Sztójay is csak úgy akarta vállalni a miniszterelnökséget, ha a németek „garantálják, hogy visszaállítják Magyarország szuverenitását, kivéve a stratégiai okokból szükséges megszállást".[34] Ami ebben a formában nyilvánvaló ellentmondás volt.

Látható tehát, hogy a németek óvatosak voltak, és hajlottak bizonyos kompromisszumokra (például néhány változtatásra az előzetesen összeállított kormány névsorában), ugyanis hatékonyabbnak látták ezt a megoldást, mint a nyers erő politikáját. Vajon ebből az következik-e, hogy nem is történt igazi rendszerváltás 1944. március 19-ét követően? Érdemes ebből a szempontból megnézni a március 19-e utáni átrendezés gyakorlati és ideológiai alapját jelentő, 1943. december 10-ei Veesenmayer-jelentést. Nos, tény, ami tény: nem fordul elő benne a „rendszerváltás" kifejezés. Van azonban szó a „rendszerkormány" és a „nép" megkülönböztetéséről (az előbbi kifejezés többször is ismétlődik), illetve arról, hogy az akkori berendezkedés „parlamenti rendszer", illetve „főúri rendszer", amelyen „parlamentáris-demokratikus felépítmény" van. Tulajdonképpen csak kormányváltásról esik szó a dokumentumban. A lényeget azonban az fejezi ki, hogy az akkori „nemzeti ellenzék" (vagyis a németbarát erők) soraiból új kormány alakul, fölé német birodalomi megbízott kerül, és ennek a kormányzatnak egyetlen célja van: a német háborús erőfeszítések maradéktalan kiszolgálása.

Ez részben így is lett. Mivel a németek a hazai nemzetiszocialistákat és nyilasokat nem tekintették komoly tényezőknek, távol tartották őket a hatalomtól, ezért egy afféle „átmeneti rendszert" vezettek be. Számításaik be is váltak. Közben persze elvárták, hogy Magyarországon valóban fordulat következzen be, „reformokat" akartak látni, illetve a „zsidókérdés erős kézbevételét". Tulajdonképpen ez utóbbi volt a legfontosabb német követelés. Hitler ugyanis többször kifejtette, hogy a nemzetiszocializmus nem exportcikk. Nem is létezett soha „náci internacionálé" a kommunista pártok összefogásának

[30] A kormányzó maga azért nem mondott le, mert abban bízott, hogy a hadsereg feletti irányítás megtartásával később, megfelelő körülmények között, kivezetheti országát a háborúból.
[31] Ránki et al. szerk. (1968): i. m. 795.
[32] Ritter követ távirata Veesenmayer birodalmi megbízottnak, 1944. március 25. In Ránki et al. szerk. (1968): i. m. 797.
[33] Macartney (2006): i. m. 315.
[34] Macartney (2006): i. m. 315.

mintájára. Egyfajta kimondatlan nemzetközi antiszemita összefogást azonban lehetségesnek tartott Hitler. Nem véletlen, hogy a magyarokhoz intézett, korábbi követelések is „a zsidókérdés mielőbbi és teljes körű európai rendezéséről", „összeurópai érdekekről" szóltak, illetve azokat a „hatalmas erőfeszítéseket" hangsúlyozták, amelyeket „Németország ezen a területen a világ érdekében magára vállalt".[35] Keserű iróniának tűnhet, de talán annyira nem is meglepő, hogy a jogfosztó intézkedéseket már korábban életbe léptető Teleki-, Bárdossy- és Kállay-kormányokat Hitlerék „zsidóbarátnak" tartották. Hiszen a Hitler számára legfontosabbtól, vagyis a nemzeti közösségből való kitaszítástól ezek a kormányok nemcsak tartózkodtak, de programjukban sem szerepelt. Most március 19-e után egy olyan kormányzat került az ország élére, amely a deportálásokat végrehajtotta. Ha tehát a végzetes, gyakorlati antiszemitizmust nézzük, akkor mindenképpen egy antiszemita irányultságú rendszerváltásról beszélhetünk.

Ehhez képest Hitler csak a háború legvégén ismerte be, hogy egyes esetekben nem lett volna baj mégis exportálni a nemzetiszocialista rendszert.

> „Nyilvánvaló, hogy milyen utat kellett volna követnünk. Fel kellett volna szabadítanunk a francia munkásokat, hadd hajtsák végre a maguk forradalmát. Határozottan és könyörtelenül félre kellett volna söpörnünk a megkövült burzsoáziát" – mondta már a vég óráiban, 1945 elején.

Hasonlókat mondott Francóról és a spanyolokról is.[36] Rólunk, magyarokról azonban nem, bár többször kitért arra, hogy szerinte a magyar rendszer feudális és „szociálisan elmaradott". Mégsem erőltette sehol a „nemzetiszocialista forradalmat" és az ebből következő totális rendszerváltást. A Südostraum népeinek ugyanis egyetlen feladata volt a náci politikában: a német érdekek kiszolgálása. Így tehát a német érdekeket legteljesebben kiszolgáló rendszerek létrejöttét irányzó rendszerváltásokat viszont nagyon is támogatta, ahol lehetett, a folytonosság érzetét keltő díszletek meghagyásával.

Következtetések

Nemcsak a Szálasi-puccsot kell rendszerváltásnak tekinteni, hanem március 19-ét is. Az ország vezetése egy olyan garnitúra kezébe került, amelyet azelőtt az érdemi döntésektől – vagyis Magyarország mozgásterének megőrzését szolgáló lépésektől – igyekeztek távol tartani. Indokoltnak látszik *tartalmi és fedett rendszerváltásról* beszélni a német megszállás kapcsán, amelyben a keretek látszólag nem változnak, viszont a személycserék és az intézmények átállítása, illetve ezeken túl egy-egy intézmény átszervezése kapcsán az egész berendezkedés minősége változik meg. Egyrészt a szuverenitás foszlik szét, tehát a nemzetállami érdekérvényesítés szűnik meg, másrészt megszűnik a személyi és a vagyonbiztonság is, méghozzá politikai alapon. A szuverenitás csírái azonban megmaradtak, s ez tette lehetővé, hogy októberben egy kiugrási kísérletre egyáltalán

[35] Schmidt (1998): i. m. 88.
[36] John Lukacs: *1945. A nulla év.* Budapest, Európa, 1996. 34.

sor kerülhessen. A kísérlet kudarca azonban jelzi, hogy az elvesztett szuverenitás visszaszerzésére irányuló kísérlet éppen a márciusi rendszerváltás „eredményei" miatt nem lehetett sikeres.

Kissé felületesnek, de a lényeget tekintve nagyjából találónak mondhatjuk tehát a neves baloldali társadalomtudós megállapítását, miszerint

> „[a 20. században] ez az ország nem kevesebb mint tíz *teljes rendszerváltást* élt át. Hogy csak címszavakban soroljam fel ezeket: őszirózsás forradalom, kommün, nemzeti ellenforradalom, német megszállás, nyilas hatalomátvétel, a szovjet fennhatóság kezdete, a kommunista egyeduralomra való erőszakos áttérés (1947), forradalmi kormányzat (1956), a szovjet rendszerhez való ellenforradalmi visszatérés (1957), a kommunista egypártrendszerből való kilépés (1989). Mint látható, csak a legnagyobb, *teljes rendszerváltásnak* tekinthető eseményekre szorítkoztam."[37]

Egy nemzet önmagáról alkotott képének, identitásának talán legmeghatározóbb alkotóeleme, hogy hogyan gondolkozik a közös élményekről, a közös tapasztalatokról, a közös múltról. Ezzel összefüggésben nem szabad elfelejtenünk, hogy a saját múlt értelmezése a nemzeti szuverenitás egyik alapköve. Már Trianont megelőzően felbukkant, s azóta pedig különös erővel létezik a magyar kisebbrendűségi érzés. Ez a kisebbrendűségi paradigma képtelen az önálló, öncélú magyar élet elképzelésére. A német megszállást követő tartalmi és fedett rendszerváltás a magyar nemzeti öncélúsághoz képest egy „nagyobb ügy" érdekében megvalósuló feloldódás lehetőségét kínálta a nemzeti identitásukban elbizonytalanodott szereplőknek. A saját, nemzeti sorskérdésekért felelősséget vállalni nem kívánó, azokat tagadó vagy egy külső hatalomnak alárendelő politikai szereplők pedig éppen nem nevezhetők nacionalistának. Így nyugodtan kijelenthető, hogy a német megszállás után hasonló díszletek között egy merőben eltérő célú rendszer váltotta fel az előzőt: a birodalmi paradigma lépett a nemzeti függetlenség ideájának helyére. Ha úgy tetszik: külső imperializmus a saját nacionalizmusunk helyére.

Felhasznált irodalom

Az idők parancsa. *Esti Ujság,* 1944. március 30.

Borhi László: *Nagyhatalmi érdekek hálójában. Az Egyesült Államok és Magyarország kapcsolata a második világháborútól a rendszerváltásig.* Budapest, MTA BTK TTI – Osiris, 2015.

Karsai László: Érvek a Horthy-szobor mellett. *Mozgó Világ,* 38. (2012), 8–9. 45–60.

Kende Péter: Elnöki megnyitó. In Valuch Tibor (szerk.): *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Budapest, Osiris, 1995. 11–13.

Laczó Ferenc: German Occupation or Hungarian Responsibility? A Hungarian Debate on March 19, 1944. *Cultures of History Forum. Imre Kertesz Kolleg Jena,* 2014. április 23. Online: https://bit.ly/3ApShBt

Lukacs, John: *1945. A nulla év*. Budapest, Európa, 1996.

[37] Kende Péter: Elnöki megnyitó. In Valuch Tibor (szerk.): *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Budapest, Osiris, 1995. 12. [Kiemelés tőlem.]

Macartney, Carlile Aylmer: *Október tizenötödike. A modern Magyarország története, 1929–1945.* II. Budapest, Gede Testvérek, 2006.
Máthé Áron: Helytállni a történelem viharában. Báró Bánffy Dániel, a Magyar Függetlenségi Mozgalom támogatója. *Kommentár,* (2016), 6. 48–59.
Meszerics Tamás: Undermine, or Bring them Over. SOE and OSS Plans for Hungary in 1943. *Journal of Contemporary History,* 43. (2008), 2. 195–216.
Nyáry Gábor: A Wehrmacht már 1940-ben megszállta volna Magyarországot – „Ha Magyarország nem áll be a sorba, protektorátusi státuszt fog kapni." Berlin, 1940. május 26. *NTF Online,* 2017. május 12. Online: https://bit.ly/2VYLC2c
Pál Zoltán: Az „utolsó csatlós", avagy kísérlet Magyarország megbélyegzésére. *Hitel,* 32. (2019), 2.
Ránki György – Pamlényi Ervin – Tilkovszky Lóránt – Juhász Gyula (szerk.): *A Wilhelmstrasse és Magyarország: Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944*. Budapest, Kossuth, 1968.
Schmidt Mária: A civilkurázsi elsorvasztása. In Schmidt Mária: *Diktatúrák ördögszekerén*. Budapest, Magvető, 1998.
Szita Szabolcs: *A Gestapo tevékenysége Magyarországon 1939–1945*. Budapest, Corvina, 2014.
Török Bálint: Horthy-rendszer – kérdések és feleletek a Horthy-rendszerről. *Valóság,* 53. (2010), 2. 48-63.
Ungváry Krisztián: *A magyar honvédség a második világháborúban*. Budapest, Osiris, 2005.
Ungváry Krisztián: Mesterterv? A deportálások döntési mechanizmusa. *Századok,* 149. (2015), 1. 2–33.
Varga Krisztián: *Ellenség a baloldalon. Politikai rendőrség a Horthy-korszakban*. Budapest, Jaffa, 2015.
Veszprémy László Bernát: *Gyilkos irodák. A magyar közigazgatás, a német megszállás és a holokauszt*. Budapest, Jaffa, 2019.

Kiss Gy. Csaba

Jegyzetek a magyar átmenet historiográfiájához

Kérdés: Vajon Csoóri Sándor a demokratikus ellenzékhez tartozik?
Válasz: Nem.
Kérdés: Nem ellenzéki?
Válasz: De igen.
Kérdés: Nem demokrata?
Válasz: De igen.
(Beszélgetés egy újságíróval 1988-ban)

Bevezetés

Gazdag szakirodalma van már a magyarországi politikai átmenetnek – idehaza és külföldön is. Átmenet: ezt a fogalmat kívánom használni a hazai közbeszédben és szakirodalomban eluralkodott rendszerváltás/rendszerváltoztatás terminus helyett. Ezt a fogalmat egyébként akár hungarikumnak is tekinthetjük, más nyelveken általában nem így nevezik. A fordulat ugyanis nem egyik napról a másikra következett be, hanem inkább szűken véve is legalább három évig tartó folyamat volt nálunk. Ezen túl az is némiképp félrevezető, hogy „rendszert" és „rendszert" föltételez, mintha diktatúra és demokrácia csereszabatos volna, továbbá attól a tényezőtől sem lehet eltekinteni, hogy a történelmi átalakulás egyúttal az ország függetlenségének a visszaszerzésével járt. Érdemes volna harminc év után alapos vizsgálat tárgyává tenni a hazai átmenet képét a nemzetközi szakirodalomban, amihez természetesen alapos forrásföltárásra, összehasonlító kutatásra volna szükség. Nagy feladata ez a jelenkor történészeinek. Ezúttal csupán néhány kulcsfogalom értelmezéséhez kívánok adalékot szolgáltatni. Mindenekelőtt azt a „toposzt" szeretném górcső alá venni, amely a magyar ellenzéki mozgalmak kétosztatú megközelítésében, kettős tagolásában jelenik meg.

Népi és urbánus másként gondolkodók?

Előtte azonban két tanulságos példát kívánok bemutatni, hogy miképpen jelennek meg a magyar ellenzékiek nemzetközi kézikönyv jellegű kiadványokban. 2007-ben adták ki Varsóban a Karta Központ (Lengyelország és Közép-Európa jelenkortörténetével foglalkozó alapítvány) gondozásában két kötetben a *Disszidensek lexikona* című kiadványt az 1956 és 1989 közötti Közép- és Kelet-Európa (tehát Oroszországot is ideszámítják) ellenzéki személyiségeinek kiséletrajzaival. Magyarország az első kötetben szerepel. Itt 23 kiséletrajz olvasható, ebből 16-an számíthatók az ún. demokratikus ellenzék köréhez, hárman képviselik a Magyar Demokrata Fórumot (MDF), hárman vannak 1956 szereplői közül, egy fő pedig a Fideszből. Az NDK-s múlt földolgozásával foglalkozó szövetségi

https://doi.org/10.36250/00983_22

német alapítvány folyamatosan frissített online enciklopédiája a varsói példát követve 150 kiséletrajzot közöl az ellenzékiekről.[1] A varsói kiadvány volt ehhez a kiindulópont. Itt szintén 23 magyar nevet találunk. Ebből 15 fő az egykori SZDSZ-t képviseli, három az MDF-et, mellettük szerepel még Bibó István, Donáth Ferenc, Krassó György, Orbán Viktor és Rácz Sándor. Visszatekintve nem is értem, miért csodálkoztam annak idején – 1990. február és március fordulóján –, amikor a Bem téri MDF-központban fölkeresett a csehszlovák nagykövetség egyik diplomatája, aki Havel elnök meghívását hozta az április 9-ei pozsonyi csehszlovák–lengyel–magyar csúcstalálkozóra, és az ő listáján kétszer annyi név szerepelt a meghívandók között az SZDSZ-ből, mint az MDF-ből. Csupán azt kérdeztem tőle, a prágai várban vajon ennek megfelelő választási eredményeket várnak Magyarországon?

Majdnem kizárólagossá vált a hazai történeti kutatásban és a publicisztikában az ellenzék említett két fő irányzatra való tagolása. Rendre eltekintenek attól, hogy ennek a narratívának az eredete a kommunista hatalomhoz kötődik. Csupán az MSZMP két határozatát idézem. A Politikai Bizottság 1982. március 30-ai ülésén hangzott el az ellenzékről: „A létező csoportosulások közt felismerhető egy polgári beállítottságú, álradikális, kozmopolita vonásokkal rendelkező csoport és egy nacionalista nézeteket valló, a népies hagyományokra hivatkozó mag." Négy évvel később pedig a következőképpen fogalmazott a párt legfelsőbb testülete: „Az ellenzéki-ellenséges tevékenységen belül változatlanul két irányzat figyelhető meg: a polgári radikális csoportosulás és a nacionalista vagy nemzeti radikális irányzat." Magától értetődő, hogy a két világháború közötti népi-urbánus vita szembenállására emlékeztet ez a képlet.

Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a kommunista kultúrpolitika hosszabb ideje előszeretettel alkalmazta ezt a megosztó formulát a szellemi élet kézben tartásához, úgy manőverezve, hogy az egyensúly látszatát és egyben feszültséget keltsenek köztük. Mivel pedig az ellenállás a kádári Magyarországon is – ahogy térségünk többi országában – a kulturális élet keretében kezdett formálódni, igyekezett a kommunista hatalom ezt a megosztásra és manipulációra kipróbált eszközt az egész ellenzékre kiterjesztve használni. Többek között olyasmit is sugallva, hogy a *haza és haladás* 19. századi nemes hagyománya mintha így különvált volna, az egyik csoport mintha kizárólag a nemzeti érdeket, a másik pedig kizárólag a haladást tűzné a zászlajára. Ez a kettősség pedig manicheisztikus jellegénél fogva még a kölcsönös szembenállás élezésére, előítéletek szítására is alkalmas volt.

Tanulságos volna az ügynöki jelentések nyelvének tanulmányozása e kettősség szempontjából. Csoóri Sándor körét például már az 1970-es évek elejétől a titkosszolgálat jellemzően „Subások"-nak nevezte. Amihez, úgy gondolom, nem kell magyarázat. A nemzetközi kontextust tekintve pedig mintha a 19. századi Oroszország *narodnyikjairól* és *zapadnyikjairól* volna szó, két pólusról, vagyis a falusi nép közé járókról és a nyugatosokról.

[1] *Biographisches Lexikon – Wiederstand und Opposition im Kommunismus (1945–1991).* Berlin, Robert-Havemann, 1993.

Tizenkét évvel ezelőtt például Szabó Máté így magyarázta a jelenséget: „Magyarországon a két világháború között kialakult népi és urbánus irányzat elkülönülése, konfliktusa, illetve kooperációja vált az ellenzéki gondolkodás fő vízválasztójává."[2] Az egyik oldalon vannak tehát a népiek vagy populisták, a másik oldalon pedig a liberálisok vagy nyugatosok. Figyelmen kívül hagyva, hogy mekkora mértékben különbözött a két világháború közötti népi-urbánus vita politikai és társadalmi kontextusa az 1980-as évekétől, nem beszélve az eszmetörténeti folytonosság hiányáról, továbbá arról, hogy a kommunista diktatúra már legalább negyedszázada fölszámolta a magyar paraszti társadalmat.

A visszatekintésekben pedig még élesebbnek látszik a szembenállás. Demszky Gábor, az MSZP-vel éppen koalícióban lévő SZDSZ fővárosi polgármestere 1997-ben mondta egy interjúban:

> „Talán a legfontosabb különbség a népi ellenzék és a demokratikus ellenzék között a hatalomhoz való viszony volt: ők megtűrt módon, de publikálhattak az Aczél-korszakban, a lehetőségekkel éltek és tárgyalásban voltak. Mindenféle megegyezés született arról, hogy mit igen és mit nem. Mindig volt hajlandóságuk a »rendes nemzeti kommunisták« elfogadására."[3]

Általában véve az is elmondható, hogy a nyugati világnak a „kelet-európai" disszidensekről kialakított képében jó ideig egy övezethez tartozónak számított az egész szovjet befolyás alatti világ. A disszidens az ő szemükben leginkább a valahai orosz értelmiség társadalomboldogító eszmék fűtötte összeesküvőire emlékeztetett. Disszidensek, akik szemben állnak a diktatúrával, elit csoportok, amelyek másként gondolkodásukkal valamiképpen kívül vannak a rendszeren, nemegyszer a társadalom perifériáján. Ezen a megközelítésen talán valamennyire az 1983-ban Milan Kundera által indított Közép-Európa-vita módosított, amikor Czesław Miłosz, Konrád György és mások írásai nyomán kezdett kirajzolódni a nyugati megfigyelők előtt a különbség a mi térségünk és a Szovjetunió között.

Később azután átrajzolta a képet a lengyel Szolidaritás tömeges nemzeti mozgalma is. Nem tanulság nélküli, hogy nálunk a magát „demokratikus ellenzéknek" nevező csoportosulás kezdte el határozottan a népiek, népiesek, népi kör megjelölést használni, jóval még a politikai szerveződés ideje előtt.[4] Emlékezetes, hogy az első lakiteleki találkozón (1987. szeptember) Bíró Zoltán félre nem érthetően kijelentette, hogy a jelenlévők közössége nem tekinthető népi tábornak. Nem is volt az, elegendő csupán a résztvevők névsorát szemügyre venni, szinte nem volt olyan későbbi parlamenti párt, amelynek ne lett volna ott tagja.

A kétosztatú modell nézetem szerint bizonyos fokig a pártszerveződés, illetve az 1988 utáni politikai helyzet visszavetítése az átmenet korábbi időszakára. Érdemes volna végiggondolni, milyen érdekeket szolgált e kettősség fönntartása és belesulykolása a közösségi emlékezetbe. Az 1980-as évek közepére sokrétű színes nemzeti ellenállási

[2] Szabó Máté: A szocializmus kritikája a magyar ellenzék irányzatainak gondolkodásában 1968–1988. *Politikatudományi Szemle,* 18. (2008), 1. 7–36.

[3] Demszky Gábor interjúja (1997. június 25.). In Bozóki András: *Gördülő rendszerváltás. Az értelmiség politikai szerepe Magyarországon (1977–1994).* Budapest, L'Harmattan, 2019. 151.

[4] Például Szabó Miklós a *Beszélő*ben.

mozgalom fokozatos kibontakozásának lehettünk tanúi, valójában ez volt a civil szerveződés virágkora, a „körök kora", ahogy Diczházi Bertalan elfelejtett kiadványának (1988) a címe mondja.[5] Ennek az erjedésnek sajnos nem született összefoglaló áttekintése. Egyesületek, félig legális klubok vonzották az érdeklődőket, ahol ellenzéki írók, a Szabad Európa által hírbe hozott ellenzéki értelmiségiek léptek föl, jelentős környezetvédő mozgalom (Duna Kör) formálódott, békemozgalom csírái jelentek meg. Fontos féllegális intézményi formát jelentett például a Klubtanács.

Az Írószövetség 1981-es és 1986-os közgyűlése ellenzéki többségű választmányt választott, ezekben az esztendőkben szinte állóháborúra emlékeztető küzdelem zajlott a szövetség és a hatalom között.[6] A fiatal írók 1981-ben fölfüggesztett József Attila Köre csak némi szünet után folytathatta a tevékenységét. Ennek a sokféle eredetű és hátterű rajzásnak meglehetősen széles volt az ideológiai spektruma. Mindehhez még hozzá lehet számítani egyes tudományos intézetek (Pénzügykutató Intézet, MTA-kutatóintézetek) kritikus gondolkodást formáló műhelyeit, továbbá a „köztes nyilvánosság"[7] olyan fórumait, mint a *Mozgó Világ* (1983-ban kergette szét a hatalom a szerkesztőséget), a tatabányai *Új Forrás* (1984-ben itt jelent meg Nagy Gáspár Nagy Imre emlékét idéző költeménye), a szegedi *Tiszatáj* (1986-ban tiltották be) és más irodalmi-kulturális folyóiratokat. A szamizdat kiadványokhoz képest ezek szélesebb körű olvasóközönséghez jutottak el, így hatásuk nagyobb lehetett a „másként gondolkodás" terjesztésében.

Nálunk nem terjedt el másként gondolkodó értelmében a disszidens, mivel ez a szó, mint tudjuk, mást jelentett a magyar közbeszédben. Lengyel meghatározás szerint a „disszidens" *(dysydent)* olyan személy, aki szemben áll az uralkodó politikai ideológiával, és ennek következtében megtorlásoknak lehet kitéve. Václav Havel szerint „a disszidens-lét nem szakma, amelyért napi 24 órát áldozna az ember, hanem mindenekelőtt bizonyos egzisztenciális hozzáállás".[8] Bozóki András tavaly megjelent könyvében így fogalmaz róluk: „akik nemcsak szemben álltak a diktatúrával, de kívül is maradtak a társadalomra kényszerített »konszenzuson«".[9] Következésképpen elsősorban olyan művészek és értelmiségiek kis csoportjairól lehetett szó, akik bizonyos fokig független életformát tudtak maguknak biztosítani. Magyarországi megjelenésükről a következőket olvashatjuk a könyvben:

> „a disszidensek önálló csoportként csak az 1970-es évek második felében szerveződtek meg. Eleinte inkább egyes »másként gondolkodók« egymáshoz csak lazán kapcsolódó rendszerkritikus akcióiról lehetett szó. A disszidensek fénykora az 1981–88 közötti időszakra esett; már szorosabban és politikai célok szerint együttműködve, demokratikus ellenzékként határozták meg önmagukat."[10]

[5] Diczházi Bertalan: *Körök kora.* Budapest, (k. n.), 1988.

[6] Kiss Gy. Csaba – Szilcz Eszter (szerk.): *A másik Magyarország hangja (Dokumentumok az Írószövetség 1986-os közgyűléséről).* Lakitelek, Retörki, 2016.

[7] Németh György kitűnő terminusa a *Mozgó Világ*ról írott monográfiájából. Németh György: *A Mozgó Világ története (1971–1983).* Budapest, Új Palatinus-Könyvesház, 2002.

[8] Václav Havel: A kiszolgáltatottak hatalma. Pozsony, Madách, 1991.

[9] Bozóki (2019): i. m. 56.

[10] Bozóki (2019): i. m. 59.

Figyelemre érdemes, hogy az ún. demokratikus ellenzék eszmetörténeti háttérét, föllépésének módját, akcióit számos jelenkortörténeti munka, visszaemlékezés tárgyalja, pontos meghatározása mindazonáltal nem született. Sehol senki nem fogalmazta meg, pontosan ki tartozott ehhez a csoportosuláshoz, készült-e valamilyen nyilvántartás az idetartozókról, voltak-e ennek egyértelműen meghatározott kritériumai. „A demokratikus ellenzék mai formájában politikai vélemény- és magatartásformáló csoportosulás."[11] A szabaddemokratákról készült dokumentumfilmben[12] pedig Konrád György egyszerűen annyit mondott, a demokratikus ellenzék valójában egy baráti társaság volt.

Hamis képek az MDF-ről

Tanulságos, hogy Bozóki András összefoglaló munkájában hogyan mutatja be az MDF-et. Különösebb elemzés nélkül írja: „a népi örökséget hordozó szellemi mozgalomként jött létre 1987 szeptemberében",[13] majd annak a Krasznai Zoltánnak a véleményét idézi, aki később ellentmondásos magatartásával a mozgalom helyét nem találó szereplőjévé, bomlasztójává vált. Hivatkozik továbbá Lengyel Lászlóra, aki szerint: „Az MDF »alapító atyái« a két világháború között kialakult népi ideológia újraélesztésére törekvő humán értelmiségiek voltak."[14] Ez a sommás megállapítás figyelmen kívül hagyja, hogy annak idején meglehetősen sokszínű volt ez az ideológia.

Bizonyos tekintetben sajátos mitológiát épített föl munkájában a politológus a formálódó MDF-ről. Két alaptétele: hogy nem más, mint újraélesztett „népi" mozgalom, illetőleg hogy Pozsgay Imre indította útjára. E két tételnek azonban igen sovány a bizonyító anyaga. A népi mozgalom (zárójelben: ez sem olyan fogalom, amelynek megítélésében konszenzus van) hagyománya valóban jelen volt – különböző módon és mértékben – az alapítói kör gondolkodásában. De a lakiteleki nyilatkozatba a súlyos válság leírása mellett két követelés került bele: egy fórum életre hívása és a független sajtótermékek, vagyis a szólás- és sajtószabadság. Volt ugyan, aki a mozgalmat a Népfront keretében képzelte el, de a jelenlévők többsége ezt nem fogadta el, és nem mellékes: maga a szocializmus szó nem szerepelt sem az 1987-es, sem az 1988-as nyilatkozatban.

Pozsgay Imre egyébként a találkozó tervezése idején eleinte nem is volt a meghívandók között, mindenekelőtt az szólt meghívása – vendégként vett részt a tanácskozáson – mellett, hogy az ellenzékiség bélyegétől, rendőri akciótól tartó vidéki értelmiséget ne riassza vissza a részvételtől. Pozsgay Imre egyébként az egész magyar átmenetnek egyik fontos szereplője volt, így tartotta számon a nyugati politika és közvélemény is. Való igaz, jó személyes kapcsolatban volt Bíró Zoltánnal. Az MDF elnöksége azonban 1989 szeptemberében, mint ismeretes, saját köztársasági elnök jelölése mellett döntött. Alapvető tévedésnek tartom, hogy Bozóki az MDF kibontakozó mozgalmát kizárólag

[11] Kőszeg Ferenc: Ne csak építkezz… Politizálj. *Beszélő,* (1987). 19.
[12] Sólyom András: *A Kádár-korszak demokratikus ellenzéke.* [Dokumentumfilm.] 2009.
[13] Bozóki (2019): i. m. 281.
[14] Bozóki (2019): i. m. 281.

az ún. népi írókhoz köti. Talán a paraszti származás alapján tette a szerző, a lakiteleki meghívólevél hét aláírója közül azonban csak hárman sorolhatók ebbe a kategóriába (Csoóri Sándor, Fekete Gyula és Für Lajos).

A mozgalom ideológiai egyneműsítése mindenekelőtt arra szolgál, hogy beleés visszaszorítsa az MDF-et a két világháború közötti (amúgy igen széles spektrumú) „népi eszmerendszer" keretébe, amelyet olyan elavult kategóriákkal jellemez, mint „szekértábor", tekintélyelvűség és romantikus illúziók. Így a másik, úgymond progresszív, korszerű, realista pólushoz (ún. demokratikus ellenzék) képest maradi, hogy ne mondjuk, reakciós, délibábok káprázatában élő tábor. Akár a „harmadik út" vitatott fogalmának fölületes értelmezése is megér egy szót, ez ugyanis figyelmen kívül hagyja, hogy különböző dimenziókban egészen más jelenségekre utal. Tagadja részint a dichotóm megközelítés (kapitalizmus-szocializmus) kizárólagosságát, és hangsúlyozza a sajátos adottságok figyelembevételét, külpolitikában pedig nem fogadja el a bipoláris világrendet. Így szemlélve viszont nem volna beleszorítható egy egyszerűsítő képletbe.

Összegzés

Néha mintha az 1990-es szabaddemokrata választási kampány jelszavai és érvkészlete jelenne meg ismét előttünk Bozóki András könyvét olvasva. Teljesen figyelmen kívül hagyja a szerző – bizonyára nem ok nélkül – az MDF kezdettől fogva meglévő ideológiai sokszínűségét. A tárgyi pontatlanságok kérdése külön téma volna, hiszen már jó ideje rögződött pontatlanságokról beszélhetnénk. Csak az 1986 decemberében megtartott '56-os emlékkonferencia példáját mondom, ahol a szerző szerint már-már bojkottnak tekinthetően maradt távol a „népi" ellenzék. Személyes tanúként mondhatom, jelen volt Für Lajos, Lezsák Sándor s magam is. Csoóri és Csurka valóban nem, mivel újdonsült tagjai voltak a politikai küzdelem frontvonalába került Írószövetség új elnökségének.

Befejezésül csupán még annyit: szükség volna a harminc évvel ezelőtti történések különböző látószögekből, más-más szemléleti kiindulópontokból történő elemzésére. Nem tagadom a baloldali liberális nézőpont jogosságát, de így óhatatlanul egyoldalú lesz a kép. Talán a különböző látószögekből készült képek egymás mellé helyezése, szembesítésük egymással segíthetne annak megértésében, valójában mi is történt akkor Magyarországon.

Felhasznált irodalom

Biographisches Lexikon – Wiederstand und Opposition im Kommunismus (1945–1991). Berlin, Robert-Havemann, 1993.

Bozóki András: *Gördülő rendszerváltás. Az értelmiség politikai szerepe Magyarországon (1977–1994).* Budapest, L'Harmattan, 2019.

Diczházi Bertalan: *Körök kora.* Budapest, [k. n.], 1988.

Havel, Václav: *A kiszolgáltatottak hatalma.* Pozsony, Madách, 1991. (Eredeti kiadása: Václav Havel: *Moc bezmocných.* [h. n.], [k. n.], 1978.)
Kiss Gy. Csaba – Szilcz Eszter (szerk.): *A másik Magyarország hangja (Dokumentumok az Írószövetség 1986-os közgyűléséről).* Lakitelek, Retörki, 2016.
Kőszeg Ferenc: Ne csak építkezz… Politizálj. *Beszélő,* (1987), 19.
Németh György: *A Mozgó Világ története (1971–1983).* Budapest, Új Palatinus-Könyvesház, 2002.
Slownik dysydentów. Warszawa Osrodek Karta, 2007. I.
Sólyom András: *A Kádár-korszak demokratikus ellenzéke.* [Dokumentumfilm.] 2009.
Szabó Máté: A szocializmus kritikája a magyar ellenzék irányzatainak gondolkodásában 1968–1988. *Politikatudományi Szemle,* 18. (2008), 1. 7–36.

Ajánlott irodalom

Agócs Sándor – Medvigy Endre (szerk.): *A magyarság esélyei: a tanácskozás hiteles jegyzőkönyve.* Lakitelek–Budapest, Antológia–Püski, 1991.
Lengyel László: Alapító atyák. *Kritika,* (1993), 9. 3–9.

Vákát

Sallai János

A „nagy bontás” – A vasfüggöny felszedése a gondolattól a megvalósulásig

Bevezetés

Már több mint három évtizede, hogy 1989. május 2-án Hegyeshalomban Nováky Balázs, a határőrség törzsfőnöke[1] bejelentette, hogy Magyarország nyugati határszakaszán felszedik a vasfüggöny néven ismert elektromos jelzőrendszert (EJR). Ezt követően az osztrák–magyar határszakaszon viharos gyorsasággal felszedték az EJR-t, a magasfigyelőket, és felszámolták a határsávot.

De mikor is kezdődött, és milyen út vezetett a „vasfüggöny” lebontásához? A II. világháború után az 1940-es évek végén és 1956 után kétszer is lerakták az aknazárat, ezt aztán az MSZMP Politikai Bizottságának döntése nyomán felváltotta egy humánusabb határőrizeti rendszer, az EJR.

A vasfüggöny „leereszkedése”

A nyugati határ első nagy lezárása, a vasfüggöny kiépítése a műszaki megerősítéssel kezdődött, amikor a következőket telepítették:

> „60 db magasfigyelőt. (átlagosan 5 km-ként)
> A határvonal mentén 50 méteres sávban a magas növényzet letarolása, kitermelése. Ebből erdőkitermelés 3,7 km^2-t jelent.
> 60 db úttorlasznak a felállítása a határvonalat átszelő, de a határforgalom számára meg nem nyitott utakon.”[2]

A műszaki munkálatokat követően 1949-től aknazárakat telepítettek, és ezzel a vasfüggönnyel kapcsolatos gondolatok a gyakorlatban is megvalósultak, a határok „átjárhatatlanná” váltak. Ezt az aknamezőt a megváltozott politikai helyzetre hivatkozva, „csapást mérve az imperializmusra” 1956-ban felszedték, majd az ’56-os forradalom után a Honvédelmi Tanács 1957. március 12-én kelt határozata alapján újra letelepítették.

Az osztrák–magyar kapcsolatok enyhülése 1964. október 29. és november 1. között Bruno Kreisky osztrák külügyminiszter magyarországi látogatásával kezdődött. A tárgyalások nem kerülték meg az aknamezők kérdését sem, erről igen eltérő álláspontot képviselt a magyar és az osztrák fél. Egyértelművé vált, hogy az aknazár a további jó

[1] † Nováky Balázs határőr altábornagy (1943–2020), a határőrség országos parancsnoka (1990–1999).
[2] MNL XIX.-B-10 HOP/1948. év 18. doboz. 007.

https://doi.org/10.36250/00983_23

kapcsolatok akadálya lehet, ezért az MSZMP Politikai Bizottság döntése alapján a kiváltása (felszedése) 1965–1971-ben Rajka és Felsőszölnök között az EJR letelepítésével megtörtént. Az EJR, azaz:

> „Az SZ-100-as műszaki jelzőtechnika a Szovjetunióban és Csehszlovákiában alkalmazásban lévő gyengeáramú rendszer, amely a terepviszonyoktól függően 500–1500 méter távolságra épül fel az államhatártól. A jelzőrendszer a határon minden mozgást időben jelez, és a határ lezárása gyorsan és eredményesen biztosítható. Bevezetésével élő erőket megtakarítani nem tudunk, költségkihatása megegyezik a jelenlegi aknazár költségkihatásával. A jelzőrendszer és a határvonal közötti területen dolgozó személyek biztosítása azonban nehezebbé válik."[3]

Az EJR-t az államhatárral 2 km-rel párhuzamosan rakták le, így alakították ki a határsávot, ahova a belépést adminisztratív intézkedésekkel (zöld és piros sávos határsáv-igazolványokkal) és fizikai akadályokkal (csak a kijelölt helyeken lehetett ki-be lépni) is megszigorították.

Az osztrák–magyar kapcsolatok további javulását „Helsinki szelleme" megerősítette. Európa országai Helsinkiben megállapodtak a következő fő alapelvek betartásában:

- Szuverén egyenlőség, a szuverenitásban foglalt jogok tiszteletben tartása.
- Tartózkodás az erőszaktól vagy az erőszakkal való fenyegetéstől.
- A határok sérthetetlensége.
- Az államok területi integritása.
- A viták békés rendezése.
- A belügyekbe való be nem avatkozás.
- Az emberi jogok és az alapvető szabadságjogok tiszteletben tartása, beleértve a gondolat, a lelkiismeret, a vallás és a meggyőződés szabadságát.
- A népek egyenjogúsága és önrendelkezési joga.
- Az államok közötti együttműködés.
- A nemzetközi jogi kötelezettségek jóhiszemű teljesítése.[4]

A fentiek szellemében és eredményeként folyamatosan újabb és újabb, a határkapcsolatokat javító megállapodások születtek.

1971. április 28-án aláírták az útlevélről és vámkezelésről szóló szerződést, amelyben meghatározták, hogy az osztrák útlevélkezelő és vámszervek mely helységekben végezhetik a munkájukat, továbbá rögzítették, hogy az osztrák határkezelést magyar területen hol hajthatják végre. (Úgy gondolom, ez mérföldkő a II. világháború utáni határkapcsolatokban.)

1973. március 29-én a két fél egyezményt írt alá, a Mörbisch és Siegendorf közötti földút Fertőrákos térségében – mintegy 1300 m hosszan – húzódó szakaszainak osztrák állampolgárok által történő használatáról.

1979. szeptember 14-én megállapodtak a közös határon átmenő vasúti forgalomról.

[3] Elhangzott az MSZMP Politikai Bizottság 1965. május 11-ei ülésén.

[4] Sallai János: *Egy idejét múlt korszak lenyomata. A vasfüggöny története.* Budapest, Hanns Seidel Alapítvány, 2012. 333.

1978. július 5-e a vízumkényszer eltörlésének napja. Ez a megállapodás egyértelműen javította a két ország és állampolgárai közötti kapcsolatot, egyben jelentős hatást gyakorolt az osztrák–magyar határforgalomra, amely ettől kezdve folyamatosan növekedett.

1980. február 6-án a két fél szerződést kötött a vízgazdálkodási feladatok ellátásához szükséges határátlépések szabályozásáról.

1980. szeptember 13-án egyezményt írtak alá a Sopron városon és környékén átmenő vasúti forgalom szabályozásáról.[5]

A fenti egyezmények jó hatással voltak az osztrák–magyar kulturális, gazdasági, vízügyi és más határkapcsolatokra. Ezt bizonyítja, hogy 1979-ben 814 024 osztrák állampolgár utazott Magyarországra, 50,2%-kal több, mint az előző évben. 1979-ben 60,7%-kal emelkedett az Ausztriába utazók száma az előző évhez (1978) képest. Ekkor még érvényben volt a háromnapos társasutazás lehetősége, amelyek száma 135,2%-kal növekedett ugyanebben az időszakban. Az 1980-as évek első fele az EJR szempontjából különös esemény nélkül telt. (Kivétel Brennbergbánya[6] kikerítése 1985–1986-ban.)

Út az elektromos jelzőrendszer felszedéséig

Az 1980-as évek közepére egyértelművé vált, hogy a szocialista modell a gazdasági csőd felé vezeti az országot, a gazdasági és politikai életben általánossá vált a fellazulás, és megjelent a politikai porondon Gorbacsov. A gazdasági nehézségekre, eladósodottságra elmaradt a társadalom felé a válasz, ugyanakkor elindult a politikai életben a pezsgés, útkeresés. Ennek jelei az osztrák–magyar határon és a határőrségnél is jelentkeztek. Az EJR ekkor már két évtizede működött. Több százezer jelzést vizsgáltak ki a határőrök, amire sok-sok álmatlan éjszakájuk és több millió gépjármű-kilométer ment rá, miközben a jelzések túlnyomó többségét a vadak, a viharok és a technikai gondok okozták. A Határőrség 1987. március 13-ai parancsnoki értekezletén Földesi Jenő belügyminiszter-helyettes a következő mondatokkal érzékeltette jelképesen a kialakult és a várható helyzetet.

> „Most összességében megmondhatjuk elvtársak, északról, kelet egy részéről és délről nyugodt fuvallatok vannak. Nincs olyan széljárás, ami a Határőrség tevékenységét más irányba terelné, jelentősen befolyásolná vagy befolyásolhatná. Ami befolyásolja, elvtársak, az az előző időszakban kialakult folyamat, tendencia, a határforgalom növekedése.”[7]

S bár Földesi Jenő ekkor már részletesen ismerte az EJR problémáit, annak létéről vagy lebontásáról nem szólt, csak a határforgalom növekedését emelte ki. Ugyanebben az évben a belügyminiszter jelentést kért az EJR állapotáról Székely János határőr tábornoktól

[5] Szalontai János: *Tanulmányok a magyar határőrizet történetéből.* A magyar–osztrák közös államhatár kialakulásának és a határkapcsolatok fejlődésének története az első világháborút követő évektől 1980-ig. Budapest, (k. n.), 1985. 92–95.

[6] Ezzel szükségessé vált az MNK BMH 017/1970 sz. utasítás 2. sz. melléklet módosítása, Brennbergbánya és Újhermes, Óhermes törlése a határsáv-települések közül.

[7] Sallai (2012): i. m. 333.

(a BM Határőrség Országos Parancsnokától), aki az 1987. október 5-én írt dokumentumban a következőképpen összegezte a vezetés álláspontját:

> „A BM Határőrség vezetése a társadalmi, politikai helyzet elemzése és a sokoldalú szakmai mérlegelés alapján az EJR megszűnésében, viszont az MNK államhatárának biztonságos őrizete érdekében a feltételek szükséges biztosításával új, a járőrök szolgálatát segítő technikai eszközök rendszerbe állításában, manőverezési lehetőségeink javításában látja a megoldást."[8]

A Belügyminisztériumon belül ezzel a jelentéssel kezdődött az EJR felszámolásának folyamata.

1988. január 1-jétől újabb jelentős változás történt, az ország állampolgárai világútlevéllel[9] a kezükben tömegesen elindultak Ausztria irányába Gorenjét és hifitornyot vásárolni. Az, hogy szinte mindenki kaphatott világútlevelet, amellyel a világ bármelyik államát felkereshette, a 2 km széles határsávot és az EJR intézményrendszerét annulálta.

Közben a nyugati határszakaszon egy akkor titokban zajló esemény[10] is történt a határátkelőhelyeken. A Romániában élő, elsősorban magyar és német nemzetiségű állampolgárok jelentős része az anyaországba történő migrációban, áttelepülésben vagy a nyugatra továbbutazásban látta a megoldást. Az Erdélyben élő magyar nemzetiséget nyomasztotta a velük szemben alkalmazott diszkrimináció és Ceauşescu falurombolói politikája. A helyzetet 1985-re súlyosbította a magyar–román határon kialakult krízis, amelynek következtében

> „Egyre szigorúbb ellenőrzés alá vonták a magyar turistákat. Ez a szigorítás már 1984-ben is érezhető volt, amikor április és december 31. között 2790 magyar állampolgárt fordítottak vissza a határról, mert meg nem engedett sajtótermékek, könyvek stb. voltak náluk. 1985 első öt hónapjában ez a szám már közel 1500-ra rúgott."[11]

Továbbá folyamatosan nőtt a jelzett időszakban a Magyarországra áttelepülők[12] száma. Ugyanebben az időben Európában, a szocialista tábor egyes országaiban a peresztrojka, glasznoszty szelleme már uralkodóvá vált, és a mindennapokban, az állami életben is tetten érhető volt a hatásuk. Ennek egyik eklatáns példája a változások szellemében egy példányban született Belügyminisztérium Határőrség Országos Parancsnokának „Szigorúan titkos, Különösen fontos" minősítésű körlevele,[13] amely 1985. július 15-től sajátos eljárást fogalmazott meg a román[14] állampolgárokkal[15] kapcsolatosan. A kül-

[8] BM Hőr. OPK 0022/431987. sz. jelentése. Budapest, 1987. október 5-én.

[9] Az 1987. évi 25. törvényerejű rendelet a külföldre utazásról és az útlevélről tette lehetővé a második kalandozásokat.

[10] Sallai János: A változások kezdete, az erdélyi magyarok kiengedése a nyugati határon 1985-től. *Nemzetbiztonsági Szemle,* 7. (2020), 3. 70–80.

[11] Földes György: *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés 1956–1989.* Budapest, Napvilág, 2007. 354.

[12] 1983: 540 fő; 1984: 887 fő; 1985: 1166 fő.

[13] A „körlevél" ebben az időben a katonai élet irányításának egyik írásos eszköze volt.

[14] Román alatt a szóban elmondottak szerint magyar nemzetiséget kellett érteni.

[15] A Belügyminisztérium Határőrség Országos Parancsnokának 0001/1985. sz. körlevele a román állampolgárokkal kapcsolatos eljárásokra. Budapest, 1985. július 9. Magyar Nemzeti Levéltár. Határőrségi iratok. XIX-B-10.

földiekre vonatkozó, érvényben lévő szabályoktól eltérően a kiadott körlevél szerint azokat az „egyes román”[16] állampolgárokat, akik érvényes útlevél birtokában utaztak Magyarországra, és tovább szándékoztak utazni a Ferihegy forgalom-ellenőrző ponton vagy a nyugati–déli forgalom-ellenőrző pontokon keresztül, de nem volt Jugoszlávia, Ausztria vagy más nyugati állam területére érvényes kiutazási engedélyük, vízumuk, az érvényes protokoll szerint leellenőrizték, majd egy adatfelvételezés után ki kellett őket léptetnie az útlevélkezelőnek.[17] Ennek eredményeként az 1980-as évek végén több mint 3000 magyar nemzetiségű román állampolgár hagyta el Magyarországot az osztrák–magyar határátkelőhelyeken.[18]

A fentiekkel párhuzamosan 1988-ban már jól jellemzi az EJR-rel kapcsolatos helyzetet a BM Határőrség pénzügyi anyagi főnökének a BM I. főcsoportfőnök-helyetteséhez írt levele, amelyben jelezte, hogy az

> „EJR létjogosultsága azonban ma (1988) már nem kérdéses. A jelzőrendszer és a határsáv, valamint a határvizeken meglévő korlátozások további fenntartását sem a nemzetközi helyzet, sem a belpolitikai helyzet nem indokolja. […] Az elektromos jelzőrendszer fenntartását határőrizeti szempontok sem indokolják. […] Az elektromos jelzőrendszer üzemeltetése nem gazdaságos, másfél év múlva teljes felújításra szorul.”[19]

A „nagy bontás”

1988 őszén a közpolitikai életben egyértelműen a változások kerültek előtérbe, amelyben a vasfüggöny léte vagy nem léte az egyik tematikus tételnek bizonyult. Ekkor látogatott Pozsgay Imre államminiszter Hegyeshalom–Győrbe, és ennek alkalmából politikai szinten is elhangzott az EJR technikai, erkölcsi elavultsága. Továbbá ezzel egy időben zajlott a következő évi költségvetés tervezése, amelyben Németh Miklós miniszterelnök kihúzta a büdzséből a vasfüggöny költségeit. Ezzel az utolsó előtti tőrdöfést is megadta az akkor már technikailag, társadalmilag, erkölcsileg elavult vasfüggöny utódjának, az EJR-nek. Az utolsó csapás a politikai döntések sorozateredményeként 1989. május 2-án következett be, amikor is nemzetközi sajtótájékoztatón Nováky ezredes bejelenti a felszedését.

Addig azonban a sűrű politikai események sodrában mindig előkerül az EJR. Mivel a rendszer telepítése az MSZMP Politikai Bizottsága döntése alapján valósult meg, ezért a felszedéséhez is szükség volt a politikai döntéshozó testület határozatára. Erre 1989. február 28-án került sor, a testületi döntés határozata szerint

[16] A szóbeli eligazítás szerint magyar nemzetiségűeket kellett ez alatt érteni.

[17] Megjegyzendő, hogy a kiléptetetteket sok esetben az osztrák szervek nem léptették be, és visszaküldték őket, akiket a magyar hatóságok a mélységbe irányítottak. Onnan általában a zöldhatáron próbálkoztak nyugatra jutni, így például Hegyeshalomtól északra vagy délre, az akkor még elektromos jelzőrendszerrel őrzött határszakaszokon.

[18] Sallai (2019): i. m. 70–80.

[19] MNL határőrségi iratok 1988 XIX-B-10. 22. doboz.

> „egyetért azzal, hogy a Határőrség a nyugati és a déli viszonylatban is az állampolgárokra vonatkozó korlátozó intézkedések megszüntetésével valósítja meg az államhatár eredményes őrizetét. Szükségesnek tartja a határsáv, a határvizekkel kapcsolatos korlátozások felszámolását, az elektromos jelzőrendszer megszüntetését és 1991. január 1-jéig történő lebontását, nem tartja indokoltnak a nyomsáv fenntartását sem nyugati, sem déli viszonylatban."[20]

A fentiekkel párhuzamosan a miniszterelnök és a belügyminiszter utasításai szerint a határőrségnél megtették az EJR felszámolására irányuló első lépéseket. Feladattervet készítettek az elektromos jelzőrendszer és a nyomsáv felszámolására, valamint az új határőrizeti rendszer kidolgozására.

A fentiek és a glasznoszty-peresztrojka szellemében került sor a márciusi Németh Miklós és Gorbacsov közötti találkozóra, ahol a szovjet pártvezető nem kifogásolta az EJR felszedését. A gorbacsovi találkozót követően a Politikai Bizottság döntésén túlhaladva Németh Miklós[21] utasítást adott Horváth István belügyminiszternek arra, hogy amint az időjárás engedi, kezdjék meg az elektromos jelzőrendszer bontását,[22] az erre vonatkozó kormánydöntés azonban csak május 18-án született meg. Tulajdonképpen egy szóbeli utasításra született meg a Határőrség Országos Parancsnokának 05/1989. számú parancsa az elektromos jelzőrendszer és a kapcsolódó műszaki létesítmények lebontására. A parancsot 1989. április 27-én adták ki, de a tartalma már visszamenőleg is meghatározott feladatot a győri kerület részére. E szerint:

> „Kísérleti jelleggel – kikülönített állománnyal – heti 5 munka- és 1 kiképzési és karbantartási napban 1989. május 2-től a 076/461989. sz. feladatterv III. fejezet 9. pontjában meghatározott terepszakaszon telepített EJR-t bontsák le. A feladatot az 1989. április 19-én a győri kerület rajkai őrs határszakaszán megtartott módszertani foglalkozáson bemutatottak figyelembevételével kell végrehajtani."[23]

A bemutatóra vagy módszertani foglalkozásra a győri kerület rajkai őrsének határszakaszán, a csehszlovák–osztrák–magyar hármas határ térségében Vidus Tibor kerületparancsnok vezetésével 1989. április 19-én került sor. Módszertani megnyitójában a jelen lévő országos parancsnok, Székely János tábornok a következőkkel kezdte:

> „Fontosnak tartom, mert történelmi pillanat ez életünkben, jelentős változást hoz az állampolgárok életében és a külpolitikai megítélésben. Az 1966–70 között telepített elektromos jelzőrendszer technikailag és műszakilag is kiszolgálta magát, megérett a lebontásra."[24]

[20] MNL 288.f 5/1054.öe. 5-7.

[21] 1989. február 13-án, hétfőn délben a soproni Lövér Szállóban Németh Miklós találkozott Franz Vranitzky osztrák kancellárral. A délutáni eszmecserén Németh Miklós bejelentette, hogy Magyarország az osztrák határon lévő műszaki zárat – a szükséges műszaki és szervezési feladatok megoldásával – 1991-ig fel kívánja számolni. A kormányfők megállapodtak, hogy lépéseket tesznek a magyar–osztrák határforgalom gyorsítására, és ezzel kapcsolatban szó volt öt határátkelőhely létrehozásáról, illetve bővítéséről. Forrás: MTI 1989.

[22] Interjú Németh Miklóssal.

[23] Sallai (2012): i. m. 333.

[24] *Határőr* (1989), 18. sz. 2.

A módszertani rendezvény után a határőrség felkészült az 1989. május 2-ai hegyeshalomi „nagy bontásra”. A nemzetközi politikai életben is jelentősnek számító lépést valószínűleg óvatosságból[25] testálták a törzsfőnökre, és ha véletlenül rosszul sült volna el, akkor rajta lehetett volna számonkérni. Hegyeshalomban a tanácsháza nagytermében ilyen körülmények között tartották a sajtótájékoztatót, amelyet Nováky ezredes a következő gondolatokkal vezetett fel: „Az elmúlt negyven esztendőben a harmadik műszaki határzár, vagy ahogy tőlünk Nyugatra azt oly sokszor nevezték, a vasfüggöny, műszakilag, erkölcsileg, és politikailag elavult.”[26] Majd a további általános történeti felvezetés után felsorolta a lehetőségeket, és közölte a megoldást, a jelzőrendszer lebontását és a nyomsáv megszüntetését.

Összegzés

A „nagy bontás” jelentőségét a későbbiekben személyesen is megismert Joachim Jauer, a *ZDF* tudósítója szavaival illusztrálom, és egyben zárom tanulmányomat: „Ma itt, ezen a ponton ért véget a negyvenéves Európa kelet–nyugati megosztottsága. Beláthatatlan következményekkel járhat Európa, az NSZK, de különösen az NDK számára.”

Felhasznált irodalom

Belügyminisztérium Határőrség Országos Parancsnokának 0001/1985. sz. körlevele a román állampolgárokkal kapcsolatos eljárásokra. Budapest, 1985. július 9. Magyar Nemzeti Levéltár. Határőrségi iratok. 1988. XIX-B-10. 22. doboz

Földes György: *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés 1956–1989.* Budapest, Napvilág, 2007. 354.

Sallai János: *Egy idejét múlt korszak lenyomata. A vasfüggöny története.* Budapest, Hanns Seidel Alapítvány, 2012. Online: www.bm-tt.hu/assets/letolt/konyvjelzo/AVasfuggonytortenetehudeeng.pdf

Sallai János: A változások kezdete, az erdélyi magyarok kiengedése a nyugati határon 1985-től. *Nemzetbiztonsági Szemle,* 7. (2019), 3. 70–80. Online: https://folyoirat.ludovika.hu/index.php/nbsz/article/view/1335

Szalontai János: *Tanulmányok a magyar határőrizet történetéből. A magyar–osztrák közös államhatár kialakulásának és a határkapcsolatok fejlődésének története az első világháborút követő évektől 1980-ig.* Budapest, [k. n.], 1985.

[25] Interjú Nováky Balázzsal.
[26] *Határőr* (1989), 19. sz. 2.

Vákát

Fricz Tamás

Tervezettség és spontaneitás – Ki irányította a közép-európai rendszerváltásokat?

Bevezetés

Amikor a közép-európai rendszerváltást, a kommunista diktatúrából a demokráciába való átmenetet tesszük mérlegre harminc évvel az események után, akkor fel kell tennünk a kérdést: ki és kik irányították a rendszerváltást? Milyen politikai és ideológiai erők szándéka érvényesült elsősorban, kik szorultak háttérbe, kik voltak csak látszólag meghatározó szerepben? Egyáltalán, mennyiben volt tervezett a folyamat, illetve mennyiben határozták meg az átmenetet nem várt, spontán események és hatások?

A történelemben harminc év szinte csak egy pillanatnak számít, ezért világos, egyértelmű és cáfolhatatlan képet még ma sem kaphatunk sem a magyar, sem a közép- és kelet-európai átalakulásokról. Ám az ilyen látványos, forradalmi tartalmú eseményekre különösen igaz, hogy számos politikai aktor bonyolult egymásra hatásának eredményeként alakult ki az, amit ma rendszerváltásnak és demokratizációnak nevezünk. Ebben az összetett folyamatban sokan valóban a kezükben tartották az események irányítását, mások csak azt hitték, hogy a kezükben tartják, szintén mások pedig csak szerettek volna beavatkozni a viszonyok alakulásába, míg másokat egyszerűen kiszorítottak a pályáról.

Arra keresek választ, hogy kik voltak a legfőbb szereplők a rendszerváltás során a nemzetközi és a hazai porondon, mennyire tudták megvalósítani a céljaikat, és végül ezek eredőjeként milyen új rendszer jött létre a régióban és főleg Magyarországon. A magyar – de a lengyel, észt, csehszlovák, keletnémet stb. – rendszerváltás nem érthető meg önmagában, csak a nemzetközi, globális, geopolitikai folyamatok összefüggésében, ezért először a nemzetközi szereplőkre vessünk pillantást.

Nemzetközi háttér

Nemzetközi összefüggésben az átmenetet megelőző években négy fontos szereplőt érdemes megemlíteni: az Amerikai Egyesült Államokat, a Szovjetuniót, az európai nagyhatalmak politikai elitjét és a nemzetek felett működő, globális pénzügyi-gazdasági elitet. A hidegháború, a két világrend közötti versengésben az 1980-ban elnökké választott Ronald Reagan megjelenése jelentette a fordulatot; az általa irányított politikai adminisztráció elhatározta, hogy legyőzi a „Gonosz Birodalmát”, azaz a két nagyhatalom közötti versenyt a végsőkig fokozva térdre kényszeríti a Szovjetuniót, s vele együtt a kommunizmust. Ennek érdekében átfogó tervet dolgoztak ki, amivel, megkezdve a „csillagok háborúját”, olyan fegyverkezési versenyre kényszerítették a kommunista birodalmat, amelyet az – gyengülő gazdasági ereje folytán – nem bírhatott ki.

https://doi.org/10.36250/00983_24

A másik oldalon, éppen a belső erodálódás következtében, 1985-ben Mihail Gorbacsovot választották meg pártfőtitkárnak, aki a rendszer átfogó reformját hirdette meg a glasznoszty és peresztrojka révén, s ki akart szállni a fegyverkezési versenyből is. Az általa elindított folyamatok azonban túlléptek rajta, a palackból kiengedte a szellemet, s már nem pusztán reformok, hanem a rendszer teljes átalakítása került napirendre. Mindez pedig természetes módon kihatott az úgynevezett csatlós államokra, a közép- és kelet-európai kommunista országokra is, létrejött, kialakult az a korszellem, amelyik immáron a kommunizmus megszüntetését, a demokratizációt és a piacgazdaság kiépítését tűzte ki célul.

Ellenzéki mozgalmak jöttek létre a csatlós országokban, először Lengyelországban, majd Magyarországon és utána máshol, többek között Kelet-Németországban is, s az 1980-as évek végére a folyamatok radikalizálódtak és visszafordíthatatlanná váltak. A közép- és kelet-európai ellenzék fellépése látványos és eredményes volt, azt azonban a tárgyilagosság kedvéért meg kell jegyezni, hogy az ellenzéki körök minden bátorsága és időnként hősiessége ellenére – ami nélkülözhetetlen volt az egyes országok forradalmi átalakulásához! – a Szovjetunió meggyengülése és végül szétesése nélkül a birodalom alá tartozó országok diktatúra alóli felszabadulása sem következett volna be. Ez azonban nem von le semmit azok érdemeiből, akik felléptek az elnyomó rendszerrel szemben.

Az 1980-as évek második felében lépnek be a képbe a következő szereplők, méghozzá a nyugat-európai nagyhatalmak. A jelenlegi tudásunk, a rendelkezésre álló források alapján kijelenthető, hogy a nyugat-európai vezetőket váratlanul érte a közép- és kelet-európai változások mélysége és radikalitása, és nem is voltak erre felkészülve, reakcióik ennek megfelelően kimértek és óvatosak voltak. Különösen az aggasztotta Margaret Thachert és Francois Mitterrand-t, hogy a keletnémet tartományok demokratizációjával létrejöhet az új német egység, az újraegyesülés, már csak azért is, mert számukra az európai színtéren a valóságos és igazi konkurenciát mindig is Németország jelentette, különös tekintettel a 20. század két részben lejátszódó világháborújára. Nem akarták igazán, hogy Németország újra túlzottan megerősödjön, s attól is tartottak, hogy a két világrend jól megszokott és bejáratott egymás mellett élése, amelyben ők testesítik meg a haladó és progresszív oldalt, egyszer csak összeomlik, és ők arra kényszerülnek, hogy immáron ne csak gazdaságilag kizsigereljék, hitelekkel függő helyzetbe hozzák, hanem politikailag és gazdaságilag támogassák a demokratizálódó és kapitalizálódó kelet-európai országokat.

Éppen ezért a nyugat-európai vezetők csak ímmel-ámmal támogatták a rendszerváltás folyamatát, ám nem ők fújták a passzátszelet, hanem az Amerikai Egyesült Államok mint győztes hatalom és a Gorbacsov vezette Szovjetunió mint vesztes fél, aki elfogadja a változásokat, s nem gördít akadályt a német egység elé sem. Helmut Kohl történelmi érdeme, hogy nem a kétkedő nyugat-európai hatalmak mellé állt, hanem a német újraegyesülést támogatta és ezzel egyengette a békés demokratizáció útját a közép- és kelet-európai régióban.

Van azonban még egy szereplő a porondon, amelyiknek az akarata a leginkább érvényesült e rendszerváltások folyamatában. Ez a nemzetek felett működő, globális pénzügyi-gazdasági elit, amely óriási lehetőséget látott a régió átalakulásában, a helyi

piacgazdaságok létrejöttében. Ez a szuperelit a világ összvagyonának brutálisan nagy részét birtokolja (lásd az Oxfam, a Tax Justice Network és más szervezetek adatait), és az 1970-es évektől kezdve fokról fokra globálissá tette a pénzügyi folyamatokat, s törölte-töröltette el a pénzmozgások útjában álló nemzetállami korlátokat, vámokat, árfolyam-korlátozásokat, az államok piacvédő intézkedéseit stb. A Szovjetunió összeomlásával, a Fukuyama által megénekelt történelem végével, a liberális demokráciák végső győzelmével viszont elérkezettnek látta az időt ahhoz, hogy pénzügyi uralmát és profitszerző tevékenységét kiterjessze a kelet- és közép-európai geopolitikai térségre is, s valóban globálissá tegye az általa irányított piacgazdaságot.

Ennek érdekében afféle deep state-ként, mélyállamként támogatta és finanszírozta az Egyesült Államokat a Gonosz Birodalmának legyőzésében, 1989-ben pedig megszületett a washingtoni konszenzus, amelyben meghirdették a liberalizáció-privatizáció-dereguláció hármas jelszavát, ezzel mintegy irányt szabtak annak, hogy a felszabaduló közép- és kelet-európai országokban, illetve a felbomló Szovjetunióban milyen típusú demokráciára és piacgazdaságra van szükség. Ez két dolgot jelentett. Egyfelől a hayeki és friedmani elvekre épülő, neoliberális gazdaságfilozófiát, amelyben minden a piac, és semmi az állam, elsődleges cél az állami vagyon privatizálása és a szabadpiaci folyamatok érvényre juttatása. Magyarul mondva: a szabaddá váló országok korlátlan kirablása. Másfelől, az állam legyengítése által is a nemzeti határok feloldása, a nemzetállami szuverenitás megszüntetése, amelyek útjában állnak a globális piac profitorientált célkitűzéseinek. Ebben a körben a globális elit kiemelt szereplőjévé vált Soros György, aki a Karl Poppertől kölcsönzött nyílt társadalom elméletével éppen a nemzetek, nemzetállamok és határok megszüntetését („no nations, no borders") tűzte ki célul, nem kis mértékben a piaci haszonszerzés által vezérelve. A közép-európai országok úgy jutottak el a rendszerváltás pillanatához, hogy a globális elit által elterjesztett, s a fősodratúvá vált liberális hálózatok által átvett eszméket kapták normaként, elvárásként. A várva várt jóléti, szociális állam helyett privatizációt és a piac uralmát, az általában vett demokrácia helyett liberális demokráciát, s a hagyományos, részben megőrzött keresztény kultúra helyett multikulturalizmust. Az őket segítő, támogató nyugati hatalmak, illetve mögöttük a globális pénzügyi hatalom ezt várta el az új, demokratikus vezetőktől, kormányzatoktól, ehhez nyújtott segítséget, s aki ettől az iránytól merészelt eltérni, azt brutális módon gátolták, korlátozták, szankcionálták – már akkor is. Ez ugyanúgy érvényes volt a bukott Szovjetunió romjain újra létrejött Oroszországban (lásd Jelcin pokoljárását), mint Lengyelországban, a balti államokban, illetve Magyarországon. Nem a romantika vezette tehát sem a nyugati hatalmakat, sem a globális tőkét, nem akartak ők semmit jóvá tenni és nem akartak senkitől utólag elnézést kérni. Ellenkezőleg: azokkal a posztkommunista, volt pártállami politikusokkal és pártokkal értették meg magukat a legjobban, akik a hagyományos kommunista reflexek szerint Moszkva után most az új nagyhatalmaknak és az uniónak hódoltak be, s akik eltökélt hívei voltak akkor is és ma is a – már nem annyira proletár – internacionalizmusnak, ami jól összeegyeztethető volt már akkor és most is a liberális globalizmussal és kozmopolitizmussal. Az eleve globalista liberális ellenzéki erőkkel – mint Magyarországon az SZDSZ-szel – pedig csípőből, zsigeri módon megtalálták a közös hangot, s az volt számukra a legcsodálatosabb forgatókönyv,

ha a posztkommunisták és a globalista liberálisok szövetkeztek egymással az állami vagyon kiárusítására és a nemzeti szuverenitás megszüntetésére.

Az irányítók és Magyarország

Ha most harminc évet ugrunk, akkor, mint jól látjuk, nem változott semmi. Nyugaton a helyzet változatlan – mondhatnánk Remarque-val együtt, kissé kesernyésen. De térjünk át ezek után Magyarországra, s a fentiek fényében tekintsük át a magyar rendszerváltás sajátos vonásait. A kérdés ugyanaz, mint fent, a nemzetközi viszonyokat illetően: kik irányították a folyamatokat, kik szorultak háttérbe, kit mostak le a pályáról, illetve mennyire volt tervezett, s mennyire spontán a magyar átmenet?

A nemzetközi szereplők közül a legbefolyásosabb kétségtelenül a globális pénzügyi elit és az euroatlanti nagyhatalmak voltak. Az utóbbiakat elsősorban az a megfontolás vezette – mint említettem, mindenféle erkölcsi vagy érzelmi megfontolás nélkül –, hogy olyan politikai erők kerüljenek hatalomra Magyarországon az első szabad választásokon, akik az ő, a régióban és Magyarországon meglévő geopolitikai befolyásukat nem kérdőjelezik meg, sem a politikában, sem az ideológiában, sem a gazdaságban, sem a kultúrában. Választott politikai vezetők lévén, glaszékesztyűben dolgoztak, látszólag nem erőszakoskodtak, csak indirekt módon próbáltak befolyást gyakorolni az ellenzéki pártokra, majd később az Antall-kormányra. (Ennek egy kicsit tán naiv megnyilvánulása volt az, amikor Helmut Kohl arra kérte Antallt, hogy hagyja meg a külügyminiszteri pozíciójában a valahai pufajkás kommunista Horn Gyulát, nyilván nem érzékelvén, hogy ez a kérése az 56-os forradalmat szentként tisztelő demokraták számára valóban elképesztő javaslat volt.)

Ennél sokkal erőteljesebb, sőt agresszívabb eszközöket alkalmazott a globális pénzügyi elit a céljai elérése érdekében. Köztudott, hogy Magyarország (Lengyelországgal együtt) óriási külföldi adósságállománnyal rendelkezett, s az ettől való megszabadulás az egyik alapfeltétele volt a gazdasági konszolidációnak Magyarországon (akárcsak Trianon után). Volt is akarat és szándék erre: Alfred Herrhausen, a Deutsche Bank elnöke, egyben Kohl gazdasági főtanácsadója kidolgozott egy konszolidációs pénzügyi programot a két ország és a térség számára, különös tekintettel a külföldi adósságállomány kezelésére. Az ő megközelítése nem érdekalapú, hanem erkölcsi volt, abból indult ki, hogy a Nyugat felelősséggel tartozik a kommunizmus alatt negyven évig vergődő országokkal szemben. Herrhausen terveit 1989 őszén a Valutaalap és a Világbank elé terjesztette, ám a tény az, hogy Herrhausent 1989 decemberében Frankfurtban a kocsijában felrobbantották. Ez véget vetett az értékalapú megközelítésnek, a globális pénzügyi elit félresöpörte a Herrhausen-féle elképzeléseket, s abból indult ki, hogy Magyarország adósságállományát nem szabad sem átütemezni, s főleg nem elengedni. Miért? Mert így lehet a legjobban fenntartani Magyarország pénzügyi és ezáltal politikai függőségét, kiszolgáltatottságát, s abbéli kényszerhelyzetét, hogy az adósság-visszafizetés, a válságkezelés érdekében privatizálja az állami, nemzeti vagyont, a stratégiailag fontos ágazatokat, továbbá megszorításokat vezessen be, emelje az adókat, korlátok nélkül

engedje be az országba a multicégeket és pénzintézeteket és így tovább. Igaz, Soros György – szokásához híven – afféle partizánakcióval próbálkozott: azzal a javaslattal állt elő, hogy ha az ő és Andrew Sarlós kezébe adja a kormány a stratégiai szempontból meghatározó állami cégeket, akkor cserébe elintézi a globális elitnél az adósságállomány átütemezését vagy elengedését. A visszautasíthatatlannak tűnő ajánlatnak Antall József magyar miniszterelnök bátran ellenállt, teljesen indokoltan.

Tény azonban, hogy a globális pénzügyi guruk világosan megüzenték az Antall-kormánynak, hogy az adósság átütemezéséről nem lehet beszélni, azt még felvetni sem szabad, mert ez komoly pénzügyi szankciókkal, indirekt beavatkozásokkal, a magyar pénzügyi és gazdasági helyzet összeomlásával járhatna együtt. (Egyes, eléggé el nem ítélhető vélekedések szerint még bizonyos szabadkőműves páholyok is részt vettek a kormány – mondjuk így – helyreigazításában.) Ezen túl pedig a globális hálózat azt is elérte, hogy a számukra kedves, mert neoliberális és globalista nézeteket valló, de ellenzékbe kerülő SZDSZ-szel a kormánynak egyfajta sajátos paktumot kellett kötnie. Innentől kezdve pedig azt mondhatjuk, hogy az első szabadon választott kormány nem volt teljesen szabad, helyette inkább „gúzsba kötve táncolt". A globális pénzügyi elit, amelyet senki soha nem választott meg, és semmilyen választó előtt nem kellett elszámolnia semmiről, nem válogatott az eszközökben céljai elérése érdekében. Azt mondhatjuk tehát, hogy ha valamelyik erőcsoport valóban tervezte és irányította a magyar rendszerváltást, az éppen a globális elit volt, akiknek a szándékaival a nyugati nagyhatalmak – néhány, előbb említett kivételtől eltekintve – nem mentek szembe, mert mindez az ő szándékaikat is tükrözte.

Belpolitikai szempontból három fontos csoportot kell kiemelnünk: a pártállami elitet, az ellenzéki pártokat, illetve a civil társadalmat, amely ekkor ébredezett és szervezett tüntetéseket az átmenet folyamán. Túl a nemzetközi befolyásokon, az országon belül kik irányították, tervezték a folyamatokat, s kik szorultak háttérbe? Abból kell kiindulnunk, hogy a pártállami elit már az 1970-es évek végétől kezdve bonyolult kapcsolatokat alakított ki a nyugat-európai nagyhatalmakkal, illetve a nemzetközi pénzügyi szervezetekkel. Megindult a lopakodó kapcsolattartás, felvettük az IMF-hiteleket 1982-ben, s az 1980-as évekre a szocializmusból egyre jobban kiábrándult, jól informált fiatalabb pártvezetők, technokrata szakemberek, vállalatvezetők fokozatosan felkészültek a rendszer átalakulására. Az 1980-as évek második felében pedig már tudatosan készültek a váltásra, s előkészítették hatalmuk átmentését a demokráciába és a piacgazdaságba. (Lásd társasági törvény, átalakulási törvény.) A spontán privatizáció révén a magánosított vállalatok egy részének az élére kerültek, immáron tulajdonosként, az ellenzéki pártok nagy részébe beküldték a titkosszolgálati embereiket, s az átmenet megkerülhetetlen tényezőjeként Nemzeti Kerekasztal-tárgyalásokra kényszerítették az ellenzéki pártokat, akik ebbe belementek, ám így kényszerpályára kerültek, ugyanis ezzel elismerték a rendszerváltás legitim tényezőjének a kommunista pártot és a nómenklatúrát. És itt álljunk meg egy pillanatra.

A magyar pártállami elit talán a közép- és kelet-európai posztkommunista pártok közül is a legelsőként és a leggyorsabban ismerte fel, hogy elkerülhetetlen folyamatok indultak el a régióban és a világban, amelynek nem lehet ellenállni, ellenkezőleg, pragmatikus politikusként az élére kell állni. Ennek az iránynak volt az egyik legügyesebb, vagy

inkább legpragmatikusabb képviselője maga Horn Gyula, aki már 1989 decemberében (!) arról beszélt egy gyűlésen, hogy idővel az országnak be kell lépnie a NATO-ba. (Jelen voltam: ez ott és akkor még ellenzéki füllel is elképesztő javaslatnak tűnt.) Az MSZMP tehát tudta, hogy mit akar, tudta, hogyan akarja magát megkerülhetetlenné tenni az átmenetben, hogy azután a demokráciában is meghatározó tényező maradjon. Beleszorította az ellenzéki pártokat egy tárgyalássorozatba, amelynek a végén megegyezés született, s ennek a következménye az, hogy még a pártállami parlament fogadta el az átalakulás sarkalatos törvényeit, s ekkor kiáltották ki a köztársaságot is. E tudatos és tervezett folyamat fontos, szimbolikus állomása volt 1989. június 16., Nagy Imre és társai újratemetése, amikor is az ellenzéki pártok azokkal együtt emlékeztek az áldozatokra, akiknek az elődei végezték ki Nagy Imrééket. Fájó, de ez a nap nem a megbékélés, hanem a pártállami elittel való kiegyezés napja volt, ami számomra egyértelműen negatív szimbólum. Sokkal inkább lehetne szimbólum egy (két évvel és) három nappal későbbi esemény, június 19-e, hiszen 1991-ben ezen a napon hagyta el az utolsó szovjet katona Magyarországot, tehát ekkor váltunk újra szuverén, szabad nemzetté. Erre kellene elsősorban emlékeznünk, ebből kell merítenünk, s tény, hogy 2010 óta az Orbán-kormány a június 19-ei szimbólumból merít, amikor következetesen és hatékonyan védi a nemzeti érdekeket és a nemzeti szuverenitást.

A pártok szerepe

Itt térnék át az ellenzéki pártokra: amíg a pártállami elit nagyjából elérte azt, amit akart a rendszerváltás során, addig az ellenzéki pártokról ez csak részben mondható el. Az SZDSZ ugyan eleve nem gondolta komolyan a pártállami elittel való szakítást és az elszámoltatást, viszont a nemzeti, konzervatív pártok abból indultak ki, hogy az új rendszert, a demokráciát meg kell tisztítani a régi rend elitjétől, mert különben nincs erkölcsi megújulás, nincs igazi cezúra diktatúra és demokrácia között, s nem szabadulunk meg egy pártállami mentalitástól, ami a későbbiekben is gátolni fogja a nemzeti érdekérvényesítést és a nemzeti szuverenitást, a nemzeti minimum létrejöttét mindenkori kormány és ellenzék között. (Meg is fogalmazódott a cél 1990-ben: „Tavaszi Nagytakarítás!") Meggyőződésem, hogy az ellenzék – tisztelet a kivételnek – túlságosan is belebonyolódott a pártállami elittel való alkudozásba, másképpen fogalmazva, túlságosan is felfelé figyelt és nem lefelé, a társadalom felé. Elit tárgyalt elittel, s közben elhanyagolták azt az erőt, ami az utcán, a tüntetéseken megmutatkozott.

Minden ellenkező híreszteléssel szemben a társadalom a rendszerváltás mögé állt, amit 1988-ban és 1989-ben látványos demonstrációk bizonyítottak, például az 1988. március 15-ei és 1989. március 15-ei. Mint ezeknek az eseményeknek a személyes résztvevője, bátran mondhatom, hogy a társadalom jelentős és aktív része a demokratizáció mögött állt, és valóságos elszámoltatást, történelmi igazságtételt, lusztrációt akart. Ha ezek a tömegek pozitív visszajelzéseket kapnak az ellenzéki pártoktól, akkor további társadalmi, alulról jövő nyomást tudtak volna helyezni a pártállami hatalomra, nem engedvén, hogy Horn Gyuláék és társaik rossz kompromisszumokba kényszerítsék bele többek

között az MDF-et és a hatalomra kerülő Antall-kormányt. Miként az történt például Kelet-Németországban Drezdában, Berlinben, Lipcsében, Csehországban a Vencel téren és a balti államokban. Sajnos azonban az ellenzéki pártok vezetői elhitették magukkal, hogy 1989 tavaszától már csak nekik van dolguk a rendszerváltással, és a tömegeknek nem. Ez szerintem történelmi hiba volt, fenntartása egy kevésbé szerencsés hagyományunknak, amelyben a politikai folyamatok során nem osztanak lapot a civil társadalomnak, a népakaratnak. Holott 1956 megmutatta, hogy csodákra képes a nép, s erre képes lett volna 1989-ben is, ha például az ellenzéki pártok az élére állnak a tömegeknek. Nem ez történt, hanem az ellenkezője, ennélfogva pedig a magyar rendszerváltás nem vált társadalmi forradalommá, hanem elitforradalom, vagy inkább elitegyezkedés maradt – felemás eredményekkel. Nos, ezen a paradigmán fordított nagyot a 2010 után elkezdődött korszak, amely joggal nevezhető második rendszerváltásnak.

Az a megállapításom tehát, hogy többek között azért nem történt lusztráció, történelmi igazságtétel és elitcsere 1990 után Magyarországon, mert a meghatározó ellenzéki elitcsoportok – az MDF és az SZDSZ is – így vagy úgy, de túl közel kerültek a pártállami elithez, s ebből rossz megegyezések és rossz alkuk születhettek a háttérben. Mindebből pedig egyenesen következik, hogy az Antall-kormány mérlege erősen felemás: kiépítette a parlamentáris demokráciát és a jogállamot, létrejött a demokrácia intézményrendszere, viszont nem építette le a posztkommunizmust, s hagyta, hogy a diktatúra emberei velünk maradjanak, és tovább rombolják a politikai légkört. Nem csináltak történelmi igazságtételt és lusztrációt, holott módjuk lett volna rá. És ez az Antall-kormány – és mondjuk ki, személyesen Antall József – súlyos történelmi felelőssége, aminek máig ható negatív következményei vannak.

Összegzés

A magyar politikai szereplők közül a pártállami elit sok tekintetben sikeresen megtervezte és irányította az átmenetet az első szabad választásokig, utána pedig meg tudta akadályozni – persze nem csak rajta múlott –, hogy az intézményi váltást személyi váltások is kövessék, és megtisztuljon az új rendszer. Az ellenzéki pártok közül a globalista-kozmopolita SZDSZ, amelynek az antikommunizmusa eleve hazugság volt, elérte céljait azzal, hogy nemzetközi-globális erők segítségével az Antall-kormány hatalmát korlátozza, s 1994-ben a posztkommunistákkal kormányra kerüljön. A nemzeti-konzervatív pártok s az Antall-kormány kevéssé tudta megközelíteni kitűzött céljait, túl sok kompromisszumra kényszerült, és ez korlátozta az eredményességét; az átvilágítás („lusztráció") elmaradása mellett a spontán privatizáció nemzeti vagyont elrabló folyamatát sem tudták megállítani. Jó szándékuk vitathatatlan, viszont túlzott jóhiszeműségük és tehetetlenségük is az.

Az a szereplő, amelyik a partvonalon kívülre került, ami nem játszott szerepet, az a civil társadalom és a népakarat. Segítséget nem igazán kapott, céljait nem érte el, igazából pusztán nézőjévé vált a rendszerváltásnak – de nem feltétlenül a saját hibájából. Meggyőződésem, hogy a második rendszerváltás sikerének egyik záloga, hogy

az új korszakban végre a népakaratnak is lapot osztanak – és ennek már hála istennek látszanak a jelei. Maradjon is így!

Ajánlott irodalom

Angelusz Róbert – Tardos Róbert: A kapcsolathálózati erőforrások átrendeződésének tendenciái a kilencvenes években. In Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György: *Társadalmi riport.* Budapest, TÁRKI, 1998. 237–256.

Angelusz Róbert – Tardos Róbert: A kapcsolathálózat szemlélet a társadalom- és politikatudományban. *Politikatudományi Szemle,* 18. (2009), 2. 29–57.

Barabási Albert-László: *Behálózva. A hálózatok új tudománya.* Budapest, Libri, 2020.

Bloom, Peter – Carl Rhodes: *CEO-társadalom. Vállalati hatalomátvétel a mindennapi életben.* Budapest, Pallas Athéné, 2019.

Castells, Manuel: *Az évezred vége – Az információ kora.* Budapest, Gondolat, 2007.

Ferguson, Niall: *A tér és a torony. Hálózatok, hierarchiák és harc a globális hatalomért.* Budapest, Scolar, 2020.

Fricz Tamás: Soros úr, az erkölcsöt nem pénzért veszik. *Magyar Nemzet,* 2020. december 28. Online: https://magyarnemzet.hu/fricz-tamas-blogja-all/soros-ur-az-erkolcsot-nem-penzert-veszik-9152936/

Gajduschek György: Informális politikai szereplők a döntéshozatalban. *Politikatudományi Szemle,* 18. (2009), 2. 58–80.

Granovetter, Mark: A gyenge kötések ereje. In Angelusz Róbert – Tardos Róbert (szerk.): Társadalmak rejtett hálózata. Budapest, Közvéleménykutató Intézet, 1991. 371–400. Eredeti megjelenés helye: The Strenght of Weak Ties. *American Journal of Sociology,* 78. (1973), 6. 1360–1380.

Hernádi Zsuzsa: Olasz–osztrák balraát. *Demokrata,* 2019. szeptember 20. Online: https://demokrata.hu/vilag/olasz-osztrak-balraat-162382/

Kertész János – Vicsek Tamás: Komplex hálózatok a természetben és a társadalomban. *Magyar Tudomány,* (2006), 5. 558–564.

Koponya és Csontok. *Fókusz.info,* 2011. október 1. Online: www.fokusz.info/index.php?cid=1862959364&aid=1322025699

Kulin Ferenc: *A paktum-fantom. Az MDF–SZDSZ pártközi megállapodás és világpolitikai háttere.* Budapest, Magyar Napló – Veritas Történetkutató Intézet, 2016.

Philips, Peter: *Giants. The Global Power Elite.* New York – London, Seven Stories Press, 2018.

Pokol Béla: *Globális uralmi rend.* 2. kötet. Budapest, Kairosz, 2008.

Rothkopf, David: *Superclass. The Global Power Elite and the World they are Making.* London, Farrar, Straus and Giroux, 2008.

Simon János: *Globalizáció és nemzet. Ahogyan az emberek látják.* Budapest, CEPoliti–L'Harmattan, 2015.

Simon János (szerk.): *Globalizáció, regionalizáció és nemzetállamiság. Tanulmányok a nemzetközi kapcsolatok és az újkori történelem tárgyköréből.* Budapest, L'Harmattan, 2016.

Szántó Zoltán – Tóth István György: *A társadalmi hálózatok elemzése.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993.

Szabó Máté

Civil társadalom a demokratikus átmenet, a konszolidáció és a hibridizáció időszakában

A globális, a regionális és a magyar fejlődés kölcsönhatásai

Thomas Carothers, a „demokrácia támogatásának" *(democracy promotion)*[1] egyik klaszszikusa a három fő támogatási terület egyikeként írja le a civil társadalom fejlesztését és támogatását a demokratizálódás folyamatának részeként. Ezek a következők:

- Politikai intézmények és folyamatok fejlesztése. Elsődlegesen politikai pluralizmus, választások, pártok, ugyanakkor alapítványok és a civil szervezetek szabad alapítása és működtetése.
- Az állami intézményrendszer fejlesztése, reformja, a centralizált rendszerek fellazítása, a végrehajtás a képviselet, a bíráskodás és a helyi önkormányzatok és a társadalmi érdekszervezetek területén.
- A civil társadalom olyan ágenseinek a közvetlen támogatása, mint a közhasznú NGO-k, a szabad nyilvánosság, az érdekszerveződések és az állampolgári nevelés.

Carothers úgy véli, hogy mindezeken a területeken a demokráciafejlesztés kiindulópontjaként szolgáló, saját tapasztalataikkal is példát mutató posztkommunista országokban jelentős szervezeti fejlődés és az erőforrások jelentős mobilizálása történt az elmúlt évtizedekben, de a kudarcok és a gátló tényezők egész sora is jelentkezett. Sőt megjelentek az új autoritarizmus és a hibrid rendszerek trendjei, amelyek egyaránt egy sor megoldandó dilemmát vetnek föl a globális demokrácia és a civil társadalom fejlődése szempontjából. Ezek a folyamatos tanulás, a tapasztalatok kumulálása és a társadalmi-gazdasági fejlesztéssel való kapcsolatrendszer elmélyítése révén dolgozhatók fel, véli a szerző. A civil társadalmi fejlesztési programok tapasztalataként említi a fővároscentrikus, elit-NGO-k, s az itt kialakuló NGO-elitek problémáját, amely elszakad a civil társadalom *grass-roots* alapjaitól, és a nemzetközi-globális segélyezés függvényévé és kizárólagos forráselosztójává válva hatalmi pozíciókat épít ki a demokratizálódási program árnyékában a felülről és kívülről jövő segélyelosztással. Nem ismeretlen problémák ezek a posztkommunista demokráciákban, ahol ezeket felhasználhatja kritikájának és önmagának igazolására akár az etatista-izolacionista beavatkozás is (például Soros támogatta szervezetek mint bűnbakok).

[1] Thomas Carothers: Democracy Aid at 25. Time to Choose. *Journal of Democracy,* 26. (2015), 1. 59–73.

https://doi.org/10.36250/00983_25

A 21. században Európában a kifáradt és túlterhelt jóléti demokráciák mellett, illetve azokkal szemben hatalmi centrumokká növekvő új típusú autoriter és hibrid rezsimek[2] emelkednek fel, amelyek sikerrel képesek a demokratizálódási folyamatokkal felvenni a versenyt saját modelljeik fenntartásában és fejlesztésében. Az új autoritarizmus mibenléte maga is a viszonylag új vizsgálati, kutatási terület határainak és korlátainak problémáját veti fel. A hagyományos autoritarizmuskoncepciót Juan Linz Franco-rezsimről adott elemzése testesíti meg.[3] Ehhez képest az „új" autoriterek sokkal kompetitívebbek a belpolitikában, részben részlegesen szabad választásokat tesznek lehetővé *(free but not fair),* de hegemón pártrendszerük van, félig-meddig, korlátozottan pluralisták, a demokrácia minimális kritériumainak valamennyire megfelelő állapotokból indulnak el bizonyos szempontokból az autoriter irányba.

A hibridizáció, a minimáldemokrácia és az új autoritarizmus közötti utakon kialakuló kevert, „hibrid", az autoritarizmust és a minimáldemokráciát ötvöző politikairendszer-típusok elnevezései változatosak aszerint, hogy a demokrácia modelljeitől mennyire eltérő irányú „úton vannak". Több dimenzióban rugaszkodhatnak el a „minimáldemokrácia" alapfeltételeitől, így a piacgazdaság, az emberi jogok és a jogállamiság, a pártatlan bürokrácia, a szabad politikai verseny vagy a civil társadalom szabadsága vonatkozásában, mind egyszerre, mind külön-külön, eltérő mértékben. A minimáldemokrácia feltételeitől eltérő mivoltuk alakítja ki a kevert, keresztezett formát, a „hibridet".

A külpolitikában egyáltalán nem izolacionisták, hanem ugyancsak kompetitív módon vesznek részt a globális és regionális politikában, igyekeznek saját önálló értékeiket, meritumaikat, érdemeiket a nemzetközi politika és gazdaság színterén érvényesíteni erőforrásaik függvényében. Emellett az erős politikai vezetők, a hegemón pártrendszerek, a zárt ideológiák felé hajló tendenciák jellemzik őket. Az új autoritarizmus és a hibrid rezsimek koncepciója elméletileg vitatott, még távolról sem kiforrott, de több posztkommunista országgal együtt Magyarország, legalábbis az „Orbán-rezsim" gyakori hivatkozási alap ebben a demokratikus fejlődés eltorzulásáról folytatott vitában.[4]

A posztkommunista civil társadalmakkal kapcsolatos differenciált szemlélet a régiót alrégiókra bontja, és vitatkozik azzal a szemléletmóddal, hogy harminc év elteltével

[2] Leonardo Morlino: Are There Hybrid Regimes? *European Political Science Review,* 1. (2009), 2. 273–296.

[3] Juan José Linz: *Ein autoritäres Regime. Der Fall Spanien*. Potsdam, PTB, 2011; Juan José Linz: *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. Boulder–London, Lynne Rienner, 2000. 159–263.

[4] András Bozóki: Broken Democracy, Predatory State, and Nationalist Populism. In Péter Krasztev – Jon Van Til (szerk.): *The Hungarian Patient, Social Opposition to an Illiberal Democracy.* Budapest – New York, Central European University Press, 2015. 3–37; Peter Krasztev: Social Responses to the „Hybridization" of the Political System. The Case of Hungary in the Central and Eastern European Context. In Péter Krasztev – Jon Van Til (szerk.): *The Hungarian Patient, Social Opposition to an Illiberal Democracy.* Budapest – New York, Central European University Press, 2015. 167–181; Balázs Jarábik: From Belarus to Hungary. Lessons from a Traditionalist Revolution. In Péter Krasztev – Jon Van Til (szerk.): *The Hungarian Patient, Social Opposition to an Illiberal Democracy.* Budapest – New York, Central European University Press, 2015. 319–345; János Kornai: Hungary's U-Turn Retreating from Democracy. *Journal of Democracy,* 26. (2015), 3. 34–49; Körösényi András: *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után.* Budapest, Osiris – MTA TK, 2015; Bozóki András: Hatalmi rendszerek és befolyás. *Mozgó Világ,* (2015), 11. 3–21.

a nagyjából az 1980-as évek végén és az 1990-es évek elején demokratizálódó és liberalizálódó régiót egy kalap alá lehetne venni.[5] Grzegorz Ekiert például több alrégiót különít el, amelyek közül Magyarország a közép-európai új EU- és NATO-tag tagállamok között, hogy úgy mondjam „dobogós helyen kezdett" a rendszerváltáskor, és sokáig kétség sem fért a liberális demokráciák közé tartozásához.

A posztkommunista új demokráciákat összehasonlító Bertelsmann-demokráciaindex[6] Magyarország esetében kezdettől fogva felhívta a figyelmet arra, hogy a demokratizálódás és a liberalizálódás nagyon jó kiinduló feltételrendszere ellenére fejlődésének menedzselése és a vezetés messze az egyébként elvárható szint alatt maradt, és e tekintetben sokkal rosszabb feltételekkel induló más államok hamar megelőzték országunkat. Ugyancsak régóta a tranzitológia „puzzle"-ja volt Magyarország a régi rendszer iránti vágy magas és az új demokrácia iránti elkötelezettség alacsony fokával, és főképpen ami a tényleges demokratikus politikai részvétel igen alacsony voltát illeti. Ezek az általános tendenciák mutatkoztak meg a magyar civil társadalom fejlődésében, Ekiert és Kubik kategória-rendszere szerint korporatista jellegű, felülről szervezett struktúra alakult ki – ahol a szervezeti pluralizálódás és a részvétel tendenciái általában alacsonyak voltak. Szervezeti síkon az etatizmus, a külföldi segélytől függés és a szerény grass-roots aktivitás voltak a magyar civil profil elemei más posztkommunista EU-tagállamokkal összevetve.[7]

Ami a tiltakozások dinamikáját illeti, Ekiert és Kubik a „viszálykodó, békétlen" *(contentious)* és a „beilleszkedő" *(accomodating)* típust különböztetik meg a posztkommunista tiltakozási kultúrában, ami szintén a civil aktivitás releváns része. Véleményem szerint azonban ilyen strukturális profilok hosszabb távon nem állandók. Gondoljunk csak a hosszabb történeti távlatban, a 17. században forradalmároknak tekintett angolokra és a jó alattvalóknak látott franciákra – száz év múlva fordult a kocka. Ma sokkal gyorsabbak a tiltakozási hullámok apályai és dagályai. Magyarországon – és másutt is – vannak „békétlen" periódusok és vannak inkább „beilleszkedők", illetve többnyire valamiféle sajátos keverék, „koktél" a jellemző.

Ekiert és Kubik tipológiájában ugyan nem szerepel a civil társadalmak nyitottsága a regionális és globális tendenciák vonatkozásában. De a magyar civil társadalom kifelé eléggé nyitott volt kezdettől fogva, akár közép-európai összehasonlításban is,[8] és éppen ezért nagyon érzékenyen érintik az új autoritarizmus és hibridizáció ama később ismertetett tendenciái, amelyek éppen a civil társadalmak külső regionális és globális kapcsolatrendszereit veszélyeztetik. Ezeket tekinti Sidney Tarrow a posztkommunista NGO-k

[5] Grzegorz Ekiert – Jan Kubik: Myths and Realities of Civil Society. *Journal of Democracy,* 25. (2014), 1. 46–58. Egy korábbi verziója magyarul: Grzegorz Ekiert – Roberto Foa: Mítosztól a valóságig: civil társadalom Közép- és Kelet-Európában. *Civil Szemle,* 8. (2011), 1. 90–119.

[6] Bertelsmann Stiftung (szerk.): *Bertelsmann Transformation Index 2006. Auf dem Weg zur marktwirtschaftlichen Demokratie.* Gütersloh, Bertelsmann Stiftung, 2005. 119–120.

[7] Máté Szabó – Eszter Márkus: Civil Society in Hungary. In Christian Schreier (szerk.): *25 Years After. Mapping Civil Society in the Visegrád Countries*. Stuttgart, Lucius & Lucius, 2015. 9–59.

[8] Szabó Máté: *Társadalmi mozgalmak és politikai tiltakozás*. Budapest, Rejtjel, 2001. 90–155; Szabó Máté (szerk.): *Globális civil társadalom?* Budapest, Villányi Úti Könyvek, 2000; Szabó Máté: Globális civil társadalom. *Civil Szemle,* 9. (2012), 2. 63–69.

és a civil társadalom „tranzakciós tőkéjének", amellyel az egyébként az országon belül viszonylag gyenge erőforráshelyzetüket a külkapcsolataik és globális hálóik révén fel tudják értékelni.[9] 2014-es írásukban Ekiert és Kubik ugyan a vége felé megemlítik azokat a válságtendenciákat, amelyek bizonyos területeken – utalhatnának akár Magyarország radikális jobboldalának gyors megerősödésére is – nagymérvű radikalizációt eredményeznek, de tipológiájukba nem építik bele ezt az ekkor már transzparens összefüggést sem, sem pedig a hibridizáció problémakörét, holott az új fejezetet nyit a posztkommunista civil társadalmakban – nem csak Magyarországon.

Ekiert másutt[10] abban látja Magyarország kiemelkedő szerepét az illiberális demokrácia felé sodródásban, hogy szerinte itt a gazdasági-társadalmi válságjelenségek, az ellensúly erejével nem rendelkező civil társadalom, az autoriter és etatista állampárti berendezkedés és pluralizmusellenesség veszélyes kombinációja alakult ki. Nem foglalkozik külön ezeknek a tényezőknek és tendenciáknak a civil társadalom fejlődését meghatározó hatásaival, de nyilvánvalóan megállapítható a magyar fejlődésre, illetve a globális és regionális fejlődésre vonatkozó elemzésekből, hogy azok hosszabb távon a civil társadalom megerősödését nem szolgálhatják. Főként a külső finanszírozásnak oly nagymértékben kitett jogvédő civil szektor sínyli meg a hibrid rendszerekben ellenük irányuló formális és informális nyomásgyakorlást, amely elszakítani igyekszik azokat a globális és regionális finanszírozási és egyéb támogatási forrásoktól. A belső támogatások politikailag orientált jellege pedig a rendszerkonform kezdeményezéseknek kedvez – és ez bevallott céljuk a hibrid rendszereknek.

Melyek a civilek oldaláról bevethető ellenstratégiák a hibridizációra? Csupán példálózva:

- a nyilvánosság és a diskurzus civil és politikai felhasználása,
- a nemzetközi és főként európai civil hálózatok és más együttműködések aktív folytatása,
- a legkülönbözőbb, a jogállamiság keretein belül maradó jogi és más típusú tiltakozó akcióformák,
- a fennálló jogi és intézményes keretek felhasználása a jog és igazságtalanság orvoslására.

A politikai nyomásgyakorlás és a hibridizáció ellen fellépő tiltakozó civil és politikai mozgalmak kampányai Magyarországon, főként Budapesten[11] mutatják, hogy van lehetőség a tiltakozásra, az új rezsim nem hagyományosan elnyomó – csak éppen erősen korlátozó. De az új állampárt ellenzéke többnyire megosztott, és civil ellenhatalom kiala-

[9] Sidney Tarrow – Tsveta Petrova: Transactional and Participatory Activism in the Emerging European Polity. The Puzzle of East Central Europe. *Comparative Political Studies,* 40. (2007), 1. 74–94.

[10] Grzegorz Ekiert: The Illiberal Challenge in Post-Communist Europe. *Taiwan Journal of Democracy,* 8. (2012), 2. 63–77.

[11] Krasztev Péter – Jon van Til (szerk.): *Tarka ellenállás*. Budapest, Napvilág, 2013; Mikecz Dániel: Új pártok, változó mozgalmak. In Boda Zsolt – Körösényi András (szerk.): *Van irány? Trendek a magyar politikában.* Budapest, MTA TK – PTI ÚMK, 2012. 65–83; Szabó Máté (szerk.): Új politika – új tiltakozás? *Replika,* 84. (2013), 3. 49–115; Szabó Máté: Az ellenzéki mozgalmak reneszánsza? *Civil Szemle,* 11. (2014), 2. 49–67.

kítása stabilan nem valószínű. Sőt, a globális tendenciák, a válságok és járványok sem kedvezőek a demokratizálódás és a globális civil társadalom szempontjából, a regionális európaiak a menekültválság és a terrorizmus, valamint a brexit hatására szintén nem azok, és így a posztkommunista EU-tagállamok, és köztük a visegrádi négyek sem mentesek a hibridizáció hatásaitól, csak éppen Magyarország politikájának harsányan provokáló stílusával leköti a régióra irányuló nemzetközi figyelmet.

A koronavírus-járvány fékezte és blokkolta a globális civil társadalom és a posztkommunista civil társadalmak demokratikus fejlődésének korábban egymást erősítő trendjeit. A globalizáció, az europaizáció és a demokratizálódás tendenciáit homogénen univerzalisztikusnak feltételezni, úgy tűnik, tévútnak, vagy akár utópiának bizonyult a koronavírus-járvány következményei és azok jelenlegi kezelése kapcsán. Világszerte kevés a szolidaritás, erősödik a fragmentáció és a partikularizmus, nyerők a populista szlogenek, a katonaállam militarizmusa. Emellett nyilván megvannak még azért a civil szolidaritás rogyadozó szigetei is, és vannak, lesznek majd hatékonyabb, kreatívabb civil útkeresések is.

Zygmunt Bauman,[12] aki inkább szkeptikus és kritikus volt a globalizációval szemben, elutasította annak tisztán progresszív értelmezését, de ugyancsak bírálta a globalizáció előtti világ illuzórikus keresésének *retrotópiáit.* Sok elképzelése aktuális ma a koronavírus-járvány válságos időszakában. Éppen azok a társadalmi intézmények, a házasság és család, a generációk kapcsolata, szomszédsági és munka-, valamint oktatási közösségek szakítópróbája a koronavírus-járvány, amelyek a modern és posztmodern társadalmi tendenciák sokfélesége révén ugyancsak a globalizált társadalmat jellemző flexibilis viszonyokra épültek át. Sőt a járvány még meg is sokszorozza ezek próbatételét, az intim szférában a korábban szintén nagymértékben csökkenő egymásrautaltság hirtelen és radikális megnövekedésével, a munkahelyi-iskolai-üzleti szférában a virtuális kapcsolatrendszer kizárólagossá válásával, az általában radikálisan megnövekedő társadalmi távolságtartással. Mind az intim szféra, mind a közösségi szféra védelmezőjévé és őrévé a mindenütt jelen való Leviathán, a militarizálódó bürokratikus államrend szinte korlátlan őrző-védő és eltartó funkciója emelkedik ki. A politikai rendszer közvetítő csatornái ebben a kihívásban meggyengülhetnek, a pártok, érdekszervezetek és az önkéntességen alapuló civil szervezetek helytállása a válságban nyitott kérdéssé válik az etatizmus kiterjedésével szemben. A kizárólagosan a közrend őrzését szolgáló, a Hobbes vizionálta Leviathán mellett megerősödik az új tribalizmus/törzsiség gondolatára épülő intenzív nacionalizmus. Ez Bauman szerint a globalizációra adott reaktív utópikus védekező reakciók, retrotópiák egyike, és ez a tendencia nagymértékben tápot kaphat a gondoskodó és védelmező állam mindenhatóságával összekapcsolódva.

A nemzetállamok funkcionális meggyengülésének korábban a globalizációval foglalkozó társadalomtudományi elemzésekben diagnosztizált tendenciája helyett a koronavírus-járvány hatásaként új képlet alakulhat ki a nagy hatalmú gondoskodó-védő paternalista állammal és a nemzetközi és globális szervezetek zavaraival és válságaival, ami akár a nemzetállam radikális felerősödéséhez vezethet – az integrált Európában is.

[12] Zygmunt Bauman: *Retrotopia*. Berlin, Suhrkamp, 2017.

A feltételezett, imaginárius törzsi-etnikai-nemzeti közösség igénye és a beavatkozó állam valósága veszélyes kombináció lehet, amely a globalizáció dinamikáját is veszélyeztetheti. Ez a gondolat ma nyilvánvalóan terjed a társadalmi-politikai vitákban Magyarországon, és másutt is. Az EU-integráció zavarai, amelyeket a brexit folyamata, illetve a menekültválságok egyaránt szemléltettek, most kiélezetten jelentkeznek a koronavírus-járvány közös európai kezelése kapcsán, illetve a nemzetállamok egymás közötti viszonyaiban, és veszélyeztetik az integráció több eredményét: a schengeni típusú határellenőrzést, az Erasmus-programok futtatását, és magát a pénzügyi-gazdaságpolitikai integrációt segítő tőke és munkaerő szabad áramlását is. Európa egyik hagyományos sajátossága éppen a modern nemzetállamok kiélezett konfliktusa, és az új válság éppen ennek korábban visszaszoruló tendenciáit erősítheti fel. Bauman úgy véli, hogy az európai eszme túlságosan önmagára irányul, önreflexív, nem a világ egészével foglalkozik ma, és ezen túl kellene lépnie ahhoz, hogy ismét egyetemes érvénye lehessen.[13]

Lehet-e az EU-integrációt mindig és mindenben a progresszió nemzetállami logika felett álló képviselőjének tekinteni? Ahogyan Bauman „negatív" globalizációról ír, talán beszélhetünk „negatív" EU-integrációról is anélkül, hogy nacionalisták lennénk? Bizony az EU sok eredménye, tegnap még valahogyan már működő rezsimje szenved el komoly csapást ma a koronavírus-járvány hatására. Ez most éppen egy nagyon fontos tagállam, Nagy-Britannia – az integráció történetében az első kilépő – távozásának kezdeti fázisában történik, tehát egy hosszú és problémás folyamat befejezetlenül áll, és egy talán még nagyobb dezintegrációs hatásokat rejtő folyamat éppen csak a kezdetén van. Nos, ez egy igen veszélyes együttállás, tetézve a jobboldali populizmusnak az EU egészében és kiemelten bizonyos országaiban, így Magyarországon is diagnosztizált széles körű jelenlétével.

A civil társadalmat közvetlenül elnyomó, erőszakot vagy közvetett nyomást használó autoriter rezsimek (Oroszország, Törökország) mellett a szofisztikáltabb nyomásgyakorlást alkalmazó illiberális, kompetitív autokráciák, hibrid rendszerek között találhatjuk Magyarországot, Lengyelországot és más posztkommunista EU-tagokat is.

Van-e a tagállami demokráciaproblémákkal és jogállami deficitekkel szemben az EU-ban megtestesülő orvosság, hisz az EU is demokratikus deficittel küzd? Maguk az illiberális és autoriter tendenciák sem minden esetben válhatnak az EU hatékony szankcionálásának tárgyává. Így a szélesebb, a médiát, a politikai versenyt és az alkotmányosság egészét torzító jelenségek körében a civil világ csökkenő tere sem kaphat eléggé kiemelt figyelmet és hatékony védelmet az EU intézményeiben. Lengyelország és Magyarország esetében már megtörtént, hogy a demokrácia és a civil társadalom új problémái elérik az EU bizottságának, parlamentjének, bíróságának látókörét, és talán remélni lehet, hogy kritikáikból világos jelzések származnak a demokratikus fejlődés zavarainak, a jogállamiság veszélyeinek a leállítására és tompítására magukban a tagállamokban, ami jelenleg a koronavírus hatásait csökkentő EU-támogatások körüli vitában is felmerül. A külső korrekciós igény nyomása azonban elkötelezett belső erők és nyitottság nélkül nem vezethet eredményre. Sok a nyitott kérdés a demokratizálódás jövőjével kapcsolatosan, illetve a civil társadalom szerepének vonalán ma Magyarországon és másutt is.

[13] Zygmunt Bauman: *Leben in der Flüchtigen Moderne.* Frankfurt am Main, Suhrkamp, 2007. 249–286.

Felhasznált irodalom

Bauman, Zygmunt: *Leben in der Flüchtigen Moderne.* Frankfurt am Main, Suhrkamp, 2007.

Bauman, Zygmunt: *Retrotopia*. Berlin, Suhrkamp, 2017.

Bertelsmann Stiftung (szerk.): *Bertelsmann Transformation Index 2006. Auf dem Weg zur marktwirtschaftlichen Demokratie.* Gütersloh, Bertelsmann Stiftung, 2005.

Bozóki András: Broken Democracy, Predatory State, and Nationalist Populism. In Péter Krasztev – Jon Van Til (szerk.): *The Hungarian Patient, Social Opposition to an Illiberal Democracy.* Budapest – New York, Central European University Press, 2015. 3–37.

Bozóki András: Hatalmi rendszerek és befolyás. *Mozgó Világ,* 41. (2015), 11. 3–21.

Carothers, Thomas: Democracy Aid at 25. Time to Choose. *Journal of Democracy*, 26. (2015), 1. 59–73.

Ekiert, Grzegorz: The Illiberal Challenge in Post-Communist Europe. *Taiwan Journal of Democracy,* 8. (2012), 2. 63–77.

Ekiert, Grzegorz – Jan Kubik: Myths and Realities of Civil Society. *Journal of Democracy*, 25. (2014), 1. 46–58. Egy korábbi verziója magyarul: Grzegorz Ekiert – Roberto Foa: Mítosztól a valóságig: civil társadalom Közép- és Kelet-Európában. *Civil Szemle,* 8. (2011), 1. 90–119.

Jarábik, Balázs: From Belarus to Hungary. Lessons from a Traditionalist Revolution. In Péter Krasztev – Jon Van Til (szerk.): *The Hungarian Patient, Social Opposition to an Illiberal Democracy.* Budapest – New York, Central European University Press, 2015. 319–345.

Kornai János: Hungary's U-Turn Retreating from Democracy. *Journal of Democracy,* 26. (2015), 3. 34–49.

Körösényi András: *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után.* Budapest, Osiris – MTA TK, 2015.

Krasztev, Peter: Social Responses to the „Hybridization" of the Political System. The Case of Hungary in the Central and Eastern European Context. In Péter Krasztev – Jon Van Til (szerk.): *The Hungarian Patient, Social Opposition to an Illiberal Democracy.* Budapest – New York, Central European University Press, 2015. 168–181.

Krasztev Péter – Jon van Til (szerk.): *Tarka ellenállás*. Budapest, Napvilág, 2013.

Linz, Juan José: *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. Boulder–London, Lynne Rienner, 2000.

Linz, Juan José: *Ein autoritäres Regime. Der Fall Spanien*. Potsdam, PTB, 2011.

Mikecz Dániel: Új pártok, változó mozgalmak. In Boda Zsolt – Körösényi András (szerk.): *Van irány? Trendek a magyar politikában.* Budapest, MTA TK – PTI ÚMK, 2012. 65–83.

Morlino, Leonardo: Are There Hybrid Regimes? *European Political Science Review,* 1. (2009), 2. 273–296.

Szabó, Máté – Eszter Márkus: Civil Society in Hungary. In Christian Schreier (szerk.): *25 Years After. Mapping Civil Society in the Visegrád Countries*. Stuttgart, Lucius & Lucius, 2015. 9–59.

Szabó Máté (szerk.): *Globális civil társadalom?* Budapest, Villányi Úti Könyvek, 2000.

Szabó Máté: *Társadalmi mozgalmak és politikai tiltakozás*. Budapest, Rejtjel, 2001.

Szabó Máté: Globális civil társadalom. *Civil Szemle,* 9. (2012), 2. 63–69.

Szabó Máté (szerk.): Új politika – új tiltakozás? *Replika,* 84. (2013), 3. 49–115.

Szabó Máté: Az ellenzéki mozgalmak reneszánsza? *Civil Szemle,* 11. (2014), 2. 49–67.

Tarrow, Sidney – Tsveta Petrova: Transactional and Participatory Activism in the Emerging European Polity. The Puzzle of East Central Europe. *Comparative Political Studies,* 40. (2007), 1. 74–94. Online: https://doi.org/10.1177/0010414006291189

Vákát

Zárug Péter Farkas

A magyar kalandordemokrácia kialakulásának alapjai

A jogfolytonosság fétise mint a lusztráció guillotine-ja

Bevezetés – A rendszerváltozás általános politikai céljai

Melyek voltak azok a premisszák, amelyeket alapvetően a teljes rendszerváltó elit – mindazok, akik az állampárttal és annak utódjával, az MSZP-vel szemben álltak – elfogadott az 1985–1989 közötti időszakban, függetlenül attól, hogy milyen politikai irányzat, majd párt színeiben vettek részt később az Ellenzéki Kerekasztal és a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásain?

Egyetértettek a diktatúra, az állampárti hatalom és ezek intézményi működésének (a Munkásőrségtől a III/III-as ügyosztályig), az állam és politika összefonódásának, a megfigyelések, a gyülekezési tilalom, a cenzúra és az állami médiamonopólium, az egypártrendszer, az irányított igazságszolgáltatás, a politikai hatalmat kiszolgáló állampárti alkotmány, a szubszidiaritás elvét tagadó államigazgatás és az internacionalista Közép- és Kelet-Európa-centrikus külpolitika elutasításában. Egyetértettek abban, hogy ehelyett egy demokratikus, versengő, szabad választásokon nyugvó, az állampártot leváltó, (elszámoltatás során megtisztult) politikai versenyben születő parlamentáris rendszert hoznak létre, amely gazdasági működésében egy szociális piacgazdaság talaján áll, s innen igyekszik valamiféle jóléti állam irányába elmozdulni. Egyetértettek továbbá abban is, hogy egy mindezeket egybefogó, vagyis a rendszerváltozás programját kiteljesítő alkotmányt, részben decentralizált közigazgatást, széles önkormányzatiságot, plurális és policentrikus nyilvánosságszerkezetet[1] és egy Nyugat-orientált, a NATO és az EU felé menő külpolitikai fordulatot követő külpolitikát kell építeni az átmenet során. Gazdasági értelemben a szocialista deficites, államadósságot halmozó modellt mindenki egy jóléti, szociális piacgazdaságra akarta váltani.

Teoretikusan talán Antall József gondolta át legmélyebben ezt a programot. S egyben ő az, aki a politikai csoportosulásokat látva történelmi dimenzióban volt képes megfogalmazni – az összes demokratizáló kezdeményező közül – a rendszerváltozás pártpolitikai és kormányzati célkitűzését:

> „A magyar politikai élet igényli egy olyan centrum kialakítását, amely egyesíti azokat a politikai erőket, amelyek a kiegyensúlyozó, stabilizáló tényezőjét alkothatják a magyar politikának. A modern Magyarország megszületését jelző reformkor alakította ki a nemzeti liberalizmusnak

[1] Giovanni Sartori e két feltétel együttes piaci jelenléte alapján mond demokratikusnak egy médiapiacot, vagyis nem elég az, hogy több, eltérő vélemény jelen van a nyilvánosságban, hanem azok közel azonos erővel tudják befolyásolni azt. Ez utóbbinak a hiánya leginkább hegemón rendszereket szül. Lásd Giovanni Sartori: *Demokrácia.* Budapest, Osiris, 1999. 58–61.

https://doi.org/10.36250/00983_26

> azt az eszmekörét és politikai irányvonalát, amelytől távol állt a radikalizmus, a hagyományos nemzeti értékekkel együtt kívánta a modernizálódást, a keresztény ideálokkal egyeztette össze programját (Széchenyi, Kossuth, Deák, Eötvös). A liberális jogállam megteremtése mellett konzervatívok tudtak lenni az értékek őrizetében, sohasem távolodtak el a szociális kérdésektől, ezzel összefüggésben az állami beavatkozástól sem, ha a közösségi érdek megkívánta. A jogállam mellett a szociális állam ideája is utat tört magának, aminek különböző szellemi és politikai mozgalmak voltak a hordozói. Részben a kereszténydemokrácia, részben pedig a népi-nemzeti mozgalom tűzte zászlajára a társadalom valóságának feltárását és a megoldás keresését. Közben pedig a nemzeti és liberális demokrata örökség együttes vállalásával került sor az agrárlakosság szervezésére és politikai érdekvédelmének megszervezésére. Így a nemzeti liberalizmus többszínű öröksége után a keresztény mozgalmak is idesorolhatók, amiben a katolikus és protestáns felekezetközi béke megteremtése régi cél volt. Ezeknek az irányoknak szervezeti megtestesítői több pártban és pártcsoportban jelentkeztek, így a Demokrata Néppártban (1947), a Független Kisgazdapártban, a Nemzeti Paraszt (Petőfi) Párt egyes frakcióiban, főleg centrumában."

– írja 1989 áprilisában *A magyar pluralizmus és a pártok* kéziratában.[2]

Ahogyan Antall ebben az írásában felvázolja azt is, hogy mi adna hosszú távú stabilitást a magyar demokratikus politikai rendszernek, s mely politikai irányok egybefűzése teremthetne meg egy nagy erőteret a magyar demokrácia politikai centrumában:

> „Létre kell hozni egy olyan Magyar Demokrata Pártot (nem végleges név, csak a közérthetőség miatt), amely tulajdonképpen keresztény-nemzeti demokrata pártszövetséget jelent. Ennek nagy pártnak kell lennie, hasonlóan az Osztrák Néppárthoz vagy a CDU-hoz. Nálunk a kereszténydemokrata szóval nehéz a katolikus-protestáns együttműködést megalkotni (szimbolizálja a »keresztyén« szó), ami pedig létkérdés! Különben katolikus párt marad. Ez úgy jöhetne létre, hogy a Parasztpárt nem »népfrontos« része (Bibó szelleme stb., Kovács Imre), a Kisgazdapárt, a Kereszténydemokrata Néppárt egyesülne, ehhez kapcsolódna a mindhárom örökséget vállaló Magyar Demokrata Fórum párt felé törekvő része, valamint egyes politikai társaságok (Bajcsy-Zsilinszky Társaság, Kovács Béla Társaság, Márton Áron Társaság). […] Megítélésem szerint ez az egyetlen olyan megoldás, amely képes lenne stabilizálni a magyar belpolitikát, külföldi és magyar szempontból erőt jelentene, ha megfelelő egység és belátás érvényesül."[3]

Társadalompolitikai célok tekintetében is messze kortársai fölé emelkedve írta:

> „Erről 1990-ben megválasztott miniszterelnökként így beszélt: »széles középosztályt kell teremteni, nem hivatalnok-középosztályi értelemben, hanem úgy, hogy a középosztálynak tagja legyen a farmer is, a jól képzett szakmunkás éppúgy, mint az egyetemi tanár, ha egy országban nincs ilyen széles középréteg – amelyik tulajdonosi adottságokkal is rendelkezik, akár mint munkás- vagy népi részvények tulajdonosa –, akkor azt mihamarabb meg kell teremteni. Enélkül ugyanis nem működhet tartósan egy parlamenti demokrácia.«"[4]

E nagy ívű demokratizáló, s benne pártaréna- és kormányzati programnak volt egy láthatatlan, de gyorsan magára hagyott premisszája is: a politikai megtisztulás igénye az új demokratikus rendszer építése kapcsán. Annak az igénye, hogy egy új demokratikus rendszert ne azokkal kelljen együtt működtetni, akik az előző állampárti rendszert

[2] Entz Géza: Antall József pártprogramja 1989-ből. *Országút,* 2020. június 28.
[3] Entz (2020): i. m.
[4] Entz (2020): i. m.

is működtették. Sőt, hosszú távon az állampárt funkcionáriusai – kiváltképp ügynökei – ne vegyenek részt az új magyar demokrácia intézményes működtetésében. Mindezt együttesen pedig valahogy egy új alkotmányban kellett volna manifesztálni! Csakhogy a rendszerváltozás alkotmányos átalakulásának az állampárt részéről szükségszerűnek beállított, az ellenzék részéről pedig ezt szükségszerűként elfogadott tárgyalásos struktúrája máris a rendszerváltozás programjának kényszerpályára állítását jelentette.

A „nagy mű": az ideiglenes alkotmány

Tőkés Rudolf „látható" és „láthatatlan" alkotmányozó szereplőkre osztja a rendszerváltozás alkotmányának alkotóit. Ha Tőkés „látható" és „láthatatlan" kategóriáit összeszámoljuk, akkor máris kiderül belőle, hogy a demokratizáló alkotmányt valójában többségében a régi állampártiak alkották. S őket, a volt funkcionáriusokat, az állampárt politikai, állami végrehajtásában szakértői minőségben lévőket egészítették ki a „hagyománytisztelő ellenzékiek", az „ellenzéki szabaddemokrata institucionalisták", az „ellenzéki radikális nemzedéki demokraták" és az „ellenzéki retorikai szabaddemokraták", meg néhány, történeti pártokat megjelenítő támogató csoport. Vagyis az állampárt 1988-as gazdasági és párttörvény általi rendszerformálása 1989-re már eleve egy torz felállásra kényszerítette a rendszerváltó erőket a rendszerváltozás premisszáit demokratikus alkotmányba foglalni akarók kapcsán, amit csak tovább torzítottak a „láthatatlan szereplők".

Tőkés felsorolásában ilyenek voltak a III/III-as ügyosztály titkosszolgái, akik az összes pártba beszivárogva ott ültek a tárgyalásokon: például az MSZMP KB Intézőbizottsága, és ennek Nemzetközi, Jogi és Közigazgatási Bizottsága (a Grósz-bizottság), de hatással voltak az új alkotmányozásra mindegyik volt kommunista ország és a Szovjetunió, valamint a nyugati hatalmak és az USA összes titkosszolgálatai is.[5] Az alkotmányozás folyamatában egyik ellenzéki szereplő fontos szerepét sem kívánjuk elvitatni, azonban a felállás alapvető elhibázottsága s a résztvevők történelemből kilátásának hiánya 30 év távlatából világosan látszik.[6] E téren lehet szükségszerűnek ítélni e helyzetet, ám eltagadni azt, hogy lett volna más történelmi lehetősége is az ellenzéknek a rendszerrel való szembenállásra, s ennek teljesen illegitim voltának kifejezésére, alapvetően felesleges. Ahogy az is, hogy Antall József „Tetszettek volna forradalmat csinálni!" mondata, bár jogosnak tűnik, csakhogy pont azok a rendszerváltó erők tették teljesen lehetetlenné, hogy bármi is forrásba lendüljön (bármikor), akik a „békés átmenet" állampárti narratíváját

[5] Tőkés Rudolf: *A harmadik magyar köztársaság születése. Emberek, ideológiák, intézmények.* Budapest, L'Harmattan, 2015.

[6] Ám pont ezért óvatosabban is kezeli azt a történetírási narratívát, amely historizálva azt állítja, hogy a magyar történelemben valami nagy várakozás eredményeként épült ki az Orbán-rendszer. Ahogy „a történelemből kilátás" nem volt jelen az ideiglenes alkotmányhoz vezető úton a Fidesz és Orbán Viktor részéről, úgy a történelembe való belelátás (belemagyarázás) se legyen jelen a rendszerváltozás programtörténetének vázolásakor.

„történelmi feladatuknak érezték", és ezt sulykolták leginkább – beépült ügynökeikkel karöltve – a magyar társadalomnak.[7]

S mindezek tükrében mára világos az is, hogy az Ellenzéki Kerekasztalon részt vevők elsősorban nem a lusztráció történelmi kötelezettségéből, a diktatúra és demokrácia közötti alkotmányjogi éles cezúra húzásának céljából és ennek szilárd politikai meggyőződéséből indultak neki a rendszerváltozásnak, hanem a bármilyen típusú pluralitás törvényes elfogadtatásának oldaláról.[8] Ahogy Szabó József *Quo usque tandem abutere, Catilina, patientia nostra, Avagy a rendszerváltozás és a kommunizmus átmentődésének jogi logikája* című tanulmánya metsző pontossággal írja le azt az ideiglenes alkotmányhoz vezető utat és a rendszerváltók által elfogadott jogi konstrukciót és logikát, amely a rendszerváltozás demokratizáló programjának útvesztője is lett egyben.[9]

A Kádár–Aczél-értelmiség „Tiltás, Tűrés, Támogatás" hármasán nevelkedett csoportjait könnyen lehetett a „tárgyalásos", „egymás elfogadásán nyugvó" asztalhoz ültetni, s bizony még a legradikálisabb liberálisok az SZDSZ és a Fidesz oldalán, vagy a legradikálisabb nemzeti oldalon, Lezsák, Csóri és Csurka környezetében sem látták át a történelmi helyzetet, hogy a Nemzeti Kerekasztal alkotmányozó folyamata a rendszerváltozás alapvető programjának csak „melléktermék" jellegű megvalósításához vezet.

A Nemzeti Kerekasztal szereplői tévesen elfogadták azt, hogy egy új, demokratikus rendszert a régi állampárt szereplőivel együtt, s minden tekintetben velük versenyezve fognak felépíteni és működtetni, aminek felkínált társadalmi ára a béke. Csakhogy e béke mást jelentett a két tárgyaló félnek. Az állampártiaknak a békés elvonulást, az ellenzékieknek az állami erőszaknélküliséget jelentette (volna). Merthogy – Csurka István kifejezésével élve – „az idő méhében" már rég nem olyan kor volt születőben, amelyben az állampárt ne látta volna, hogy az általuk kínált béke mit is jelent. Ők a békés elvonulásra gondoltak már, a börtönévek s a megalázó történelmi igazságtétel előli békés elvonulásra, vagy a védelmet nyújtó Izraelbe emigrálásra – lásd Aczél György. Ez volt az állampártiak minimális programja. Csakhogy a kiterjedt állampárti háló a karhatalom, a szovjet csapatok roncsai, a törvényhozás, az elő- és a spontán privatizáció és a már részben kiépült nyugati kapcsolatok birtokában átlátta, hogy a rendszerváltozás állampárti maximális programját kell a rendszerváltó erőkre kényszerítenie, s a legrosszabb

[7] Igaz, pont a Horn-kormány 1994-es kétharmados választási győzelme mutatta meg, hogy a magyar társadalom igencsak kisebbik részét érdekelte a politika állampárti megtisztulása és a régi rend embereinek történelmi elszámoltatása. A társadalom jelentős része a Horn Gyula-féle „Na és?" állapotban szemlélte a rendszerváltozás politikai eseményeit.

[8] Még a legradikálisabb liberálisok és nemzetiek sem jutottak el valamiféle nyílt forradalmi átalakulás meghirdetéséig Magyarországon. Ilyen politikai átmenetre vonatkozó program egyszerűen nincs a magyar átmenet dokumentumai vagy irodalma között. 2006-ban Csurka István egyik privát beszélgetésünkön tett minderre utalást – Kemény Zsigmond *Forradalom után* című, 1850-es művéről beszélgetve, s rá hivatkozva –, hogy a forradalmi kimenetel észszerűségét Antall-lal együtt ő is megkérdőjelezte, de nem valamiféle „nemzeti tragédia" okozása miatt, mint Antall, hanem mert a magyar nemzet lelkiállapotát s a gulyáskommunizmusban elvesztett gerincét tartotta alkalmatlannak egy forradalom programszerű meghirdetésére, s véghez vitelére.

[9] Szabó József: Quo usque tandem abutere, Catilina, patientia nostra, avagy a rendszerváltozás és a kommunizmus átmentődésének jogi logikája. In Révész Béla (szerk.): *„Most megint Európában vagyunk…"*. Szeged, Pólay Elemér Alapítvány, 2014.

lehetőséget, amely szerint egy új demokratikus rendszert együtt, majd egymással versengve kell kiépíteniük, szükségszerűnek fogadtassák el, a születő új jogi keretekbe ennek minden garanciáját kölcsönösen fogadják el. Ez lett a Nemzeti Kerekasztal. Struktúrájának szükségszerűként való elfogadtatásával elkezdték a maguk átmenetelét az új rendszerbe. A rendszerváltozás alapprogramjaként szolgáló alkotmányt így nem is egy új, demokratikusan választott parlament fogadta el, hanem az állampárt utolsó országgyűlése 1989. október 18-án, s ez lett az 1949. évi XX. törvény, a Rákosi-féle „sztálini alkotmány" huszonnegyedik módosítása. Rá öt napra pedig Szűrös Mátyás ideiglenes köztársasági elnökként kikiáltotta a Magyar Köztársaságot.

Az ideiglenes alkotmány ténye, a tárgyaló felek rendszerváltó részén fel nem ismert történelmi helyzet, a magyar társadalom „gulyáskommunizmusban" meghajlott gerince és a pártokba beült, s a környékükön „politikai nyugalmat" kérő állampárti ügynökök determinálták már az 1990-es választások utáni világot.

A jogfolytonosság fétise és a lefejezett „lusztráció"

E nagy hajlítást egy cinikus alkotmányjogi értelmezésbe ágyazták, amely szerint a diktatúra és a demokrácia az ideiglenes alkotmány által jogfolytonossá vált, s így érdemi, történelmi cezúra nem húzható a diktatúra és a demokrácia rendszere közé. Sólyom László alkotmányjogász, majd alkotmánybírósági elnök „jogfolytonosság" és ebből következő „visszamenőleges hatály tilalmi" értelmezésének fetisizálása a rendszerváltozás hajnalán szúrta szíven annak alapprogramját és a mögötte meghúzódott rendszerváltó fikciót, a lusztráció történelmi elvárását.

Az állampárt diktatúrája egyik óráról a másikra átment köztársasági államformába, amelynek alapja egy ideiglenes alkotmány volt, ezután majd egy új alkotmány fogja rögzíteni a rendszerváltozás többi programelvárásának keretrendszerét. Addig is a diktatúra jogfolytonos a születő demokráciával. Amely Sólyom László-i értelemben viszont egyszerűen beállt a magyar jogrendszerbe, előállt, mint Vénusz a habokból.[10] Se választás, se érdemi állampárti elszámoltatás, se az állampártiak politikai arénából való kitiltása, vagy e lehetőség törvényalkotási fenntartása (lusztráció), se semmi. Mindössze egy négykérdéses népszavazás, amely kérdéseinek ezekhez képest már mind rendszerlegitimáló jellegük lesz majd, s részben általuk is a jogfolytonosság – a tárgyalásos folyamatból – egyszer csak ott volt, egyszer csak megszületett.

[10] Ahogy maga Sólyom László hirtelen közjogi feltűnése is érdekes jelenség volt, hogy aztán „láthatatlan alkotmány" felfogása, a diktatúra-demokrácia jogfolytonossága, a lusztráció kapcsán az ebből levezetett „visszamenőleges hatály tilalmán" alapuló diktatúrát működtetők elszámoltatása mind az ő alkotmánybírósági ténykedéséhez volt köthető. Lásd Varga Csaba több jogfilozófiai munkáját a rendszerváltozás kapcsán. Sólyom Lászlóról és több más személyről, akik súlyosan befolyásolták a rendszerváltozás jogi struktúráját abba az irányba, hogy az egykori állampártiak jogi beágyazottság és védelem mentén tudjanak az új, demokratikus rendszerben is politikai versenytársak maradni pedig lásd Varga Csaba: A rendszerváltozás sorsfordító évei. Antall József miniszterelnök – egy valahai jogfilozófus munkatárs szemével. *Pázmány Law Working Papers* (2014), 19.

A Fidesz és az SZDSZ vezetőinek a javára legyen írva, hogy mint radikális liberálisok 1989. szeptember 17-én nem írták alá az alkotmányos paktumot, és fenntartották a „történelmi" jogot, hogy népszavazás útján döntsenek a választók arról, hogy az újonnan megválasztott parlament felállása után válasszák meg az új köztársasági elnököt.[11] A másik három kérdés, hogy kivonuljanak-e a pártok a munkahelyekről, elszámoljon-e az MSZMP a vagyonával, és hogy feloszlassák-e a Munkásőrséget, nyújtott némi lusztrációra való törekvést, de valójában már akkor is 1 × 1 kérdéseknek tűntek.

Az ideiglenes alkotmány születésében mindezen körülmények mellett két dolog azonnal benne volt: az hogy ez az alkotmány nem az új magyar demokrácia alkotmánya lesz, amelyet egy új, demokratikusan választott parlament vagy egy alkotmányozó népszavazás fog meghozni, hanem ez az állampárt demokráciába való „jogtiszta" átmenetének az alkotmánya. Ebből pedig következik a másik megállapítás, miszerint a rendszerváltozás demokratizálódásának másik alapkérdése, a történelmi elszámoltatás és a politikai lusztráció érdemben ellehetetlenül a szabad választások után. A látható állampártiak és a „láthatatlan szereplők" együttes diadala volt mindkét elért eredmény, s a rendszerváltó pártok már e folyamatban elvesztették rendszerváltó politikai szeplőtelenségüket, s vezető politikusaikat a párt „saját" ügynökei rendre az egykori célok lassú feladására kényszerítették.

Az Antall–Boross-kormányok élet-halál konfliktusokkal küzdöttek az átalakulás folyamataiban. Küzdve vitáztak az önkormányzati vagyonról és feladatairól, a kárpótlási törvénynek a földviszonyrendszerben hozott történelmi káoszáról, a média világának állampárti beágyazottságú, balliberális átalakulásairól, a nemzetpolitika felemelése és a határon túli magyarság támogatása kapcsán, de leginkább a beígért történelmi igazságtétel, a politikai lusztráció kapcsán. S mindeközben világossá vált: az ideiglenes alkotmány rendszerén belül a rendszerváltozás politikai programjából ismét lejjebb kell adni, a valóság megint meghajlítja azt. Az állampárti előnyök piaci előnyökké konvertálása érdemben folytatódott, a politikai osztály minden szegletében a radikális politikai megtisztulást szinte minden párt szabotálja. A Zétényi–Takács-törvény az átfogó lusztráció kérdését, amely a volt állampártiak és funkcionáriusok demokrácián belüli tisztségviseléséről, valamint a politikai tisztségekből való kitiltásukról kellett volna szóljon, beterelte az ügynöktörvény karámjába, ahonnan többet már nem is tudott szabadulni.

A Sólyom László által képviselt álláspont, amely a jogfolytonosság és a jogállamiság nagy eszméiből gond nélkül vezette le a diktatúra és a demokrácia bárminemű következmények nélküliségét egyazon szuverén politikai és jogi corpusára vonatkozóan, e ponton karol bele a lusztrációmentesség „láthatatlan alkotmányból következő jogbiztonságába". Vagyis azzal az Alkotmánybíróságon belül uralkodó nézettel, hogy az állampártiakat

[11] A történelemből való ki nem látás vaksága – ahogyan most a téves, kényszerült tárgyalási pozíciók elfogadását nevezem – ezzel együtt őket ugyanúgy jellemezte. Szignójuk hiányát sokkal inkább, már akkor (is) helyesebb inkább primer hatalompolitikai megfontolásoknak tartani, mintsem valami morális különállásnak látni, de biztos nem lehet a történelmen való átlátás bizonyítékaként értelmezni, s heroizálni általuk a dokumentumot alá nem író szereplőket.

korábbi bűneik miatt a visszamenőleges hatály tilalma miatt nem lehet megbüntetni, másfelől pedig bárminemű igény a volt állampárti funkcionáriusok demokratikus versenyből való kitiltására lusztráció címen a nagy liberális alkotmány- és alapjogi elvekbe ütközne, és diszkriminatív lenne.

S ha bárki politikai igényként a rendszerváltozás programja oldaláról közelítette meg a kérdést, amely szerint a demokrácia ne legyen jogfolytonos a diktatúrával, s a demokrácia ne engedje arénájába – akár Dworkin és Rawls igazságosságfogalmai szerint se – a diktatúra egykori vezetőit, s ne velük versengve kelljen létrehoznia az új magyar demokráciát, akkor e politikai ideák megfogalmazói „szélsőségessé", „fasisztává", „nacionalistává", s „antiszemitává" váltak a torz, állampárti nyilvánosságstruktúrában.[12]

A jogfolytonosság fétise által és az ideiglenes alkotmányban ellehetetlenült politikai lusztráció programja tort ült az 1994-es választásokon a rendszerváltozás programján. Az állampárt utódpártja, az MSZP Horn Gyulával elsöprő győzelmet aratott. A magát antikommunista rendszerváltónak mutató SZDSZ szociokulturális viszonyrendszere az állampárthoz és a vele egy tőről fakadása lelepleződött, amikor koalícióra lépett az MSZP-vel. De mindez rávilágított arra is, hogy rendszerváltó politikai programként a rendszerváltó elit megfogalmazhatta a cezúra húzást az állampárt és a diktatúra, valamint a demokrácia között, s ugyanígy a lusztráció elvárását is megfogalmazhatta e programban, azonban a magyar társadalom jelentős része korántsem ezt tartotta fontosnak az átmenet során. A politikai szabadság kontra jólét, politikai igazságosság kontra szociális igazságosság kérdésében nem hajszolt ideákat, csak a matéria, a jobb lét érdekelte, s mindegy volt, hogy milyen színű politikai oldal milyen történelmi, állampárti múlttal ígéri ezt neki.

Az MDF és Csurka István szakítása, a Fidesz liberális párti félfordulata a jobboldaliság felé, az SZDSZ radikális antikommunistaságának elpárolgása, valamint az MSZP és Horn Gyula nyílt Kádár-nosztalgiát folytató retorikája, az egész nyilvánosság erőterét átható balliberális, volt állampárti szereplők által dominált médiatúlsúly, valamint a „rendszerváltozás rendszerében, lévő három ördögi kör"[13] a társadalom csalatkozását hozta nemcsak a rendszerváltó erőkben, hanem magában a kisiklott programmegvalósításban is. A nagy rendszerváltó eszmék érdemi megvalósításainak igénye helyett – ahogy Brzezinski mondta – a választók nagy része úgy érezte, hogy rossz cserét csinált, amikor a korlátozott szabadság létbiztonsága helyett a szabadságon nyugvó létbizonytalanságot választotta.[14]

[12] Valóban átfogó lusztrációs igénnyel ugyanakkor mindössze néhány '56-os szervezet vezetője és MDF-alelnökként Csurka István állt elő, de az ő igényeiket is viszonylag gyorsan vakvágányra terelte az, hogy az átfogó lusztrációs szabályozás helyett „mindössze" ügynökkérdéssé, ügynöktörvénnyé és nyilvánosságra hozatali problémává degradálták a politikai megtisztulás alapkérdését.

[13] Tellér Gyula: *A rendszerváltozás rendszere. Konzervatív Szemle '94.* Budapest, Windsor, 1994.

[14] Zbigniew Brzezinski 2000-ben a *Tíz éve szabadon* konferencián mondta ezt a magyar Országgyűlésben. Lásd Zárug Péter Farkas: Egy nagy demokrata: Zbigniew Brzezinski (I. rész). *Demokrata,* 2017. június 2.

A konszenzuális magyar kalandordemokrácia[15]

Magyarországon tehát a diktatúrából demokráciába történő átmenetben a Nemzeti Kerekasztal eleve torz struktúrája, a demokratikus ellenzék történelemből ki nem látása, a megszületett ideiglenes alkotmány, a belőle származtatott jogfolytonossági fétis, valamint a mindebből fakadó érdemi lusztráció hiánya – Arend Lijphart[16] terminológiáját használva – egy eleve torz konszenzuális demokráciamodell kiépítését eredményezte az egykori állampárti és az új, rendszerváltó politikai osztály(ok) közreműködésével. E konstrukció az Ellenzéki Kerekasztal minimális programját is csak részlegesen és jelentős versenybeli hátrány elfogadása mellett eredményezte. Az állampárt és utódpárti funkcionáriusai számára viszont a maximális programjuk eléréséhez vezetett, amelyben nemhogy ott kellett hagyniuk (békésen) a közéletet a diktatúraműködtetés évtizedei után, hanem egyenesen ők oktathatták ki a rendszerváltozás pártjait európaiságból, szakértelemből és liberális demokráciaértelmezésből, miközben minden állampárti forrást piacgazdasági forrásokká változtatva a maguk oldalán jelentős versenyelőnyre tettek szert az új, – konszenzuális kényszerben – kiépülő magyar demokráciában. S mindezt akkor is ekként kell értékeljük, ha tudjuk, hogy az Ellenzéki és a Nemzeti Kerekasztal körül 1989-ben lezajlott tárgyalássorozat egy változó, bomló és újjáalakuló világpolitikai helyzetben zajlott. Olyan helyzetben, amikor a világpolitikát befolyásoló erők és a hazai politikai szereplők szempontjából „kitermelt kockázati helyzetben"[17] a diktatúra régi elitje saját politikai túlélését, az új rendszerváltó elit pedig a maga politikai rendszerbe kerülését szervezte új alkotmányos keretek közé.

De mi is volt e kitermelt kockázati helyzet?

Az, hogy

> „az állampárt illegitim vezérkara a nép által meg nem választott ellenzéki pártok vezetőivel úgy tárgyalt egy leendő demokratikus rendszer kiépítéséről, hogy egyikük sem látta társadalmi támogatottságának mértékét, nem voltak tisztában az erőviszonyokkal, és nem ismerték pontosan saját

[15] A 2002–2010 közötti politikai rendszerre, de leginkább a „Nagy Kalandor" Gyurcsány Ferenc kormányzásának időszakára használtam e fogalmat a *Demokratá*ban megjelent cikksorozatomban, amely önálló kötetben is megjelent. Zárug Péter Farkas: *Csapdába került demokrácia.* Budapest, L'Harmattan, 2009.

[16] Arend Lijphart a demokráciák tipizálása során megkülönböztet konszenzuális és többségi demokrácia típust, aszerint hogy a politikai váltógazdaság során a győztes kormánypárt(ok) kénytelenek együttműködni az ellenzékkel, vagy győzelmük a „győztes mindent visz" logikája alapján az állami végrehajtó apparátus teljes egészét uralja mandátuma időszaka alatt. Arend Lijphart: *Patterns of Democracy.* New Haven, Yale University Press, 1999.

[17] Röviden értelmezve Anthony Giddens nevezi így azt a döntéshozatali helyzetet, amelyben a döntéshozó(k), ha minden tudásukat is latba vetik, korántsem biztos, hogy jó, helyes döntést képesek hozni, mert korábban nem ismert kockázati tényezők vagy ezek együttállásának mérlegeléseként kell döntés szülessen. Anthony Giddens: *Elszabadult világ.* Budapest, Napvilág, 2005.

pozícióikat sem. Mindez csak fokozta a bizalmatlanság hangulatát, s a tárgyalásokat egy olyan alkotmány felé vitte, amelyet a tárgyaló felek is ideiglenesnek és inkább kompromisszumosnak, mintsem konszenzuálisnak tartottak."[18]

Az ideiglenes alkotmány és a rendszerváltozás választójogi törvénye ugyanezt a kompromisszumos, Lijphart funkcionális modelljéhez képest torz konszenzualitást képezte le. Vagyis azt, hogy az alkotmányozáshoz szükséges kétharmados parlamentáris többséget egy párt se érje el, vagy ha ilyen parlamenti többségre vágyik bármely párt, azt lehetőség szerint csakis valami vegyes, posztkommunista és rendszerváltó pártkombóban tudja elérni. Aztán 1990 tavaszán a választásokat követően világossá vált, hogy a fékek és egyensúlyok „lijpharti" modellje nem a demokrácia minőségének javítását szolgálja a magyar politikai rendszerben, hanem eszközévé és hatalmi technikák forrásává vált a diktatúra működtetőinek a kezében a rendszerváltozás antikommunista, rendszerváltó nemzeti erőivel szemben. Miközben az új sarkalatos törvények meghozatalához Antall az általa meghirdetett nagy kereszténydemokrata, nemzeti centrum politikai programjából jócskán engedni kényszerült az SZDSZ-szel kötött paktumban a liberális individuum és minimális állam koncepcióját valló politikai nézetek és hatalomképviselet javára. És a magyar – kádári – társadalom 1994-re cserét akart. Nem érdekelte a lusztráció, nem érdekelték az állampárt egykori bűnei. „Na és társadalom" volt, amelyben csak a jóléti ígéretek taroltak, s minden gúny tárgyává vált a balliberális médiabirodalmakban, ami nemzeti, keresztény és konzervatív politikai programként jelentkezett a választások kampányában.

Összegzés

Az állampárti előnyök piaci előnyökké konvertálásának sikerességét világosan mutatja az a tény, hogy az 1990 és 2010 közötti húsz évből 12 évet a diktatúra utódpártja és a velük kiegyező, történelmileg belőlük eredő, s így velük összefonódó liberálisok voltak kormányon. S mindebben az is jelentősen benne volt, amit a *Vázlat a második Orbán-kormány konfliktusainak megértéséhez* című tanulmányunkban már jeleztünk, hogy a nemzetközi nagytőke mind a rendszerváltozás folyamatában betöltött piacosító szerepük, mind gazdasági háttérbirodalmuk, mind tényleges kormánypozíciójuk miatt őket tartotta első számú tárgyalópartnerüknek. Nem véletlen, hogy a rendszerváltozás programjának két nagy külpolitikai célját is ők vezényelték le, amikor Magyarország először a NATO-ba, majd 2004-ben az Európai Unióba lépett be.

Az egykori állampártiak ahhoz, hogy a maguk gyarapodására használják (ki) az átmenetet, jelentős szolgálatokat tettek a Pokol által „globális uralmi rendnek"[19] nevezett nyugati tőkebirodalmaknak. E leplezetlen érdekkiszolgálást – az érdekrendbe betagozódásért

[18] Zárug Péter Farkas: Vázlat a második Orbán-kormány konfliktusainak megértéséhez. Tóth Gy. László – Lentner Csaba – Zárug Péter Farkas: *Kik támadják Magyarországot és miért?* Budapest, Kairosz, 2012. 205.

[19] Pokol Béla: *Globális uralmi rend.* Budapest, Kairosz, 2005.

cserébe – leghitelesebben William Odom, az USA Nemzetbiztonsági Ügynökségének tábornok igazgatója fejezte ki:

> „A szocialistáknak bűntudatuk van, és gazsulálnak nekünk. Ez olyan előny, amit csak a bolond hagy kihasználatlanul. A volt magyar kommunisták úgy adják be a derekukat, mint ahogy annak idején ezt tették a szovjet gazdának. És meglepi őket, hogy velünk mégiscsak könnyebb tárgyalni."[20]

A balliberális erők másik mélyen beágyazott azonossága a kozmopolita nagytőkével pedig az volt, hogy mindkettő minden konzervatív, nemzeti törekvést egyaránt, s ma már együttesen, nacionalistának, autoriternek, fasisztának, diktatórikusnak és antiszemitának bélyegez.

Ez utóbbiak tényét bár semmivel sem igazolták, mégis a politikai verseny retorikájában s a nemzetközi kapcsolatépítés dimenzióiban e narratívát folyamatosan fenntartották a maguk védelmére és a rendszerváltó nemzeti-konzervatív demokraták örökös lejáratására. 1998-ban a rendszerváltozás ingája jobbra billent ki. Az addig liberális Fidesz első körben 1993-ban, majd második körben 1996-tól jobboldalra igazolt, s a keresztény egyházakkal „kibékülő", majd kiegyező Orbán Viktor elkezdte megvalósítani mindazt, amit Antall 1989 áprilisában a nagy nemzeti centrumpárt politikai stabilizáló lehetőségéről írt. Kormányzása viszont a parlamenti erőviszonyok foglya volt. A kisgazdák és a MIÉP „olcsó" árat kértek a Fidesz és Orbán Viktor politikai hatalomépítéséért és kormányzati munkájának folytatásáért, ahogyan az orbáni elszívó erőnek és kitervelt bekebelező politikának sem tudtak ellenállni, vagy vele szemben érdemben már védtelenek voltak 2006-ra. Ám a rendszerváltás politikai ingájának megállításához, vagyis a rendszerváltozás programjának megvalósítását jelző ismételt választási győzelemhez mindez kevés volt. Az ingát a 2002-es Medgyessy Péter-féle MSZP–SZDSZ-kormányzás után végül Gyurcsány Ferenc állította meg 2006-ban. A 2002–2006 közötti közpolitikai brókerizmus és pártpolitikai egoizmus Gyurcsány személyében összenőtt, s a nemzeti, polgári oldal számára, amelyet a Fidesz immár programszerűen maga alá gyűrt, bármennyire is riasztó volt, nagyjából 2,5 millió szavazót tudhatott maga mögött.

Csakhogy Gyurcsány a 2006-os választási győzelem után elmondta az igazságot Balatonőszödön: semmi sem úgy van, ahogy mondták, semmivel kapcsolatban. Hazudtak reggel, délben meg este a hatalomért és a pénzért, s trükkök százaival csapták be a választókat azért, hogy továbbra is hatalmon maradjanak. A kiszivárgott beszéde – választási győzelem ide, választási győzelem oda – rádöbbentette a magyar társadalmat arra, hogy a minden moralitást nélkülöző, s ezt nyíltan felvállaló miniszterelnök és az őt támogató kormánypártok a végsőkig lemeztelenítették a „létező" konszenzuális magyar politikai rendszert, s az MSZP–SZDSZ-kormány meztelensége testesítette meg a rendszerváltozás minden hazugságát, torz, kiüresedett demokráciáját. Ennek tényét világosan mutatja a magyar politikai rendszert meghatározó tényezőkbe vetett állampolgári-választói

[20] Árral szemben. *Heti Válasz,* 12. (2012). 1–2.

bizalmi index, amely a mélypontot 2009 február–március–áprilisára állapította meg.[21] A konszenzuális modellnek azonban volt néhány nagy presztízsű intézménye, a jogfolytonosság fétiséből nőtték ki magukat, mégis 16 év elmúlásával már komoly társadalmi bizalmi indexük volt 2009 nyarára. Ilyennek kell mondanunk az Alkotmánybíróságot, az ombudsmani hivatalt, az Állami Számvevőszéket és a köztársasági elnök intézményét. Ezeken kívül az összes többi alapvetően romokban hevert.

Az MSZP–SZDSZ-kormányzás ideje alatt a nemzetközi és a hazai nagytőke pozíciószerzései, az állam leépítésének neoliberális megoldásai, a globális uralmi rend oligarchikus rendszerének kormányba költözése és mindezek mellett az ország jelentős mértékű eladósítása, a terhek lakosságra hárítása, a korrupció és az állami működés kiábrándító jellege miatt 2009-re a választópolgárok teljesen hiteltelennek tartották a szocialista–liberális hatalmi hálót. Mindezt jól mutatta 2009-ben az európai parlamenti választások eredménye, ahol a magyar politikai aréna földcsuszamlásszerűen tolódott jobbra, majd 2010-ben a magyar választók végképp megvonták a bizalmat az MSZP–SZDSZ uralmi világától. Két pártot is a parlamenti arénán kívül tessékeltek (SZDSZ, MDF), két új, teljesen más ideológiai beállítottságú pártot pedig beemeltek az Országgyűlésbe (Jobbik, LMP). Az Ellenzéki Kerekasztal-tárgyalásokon demokrataként protestáló erőt, a Fideszt és kereszténydemokrata szatellitpártját, a KDNP-t parlamenti kétharmaddal ruházták fel.

Mindez történelmi mozgást mutatott Magyarországon, s az új Fidesz–KDNP-kormány Orbán Viktor vezetésével ezt érezve látott neki a kiüresedett konszenzuális magyar demokrácia újjáépítéséhez.

Felhasznált irodalom

Anthony, Giddens: *Elszabadult világ.* Budapest, Napvilág, 2005.

Arend, Lijphart: *Patterns of Democracy*. New Haven, Yale University Press, 1999.

Boda Zsolt: *Legitimitás, bizalom, együttműködés*. Budapest, Argumentum – MTA TK PTI, 2013.

Entz Géza: Antall József pártprogramja 1989-ből. *Országút,* 2020. június 28. Online: https://orszagut.com/ertekezes/antall-jozsef-partprogramja-1989-bol-418

Pokol Béla: *Globális uralmi rend.* Budapest, Kairosz, 2005.

Sartori, Giovanni: *Demokrácia.* Budapest, Osiris, 1999.

Szabó József: Quo usque tandem abutere, Catilina, patientia nostra, Avagy a rendszerváltozás és a kommunizmus átmentődésének jogi logikája. In Révész Béla (szerk.): *Most megint Európában vagyunk…* Szeged, Pólay Elemér Alapítvány, 2014.

Tellér Gyula: *A rendszerváltozás rendszere*. Konzervatív Szemle. Budapest, Windsor, 1994.

Tóth Gy. László – Lentner Csaba – Zárug Péter Farkas: *Kik támadják Magyarországot és miért?* Budapest, Kairosz, 2012.

Tőkés Rudolf: *A harmadik magyar köztársaság születése*. *Emberek, ideológiák, intézmények.* Budapest, L'Harmattan, 2015.

[21] Boda Zsolt: *Bizalom és közpolitika*. Budapest, Argumentum – MTA TK PTI, 2015. Korábban a témában Boda Zsolt: *Legitimitás, bizalom, együttműködés*. Budapest, Argumentum – MTA TK PTI, 2013.

Varga Csaba: A rendszerváltozás sorsfordító évei. Antall József miniszterelnök – egy valahai jogfilozófus munkatárs szemével. *Pázmány Law Working Papers,* (2014), 19.
Zárug Péter Farkas: *Csapdába került demokrácia*. Budapest, L'Harmattan, 2009.
Zárug Péter Farkas: Egy nagy demokrata: Brzezinski, Zbignew (I. rész). *Demokrata,* 2017. június 2. Online: https://demokrata.hu/velemeny/egy-nagy-demokrata-zbigneiw-brzezinski-i-resz-96545/

Nemzetközi kapcsolatok, Európai Unió és biztonságpolitika

Vákát

Gazdag Ferenc

A magyar külpolitika stratégiai irányairól 1990–2020

Bevezetés

A rendszerváltozás immár generációs távolságba került. Sorjáznak az értékelések az 1990–2020 közötti évekről. Ráadásul a harmincéves évforduló egybeesik a magyar történelem legnagyobb traumájának, a trianoni szerződésnek a százéves évfordulójával is. Többszörös indoka van tehát a magyar külpolitikáról beszélni, s nem csak a szokványos, kronologikus áttekintés formájában. Az időrend felszíne alatt ugyanis kormányokon áthúzódó, s újabb és újabb formában jelentkező folyamatok is rejlenek (például az adósság-külpolitika, azaz annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy az eladósodás menynyiben és miként korlátozta az ország nemzetközi mozgásterét, vagy például a magyar külpolitika biztonságcentrikusságának átfordulása a gazdaságcentrikusságba, valamint az integrációs tagság után jelentkező belső külpolitika ügyei).[1] Ráadásul a mélyáramlatok némelyike érdemben nem is tárgyalható egy szakpolitika keretei között.[2] Ezúttal a magyar külpolitika hármas stratégiai irányáról lesz szó, amely az újságírók jóvoltából a „hármas prioritás”[3] formában vált közismertté.

Milyen stratégiai irányokat jelöl a hármas prioritás?

A magyar kül- és biztonságpolitika hármas tengelye az 1990-es évek orientációs vitáinak eredőjeként született meg. A követendő irányról folyó viták több lehetséges – bár valószínűségét tekintve nagyon eltérő – stratégiai opciót fogalmaztak meg. Ilyen volt egy összeurópai biztonsági rendszer gondolata, amelynek kereteit az EBESZ adta volna. A Szovjetunió, illetve Oroszország jelenléte és súlya e szervezetben irreálissá tette ezt az opciót. Visszanyúlva 1956-hoz felmerült a semlegesség lehetősége is. De szinte azonnal nyilvánvaló lett, hogy a bipoláris rendszer szétesése után a semlegesség gyakorlatilag értelmezhetetlen. A vele járó többletköltségeket már nem is említve. Ezért ez az opció is lekerült napirendről, s a későbbiekben is csak egy aktuálpolitikai vitában (a NATO-tagságról szóló népszavazás idején) került elő. Az 1990-es évek során még ismétlődően

[1] Csaba László: *Válság, gazdaság, világ. Adalék Közép-Európa három évtizedes gazdaságtörténetéhez.* Budapest, Éghajlat, 2018; Csizmadia Ervin: *A magyar politikai fejlődés logikája. Összehasonlítható-e a jelen a múlttal, s ha igen, hogyan?* Budapest, Gondolat, 2017; Kiss J. László – Gazdag Ferenc: Foreign Policy and Indebtedness. Toward the Centre or the Peripheries? *Central European Political Science Review.* 17. (2016), 63. 49–76; Jakab András – Urbán László (szerk.): *Hegymenet. Társadalmi és politikai kihívások Magyarországon.* Budapest, Osiris, 2017.

[2] Jakab–Urbán (2017): i. m.

[3] A prioritás önmagában elsőbbséget jelent, vagyis többes számú használata fogalomzavar.

https://doi.org/10.36250/00983_27

felmerült a regionális opció is, vagyis a posztszovjet országok egy csoportosulásba tömörítése, de ezt az érintettek elutasították. Ugyanis a szovjet tömbből kiszabaduló valamennyi ország az ún. euroatlanti opciót tette magáévá, azaz a mihamarabbi és teljes integrálódást a hidegháborúban nyertes intézményekbe (NATO, EU).[4]

Az opciókról folytatott vita eredménye mindenesetre egy új, a magyar állami és nemzeti érdekeket tartalmazó, s közel másfél évtizedre többé-kevésbé belpolitikai konszenzust élvező stratégia kialakítása lett.[5] Ennek értelmében a magyar külpolitika prioritásai:

- mielőbbi csatlakozás az euroatlanti intézményekhez, integrálódás az európai folyamatokba,
- a jószomszédi és regionális kapcsolatok új alapokra helyezése,
- a határon túli, elsősorban a szomszédos államokban élő magyar kisebbségekkel kapcsolatos új nemzetpolitika megfogalmazása.

A stratégia részletes kidolgozása és főként gyakorlati átültetése azonban éveket csúszott. A késlekedés érthető volt. Lehetetlen volt ugyanis megkerülni, illetve nem figyelembe venni az ország nemzetközi környezetének turbulens változásait:

- az 1990-es évek elején az ország szomszédainak száma ötről hétre emelkedett, köztük történelmileg teljesen új államokkal,
- a szovjet csapatok kivonása előtt érdemben nehéz lett volna bármilyen függetlenségről szót ejteni,
- az 1990 novemberében aláírt CFE-szerződés nyomán gyors ütemben változtak meg a körülöttünk lévő országok katonai képességei,[6]
- az 1991-ben kitört délszláv háborúk fegyveres harcokat hoztak közvetlenül az ország határai mellé.

Végül, hogy a „hármas prioritás" irányai egymástól csak elméletben különböztethetők meg, gyakorlati irányelvekké való átalakításukhoz a mindenkori körülmények együttes mérlegelése szükséges.[7]

A parlament végül a kormányzati ciklus utolsó évében tudta elfogadni a biztonság- és védelempolitikai alapelveket.[8] Hasonló, azaz a mindenkori kormányokat kötelező

[4] Erhard Busek – Emil Brix: *Közép-Európa újragondolása: miért Közép-Európában dől el Európa jövője?* Kőszeg, ISIS, IASK, 2020.

[5] Csiki Tamás: A magyar stratégiai kultúra vizsgálatának eredményei. *Biztonságpolitika,* (2005), 4. 1–15.

[6] Osvát Szabolcs: Az európai hagyományos fegyverzet-ellenőrzés fénykora. *Nemzet és Biztonság,* 4. (2011) 9. 52–64; Banai Károly – Szatmári László: A hagyományos fegyverzetek korlátozása. In N. Rózsa Erzsébet – Péczeli Anna (szerk.): *Egy békésebb világ eszközei. Fegyverzet ellenőrzés, leszerelés és non-proliferáció.* Budapest, Osiris, 2013. 229–285.

[7] Dunay Pál: *Adverseries all around. Renationalisation of Security and Defence policies in Central and Eastern Europe.* [h. n.] NIIR, 1994. 69.

[8] A Magyar Köztársaság Biztonságpolitikai Alapelvei (11/1993 OGY határozat); A Magyar Köztársaság Honvédelmi Alapelvei (27/1993 OGY határozat).

dokumentum elfogadására még egyszer, a NATO-csatlakozás előestéjén (1998. december 27.) került sor. Azóta csak kormányzati stratégiák születtek, jelezve, hogy folyamatosan gyengült, majd elfogyott a hármas prioritás mögött lévő belpolitikai egyetértés a pártok között.

A hármas prioritás egyes irányait a különböző színű kormányok eltérően értelmezték. Alapvetően megmaradt az egyetértés az euroatlanti integráció témájában. Ezt jól mutatja, hogy a NATO-csatlakozás feltételeit a Horn-kormány tárgyalta végig, de már az első Orbán-kormány fejezte be (1999. március 12.), míg az EU-csatlakozás legtöbb fejezetét az Orbán-kormány vitte végig, de végül a csatlakozási ceremónián Athénban Medgyessy Péter írta alá.

Azonban alapvetően más volt (és maradt) a helyzet az egymástól egyébként elválaszthatatlan jószomszédi kapcsolatok és a nemzetpolitika együttes alkalmazása között. A konzervatív kormányzatok (Antall József, Orbán Viktor) azt az elvet követték, hogy minden bilaterális egyezményt az adott országban élő magyar kisebbség érdekei szerint próbáltak alakítani. Jó példája ennek az Ukrajnával 1991. december 6-án kötött alapszerződés.[9] A baloldali-liberális kormányok viszont abból a közkeletű, de alapvetően tévesnek bizonyult feltételezésből indultak ki, hogy az integráció minden eszközzel való gyorsítása a kívánatos. A kisebbségekkel kapcsolatos politikában például érvelésük szerint azért, mert a demokrácia fejlődése és a mihamarabb elnyert EU-tagság önmagában is megold egy sor problémát, de feltétlenül elősegíti a kisebbség fejlődését és az anyaországgal való kapcsolatokat is. Az a két szomszéd ország, ahol a legnagyobb lélekszámú magyar kisebbség él (Szlovákia, Románia) viszont szisztematikusan elzárkózott a magyar kisebbségeket államalkotó tényezőként felfogó és a szubszidiaritás elvét érvényesítő svájci, olasz, spanyol társnemzeti megoldások alkalmazása elől. Antall József kijelentésének („Lélekben és érzésben 15 millió magyar elnöke kívánok lenni") félreértelmezésével a területi revizionizmus újrafogalmazását tulajdonították a magyar politikának.[10] Nem véletlen, hogy a szlovák–magyar és a román–magyar alapszerződés aláírására csak erős nyugati nyomás hatására került sor 1995–1996 folyamán, amikor mind az EU-, mind a NATO-csatlakozási feltételeit közzétették.[11]

Ami a regionális kezdeményezéseket illeti, Magyarország szinte valamennyi formációban alapító tagként vett részt,[12] azonban csak az 1991-ben indított Visegrádi Együttműködés bizonyult életképesnek. A sikertelenség fő oka a térség államainak bizalmatlansága volt minden olyan ötlettel szemben, amelyet az euroatlanti integráció alternatívájaként lehetett értelmezni.

[9] Kihirdetve az 1995. évi XLV. törvényben, amely tartalmazta az 1993. június 6-ai megerősítést és a két ország nyilatkozatát a nemzeti kisebbségek jogainak biztosításáról.

[10] Kántor Zoltán (szerk.): *Nemzetpolitikai alapismeretek*. Budapest, NPKI, 2013.

[11] Bakk Miklós: Alapszerződés paradigmák. *Magyar Kisebbség,* 2. (1996), 3.

[12] Ilyen kezdeményezés volt többek között az Alpok–Adria Munkaközösség, a Közép-európai Kezdeményezés (1991), a Közép-európai Szabadkereskedelmi Megállapodás (1992), a Közép-európai Védelmi Együttműködés (2010).

A hármas prioritás kimúlása és transzformálódása

A hármas prioritás kapcsán a kilencvenes évek elején kialakult politikai konszenzust előbb az egyes irányok különböző értelmezése gyengítette, 2004-ben pedig két esemény lezárta. A lezárás egyik eleme kifejezetten pozitív tartalmat hordoz: 2004-ben az EU-csatlakozással lezárult az euroatlanti intézményekbe való törekvés időszaka. Magyarország mindegyik célként kezelt intézménynek (1990: Európa Tanács, 1996: OECD, 1999: NATO, 2004: EU) tagja lett. A magyar külpolitikában a fő stratégiai kérdés ekkortól az lett, hogy Magyarország miként tudja tagállamként érdekeit érvényesíteni a jelzett szervezetekben és a tagsági nyomatékát felhasználva általában a nemzetközi színtéren. Sajnálatos módon a tagsági várakozás évtizedében érdemtelenül kevés figyelmet kapott az euroatlanti csatlakozásunk ezen oldala, a kormányzati politikák egyöntetűen a nyugati szervezetek által támasztott követelményeknek való megfelelést állították előtérbe.[13] Ugyanakkor a NATO- és az EU-tagság átrendezte a másik két stratégiai irány tartalmát is. Mind a regionális politikánk, mind a határon túli kisebbségekkel való kapcsolataink két ágra bomlottak. Más politika volt szükséges azokkal az országokkal, amelyek velünk együtt lettek tagjai az európai intézményeknek, és más dimenzióba került az ezen kívüli országokhoz (Horvátország, Ukrajna, Szerbia) való viszony.

A hármas prioritás mögötti (már inkább csak formális) belpolitikai konszenzus 2004 végén esett szét. A Magyarok Világszövetsége által kezdeményezett népszavazás (2004. december 5.) a külhoni magyarok kettős állampolgárságáról szólt. A kampányban a Gyurcsány-kormány pártjai a távolmaradásra, illetve a nemmel való szavazásra biztatták a választókat. Így a népszavazás eredménytelen lett (37,5%-os részvétel), bár a megjelentek döntő többsége igennel voksolt. A népszavazás lezárta a jobb- és baloldal közötti külpolitikai egyetértés formális szakaszát is, s mellette alig korrigálható törést okozott az anyaország és a határon túli magyar szervezetek kapcsolatában is.[14] A balliberális kormányoldal állásfoglalása nemcsak politikai, de döntéshozatali oldalról is felettébb nehezen magyarázható: egy eredményes és támogató népszavazási eredmény is csak annyi következménnyel járt volna, hogy a parlamentnek – ahol szilárd baloldali–liberális kormánytöbbség volt – meg kell vizsgálnia a kérdést.

[13] Marján Attila (szerk.): *Magyarország első évtizede az Európai Unióban 2004–2014.* Budapest, NKE, 2014; Szenes Zoltán – Tálas Péter (szerk.): *Magyarország 10 éve a NATO-ban*. Budapest, Zrínyi, 2009; Balázs Péter – Martonyi János: *Az EU alkotmányos szerződése és Magyarország.* Budapest, EUKK, 2003.
[14] Papp Z. Attila: Kisebbségi identitáskonstrukciók a kettős magyar állampolgárság által. *Regio,* 22. (2014), 1. 118–155; Salamon Konrád: *A magyar ezredforduló krónikája.* Budapest, Auktor, 2009.

Mi maradt a hármas prioritás tartalmi elemeiből?

A hármas prioritás irányai tartalmi vonatkozásban az ország geopolitikai adottságaira reflektáltak, vagyis kiemelhetetlenek a modern magyar külpolitikából.[15] Módosult formákban mind a három stratégiai főirány továbbra is integráns része a külpolitikának. Az euroatlanti integrációs törekvéseink dimenziót váltottak, immár tagállamként kell az érdekérvényesítés útjait megtalálni. A 2011-es EU-elnökség megmutatta, hogy Magyarország hatékonyan képes menedzselni a 27 tagállamból álló szervezet kurrens problémáit, becsatornázva a közvetlen magyar érdekeltségű témákat is (horvát csatlakozások lezárása, romastratégia, Duna-stratégia). Ugyanakkor merőben új feladatok elé állítja a politikai vezetést és a külügyi apparátust a tagsággal együtt járó „belső külpolitika" menedzselése. A második Orbán-kormány unortodox válságkezelési intézkedései, a kormányzás terén a liberális megoldások elvetése, az EU jövőjére vonatkozó vitákban a föderalizmus nyílt elutasítása és a 2015-től elmélyülő migránsválságban elfoglalt álláspont Magyarországot az európai politikai viták sűrűjébe emelték.[16] 2010 óta a magyar kormányzati törekvések az EU fejlődésének a föderalizmust kizáró, az erős nemzetállamok együttműködésére épülő irányának erősítését célozzák.

A mély válságból kilábalás, s 2014 után a gazdasági növekedés tette lehetővé a Zrínyi 2026 haderőfejlesztési programot, amely kivezeti az országot a NATO-n belüli „potyautas" kategóriából.[17] A védelmi költségvetés 2016 óta emelkedik, s a tervek szerint 2024-re éri el a NATO által elvárt 2%-os szintet.

Az európai viták folytatásához, illetve a regionális érdekek érvényesítéséhez jó támasz Magyarország számára az egyetlen igazán sikeresnek tekinthető regionális együttműködési forma, a visegrádi csoport megszilárdulása. A konkrét elérendő célokért (EU-n belüli regionális érdekek képviselete, védelmi fejlesztések koordinálása, visegrádi harccsoport stb.) történő közös fellépés a jószomszédi kapcsolatok eredményességét is mutatja. Ezen a téren az egyetlen kivétel Ukrajna, akivel mindmáig megoldatlan vita folyik a kárpátaljai magyar kisebbség jogainak gyakorlásáról. Magyarország következetesen támogatja az EU-bővítés folytatását is a Balkán irányába.

A magyar nemzetpolitika sikerességéhez az alkotmányos és jogi feltételek megteremtése után továbbra is szükséges az érintett szomszédos államok politikai elitjének meggyőzése, hogy a határaik között élő magyar kisebbségek nem biztonsági kihívást, hanem az anyaországi támogatásokkal együtt a térség stabilitását és prosperitását célozzák.[18]

[15] Bernek Ágnes: *Közép- és Kelet-Európa a 21. század geopolitikai/geoökonómiai stratégiáiban.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 2018; Kiss J. László: Politika és percepció. A magyar és osztrák külpolitika az átalakulás éveiben. *Külügyi Szemle,* 12. (2013), 2.

[16] Csizmadia Ervin: A magyar jobboldal természetrajza. *Élet és Irodalom,* 57. (2013), 20; Sárközy Tamás: *Illiberális kormányzás a liberális Európai Unióban*. Budapest, Park, 2019; Szentiványi István: *Quo vadis Hungaria? Merre tartasz Magyarország?* Budapest, Kalligram, 2018.

[17] Kecskeméthy Klára – Szenes Zoltán: *NATO 4.0 és Magyarország.* Budapest, Zrínyi, 2019.

[18] Nemzetpolitikai eredmények 2010–2018. Budapest, ME, 2019; Németh Zsolt: Magyar külpolitika a Covid–19 után. Nyolc sarkalatos pontban a kormányzati alapelvekről és a diplomácia lehetőségeiről. *Magyar Nemzet,* 2020. augusztus 6.

A kihívások irányainak és tartalmának változásai egy új magyar külpolitikai stratégia igényét tűzték napirendre. Az új stratégiának integráns része kell maradjon – a mindenkori változtatásokkal együtt – a hármas prioritás minden tartalmi eleme. Ennek első lépéseként üdvözölhetjük a 2020. április 21-én elfogadott, a *Biztonságos Magyarország egy változékony világban* című új dokumentumot.[19]

Összegzés

A rendszerváltozás után mind erőteljesebben polarizálódó magyar politikában kivételnek tekinthető az új külpolitika stratégiai irányai kapcsán kialakult egyetértés. Az egymást váltó, jobb- és baloldali, liberális kormányok más-más hangsúllyal ugyan, de mindannyian követték az „euroatlanti integráció, jószomszédi kapcsolatok, nemzetpolitika" hármas irányvonalát. A konszenzus 2004-ben formálisan is felbomlott. Az európai uniós tagság elérésével (2004. május 1.) az intézményi csatlakozások befejeződtek, s a december 4-ei, a kettős állampolgárságról szóló népszavazás kudarcával pedig a balliberális oldal látványosan elutasította a nemzetpolitika jobboldali értelmezését. Azonban az 1990-es stratégiai irányok megváltozott tartalommal továbbra is a magyar külpolitika tengelyeit adják. Továbbra is prioritás marad a nemzeti érdekérvényesítés az euroatlanti intézményekben, elsősorban az EU belső külpolitikájában, a 2010-es közjogi változások után pedig a nemzetpolitikai építkezések a kormányprogramok szokványos részeivé váltak. A V4-kooperáció pedig azt is jól illusztrálja, hogy a regionális együttműködés kölcsönös előnyöket kínál az egész régió számára.

Felhasznált irodalom

A Magyar Köztársaság Biztonságpolitikai Alapelvei (11/1993 OGY határozat).

A Magyar Köztársaság Honvédelmi Alapelvei (27/1993. OGY határozat). Kihirdetve az 1995. XLV. törvényben, amely tartalmazta az 1993. június 6-ai megerősítést és a két ország nyilatkozatát a nemzeti kisebbségek jogainak biztosításáról.

Bakk Miklós: Alapszerződés paradigmák. *Magyar Kisebbség,* 2. (1996), 3. Online: https://epa.oszk.hu/02100/02169/00004/m960310.html

Balázs Péter – Martonyi János: *Az EU alkotmányos szerződése és Magyarország.* Budapest, EUKK, 2003.

Banai Károly – Szatmári László: A hagyományos fegyverzetek korlátozása. In N. Rózsa Erzsébet – Péczeli Anna (szerk.): *Egy békésebb világ eszközei. Fegyverzet ellenőrzés, leszerelés és non-proliferáció.* Budapest, Osiris, 2013. 229–285.

Bernek Ágnes: *Közép- és Kelet-Európa a 21. század geopolitikai/geoökonómiai stratégiáiban.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 2018.

[19] Nemzeti Biztonsági Stratégia: *Biztonságos Magyarország egy változékony világban*. 1163/2020 (IV. 21.) kormányhatározat. *Magyar Közlöny* (2020), 81.

Busek, Erhard – Emil Brix: *Közép-Európa újragondolása: miért Közép-Európában dől el Európa jövője.* Kőszeg, IASK, 2020.
Csaba László: *Válság, gazdaság, világ. Adalék Közép-Európa három évtizedes gazdaságtörténetéhez.* Budapest, Éghajlat, 2018.
Csiki Tamás: A magyar stratégiai kultúra vizsgálatának eredményei. *Biztonságpolitika,* (2005), 4. 1–15. Online: https://biztonsagpolitika.hu/wp-content/uploads/2015/04/Csiki-Tamas-A-magyar-strategiai-kultura-vizsgalatanak-eredmenyei.pdf
Csizmadia Ervin: A magyar jobboldal természetrajza. *Élet és Irodalom,* 57. (2013), 20.
Csizmadia Ervin: *A magyar politikai fejlődés logikája. Összehasonlítható-e a jelen a múlttal, s ha igen, hogyan?* Budapest, Gondolat, 2017.
Dunay Pál: *Adverseries all around. Renationalisation of Security and Defence policies in Central and Eastern Europe.* [h. n.], NIIR, 1994.
Jakab András – Urbán László (szerk.): *Hegymenet. Társadalmi és politikai kihívások Magyarországon.* Budapest, Osiris, 2017.
Kántor Zoltán (szerk.): *Nemzetpolitikai alapismeretek*. Budapest, NPKI, 2013.
Kecskeméthy Klára – Szenes Zoltán: *NATO 4.0 és Magyarország.* Budapest, Zrínyi, 2019.
Nemzetpolitikai eredmények 2010–2018. Budapest, ME, 2019.
Kiss J. László: Politika és percepció. A magyar és osztrák külpolitika az átalakulás éveiben. *Külügyi Szemle,* 12. (2013), 2.
Kiss J. László – Gazdag Ferenc: Foreign Policy and Indebtedness. Toward the Centre or the Peripheries? *Central European Political Science Review,* 17. (2016), 63. 49–76.
Németh Zsolt: Magyar külpolitika a Covid–19 után. Nyolc sarkalatos pontban a kormányzati alapelvekről és a diplomácia lehetőségeiről. *Magyar Nemzet,* 2020. augusztus 6.
Marján Attila (szerk.): *Magyarország első évtizede az Európai Unióban 2004–2014.* Budapest, NKE, 2014.
Osvát Szabolcs: Az európai hagyományos fegyverzet-ellenőrzés fénykora. *Nemzet és Biztonság,* 4. (2011), 9. 52–64.
Papp Z. Attila: Kisebbségi identitáskonstrukciók a kettős magyar állampolgárság által. *Regio,* 22. (2014), 1. 118–155.
Salamon Konrád: *A magyar ezredforduló krónikája.* Budapest, Auktor, 2009.
Sárközy Tamás: *Illiberális kormányzás a liberális Európai Unióban*. Budapest, Park, 2019.
Szenes Zoltán – Tálas Péter (szerk.): *Magyarország 10 éve a NATO-ban*. Budapest, Zrínyi, 2009.
Szentiványi István: *Quo vadis Hungaria? Merre tartasz Magyarország?* Budapest, Kalligram, 2018.

Vákát

Lóránt Károly

Az európai integráció jövője

Bevezetés – Korábbi egységesítési kísérletek

Az Európai Unió ma számos külső és belső kihívással néz szembe, amelynek különösen nagy súlyt ad Nagy-Britannia kilépése, amelyet a bomlás első jelének tekinthetünk, de úgy is felfoghatjuk, hogy logikus következménye az Európa vezetőit az 1980-as évektől jellemző, a gazdasági és társadalmi feltételeknek ellentmondó centralizációs törekvéseknek.

Európa egyesítésének gondolata nem új keletű. Történetében sikeresek voltak a kisebb regionális birodalmak és szövetségek, mint például Skandináviában a dán birodalom (13–15. század), Közép Európában a Habsburg-, Kelet-Európában a litván–lengyel birodalom, és idesorolhatjuk a Hanza-városok szövetségét is, amely lényegében a balti városok közötti szabadkereskedelmi egyezmény volt, vagy a Kalmari Uniót. Ezek a birodalmak, illetve szövetségek több évszázadon keresztül képesek voltak fennmaradni, míg végül a politikai erőviszonyok vagy a szövetséget létrehozó érdekek megváltozása következtében felbomlottak. Európa egységesítésének vágya azonban nem halt el, szinte minden évszázadból sorolhatunk ilyen törekvéseket, a mai Európai Unió szempontjából talán megemlíthetjük Victor Hugót, aki az 1849-es párizsi békekonferencián vetette fel az Egyesült Európa gondolatát. Később, a 20. század eleje már hangos volt az Európa egységét hirdető mozgalmak tevékenységétől, közülük kiemelhetjük a Richard Coudenhove-Kalergi által 1926-ban megalapított, máig élő páneurópai mozgalmat.

Az EGK megalapítása

A törekvést végül a francia Jean Monnet vitte sikerre, aki meggyőzte a francia vezetőket, hogy itt az idő az európai integráció első lépéseinek megtételére. Ő javasolta a később a francia külügyminiszterről, Robert Schumanról elhíresült, egy egységes német–francia acélipar (Európai Szén- és Acélközösség – Montánunió) megteremtésére irányuló tervet, amely magában foglalta a későbbi egységes Európa vízióját is. Ebből a hat ország által 1951-ben aláírt egyezményből lett később a római szerződés (1957).

A római szerződés annyiban különbözött az összes őt követőtől, különösen a maastrichti szerződéstől, hogy ugyan távlatilag kitűzte egy „egyre szorosabb unió”, vagyis egy szövetségi állam célját, viszont megmaradt a realitásoknál, és figyelembe vette az egyes országok adottságait, amelyek még távolról sem voltak annyira különbözők, mint a maiak az unió északi és déli vagy nyugati és keleti tagállamai között. Ami a mai problémák szempontjából különösen fontos, hogy előírta a fizetési mérlegek kiegyensúlyozásának követelményét, megakadályozandó, hogy egyes országok eladósodjanak a többiekkel

https://doi.org/10.36250/00983_28

szemben. Ez a követelmény azután a maastrichti szerződésből kimaradt, és a dél-európai országok eladósodását eredményezte. A római szerződéssel megalapított Európai Gazdasági Közösség igen jól működött, az együttműködés gyors gazdasági fejlődést, technikai megújulást eredményezett, és ez a dinamikus fejlődés közel két évtizeden keresztül, egészen az 1973-as olajválságig tartott. A gazdasági sikerek nyomán megindult az integráció magasabb fokra emelése, egy európai szövetségi állam létrehozása iránti törekvés. A további integráció gazdasági és társadalmi feltételeinek vizsgálatára az 1970-es évtizedben három tanulmány is készült: a Werner-, a Marjolin- és a MacDougall-jelentés.

Mindhárom jelentésben közös az, hogy reális feltételekből, vagyis egységes államok (mint Franciaország), illetve megvalósult föderációk (mint az Egyesült Államok vagy az akkori Német Szövetségi Köztársaság) tényleges gyakorlatából indultak ki, és abból vezették le egy föderális államberendezkedést feltételező gazdasági és monetáris unió feltételrendszerét.

A luxemburgi miniszterelnök, Pierre Werner irányításával elkészült első jelentés[1] kiemelt fontosságot tulajdonított az unió belső egyensúlya biztosításának: „a globális gazdasági egyensúly megvalósulását a szerkezeti különbségek veszélyeztethetik […] Egy gazdasági és monetáris unióban a strukturális és regionális politikák nem kizárólag a nemzeti költségvetés kérdései" – írta a jelentés, és a területi egyenlőtlenségek kiegyenlítése érdekében szükségesnek tartotta jelentős pénzügyi transzferek alkalmazását ugyanúgy, ahogy az egy nemzetállamban történik. A jelentés szerint „a közösségi intézkedéseknek elsősorban a regionális politikára és a foglalkoztatáspolitikára kell koncentrálniuk. Megvalósításukat a közösségi szintű pénzügyi beavatkozás növelése segítené. Ezenkívül erőteljes közösségi politikákra lesz szükség az ipar, a közlekedés, az energia, a lakhatás és a környezetvédelem terén." Vagyis a Werner-terv messzemenően figyelembe vette a gazdasági közösség akkor még csak hat országa közötti különbségeket, és fő célkitűzése e különbségek csökkentése volt, amit a további integráció elengedhetetlen feltételének tartott. A Werner-jelentés azonban a kőolajár-robbanás okozta pénzügyi válság miatt hamarosan lekerült a napirendről.

Öt évvel később Robert Marjolin francia közgazdász, a római szerződés egyik kidolgozója és az Európai Bizottság valamikori elnökhelyettese kapott újabb megbízást a gazdasági és monetáris unió létrehozása feltételeinek kidolgozására. A Marjolin-jelentés[2] kiemelkedő a tanulmányok közül, mert – ha röviden is, de – a gazdasági és monetáris unió megvalósításának szinte minden aspektusával foglalkozik. Bevezetőként rámutat az addigi kudarc okaira:

> „a helyzet következményeit súlyosbította, hogy 1969-ben úgy határoztak az Európai Monetáris Uniónak az elkövetkezendő tíz évben való létrehozásáról, hogy semmilyen konkrét elképzelésük

[1] Council – Commission of the European Communities: *Report to the Council and the Commission on the realization by stages of economic and monetary union in the Community.* Council – Commission of the European Communities. Luxembourg, 1970. október 8.

[2] Commission of the European Communities, Directorate-General for Economic and Financial Affairs: *Report of the Study Group „Economic and Monetary Union 1980"*. Brüsszel, 1975. március 8.

> nem volt arról, hogy mire vállalkoztak […] Nem fogták fel kellőképpen azt az alapvető különbséget, ami a római szerződésben meghatározott vámunió és egy gazdasági és monetáris unió között van."[3]

Majd megmagyarázza, hogy szemben a vámunióval, amikor az egyes kormányok csak azt a jogukat adják fel, hogy önállóan vessenek ki vámokat és mennyiségi korlátozásokat, egy gazdasági és monetáris unióban a nemzeti kormányok a gazdaságirányítás mindazon eszközeinek használatát a közösségre bízzák, amellyel addig kormányoztak. Emiatt a nemzetállami kormányok helyett a közösség feladata lesz az olyan problémák megoldása, mint például a külső feltételek változására adandó válasz, a fizetési mérlegek kiegyenlítése, a munkanélküliség kezelése, a nyugdíjellátás, a minimálbérek biztosítása és hasonlók. A jelentés újból és újból visszatérő gondolata a regionális különbségek mérséklésének szükségessége. Ennek keretében javasolja egy közös munkanélküli-alap felállítását, amellyel a lakosság uniós elkötelezettségét is növelné. A jelentés szerint ez az elkötelezettség a gazdasági és monetáris unió létrehozásának alapfeltétele: „a népesség nagy részének úgy kell éreznie, hogy az unióhoz tartozik" – írják.

A mai viták szempontjából érdekes a tanulmány azon megállapítása is, hogy a régiók közötti jövedelemkülönbségek mérséklése azért is fontos, mert azok erőteljes migrációt eredményeznének a kevésbé fejlett régiókból a fejlettebbek felé, ami „a termelési tényezők kevésbé kívánatos elosztásához vezet, és lelassítja a közösség egésze jólétének javulását".

A gazdasági és monetáris unió költségvetési feltételeit a Donald MacDougall skót közgazdász vezette csoport dolgozta ki. Az 1977-ben publikált jelentés[4] az integráció által megkövetelt központi költségvetés nagyságára és a pénzügyi transzferek mértékére adott becslést. E szerint az integráció kezdeti szintjén a GDP 2–2,5%-át, a gazdasági és monetáris unió megvalósítása esetén a GDP 7,5–10%-át, a teljes integráció esetén pedig 20–25%-át kell központosítani ahhoz, hogy az integráció működőképes legyen. Ugyanakkor arra is figyelmeztettek, hogy az akkori, a GDP 1%-át kitevő uniós költségvetés mellett nem lehet pénzügyi uniót bevezetni, mert az egységes pénz által keltett egyensúlytalanságok nem lesznek kiegyenlíthetők.

Az euró bevezetése

1970-es években a kőolajár-robbanást követő gazdasági válság azonban elsöpörte ezeket a terveket, és az integráció kérdése csak 1989-ben került megint napirendre az úgynevezett Delors-jelentés keretében (Jacques Delors volt akkor az Európai Bizottság elnöke), amely három fázisban javasolta a közös pénz megvalósítását. A javaslat szerint az első fázisban liberalizálják a tőkemozgásokat, a másodikban koordinálják a tagországok gazdaságpolitikáját, a harmadikban pedig létrehozzák az Európai Központi Bankot és magát az eurót is, először számlapénz (1999), majd bankjegy és érme formájában

[3] Commission of the European Communities (1975): i. m. (A szerző fordítása.)

[4] Commission of the European Communities: *Report of the Study Group on the Role of Public Finance in European Integration.* Volume I General Report, Brussels, 1977. április.

(2002). A közös pénz stabilitása érdekében az euró bevezetésének szigorú feltételeket szabtak, ezek voltak a ma sokszor emlegetett maastrichti kritériumok.

Az euró bevezetésénél az unió vezetése semmilyen korábbi tanulmányt, de a kortárs vezető közgazdászok véleményét sem vette figyelembe, kizárólag a közös pénz stabilitási feltételeinek kidolgozásával foglalkoztak, és ezzel az Európai Unió le is tért az integráció gazdasági feltételei biztosításának útjáról. Mindez a közvélemény figyelmét sem kerülte el. A maastrichti szerződést például Dániában népszavazáson utasították el, de erre még egy népszavazást rendeztek, ahol a szerződés már – nagy nehezen – többséget kapott. Ez azután az unió történetében többször megismétlődött, amikor egy-egy újabb egyezményt akartak a lakossággal jóváhagyatni, így az európai alkotmányt a franciák és a hollandok, az abból barkácsolt (és jelenleg érvényben lévő) lisszaboni szerződést pedig az írek utasították el, ez utóbbi esetben az unió vezetése a Dániában már bevált módszerhez fordult: újraszavaztatta az íreket.

Az euró bevezetését (gazdasági megalapozatlansága miatt) számos, a nemzetközi pénzügyekhez értő közgazdász bírálta már az első pillanatban, közülük, a későbbi fejlemények ismeretében talán érdemes kiemelni a közgazdasági Nobel-díjjal elismert Milton Friedman véleményét. 1997-ben, tehát az euró bevezetése előtt három évvel, az ismert közgazdász a *The Wall Street Journal*nak a következőket nyilatkozta:

> „Már hosszú idő óta az a véleményem, hogy az euró hátrányai meghaladják az előnyeit. Az eurózóna potenciális tagjai sem elegendően rugalmas bérekkel és árakkal, sem elegendően mobil munkaerővel, sem pedig megfelelően hatékony pénzügyi kompenzációs mechanizmussal nem rendelkeznek, amelyek kompenzálhatnák a rugalmas valutaárfolyam elvesztésének hatását. A valószínű eredmény az lesz, hogy az övezetben az egyes országokat eltérő módon érintő külső hatások, amelyeket az árfolyamok megváltoztatásával könnyedén kezelni lehetett volna, megosztó politikai vitákká alakulnak át, és az egyes országok közötti politikai feszültségeket fogják növelni. A politikai egyesülés megteremtheti a pénzügyi unió feltételeit, de egy nem megfelelő feltételek mellett bevezetett monetáris unió a politikai egyesülési folyamat akadálya lesz."[5]

Ez pontosan így történt, az euró bevezetése és a német merkantilista (exporttöbbletre törekvő) gazdaságpolitika következtében a dél-európai országok eladósodtak, mert saját pénzük nem lévén nem tudtak leértékeléssel védekezni a külkereskedelmi hiány ellen. Az Európai Unió adósok és hitelezők egymással szemben álló csoportjára bomlott szét. A brit kilépés is nagymértékben az eurót bevezető centralizációs politikának az eredménye.

A föderális vagy konföderális Európa?

Az integrációs folyamat továbbvitele érdekében 2002-ben egy úgynevezett Európai Konventet hívtak össze. A konvent 105 tagja az Európai Parlament, a nemzeti parlamentek és a kormányok képviselői közül került ki, beleértve a leendő új tagállamokat is. A kon-

[5] *The Wall Street Journal,* 1997. június 20.

vent előtt elvben olyan kérdések megválaszolása állt, mint például milyen legyen a jövő Európája, föderatív berendezkedésű-e, vagy inkább a nemzetállamok együttműködése. Hamarosan kiderült azonban, hogy a konventre meghívottak többsége a föderatív Európa híve, és végül ennek szellemében egy európai alkotmánytervezetet dolgoztak ki, amelyet, mint említettünk, két tagállamban is elutasítottak. A konventen elhangzott vitákból azonban érdemes néhány felszólalást kiemelni annak érzékeltetésére, hogy a reálisabb, nemzetállami együttműködés mellett sok vezető politikus is kiállt.

Például a holland kormányt képviselő Hans van Mierlo szerint nem jött el annak az ideje, hogy Európa végső rendeltetéséről beszéljünk, hanem arra kell törekedni, hogy működjünk együtt, ahol lehetséges, és integrálódjunk, ahol az szükséges. Kiemelte azt a demokráciahiányt, amelyet az Európa népei és a brüsszeli intézmények közötti kapcsolat hiánya okoz. Proinsias de Rossa az Európai Parlament és az Ír Munkáspárt képviseletében azt hangsúlyozta, hogy Európának meg kell birkóznia azzal a nyomással, amelyet a globalizáció gyakorol az európai gazdaságra, szociális rendszerre és kultúrára. A globalizáció nem természeti jelenség, hanem a korszerű technika támogatta politikai és gazdasági filozófia. Ez azonban nem egy elkerülhetetlen folyamat. Rossának az volt a véleménye, hogy az uniónak megvan a képessége és hatásköre, hogy megvédje Európa népeit a transznacionális vállalatoktól. Lena Hjelm-Wallén a svéd kormány képviseletében – többek között – azt hangsúlyozta, hogy az együttműködés demokratikus bázisa az előre látható jövőben a nemzetállam és a nemzeti parlament marad. Dr. Matjaz Nathingal a szlovén miniszterelnök képviseletében arról beszélt, hogy minden európai állam identitásának alapja a nemzetállam, a nemzetállam az alapja az európai építménynek és a közös európai identitásnak. A kibővített Európai Unióban az egyéni identitás alapjait meg kell védeni a gyengítéstől vagy az összeolvasztástól. A jövő Európai Uniójának biztosítania kell az európai nemzetek nemzeti, nyelvi és kulturális identitásának fennmaradását és fejlődését.

A konventre civil szervezeteket is meghívtak, voltak közöttük politikai, köztestületi jellegűek, szakszervezetek, egyetemek, kutatóintézetek, valamint általánosabb jellegű civil szervezetek, például nőszervezetek, egyházi szervezetek, ifjúsági szervezetek és hasonlók. Az általuk benyújtott mintegy 500 írásos javaslat zöme a nemzeti, a területi és a szociális szféra védelmére tett javaslatot. A CGT francia szakszervezeti szövetség például hangsúlyozta, hogy a szolidaritás utolsó megmaradt bástyája – bár a globalizáció által meggyengítve, de mégis – a nemzetállam.

Bár a konventbe zömében a föderalista megoldás hívei kerültek be, a nemzetállami szuverenitás fenntartásának szükségességét hangsúlyozó kevés képviselő összeállt, és Jens-Peter Bonde dán képviselő vezetésével egy ún. Alternatív jelentést állított össze, amely a demokráciák Európájának koncepciójára épült. Az Alternatív jelentés azt hangsúlyozta, hogy a konventet összehívó leakeni nyilatkozat alapvető célja egy demokratikus Európa volt, ezzel szemben az alkotmány egy centralizált európai államot hoz létre, ami sokkal több hatáskört koncentrál, sokkal távolabb kerül az átlagembertől. A jelentés szerint:

> „Az alkotmány, mindenekelőtt a »big business« elvárásait kielégítő, a neoliberális gazdasági elveket rögzítő szerződés, amelyben alapvető ellentmondást jelent, hogy míg az első (megvitatott) részben szociális piacgazdálkodásról beszél, a harmadik (a korábbi egyezményekből átvett) részben szabad piacgazdaságról és annak eszközeiről van szó."

A kritikáknak azonban érdemi hatásuk nem volt, és arról sem indult érdemi vita, hogy mi kívánatos és mi lehetséges az európai integráció szempontjából, az európai politikai élet sokkal inkább szekértáborok szembenállásává alakult át.

Ennek ellenére érdemes elgondolkodni azon, hogy vajon mi lenne a feltétele egy föderális állam létrehozásának, illetve ha ez különböző okok miatt nem lehetséges, akkor milyen lehetne a bizonyos szempontból egységes – európai –, de más szempontok szerint (nyelv, történelem, gazdasági, társadalmi, földrajzi adottságok) igencsak különböző országoknak és nemzeteknek megfelelő együttműködési forma.

Identitásképző elemek

Amennyiben az Európai Unió vezetői vagy legalábbis egyes vezetői egy szövetségi (föderális) államot, vagy egy egységes államot képzelnek el mint az európai integráció végcélját, akkor fel kell tennünk a kérdést, hogy mi az, ami a mai szövetségi államokat vagy egységes államokat egyben tartja, vagyis mi ezen országok identitásának alapja. Ilyen identitásképző elemek lehetnek például a közös nyelv, a közös történelem, a közös kultúra, a közös értékek és a közös érdekek a világ más térségeivel szemben. Nézzünk meg e tényezőket kissé részletesebben az Európai Unió szemszögéből!

Közös nyelv. Az unióban majdnem annyi nyelvet beszélnek, mint ahány tagország létezik. Természetesen vannak olyan szövetségi országok – például India vagy Brazília –, ahol számos nyelv található, de van egy-kettő, amelyet szinte mindenki beszél és az az általános kommunikáció nyelve. Az Európai Unióban a legtöbbek által beszélt nyelv az angol, de Nagy-Britannia kilépésével a többiek már csak tanult nyelv szintjén ismerik, és a skandináv országok és Hollandia kivételével az angol már nem a társalgás nyelve, nem egy-egy széles körben vásárolt újság vagy nézett televíziócsatorna nyelve, hanem egy olyan nyelv, amellyel a turista esetleg kínnal-bajjal elboldogul. Ennek következtében az átlag európai polgár egyszerűen nem tud részt venni egy összeurópai kommunikációs térben, ami azt is jelenti, hogy igen kevés ismerete van arról, ami a hazáján kívül más országokban történik. Ezt igazolja egy 2014. őszi Standard Eurobarometer-vizsgálat, amely szerint a válaszolók 70%-a – saját bevallása alapján – teljesen tájékozatlan az európai ügyekről. Azóta a helyzet nem sokat változhatott. A közösen beszélt nyelv ilyen mértékű hiánya egyben azt is jelenti, hogy állampolgári szinten széleskörűen nem lehet megbeszélni az unió közös ügyeit, az unió vezetőinek demokratikus megválasztásához hiányzik a potenciális vezetők tetteinek és nézeteinek ismerete, és más hasonló nehézségek is származnak a közös nyelv hiányából. Emiatt a közös nyelv hiánya képezi egy demokratikus, föderális állam létrehozásának egyik legnagyobb akadályát.

Közös történelem. A közös történelem és eredménye, a közös történelmi emlékezet meghatározó szerepet játszik egy szövetséges állam vagy egységes állam összetartó ere-

jében. A közös történelem centrumában általában az egyes országok történelmét meghatározó események, például az ország megalapítása, megnyert háborúk vagy forradalmak állnak. Az európai történelemben azonban ilyen közös pozitív történelmi emlék nemigen található, hiszen az elmúlt ezer évben az egyes európai országok számos alkalommal véres háborúkat vívtak egymás ellen, és ami az egyiknek ünnepelni való győzelem volt, az a másiknak fájó vereség. A német Körber-Stiftung az általa kiadott EUSTORY sorozatban publikált egy, az európai történelmi tudatról szóló könyvet.[6] A könyv egyik tanulmányát Jörn Rüsen német történész írta, aki azt hangsúlyozta, hogy ha a jelenlegi integrációs folyamatot történelmi tudatosság nélkül akarják véghez vinni, akkor az egy nagyon mesterséges, lélek nélküli Európát eredményez. Ugyanakkor a közös európai történelmi tudatosságot nem lehet felülről diktálni, az ilyen törekvések kudarcra vannak ítélve, ha a szélesebb közvélemény érzésvilágában nincsenek alátámasztva. Jörn Rüsen szerint általánosan vállalható európai történelmi tudatosság alapja lehet például a reformáció, a parlamentáris demokrácia, az emberi jogok deklarálása, a nyugati racionalitás ókori gyökerei, a kereszténység és hasonlók, amelyek az európai kultúrát sajátossá teszik más kultúrákkal szemben. Az Európai Parlament Kulturális és Oktatási Bizottságának kérésére is készül egy, a témával foglalkozó tanulmány,[7] amely végkövetkeztetésként három elvet ajánlott: (1) el kell fogadni a történelmi emlékezetek különbözőségét Európában, (2) a közös emlékezetet csak nagyon átfogó kérdéskörökben lehet elérni (például európai szabadság), (3) teljesen új európai történelmi emlékezetet kell létrehozni. Azzal kapcsolatban, hogy az Európai Parlament a nemzetiszocializmust, különösen a holokausztot, valamint a sztálinizmust a történelmi emlékezet fő tényezőiként határozta meg, a tanulmány arra világít rá, hogy negatív megítélésű eseményekre alapozni a történelmi emlékezetet elég merész dolog, és inkább kivételnek, mint szabálynak számít. Kérdés, hogy az európai integrációs folyamatot alátámasztó identitást célszerű-e a múlt tömeggyilkosságainak elítélésére építeni. Jörn Rüsen mást javasol, szerinte sokkal inkább a szépművészetek, a zene, az építészet, a technika és a tudomány terén elért eredményeket kellene az európai tudatot meghatározó események középpontjába állítani.

Közös kultúra. Jörn Rüsen gondolataival összhangban, ha valami közös Európa népei között, az a kulturális örökség, amely kezdődik a görög kultúrával, folytatódik a római államszervezéssel és joggal, a középkori kereszténység művészeti alkotásaival, a hatalmas katedrálisokkal és későbbiek folyamán az európai tudományos eredményekkel. Amennyiben a mindenki által pozitívan megítélt közös, és az európait más kontinensekétől megkülönböztető kulturális örökségre építünk, akkor valóban lehetne olyan közösen elfogadott alapokat találni, amelyekre egy szorosabb együttműködés felépíthető. Jelenleg azonban az európai vezetés nem Európa valódi közös kulturális gyökereit akarja megerősíteni, sőt inkább a rombolási szándék tűnik ki a Frankfurti Iskola, a „kultúrmarxizmus" ideológiájának uniós értékrenddé emelésével. Ma az európai baloldal, a „kultúrmarxisták"

[6] Sharon Macdonald (szerk.): *Approaches to European Historical Consciousness. Reflections and Provocations.* Eustory Series, Shaping European History, 1. Hamburg, Körber-Stiftung, 2000.

[7] Markus J. Prutsch: *European Historical Memory. Policies, Challenges and Perspectives.* Policy Department B: Structural and Cohesion Policies European Parliament, 2001.

és az euroatlanti korporációkat képviselő jobboldal is, különböző okok miatt, de egyaránt elvetik az európai tradicionális értékeket.[8] Ezzel szintén az európai integráció egyik legnagyobb akadályát képezik.

Közös értékek. A közös értékek fontos szerepet játszanak az egységes vagy szövetségi államok kohéziójában. Az elmúlt kétszáz évben szociológusok (például Max Weber, Emile Durkheim, Talcott Parsons, Shalom H. Schwartz, Ronald Inglehart, Christian Welzel és mások)[9] sok erőfeszítést tettek, hogy meghatározzák a társadalmak életében szerepet játszó értékeket és a közöttük lévő kapcsolatokat. Ennek ellenére nem állíthatjuk, hogy e téren kialakult volna bármiféle egységesen elfogadott rendszer, sőt inkább az mondható, hogy annyiféle megközelítés létezik, ahány kutató.

A gyakorlatban az Európai Unióban az értékekkel kétféle formában találkozhatunk. Először mint az uniós szerződések által deklarált uniós értékekkel, másodszor mint azokkal az értékekkel, amelyeket az unió közvélemény-kutató intézete, az Eurobarometer feltár és elemez.

Ami a szerződéseket illeti, kezdetben nem volt bennük utalás európai értékekre, legfeljebb az 1957-es római szerződésben, amely kimondja, hogy a szerződő felek elkötelezettek, hogy Európa népei között egyre szorosabb uniót hozzanak létre. E cél elérése érdekében a római szerződés gazdasági és szociális szempontból meglehetősen érzékeny volt az egyes országok közötti egyensúlyteremtésre, síkra szállt a kiegyenlített és tisztességes kereskedelemért, és elkötelezte magát az egyes régiók között akkor meglévő különbségek csökkentése mellett.

Az európainak nevezett értékek első ízben az 1983-as ünnepélyes nyilatkozatban tűnnek fel, és az 1992-es maastrichti egyezmény az emberi jogok és az alapvető szabadságjogok védelméről szóló 1950. évi római konvenciót már beemeli az uniós szerződésrendszerbe. 2000 decemberében az unió vezetői elfogadták az Alapvető Jogok Chartáját, az említett római konvenció európai változatát. Ez később a ma érvényben lévő lisszaboni szerződés szerves (azonos erővel bíró) részévé vált.

Az Eurobarometer vizsgálatai visszaigazolták, hogy az emberek azt tartják európai értéknek, amit az egyezmények mondanak, nem utolsósorban azért, mert ezt közvetíti számukra nap mint nap a média. Ezek azonban meglehetősen elvont értékek, amint a menekültválsággal kapcsolatban nemrég ki is derült. Ha azonban más kérdéseket tesznek fel, például hogy mennyire ragaszkodik valaki az országához, akkor kiderül, hogy a megkérdezettek 90%-a nagyon vagy meglehetősen ragaszkodik hozzá, míg például az Európai Unióval kapcsolatban csak mintegy 50% mondja ugyanezt. A lakosság döntő többsége számára tehát a saját országa áll az első helyen. Ugyanakkor egy másik

[8] John Schindler: Who Really Won the Cold War? America's New Left Has Swallowed up Communism's Old Left, and Now It's Masticating Us All. *The Federalist,* 2015. szeptember 16.

[9] Max Weber német közgazdász és szociológus (1864–1920), Emile Durkheim francia szociológus (1858–1917), Talcott Parsons amerikai szociológus (1902–1979), Shalom H. Schwartz amerikai–izraeli szociálpszichológus (1940–), Ronald F. Inglehart amerikai szociológus (1934–), Christian Welzel német politológus (1964–).

tanulmány[10] kimutatta, hogy a lakosságnak kettős identitása lehet. Az embereket a saját országukhoz kötő kapcsolatok (a nyelv, a kultúra, az ősök, a történelem) különböznek az őket az Európai Unióhoz kötő szálaktól (szabad mozgás, tagállamok közötti béke, az unió gazdasági ereje stb.). Érdekes, hogy az eurót, összes ismert problémája ellenére, az emberek nagy többsége (még a görögök is) meg akarják tartani. Ez azt jelenti, hogy – egykori megálmodóinak feltételezése szerint – az euró valóban az európai identitás egyik alkotóelemévé vált.

Az európai értékek, vagyis hogy az európaiak nagy többsége mit tart fontosnak, elsősorban akkor derül ki, ha más földrészek hasonló felméréseivel vetjük azokat össze. Így például az amerikai Pew Research Center egy vizsgálata[11] kimutatta, hogy az amerikaiak nagy átlagban sokkal individualistábbak, mint az európaiak, és az erős szociális hálónak számottevően kevesebb a támogatottsága Amerikában, mint Európában.

Közös érdek a világ más részeivel szemben. Egységes vagy föderális állam esetében a külvilághoz való viszony általában elég egyértelmű, bármilyen párt vezeti is az országot. E szempontból az Európai Unió egészen más eset, hiszen az elmúlt ezer évben a mai uniós tagállamok érdekeiket pont egymással szemben határozták meg és vívtak néhány száz kisebb és nagyobb háborút, évszázadonként néhány tucatot. Ritka volt az az eset, amikor európaiak Európán kívüliekkel harcoltak. Idesorolhatók például a mongolok és a közel-keleti mohamedánok elleni harcok, vagy a keresztes háborúk és a spanyol rekonkviszta, vagyis a mórok kiűzése Európából. Ezek emléke mindmáig megmaradt, például a törökök uniós tagságának ellenzésében, különösen az osztrákok részéről. Jelenleg az Európai Uniónak nincs külső ellensége, az Oroszországgal való szembenállás sokkal inkább az Egyesült Államoknak, vagy inkább egyes uralkodó köreinek azt a törekvését fejezi ki, hogy az unió és ezen belül különösen Németország és Oroszország ne alkothasson szoros gazdasági egységet. Az ukrán fordulat is amerikai támogatás – pénzelés – mellett zajlott le, nem európai érdekeket szolgált. Az Egyesült Államok e téren építhet néhány ország, mindenekelőtt Lengyelország, a balti államok és az Egyesült Királyság Oroszországgal szemben táplált gyanakvására és ellenszenvére. Ugyanakkor az országok többsége együttműködésre törekszik az oroszokkal, és nem híve az újabb hidegháborúnak.

A tömeges migráció kezelésének kérdése és a bevándoroltak integrálhatóságának megítélése osztja meg leginkább az unió tagországait, bár a választóvonal nem annyira az egyes országok között, mint inkább a vezető elit (euroatlanti háttérhatalom) és az európai lakosság érdekei között húzódik. Mindenesetre külpolitikai és katonapolitikai kérdésekben az Európai Unió tagországai eléggé megosztottak, ami nehezen ad lehetőséget egy közös kül- és védelmi politika kialakítására, holott ez a követelmény a lisszaboni szerződés egyik fejezetét alkotja.

[10] Antonia M. Ruiz Jiménez – Jaroslaw József Górniak – Ankica Kosic – Paszkal Kiss – Maren Kandulla: European and National Identities in EU's Old and New Member States, Ethnic, Civic, Instrumental and Symbolic Components. *European Integration online Papers* (EIoP), 8. (2004), 11.

[11] Pew Research Center. Survey report, 2012.

Közös nevező

Az identitásképző elemeket figyelembe véve az a következtetés vonható le, hogy ha tartós európai együttműködést akarunk elérni, akkor mindenki számára kielégítő megoldást kell találnunk, és ez szükségképpen nem lehet a föderális berendezkedés, mert annak sem gazdasági, sem társadalmi feltételei nem adottak. Ennek ellenére az európai vezető réteg változatlanul a további integrációt erőlteti.

Az Európai Konventen és azon kívül folytatott eddigi viták során kialakult nézeteket tulajdonképpen három nagy csoportba lehet sorolni:

1. Az egyik, amit az európai vagy inkább euroatlanti elit (háttérhatalom) erőltet, a föderális állam, vagyis az Európai Egyesült Államok. Egy ilyen elképzelést – többek között – vázolt fel Joschka Fischer egy 2000-ben, a Humboldt Egyetemen tartott beszédében, akkor még mint német külügyminiszter.
2. A másik, főleg a francia politikusok által felvetett integrációs forma a nemzetállamok szövetsége, valamilyen konföderációs megoldás, ebben az esetben a nemzetállami szuverenitás nagyrészt megmarad, és nem jön létre egy új (szövetségi) állam.
3. Végül egy teljesen laza forma a szabadkereskedelem, amit például a UKIP (United Kingdom Independent Party) javasolt, és amit a britek unióból kilépésükkel a maguk számára meg is valósítottak.

A fenti „tiszta" formák között több átmenet képzelhető el, amikor az együttműködés csak bizonyos, kölcsönösen érdeklődésre számot tartó területekre terjed ki. E formák számos elnevezést kaptak, például Európa étlap szerint, koncentrikus körök, olimpiai karikák, változó geometria, többsebességű Európa. A jogilag legjobban kidolgozott Bruno S. Frey és Reiner Eichenberger „flexibilis Európája",[12] ahol a javaslat lényege az, hogy az integráció figyelembe veszi az új tagállamok gazdasági fejlettségét, és csak azokra a területekre terjed ki, amelyek előnyösek az új tagállam számára. A felzárkózás előrehaladásával egyre több területre terjedhet ki az együttműködés.

Összegzés – Javaslatok, lehetőségek

Európa mint föderális állam. Az európai föderáció vagy egy egységes európai állam nem új gondolat, először William Penn[13] javasolta 1693-ban, majd Victor Hugo megismételte 1849-ben és Richard Coudenhove-Kalergi[14] 1926-ban. Az Európai Unió alapító atyái is szövetségi államban gondolkodtak, de abban az időben ezt nem tartották reális felvetésnek, ezért csak a római szerződés preambulumában utalnak egy „egyre szorosabb unióra".

[12] Institute for Empirical Research in Economics University of Zurich. 2000. augusztus.

[13] William Penn az Egyesült Államok egyik alapítója volt, és közülük is az egyetlen, aki demokratikus alkotmánnyal képzelte azt el.

[14] Német–japán származású filozófus, történész, a Páneurópa Mozgalom megalapítója.

E kérdést újból Joschka Fischer vetette fel 2000-ben a Humboldt Egyetemen tartott előadásában. Azzal érvelt, hogy azok az intézmények, amelyeket hat ország szükségleteire alakítottak ki, már nem funkcionálnak megfelelően, nem felelnek meg például egy közös kül- és védelmi politikának a globalizált világ körülményei között, és nem felelnek meg a demokratikus politikai rendszer követelményeinek sem. Egy olyan kétkamarás parlamenti rendszert javasolt, amelyben az egyik kamarában olyan választott képviselők ülnek, akik egyben a nemzeti parlamenteknek is tagjai, míg a másik kamara egyfajta szenátus lenne, hasonlóan az Egyesült Államok szenátusához. Ugyanakkor az volt a véleménye, hogy igaz ugyan, hogy a maastrichti egyezménnyel a nemzeti szuverenitás olyan alapvető elemei, mint a nemzeti valuta, a belső és a külső biztonság az uniós intézmények hatáskörébe kerültek, ez mégsem jelenti a nemzetállamok felszámolását.

Az európai föderáció más hívei elsősorban a nemzetállam ellen érvelnek, azzal vádolják a nemzetállamokat, hogy ők az okozói a háborúknak, ők felelősek a kisebbségek kulturális, politikai és gazdasági elnyomásáért, ugyanakkor nagy, centralizált, bürokratikus szervezeteikkel elidegenítik az állampolgárokat.[15]

Az európai föderációt vagy az Európai Egyesült Államokat számos politikai csoport, közéleti szereplő és üzletember támogatja. Az Európai Föderalisták Uniója, a német filozófus és szociológus Jürgen Habermas és mások is konkrét elgondolásokat dolgoztak ki egy európai szövetségi állam alkotmányára.

Nemzetállamok konföderációja. A nemzetállamok konföderációja alapvetően francia elképzelés, De Gaulle vetette fel még az 1960-as évek elején. Szerinte egy francia politikus legfőbb feladata, hogy a 2000 éves történelemre visszatekintő francia nemzetet megóvja, amihez erős állami intézmények kellenek. Az európai államok közötti összefogásra szükség van, de azt kormányközi eszközökkel és nem nemzetek feletti szervezetekkel kell megvalósítani. De Gaulle elképzeléseit Christian Fouchet, Franciaország dániai nagykövete vetette papírra, ez volt az a bizonyos Fouchet-terv, amelyből két változat is készült, 1961-ben és 1962-ben. A Fouchet-terv szerint az uniónak négy intézménye lenne, a Tanács az államfők részvételével, a Miniszterek Tanácsa a miniszterek részvételével, a Politikai Bizottság, amelyben a tagállamok delegáltjai vennének részt és az Európai Parlament, amelynek véleményező szerepe lenne. A döntés-előkészítés és a döntések végrehajtása a Politikai Bizottság feladata, maga a döntés pedig a Tanácsban születne, mégpedig egyhangúlag. Ha valamelyik ország nincs jelen vagy tartózkodik egy döntésnél, akkor a döntések rá nem vonatkoznak, de bármikor csatlakozhat, és akkor a döntések rá nézve is kötelezővé válnak. Az uniónak lenne költségvetése, amelyet a Politikai Bizottság állít össze, és a Tanács hagy jóvá. Az uniónak egyébként jogi személyisége is lenne, vagyis az unió nevében köthetne megállapodásokat olyan területeken, amelyekre felhatalmazták. Az unió nyitva állna az unió értékeit (az emberi méltóság védelme, demokrácia, az emberi jogok tisztelete, szociális igazságosság) elfogadó országok előtt. A franciák, különösen a jobboldali politikai erőikben, még mindig közel állnak ehhez a De Gaulle-i elképzeléshez. Amikor Joschka Fischer 2000-ben a Humboldt Egyetemen

[15] Javier Solana beszéde (1998). *Securing Peace in Europe.* Speech by Dr. Javier Solana, Secretary General of NATO, Münster, 1998. november 12.

előadta az európai föderációra vonatkozó nézeteit, Lionel Jospin akkori francia miniszterelnök élesen reagált rá, mondván, a francia nép sohasem fogadna el olyan státuszt, mint amilyen az egyes államok helyzete az Egyesült Államokban vagy a tartományoké Németországban. „Vannak erős, életerős nemzetek, amelyek számára a nemzeti identitás fontos, és ez a mi kontinensük értéke" – mondotta a francia kormányfő.[16] Ugyanakkor a már közösségivé vált kompetenciákat nem akarta visszavonni, vagyis az uniót a maastrichti–amszterdami egyezmények szerint akarta megtartani.

Európa mint szabadkereskedelmi övezet. A szabadkereskedelmi övezet a kereskedelmi integráció olyan típusa, ahol a szerződő országok nem alkalmaznak vámokat, kereskedelmi korlátozásokat egymással szemben. Fontos különbség a vámunióval szemben, hogy az övezet országai nem alkalmaznak egységes vámpolitikát az övezeten kívüli gazdaságok felé. Jelenleg szerte a világon számos szabadkereskedelmi övezet működik, néhány ismertebb közülük az észak-amerikai szabadkereskedelmi övezet, a NAFTA (North American Free Trade Agreement), a Latin-Amerikát átfogó MERCOSUR (Mercado Común del Sur), az ázsiai országokat tömörítő AFTA (ASEAN Free Trade Area) és a dél-afrikai COMESA (Common Market for Eastern and Southern Africa). Az Európai Unió szabadkereskedelmi övezetté átalakítását elsősorban az angol UKIP szorgalmazta, és el is érte, hogy hazája kilépjen a hatásköröket egyre inkább központosító unióból. Egy angol euroszkeptikus csoport, a Campaign for an Independent Britain (CIB) olyan modellt javasolt, amely az európai népek együttműködési hajlandóságára és nem az európai politikai és gazdasági elit szándékaira építené az európai országok együttműködését. Az a meggyőződésük, hogy tartós európai együttműködés csak a benne részt vevő nemzetek akaratára épülhet. Mindenki csak olyan területeken venne részt az együttműködésben, amely érdekében áll.

Azonban nemcsak az euroszkeptikusok látják a szabadkereskedelmi övezetet megoldásnak, hanem azok is, akik egyébként az integráció mellett voksolnak, de látják az ellentmondást a politikai szándékok és a gazdasági-politikai realitások között. Paul de Grauwe, a leuveni egyetem közgazdászprofesszora szerint:

> „A politikai unió egy valutaunió logikus végpontja. De ha a politikai unió nem jön létre, akkor hosszú távon az eurózóna nem maradhat fenn. Most, hogy a politikai uniót senki sem akarja, el lehet gondolkodni, hogy jó ötlet volt-e a valutaunió létrehozása. Alig merem kimondani, hogy hosszabb távon a monetáris unió el fog bukni. Nem a következő évben, de úgy egy jó 10-20 éves időhorizonton. Nincs ugyanis példa arra, hogy egy valutaunió politikai unió nélkül fennmaradt volna. Valamennyi összeomlott. Elkerülhetetlenül be fognak következni külső megrázkódtatások, és ekkor a monetáris unió politikai unió nélkül meglehetősen törékenynek fog bizonyulni. Olyan Don Quijote-ék kivételével, mint Guy Verhofstadt,[17] senkit sem látok, aki politikai uniót akarna… Egy nagy szabadkereskedelmi övezet marad az egyedüli reális alternatíva Európa számára. Illúzió, hogy a közeljövőben politikai uniót tudunk létrehozni."[18]

[16] Lionel Jospin, 1997–2002 között Franciaország miniszterelnöke egy 2001-es írásában (On the Future of an Enlarged Europe. Paris, 2001. május 28.) állt ki a „nemzetállamok föderációja" elgondolás mellett.
[17] Belga miniszterelnök 1999–2008 között.
[18] Interjú Paul de Grauwe-val a *De Morgen* nevű belga napilapban. 2006. március 18.

Lokalizáció. Lokalizáció alatt, akik ezt javasolják, általában azt értik, hogy amit megfelelő gazdaságossággal lehet helyben gyártani, azt gyártsák helyben. A lokalizáció alapvetően a hatalomelosztás megváltoztatását, a döntési jogkörök áthelyezését jelenti a nem választott transznacionális vállalatoktól és nemzetközi szervezetektől a demokratikusan választott helyi közösségekhez. A „lokális" vagy „helyi" jelző konkrét kérdésektől függően jelentheti a nemzetállamot, a nemzetállam valamely részét vagy földrajzilag összekapcsolódó nemzetállamok régióját. A lokalizáció közgazdaságtana arra a statisztikailag bizonyítható tényre épül, hogy az emberi szükségletek túlnyomó része helyileg (a szó előbbi értelmezésében) gazdaságosan kielégíthető, a nagy távolságú kereskedelmet elsősorban a természetföldrajzi adottságok eltérése és a választékbővítés indokolhatja. Komparatív előnyöket csak a természetföldrajzi különbségek jelenthetnek, mert a termelő tőke és az ismeretek áramlása más termelési tényezők különbségeit kiegyenlíti. A bérkülönbségek kihasználása – azonos termelékenységi szint mellett, hiszen a termelékenységbeli különbségeket a működő tőke áramlása kiegyenlíti – csupán a jövedelmek átcsoportosításához vezet, de nem jelenti az erőforrások hatékonyabb elosztását, a termelési potenciál növekedését, és szélesebb körű alkalmazása deflációhoz vezet.

A technikai fejlődés lehetővé teszi, hogy már viszonylag kis méretű üzemek is gazdaságosak legyenek, így a termelőerők állandó centralizálása közgazdasági érvekkel – tehát a nagyobb hatékonyság ígéretével – nem támasztható alá. E nézet szerint különösen fontos, hogy a közszolgáltatások (vasút, távközlés, energiaellátás, vízellátás, oktatás, egészségügy), és a termőföldek, illetve a nyersanyag-kitermelés alapvetően a helyi közösségek tulajdonában legyenek. A lokalizáció nem kereskedelemellenes, pusztán az a célja, hogy diverzifikált helyi gazdaságokat hozzon létre, és ne kényszerítsen minden vállalatot arra, hogy önkizsákmányoló nemzetközi versenyt folytasson. Talán érdemes megemlíteni, hogy ez a felfogás nem állt messze a neves angol közgazdász, John Maynard Keynes nézeteitől, aki egy 1930-as évekbeli esszéjében[19] azt írta, hogy:

> „azokkal szimpatizálok, akik inkább minimalizálni, mintsem maximalizálni akarják a nemzetek közötti összefonódást. Az eszmék, a tudomány, a vendégszeretet, az utazás – ezek azok, amelyek természetüknél fogva nemzetköziek. De a javak készüljenek helyben, amikor csak az racionálisan lehetséges, és mindenekelőtt a hitelezés maradjon nemzeti keretek között."

Az európai birodalom. Ami felé az Európai Unió halad, az a fent említettek egyikének sem felel meg, hanem valami egészen más: az európai birodalom. A lisszaboni szerződés elfogadása az Európai Uniót tulajdonképpen birodalommá alakítja át, erre maga Manuel Barroso hívta fel a figyelmet, amikor egy interjújában[20] az Európai Uniót egy birodalomhoz hasonlította. Ezzel a hasonlattal elsősorban az ellen akart védekezni, hogy a lisszaboni szerződés után az uniót sokan egy szuperállamhoz hasonlították. Bár ezt a jellemzést Barroso egyetemi előadásaiban szokta használni, amikor az unió felépítését magyarázza, valójában nagyon is ráillik az unió lisszaboni szerződés utáni helyzetére. Az unió ugyanis nem hasonlítható egy föderatív államhoz, mert azoknak (például

[19] John Maynard Keynes: National Self-Sufficiency. *The Yale Review,* 22. (1933), 4. 755–769.
[20] Euractiv: Barroso: European Union is 'empire' (short version). [Videó.] *YouTube,* 2007. július 10.

az Egyesült Államoknak vagy Németországnak) demokratikus politikai berendezkedésük van, közös a nyelvük, erős bennük a társadalmi szolidaritás, egységes külpolitikájuk van és a központi költségvetésük a GDP 20-25%-át teszi ki, hogy egy szövetségi államnak csak néhány fontos vonását emeljük ki. Az Európai Unió ezek egyikével sem rendelkezik. A birodalom ezzel szemben – definíció szerint – egy erős központi hatalom (egyszemélyi uralkodó vagy uralkodó csoport) által irányított, földrajzilag kiterjedt és számos országot-népcsoportot összefogó államalakulat, amelyet általában katonai erővel tartanak össze. Ez a definíció majdnem tökéletesen illik a lisszaboni szerződés utáni EU-ra, mert:

- népessége etnikai, kulturális és nyelvi szempontból heterogén, majdnem minden ország más nyelvet beszél, és nem érti a többi nyelvét;
- emiatt nincs „európai nép" és közös kommunikációs tér sincs, ami a demokratikus berendezkedés elengedhetetlen feltétele;
- Barroso az uniót „nem imperialista birodalomnak" nevezte, mert a tagság önkéntességen alapszik. Azonban a gyakorlatban az Európai Uniónak, különösen meghatározó országainak, éppen elég gazdasági és katonai ereje van ahhoz, hogy a körülötte lévő országok a tagságot kényszerítő erőnek érezzék;
- a döntéshozatal – mint erre az unió vezetői is többször utaltak – nem demokratikus, a döntéshozók az uniós polgárok által nem elszámoltathatók;
- folyamatos expanziót folytat, ami nagyon jellemző a birodalmakra;
- közös pénze és részben katonai ereje is van;
- azzal, hogy a lisszaboni szerződés a hatásköröket tovább központosította, az unió egyre inkább hasonlít egy birodalomhoz.

A jelenlegi tendenciák folytatódása esetén tehát az unió egyenrangú nemzetállamok együttműködéséből egyre inkább egy birodalommá alakul át, hasonlóvá ahhoz, mint amilyen a Római Birodalom, a brit birodalom, az Orosz Birodalom vagy a Spanyol Birodalom volt. E tendencia mögött a legfőbb hajtóerőt egy szűk üzleti és politikai elit képezi (a háttérhatalom), akiknek akaratát a jobb- és baloldali főáramú partok transzformálják át uniós szabályokká. A különbség az, hogy míg az említett birodalmak fennállásuk jelentős részében az egész térség felemelkedését szolgálták, a maastrichti szerződéssel létrehozott Európai Unióban a divergencia, egyes térségek leszakadása és összességében a lassú fejlődés vált jellemzővé.

Konzultáció Európa jövőjéről kezdeményezés. Az Európai Bizottság 2019-ben kinevezett új elnöke, Ursula von der Leyen kezdeményezte, hogy az Európai Unió előtt álló feladatok megoldása érdekében kezdődjön egy európai szintű konzultáció Európa jövőjéről. Az ennek nyomán a Bizottság 2020 januárjában kiadott közleményében[21] kifejti, hogy az egyre inkább többpólusúvá váló világban sok európai továbbra is aggódik a jövője miatt, és az Európai Uniónak meg kell mutatnia, hogy van válasza a felmerülő kérdésekre. Ennek érdekében a Bizottság kétéves időtartamra tervezett konzultációt

[21] A bizottság közleménye az Európai Parlamentnek és a Tanácsnak: Az Európa jövőjéről szóló konferencia megszervezése. COM(2020)27 final.

szervez, amelybe az európaiak széles körét kívánja bevonni, mind az állampolgárok, mind az intézmények tekintetében. A fórumnak tükröznie kell Európa sokféleségét, ezért nyitva áll a civil társadalom, az európai intézmények és más európai szervek, köztük a Régiók Bizottsága, az Európai Gazdasági és Szociális Bizottság, valamint a nemzeti hatóságok, regionális és helyi önkormányzatok, parlamentek és más érdekelt felek előtt. A konzultáció két területet érint, ezek közül az egyik a Bizottság olyan prioritásai köré szerveződik, mint az éghajlatváltozás, a környezeti kihívások elleni küzdelem, az emberközpontú gazdaság, a társadalmi méltányosság és egyenlőség, Európa digitális átalakulása, az európai értékek előmozdítása, az EU hangjának erősítése a világban, valamint az unió demokratikus alapjainak megerősítése.

A második terület a demokratikus folyamatokhoz és az intézményi kérdésekhez kapcsolódik, ideértve az Európai Bizottság elnökének megválasztására vonatkozó csúcsjelölti rendszert és az európai parlamenti választások páneurópai listáit. A kialakított programból világosan látszik, hogy a konzultáció során a korábban említett valódi problémákkal nem akarnak foglalkozni, így a konzultáció – amely a koronavírus-járvány miatt nem kezdődhetett el 2020. május 9-én, a Schuman-nyilatkozat 70. évfordulóján, ahogy tervezték – eredménye nem lehet más, mint a jelenlegi patthelyzet megerősítése. Erre garanciát jelent az is, hogy a konzultáció levezénylésével a liberális frakció vezetőjét, Guy Verhofstadtot bízták meg, aki a sajátján kívül nem ismer el más nézeteket. Az unió valódi problémái uniós anyagokban ritkán bukkannak fel, általában amerikai elemzőintézmények vagy európai kutatóintézetek, esetleg egyéni kutatók hívják fel rájuk a figyelmet. Legutóbb egy patinás brit intézmény, a Chatham House foglalkozott az uniót szétfeszítő érdekellentétekkel, igaz, ennek is már két éve, de az akkor megfogalmazott problémák ma is éppen úgy napirenden vannak, mint az elemzés idején. A Chatham House elemzője, Hans Kundnani szerint az uniót három, egymásnak ellentmondó nézet uralja. Az egyik Angela Merkelé a „kompetitív Európáról", ami a gyakorlatban megszorító, neoliberális politikát jelent. A másik Emmanuel Macroné, amely az állampolgárok és az országok közötti szolidaritást szorgalmazza, ez a gyakorlatban az erőforrás-átcsoportosításra épülő „transzfer uniót" jelent, amelyet a németek elutasítanak. A harmadik pedig Orbán Viktoré, aki szuverén nemzetállamokra épülő keresztény Európát szorgalmaz. A három nézet, amelyek mögött különböző politikai erők állnak, egymásnak tökéletesen ellentmondanak, így nehezen várható bármilyen előrelépés az uniós integráció terén.

Megítélésünk szerint azonban ezek az ellentétek feloldhatók lennének, ha az unió vezetése a valós problémákból indulna ki, és az unió politikai és gazdasági felépítését ennek megfelelően alakítaná ki. A Werner-, a Marjolin- és a MacDougall-jelentések alapján például világos, hogy egy szövetségi államot nem lehet a GDP 1%-át kitevő közös költségvetésből felépíteni. Hasonlóképpen nem lehet közös pénzt és ugyanakkor szabadkereskedelmet és tőkeáramlást biztosítani olyan államok számára, ahol a gazdasági fejlettség és ebből kifolyólag a versenyképesség is gyökeresen eltér. Nyilván nem e problémák felismerésével van a gond, hiszen csak kicsit kell keresgélni a neten, és az unió belső ellentmondásairól számos, neves kutatóintézet és kutató által publikált elemzés található. Az ellentét az unió vezetése, vagy talán pontosabb úgy fogalmazni,

hogy az euroatlanti háttérhatalom uralmi törekvései és a nemzeti identitásukhoz túlnyomó többségükben ragaszkodó európai polgárok ellenállása között feszül.

Felhasznált irodalom

Commission of the European Communities, Directorate-General for Economic and Financial Affairs: *Report of the Study Group „Economic and Monetary Union 1980".* Brüsszel, 1975. március 8. Online: http://aei.pitt.edu/1009/1/monetary_study_group_1980.pdf

Commission of the European Communities: *Report of the Study Group on the Role of Public Finance in European Integration.* Volume I General Report, Brussels, 1977. április.

Council – Commission of the European Communities: *Report to the Council and the Commission on the realization by stages of economic and monetary union in the Community.* Luxembourg, 1970. október 8.

Euractiv: Barroso: European Union is 'empire' (short version). [Videó.] *YouTube,* 2007. július 10. Online: www.youtube.com/watch?v=c2Ralocq9uE

Keynes, John Maynard: National Self-Sufficiency. *The Yale Review,* 22. (1933), 4. 755–769. Online: www.mtholyoke.edu/acad/intrel/interwar/keynes.htm

Jiménez, Antonia M. Ruiz – Jaroslaw Józef Górniak – Ankica Kosic – Paszkal Kiss – Maren Kandulla: European and National Identities in EU's Old and New Member States. Ethnic, Civic, Instrumental and Symbolic Components. *European Integration online Papers* (EIoP), 8. (2004), 11. Online: http://eiop.or.at/eiop/texte/2004-011a.htm

Prutsch, Markus J.: European Historical Memory: Policies, Challenges and Perspectives. Policy Department B: Structural and Cohesion Policies European Parliament Pew Research Center. *Survey Report,* 2012. Online: www.pewglobal.org/2011/11/17/the-american-western-european-values-gap/

Schindler, John: Who Really Won the Cold War? America's New Left Has Swallowed up Communism's Old Left, and Now It's Masticating Us All. *The Federalist,* 2015. szeptember 16. Online: http://thefederalist.com/2015/09/16/who-really-won-the-cold-war/

Sharon Macdonald (szerk.): *Approaches to European Historical Consciousness. Reflections and Provocations.* Eustory Series, Shaping European History, 1. Hamburg, Körber-Stiftung, 2000.

Securing Peace in Europe. Speech by Dr. Javier Solana, Secretary General of NATO Münster, 1998. november 12.

Ajánlott irodalom

Heeger, Klaus – Karoly Lorant: *The EU from a Critical Perspective. Independence and Democracy Group of the European Parliament*. Luxembourg, Parliament Printing Press, 2009.

Lóránt Károly: *Az Európai Unió jövője és Magyarország mozgástere*. Budapest, Kairosz, 2015.

Szánthó Miklós

Nyugatra tartunk. Nyugatra vágyunk?

Kettő az egyben: bevezetés és összegzés

Magyarországot, a magyar társadalmat, pontosabban annak mindenkori politikai elitjét régóta jellemzi egy utolérési, nyomonkövetési vágy. Ez lényegében abból az érzésből táplálkozik, hogy hazánk kulturális és politikai értelemben is a sokat emlegetett Nyugathoz tartozik, de gazdasági és társadalmi „fejlettség" tekintetében mégsem tudott ahhoz – éppen a nyugati „standardok" szerint – „felzárkózni" az elmúlt évszázadokban. Ezt a „hajlamot" erősítette a modern történettudomány „világrendszer-értelmezésének" a Föld országait „centrum", „félperifériás" és „perifériás" térségekre osztó tézise – és ezen belül Magyarországot „hagyományosan" a félperifériás térséghez volt szokás sorolni.

Az utolérési, nyomonkövetési vágy kifejezetten erősödött a rendszerváltoztatást követő időszakban, amikor a szovjet blokk összeomlásával a posztkommunista államok számára is „kinyílt a világ", az addigi elzártság helyére minimum a Nyugattal való összehasonlítás „tudása" került – nyugati életszínvonal nélkül. Pontosan annak elérése érdekében és az európai integráció felgyorsulása közepette kínálkozott tehát a lehetőség, hogy a nyugati minták gyorsított ütemű átvétele, illetve a mintának tekintett politikai centrumok akaratának jóformán feltétel nélküli elfogadása közelebb vihet a kincshez, amelyre mindig is vágytunk. Ezért „a klubhoz" tartozás megelőlegezett ígéretéért cserébe érdemesnek tűnt teljesíteni a „mintaadó" transzatlanti elvárásokat. Rendszerváltoztatást úgy, hogy az valós politikai, kulturális és társadalmi elitcserét ne eredményezzen, sőt a „jogbiztonság" nevében legitimálni, hogy a kommunista nómenklatúra a pártállami időszakban felhalmozott politikai tőkéjét gazdasági és kulturális tőkévé konvertálhassa.

A transzatlanti elvárások a következők voltak: a stratégiai szektorok privatizálása, illetve a tőkeerős nyugati cégek beengedése; majd ezt követően – az uniós csatlakozás előszobájában – a még nem privatizált szektorok piaci liberalizációjának előkészítése, majd annak csatlakozást követő végrehajtása, ezzel egyidejűleg a vámokról történő lemondás, a magyar munkaerő uniós piacra „kiközvetítése", a nyugatinál jelentősen olcsóbb munkabérek „felajánlása" stb. És bár minden komolyan vehető értékelés szerint Magyarország számára az EU-csatlakozás volt az egyetlen politikai alternatíva a posztkommunista időszakot követően, valamint az uniós források fontos mértékben (3-4%) járulnak hozzá a hazai GDP-hez – és természetesen az addicionális előnyök, a részvétel a „hivatalos" és informális európai vérkeringésben sem lebecsülhető pénzügyi szempontból –, az integrációnak igenis ára volt magyar szempontból, ebből fakadóan nem helyes az az értékelés, amely az EU-s költségvetésből hazánknak juttatott eurókat egyoldalúan folyósított segélynek tekinti. Sőt, úgy tűnik, hogy a „mintakövetők" tévedtek akkor is, amikor kritikátlanul előnyösnek állították be a nyugat-európai társadalmi sémákat is: érzékelhető ugyanis, hogy az elmúlt évtizedekben tagadhatatlanul kialakult jólétbe

https://doi.org/10.36250/00983_29

belekényelmesedett országok nehezen küzdenek meg a válsághelyzetekkel, lett légyen szó a 2008-as gazdasági, a 2015-ös migrációs válságról vagy az *„all different, all equal”* elvén álló multikulturális modell által jelentett kihívásokról, nem beszélve legújabban a genderideológia által okozott nemi és biológiai meghasonlottságról.

Pontosan ennek a paradigmának az inflálódásából merített erőt és legitimációt a mintaformáló vagy sokkal inkább mintateremtő politikai testtartás hazánkban is, amely az „európai társasház” részeként, de saját, önálló koncepció szerint akarja „berendezni lakását”. Mindez természetesen nem jelenti, nem jelentheti uniós tagságunk újraértékelését, azt azonban igen, hogy reálisan érdemes viszonyulni a tagság „mérlegéhez”, és azt is, hogy a gazdasági „fejlettség” már nem jelent egyben társadalmi vagy morális előnyt. Sőt, akár azt is előrevetítheti: nyugatiak között csak régiónk marad meg európainak.

Elvárások és illúziók fogságában a rendszerváltoztatás idején

Nagy dolog, hogy immáron harminc éve szabadok vagyunk. Harminc éve már, hogy megváltozott a politikai rendszer, hogy megszűnt a népköztársaság, és megnyíltak a határok. 1990 tavaszán – 1947 óta először – ismét többpárti és demokratikus választásokat tartottak Magyarországon, és 1991. június végére az utolsó szovjet katona is elhagyta hazánkat. Ezzel szinte egy időben feloszlott a KGST és a Varsói Szerződés. A magyar rendszerváltoztatás harminc éve a jövőre nézve kecsegtető – így utólag kissé naiv várakozásokkal terhelt – eredménnyel zárult. A viszonylag sima átalakulás pedig azt az illúziót keltette a magyar emberekben – és az elit jó részében is –, hogy a konszolidált demokráciákra jellemző jóléti világ gyorsan kialakul.

Amikor 1990. május 22-én a parlament bizalmat szavazott Antall József kormányának, a miniszterelnök száz nap türelmi időt kért a képviselőktől, a médiától és a magyar társadalomtól. Azt ígérte, hogy ez alatt a több mint három hónap alatt befejezik a politikai intézményrendszer demokratikus átalakítását, megkezdik az új, önálló külpolitika kiépítését, és emellett a gazdasági válság megoldását, a szociális piacgazdaság kiépítését és Magyarország európai felzárkóztatását tűzte ki célul.[1] A parlament és a közélet azonban botrányoktól volt hangos, és a kérés ellenére a sajtó sem bánt kesztyűs kézzel a néhai miniszterelnök kormányával. Ennek is lehetett köszönhető, hogy a társadalom egyre türelmetlenebb és csalódottabb volt – e kollektív frusztráció kézzelfogható példája volt a taxisblokád is. Bár illúziók nélkül nem lehetett volna belevágni a rendszerváltoztatásba, mégis, a gyors javulásra vonatkozó vágyálmok elhamarkodottnak bizonyultak.

A remény- és illúziókeltés természetesen nem önmagában a kormány felelőssége volt, a választási kampányban elhangzott ígéreteket[2] gyakorlatilag lehetetlen volt a „demokratikus átalakulás” lassúságához még nem akklimatizálódott társadalom számára beváltani. Az „értelmiség” és a politikai elit egy részének képviselői ugyanis kérlelhetetlenül táplálták azt a hitet a magyar társadalomban, hogy a rendszerváltoztatás történelmi fordu-

[1] Romsics Ignác: *Volt egyszer egy rendszerváltás.* Budapest, Rubicon-Ház, 2003. 263.
[2] Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990.* Budapest, Napvilág, 2006. 521.

lópont, és utána minden megváltozik. A társadalom elhitte, hogy végre Magyarországra is elérkezett a pillanat, amikor véget ér a nélkülözés, és az egy helyben toporgás hosszú évtizedei után visszatérhetünk Európába – oda, ahova valójában tartozunk. A „soha többé kommunizmust!" életérzés akkor valóban átélhető élményként hatott, a magyarok többsége számára pedig a demokrácia fejben nem jelentett mást, mint anyagi előrelépést és szociális biztonságot, egyszóval a nyugati jóléti életszínvonal gyors elérést.

„Tetszettek volna forradalmat csinálni!" – idézhetjük Antall József miniszterelnököt, aki ezzel a mondatával nemcsak arra utalt, hogy a teljes politikai, gazdasági és médiaelit-váltás csak valódi, a társadalom túlnyomó többségének egyetértésével felruházott radikális politikai beavatkozás útján lett volna lehetséges, hanem egyben kifejezte a magyar társadalom kiábrándultságát és a politika tehetetlenségét is. A politika tehetetlenségének legjobb fokmérője az a kommunista pártállami tulajdonviszonyokkal igen sajátosan szakító privatizációs folyamat volt, amely odáig fajult, hogy az 1990-es évek közepén az országnak súlyos megszorításokkal és óriási munkanélküliséggel terhelt válsággal kellett szembenéznie. 1993-ra a hazai ipari termelés visszaesése meghaladta az 1930-as évek nagy gazdasági világválsága idején mért termelést, a társadalom alsó rétegei, a leszakadó csoportok kilátástalan helyzetbe kerültek, a „kiszámítható kádári világnak" pedig egyszersmind vége szakadt.[3]

Az, hogy a rendszerváltoztatást követő privatizációs időszak mennyire lesz hosszú, és milyen mélyreható változásokat fog eredményezni, talán jól mutatják a Nemzeti Kerekasztal gazdasági tárgyalásai során a privatizációs albizottságban ülő Tömpe István kormánybiztos szavai, aki a következőket mondta: „az átalakulási törvény[4] és a spontán privatizációs folyamat felfüggesztése a nagyvállalati vezetők ellenállását váltaná ki, veszélyeztetve ezáltal a békés rendszerváltás gazdasági feltételeit".[5] És valóban, Magyarország a következő évtizedekben belesüppedt a spontán privatizáció és a szabad rablás szürke átmenetébe.

Bizalom az Európai Unió irányába

Az Európai Unió nemcsak a világ egyik legfontosabb gazdasági közössége, ahol a személyek, az áruk, a szolgáltatások, a tőke szabad mozgása megvalósulhat, hanem a II. világháborúhoz hasonló fegyveres konfliktusok megelőzésének záloga is. A nemzetállamok pedig annak érdekében, hogy elkerüljék a milliók halálával járó fegyveres konfliktuso-

[3] Tölgyessy Péter: Két rendszerváltás Magyarországon. In Simon János (szerk.): *25 éve szabadon Közép-Európában. Gazdaság, politika, jog. Nemzetközi konferencia 2015. november 14–15.* Budapest, CEPoliti, 2016. 169.

[4] Az 1988. évi VI. törvény (társasági törvény) és az átalakulásról szóló 1989. évi XIII. törvény tette teljessé a spontán privatizáció lehetőségét. Ezek voltak azok a jogszabályok, amelyek lehetőséget adtak az állami vagyon magánkézbe juttatására, jogilag igazolható, ámde erkölcstelen módon. A spontán privatizáció minden olyan számítást keresztbe húzott, amely arról szólt, hogy a privatizációból befolyó bevételekből Magyarország finanszírozni tudja a növekvő államadósságát és költségvetési hiányát.

[5] Szalai Erzsébet: *Szerepróba. Válogatott tanulmányok, publicisztikai írások és interjúk (1982–1993).* Budapest, Századvég Kiadó, 2000. 158.

kat, önként csatlakoznak ehhez a közösséghez, lemondva a szuverenitásukból fakadó hatáskörök egy részéről is.[6] Ezt tette Magyarország is, amikor 2004. május 1-jén hét kelet-közép-európai és két mediterrán országgal együtt csatlakozott az Európai Unióhoz.

Magyarország olyannyira önként és dalolva tette ezt, hogy elsők voltunk abban is, hogy 1994-ben, a társulási megállapodásunk életbelépése után beadtuk a csatlakozási kérelmünket az Európai Unióhoz.[7] A felzárkózási vágy továbbra is erősen élt bennünk, a keletről nyugatra fordulás igénye nem szűnt meg a rendszerváltoztatást követő első nagy csalódásélményt követően. Az elvárások azonban ekkor is túlzóak voltak: a magyar átlagjövedelem hiába volt töredéke az uniós átlagnak, az emberek jelentős része mégis úgy gondolta, a csatlakozás után a magyar bérek majd szépen felzárkóznak a Nyugat-Európában dolgozók fizetéséhez. Hiba volt az is, hogy a csatlakozás előtt nem vizsgálták, hogy milyen következményei lehetnek az unióhoz csatlakozással együtt járó „dezindusztrializálódásnak", vagy hogy hogyan boldogulnak majd a KGST-piachoz szokott magyar gyártók a jóval fejlettebb közös piacon.[8]

Ebben az időszakban ugyanis nem csak a „megérkezés" nehéz feladatával kellett szembenéznünk, amelynek során meg kellett tanulnunk az uniós intézményrendszer működését, és meg kellett találnunk a helyünket egy, a magyarországinál jóval nagyobb politikai közösségben. Mindemellett azzal is, hogy úgy nyitottuk meg a piacainkat, hogy azokon a nyugati cégek olyan versenyelőnnyel indultak, amilyen nekünk ebben a közösségben vélhetően soha nem is adatik meg. Kis túlzással tehát azt mondhatjuk, hogy amit a rendszerváltoztatást követő években nem sikerült privatizálni, azt az európai uniós csatlakozást követően liberalizáltuk. Jól mutatta a helyzetet az érdemi vitákat nélkülöző, a csatlakozás mellett érvelő népszavazási kampány is. „Nyithatok cukrászdát Bécsben? Igen." – hirdette az óriásplakát, de azt elfelejtette rögtön hozzátenni, hogy ez azt is jelenti: az EU-csatlakozást követően nemcsak mi mehetünk oda cukrászdát nyitni, hanem ők, a tőkés nyugatiak is jöhetnek majd ide.

Nem véletlen, hogy az európai uniós tagság támogatottsága a magyarok körében négy év leforgása alatt közel 20%-ot zuhant. Közvetlenül a belépés előtt, 2004 tavaszán az uniós tagság támogatottsága az újonnan belépők körében átlagosan 43% volt, míg a magyarok körében ugyanez a szám valamivel magasabb, 45%. Közvetlenül a belépést követően a támogatottság minden belépő ország esetében némileg megugrott, immáron a magyarok közül is 49% támogatta a tagságot. Négy évvel később azonban, 2008-ban az uniós tagság megítélése már közel sem volt ilyen kedvező a magyarok körében:

[6] Kiemelendő – főleg a mai „jogállamisági viták" időszakában –, hogy jogilag az unióhoz csatlakozó államok nem a szuverenitásukról mondtak le és főleg nem az EU (vagy valamely szerve) javára, hanem abban állapodtak meg, hogy a szuverenitásukból fakadó egyes hatásköröket közösen, az unió intézményei útján gyakorolják. Az EU, bár a lisszaboni szerződés óta jogi személy, önálló szuverenitással nem bír, a tagállamok akaratából létezik: a „szerződések urai" tehát továbbra is a tagállamok, és a „brit példa" mutatja, hogy a hatáskör-átruházást a szuverén, az állam vissza is vonhatja (ami a szuverenitás teljes feladásának esetében nyilvánvalóan nem történhetne meg).

[7] Becsey Zsolt: Az elmúlt tíz évem az Európai Unióban. *Polgári Szemle,* 10. (2014), 3–6. 197–210.

[8] Gazdag Ferenc – Kiss J. László: Adósságválság és külpolitika, avagy reflexiók a második Orbán-kormány külpolitikájáról (2010–2014). In Simon János (szerk.): *25 éve szabadon Közép-Európában. Gazdaság, politika, jog. Nemzetközi konferencia 2015. november 14–15.* Budapest, CEPoliti, 2016. 262–281.

hazánkban a támogatottság ekkor már a második legalacsonyabb volt az egész Európai Unióban, mindössze 31%.[9]

2006 környékére ráadásul a magyar politika képessége az ország problémáinak kezelésére is olyan mértékben leromlott, hogy már nemcsak a nyugatos felzárkózás lehetősége vált vágyálommá, de hazánk egyre biztosabban maradt le a térségbeli államokhoz képest is. Ennek oka az volt, hogy folytatva a szocialista hagyományt, a 2002-ben kormányra került Medgyessy–Gyurcsány–Bajnai-kormányok az EU-csatlakozásban az eladósodási politika lehetőségét látták, és a hatalom megőrzése érdekében, valamint a baloldali jóléti állam koncepciójának megvalósítása okán pénzosztásba kezdtek. A működő állami vagyon ezzel szinte teljességgel eltűnt a rendszerváltoztatást követő második évtizedre. A felelőtlen gazdaságpolitika következménye a megugrott költségvetési hiány és a megnövekedett államadósság lett.[10] A 2008-as pénzügyi világválság ebben az állapotában érte a magyar gazdaságot, amely – pénzügyi egyensúlyát tekintve – már egyébként is legyengült állapotban volt – ha úgy tetszik, „a válság előtt is válságban volt".[11]

A második magyar rendszerváltás és az orbáni fordulat

2010-ben Orbán Viktor és kormánya azt a célt tűzte ki maga elé, hogy a rendszerváltoztatás utáni két évtizedben az országnak számtalan kárt okozó politikát megpróbálja visszafordítani. A feladat nem kisebb volt, mint hogy a kormány a világgazdasági válság által okozott károkat enyhítse, és egy, az államcsőd közelébe sodródó ország gazdaságát meggyógyítsa, később fejlődési pályára állítsa. Orbán Viktor kormánya úgy döntött, hogy nem követi azt az Európai Unió és az IMF által preferált, hitelfelvételekkel és megszorításokkal kikövezett utat, amelyet a szocialista kormányok folytattak az azt megelőző években, és amelyet a nyugat-európai elit elvárt a bajba jutott országoktól. Az egyensúlytalanság, illetve a neoliberális dogmák feltétel nélküli elfogadása ugyanis már kétszer vezetett az ország és a lakosság eladósodásához. Stratégiai irányváltásra volt tehát szükség a magyar gazdaságpolitikában: ezt nevezik – sokszor gúnyolják azóta is – unortodox megoldásnak.

A sorrend megfordult: a nemzetközi politika és az externális érdekeknek történő megfelelési kényszer helyett a nemzeti politika és a nemzeti érdek került az első helyre, vagyis a kormány „nem a nemzetközi intézményekből vezette le a nemzeti politikát, hanem a nemzeti politika és a nemzeti érdek szempontjait tette meghatározóvá a nemzetközi intézmények »hasznosságának« megítélésében".[12] A 2010-ben megválasztott kabinet felismerte, hogy a rendszerváltoztatás utáni elsietett gazdasági liberalizáció és dereguláció

[9] Koller Boglárka: „Szeretlek is, meg nem is…" Tíz év az uniós polgárok szemszögéből Magyarországon. *Polgári Szemle,* 10. (2014), 3–6. 171–184.

[10] 2001 és 2010 között az államadósság közel 30%-kal növekedett. Az Európai Unióhoz való csatlakozásunkat követően a költségvetés hiánya minden évben túllépte az előírt GDP-arányos 3%-os célt, aminek következtében évről évre túlzottdeficit-eljárás volt érvényben Magyarországgal szemben.

[11] Gazdag–Kiss (2016): i. m. 269.

[12] Gazdag–Kiss (2016): i. m. 262–281, 271–272.

következményeként összeomlott mind a foglalkoztatás, mind pedig az ipari termelés Magyarországon, miközben az ország adósságállománya az egekben volt. Vagyis egy külső erőforrásokra épülő *debt-fare* gazdaságból kellett egy munkára és megtakarításokra épülő *work-fare* gazdaságot kialakítani,[13] amit a gazdaságpolitika szuverenitásának, mozgásterének növelésével lehetett a leggyorsabban elérni. Ezzel párhuzamosan egyensúlyt kellett teremteni a hazai és a külföldi tulajdon egymáshoz viszonyított arányában is, hiszen Magyarországon a mérleg nyelve – a régióban is egyedülálló módon – a külföldi tulajdonú bankok, közüzemi szolgáltatások, stratégiai fontosságú vállalatok irányába billent el, nem is kis mértékben.[14]

Az unortodox gazdaságpolitika az elmúlt tíz évben meghozta az eredményét.[15] A magyar gazdaság a 2013-as növekedési fordulat óta összesen közel 30%-kal bővült.[16] A 2019-es évet Magyarország az Európai Unió egyik legnagyobb gazdasági növekedésével zárta, és még a koronavírus által érintett 2020-as év első negyedévében is tudtuk tartani a növekedésünket. A magyar bruttó államadósság GDP-arányos értéke 2010 és 2019 között 83%-ról 66%-ra csökkent, ami jóval alacsonyabb az európai uniós országok átlagánál. A magyar állam vagyona 2010 óta mintegy 6 ezer milliárd forinttal, másfélszeresére nőtt, így megközelíti a 18 ezer milliárdot. 2020 fordulójára a kormányzati ígéreteknek megfelelően közel egymillióval többen dolgoztak Magyarországon, mint 2010-ben. Az elmúlt tíz évben megduplázódtak a bérek: míg 2010-ben a bruttó átlagkereset éves szinten még alig haladta meg a 200 ezer forintot, addig 2020 márciusában ez a szám már meghaladta a 400 ezer forintot is. Bár a koronavírus-járvány által előidézett válság világszerte nehéz helyzetbe hozta a tagállamokat, az elmúlt évek következetes politikájának köszönhetően a járvány egy kiegyensúlyozott szerkezetű gazdaságot ért 2020 márciusában. Vagyis az előző válságokkal ellentétben most esély kínálkozott arra, hogy a járványveszély enyhülésével a magyar gazdaság gyorsan regenerálódjon és visszatérjen a dinamikus növekedési pályára.

A mintaformáló (mintaadó?) új politika – a nemzeti érdek képviselete

A 1990-es és 2000-es évek válsága,[17] valamint a 2010 utáni gyors felzárkózás időszakából kirajzolódik, hogy a magyar történelemben elkülöníthető egy mintakövető, illetve egy mintaformáló elit, és ennek attitűdbeli különbségei jelentősen kihatnak az ország teljesítőképességére. A mintakövető, valamint mintaformáló elit megkülönböztetésére Csizmadia Ervin vállalkozott, aki úgy véli, éles határvonal húzódik a magyarországi elit

[13] György László: *Egyensúlyteremtés.* A gazdaságpolitika missziója. Budapest, Századvég Kiadó, 2017. 216.

[14] A pénzügyi szektorban például a külföldi tulajdonhányad 80% fölé emelkedett az 1990-es évek banki privatizációja során.

[15] Schaller-Baross Ernő – Bánkuty Tamás József: A jó növekedés időszaka – Mérlegen 10 év unortodox gazdaságpolitikája és a modern konzervatív polgári forradalom. *Mandiner.hu,* 2020. június 15.

[16] Magyarország konvergenciaprogramja 2020–2024, Magyarország Kormánya.

[17] A 2000-es évek elején hazánknak egy rövid ideig meglett volna a lehetősége a felzárkózásra, ám a súlyos gazdaságpolitikai hibák sorozata miatt mégis ez az évtized lett Magyarország elszalasztott évtizede.

kétféle Európa-képe között. A mintakövető elit a már létező nyugat-európai nyugatosság átültetését látja elsőrendű feladatának, hiszen azt eredendően magasabb rendűnek gondolja. A mintakövetők meg vannak arról győződve, hogy Magyarország hátrább tart a fejlődésben, mint a „fejlett országok", és politikájuk alakítása során folyamatosan arra törekednek, hogy ezt a távolságot csökkentsék. A mintakövető elit folyamatosan azzal a kihívással találja szembe magát, hogy az országot fel kell zárkóztatniuk a mintának tekintett fejlettebb régióhoz.[18] Minden valószínűség szerint ebből is fakad a baloldalra jellemző folyamatos lehangoltságérzés. A mintaformáló elit ezzel szemben már a kiindulópontban sem ért egyet a mintakövetőkkel, szerintük ugyanis Magyarország számos területen nem rosszabb, mint a nyugati országok – vagyis a nemzeti öntudat és büszkeség itt sokkal erőteljesebben jelenik meg.[19] A mintaformáló elit nem a külső környezettől várja a megoldást a problémáinak kezelésére, hanem saját maga veszi kezébe a sorsát. Fontos hangsúlyozni, hogy a mintaformálás nem jelent Európa-ellenességet, csupán változást jelent az Európával kapcsolatos felfogásban.

E dichotómia mentén a balliberális oldalt mintakövetőnek, a keresztény-polgári oldalt pedig mintaformálónak tekinthetjük. Csizmadia Orbán Viktor 2011-ben, a Bálványosi Szabadegyetemen elhangzott beszédét hozza példaként, amelyben a miniszterelnök a Nyugattal kapcsolatban úgy fogalmazott: „Ma az a helyzet, hogy akiket követhetnénk, azoknak a fáklyája kialudt."[20] Ez a mondat rendkívül kifejező módon leírja a Fidesz-kormány Európához való viszonyulását, és ebből megérthetjük azt is, miért visszatérő toposza Orbán Viktor beszédeinek a sikeres közép-európai modell, és Közép-Európának mint potenciális növekedési zónának a képe. Közép-Európa ebben a kontextusban főként a V4-országokat jelenti, amelyek kulturális értelemben éles ellentétben állnak – különösen a 2015-ben kibontakozott migrációs válság óta – Nyugat-Európával. Az ugyanis mára világossá vált, hogy az Európai Unió megosztott, és különösen éles a határ az egykori vasfüggöny két oldala között.

Mára már a közép-európai emberek számára is egyértelmű – amit eddig inkább nem akartunk elhinni és szemet hunytunk felette –, hogy Európa nyugati része lenézéssel tekint a Közép-Kelet-Európában élő népekre. Hiába akarják velünk az ellenkezőjét elhitetni, a Nyugat-Európát uraló kulturális elit 1968 után úgy döntött, hogy nem érdekli már ez a térség, ugyanis az elmúlt fél évszázadban a nyugat-európai országok egyfajta aranykort éltek meg. Nyugat-Európában az emberek 1945 óta mindig egy picit jobban éltek, és nekik nem kellett megismerkedniük a szovjet elnyomással sem. Éppen ez lehet az oka annak, hogy a „jó élet" olyannyira elkényelmesítette a nyugat-európaiakat, hogy azért nem drágállták feladni identitásukat és minimum hallgatólagosan elfogadták a destruktív '68-as politikai korrektségbe torkolló önfeladás kötelezettségét. Európa nyugati fele így „zárkózott" magába, miközben védelmi képességét a NATO-ra, külpolitikai irányítását

[18] Csizmadia Ervin: Mit kezdjünk Európával? A hazai politikai elitek mintakövetési és mintaformálási stratégiája. *Metszetek,* 8. (2019), 4. 112.
[19] Csizmadia (2019): i. m. 127.
[20] Csizmadia (2019): i. m. 122.

az USA-ra bízta.[21] Amivel azonban az unió nem számolt, az az, hogy a közép-európai országok „időközben" megtanulták, hogy számíthatnak saját magukra is – sőt akár azt, hogy ők maguk az a „felmentő sereg", amelyre oly régóta vártak. Politikai tapasztalattá válhat, hogy a sokat korholt „félperiférias fejlettség" még előny is lehet: hogy jelentősége van annak, a magyar történelem során nekünk mindenért meg kellett küzdenünk, és ha baj történt, akkor rendre saját magunkat kellett kihúznunk a gödörből.

A kommunizmus kíméletlen évtizedei után – történelmi léptékben és a Nyugathoz mérve is – „friss" szuverenitásélményű országok politikai háttértárában ott lehet, hogy azt az eredményt, ahol tartanak, kemény munka árán érték el, és ezért ezt az eredményt meg kell becsülni – csakúgy, mint az újra visszanyert állami függetlenséget. A gazdasági adatok pedig azt mutatják, hogy Magyarország – és széles értelemben a V4-ek – nem egy örökjáradékon élő szegény keleti rokon, hanem egy működőképes, erős gazdaságú ország, és nem arra hivatott, hogy a nyugat-európai térség neokolonialista politikájának új gyarmata legyen. Ennélfogva pedig az uniós támogatások – hiába próbálják meg Brüsszelből úgy beállítani, mintha könyöradomány lenne – Magyarországnak (és ennek a térségnek) történelmi, gazdasági, és politikai okok miatt is járnak.

Az elmúlt tíz év politikai fordulatának következményeként kisült tehát, hogy mire odaértünk a szabadság és a demokrácia nyugati kapujához, addigra ráeszméltünk, hogy nem is vágyunk annyira a kapun átlépni. Kosztolányi Dezső szavait idézve:

> „Mint lázbeteg, aki feleszmél,
> Álmát hüvelyezve, zavartan,
> Kezem kotorászva keresgél,
> Hogy jaj! valaha mit akartam,
> Mert nincs meg a kincs, mire vágytam,
> A kincs, amiért porig égtem."[22]

Azt természetesen senki nem állítja, hogy Magyarországnak nem kellett volna bekerülnie az európai és euroatlanti szervezetek vonzáskörzetébe, a közép-európai együttműködés ugyanis ebben a formában nem jöhetett volna létre sem a rendszerváltoztatás, sem pedig az európai uniós csatlakozás nélkül. Az elmúlt években azonban sikerült a közép-európai együttműködésnek egy egészen új, gazdasági és politikai formáját megvalósítani, ami végre – bár nem hozza el a Kánaánt, ahogy korábban gondoltuk – megtanít bennünket arra, hogy a sikereinkre legalább büszkék lehetünk. Tudatában kell lennünk annak is: az Európai Unió – egyszerűen fogalmazva – egy „jó dolog", de tagságunk nem önmagában vett cél, hanem annak mindenkor a magyar érdeket kell szolgálnia.

[21] Schmidt Mária: *Nyelv és szabadság.* Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, 2017. 84.
[22] Kosztolányi Dezső: *Boldog szomorú dal.*

Felhasznált irodalom

Becsey Zsolt: Az elmúlt tíz évem az Európai Unióban. *Polgári Szemle,* 10. (2014), 3–6. 197–210. Online: https://bit.ly/3CQDtfR

Csizmadia Ervin: Mit kezdjünk Európával? A hazai politikai elitek mintakövetési és mintaformálási stratégiája. *Metszetek,* 8. (2019), 4. 110–133. Online: https://bit.ly/35qZ7MO

Gazdag Ferenc – Kiss J. László: Adósságválság és külpolitika, avagy reflexiók a második Orbán-kormány külpolitikájáról (2010–2014). In Simon János (szerk.): *25 éve szabadon Közép-Európában. Gazdaság, politika, jog. Nemzetközi konferencia 2015. november 14–15.* Budapest, CEPoliti, 2016. 262–281.

György László: *Egyensúlyteremtés. A gazdaságpolitika missziója.* Budapest, Századvég Kiadó, 2017.

Koller Boglárka: „Szeretlek is, meg nem is…" Tíz év az uniós polgárok szemszögéből Magyarországon. *Polgári Szemle,* 10. (2014), 3–6. 171–184. Online: https://bit.ly/2Y78eP1

Magyarország konvergencia programja 2020–2024, Magyarország Kormánya. Online: https://bit.ly/3Lv3t50

Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990.* Budapest, Napvilág, 2006.

Romsics Ignác: *Volt egyszer egy rendszerváltás.* Budapest, Rubicon-Ház, 2003.

Schaller-Baross Ernő – Bánkuty Tamás József: A jó növekedés időszaka – Mérlegen 10 év unortodox gazdaságpolitikája és a modern konzervatív polgári forradalom. *Mandiner.hu,* 2020. június 15. Online: https://bit.ly/3EVnGOP

Schmidt Mária: *Nyelv és szabadság.* Budapest, Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, 2017.

Szalai Erzsébet: *Szerepprőba. Válogatott tanulmányok, publicisztikai írások és interjúk (1982–1993).* Budapest, Századvég Kiadó, 2000.

Tölgyessy Péter: Két rendszerváltás Magyarországon. In Simon János (szerk.): *25 éve szabadon Közép-Európában. Gazdaság, politika, jog. Nemzetközi konferencia 2015. november 14–15.* Budapest, CEPoliti, 2016. 164–181.

Vákát

Tóth I. János

A demográfiai téltől a konzervatív modernizációig

Bevezetés

Napjainkban a környezeti és népesedési folyamatok torzulása egyre nagyobb mértékű, és az ebből adódó ökológiai és demográfiai válságok is egyre súlyosabbak. Ezek a folyamatok azt mutatják, hogy a 21. század meghatározó társadalmi és politikai kérdése a környezetvédelem és a demográfia.

Az emberiségnek a fenntarthatóság irányába kell elmozdulnia, beleértve a demográfiai folyamatokat is. A fenntartható népesség, ami egy állandó vagy lassan változó létszámot jelent, többféleképpen elképzelhető. A globalisták és a szuverenisták vitája ebben a kérdésben is meghatározó. Az előbbiek a fenntartható népességet az absztrakt és homogén emberiség szintjén, míg az utóbbiak a népek és nemzetek esetében akarják megvalósítani. A szuverenista felfogás biztosítja a globalista célt is, vagyis az emberiség, sőt az etnikailag és kulturálisan sokszínű emberiség fenntartható népességét, de a globalista út nem biztosítja a szuverenista célt, jelesül a népek fenntartható népességét, és legjobb esetben is csak egy homogén emberiséghez vezet.

Modernizáció és a demográfiai átmenet

Minden társadalomnak számtalan feladatot kell megoldania, amelyek közül kiemelkedik a javak és szolgáltatások termelése (vagyis a produkció), illetve az emberek nemzése és felnevelése (azaz a reprodukció). Mindezeket a tevékenységeket pedig ökologikusan kell végezni. Makroszinten az emberi közösségeknek ezt a három oldalt kell egyensúlyban tartaniuk.

Az alacsony környezetterhelésű, vagyis fenntartható premodern társadalmak ezeket a feladatokat egyszerűen megoldották, hiszen a produkció elsődlegesen a férfiak, míg a reprodukció elsődlegesen a nők feladata volt. Ezeknek a közösségeknek a lélekszáma állandó vagy lassan növekvő volt, mivel a magas natalitást a magas mortalitás ellensúlyozta. Természetesen a *tradicionális fenntarthatóságnak* súlyos fogyatékosságai is voltak, úgymint alacsony színvonalú termelés, rendiség, statikusság. A modernizáció azonban mindent megváltoztatott.

A modernizáció demográfiai aspektusát a *demográfiai átmenet* elmélete írja le, amely szerint a magas halandósággal és termékenységgel jellemezhető premodern társadalom több lépésben átalakul egy alacsony halandósággal és termékenységgel jellemezhető

https://doi.org/10.36250/00983_30

modern társadalommá.[1] A demográfiai átmenet egy civilizációs vívmánnyal, a halandóság csökkenésével kezdődik, amit az ökológiai kockázatokkal terhelt népességrobbanás követ. Jelenleg a népességrobbanás elsősorban Afrikát és Nyugat-Ázsiát jellemzi, ami együtt jár a természeti környezet túlhasznosításával is, ezért nyilvánvalóan nem fenntartható folyamat.

A demográfiai átmenet harmadik szakaszában elkezdett csökkenni a születésszám. A natalitás számos demográfiai paraméterrel jellemezhető, de elemzésünk szempontjából célszerű a *teljes termékenységi arányt* (TTA) a középpontba állítani. Ez a mutató a szülőképes korú (15–49 éves) nőkre számított elméleti gyermekszámot mutatja, vagyis azt, hogy egy nő hány gyereket szülne élete folyamán, ha az adott évre jellemző születési szám állandósulna.[2] E paraméter előnye, hogy független a korábbi évek demográfiai folyamataitól.

A termékenységi ráta folyamatos csökkenése a modernizáció egyik fontos sajátossága. Az igaz, hogy a II. világháború után volt egy jelentős *baby boom,* de az csak egy átmeneti, poszthábórús fellendülés volt, nem pedig egy strukturális stabilizálódás. Az (első) demográfiai átmenetnek az a várakozása, hogy a születésszámok csökkenése spontán módon megáll, és 2,1-es értéknél stabilizálódik, nem igazolódott be, amit a *második demográfiai átmenet* elmélete is megerősít. Ezt mutatják az adatok is. Az 1950-es években a nőknek statisztikai átlagban majdnem 5 gyereke született, míg az 1990-es évekre ez az érték 3-ra csökkent a világban. Az előrejelzések szerint 2050-re elérjük a 2-es értéket.[3]

Az emberiség összesített termékenységi átlagszáma – ami 2018-ban 2,4 gyerek/nő – jelentős regionális különbségeket takar. A kontinensekre jellemző termékenységi arányszámok csökkenő sorrendben a következők: Afrika – 4,6; Nyugat-Ázsia – 2,7; Óceánia – 2,3; Amerika – 2,0; Kelet-Ázsia – 1,7; Európa – 1,6 gyerek/nő.[4] A fenti adatok is jól mutatják, hogy az emberiség demográfiai szempontból nagyon különböző helyzetű kontinensekből áll. A két végletet Afrika és Európa jelenti. A termékenységi arányszám mindegyik afrikai országban – kivéve a pici Mauritiust – sokkal nagyobb, míg mindegyik európai országban sokkal kisebb, mint 2,1 gyerek/nő. Az afrikai országok túl magas termékenységi rátája társadalmi szinten népességrobbanást, míg az európai társadalmak túl alacsony termékenységi rátája makroszinten demográfiai telet okoz.

A 4,6-es afrikai termékenységi ráta azt jelenti, hogy ezer nőnek 2300, akiknek 5290 és akiknek 12 167 lánya születik, ezzel szemben az 1,6-es európai termékenység azt jelenti, hogy ezer nőnek 800 lánya, akiknek 640, majd 512 lánya születik az első három generációban. Az előbbi esetben a lányok száma több mint tízszeresével nő, míg az utóbbi esetben a felére csökken 90 év alatt.[5] Az előbbi folyamat környezeti, míg az utóbbi tár-

[1] Kapitány Balázs (szerk.): *Demográfiai fogalomtár.* Budapest, KSH, Népességtudományi Kutatóintézet, 2015.

[2] Kapitány (2015): i. m. 17.

[3] United Nations: *World Population Prospects: The 2017 Revision.* Department of Economic and Social Affairs.

[4] PRB, Population Reference Bureau: *World Population Data Sheet,* 2018.

[5] Feltételezve, hogy a megszülető lányok és fiúk aránya egyenlő; valójában kevesebb lány születik, mint fiú.

sadalmi szempontból nem fenntartható. Migráció hiányában egy alacsony mortalitású nép létszáma csak akkor állandó, ha statisztikai átlagban ezer nőnek folyamatosan ezer lánya születik, vagyis ha a teljes termékenységi arányszám 2,1 gyerek/nő.

Demográfiai tél

Az alacsony gyermekvállalási hajlandóság egy demográfiai közrossz, amelyből nagyon nehéz kimászni.

> „Egyesek azt gondolhatják, csak átmeneti rendellenességgel állunk szemben; a termékenység trendjei időben önszántukból korrigálják magukat. De amikor a teljes termékenységi arányszám jóval 1,5 alá süllyed – ma ez a helyzet számos európai országban és más nyugati országok különböző alnépességeiben –, már nem némi korrekció kilátásával szembesülünk, hanem a meredek demográfiai hanyatlás lehetőségével."[6]

Demény Európa demográfiai hanyatlását a következőképpen számszerűsítette a 2002-es akadémiai székfoglaló előadásában:

> „Az ezredforduló Európájában az összes európai ország népességgel súlyozott teljes termékenységi mutatója […] 1,37-re tehető. A halandóság legtömörebb és hasonló logikával számított jellemzője, a születéskor várható átlagos élettartam pedig 69 évre tehető a férfiaknál és 78 évre a nőknél. Ezekből az adatokból kiszámítható a stabil népességmodell[7] nettó reprodukciós arányszáma,[8] ami ebben az esetben 0,645, [...] Más szóval, Európában az adott termékenységi és halálozási mutatók változatlansága esetén egy 1000 főből álló generációt egy 645 fős második generáció követne, és egy 416 főből álló harmadik, egy 268 főből álló negyedik, és így tovább. Ha feltételezzük, hogy az átlagos generációs távolság 30 év [...] kiszámítható, hogy az évi növekedési rátája e stabil népességben –1,46 százalék. Ilyen ütemű változás egy népességet alig 47 év alatt eredeti nagyságának felére apasztaná. Száz év leforgása alatt pedig a népesség 77 százalékkal csökkenne. És 177 év alatt egy eredeti 1000 fős népességből csak 75-en maradnának. Százhetvenhét év természetesen nagy idő, de nem több – pontosan annyi –, mint amennyi a Magyar Tudományos Akadémia alapítása óta eltelt. Egy ország vagy egy kontinens történetében ez szerény időtartam."[9]

Ez a demográfiai hanyatlás azt jelenti, hogy 177 év alatt az 500 milliós európai népesség 37,5 millióra, míg a 10 milliós magyarországi népesség 750 ezer főre csökken, feltételezve az ezredforduló demográfiai sajátosságait és a migráció hiányát. Ezt a folyamatot joggal

[6] Demény Pál: *Népességpolitika. A közjó szolgálatában.* Budapest, KSH Népességtudományi Kutatóintézet, 2016. 30.

[7] A stabil népességmodell egy demográfiai terminus technicus. Ez a modell egy olyan zárt (migrációmentes) népességből indul ki, amelynél a nem és a kor szerinti összetétel időbelileg állandó. Ennek elméleti feltétele a korspecifikus termékenységi és halálozási arányszámok időbeli változatlansága.

[8] Nettó reprodukciós együttható: azt fejezi ki, mekkora a termékenység szintje a halandóság hatásával is számolva. A stabil népesség akkor állandó létszámú, ha a nettó reprodukciós együttható értéke 1. Ha a mutató értéke 1-nél kisebb, akkor a populáció létszáma csökken.

[9] Demény Pál: Előszó. In Banyár József – Németh György (szerk.): *Gyermek és nyugdíj 2.0 Nyugdíjreform elképzelések.* Budapest, Gondolat, 2020. 167.

nevezik *demográfiai télnek,* utalva a szintén teljes pusztulást eredményező nukleáris tél fogalmára.[10]

A demográfiai tél a népek és nemzetek új típusú pusztulását írja le. Spengler szerint a nyugati kultúra a gyermektelen életformát idealizálja és várja el: „Nemcsak azért maradnak el a gyermekek, mert nem születnek meg, hanem mindenekelőtt azért, mert a végsőkig feszített intelligencia már semmi okot sem lát a létezésükre."[11] Michel Houellebecq a francia nép hanyatlását a liberális individualizmusból vezeti le:

> „amilyen mértékben sikeres volt a liberális individualizmus, amikor szétbomlasztotta az olyan átmeneti struktúrákat, mint a haza, a céhek és a kasztok, oly mértékben készítette elő a saját bukását, amikor nekirontott a legvégső struktúrának: a családnak, vagyis a népszaporulatnak, ami után értelemszerűen eljött az iszlám ideje."[12]

A demográfiai tél[13] centrális eleme az alacsony termékenységi arányszám és az ún. *természetes fogyás* (születés mínusz halálozás). Ezeknek olyan járulékos tünetei is vannak, mint a házasságok hiánya, a válások magas száma, a szingli és gyermektelen életforma elterjedése, az idős eltartottak növekvő aránya, a növekvő munkaerőhiány, a falvak elnéptelenedése. Ahol a bevándorlás alacsony, ott (lásd Kelet-Európa és Kelet-Ázsia) a természetes fogyás elöregedést és tényleges népességfogyást eredményez, ahol magas a bevándorlás, ott (lásd Nyugat-Európa és az angolszász országok) az eredmény az őshonos népesség elöregedése, szélsőséges multikulturalizmus, a társadalom etnikai és kulturális megosztottsága és a népességcsere kockázata. Bár a „fejlett" nemzetek a produkció szférájában remekelnek, de a natalizmus és a természetvédelem területén az összeomlás felé haladnak. (Az idézőjel arra utal, hogy helytelen a gazdag, de demográfiai szempontból agonizáló népeket, olaszokat, németeket, japánokat fejlettnek minősíteni.) Ennek az ideológiának a kudarcát jól mutatja, hogy nincs olyan liberális ország, ahol a termékenységi ráta elérné a szükséges 2,1 gyerek/nő értéket. Gazdasági sikereik ellenére ezeknek a népeknek a jövője eléggé baljós, hiszen Izrael kivételével mindegyikben alacsony vagy nagyon alacsony a termékenységi ráta. Ráadásul a liberális ideológia legújabb fejleményei (szingliség, gyermektelenség, genderelmélet) a termékenységi ráta további csökkenését valószínűsítik.

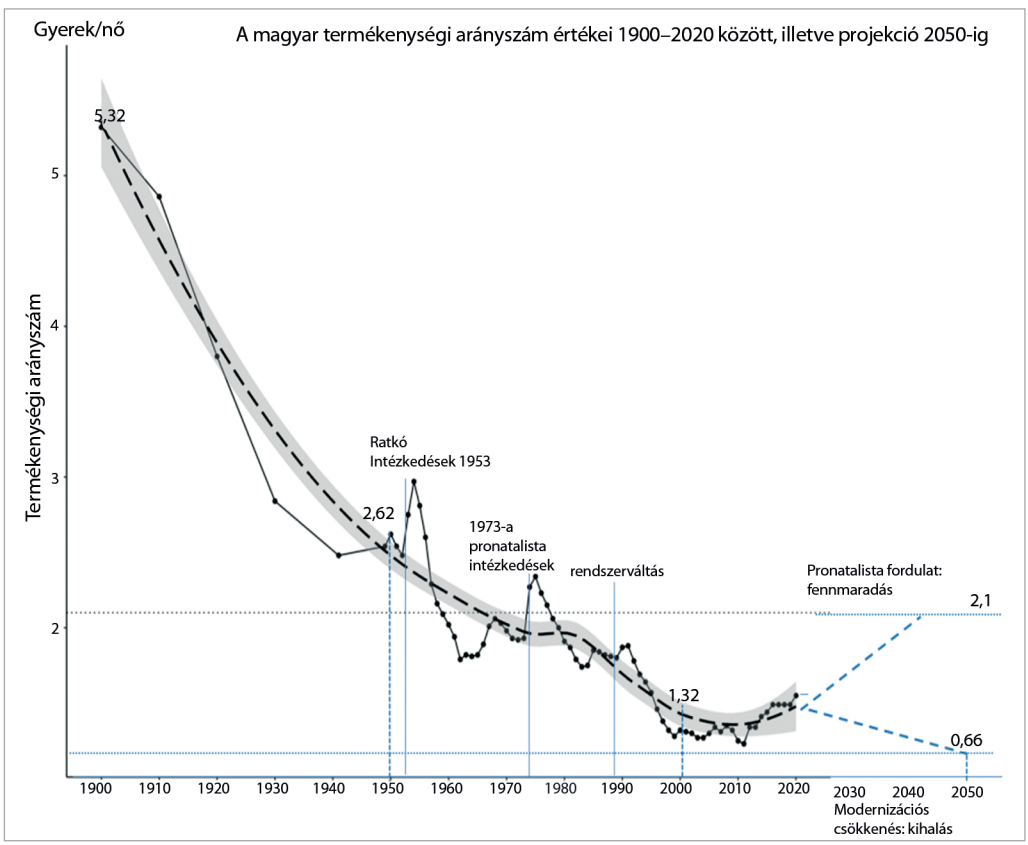
A „fejlett" világ környezeti szempontból sem fenntartható, itt a túlfogyasztás és a természeti környezet kizsákmányolása jelenti a fő problémát. Tehát a liberális modernitás paradigmája nemcsak demográfiai, hanem a környezeti fenntarthatóság szempontjából is csődöt mondott.

[10] *Demographic Winter: The Decline of the Human Family.* [Film.] USA, SRB Documentary LLC, 2008, 52 perc.
[11] Oswald Spengler: *A Nyugat alkonya. A világtörténelem morfológiájának körvonalai I–II.* Budapest, Noran Libro, 2011. 146.
[12] Michel Houellebecq: *Behódolás.* Budapest, Magvető, 2015. 208.
[13] Tóth I. János: *Demográfiai tél. A modernizáció sötét oldala*. Budapest, Gondolat, 2021.

Demográfiai tél Magyarországon

Az elmúlt 120 évben a magyarországi termékenység (TTA) értéke drámai mértékben csökkent. Ez lényegében egy exponenciálisan csökkenő görbe, ahol az értékek 50 évente – szinte hihetetlen pontossággal – megfeleződtek 5,32 (1900), 2,62 (1950) és 1,32 gyerek/nő (2000). [14]

Ha ez a trend folytatódik tovább, akkor a magyar termékenység értéke 2050-ben 0,66, 2100-ban pedig 0,33 gyerek/nő érték lesz, vagyis aszimptotikusan halad a nulla felé. Ez az érték azt jelenti, hogy 1000 nőnek kevesebb, mint 165 lánya születik.

1. ábra: A magyar TTA változása és előrejelzése

Megjegyzés: Pontozott vonal: a tényleges magyar termékenység értékek; *szürke sáv*: LOESS simító függvény segítségével kapott trend; *szaggatott vonal*: a termékenységi ráta két különböző előrejelzése 2020 és 2050 között; *alsó szaggatott vonal*: csak az antinatalista modernizációból származó exponenciális csökkenés érvényesül; *felső szaggatott vonal*: folytatódik az elmúlt 10 évre jellemző termékenységnövekedés.
Forrás: a szerző szerkesztése

[14] KSH: *1.1. Népesség, népmozgalom (1900–).* 2021.

Másrészről 2010 és 2020 között a magyar termékenységi ráta 0,3 gyerek/nő értékkel emelkedett, ha ezt a lenyűgöző növekedési ütemet tartani tudjuk, akkor 2030-ra elérhetjük az 1,85, míg 2040-re a 2,15 gyerek/nő értéket. Ez az a kritikus érték, amely biztosítja a létszámában és korösszetételében állandó népességet, ami minden nemzet, így a magyarság fennmaradásának is a demográfiai előfeltétele.

A termékenységi ráta változására a kormányzati és a nem kormányzati tényezők (például forradalom, rendszerváltás, gazdasági válság, pandémia) is hatást gyakorolnak. Ennek ellenére érdemes megvizsgálni, hogy milyen korreláció áll fenn a kormányzat és a termékenységi ráta változása között.

A táblázat a politikai kurzusok „függvényében" mutatja be a termékenységi ráta értékét és változását 1929-től. A táblázat összeállításánál technikai nehézséget jelentett, hogy a hatalomváltások és választások év közben vannak, míg a termékenységi adatok naptári évre vonatkoznak. A probléma úgy hidalható át, hogy a választási évet még az évet megkezdő kormányzathoz számítjuk, hiszen a gyerekvállalásra vonatkozó elhatározás is minimum kilenc hónappal korábban születik meg.

1. táblázat: A termékenységi ráta változása a politikai kurzusok alatt

Évek	Korszakok és kormányok	Termékenységi arányszám (gyerek/nő) a kezdő és a befejező évben	Változás mértéke a kurzus időszakában (és egy évre vonatkoztatva)	TTA/év változásának a csökkenő sorrendje
1929–1944 (16 év)	Horthy-korszak	3,8–2,51*	–1,29 (–0,081)	11.
1945–1956 (12 év)	Rákosi-korszak	2,52*–2,60	0,08! (0,007)	4.
1957–1963 (7 év)	megtorló Kádár-rendszer	2,29–1,82	–0,47 (–0,067)	10.
1964–1979 (16 év)	érett Kádár-rendszer	1,81–2,00	0,19! (0,012)	3.
1980–1989 (10 év)	hanyatló Kádár-rendszer	1,91–1,80	–0,11 (–0,011)	7.
1990 (1 év)	Németh-kormány	1,87	0,07! (0,07)	1.
1991–1994 (4 év)	Antall- és Boross-kormány	1,88–1,64	–0,24 (–0,06)	8.
1995–1998 (4 év)	Horn-kormány	1,57–1,32	–0,25 (–0,062)	9.
1999–2002 (4 év)	első Orbán-kormány	1,28–1,30	0,02! (0,005)	5.
2003–2010 (8 év)	Medgyessy–Gyurcsány–Bajnai-kormány	1,27–1,25	–0,02 (–0,002)	6.
2011–2021 (11 év)	második–negyedik Orbán-kormány	1,23–1,59#	0,36! (0,037)	2.

Megjegyzés: Szimbólumok jelentése:! – a periódus végén magasabb a termékenységi ráta, mint az elején; * – becsült érték; # – 2021. 01–11. időszakban mért érték.

Forrás: KSH (2021): i. m.

Az *1. táblázatból* leolvasható, hogy termékenységi rátában a legnagyobb növekedés (+ 0,36 gyerek/nő) a második–negyedik Orbán kormány 11 éve alatt következett be. Az éves növekedésben ezt az időszakot csak a rendszerváltás egyetlen éve előzi meg: 0,07 gyerek/nő értékkel. A legnagyobb csökkenés abszolút (–1,29 gyerek/nő) és relatív (–0,081) értékkel a Horthy-korszakban következett be. A második legrosszabb (–0,47 gyerek/nő) időszakot a megtorló Kádár-rendszer évei jelentik. Az ideálisnak tekinthető 2,1 gyerek/nő értéket utoljára 1977-ben értük el.[15] Azt is érdemes megjegyezni, hogy az első Orbán-kormány egy hosszú csökkenési folyamatot megtörve növelte a termékenységi rátát, de az őt követő baloldali kormányok alatt a termékenységi ráta újra csökkent.

Ha a rendszerváltást megelőző időszaktól vizsgáljuk a termékenység alakulását, akkor azt mondhatjuk, hogy 1985-től 1990-ig lassan (durván –0,01/év ütemben) csökkent a termékenységi ráta, de a rendszerváltást követő évben, 1990-ben volt egy jelentős emelkedés (+0,07 gyerek/nő). 1993 és 1998 között minden évben nagymértékben csökkent a termékenységi ráta. A Bokros-csomag (1995) előtti és utáni három évben évenként úgy –0,07-dal csökkent az arányszám. Ennek eredményeképpen a termékenységi ráta az 1,8-es tartományból lezuhant az 1,3-es tartományba. Ha ez az alacsony arányszám stabilizálódik, akkor: „Három generáció – nagyjából 90 év – leforgása alatt a népességszám eredeti nagyságának alig egynegyedére süllyedne, és drasztikusan elöregedett kormegoszlást mutatna."[16]

Magyarországon már negyven éve, 1980-tól csökken a népesség, kezdetben csak egy-két ezer emberrel, jelenleg a „természetes" – valójában természetellenes – fogyás értéke már negyvenezer fő. Erről a problémáról azonban a magyar balliberális oldal nem beszél. Ez nem egy speciális magyar sajátosság, mivel a neoliberális ideológia általában hallgat, sőt kimondottan tiltja az alacsony termékenységi ráta és a népességfogyás problematizálását.

A demográfiai tél elhallgatásáról

A demográfiai tél elhallgatásának több oka is van. Ebben szerepet játszik az is, hogy az alacsony termékenységi ráta negatív következményei csak évtizedekkel később érzékelhetők. Míg a magas termékenységi ráta esetében a népesség növekedése azonnal realizálódik, hiszen minden gyermek születésével nő a népesség, addig az alacsony termékenységi ráta esetében a népességcsökkenés csak harminc-negyven évvel később, a gyermektelen idősek elhalálozásakor következik be. Sőt, tömeges mértékű bevándorlás esetében a „fejlett" országok sohasem szembesülnek a népességcsökkenéssel, vagyis az agóniájuk leglátványosabb tünetével. Paradox módon a népek és nemzetek demográfiai hanyatlása kezdetben nem jelenti az individuális jólét csökkenését a kevesebb eltartandó gyermek, nyugdíjas és a magasabb női munkavállalás miatt. A jólét csökkenése majd

[15] KSH (2021): i. m.
[16] Demény (2020): i. m. 8.

csak később, vagyis az ún. demográfiai ablak bezárulása után, azaz a nép és a nemzet végzetes elöregedése után válik általános jelenséggé.

A demográfiai tél elhallgatásának ideológiai okai is vannak. Míg a tradicionális társadalmak pronatalista, addig a modern társadalmak antinatalista jellegűek. A modernitás számára az alacsony termékenységi ráta nem probléma, hanem a tradicionalitás feletti győzelem bizonyítéka. A liberális modernizáció egyik alapvető tézise, hogy a születésszám növelését célzó pronatalista intézkedések „nem felelnek meg a nyugati civilizáció szellemének".[17]

A fentieken túl a hallgatás legfőbb oka az, hogy a demográfiai télnek nem speciális okai vannak, hanem a modernitás maga: *fogamzásgátlás, urbanizáció, öregségi nyugdíj, női munkavállalás,* s főleg a késő modernitás liberális vívmányai*: szexuális forradalom, nők „férfiasítása" és „munkakényszere", kétkeresős családmodell, genderelmélet*. Világos, hogy a liberális modernizáció keretei között nincs mód a pronatalista fordulatra. Sőt, maga a fogalom, a „rettegett pronatalizmuscímke" sem elfogadható a liberális közbeszédben, ahogy azt Demény több helyen is hangsúlyozza.[18]

Egy populáció létszámának változását közvetlenül csak a következő négy tényező befolyásolja: születés, bevándorlás, halálozás és kivándorlás. Az első kettő növeli, míg a második kettő csökkenti a népességet. Európában a népesség stabilizálásának szükséges, de már régóta nem elégséges feltétele a kivándorlás és a halandóság csökkentése. Elvileg a gyorsan fogyó őshonos népességet a jelenleginél (1) sokkal több bevándorlóval vagy (2) sokkal több saját gyerekkel, azaz egy új baby boommal lehet pótolni. Tehát Európában tömeges bevándorlásra vagy egy új baby boomra van szükség; *tertium non datur*. Mivel a liberális modernizációval nem egyeztethető össze a pronatalizmus, ezért érzi úgy a liberális elit, hogy a tömeges bevándorlásnak nincs alternatívája.

Megjegyzem, hogy a tömeges bevándorlásra épülő megoldás csak addig lehetséges, amíg vannak magas termékenységű szegény régiók, amelyeket a helyi lakosok tömegesen akarnak elhagyni, ha ezek megszűnnek, akkor a pronatalizmus alternatívája már csak a Spengler által megjósolt „iszonyú elnéptelenedés".

A tömeges bevándorlás kockázatai

A neoliberalizmus másik centrális tétele, hogy az etnikum, a nép és a nemzet csak szociokulturális fikció, csak „üres" név. Azaz a liberális individualizmus ideológiája ezekkel a kategóriákkal kapcsolatban *nominalista* álláspontot foglal el.[19] Ebből pedig logikusan következik, hogy az európai országokat sújtó demográfiai télre jó megoldás az arab és afrikai emberek folyamatos és tömeges bevándoroltatása. Ez a megoldás, a közgazdaságtan terminológiája szerint, a reprodukció *kiszervezését* jelenti a gazdag

[17] Fekete Gyula: *Véreim, magyar kannibálok! Vádirat a jövő megrablásáról.* Budapest, Magvető, 1992. 315–316.
[18] Demény (2016): i. m. 263.
[19] Tóth I. János: A nép fogalmáról. *Kommentár,* (2021), 1. 29–42.

északi régiókból a szegény déli régiókba. Természetesen a tőke és különösen a nemzetközi nagytőke is érdekelt a munkaerő olcsó előállításában, vagyis kiszervezésében. Konzervatív nézőpontból viszont a népeknek a saját identitásukhoz való joga fontosabb, mint a munkaerő előállításának a költsége, ezért az európai népeknek nem szabad a reprodukciót Afrikába és Nyugat-Ázsiába kiszervezni.[20]

Deményt követve tegyünk különbséget a korlátozott vagy individuális és a korlátlan vagy tömeges bevándorlás között.[21] Az előbbi támogatható, az utóbbi viszont elutasítandó, mert a közösségek társadalmi, kulturális, etnikai, sőt nyelvi sajátosságainak az átalakulását kockáztatja. Közkeletű liberális elképzelés szerint a nyitott határokra épülő, vagyis a határok nélküli Európa „méltányosabb, gazdagabb, erősebb és fiatalabb" lenne, mint a határait védő Európa. Demény cáfolja ezt a nézetet. [22]

A tömeges migráció nemcsak a közbiztonságot fenyegeti, hanem a nemzet mint olyan fennmaradását is. Egy politikai egységet rendkívül megterhelnek a nyelvi, kulturális, vallási és civilizációs különbségek, különösen, ha azokat egyetlen kultúrkörből származó homogén (jelesül muszlim) bevándorlók képviselik. Ennek szinte szükségszerű következménye az őshonos és a bevándorló hátterű lakosság közötti ellentét növekedése. Ez a bizalom, az önkéntes együttműködés és az otthonosság elvesztéséhez vezet, amit gyorsan követ a bizalmatlanság, a szegregáció és az erőszak. További kérdés, hogy a kialakuló etnikai konfliktus egy hibrid polgárháborúhoz vagy pedig valamelyik fél behódolásához vezet. Ismerve a muszlimok hitének és identitásának rendíthetetlenségét, a legvalószínűbb forgatókönyvet az őshonos európai lakosság békés behódolása jelenti, ahogy azt Houellebecq leírta. [23]

A népek és nemzetek felszámolását eredményező globalista ideológiát ugyanaz a *végzetes önhittség* jellemzi, mint a magántulajdont és a piacgazdaságot felszámoló kommunista ideológiát. A komplex társadalmi rendszerek csak a bevált struktúrákat (nemiség, család, nemzet, magántulajdon, piacgazdaság, népszuverenitás, szólásszabadság, demokrácia) megőrizve fejlődhetnek, és a szükséges változtatásokat ezen keretek között kell keresniük. A komplex társadalmi rendszerek alapvető struktúráinak megtámadása és felszámolása – ahogy az most történik a nemiség, a család és a nemzet esetében – hosszú távon szinte mindig humanitárius katasztrófát és civilizációs visszaesést eredményez.

Fenntartható fejlődés és népesség

A fenntartható fejlődés három pillérével összhangban különbséget kell tenni a környezeti, gazdasági, társadalmi és azon belül demográfiai fenntarthatóság között. *A környezeti szempontból vett fenntarthatóság* esetében a hangsúly a természeti potenciálok fennmaradásán van. Minél kisebb egy emberi populáció lélekszáma, annál kisebb a környezetterhelése.

[20] Tóth I. János: Demográfiai tél és a modernizáció. *Kommentár,* (2021), 3. 36–43.
[21] Demény (2016): i. m. 328.
[22] Demény (2016): i. m. 362–366.
[23] Houellebecq (2015): i. m.

Ezért a környezetvédők általában helyeslik, sőt szorgalmazzák a népesség csökkenését, anélkül hogy különbséget tennének a népességrobbanás és a demográfiai tél állapotában levő társadalmak között.

A tartósan magas termékenységi ráta (például 3 felett) folyamatos népességnövekedést okozva emészti fel a rendelkezésre álló természeti erőforrásokat, ami nemcsak szűk értelemben vett környezeti-ökológiai problémákat okoz, hanem erőszakot is eredményezhet. Már Fekete Gyula is hangsúlyozta, hogy a népességrobbanás agresszió a többi nemzettel szemben, míg a „természetes" népességfogyás a népek és nemzetek önfenntartásának mond ellent.[24]

A tartósan alacsony (például 1,5 alatti) termékenységi ráta állandó népességcsökkenést okozva vezet az adott nép és nemzet biztos megsemmisüléséhez. Ez a folyamat sem egyeztethető össze a fenntartható népesség ideájával. A Nemzeti Fenntartható Fejlődés Tanácsa is megállapította, hogy hazánk népessége nem fenntartható: „Magyarország népessége veszélyes ütemben fogy." [25] E problémát felismerve a második–negyedik Orbán-kormányzat a családpolitikát állította a központba. „Nekem személyes meggyőződésem, hogy a családok helyett Európa nem építheti a jövőjét bevándorlásra. Aki mástól várja a segítséget, annak előbb vagy utóbb meg kell fizetnie ennek az árát."[26]

Tekintve, hogy korunkban a természeti környezet túlterhelése a jellemző, a *környezeti fenntarthatóságból* az következik, hogy számos régióban a termékenységi rátának inkább a demográfiai fenntarthatóság alsó határán kell lennie. A konkrét értéket számos tényező befolyásolhatja, úgymint a helyi ökoszisztémák biokapacitása vagy éppen a termékenységi ráta korábbi értéke. A konkrét termékenységi értéknél fontosabb, hogy a népesség elszenvedi vagy *termékenységtudatos társadalomként* szabályozza a saját termékenységi rátáját.

Elvileg a fenntartható (vagyis az állandó vagy lassan változó létszámú) népesség globálisan vagy nemzeti szinten is megteremthető. Az előbbi értelmezésből csak az emberiség összlétszámának, míg az utóbbi értelmezésből minden egyes emberi közösség (etnikum, nép és nemzet) létszámának az állandósága vagy lassú változása következik. Az előbbi álláspontot a zöld globalizmus, míg az utóbbit a zöld patriotizmus képviseli.

A *zöld globalisták* általában antinatalisták, mert az emberiség mint egész termékenységi rátája túl magas. Szerintük nem baj, ha az egyes népek létszáma gyorsan csökken, miközben más népek létszáma gyorsan nő, ha az emberiség összlétszáma csökken. A zöld globalizmus, követve a neoliberalizmust, a nép és a nemzet létével kapcsolatban nominalista álláspontot van, és ezért a „népek és nemzetek pusztulásáról" való beszédet értelmetlennek tekinti: ami nincs, az nem pusztulhat el. Lehetnek olyan zöld globalisták, akik a népeket és a nemzeteket reálisan létező, de gonosz egységeknek tekintik, amelyeket mindenképpen el kell pusztítani. A fentiekkel összhangban a zöld globalizmus a munkaerő regionális hiányára a tömeges bevándorlásban látja a megoldást.

[24] Fekete Gyula: *Európa öngyilkossága*. Budapest, Trikolor, 2007; Houellebecq (2015): i. m. 275.

[25] Nemzeti Fenntartható Fejlődési Tanács: *Nemzeti Fenntartható Fejlődési Keretstratégia*. Budapest, Nemzeti Fenntartható Fejlődési Tanács Titkára, 2013. 39.

[26] Orbán Viktor beszéde az „Európa a családokért, családok Európáért" 2011. március 31-én, idézi Novák Katalin – Fűrész Tünde: *Családbarát évtized 2010–2020.* Budapest, KINCS, 2021. 49.

Ezzel szemben a *zöld patrióták* a különböző népek és nemzetek állandó létszámát, korösszetételét és kettes körüli termékenységi arányszámát szorgalmazzák; így csak az individuális jellegű és a korlátozott mértékű migrációt támogatják. Látható tehát, hogy a zöld gondolkodás rendkívül megosztott a népek és a nemzetek demográfiai folyamataival kapcsolatban.

A zöld patrióták szerint az emberiség létszámának állandóságát vagy lassú csökkenését az egyes etnikumok, népek és nemzetek létszámának a kvázi állandóságán keresztül kell biztosítani. Tehát egy zöld hazafi a magas termékenységű népek esetében antinatalista, az ideális termékenységű népek esetében semleges, míg az alacsony termékenységű népek esetében pronatalista álláspontot képvisel. A zöld hazafiság a népek és a nemzetek létével kapcsolatban realista álláspontón van, és azt képviseli, hogy minden emberi közösség, nyelv és kultúra értékes, fenn kell maradnia.

Csak a népek és a nemzetek fennmaradása garantálja az emberiség etnikai, nyelvi és kulturális sokféleségét. Ezeknek a kollektív struktúráknak az eltűnése az emberiség homogenizálódásához vezet. Ezért ezeket a történelmileg kialakult értékes kollektív struktúrákat mindenképpen meg kell őrizni. Reméljük, hogy hamarosan ebben ugyanolyan konszenzus lesz, mint napjainkban a kollektív természeti struktúrák (fajok, ökoszisztémák, tájak) megőrzésének a fontosságában.[27]

Konzervatív modernizáció

A modernizáció az élenjáró népek és nemzetek kihalásához vagy kulturális átalakulásához vezet. Ezért nem haladhatunk tovább a modernizáció jelenlegi útján, ugyanakkor nem térhetünk vissza a tradicionális modellhez sem. A megoldást csak ennek a két egymással szöges ellentétben álló ideológiának, illetve társadalomszervezési módnak a szintézise, vagyis a *konzervatív modernizáció* biztosíthatja. Ez egy olyan ideológia és társadalomszervező gyakorlat, amelynek az a célja, hogy összeegyeztesse a modernitás individuális vívmányait a tradicionalitás kollektív előnyeivel, jelesül az ökológiai és demográfiai stabilitással. Ez az ideológia szorosan kapcsolódik a fenntartható fejlődés lokalista és patrióta értelmezéséhez, illetve a *családbarát kapitalizmus* fogalmához.

A konzervatív modernitás nóvuma a természet és benne a különböző népek és nemzetek megőrzése. A konzervatív modernitás szerint minden népnek és nemzetnek *öko- és termékenységtudatos társadalommá* kell válnia, és törekednie kell a számára ideális termékenységi ráta megvalósítására. Ebből az következik, hogy a túlságosan magas termékenységű afrikai országokban az embereknek kevesebb, míg a túlságosan alacsony termékenységű európai országokban az embereknek több gyereket kell vállalniuk.

Magyarországon a teljes termékenységi arányszám értéke jelenleg 1,6 gyerek/nő, ami 0,5 értékkel maradt el a kívánatos 2,1-es értéktől. Azaz 31%-kal több gyereknek kellene születnie, mint amennyi születik. Más európai népek és nemzetek esetében is hasonló adatokat láthatunk. Tehát elmondható, hogy Európa népeinek és nemzeteinek

[27] Tóth I. János: Strukturális sokféleség vagy globalizáció. *Valóság,* 61. (2018), 9. 1–8.

az egész társadalmukat pronatalista szellemben újra kell szervezniük, és ki kell találniuk a *gyermekbarát társadalmat*.

A konzervatív modernizáció a tradicionális afrikai országok számára is jobb alternatívát jelent, mint a liberális modernizáció. Egyrészt a konzervatív modernizáció sokkal könnyebben értelmezhető és követhető a tradicionális országok számára, mint a liberális modernizáció. Másrészt a konzervatív modernitás, ellentétben a liberális modernitással, az afrikai országokat nem akarja beszorítani a szegény reprodukciós központok szerepébe, hanem arra biztatja ezeket az országokat, hogy minden problémájukra, legyen az demográfiai, ökológiai vagy gazdasági, ne globalista, hanem lokalista megoldásokat keressenek. A szükséges antinatalista fordulat végrehajtása érdekében az első lépésben az afrikai országoknak is *termékenységtudatos* társadalommá kell alakulniuk; azaz fel kell ismerniük, hogy a népesség gyors növekedése és a magas termékenységi ráta nem fenntartható.

A fenntartható fejlődés szempontjából az ideális demográfiai célállapot az, ha minden nép, nemzet és ennek járulékos következményeként minden ország, kultúrkör, unió és maga az emberiség is olyan szinten stabilizálja a népességét, amely összhangban van a környezeti fenntarthatósággal.

Összegzés

A modernizáció jelenlegi formája, vagyis a liberális modernizáció súlyos ökológiai és demográfiai válsághoz vezet, azaz a „haladás" jelenlegi formája ökológiai és demográfiai szempontból fenntarthatatlan. Természetesen nem lehet visszatérni az ősi, vagyis a tradicionális fenntarthatósághoz, de a modernizáció sajátosságain lehet és kell is változtatni. A liberális modernizáció kudarcait csak a modernizáció egy újabb szakaszával, jelesül a konzervatív modernizációval lehet orvosolni. Hegelt parafrazeálva: a tézist jelentő tradicionális és fenntartható társadalmak szempontjából az antitézist a modern, de fenntarthatatlan társadalmak jelölik, a szükséges szintézist pedig a modern és fenntartható társadalmak jelentik.

A fenntartható fejlődés fontos demográfiai előfeltétele a *fenntartható népesség,* amely elvileg globálisan és nemzeti szinten is elképzelhető. Az előbbit a liberálisokhoz közel álló zöldglobalisták népes hada, míg az utóbbit a konzervatívokhoz közel álló zöldpatrióták szűk csoportja képviseli. Elvileg tehát létezik a zöld konzervatív álláspont is, bár hangjuk és befolyásuk a balliberális oldalhoz csatlakozott zöldek mellett jelenleg még elenyésző.

A liberális és zöld globalisták csak az absztrakt ember fogalmában gondolkoznak, és nem érdekli őket a nyugati világot sújtó demográfiai tél, amelynek eredménye az európai népek, nemzetek, nyelvek és kultúrák sorvadása. Ez a folyamat nemcsak a kihaló népek, hanem az egész emberiség számára is rossz, hiszen csökkenti annak strukturális sokféleségét. A liberális és zöld globalisták a „fejlett" világot sújtó demográfiai télből csak az öregedést és a munkaerőhiányt látják. Ezekre a problémákra pedig a tömeges bevándorlást ajánlják. Ez egyben a multinacionális cégek érdeke is, egyrészt mert a munkaerő sokkal olcsóbban előállítható a szegény déli országokban (Afrikában, a Közel-Keleten

vagy Dél-Amerikában), mint a gazdag északi országokban (Nyugat-Európában vagy Észak-Amerikában), másrészt a tömeges bevándorlás meggyengíti ezeket a nemzetállamokat. Tehát a liberális-zöld globalista ideológia és politika a környezet- és a klímavédelemre hivatkozva hirdet antinatalista politikát a demográfiai téltől szenvedő Európában, vagyis szinte nyíltan szorgalmazza az európai népek, nemzetek és kultúrák kihalását.[28]

A fentiekkel szemben a konzervatív modernizációból az következik, hogy minden nép, nemzet és ennek járulékos következményeként minden ország, kultúrkör, unió és maga az emberiség is olyan szinten stabilizálja a népességét, amely összhangban van a környezeti fenntarthatósággal. Az állandó létszámú népességet nem idegen kultúrájú néptömegek ki- és bevándoroltatásával, hanem az őshonos lakosság kettes körüli termékenységi rátájával kell biztosítani. Csak ez a politika képes arra, hogy egyidejűleg csökkentse a túlságosan magas, és emelje a túlságosan alacsony termékenységű népek termékenységi arányszámát. Csak ez a szellemiség képes megalapozni a *nemzeti identitáshoz* való jogot. Csak ezen a módon biztosítható a strukturálisan sokféle, de mégis állandó létszámú emberiség fennmaradása és békés fejlődése.

Az Orbán-kormányzat az elmúlt tizenkét évben jelentős lépéseket tett az ökológiai és a demográfiai fenntarthatóság felé vezető úton. S így a gyakorlatban is példát mutat arra, hogy ezt a két célt egyidejűleg is meg lehet valósítani. Ezt a politikát jól jellemzi a IV. Budapesti Demográfiai Csúcs szellemisége és jelmondata: „A család a fenntarthatóság záloga”.

Felhasznált irodalom

Demény Pál: *Népességpolitika. A közjó szolgálatában*. Budapest, KSH Népességtudományi Kutatóintézet, 2016.

Demény Pál: Előszó. In Banyár József – Németh György (szerk.): *Gyermek és nyugdíj 2.0 Nyugdíjreform elképzelések.* Budapest, Gondolat, 2020.

Demographic Winter: The Decline of the Human Family. [Film.] USA, SRB Documentary LLC, 2008, 52 perc.

Fekete Gyula: *Véreim, magyar kannibálok! Vádirat a jövő megrablásáról*. Budapest, Magvető, 1992.

Fekete Gyula: *Európa öngyilkossága*. Budapest, Trikolor, 2007.

Houellebecq, Michel: *Behódolás.* Budapest, Magvető, 2015.

Kapitány Balázs (szerk.): *Demográfiai fogalomtár.* Budapest, KSH Népességtudományi Kutatóintézet, 2015.

KSH: *1.1. Népesség, népmozgalom (1900–).* 2021.

Nemzeti Fenntartható Fejlődési Tanács: *Nemzeti Fenntartható Fejlődési Keretstratégia*. Budapest, Nemzeti Fenntartható Fejlődési Tanács Titkára, 2013.

Novák Katalin – Fűrész Tünde: *Családbarát évtized 2010–2020.* Budapest, KINCS, 2021.

PRB, Population Reference Bureau: *World Population Data Sheet,* 2018.

[28] Tóth I. János: Népesedés és ideológia a budapesti demográfiai csúcs tükrében. *Látószög,* 2021. október 15.

Spengler, Oswald: *A Nyugat alkonya. A világtörténelem morfológiájának körvonalai I–II.* Budapest, Noran Libro, 2011.
Tóth I. János: *Demográfiai tél. A modernizáció sötét oldala.* Budapest, Gondolat, 2021.
Tóth I. János: Demográfiai tél és a modernizáció. *Kommentár,* (2021), 3. 36–43.
Tóth I. János: A nép fogalmáról. *Kommentár,* (2021), 1. 29–42.
Tóth I. János: Népesedés és ideológia a budapesti demográfiai csúcs tükrében. *Látószög,* 2021. október 15. Online: https://latoszogblog.hu/aktualis/nepesedes-es-ideologia-budapesti-demografiai-csucs-tukreben/
Tóth I. János: Strukturális sokféleség vagy globalizáció. *Valóság,* 61. (2018), 9. 1–8.
United Nations: *World Population Prospects: The 2017 Revision.* Department of Economic and Social Affairs.

Koudela Pál

Globális Budapest és a migráció

Bevezetés

Budapest kulturális, gazdasági és számtalan egyéb vonatkozásban kiemelkedő város, hazai és nemzetközi viszonylatban egyaránt. Történelmi jelentősége is vitathatatlan, az elmúlt másfél évszázadban *prime city* jellegét és regionális szerepkörét is sokszor tapasztaltuk, és sokat elemezték. Ismert Budapest és általában a kiemelt jelentőségű nagyvárosok szerepe a belföldi és a nemzetközi vándormozgalomban is. Budapest azonban az elmúlt harminc évben egy újonnan kialakuló globális városhálózat szerves részévé vált, ami a migrációt és a városok kapcsolatát is alapvetően alakította, alakítja át. Az elkövetkezőkben erről a globális városhálózatról, Budapest integrációjáról és a hazai vándorlásban betöltött szerepéről lesz szó.

A globális város helye a vándorlást érő hatások között

Noha már három évtizede, hogy Saskia Sassen (1991) megalkotta a globális városok koncepcióját, annak elméleti fontosságát máig sokan nem ismerik fel. A probléma talán abból adódik, hogy az 1980-as években már született egy meghatározó modell, John Friedmann (1986) máig nagy jelentőségű világváros-hipotézise, s ennek mintegy ellenpárjaként született Sassen modellje. Habár az elméleti különbségtételt ugyan mindenki felismeri, hiszen ez adta az okot egy új modell kidolgozására, ám a két megközelítés empirikus alkalmazása nehezebb feladatnak tűnik, mintsem az elméletek összevetése alapján feltételezhetnénk. Jelen dolgozatban azonban mégsem ennek a problematikának a fejtegetésére vállalkozunk, ezt egyébként is megtették már sokan mások, többek közt maguk az elméletek kidolgozói,[1] és azok legnagyobb gyakorlati alkalmazói.[2]

Az alábbiakban csupán a téziseinkhez elengedhetetlen részleteket említenénk meg. A gondolatmenet pedig, amely elvezet mindehhez, a következő: a rendszerváltást követő időszakban Magyarországon a nemzetközi vándorlás jellege és annak nemzetközi rendszerében betöltött szerepe alapvetően megváltozott, és jelenleg, harminc évvel azt követően is gyorsan változik. A migráció azonban nem osztható vagy értelmezhető önálló makrogazdasági és ágazati megközelítésben, vagy az azt érintő intézményekre, politikai döntésekre bontva, s nem választható szét mechanikusan belső és külső vándorlásra

[1] Saskia Sassen: The Global City: Introducing a Concept. *The Brown Journal of World Affairs,* 11. (2005), 2. 27–43.
[2] Richard G. Smith: Beyond the Global City Concept and the Myth of Command and Control. *International Journal of Urban and Regional Research,* 38. (2014), 1. 98–115.

https://doi.org/10.36250/00983_31

sem. Ahhoz, hogy megértsük az ez idáig bekövetkezett változásokat, gyakran elég egyes események vagy kontextuális elemek figyelembevétele, ám egy egész történelmi korszak értelmezéséhez már ennél többre van szükség.

Amikor jelentős történelmi kataklizmák hatnak az emberek határokon átívelő lakóhely-változtatására – ilyen volt a rendszerváltás –, akkor annak közvetlen, rövid és hosszú távú hatása is erős magyarázó változó: a huzamos, egy évet meghaladó tartózkodások száma megugrik, a munkaerőpiacokon jelentős változások jelentkeznek, s a bevándorlók társadalmi-gazdasági szerepe, összetétele és szerteágazó gazdasági hatása jól érzékelhető; így történt 1989 után is.[3] Hasonlóképpen, amikor egy jelentős, a szabályozás változását eredményező politikai döntés születik – akárcsak az 1993-as állampolgársági törvény esetében –, akkor viszonylag közvetlen és egyértelmű annak szerepe a vándormozgalomra, s amikor párhuzamosan hat több ilyen tényező – így egészítette ki az előbbieket a 2004-es uniós csatlakozás –, akkor azok együttes és külön-külön hatása is feltérképezhető.[4]

Egymástól és más társadalmi-gazdasági folyamatoktól elkülönítve ugyancsak meg lehet kísérelni egy-egy mechanizmus migrációra gyakorolt hatásának feltérképezését. Az országon belül zajló vándorlást számtalan tényező befolyásolja, az infrastruktúrától a munkaerőpiacig, ezek közül egy további tényező a felsőoktatási intézmények egyenetlen földrajzi elhelyezkedése. Az egyetemek nemzetközi kapcsolatai, azok forrásfelhasználását figyelembe véve, ugyancsak eltéréseket mutatnak, s a nemzetközi mobilitásban részt vevő hallgatók, s az így szerzett tapasztalatok is hatással lehetnek a nemzetközi migráció területi különbségeire.[5] Ezzel el is jutottunk a migráció olyan összetett magyarázó modelljeihez, mint a migráció kultúrája vagy a migrációs hálózatok.[6] Itt kapcsolódik be a globális város koncepció, aminek egyik legfontosabb összetevője a globalizálódó munkaerőpiacok és a globális gazdaságban meghatározó szerepet játszó centrumok kapcsolata.

A globális városok csak hálózatban léteznek, így a diverzifikáció képezi a létük alapját, más szavakkal szükségük van egymásra. Ezért globális várossá viszonylag gyorsan lehet válni, és nem kellenek hozzá összetett funkciók. Lényeges leegyszerűsítéssel a globalizációról magáról van szó – akárcsak Friedmann világváros-koncepciójában. A különbségek azonban lényegesek: Friedmann megragadt a modernizáció folyamatánál: a wallersteini centrum-periféria mintájára látta a városok eltérő szerepkörét körvonalazódni. Szerinte

[3] Gödri Irén: Nemzetközi vándorlás. In Monostori Judit – Őri Péter – Spéder Zsolt – Hárs Ágnes (szerk.): *Migráció és munkaerőpiac Magyarországon.* (h. n.), (k. n.) 2010; *Demográfiai portré.* Budapest, KSH Népességtudományi Kutatóintézet, 2018. 237–270; Hárs Ágnes: Migráció és munkaerőpiac Magyarországon. Tények, okok, lehetőségek. In Hárs Ágnes – Tóth Judit (szerk.): *Változó migráció – változó környezet*. Budapest, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2015. 15–53.

[4] Kincses Áron: A Magyarországon élő külföldi állampolgárok területi koncentrációja, 2001–2011. *Területi Statisztika,* 54. (2014), 6. 531–549.

[5] Koudela Pál: Regionális fejlettségi különbségek összefüggése a kivándorlás lehetséges gazdasági hatásaival. *Közép-Európai Közlemények,* 8. (2015), 2. 40–49.

[6] Michael J. Piore: *Birds of Passage. Migrant Labor in Industrial Societies*. Cambridge, Graeme J. Hugo: Village-community Ties, Village Norms, and Ethnic and Social Networks: A Review of Evidence From the Third World. In Gordon F. DeJong and Robert W. Gardner (szerk.): *Migration Decision Making. Multidisciplinary Approaches to Microlevel Studies in Developed and Developing Countries*. New York, Pergamon Press, 1981. 186–225.

egyes városokban a magországokra jellemző funkcionális halmozódás zajlik le, míg más városok kiszorulnak a versenyből, így kiszolgáltatottá válnak. Mindez természetesen hosszú történeti folyamat, a kialakult viszonyrendszer nehezen mozdítható, és alapvető mozgatórugója a nemzetközi vándorlásnak. A globalizáció egyszerű gazdasági értelmezésében annak egyik fő aspektusa a migráció.[7]

A globalizáció ilyen egyszerű értelmezését látszólag alátámasztja, hogy a születési országukon kívül élők száma nagyobb, mint valaha. Míg ez a szám 1960-ban 93 millió volt, 2016-ban elérte a 244 millió főt. Ez a növekedés azonban összhangban áll a föld növekvő népességével, ami 3 milliárdról 7,5 milliárdra nőtt ugyanebben az időszakban. Ennek eredményeként a születési országukon kívül élő emberek aránya ezen időszakon belül többé-kevésbé stabil maradt: közel 3%. Az általános felfogással szemben tehát a nemzetközi migráció nem növekszik. Az 1980-as évek elején körülbelül 28 millió ember változtatta meg lakóhelyét. A migrációs folyamatok 1995 és 2000 között tetőztek, amikor 43 millió ember költözött másik országba. A közelmúltban, 2010 és 2015 között, körülbelül 36 millió migráns változtatta meg lakóhelyét. Ez a világ népessége 0,5%-ának felel meg, és évente átlagosan 7 millió nemzetközi migránst jelent.[8]

A kérdés továbbra is az, vajon mit is jelent a globalizáció és a migráció összefüggése. Ennek a kérdésnek egyik magyarázata területi megoldást keres: a nemzetközi vándorlás nem egyszerűen a globális kereskedelem, tőkemozgás vagy más folyamat eredője, hanem olyan strukturális tényezőkkel mutat szoros összefüggést, amelyeket a fenti folyamatokba bekapcsolódó (és persze azokból kiszoruló) területek közti különbségek okoznak. Ilyen modell Saskia Sassen globális város vagy Manuel Castells hálózati társadalom koncepciója is. E modellekkel Budapest rendszerváltás óta lezajlott szerepváltozását is jobban megérthetjük, ez idő alatt ugyanis alapvető strukturális változásokat hozott a vándorlás és az azt meghatározó gazdasági-társadalmi tényezők komplexumába, és igazi hatása még csak a jövőben várható.

A vándormozgalmat érő hatások a rendszerváltást követő harminc évben

A rendszerváltás politikai-gazdasági-társadalmi, és a bipoláris rendszer felbomlásához kötve globális geopolitikai változásokat is előidéző fordulópont volt Budapest történetében. Hatására az elmúlt három évtizedben megindult Budapest globális városhálózatba integrálódása és a globális migrációs rendszerbe való betagolódása. A rendszerváltáshoz kötődik a Trianon óta legjelentősebb bevándorlási hullám, az első jelentős nem európai csoportok, a kínai bevándorlók megjelenése is az országban. A közép- és kelet-európai országok rendszerváltásainak közvetett és közvetlen hatásaként megnőtt az országok közötti népességmozgás intenzitása, és a korábbi mobilitási formák helyébe újak léptek. A változások ebben az időszakban azonban csupán a szűkebb térségre terjedtek

[7] International Monetary Fund (IMF): *Globalization: Threat or Opportunity?* 2000. április 12.
[8] European Political Strategy Centre (EPSC): *10 Trends Shaping Migration*. European Commission, 2017.

ki, a hazánkba belépő bevándorlók is elsősorban a szomszédos országok állampolgárai voltak.

A rendszerváltás és a szomszédos országok hasonló átalakulásai tehát 1990 környékén egy migrációs értelemben is sajátos alrégiót jelentő „ütközőzónát" hoztak létre Kelet- és Nyugat-Európa országai között, s ezen a térségen belül zajlott a vándorlás nagyobb része. Az 1990-es évek második felében évi 15 ezerről a 2000-es évek első felére évi átlagosan 20 ezer főre nőtt a bevándorló külföldi állampolgárok száma Magyarországon. A rendszerváltást követő tizennégy évre igaz azonban, hogy a bevándorlók nagy része állampolgárságát tekintve valamelyik szomszédos országból érkezett, a legtöbben (52%) Romániából. Emellett Ukrajnából, Szerbia és Montenegróból, Németországból, valamint Szlovákiából érkeztek nagyobb számban bevándorlók.[9] Az ázsiai bevándorlók száma a rendszerváltás első évétől kezdve átlagosan évi kétezer fő körül mozgott, döntő hányaduk kínai állampolgár volt, sem számuk, sem összetételük egészen a 2010-es évekig nem változott. Az 1990 és 2010 között érkező bevándorlók 44%-a Budapesten telepedett le.[10]

Az 1990-es években a balkáni háborúk a jugoszláv utódállamokban újabb, többségében már nem magyar etnikumú menekültekből álló menekülthullámot indítottak. Az 1990-es évek végén ugyan ismét emelkedett a menedékkérők száma, elsősorban a koszovói háború elől menekülő albánok és romák érkeztek, de megjelentek a nem európai menekültek is, az új évezred elején főként afgán, iraki és bangladesi menekültek érkeztek, nagyobb részük (80%) illegális határátlépőként. Az első befogadóállomások a balkáni, főként nem magyar etnikumú menekültek számára Bicskén, Békéscsabán és Hajdúszoboszlón jöttek létre, az ezredfordulón a távolabbi régiókból érkezők azonban már főként Budapesten kerestek helyet maguknak. Minél távolabbról érkeznek a bevándorlók, annál nagyobb valószínűséggel telepednek le Budapesten. A teljes népességhez viszonyítva a vietnámiak és a kínaiak ötször nagyobb hányada élt a fővárosban az ezredfordulón. Velük ellentétben a szlovák és jugoszláv állampolgárok a megyei jogú városokban voltak nagyobb arányban jelen.[11]

A 2000-es évek közepén, az uniós csatlakozást követően a bevándorlás ismét élénkülni kezdett, a rá következő évben több mint 25 ezer fő érkezett Magyarországra. A bevándorlók ekkor megnőtt száma azonban már eltérő összetételű volt. Még mindig a határon túli országok állampolgárai adták túlnyomó többségüket, de közülük mintegy 8 ezer fő már az EU15 országaiból érkezett. A bevándorlás továbbra is elsősorban Budapestet és Közép-Magyarországot érinti a leginkább. A népesség 1,6%-át kitevő külföldiek 65%-a Európából, főként Romániából (16%), Németországból (12%), Szlovákiából (6,2%) és Ukrajnából (3,8%) érkezett. Ázsiából 27%-uk jött, köztük a kínai és vietnámi állampolgárok voltak a legnagyobb számban.[12]

[9] Központi Statisztikai Hivatal: A nemzetközi vándorlás Magyarországon. *Statisztikai Tükör,* 2. (2008), 177. 1–5.

[10] Gödri (2015): i. m.

[11] Gárdos Éva – Sárosi Annamária: A Magyarországra érkező külföldiek demográfiai jellemzői a magyar népesség tükrében, 1990–2000. *Kisebbségkutatás,* 14. (2005), 3. 330–337, 336.

[12] Központi Statisztikai Hivatal: *Magyarországon tartózkodó külföldi állampolgárok földrészek, országok és nemek szerint.* STADAT.

A 2010-es évekre a szomszédos országokból érkezők korábban meghatározó szerepe visszaszorult az összes bevándorló között. Míg az ezredfordulón Románia, Szerbia, Szlovákia és Ukrajna adta a bevándorlók 70%-át, addig ez az arány 2013-ban már csak 29% volt.[13] Ennek két fő oka az volt, hogy 2007-től Románia is csatlakozott az Európai Unióhoz, így a vándormozgalomban a nyugat-európai országok kezdték kiváltani Magyarország korábbi szerepét, másfelől pedig az egyszerűsített honosítási eljárás során állampolgárságot szerzett bevándorlók egy része már nem külföldiként jelent meg az adatokban 2011 után.

A bevándorlók között megnőtt a német állampolgárok aránya, és az ázsiai és egyéb országokból bevándorlók részaránya is, összességében azonban a bevándorlók háromnegyede még mindig európai országból érkezik Magyarországra. Érdekes azonban megfigyelni, hogy az ezredfordulón még meghatározó, a bevándorlók 80-90%-át adó tíz ország szerepe másfél évtizeddel később némileg lecsökkent, s a kibocsátó országok száma összességében száz fölé emelkedett. Habár a bevándorlók kisebb része érkezik e távoli országokból, a diverzifikálódás mindenképpen fontos része a bevándorlás változó tendenciáinak.[14] A Budapesten letelepedők fő migrációs motivációja a munkakeresés, illetve munkavégzés: a befogadó és általában a küldő országok társadalmához képest is magasabb az iskolai végzettségük, fiatalabbak, és nagyobb az aktivitási arány közöttük.

2004 mindenképpen fordulat a Magyarországról induló kivándorlás történetében. Habár a kivándorlók száma nem ugrott meg közvetlenül 2004-et követően, az Európai Unióhoz csatlakozásunk, az azonnal megnyíló brit, ír és svéd munkaerőpiacok, valamint a közvetett hatások néhány éven belül éreztették hatásukat. A csatlakozást megelőzően jellemző volt a kisszámú, rövid távú, illegális munkavállalásból (mezőgazdaság, vendéglátás, au pairkedés) vagy ritkábban valamilyen gazdasági partnerkapcsolatra épülő munkavállalásból álló cirkuláris, és a továbbvándorlókból és a főként speciális tudásukat vagy rokoni lehetőségeiket érvényesítő kitelepülőkből álló befejezett vagy tartós kivándorlás. A csatlakozást követően az utazás könnyebbsége és különösen 2007 és 2011 között a munkaerőpiacok nagymértékű kiszélesedése (a korábbi korlátozások feloldása) és ennek a lehetőségnek a megismerése nagymértékű legális, középtávú és sokszínű munkavállalást indukált Németországba, Ausztriába és az Egyesült Királyságba.[15]

A kivándorlás nagyságrendekkel növekedése mellett a célországok számának növekedése is megfigyelhető. A három fő célország mellett, a munkaerőpiaci korlátozások megszűnésével és a személyes tapasztalatok felhalmozódásával, Írország, Hollandia, Spanyolország és Olaszország is egyre nagyobb számban fogad bevándorlókat Magyarországról. A kivándorlás mintázataiban fontos tényező a közlekedés olcsóvá válása, a társadalmi távolságok lerövidülése. 2003-ban indult az első reális árakkal dolgozó repülőjárat, 2005-ben átépítették a Ferihegy 1-et, a forgalom mindjárt 46%-ot ugrott egy év alatt. Hazánkban egészen az 1990-es évekig idegen nyelvet viszonylag kevesen

[13] Eurostat Immigration.
[14] Gödri (2015): i. m.
[15] Koudela Pál: A ki- és bevándorlás története Magyarországon a rendszerváltástól napjainkig. In Pósán László – Veszprémy László – Isaszegi János (szerk.): *Migráció a kora középkortól napjainkig.* Budapest, Zrínyi, 2018. 438–467.

beszéltek, köztük a német nyelvtudás dominált. A németet 400 ezren, míg angolt feleannyian használták idegen nyelvként. 2011-re az angolul beszélők száma másfélszerese lett a németnek, és a kettő együtt 2,3 millió fős nyelvismeretet jelentett, ami három és félszerese a 20 évvel korábbinak. Mindez ugyancsak hozzájárul a migrációs lehetőségek kibővüléséhez, és azon belül Nagy-Britannia, illetve az olyan államok szerepének megnövekedéséhez, ahol az angol közvetítőnyelvként használható. Ugyancsak érdemes az oktatás különböző szintjeinek globalizációját figyelembe venni a migráció új formáinak elemzésekor.[16]

2004 óta Európa más országaiban munkát vállalni lényegesen könnyebb, mint azelőtt, s ez nem csak a szabad munkaerővándorlás közvetlen hatásának köszönhető. Ezt a lehetőséget, s általában az érzést sokan elsajátították, kialakult a migrációnak egyfajta kultúrája: szinte mindenki ismer valakit, aki már dolgozott vagy éppen dolgozik külföldön, s ez bátrabbá teszi az embereket, személyes segítséghez, ismeretekhez férnek hozzá. A kivándorló magasan képzett társadalmi csoportok mellett a kifejezetten alacsonyan iskolázott rétegek számára csupán az egyik tényező, hogy a fejlett nyugati országok munkaerőhiányban szenvednek, s a bérek magasabbak. A korábban a cirkuláris migrációban való részvételüket korlátozó tudásbéli és pszichés gátak mára nagymértékben megszűntek.[17]

A kivándorló magyarok nagyobbára – a bevándorlás általános jellemzőit követve – nagyvárosokban találnak munkát vagy telepednek le. Az Egyesült Királyság esetében a magyarok több mint egyharmada élt Londonban a legutolsó népszámlálás adatai szerint.[18] Minden egyes fenti tényező (kettős állampolgárság, EU-csatlakozás stb.) csupán külön-külön hatott Magyarország és Budapest migrációs jellemzőinek megváltozására, ám együttesen már egészen más, multiplikatív hatást érnek el.

A globális város jelentése és jelentősége

John Friedmann 1986-os modellje szerint a világgazdaságba való integráció mértéke és funkciói meghatározzák a városok strukturális változásait. E lényegében Wallerstein nyomdokain haladó, a globális rendszereket leíró strukturális modell szerint a globális tőke a kulcsvárosokat a területi szerveződés és a termelés és piacok tagolásának bázisaként használja, lehetővé teszi egy komplex térbeli hierarchia létrehozását, a magországokban komplexebb, a félperiférián specifikusabb formában. A világvárosok főbb pénzügyi, nemzetközi vállalatok és nemzetközi intézmények központjai, az üzleti szolgáltatási szektor gyors növekedése jellemzi őket, ám egyúttal termelő és közlekedési központok, a népességük is nagy. Friedmann a városokat egyértelműen a centrum-periféria alapján

[16] Koudela Pál: International Migration Outflows from Hungary, Inflows to the UK as a Typical East-West Direction in the EU. *Ege Stratejik Arastirmalar Dergisi (Ege Strategic Research Journal),* 4. (2013), 1. 1–14.

[17] Koudela Pál – Yoo Jinil: Information and Fears among Decision Making – International Migration from Hungary. *Polish Sociological Review,* 189. (2015), 1. 29–47.

[18] Office for National Statistics – Northern Ireland Statistics and Research Agency – National Records of Scotland: *UK Census.* 2011.

tipizálja, ahol magországnak tekinti a World Bank 19 ipari-piaci gazdaságát, félperiférián pedig azokat a felső közép jövedelmű országokat, ahol jelentős ipar és piacok találhatók.

A globális ellenőrző funkció tükröződik a termelői és munkaerőszektorban: néhány szektor fejlődésnek indul, a nagyobbak a pénzügyi-forgalmi-kommunikációs központokhoz kapcsolódnak – ezt egészítik ki a szolgáltatások. A világvárosok ideológiai hatása és kontrollja jelentős: információ- és kultúratermelők és -elosztók egyben. Ugyancsak fontos jellemzőjük a duális munkaerőpiac,[19] főleg a félperiférián nagy központjaiban, ugyanakkor felvevőképességük kicsi, s ezért jelentős az informális szektor. A világvárosok elvileg a nemzetközi tőke felhalmozásának központjai, ám ez nem mindenütt bizonyult igaznak, Tokióban például nincs külföldi tőkebefektetés, míg sok helyütt gyorsan változik a helyzet: például az 1973-at követő évtizedekben a latin-amerikai gazdaságok adósságaik miatt kezdtek visszacsúszni a perifériába – igaz, a rendszeren belüli mozgás már a wallersteini modellben megengedett volt –, az 1990-es évektől ismét emelkedett a rendszeren belüli helyzetük.

A világvárosok a hazai és nemzetközi vándorlás fő célpontjai; a félperiférián főleg a belső vándorlás okoz területi egyenlőtlenségeket, amit a decentralizációs politika sem tud meggátolni, ráadásul az eltérő migrációs politikák tovább bonyolítják a helyzetet. A világvárosok természetes jellemzője a fokozott területi és osztályszegmentáció: a globális szakadék vagyon, jövedelem és hatalom tekintetében, s míg a regionális jövedelmi különbségek a félperiférián tízszeresek, a magországokban csupán háromszorosak. A városökológiai területi osztálykülönbségek elsősorban a nemzetközi elit és a szegény munkásrétegek között alakulnak ki, a nagy bevándorlás a foglalkozási szerkezet átalakulását eredményezi (fogyasztói szolgáltatás és háztartás, alacsonyan fizetett nagyüzemi betanított munka, üzleti szolgáltatás).

A világvárosok növekedése akkora társadalmi költséget generál, ami jellemzően túllépi az állam pénzügyi lehetőségeit.[20] Ezzel szemben Saskia Sassen a nemzetek közti versenyről a globális és lokális erők közti megosztottságra helyezte át a hangsúlyt. Örök példája Miami, amely a nemzetközi rendszerbe becsatlakozva gyorsan a globális városok között találta magát, míg történelmi előzményei és korlátai máig meggátolták a világvárosi jellemzők kialakulását. Sassennél a komplex központi funkciót a globálisan kiterjedt vállalati tevékenység hozza létre. A globális városokban a funkciók központosítása olyan nagy mértékű, hogy a globális vállalati központok kiszervezik azokat speciális szolgáltatási cégeknek (számvitel, jog, PR, IT, kommunikáció stb.), a specializált vállalatok pedig az agglomerációs gazdaságot erősítik, a komplex szolgáltatások és a tranzakciós sebesség növekedése bizonytalan piaci körülményekkel találkozik, a szakértelem koncentrációja a városi környezetet információs központtá alakítja át. Minél nagyobb a kiszervezés, annál szabadabb a helyválasztás, a globalitás mérőfoka tehát a vállalatközpontok száma.

A speciális szolgáltató cégek globális igényeket látnak el, globális hálózatot hoznak létre, és ennek következtében erősödő határokon átnyúló városok közti kapcsolatrendszer

[19] Piore (1979): i. m.
[20] John Friedman: The World City Hypothesis. *Development and Change,* 17. (1986), 1. 69–83.

jön létre. A növekvő transznacionális befektetések, az erősödő globális piac pénzügyi és egyéb szolgáltatásokhoz vezetnek, ami a transznacionális városrendszer kezdete. Ilyen körülmények között a városok gazdasága egyre kevésbé függ a *hinterlandjuktól,* illetve nemzeti gazdaságuktól, akárcsak São Paulo és Brazília esetében; a globális üzleti központok fontosságukat a transznacionális hálózatoknak köszönhetik. Mindebből következik, hogy ebben a modellben nem létezhet egyetlen globális város, csakis azok hálózata.

A magas profitú specializált cégek és a szakértő értelmiség számának növekedésével a társadalmi egyenlőtlenség is nő a városokban. A specializált cégek nem tudnak rivalizálni a nagyokkal, ezért a verseny közöttük erősíti az informális gazdaságot. Sassennél a jelentős töréspont a lokalitás erejének megmutatkozásakor keletkezik. A mobil tőke és információ szembekerül a nem mobil infrastruktúrával, cégekkel és munkahelyekkel. Szintén kiemelhető sajátossága ennek a modellnek, hogy a városok globális kapcsolatai nem csupán migrációs és gazdasági-munkaerőpiaci dimenziókban vagy a kulturális (művészeti piacok, nemzetközi kurátorok mint osztály) terjesztendők ki, hanem a globális politikai szervezetekre (környezetvédelem, emberi jogok stb.) és a bűnözőhálózatokra is.

A gazdasági aktivitás területi dekoncentrációja megerősítette a központi irányítás szerepét. A technikai kapcsolathálókkal ellentétben, és a kommunikáció fejlődése és az immateriális termékek ellenére, a már korábban létrejött gazdasági kapcsolathálók erősen kötöttek az agglomerációs gazdasághoz. A növekvő koncentráció okai között van, hogy a számos országban működő leányvállalatok eltérő jogi/gazdasági feltételei mellett egyre nehezebb összehangolni a vállalatirányítást, de idesorolható a globális árupiacok megerősödése, és hogy az állami központok és a vállalati központok közös területen vannak jelen.

A központi üzleti kerület városon belüli szerepe Sassennél is kiemelt marad, de a technológiai és gazdasági változás jelentősen átalakítja azt. A központ egyfajta kapcsolódási pontok rácsaként kiterjed az agglomerációra, az infokommunikációs kapcsolatok és (különösen a repterekhez kötődő) úthálózat központként tudják működtetni azt, ezért nem beszélhetünk hagyományos szuburbanizációról vagy dekoncentrációról, azok a cégek, akik kiesnek a kapcsolatból (technikai vagy egyéb okból), a globális szerepkörből is kikerülnek. Transzterritoriális központok jönnek létre elektronikus gazdasági kapcsolatok révén, ami felemelkedő regionális hierarchiákat hoz létre. Az elektronikusan generált terek virtuális központokat hoznak létre, a *hinterlandoktól* való elszakadás pedig növeli a társadalmi egyenlőtlenséget.

Budapest globális várossá válása a rendszerváltást követő három évtizedben

Abban az évben, amikor Saskia Sassen könyve[21] a globális város koncepciójáról világot látott, éppen akkor írta Richard Kennedy, hogy

[21] Saskia Sassen: *The Global City. New York, London, Tokyo*. Princeton, Princeton University Press, 1991.

> „a nemzetközi összehasonlításra alkalmas adatokat gyakran elképesztően nehéz, ha nem lehetetlen összegyűjteni. A statisztikai adatok tervezése, gyűjtése és közlése normális körülmények között sokkal inkább szolgál nemzeti célokat, mintsem a nemzetközi összehasonlítást."[22]

Az 1990-es években a világvárosokról és azok összehasonlításáról már hatalmas mennyiségű írás keletkezett, ám az elérhető és elemzésre alkalmas adatok továbbra is igen gyéren álltak rendelkezésre, így ekkor számos új forrás bevonását javasolták,[23] s megszületett az első valóban adekvát mérési módszer, és kezdetét vette a máig meghatározó kutatássorozat is a Loughborough Universityn.

Számunkra kevésbé fontosak az általános, összehasonlításra és rangsorolásra alkalmas világvárosi mutatók és jellemzők, hiszen azok évszázadok óta halmozódnak fel a fővárosban, sokkal inkább az a Friedmann által bevezetett szempont érdekes, miszerint a nemzetközi munkamegosztás új rendje a világvárosokban jön létre, általuk formálódik. A globális hálózatba szerveződő, abba bekapcsolódó városok helyzete különleges, globális ellenőrző funkciójuk révén különleges gazdasági és társadalmi szerkezetet hoznak létre. Noha mindezt Friedmann elméletileg megalapozta, mérésre alkalmas módszert és adatot nem mutatott fel, így az őt követő kutatások csupán a felhalmozott előnyök, illetve a nagyvárosok tulajdonságainak kompozit mutatóival voltak képesek összehasonlítani és rendszerezni; a városhálózatba való kapcsolódás jellegéről és erejéről nem tudtak kimutatni semmit.[24]

Sassen ugyan máshová helyezi a hangsúlyt: szerinte a nagyvállalati központok koncentrációja önmagában nem kritérium a globális hálózati szerepkörhöz, nála sokkal inkább a globális tőkeszolgáltatások határozzák meg a globális jelleget, az oly sokat hangoztatott tranzakciók azonban itt is csupán a rangsorolást segítik, az integráció és a kölcsönös összeköttetések mérésére valódi módszertant nem szolgáltat. Ha a hálózaton van a hangsúly, akkor valóban nem a felhalmozott, rögzített tulajdonságokat kell figyelembe venni, hanem a városokon keresztüláramló információt, pénzt és kulturális gyakorlatot. A világvárosok tehát olyan folyamatok, amelyek révén a fejlett szolgáltatások előállításának és fogyasztásának központjai és a hozzájuk kapcsolódó helyi társadalmak összekapcsolódnak egy globális hálózatban. Az elemzéshez és méréshez legfontosabb hozzájárulást tehát valójában Manuel Castells tette.[25]

A városok tulajdonságait leíró adatok helyett tehát sokkal inkább a városok közti gazdasági-társadalmi áramlásról beszélünk; ilyen adatok azonban többnyire inkább az egyes országok kapcsolatáról, semmint a városokéról állnak rendelkezésre, leszámítva talán a repülőjáratokat, a postai szolgáltatásokat, a telefon- és internetkapcsolatokat, s még ezek is csupán általános mintázatokat tudnak kimutatni. Ahogy Beaverstock

[22] Richard Kennedy: *London. World City Moving into the 21st Century.* London, HMSO, 1991. 12.
[23] John R. Short – Kim Yeong-Hyun – Merje Kuus – H. Wells: The Dirty Little Secret of World Cities Research. Data Problems in Comparative Analysis. *International Journal of Urban and Regional Research,* 20. (1996), 4, 697–717. 698.
[24] Jonathan V. Beaverstock et al.: Globalization and World Cities. Some Measurement Methodologies. *Applied Geography,* 20. (2000), 1. 43–63.
[25] Manuel Castells: *The Rise of the Network Society.* Oxford, Blackwell, 1996. 38.

és munkatársai[26] megjegyzik, a Miamiba irányuló repülőgépjáratok számából még nem derül ki, hogy azok a város világvárosi vagy idősellátását és turisztikai szerepkörét reprezentálják inkább. A Globalization and World Cities (GaWC) Kutatócsoport és Hálózat éppen az ilyen szabványosított adatgyűjtés ösztönzésére és megszervezésére jött létre. A GaWC az adatokat olyan módon gyűjti, ami lehetővé teszi a világvárosok közötti kapcsolatok pontos összehasonlítását. Lényegében a mérési módszerek egységességével biztosítja, hogy ne rengeteg különálló vizsgálat készüljön, amelyekben az adatokat végül nem lehet egyeztetni. A munkaerőpiacokat az üzleti hírek tartalomelemzésével, míg a városok közötti migrációt interjús technikával mérik. Mindezt a termelői szolgáltatások irodáinak területi megoszlásával egészítik ki. A fentiek segítségével a városok kapcsolatának összetett mutatóját hozzák létre, így azok rangsorát már a globális hálózatba való integrációjuk mentén mérik.

A termelői szolgáltatások és azok globális hálózatba történő kapcsolódása alapján a Globalization and World Cities (GaWC) Budapestet az 1990-es években még gamma, míg a 2000-es évek végére már alfa kategóriába sorolta, azóta ugyanazt a pozíciót foglalja el. Ez egyértelműen mutatja, hogy a főváros nemzetközi szerepköre a rendszerváltást követő első két évtizedben radikálisan megváltozott, olyan környezetté vált, amelyben a fenti három tényező mindegyike szerepet játszott, noha azok összefüggése még nem feltétlenül hozott létre egy önműködő, egymást erősítő tényezőkből álló rendszert. A munkaerőpiaci beágyazottság a külföldi működőtőke-befektetések és a vállalati központok számának növekedésével járt együtt, a migrációt befolyásoló számos tényezőről pedig részletesebben is szóltunk. A közvetlen külföldi működőtőke-befektetések állománya Magyarországon az 1990-es években közel a nyolcszorosára nőtt, majd a rá következő évtizedben ismét megnégyszereződött,[27] 2012-t követően azonban némileg csökkent.[28]

A külföldi érdekeltségű vállalkozások száma 2000-ben Magyarországon 26 634 volt, ezek többsége, akárcsak 10 évvel később, Budapesten működött. A magas szintű üzleti szolgáltatások terén a 2010-es évekre Budapest a közép-európai térségben Varsó és Bécs után a harmadik helyre lépett elő,[29] habár Lisa Bourdeau-Lepage[30] szerint globális funkciói tíz évvel korábban még elmaradtak Prága mögött. Budapest pénzügyi irányító, illetve központi szerepe habár a 2000-es években némileg hanyatlott, egészében véve a rendszerváltást követő három évtizedben kezdett kialakulni.[31]

[26] Beaverstock (2000): i. m. 48.
[27] MNB fizetési mérleg stat. GM tárgyi apport adatok. *MNB-lakásárindex,* 2019. VI. negyedév.
[28] UNCTAD United Nations Conference on Trade and Development: *World Investment Report 2018 and 2019. Investment and new industrial policies*. Geneva, United Nations, 2019.
[29] Döbrönte Katalin: A közép-európai városok pozíciója a magas szintű üzleti szolgáltatók lokációs döntéseiben. *Területi Statisztika,* 58. (2018), 2. 200–219.
[30] Lisa Bourdeau-Lepage: Advanced Services and City Globalization on the Eastern Fringe of Europe. *Belgeo: Revue belge de géographie,* 8. (2007), 1.
[31] Gál Zoltán: Development of International Financial Centres in Central and Eastern Europe During Transition Period and Crisis. *Studia Regionalne i Lokalne,* 2. (2015), 60. 53–80.

1. táblázat: A külföldi érdekeltségű vállalkozások száma Magyarországon és azon belül Budapesten

	2000	2010
Magyarországon	26 634	29 546
ebből Budapesten	14 317	18 201

Forrás: KSH, 2012

Az ezredfordulót követően Budapest mellett más, főként nyugat-magyarországi központok szerepének növekedése számottevő arányeltolódást indukált a külföldi tőkebefektetésekben, ám mindez nem változtatta meg alapvetően Budapest globális városhálózatba való integrációjának folyamatát. A bevándorlók többsége jelenleg munkavállalási céllal, Európán kívülről érkezik, és Budapesten telepedik le. 1995 és 2019 között az ázsiai országok állampolgárainak száma 9635-ről 49 056-ra nőtt hazánkban, de két-háromszorosára nőtt az amerikai és afrikai állampolgárok amúgy viszonylag csekély száma is, miközben az európai országok polgárainak száma némi fluktuáció mellett, de csökkent ugyanebben az időszakban.[32] A kínai bevándorlók 82%-a Budapesten él.[33] A városok közötti migráció (noha erről nemzeti statisztikai szinten nem áll rendelkezésre adat) a világvárosok globális hálózatában a kapcsolat erősségének egyik legfontosabb mutatója, ugyanakkor a globális hálózatban erősödő szerep visszahat annak jellegére és volumenére, így lényegében egy kölcsönös erősítő hatás jön létre, amelyet túlzás eszkalációnak nevezni, de leírható a migráció kultúrája modelljével vagy egy ahhoz hasonló jelenségként.

A migráció kultúrája elmélet szerint a migráció állandósulásával a helyi közösségekben megváltozik a társadalmi mobilitásról, a fogyasztói társadalom ízlésvilágáról és életstílusáról alkotott kép. Megváltozik a résztvevők társadalmi megítélése is, sőt általános értékké válik a kivándorlás. Az így szerzett tudás közösségivé válik, ezzel alapjaiban megváltoztatja a korábban marginális jelenség társadalmi-kulturális kontextusát, s általános normává emeli azt.[34] Douglas Massey-nek[35] azonban igaza lehet abban, hogy az egyes hatásmechanizmusok nem vizsgálhatók egymástól függetlenül, hanem csakis kölcsönhatásban egymással. A legszegényebb rétegekben éppen a kivándorlás kezdi kiemelni a családokat környezetükből; a szegény országokból kivándorlók presztízsokokból gyakran földet vesznek otthon, de nem művelik, így a mezőgazdasági munka iránt csökken a kereslet. A kivándorlók otthon maradt családja tőkeintenzív módon műveli a földet, kevesebb munkára van szüksége, így csökken a munkaerő-kereslet. A jól iskolázott, képzett, produktív és magasan motivált emberek kivándorlása a humán tőke, majd a termelékenység differenciálódásához vezet a kibocsátó és befogadó országok

[32] Központi Statisztikai Hivatal. *Magyarországon tartózkodó külföldi állampolgárok földrészek, országok és nemek szerint.* STADAT.
[33] Irimiás Anna: Az új kínai migráció – a Budapesten élő kínai közösség. *Statisztikai Szemle,* 87. (2009), 7–8. 828–847.
[34] Piore (1979): i. m.
[35] Douglas Massey: Social Structure, Household Strategies, and the Cumulative Causation of Migration. *Population Index,* 56. (1990), 1. 3–26.

közt. Az iskola fejlesztése a periferikus területen ugyanakkor csupán növeli a migrációs hajlandóságot. A befogadó társadalmakban címkézik azokat az állásokat, amelyeket bevándorlók töltenek be, ezzel csökken a hazai kínálat, újra bevándorlókat igényelve. Mindez együtt hat a migráció kulturális változásokat előidéző hatásaival. A migráció előidézte kulturális, gazdasági és társadalmi változások pedig együttes lendületet adnak a további migrációnak.

A „kumulált okság" modellje nem zárt rendszer. Massey logikája éppen abba az irányba hajtja a gondolkodást, hogy újabb és újabb mechanizmusokat és azok kölcsönhatását tárjuk fel. A globális városok rendszere éppen ilyen összetett viszonyokat mutat be. Hazánkban is jól érzékelhető, hogy az országon belül Budapestnek kitüntetett a vándorlásban betöltött szerepe. Nem csupán a hagyományos nagyvárosi előnyök, a Budapest *prime city* jellegéből fakadó sajátos helyzet, hanem a főváros nemzetközi migrációs folyamatokban betöltött szerepe is hozzájárul ehhez. A budapesti egyetemeken keresztül a nemzetközi vérkeringésbe történő bekapcsolódás[36] más világvárosokkal erősíti a kapcsolatot – az egyetemek, kutatóintézetek léte fontos kiindulópont volt már a világvárosok statikus rangsorolásánál is, a kapcsolati, az áramlásokra fókuszáló megközelítésben is kiemelhetjük a szerepüket. A munkahelyekkel hasonló a helyzet.

Kilátások

A kapcsolatok összetettségének növekedése ebben a szakaszban fontosabb, mint a bevándorlók száma. Budapest mint migrációs célpont imázsának létrejötte már önmagában is működő erővé válhat. (Hasonlóképpen mint egy-egy városrész dzsentrifikációjának esetében.) Ha egy-két új bevándorlócsoport vonzó képet alakít ki a városról, s ezt az imázst közvetíti kifelé, a város a termelői szolgáltatások vagy a kreatív osztály[37] számára globális szinten is vonzóvá válhat. A kreatív környezet tényleges megléte vagy annak képe között nincs feltétlenül különbség: mindkettő motivációs erő lehet. Más szavakkal, akkor is vonzó lehet a termelői szolgáltatások számára a város, ha a mért mutatók ezt önmagukban nem igazolják, ha ez egybeesik a bevándorlás valós vagy vélt növekedésével. A potenciális bevándorlók pedig éppen ilyen vonzó környezetet keresnek. Mindez tehát kölcsönösen erősítő hatást hozhat létre.

2019 harmadik negyedévében, a világ százötven városának összehasonlításában, ismét Budapesten nőttek az ingatlanárak a leggyorsabban.[38] Az elmúlt években Budapest már kétszer is ranglistavezető volt: 2018 negyedik és 2019 első negyedévében, és folyamatosan a tíz leggyorsabban emelkedő ingatlanárakkal jellemezhető városok közt van. Az éves átlagos árnövekedés az elmúlt években drasztikusan gyorsult: a lakásárindex 2013 és 2019 között 93%-kal emelkedett.[39] Ennek hátterében, legalábbis nagy

[36] Koudela (2015): i. m.
[37] Richard Florida: *Cities and the Creative Class*. New York, Routledge, 2005.
[38] Frank Knight: *Global Residential Cities Index.* Q3, 2019.
[39] *MNB-lakásárindex,* 2019. VI. negyedév.

általánosságban, a továbbra is relatíve alacsony ingatlanárak, valamint a foglalkoztatás, a jövedelmek és a gazdaság erős növekedése áll. A növekvő befektetői kereslet mellett azonban egyértelmű a növekvő használat és az ahhoz kapcsolódó várakozások szerepe is. A külföldi lakásvásárlók 2018-ban országosan mindössze 2,3%-át tették ki az ingatlanpiaci vételeknek, ez az arány Budapesten 12%, annak belvárosában 26% volt.[40] A legfontosabbak a német, kínai, román, vietnámi, francia és izraeli vásárlói csoportok, s noha az ingatlanpiac élénkülésének elvitathatatlan tényezői a 2013-as és 2015-ös állami támogatások (hiteltámogatás, csok, adócsökkentés), a forintgyengülés és számos más tényező, Budapest vonzóvá válása egyre szélesebb globális piacok számára egyértelműen mutatja az átalakulás jegyeit.

Habár az egymást erősítő összetevők rendszere Budapest esetében még csak formálódik, annak megerősödése várható, így a város társadalmának és munkaerőpiacainak alapvető strukturális és kulturális átalakulása olyan tágabb kontextusba ágyazódik, amit közvetlen politikai és munkaerőpiaci vagy más gazdasági ösztönzőkkel már nem lehet irányítani. Budapest globális városhálózatba történő fokozatos integrációjával az ingatlanárak növekedését már nemcsak az ingatlanok befektetői portfóliókba bekerülése váltja ki, mint az 1990-es években, hanem a valós használatú ingatlanvásárlások is meghatározó tényezővé válnak. Mindez csupán egyetlen apró jele a háttérben meghúzódó strukturális változásnak. Hogy mindez milyen hatással lesz a főváros és az ország többi része, a *hinterland* között hagyományosan is meglévő gazdasági-társadalmi különbségekre a jövőben, azt nehéz megítélni. A vidéki nagyvárosok és a leszakadó rurális területek között, de a vidéki nagyvárosok között is jelentős különbségek alakulhatnak ki, az általában mért gazdaság- és társadalomföldrajzi mutatók mellett alapvető értékváltozással, választói földrajzi szempontokkal is számolni kell.

Összegzés

Budapest gazdasági, művészeti, turisztikai és kulturális nemzetközi szerepköre mára kiegészülni látszik egy újabb dimenzióval. A globális munkaerőpiacban betöltött szerepét egyre inkább a globális gazdaság városközpontok mentén szerveződő hálózata határozza meg. Mindez hatással van, lesz Budapest egészére is, hiszen a versenyképesség iránti igényt is új tényezők befolyásolják, s maga a formálódó munkaerőpiaci és társadalmi összetétel is hatással van belső piacaira, környezetére a lakásállománytól a szolgáltatásokon át a foglalkoztatókig, s mindezeken keresztül a város egészére.

[40] Lalaine C. Delmendo: Hungary's Housing Market Boom Continues. *Global Property Guide,* 2019. október 25.

Felhasznált irodalom

Beaverstock, Jonathan V. – Richard G. Smith – Peter J. Taylor – David R. F. Walker – Hayden Lorimer: Globalization and World Cities. Some Measurement Methodologies. *Applied Geography,* 20. (2000), 1. 43–63.

Bourdeau-Lepage, Lisa: Advanced Services and City Globalization on the Eastern Fringe of Europe. *Belgeo: Revue belge de géographie,* 8. (2007), 1.

Castells, Manuel: *The Rise of the Network Society*. Oxford, Blackwell, 1996.

Delmendo, Lalaine C.: Hungary's Housing Market Boom Continues. *Global Property Guide,* 2019. október 25.

Demográfiai portré. Budapest, KSH Népességtudományi Kutatóintézet, 2018.

Döbrönte Katalin: A közép-európai városok pozíciója a magas szintű üzleti szolgáltatók lokációs döntéseiben. *Területi Statisztika,* 58. (2018), 2.

European Political Strategy Centre (EPSC): *10 Trends Shaping Migration*. European Commission, 2017.

Florida, Richard: *Cities and the Creative Class*. New York, Routledge, 2005.

Friedman, John: The World City Hypothesis. *Development and Change,* 17. (1986) 1.

Gál Zoltán: Development of International Financial Centres in Central and Eastern Europe During Transition Period and Crisis. Budapest. *Studia Regionalne i Lokalne,* 2. (2015), 6. 53–80.

Gárdos Éva – Sárosi Annamária: A Magyarországra érkező külföldiek demográfiai jellemzői a magyar népesség tükrében, 1990–2000. *Kisebbségkutatás,* 14. (2005), 3. 330–337.

Gödri Irén: Nemzetközi vándorlás. In Monostori Judit – Őri Péter – Spéder Zsolt (szerk.): *Demográfiai Portré 2015*. Budapest, KSH Népességtudományi Kutatóintézet, 2015. 187–212.

Hárs Ágnes: Migráció és munkaerőpiac Magyarországon. Tények, okok, lehetőségek. In Hárs Ágnes – Tóth Judit (szerk.): *Változó migráció – változó környezet*. Budapest, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2010. 15–53.

Hugo, Graeme J.: Village-community Ties, Village Norms, and Ethnic and Social Networks: A Review of Evidence from the Third World. In Gordon F. DeJong – Robert W. Gardner (szerk.): *Migration Decision Making: Multidisciplinary Approaches to Microlevel Studies in Developed and Developing Countries*. New York, Pergamon Press, 1981. 186–225.

International Monetary Fund (IMF): *Globalization: Threat or Opportunity?* 2000. április 12.

Irimiás Anna: Az új kínai migráció – a Budapesten élő kínai közösség. *Statisztikai Szemle,* 87. (2009), 7–8. 828–847.

Kennedy, Richard: *London. World City Moving into the 21st Century*. London, HMSO, 1991.

Kincses Áron: A Magyarországon élő külföldi állampolgárok területi koncentrációja, 2001–2011. *Területi Statisztika,* 54. (2014), 6. 531–549.

Knight Frank: *Global Residential Cities Index.* Q3 2019.

Koudela Pál – Yoo Jinil: Information and Fears among Decision Making – International Migration from Hungary. *Polish Sociological Review,* 189. (2015), 1. 29–47.

Koudela Pál: International Migration Outflows from Hungary. Inflows to the UK as a Typical East-West Direction in the EU. *Ege Stratejik Arastirmalar Dergisi (Ege Strategic Research Journal),* 4. (2013), 1. 1–14.

Koudela Pál: Regionális fejlettségi különbségek összefüggése a kivándorlás lehetséges gazdasági hatásaival. *Közép-Európai Közlemények,* 8. (2015), 2. 40–49.

Koudela Pál: A ki- és bevándorlás története Magyarországon a rendszerváltástól napjainkig. In Pósán László – Veszprémy László – Isaszegi János (szerk.): *Migráció a kora középkortól napjainkig.* Budapest, Zrínyi, 2018. 438–467.

Központi Statisztikai Hivatal: A nemzetközi vándorlás Magyarországon. *Statisztikai Tükör,* 2. (2008), 177. 1–5.

Központi Statisztikai Hivatal: *Magyarországon tartózkodó külföldi állampolgárok földrészek, országok és nemek szerint.* STADAT.

Massey, Douglas: Social Structure, Household Strategies, and the Cumulative Causation of Migration. *Population Index,* 56. (1990), 1. 3–26.

MNB fizetési mérleg stat. GM tárgyi apport adatok. *MNB-lakásárindex,* 2019. VI. negyedév.

Piore, Michael J.: *Birds of Passage: Migrant Labor in Industrial Societies*. Cambridge, 1979.

Sassen, Saskia: *The Global City. New York, London, Tokyo*. Princeton, Princeton University Press, 1991.

Sassen, Saskia: The Global City: Introducing a Concept. *The Brown Journal of World Affairs,* 11. (2005), 2. 27–43.

Short, John R. – Kim Yeong-Hyun – Kuus Merje – H. Wells: The Dirty Little Secret of World Cities Research. Data Problems in Comparative Analysis. *International Journal of Urban and Regional Research,* 20. (1996), 4. 697–717.

Smith, Richard G.: Beyond the Global City Concept and the Myth of Command and Control. *International Journal of Urban and Regional Research,* 38. (2014), 1. 98–115.

Office for National Statistics – Northern Ireland Statistics and Research Agency – National Records of Scotland: *UK Census.* 2011.

UNCTAD United Nations Conference on Trade and Development. *World Investment Report 2018 and 2019. Investment and New Industrial Policies*. Geneva, United Nations, EPSC.

Vákát

Lőrinczné Bencze Edit

A demokratikus konszolidáció eredményei és korlátai a rendszerváltó Horvátországban

Bevezetés – Az 1990-es évek versengő tekintélyelvű rendszere

Az 1990-es években Horvátország számára a legfőbb feladat az állami szuverenitás megteremtése, illetve megvédése és ezzel egyidejűleg az állam- és nemzetépítés megvalósítása volt. Nem véletlen, hogy a hosszú titói diktatúra után, a nem organikus fejlődés során kiépített állam politikai berendezkedésében számos autoriter elem állandósult az ezredfordulóig tartó időszakban. Ezt a periódust egy párt, a Horvát Demokratikus Közösség (Hrvatska Demokratska Zajednica – HDZ) egyeduralma jellemezte. Ez a párt a többi tömörüléshez képest abszolút fölénybe került, oly mértékben, hogy közel tíz éven keresztül meg tudta őrizni hatalmát, sőt a háborús időszakot leszámítva képes volt az egyedüli kormányzásra. Horvátország egyike volt azon kevés rendszerváltó országnak, ahol a kommunista egypártrendszert egy antikommunista egypárti uralom váltotta.

Az új horvát parlament 1990. május 30-án ült össze, s első ülésén a 338 szavazatból 281 igennel köztársasági elnökké választotta Franjo Tuđmant, a HDZ elnökét, aki 1999-ig, egészen haláláig betöltötte ezt a pozíciót. Horvátországban félelnöki kormányforma alakult ki, amely a francia gyakorlathoz hasonló prezidenciális rendszert hozott létre. Ebben a végrehajtó hatalom dualizmusa jött létre, és az elnöknek a kormányfő mellett nemcsak jelentős hatalmat biztosított, hanem az államfői hatalom dominanciája is megvalósult. Mindezt erősítette a Tuđman elnök által képviselt újnacionalizmus, a kormányzó párt nacionalista és populista politikája, a plurális demokrácia kiépítésének felülről irányított folyamatként történő megvalósulása, és ebben a politikai elit – jelentős része a régi pártállami vezetők közül kerül ki – meghatározó szerepet játszott, és ún. nómenklatúra-nacionalizmust eredményezett. Az államfő által tudatosan kialakított politikai rendszer, a franjoizmus időszakában a demokratikus berendezkedés és a szabad választások látszólagos megvalósulása alatt valójában konzerválódtak az erőteljes autoriter vonások.[1] A pártviszonyokat rendkívüli sokszínűség jellemezte, ennek ellenére ténylegesen a versengő többpárti struktúra nem tudott létrejönni a HDZ egyeduralma, vagyis a hegemón pártrendszer következtében.[2]

[1] Lőrinczné Bencze Edit: *Horvátország a függetlenség kikiáltásától az uniós csatlakozásig*. Budapest, Aposztróf, 2015. 28–29.

[2] Nenad Zakošek: *Political Parties and Party System in Croatia*. In Ivan Šiber (szerk.): *The 1990 and 1992/93 Sabor Elections in Croatia. Analyses, Documents and Data.* Berlin, Sigma, 2000. 34–49.

https://doi.org/10.36250/00983_32

Az 1990-es években a választások tisztasága megkérdőjelezhető volt, egyrészt azáltal, hogy a választási szabályokat minden megmérettetés előtt megváltoztatták, másrészt a manipuláció sem volt idegen a rendszertől, elavult választói nyilvántartásokat használtak, a szavazóhelyeken a megfélemlítéstől sem riadtak vissza, a választási bizottságokat kormányzati ellenőrzés alá vonták.[3] A polgári szabadságjogok is csorbultak, nem volt ritka a média, a civil szervezetek és az ellenzék zaklatása. Sokféleképpen korlátozták a sajtószabadságot, többek között az Újjáépítési és Fejlesztési Ügynökség egyik feladata volt a még túlzottan baloldali média megtisztítása, a műsorszórási engedélyeket a Távközlési Bizottság osztotta ki, a sajtó nyomtatását két, állami monopóliumban lévő cég végezte, amelyek kedvezőtlenebb feltételeket teremtettek az ellenzéki sajtó számára. A szabad információáramlást a kormányzat által létrehozott és hírmonopóliummal rendelkező horvát hírügynökség, a HINA korlátozta.[4] Ami a civil szervezeteket illeti, az 1997-ben elfogadott társulási törvény felügyeleti és büntetőjogi hatáskörrel ruházta fel a kormányzatot a civil szervezetek esetében, és megnövelte a számukra nyújtott pénzügyi hozzájárulások adóját.[5]

A politikai ellenfeleket megfélemlítéssel, titkosszolgálati módszerekkel és erőszakos cselekedetekkel lehetetlenítették el, ezt jól példázza az 1997. évi elnökválasztáson induló Vlado Gotovac esete. A választási kampányok során a közmédia csak jelentéktelen teret biztosított az ellenzéknek. Az 1990-es évek első felében rendszeressé vált a köztisztviselők tömeges elbocsátása, és a hivatalokat a rendszerhez hű emberekkel töltötték fel. Ugyanez megismétlődött a bírói testületnél is, ahonnan mintegy 1300, a szocialista korszakból örökölt bírót menesztettek, s a helyükre tapasztalatlan, ám lojális tisztviselőket neveztek ki. A Legfelsőbb Bíróság erősen átpolitizált lett, s míg tagjainak kinevezése elméletileg a parlament jogkörébe tartozott, valójában 1994-ben közülük tizenhárom főt egy, a Tuđman elnök által létrehozott informális bizottság nevezett meg.[6]

A hatalmon lévők a tuđmani rendszer megerősítésére az alkotmány módosításától sem riadtak vissza, erre 1997-ben került sor. A módosító javaslat 20 cikkelyt tartalmazott, célja a különféle témák dokumentumba beemelése mellett a nacionalizmus megerősítése volt, többek között az 1990-es évek harcainak honvédő háborúként említése és a köztársaság helyett a Horvát Állam kifejezés használata. A reformcsomagot maga az elnök kezdeményezte, és a szavazás eredménye – a 127 képviselő közül 115 jóváhagyta, egy képviselő ellene szavazott, ketten pedig tartózkodtak – jól tükrözi a hatalom koncentrációját.[7] Ezt támasztják alá azok a Tuđman által létrehozott intézményközi bizottságok is, amelyek a parlament és a végrehajtó hatalom megkerülésére adtak lehetőséget. Ezért hiányzott

[3] Goran Čular: Political Development in Croatia 1990–2000: Fast Transition Postponed Consolidation. *Croatian Political Science Review,* 37. (2000), 5. 30–46.

[4] Ivana Nizich – Željka Markić – Jeri Laber: Civil and Political Rights in Croatia. *Human Rights Watch,* 2000.

[5] Vesna Pusić: Croatia at the Crossroads. *Journal of Democracy,* 9. (2000), 1. 111–124.

[6] Antonio Castaldo – Alessandra Pinna: After Competitive Authoritarianism Hybrid Regime Legacies and the Quality of Democracy in Croatia. *Journal of Contemporary European Studies,* 27. (2019), 4. 486–512.

[7] Ustav Republike Hrvatske: *Narodne Novine,* 56/90, 135/97.

az intézmények elszámoltathatósága, a politikai hatalmat formálissá és személyre szabottá tették, a legfőbb döntéseket informálisan az elnökhöz közel állók hozták meg.[8]

A demokratikus átalakulás alapjait megteremtő jogi háttér, az alkotmány még a függetlenség kikiáltása előtt megjelent, ugyanis az 1990. évi tavaszi választások során hatalomra került új vezetés néhány hónapig tartó tárgyalás után 1990. december 22-én elfogadta azt. Az alaptörvény életbelépése utáni két és fél év során maradéktalanul létrejöttek a demokratikus intézmények, de ezek több hiányossággal működtek.[9] A gyors átalakulás ellenére a demokráciaépítés megmaradt a kezdeti szinten, egyrészt a kialakult polgárháború, másrészt az ezzel együtt erősödő nacionalista tendenciák miatt. Ennek következtében a Horvátországban létrejövő kevert politikai struktúra egyesítette a demokrácia alapvető elemeit – alkotmány, választások, demokratikus intézmények, pártok, hadsereg, diplomácia –, de mindezt autoriter és totalitárius elemekkel vegyítve, és virtuálisan a hatalom Franjo Tuđman kezében koncentrálódott.[10] Mindezek alapján megállapítható, hogy Horvátországra az 1990-es években a demokrácia stagnálása volt a jellemző, s annak ellenére, hogy a rendszerváltás és a demokratikus viszonyok alapelemeinek kialakítása viszonylag gyorsan megtörtént, e viszonyok konszolidációja elmaradt, az a 2000 utáni időszakban valósult meg.[11]

Mindezek alapján a demokráciakutatásokkal foglalkozó szerzők (Larry Diamond, Andrea Cassani, Juan Linz) az 1990-es évek Horvátországát – nem az egyedüli posztszocialista országként a régióban – hibrid *(hybrid)* rezsimként, s ezen belül is „versengő tekintélyelvű" rendszerként *(competitive authoritarianism)* aposztrofálják. Horvátország megtestesítette a Levitsky és Way nevéhez fűződő fogalom minden aspektusát, így formálisan fennálltak a demokratikus intézmények, létezett a plurális pártrendszer, és az ellenzéki pártok a demokratikus intézményeken keresztül próbáltak versengeni a hatalomért – ezért versengő a rendszer –, de sikertelenül. A hatalmon lévők ugyanis mind az államot, mind a kezükbe kaparintott médiát hatalmuk koncentrációjára és erőfölényes helyzet létrehozására használták, ezzel „egyenlőtlen játékteret" és valódi, de nem tisztességes versengést teremtve. Működésének időtartamát tekintve a rendszer közepesen hosszúnak mondható, és bár létrehozott új és releváns intézményeket, normákat, mindezt olyan politikai gyakorlatban valósította meg, amelyben a szerzőpáros által megnevezett négy indikátor közül kettőben, a választások és a szabadságjogok tekintetében alapvető hiányosságokat eredményezett, és nem biztosította a versengés egyenlő feltételeit.[12]

[8] Mirjana Kasapović: Semi-Presidentialism in Croatia. In Robert Elgie – Sophie Moestrup (szerk.): *Semi-Presidentialism in Central and Eastern Europe.* Manchester, Manchester University Press, 2008. 51–64.

[9] Lőrinczné Bencze Edit: Horvátország politikai rendszere. In Koller Boglárka – Ördögh Tibor (szerk.): *Délkelet-Európa politikai rendszerei 1990–2017.* Budapest, Dialóg Campus, 2019. 118.

[10] Damir Grubisa: *The Political Development*. In Staničić Malden (szerk.): *Croatia on Its Way Towards the EU.* Baden-Baden, Nomos, 2002. 33–45. 36.

[11] Goran Čular – Nenad Zakošek: Croatia. In Sten Berglund et al. (szerk.): *The Handbook of Political Change in Europe*. Cheltenham, Edward Elgar, 2004. 451–492.

[12] Steven Levitsky – Lucan A. Way: Elections without Democracy. The Rise of Competitive Authoritarianism. *Journal of Democracy,* 13. (2002), 2. 51–65; Steven Levitsky – Lucan A. Way: *Competitive Authoritarianism. Hybrid Regimes after the Cold War.* Cambridge, Cambridge University Press, 2010. 369.

Az elhalasztott demokratikus konszolidáció

2000-ben a Tuđman halálát követő parlamenti és elnökválasztások lehetővé tették a politikai őrségváltást, és ezzel egyidejűleg az alkotmány módosításai utat nyitottak a demokratikus viszonyok megszilárdulásának és konszolidációjának, az ország liberális demokrácia iránti elköteleződésének és nem utolsósorban az Európai Unióhoz való csatlakozásnak. Nem véletlen, hogy a horvát politikai elemzők második rendszerváltásról és átmenetről beszélnek.[13]

A 2000. évi januári parlamenti választásokat teljesen új – az 1999. október 29-én elfogadott – választási törvényi szabályozás szerint tartották meg, amikor is a korábbi megmérettetéseken érvényben lévő vegyes választási rendszer helyett bevezették az azóta is érvényben lévő arányos választási rendszert, amelyben zárt pártlistákra voksolhatnak az állampolgárok. A korábbi 29-ről tízre csökkentették az egyéni választókerületek számát, s mindegyikben 14 mandátum megszerzésére volt lehetőségük az 5%-os választói küszöböt elért jelölteknek. Az új választási törvény az országban élő kisebbségek számára, beleértve a szerbeket is, öt mandátumot biztosított a saborban.[14]

A változásokat az alkotmány módosítása is rögzítette. Az ellenzék nem volt elég erős ahhoz, hogy teljesen új alaptörvény szülessen, de a módosítások a demokratikus politikai viszonyok zálogát képezték. Az elmúlt harminc év alatt hat alkalommal történt alkotmánymódosítás – 1997, 1999, 2000, 2001, 2010, 2013 –, továbbá kétszer, 2011-ben és 2013-ban reformlépéseket tettek a változtatásra, sikertelenül. Mindazonáltal ezek az alkotmánymódosítások jelölik a posztszocialista Horvátország politikai fejlődésének és demokratikus átalakulásának sarokköveit. Míg az 1977. évi módosítás csak megerősítette a nacionalizmust és az elnöki hatalmat, addig az 1999., a 2000. és a 2001. évi reformcsomagok a demokratikus viszonyok fejlődésének és megszilárdulásának jelei, amelynek során a korábbi kétkamarás parlament átadta helyét a történelmi egykamarás törvényhozó hatalomnak, és jelentős mértékben csökkentette a köztársasági elnök jogkörét. Újabb áttörést jelent a politikai viszonyokban a 2013. évi alkotmánymódosítás, mert míg korábban az alkotmányozás hagyományosan a politikai elit érdekeit szolgálta, addig 2013-ban a rajtuk kívüli politikai csoportok társadalmi és politikai céljainak megvalósítási eszközévé vált.[15]

Az új választójogi törvény és az alkotmány módosítása lehetővé tette a plurális demokrácia tényleges kiépítését, amelyet a 2000. évi parlamenti választások indítottak el azzal, hogy az ekkorra már jelentősen fragmentálódott és meggyengült HDZ-t sikeresen leváltotta a Horvát Szociáldemokrata Párt által vezetett balliberális koalíció. A koalíciós kormányzat jelentős lépéseket tett a demokratikus működés irányába, de a reformok sebességéről nézetkülönbségek alakultak ki a koalíciót alkotó pártok között,

[13] Marina Ottaway – Gideon Maltz: Croatia's Second Transition and the International Community. *Current History,* 100. (2001), 649. 375–380.

[14] Zakon o izborima zastupnika u Hrvatski sabor. *Narodne Novine.* 116/1999.

[15] Eszter Seha: Croatia. In Anna Fruhstorfer – Michael Hein (szerk.): *Constitutional Politics in Central and Eastern Europe. From Post-Socialist Transition to the Reform of Political Systems.* Wiesbaden, Springer, 2016. 222.

és ez annyira meggyengítette magát a koalíciót is, hogy a következő, 2003. november 23-ai választásokat elvesztette. Ismét a HDZ került hatalomra, és a győzelmét 2007-ben is meg tudta ismételni.[16] Ebben meghatározó szerepet játszott, hogy a párt sikeres konszolidációt hajtott végre, s míg az 1990-es évek alatt nacionalista jobboldali pártként határozta meg önmagát, addig napjainkban egy modern kereszténydemokrata és konzervatív értékeket valló tömörülésként tevékenykedik. A pluralizmus és a politikai váltógazdaság működését jelzi, hogy a 2011. december 4-én tartott választások eredményeképpen a HDZ ellenzékbe kényszerült, és az addigi legnagyobb ellenzéki párt, a Horvát Szociáldemokrata Párt és választási koalíciója, a Kukurikú-koalíció alakíthatott kormányt.[17] A 2015. november 8-ai választások ismét a HDZ vezette jobbközép Hazafias Koalíció győzelmét hozták, de az elért 59 mandátum nem volt elegendő a kormányalakításra, azt a főként vidéki politikusokból és függetlenekből szerveződő, neoliberális programmal fellépő Híddal együttműködve tudta megtenni.[18] Az így létrejött koalíciós kormányzás olyan törékenynek bizonyult, hogy 2016. szeptember 11-én előrehozott választásokat kellett tartani, s a győztes HDZ ismét a Híd Függetlenek Listájával (Híd) lépett koalícióra. A jelenlegi, Andrej Plenković vezetésével létrejött konzervatív-liberális koalíciós kormánynak 2017 júniusában szavazott bizalmat a horvát parlament, miután a HDZ megszakította az együttműködést a Híddal, és koalícióra lépett a Horvát Néppárttal (HNS).[19] A kormány mandátuma 2020. október 14-én járt volna le, a 151 fős nemzetgyűlés azonban 105 szavazattal, 9 ellenében, 4 tartózkodás mellett 2020. május 18-án feloszlatta önmagát, arra hivatkozva, hogy a koronavírus-járvány miatt kialakult helyzet kedvez a választások megtartásának, őszre pedig sokkal nagyobb kihívásokkal kell szembenéznie az országnak. A július 5-ére kiírt előrehozott választások lehetőséget adhatnak egy új és bizalmon alapuló parlamenti többség kialakítására, és ezzel meg tudják erősíteni a belpolitikai stabilitást.[20]

A 2000 óta történtek alapján egyértelmű, hogy az átlátható választási rendszer és a pluralizmus – amelyek az 1990-es években részlegesen voltak jelen – az ezredforduló utáni politikai rendszer alapvetéseivé váltak. A pártrendszer eközben jelentősen átalakult, továbbra is sok apró párt létezik, de alapvetően két nagy párt, a HDZ, az SDP és koalícióik politikai váltógazdasága határozza meg a rendszert. A 2015-ös választások azonban új helyzetet teremtettek azzal, hogy erősödött a régi tömörülésekkel szembeni bizalmatlanság, és ez lehetővé tette új pártok megjelenését, amelyek beleszóltak a hatalmi viszonyokba (Élőlánc, Híd).

[16] Državno Izborno Povjerenstvo Republike Hrvatske: *Rezultati izbora za Zastupnički Dom Hrvatskoga državnog sabora, 2003*; Državno Izborno Povjerenstvo Republike Hrvatske: *Rezultati izbora za Zastupnički Dom Hrvatskoga državnog sabora, 2007.*

[17] Državno Izborno Povjerenstvo Republike Hrvatske: *Rezultati izbora za Zastupnički Dom Hrvatskoga državnog sabora 2011.*

[18] Lőrinczné Bencze Edit: Democratic Transition in Croatia – from the First Parliamentary Election in 1990 to the Last One in 2015. *Central European Political Science Review,* 17. (2016), 63. 149–174.

[19] Državno Izborno Povjerenstvo Republike Hrvatske: *Rezultati izbora za Zastupnički Dom Hrvatskoga državnog sabora 2016.*

[20] HINA: President Calls Parliamentary Election for July 5. *Hina.hr,* 2020. május 20.

A 2000-ben kezdődő második rendszerváltással látszólag a demokratikus működés intézményei megszilárdultak, Horvátország ténylegesen működő parlamentáris köztársaság lett, ahol érvényesül a hatalommegosztás elve, amely szerint a törvényhozó, a végrehajtó és az igazságszolgáltatási hatalom szétválik,[21] s ez kiegészül a központi, továbbá a helyi és regionális szintek közötti feladatmegosztással.[22] Azonban nem történt meg a politikai elit, a tisztségviselők, a bírói kar őrségváltása, és ez lassította a konszolidációs folyamatokat. Ha a HDZ-t vizsgáljuk, akkor elég csak Ivo Sanader (2003 és 2009 között volt kormányfő) és Jadranka Kosor (2009–2011) miniszterelnökök politikai pályafutására tekinteni. Előbbi 1992-től tagja volt a parlamentnek, 1993-tól 2000-ig külügyminiszter-helyettesként tevékenykedett. Jadranka Kosor 1995-től képviselő, 1995–2000 között a sabor alelnöke, és alelnöki feladatokat látott el a HDZ-ben is az 1995–2000 és 2002–2009 közötti időszakban. 2000 után is komoly problémát jelentett a köztisztviselői kar professzionalizmusának hiánya, hiszen a Tuđman által 1992–1993-ban végrehajtott tisztogatások következtében politikai és nepotista szempontok alapján válogatták ki a közigazgatás munkatársait. Ennek megoldására az ezredforduló után több intézkedést is hoztak, többek között 2001-ben elfogadták a köztisztviselőkről és közalkalmazottakról szóló törvényt, 2008–2011 közötti államigazgatási reformstratégiát nyújtottak be. Ezek jelentős előrelépést eredményeztek az ágazatban, de a reformok lassú és részleges végrehajtása, az átpolitizáltság, az alacsony fokú decentralizáció, a nem megfelelő korrupcióellenes intézkedések és a meritokrácia gyengítették a rendszert.

A média vonatkozásában, bár történtek előrelépések, számos negatív maradvánnyal is találkozunk. 2001-ben elfogadták a horvát rádióról és televíziózásról (HRT)[23] szóló törvényt, és módosították a távközlési törvényt, a médiahatóság vezetőit lecserélték, sokkal több újság, televízió és rádióadó működését tették lehetővé, de továbbra is számos jogi, politikai és gazdasági akadálya volt a szabad műsorszolgáltatásnak. Ennek kirívó eseteivel 2003–2004-ben találkozhattunk, amikor a hírszerzés, hasonlóan az 1990-es évek gyakorlatához, megsértette az újságírói szabadságot. A probléma orvoslására 2006-ban a Médiahatóság átszervezése során a korporatív modellt vezették be, vagyis az ellenőrzést a parlament és a civil szervezetek kezébe tették, ami előrelépésnek tekinthető, de teljes megoldást nem jelentett a médiaszabadság politikai okokból történő megsértése ellen. A Médiahatóság tagjainak kinevezésében a politikai hovatartozás még mindig erősen meghatározó, és ezért az átláthatóság csorbát szenved, sok kis műsorszolgáltató a helyi önkormányzatok tulajdonában van. Ráadásul a sabor által 2010-ben elfogadott új HRT-törvény pénzügyi és programszórási ellenőrzési szigorításokat vezetett be, ami a média függetlenségét negatívan befolyásolja. Atrocitások mind a mai napig előfordulnak. Nagy port kavart például 2018-ban a Hrvoje Bajlo megfenyegetése, majd az ellene

[21] Ustav Republike Hrvatske: *Narodne Novine,* 56/90, 135/97, 8/98, 113/2000, 124/2000, 28/2001, 41/2001, 55/2001. 76/2010. 85/2010. 5/2014. No. član 1., 4.
[22] Rácz Szilárd: Regional Development in Croatia from the Turn of Millennium to the EU Accession. *Regional Statistics,* 4. (2014), 2. 87–105.
[23] Croatian Parliament Law on Croatian Radio-Television. *Official Gazette,* 25. (2001), 3.

végrehajtott erőszakos támadás. Az újságíró leleplező cikkeket írt, amelyben a HDZ-t és annak korábbi tengerészeti és közlekedésügyi miniszterét csempészettel vádolta meg.[24]

Az igazságszolgáltatás átszervezése bizonyult az egyik legnehezebb feladatnak. Az 1990-es évekből örökölt igazságszolgáltatás feletti politikai befolyásnak, a bíróságok nem hatékony működésének, az ügyek jelentős elmaradásának felszámolása olyan feladatot jelentett, amely hiába szerepelt a 2000-ben hatalomra kerülő kormányzat reformprogramjában, csak vontatottan haladt előre. Nem véletlen, hogy az uniós tárgyalások során is az utolsó lezárt fejezetek egyike az igazságszolgáltatáshoz kapcsolódott, amelynek során megvalósult a jogállamiság megteremtése, a bírói szervezet megerősítése és hatékonyabbá tétele, az állampolgárok számára nagyobb jogbiztonság létrehozása és hatékonyabb fellépés a szervezett bűnözés és a korrupció ellen. Az uniós csatlakozásig megtörtént a hatalmi ágak teljes szétválasztása, és az igazságszolgáltatást a Horvát Köztársaságban a független bíróságok gyakorolják. A bírákat az Állami Bírói Tanács nevezi ki, 70 éves korukig maradhatnak hivatalban, és az összeférhetetlenségi elv alapján a bíráskodás mellett más közfeladatot nem láthatnak el.[25] A bírói szervezet működéséről szóló törvény háromtáblás bírói szervezetet hozott létre, élén a Legfelsőbb Bírósággal, s ezt követi az igazságszolgáltatás két szubnacionális szintje a 21 megyei és 67 helyi önkormányzati bírósággal. Emellett szakosított bíróságok is működnek, továbbá meghatározó a szerepe a Korrupció és a Szervezett Bűnözés Elleni Hivatalnak, amely szakosított ügyészségként funkcionál.[26]

A demokratikus viszonyok 2000 utáni konszolidációjának egyik legszembetűnőbb jele Horvátország gyors integrálódása a nemzetközi közösséghez. Az állam már 1996 óta tagja volt az OSCE-nek és az Európa Tanácsnak, a Quadrilaterale csoporthoz tartozva együttműködött Olaszországgal, Magyarországgal és Szlovéniával, 1999 óta pedig részese volt a Stabilitási Paktumnak. 2000-ben csatlakozott a NATO Partnerség a Békéért programjához és a Kereskedelmi Világszervezethez. Előbbi 2008-ban elhozta Zágráb számára a NATO-tagságot. 2003-ban tagja lett a Közép-Európai Szabadkereskedelmi Egyezménynek, de talán a legfontosabb változás, hogy elkezdtek kialakulni a kapcsolatai az Európai Unióval. 2001-ben aláírták a Stabilitási és Társulási Egyezményt, 2005-ben elindultak az uniós csatlakozási tárgyalások, a tárgyalásokat hat év után, 2011. június 30-án sikeresen lezárták, és így 2013. július 1-je óta Horvátország az Európai Unió teljes jogú tagja.

A fenti elemzés felvillantotta, hogy bár jelentős előrelépés történt a demokratikus működés irányába, az egykori Jugoszlávia, valamint az 1990-es évek örökségének felszámolása csak vontatottan haladt előre, így a konszolidáció részlegesen valósult meg. Mindennek alapján a nemzetközi mutatók Horvátországot a félig konszolidált demokráciák közé sorolják, amit a következő fejezetben mutatunk be.

[24] Zrinjka Peruško *Assessment of Media Development in Croatia*. Based on UNESCO's Media Development Indicators. 2011. 3–18.

[25] Ustav Republike Hrvatske: *Narodne Novine,* 56/90, 135/97, 8/98, 113/2000, 124/2000, 28/2001, 41/2001, 55/2001, 76/2010. 85/2010. 5/2014. No. član 118–124.

[26] Zakon o područjima i sjedištima sudova. *Narodne Novine,* 128/214. 2014. 01. 24.

A horvát demokrácia nemzetközi mutatói

A Horvát Köztársaságban a függetlenné válás és az önálló államiság megteremtésének kényszere alatt a demokratikus intézményrendszer kialakítása rendkívül gyorsan megtörtént, ugyanakkor annak konszolidációja az 1990-es években elmaradt, és utána is csak részlegesen ment végbe. A rendszerváltó pártok, a politikai elit és az ország lakossága nem tudott megegyezni és közös platformot kialakítani a demokrácia és a politikai intézményrendszer működésének kérdésében, s ez mind a mai napig érzékelhető a demokrácia megítélésében, amelyet mind a nemzetközi, mind a hazai felmérések igazolnak.

A World Justice Project (WJP) 102 országra kiterjedő nyitott kormányzás indexe (Open Government Index) legutolsó felmérésében Horvátországot a 33. helyre sorolta 0,58%-os nyitottsággal (az 1. a legjobb). A WJP másik, a jogállamiságra vonatkozó és 128 államot lefedő 2020-ban végzett felmérésében (Rule of Law Index) Horvátországot a 39. helyre tette 0,61%-os nyitottsággal. A felmérés érdekessége, hogy az előző évben ugyanennyi pontszám a 42. helyre volt elég. Regionális megmérettetésben (EU, EFTA és Észak-Amerika) Horvátország a 24 érintett állam között meglehetősen hátul, a 21. helyen végzett. A nyitott kormányzás indexén belül nyolc faktort vizsgáltak. Ezek közül a legjobb értéket 0,85 ponttal, ami a 21. helyre rangsorolta az országok között, a rend és biztonság helyzete tekintetében érte el, míg a legrosszabb helyezést, 0,58 ponttal a kormányzati hatalom korlátozása dimenzióban kapta (53. hely az országok rangsorában).[27]

A Nation in Transit (NIT-index) 29 államot vesz górcső alá Közép-Európából és Közép-Ázsiából. Hét indikátort megvizsgálva 1-től 7 pontig terjedő skálán osztályozza az államokat, és a magasabb értékek jelzik az erősebb demokráciát. Az indikátorokra kapott pontszámok átlaga alapján a Freedom House öt kategóriába sorolja az érintett országokat. A 2020-ban megjelent legutolsó, 2019. évi eseményeket tükröző felmérés alapján Horvátország 4,25 ponttal a félig konszolidált demokráciák közé tartozik, hozzátéve, hogy 2012 és 2013 óta, amikor is 4,39 pontot ért el, minden évben kicsivel rosszabb lett az állam demokráciaindexe. Ezzel ugyan megelőz minden államot a Nyugat-Balkán térségében, de a közép-európai országok zöme pozitívabb értéket mutatva előrébb végzett a rangsorban.[28] Az alábbi táblázat hosszú idősoros mutatói is azt tükrözik, hogy a 2000-ben történő jelentős változások óta lényeges átalakulás nem történt, Horvátország demokráciaindexe 4,25 és 4,39 pont között mozgott, ezzel mindvégig a félig szilárd (4,01–5,00 pont között) államok számát gyarapítva *(1. táblázat).*

1. táblázat: Horvátország demokráciaindexének változásai 2010–2019-ben a Nation in Transit éves felmérései alapján

Év	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Demokráciaindex	4,29	4,36	4,39	4,39	4,32	4,32	4,33	4,29	4,25	4,25

Forrás: a Freedom House éves jelentései alapján saját szerkesztés

[27] World Justice Project: *Rule of Law Index 2020.*
[28] Freedom House: *Nation in Transit.* 2020.

Hosszú távon és a legutolsó felmérés alapján a legpozitívabb mutatók a civil szektor állapotára (2019-ben 5,25) és a választások mikéntjére (5,00) vonatkoznak, míg a legrosszabbul teljesítő összetevők az igazságszolgáltatás működése és függetlensége (3,5), a független média (3,75) és a korrupció (3,75), az 1990-es évek versengő tekintélyelvű rendszerének hagyatékai. Ezek a komponensek a vizsgált időszakban mindig 4 pont alatti értéket kaptak, amely már nem a félig konszolidált rendszerre, hanem az átmeneti, hibrid rezsimekre jellemző. Az átmenet lassú és elhúzódó folyamatban valósult meg, s ezért tudtak az 1990-es évek negatív elemei konzerválódni. Ebben szerepet játszott az is, hogy az 1999. évi új választási törvényt a HDZ mint kormányzó párt dolgozta ki, a funkcionális elitet 2000 után sem váltották le, így ők lassítani tudták a demokratikus viszonyok konszolidációját. Ráadásul sikerült megakadályozniuk, hogy új alkotmányt szövegezzenek meg. A reformfolyamatok így a kibontakozás után lelassultak, ezt a 2000–2003 közötti kormányzó balliberális koalíción belüli ellentétek is erősítették, s utána pedig 2003 és 2011 között, és 2016 után ismét a korábbi uralkodó párt került hatalomra. A Bertelsmann Transzformációs index[29] (Bertelsmann Transformation Index, BTI) 2020. évi felmérése alapján Horvátország a tízes skálán 7,91 ponttal a vizsgált 137 országból a 15. helyet érte el. A három fő indikátor vonatkozásában a politikai átalakulás 8,15-os értékkel a 16. helyre, a gazdasági átalakulás 7,68 ponttal a 17.-re, míg a 6,04 pontot szerzett kormányzati index a 25. helyre predesztinálta.[30]

A fenntartható kormányzás indikátorok (Sustainable Governance Indicators, SGI) 41 uniós és OECD-tagállam körében végzett felmérés eredményei. A vizsgálat három pillérre épül, s ezek közül Horvátország a politikai teljesítmény terén a 34., a demokrácia vonatkozásában a 35. és a kormányzatot illetően a 37. helyet foglalja el, vagyis a felmérésben részt vevő államok rangsorának meglehetősen a végén helyezkedik el. 2019-ben az Economist Intelligence Unit 167 országot felölelő demokráciaindexe (DI) hatvan indikátor alapján Horvátországot az 59. helyre sorolta 6,57 ponttal.[31] Ezzel az eredménnyel az állam a hiányos demokráciák kategóriájába került, ott a középmezőnyben végzett. Ugyanakkor nem ad megelégedésre okot, hogy a 27 uniós tagállam közül egyedül Románia áll mögötte. Az öt szempont alapján Horvátország kiválóan teljesít a választási rendszer és a pluralizmus területén 9,17 ponttal (ez teljes mértékben összecseng az NIT-mutatóval), a polgári szabadságjogok kategória áll a második helyen 7,06 ponttal, a kormányzat működését csak 6,07-ra értékelték, és meglehetősen alacsony eredményt ért el a politikai részvétel (5,56) és a politikai kultúra (5,0) vonatkozásában.[32] Egy 2006-ban útjára indított felmérés alapján Horvátország hosszú idősoros mutatói lassú, de fokozatos csökkenést mutatnak a demokratikus működés vonatkozásában.

A fentiekben bemutatott demokráciaindexek paralel viszonyokat tükröznek. Minden nemzetközi felmérés a demokrácia minőségében és stabilitásában nagyon minimális vál-

[29] Az egyes konkrét indikátorokat az 1-től 10-ig terjedő skálán osztályozzák.

[30] *Bertelsmann Stiftung's Transformation Index (BTI) 2020.*

[31] 0-tól 10 pontig terjedő skálán értékeli az országokat, s ennek alapján a 8 és 10 pont közötti országokat a teljes demokrácia kategóriába, a 6–8 pontot elérőket a hiányos demokrácia, a 4–6 esetében a hibrid és a 0–4 pont közötti pontszámot elérő államokat az autoriter csoportba sorolja.

[32] Economist Intelligence Unit: *Democracy Index.* 2019.

tozásokat tükröz – azok is inkább enyhe negatív irányba történő elmozdulások. Az utóbbi néhány év kiegyensúlyozottabb, de stagnáló demokratikus értékrendet eredményezett.

Összegzés

A tanulmány a függetlenségét közel harminc éve kikiáltó és rendszerváltó Horvátország nehézségeit vette számba a plurális demokratikus viszonyok, a többpártrendszer, a demokratikus intézményrendszer, a fékek és ellensúlyok vizsgálatán keresztül.[33] A munkában a pozitívumok mellett bemutattuk a még mindig fennálló problémákat is, ami mit sem von le azon heroikus küzdelem eredményeiből, amelyet az állam elért. Korlátokkal ugyan, de immáron harminc éve az állam demokratikus berendezkedésű, a demokratikus intézmények működnek, érvényesül a politikai hatalommegosztás elve. Mindezt olyan előzmények ellenére sikerült kialakítani, mint az első világháború után létrejövő délszláv állam, amikor nem létezett az önálló államiság, a második Jugoszlávia korszaka, ahol megszűnt a demokrácia és a piacgazdaság, majd a jugoszláv állam felbomlása és az önállóság kivívásának hosszú, négy évig tartó polgárháborús időszaka. S e háború idején kellett újjáépíteni az államiságot, megteremteni a plurális demokráciát, ami nem organikus fejlődés eredménye volt. A megszakított történelmi fejlődés, hosszú diktatúra után nyugati demokráciaelemek alkalmazásával újjászülető demokrácia működése során kódolni lehetett, hogy deficites lesz, s a múlt negatív örökségének felszámolása, a demokratikus viszonyok konszolidációja napjainkban is tartó folyamat.

Felhasznált irodalom

Bertelsmann Stiftung's Transformation Index (BTI) 2020. Online: www.bti-project.org/content/en/downloads/reports/country_report_2020_HRV.pdf

Castaldo, Antonino – Alessandra Pinna: After Competitive Authoritarianism Hybrid Regime Legacies and the Quality of Democracy in Croatia. *Journal of Contemporary European Studies,* 27. (2019), 4. 486–512.

Croatian Parliament Law on Croatian Radio-Television. *Official Gazette,* 25. (2001), 3.

Čular, Goran*:* Political Development in Croatia 1990–2000. Fast Transition Postponed Consolidation. *Croatian Political Science Review,* 37. (2000), 5. 30–46.

Čular, Goran – Nenad Zakošek: Croatia. In Sten Berglund – Joakim Ekman – Kevin Deegan-Krause – Terje Knutsen (szerk.): *The Handbook of Political Change in Europe*. Cheltenham, Edward Elgar, 2004. 451–492.

Državno Izborno Povjerenstvo Republike Hrvatske (2003, 2007, 2011, 2016): *Rezultati izbora za Zastupnički Dom Hrvatskoga državnog sabora*.

Economist Intelligence Unit: *Democracy Index*. 2019. Online: www.eiu.com/public/topical_report.aspx?campaignid=democracyindex2019

[33] A kérdéskörről lásd Ördögh Tibor: *Szerbia, Horvátország és Szlovénia politikai rendszerének összehasonlítása 1990 és 2016 között.* Budapest, Dialóg Campus, 2018.

Freedom House: *Nation in Transit.* 2020.
Grubisa, Damir: The Political Development. In Staničić Malden (szerk.): *Croatia on Its Way Towards the EU*. Baden-Baden, Nomos, 2002. 33–45.
HINA: President Calls Parliamentary Election for July 5. *Hina.hr,* 2020. május 20. Online: www.hina.hr/vijest/10371863
Kasapović, Mirjana: Semi-Presidentialism in Croatia. In Robert Elgie – Sophie Moestrup (szerk.): *Semi-Presidentialism in Central and Eastern Europe.* Manchester, Manchester University Press, 2008.
Levitsky, Steven – Lucan A. Way: Elections without Democracy. The Rise of Competitive Authoritarianism. *Journal of Democracy,* 13. (2002), 2. 51–65.
Levitsky, Steven – Lucan A. Way: *Competitive Authoritarianism. Hybrid Regimes after the Cold War.* Cambridge, Cambridge University Press, 2010.
Lőrinczné Bencze Edit: *Horvátország a függetlenség kikiáltásától az uniós csatlakozásig.* Budapest, Aposztróf, 2015.
Lőrinczné Bencze Edit: Democratic Transition in Croatia – from the First Parliamentary Election in 1990 to the Last One in 2015. *Central European Political Science Review,* 17. (2016), 63. 149–174.
Lőrinczné Bencze Edit: Horvátország politikai rendszere. In Koller Boglárka – Ördögh Tibor (szerk.): *Délkelet-Európa politikai rendszerei. 1990–2017.* Budapest, Dialóg Campus, 2019. 115–138.
Nizich, Ivana – Željka Markić – Jeri Laber: Civil and Political Rights in Croatia. *Human Rights Watch,* 2000. Online: www.hrw.org/legacy/reports/1995/Croatia.htm
Ottaway, Marina – Gideon Maltz: Croatia's Second Transition and the International Community. *Current History,* 100. (2001), 649. 375–380.
Ördögh Tibor: *Szerbia, Horvátország és Szlovénia politikai rendszerének összehasonlítása 1990 és 2016 között.* Budapest, Dialóg Campus, 2018.
Peruško, Zrinjka: *Assessment of Media Development in Croatia*. Based on UNESCO's Media Development Indicators. 2011. 3–18.
Pusić, Vesna: Croatia at the Crossroads. *Journal of Democracy,* 9. (2000), 1. 111–124.
Rácz Szilárd: Regional Development in Croatia from the Turn of Millennium to the EU Accession. *Regional Statistics,* 4. (2014), 2. 87–105.
Seha, Eszter: Croatia. In Anna Fruhstorfer – Michael Hein (szerk.): *Constitutional Politics in Central and Eastern Europe. From Post-Socialist Transition to the Reform of Political Systems.* Wiesbaden, Springer, 2016. 221–242.
Ustav Republike Hrvatske: *Narodne Novine,* 56/90, 135/97, 8/98, 113/2000, 124/2000, 28/2001, 41/2001, 55/2001, 76/2010, 85/2010, 5/2014. Online: http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/232289.html
World Justice Project: *Rule of Law Index 2020.*
Zakon o izborima zastupnika u Hrvatski sabor. *Narodne Novine.* 116/1999. Zakon o područjima i sjedištima sudova. *Narodne Novine.* 128/214. 2014. január 24.
Zakošek, Nenad: Political Parties and Party System in Croatia. In Ivan Šiber (szerk.): *The 1990 and 1992/93 Sabor Elections in Croatia. Analyses, Documents and Data.* Berlin, Sigma, 2000.

Vákát

Domonkos László

A déli változat – rendszerváltás, magyarok, Jugoszlávia

Bevezetés – Gátszakadásban

Az 1980-as évek második felének Kárpát-medencei világában furcsa, kettős és ellentmondásosságában igen sajátságos helyet foglal el a poszttitói Jugoszlávia. Idestova egy évtized telt el a 20. század egyik legagyafúrtabb és legeredetibb diktátorának halála óta, az egyeduralkodó Jugoszláv Kommunisták Szövetségének (JKSZ) vezetését látszólag „szuperdemokratikusan" uraló ún. rotációs – tagköztársaságonként egymást váltó – rendszer nemcsak a titói, körmönfontan „interaktív" politikát nem képes fenntartani, de alig néhány esztendő leforgása alatt drasztikusan megmutatkoznak azok az eddig gondosan szőnyeg alá söpört, lappangó, hatalmas etnikai, gazdasági-társadalmi és politikai feszültségek is, amelyek szükségszerűen vezetnek – mind nagyobb sebességgel – az elkerülhetetlen és szükségszerű végkifejlet irányába. 1985–1986 táján még többé-kevésbé úgy látszik, az 1980-as évek elejének gondosan takargatott-ápolt „poszttitói" „jugó" világa nemcsak fennmarad, de változatlan formában – árubőség, nyugatias kirakat, ún. „el nem kötelezett" politika enyhe jugoszláv–szovjet feszültséggel, kiegyensúlyozott, szilárdan „kézben tartott" belpolitika stb. – még a maga módján „fejlődik" is. Az viszont már némi megütközést kelt – igaz, az etnikai kérdésekre vak és süket Nyugaton csak a nemzetiségi ügyekre némileg jobban figyelő (kisszámú) érdeklődő szemében –, amikor 1986. szeptember 26-án a legolvasottabb napilapban, a *Vecernje Novosti*ban 200 szerb értelmiségi aláírásával napvilágot lát a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia memoranduma (pontosabban: itt és ekkor ennek legfontosabb szemelvényei), amely a Koszovó Autonóm Tartományban élő – ekkor már alig 10%-os kisebbséget jelentő – szerbség súlyos veszélyeztetettségét taglalja, tiltakozóan fölelemelvén szavát, egyértelműen „siptárellenes", vagyis az albán nemzetiséggel szemben kifejezetten ellenséges, elítélő-kihívó éllel. A memorandumot a szerb sovinizmus legújabb kori látványos feltámadásának nyitányaként kell értékelnünk –megfogalmazója, szellemi atyja Dobrica Cosic. A jugoszláv kommunista vezetés az akadémia memorandumát „jól ismert soviniszta érvelésnek" bélyegezte ugyan, ám az mégis óriási visszhangot keltett a szerb közéletben, valósággal beleremegett az ország. „A szerb nemzeti radikalizmus ellen emelt titói gát átszakadt" – állapította meg az egyik elemző, és igaza volt. Ugyanakkor Juhász György joggal állapítja meg a dokumentumról, hogy „vadsovén írás, amelyből árad a gyűlölet (és az irigység)". Ezt követően radikálisan felgyorsultak az események: a még 1986 májusában a JKSZ elnökévé választott egykori pozsareváci ügyvéd, „a Memorandum testet öltött alakja" (Juhász György), Szlobodan Milosevics retorikájában mind hétköznapibbá vált az „akadémikus" stílus és hangvétel, ami persze jelen esetben természetesen a tartalmi-szemléleti elemekre vonatkozik… A nagyszerb ideológia ugyan nem válhatott nyíltan kommunista pártprogrammá – „jugoszlávvá"

https://doi.org/10.36250/00983_33

pláne nem –, de az egyéb feszültségforrások – a mind feszítőbb és mind nyilvánvalóbb, szinte már ordító fejlettségi-gazdasági-életszínvonalbéli különbségek a szlovén vagy a horvát és – mondjuk – a boszniai vagy a macedóniai tagköztársaság között, az éleződő (kezdetben szintén „csak" gazdasági gyökerűnek mondott) szerb–horvát ellentétek vagy akár az ország általános – IMF-kölcsönre szoruló –, rohamosan romló gazdasági állapota mind-mind a milosevicsi politika kezére játszott. Méghozzá fokozódó mértékben és egyre nyíltabb formában. 1987-ben kemény harcok és igazi balkáni politikai praktikák közepette eléri, hogy egyeduralkodóvá váljék a pártvezetésben, az év végéig teljesen kiszorítja legnagyobb ellenfelét, Ivan Stambolicot és több másik vetélytársát, és gyakorlatilag átveszi a hatalmat a haldokló Jugoszlávia felett.

Nagy a sátán birodalma

A Délvidéken, amelyet az itt élő, ekkor még több mint 400 ezres magyarság – máig – szinte kizárólag csak a szerb eredetű és tartalmú „Vajdaság" névvel nevez meg, a magyarok viszonylag jó kondícióban érik meg 1988-at, főleg ami az életszínvonalbéli-gazdasági állapotokat és a társadalmi körülmények felszínét illeti. Utóbbin elsősorban a ragyogó minőségű föld – Európa legjobb minőségű termőföldje – és a hagyományos délvidéki magyar munkaszeretet, munkabírás és munkaerkölcs együttesének – természeti adottságok és nép osztatlan harmóniadiadalának kényszerű és kényelmes! – társadalmi elismertségét kell érteni. A többségi jugoszláv társadalom tökéletesen tisztában volt az 1945 óta eltelt négy és fél évtized tapasztalatainak birtokában a magyarság (fel)használhatóságából következő előnyök valamennyi hasznosítható, kiválóan profitáló elemével, és megfelelő „balkáni" nagyvonalúsággal volt is annyira „korrekt" és (ez a pontos!) önérdekével tisztában levő, annak ellenértékével nem garasoskodó, hogy megfelelően honorálta is a kiváló földön kiválóan termelő magyar lakosság hatalmas erőfeszítéseit – ez vezetett a sajátságos „jugó–magyar" öntudathoz, ez az egyik fő magyarázata a magyarok ezreit legyilkoltató Titóért való őszinte magyar rajongásnak és a viszonylagos anyagi jólétben és biztonságban élő alföldi magyar ember (itt speciális „jugó", délszaki jellemzőkkel megspékelt) sajátságos „rátartiságának", több tudati-szemléleti sajátosságának.

A magyar gyanútlanság, egyben a jó ösztön egyik legelső bizonyítéka az addig egészen másféle jellegű profiljáról ismert *Új Symposion* című folyóirat 1987. szeptember–októberi száma, amely szülőföldvallomások egész sorának segítségével meg azóta sem igen haladott nívón és terjedelemben adott átfogó, szociografikus körképet a délvidéki magyarság helyzetét meghatározó, közelmúltbéli eredőkről. A lapszám – mondjuk ki – parádés szerzői névsorral és megdöbbentően mély, pontos és felelősségteljes diagnózisváltozatokkal lépett az olvasó elé. A szerzők névsora imponáló*:* Németh István (1930–2019), a délvidéki próza Gion Nándor után legnagyobb mestere szülőfalujáról, *Följegyzések Kishegyesről* címmel ír; a bánsági Cs. Simon István (1942–2007), a kiváló költő-szociográfus, a legeredetibb hangú alkotók egyike *A Holt Tisza kanyarában* címmel ugyancsak szülőfalujának, az 1954-ben elpusztított, ősi Terjánnak a végzetéről számol be; a Mura-vidéki Bence

Lajos (1956–) *Innen nem jutsz messze* címmel teszi közzé vallomásait a szülőföldről; az azóta Magyarországra települt, igen tehetséges novellista, Apró István (1960–) a Tisza mentén vizsgálódik; a ma már ugyancsak az anyaországban élő, szabadkai Garai László (1947–), a legképzettebb magyar írástudók egyike Szabadka fejlesztéséért felelős egyik vezetőjének írott nyílt levélben fogalmazza meg mondandóját; Tari István költő-szociográfus (1953–), a délvidéki magyar irodalom egyik első embere *El voltunk csapva* címmel a Bukovinából Bácskába került és onnan 1944-ban továbbüldözött székelyek maradékainak sorsáról ad beszámolót; az 1945 utáni délvidéki magyar próza egyik sajátos hangú mestere, Varga Zoltán (1936–2000) *Emlékek lendkerékkel* című munkájában a régi délvidéki magyar életet eleveníti fel; a nehéz sorsú, magyarságáért kétszer két év börtönt szenvedett Vicei Károly (1944–) a háború utáni Zentát idézi meg *Lélekbe költözött otthonaink* című emlékezésében; Kontra Ferenc (1958–), a Drávaszög szülötte a vidék magyar hétköznapjait mutatja be *Nagy a sátán birodalma* címmel. Ez a lapszám igen szerencsés módon, koncentráltan és máig jelentékeny dokumentatív értékkel bizonyítja, milyen intellektuális szinten, milyen látásmóddal és talán legfőképpen: milyen eszmei vértezetben létezik és képes fellépni egy szellemi elit egy olyan, 1944–1945 óta Magyarországtól ismét elszakított területen, ahol a kommunizmus speciális helyi változata egészen rendkívüli tudati-szemléleti változásokat idézett elő az adott nemzeti kisebbség tagjai között. Ez a magyar közösség ekkorra már, úgy tűnt – Dudás Károlyt idézve –, kijárta az asszimiláció magasiskoláját, kényszerűen rejtett, lappangó identitástudata, ha maradt valamicske egyáltalán, intenzitásában, mélységében-átéltségében nem is volt a Ceauşescu-rémuralomban senyvedő erdélyi vagy a szovjet és a csehszlovák elnyomatásban vergődő kárpátaljai vagy felvidéki nemzettestvérekéhez mérhető. Éppen ezért rendkívüli fontosságú minden olyan intellektuális jelentkezés, amely nemcsak árnyalni, de netán még módosítani is tud a kényszerűen tudomásul vett, nem éppen vigasztaló összképen. Aligha túlzás azt állítani: a megidézett folyóiratszám 1987 őszén, egy, a délvidéki magyarság szempontjából is akár „induló történelmi pillanatnak" nevezhető históriai alaphelyzetben elgondolkodtató mélységgel mutatja fel a magyarsággal a következő fél évtizedben történtek megannyi ellentmondását és eredőjét, indokait és alkotóelemeit.

Halálos ölelésben

„Tito és a magyarok: mélylélektani-politikai esszé témája lehetne" – fogalmazta meg Hornyik Miklós. Midőn e sorok írója 1996-ban megpróbálkozott ilyesmivel, azt kellett írnia, hogy a Jugoszlávia-kirakat csillogása az 1970-es évek második felére már nemcsak vakító volt, de világtalanná is tett százezreket. Még olyan kiváló magyarországi szellemi embert is, mint Száraz György, aki a Tito- és a „jugó"-kultuszt magas intellektuális-történetfilozófiai szinten igazolja *Az utolsó Habsburg?* (1984) című írásában. Innen egyetlen kiragadott példa – és mellette a pőre igazság. Száraz György ezt írja:

> „az autonóm Vajdaságban az oktatás rendszere biztosítja, hogy az általános iskolát mindenki anyanyelvén végezhesse. Egy középiskolai nemzetiségi osztály megnyitásához 15 tanuló kell, 1979-es adatok szerint a pár éve kezdődött iskolai reform keretében a középiskolák szerb–horvát nyelvű 1. és 2. osztályos diákjainak száma 22,4 százalékkal nőtt, a magyar nyelven tanulóké 50,6 százalékkal."

Ezzel szemben Mirnics Károly adatai szerint az 1966/67-es és az 1986/87-es tanév között a magyar általános iskolák száma 197-ről 127-re (35,6%-kal), a tanulóké 40 ezer 363-ról 27 ezer 308-ra (32,4%-kal) csökkent. A magyar nyelvű középiskolásoknak mindössze 9,6%-a tanulhatott anyanyelvén 1987-ben, két év múlva, 1989-ben pedig 34%-uk nem járhat magyar nyelvű középiskolába. És az oktatás csak egy, egyetlenegy terület a sok közül… Titónak a magyarság felé szélesre tárt karja halálos ölelésnek bizonyult.

Joghurtforradalom

1988 őszén a belgrádi vezetés döntő lépésre, végső és végleges „erősítésre" szánja el magát. Október 5-én és 6-án több tízezres tömeg lepi el az egykori Vásáros-Várad utcáit: a jövevények – főleg a kies Balkánról korábban betelepítettek és leszármazottaik – Belgrádból szervezett akció keretében buszokkal-vonatokkal érkeztek, és a felsőbb utasításra kivezényelt, feltüzelt helybéli szerb diákokkal és fizetésüket e daliás időtöltésre is kapó munkásokkal elvegyülve, mintegy százezren, kedélyes demonstrátorokként skandálták követeléseiket. „Le a tartományi vezetőkkel!", „Vajdaság = Szerbia!", „Együtt erősebbek vagyunk" stb. Az elszántan tüntető délszláv néptömegnek az együttérzők (hatóságok? helybéliek?) üdítőket, szendvicseket és joghurtosflakonokat osztogattak, utóbbiakat vagdosták azután nagy számban a tartományi pártbizottság, az Újvidéken régen „báni palotának" ismert és nevezett épület falaihoz – így és ezért vonult be az 1945 utáni délszláv és közép-európai történelembe „joghurtforradalom" néven az 1988. október eleji (az MDF legelső, nagy szegedi összejövetelével majdnem azonos időpontban zajló) esemény.

A joghurtforradalom hatása az elkövetkezendő három esztendő eseményeire – látszólag meglepő módon – rendkívüli volt. A délvidéki magyarság következő, nagyjából ugyanekkor kezdődő életszakaszára ugyanígy. A két autonóm tartomány megszüntetéséhez természetesen döntő mértékben hozzájárult: már a következő hónapban – kétéves vita után! –, november 26-án alkotmánymódosítást fogadtak el (miután – az újvidéki joghurtosok mintájára – november 20-án hatalmas tömegtüntetést szerveznek Belgrádban is), és ez mellékesen mintegy betetőzi Milosevics végső „megkoronázását" is, akit november végén 85%-os szavazataránnyal Szerbia államfőjévé választanak.

A bácskai-bánsági magyarság néma döbbenettel és teljes passzivitással figyeli ezt a tobzódást: aligha érzi még, milyen hatása lehet mindennek az alig egy évvel későbbi magyar vonatkozású történésekre. Hogy délvidéki magyar összefüggésekben katalizátor volt-e a joghurtforradalomba és közvetlen következményeibe torkolló 1988-as esztendő? A kérdés a passzív magyar magatartás és a későbbi tapasztalatokból levonható tanulságok, valamint a kibomló történelmi események együttes tükrében vizsgálandó.

Galopp Rigómezőn

Az 1989-es esztendőt ma már közhely – ráadásul erősen vitatható – a csodák évének nevezni, annyi viszont tény: 1989 nagyon sok közép-európai történelmi változás esetében sorsdöntő időszakot hozott, részint kikristályosodtak, részint gyökeresen megváltoztak, sokszor színükről a visszájukra fordultak korábban biztosnak vagy éppen megváltoztathatatlannak hitt társadalmi-politikai-közéleti állapotok, helyzetek, sőt olykor egész uralmi-hatalmi rendszerek is.

Jugoszlávia, annak északi tartománya és az ott élő magyarság szempontjából ez az év a korábbi folyamatok kiteljesedésének – az év első fele „jugoszláv méretekben" a kikristályosodás ez esetben elég baljós folyamatát, második fele a magyar népközösség esetében a magára ébredés felgyorsulásának, határozottabbá válásának – fokozatos körvonalazódását jelentette. Szinte minden egy irányba, a nagyszerb sovinizmus és a totálissá vált párhuzamos albángyűlölet és Koszovó-fóbia jelképes eseményének, az 1389-es rigómezei csata 600. évfordulójának alkalmából az egykori helyszínen rendezendő Nagy Találkozó irányába mutat. És ami június 28-án – nemcsak a (török győzelemmel végződött) csata, de a szerb egyház egyik legnagyobb ünnepének, Szent Vitusnak napján (Vidovdan) – lezajlik Rigómezőn: a Jugoszlávia végzetét felmutató történet prológusának nagy, emblematikus eseménye.

Egymillió ember a valamikori csatamezőn, irdatlan tolongás, átszellemült, lázasan túlfűtött hangulat. A gigászi embertömegben uralkodó atmoszféra az agresszív kihívás: lám, itt vagyunk, ennyien vagyunk, velünk húzzon ujjat valaki… Az év második felében minden folytatódik: az 1976-ban egy városi amatőr színpad létrehozási kísérletéért kétéves börtönbüntetést szenvedett író, Vicei Károly újbóli perbe fogása kitűnően mutatja a milosevicsi szerb hatalom kiteljesedését, de a lehetséges nemzetközi hatások érvényesülését is: a tárgyalás alatt sorra robbantak a bombák a tárgyalóteremben, egy kivételével minden tanú visszavonta vallomását, a tárgyalást többször megszakították, végül aztán – a Délvidéken is, a magyar lakosság teljes körű felvilágosítására – napvilágra került minden – Vicei felmentésével egyidejűleg. (Ezután – 12 év múltán – decemberben kaphatott újra útlevelet.)

Kürtszó decemberben

Az 1989-es év végén, december 18-án hajnalban Temesvárott a román belbiztonsági alakulatok belelőnek a tüntető tömegbe, a halálos áldozatok számát három-négyszázra becsülik. Már napok óta szállnak a hírek a Délvidék keleti végéből, a Romániához csatolt Bánság legnagyobb városából – és ezen a 18-ai, hétfői napon Újvidéken egy Ágoston András nevű ember (Novi Sad, Drage Spasic 9.) a titóista Hazafias Népfront, a Szocialista Szövetség Vajdasági Tartományi Választmányának átad egy 11 tagú, ún. kezdeményezőbizottság által megfogalmazott és aláírt dokumentumot, amely a Tanjug másnapi jelentése szerint egy magyar szervezet – a Vajdasági Magyarok Demokratikus Közössége (VMDK) megalakítását célozza. A titói Jugoszlávia szerb elnevezéssel Vajdaságnak

hívott tartományában, ahol messze a legtöbb magyar él, a szintén magyarok által is lakott Horvátországgal és Szlovéniával szemben – Horvátországi Magyar Szövetsége (HMSZ), 1949 óta, Mura-vidéki Magyar Önkormányzati Nemzeti Szövetség (MMÖNK), 1975 óta – semmiféle, még a korabeli csehszlovákiai magyar kulturális szervezethez, a Csemadokhoz hasonló magyar szerveződés sem létezett.

A hírügynökségi jelentés szerint

> „a kezdeményező bizottság a Közösséget mint a vajdasági magyarok érdekeinek kifejezésére és képviseletére megalakított szervezési és politikai formát mutatja be, amelynek célja serkenteni a nemzetek és nemzetiségek egyenjogúságának megvalósítását a tartományban, illetve Szerbiában. A Vajdasági Magyarok Demokratikus Közössége […] síkraszáll a hazai társadalmi és gazdasági változásokért, a pártállamból a jogállamba való átmenetért, a tőke-, áru- és munkaerőpiacon alapuló piacgazdaságért és a politikai demokráciáért, ideértve a többpártrendszert is. A kezdeményező bizottság úgy véli, hogy a Közösség bekapcsolódhatna a Szocialista Szövetség által folytatott széles körű politikai akcióba."

És végezetül a kezdeményező bizottság tagjai: Ágoston András (Újvidék), dr. Hódi Sándor (Ada), (Szabadka), Dudás Károly (Szabadka), Kovács Frigyes (Szabadka), dr. Korhecz Tamás (Szabadka), Siflis Zoltán (Szabadka), Szekeres László (Szabadka), Tóth János (Ada), Boldizsár János (Újvidék), Beszédes István (Zenta), Vékás János (Újvidék).

A nagy nyilvánosság előtt először a Tisza menti Óbecsén mutatkozik be a színre lépő VMDK: Ágoston András február 27-én jó háromórás összejövetelen ismerteti a szerveződés programcéljait. A nemzeti ünnepen, 1990. március 15-én pedig 1945 óta először koszorúzzák meg nyilvánosan a bánsági Magyarittabén a Délvidék egyetlen megmaradt Kossuth-emlékművét. A kormányzó mellszobránál a VMDK küldöttsége tiszteleg, március 31-én pedig a nyugat-bácskai, színmagyar Doroszlón megtartja alakuló közgyűlését a Vajdasági Magyarok Demokratikus Közössége.

Mérföldkőköz érkeztünk. Az első igazihoz azóta, hogy a Délvidéket ismét elcsatolták Magyarországtól. A közgyűlés díszvendégeként megszólal a délvidéki magyar irodalom nagy öregje, élő klasszikusa, *Herceg János* író, akadémikus, akit a VMDK tiszteletbeli elnökévé választanak:

> „Semmiféle bezárkózásnak nem lehetünk hívei, kivéve egyet: a nyelvünk, a kultúránk védelme a dolgunk. De azt aztán védjük foggal és tíz körömmel és azzal a kossuthi felismeréssel, hogy a politika a lehetőségek tudománya […] Legyen bárki bármelyik pártban, de maradjon meg itt a magyar kultúra védelmében."

Doroszlón kimondják:

> „Politikai szervezetünk megalakításával nemcsak azt akarjuk bizonyítani, hogy az Európa e részében végbement változásokat immáron nem lehet visszafordítani, hanem azt is, hogy demokratikusan, alulról szerveződve képesek vagyunk feltárni, kifejezni és képviselni közösségi érdekeinket." (Ágoston András)
>
> „Tanúi és cselekvő részesei vagyunk egy korszak lezárulásának és egy új korszak kezdetének. A megújhodás szelleme, íme, eljutott végre hozzánk is, hogy a vajdasági magyarság sorsáért felelősséget érző emberek ezreit rázza fel az önként vállalt vagy rákényszerített passzivitásból,

> abból a cselekvési bénultságból, amibe az elmúlt évtizedek süllyesztették […] Döntő fontosságú változások nélkül egyszerűen nincs jövő, nincs semmi kilátás számunkra. […] Az csupán a törekvésünk, hogy törvényeink az emberi és polgári szabadságjogok mellett pontosan határozzák meg és biztosítsák kollektív jogainkat is. A VMDK ezen kollektív jogaink kivívása és tiszteletben tartása érdekében jött létre."

Fél év sem telik belé, s a VMDK a rohamos megizmosodás, a látványos megerősödés felé halad. (Mint az események nemsokára meg is mutatják: igen nagy szükség is van erre.) Az is jól észrevehető: a jugoszláviai helyzet gyors komorodásával párhuzamosan, ha úgy tetszik, a régi „klasszikus" módon érvényesül a „teher alatt nő a pálma" magyar nemzetpolitikai alapelve. Mire augusztusban Kninben kitör az első igazán komoly – a horvátok által gúnyos lenézéssel „fatörzsforradalomnak" nevezett – összetűzés, a knini szerbek úttorlaszolása a horvát rendőri erőkkel szemben, a VMDK elhatározza sok szempontból rendkívüli – mert programalkotó és -meghatározó, s a március legvégén lezajlott alakulástól számított igen rövid időn belül, alig fél év múlva kitűzött –, első, Adán megrendezendő kongresszusának megtartását. A nyár folyamán elkészül a VMDK programja (szeptember 17-én lát napvilágot a szervezet e napon először megjelenő hírmondójában), amely roppant figyelemreméltó elemeket tartalmaz. Mindezt alig tíz nap múlva, a Szent Mihály napján (szeptember 29.) lezajló, már említett adai első VMDK-kongresszuson nyilvános, hangos-zajos tárgyaláson vitatják meg. Az 1990-es év vége még egy nagy eseményt tartogatott a déli magyarságnak: december 9-én és 20-án rendezték meg Jugoszláviában az első többpárti választásokat, ezen a VMDK „azért vett részt, mert egyetlen párt sem vállalta a VMDK-követeléseket, a személyi elven alapuló kisebbségi önkormányzatot, az 1944–1945-ös vérengzések ártatlan áldozataira vonatkozó tudományos kutatások serkentését, és ami talán a legfontosabb, a magyar iskolák kérdését."

A választás a VMDK-nak hatalmas sikert hozott. A szervezet 31 képviselőjelöltje megkapta a magyar szavazópolgárok több mint 80%-ának szavazatát – a még egy esztendeje sem létező magyar tömörülés nyolc (!) képviselőt juttatott a belgrádi parlamentbe. (Ágoston András, Csubela Ferenc, Kasza József, Körmendi Ferenc, dr. Nagy Sándor, dr. Páll Sándor, Szecsei Mihály és dr. Varga Zoltán képviseli a szervezetet.) A VMDK 3,2%-kal a pártok között a szocialisták (77,6%) és a Vuk Draskovic-féle Szerb Megújhodási Mozgalom (7,6) mögött a harmadik helyen végzett – de aligha túlzó az a széles körben hangoztatott vélemény, hogy az első szabad jugoszláviai–szerbiai választások egyetlen és igazi győztese a magyar érdekvédelmi szerveződés lett… Az első értékelések egyikeként a magyar tömörülés vezetősége megállapította: „a választások után a helyzet világos. A magyarok nem a szerbek, nem a győztes Szerbiai Szocialista Párt ellen szavaztak, hanem magyarságuk védelmében a VMDK-ra."

Csoda Szabadkán

A háború kitörésének éve nem hoz semmiféle örömteli változást, a magyarellenes délvidéki nagyszerb offenzíva zavartalanul folytatódik: 1991. február 5-én Szerbia képviselőháza elvetette a VMDK egyik legmarkánsabb, legrátermettebb képviselőjének,

dr. Páll Sándornak egy kisebbségi minisztérium megalakítására tett javaslatát, 8-án a Tanjug kommentárjában Srdan Basic arra hivatkozik, hogy a magyar szervezet néhány tagját előállították, mert fegyvert találtak náluk, és persze mindezt a horvátországi eseményekkel hozzák kapcsolatba. A *Magyar Szó* megtudja, hogy a szerző az információt nem az illetékes belügyi szervektől kapta. Két nap múlva, 10-én a magyar napilapban *Övön aluli ütések* címmel ismét Csubela Ferenc VMDK-képviselő kénytelen cáfolni, kijelentve, hogy több magyarról elterjesztették, hogy fegyverekre és rádió adó-vevőkre akadtak náluk, néhányat letartóztattak, „nálam konkrétan 13 géppuskát találtak". A hangnem durvul, a támadások egyre összehangoltabbak. És amikor április 21-én a szabadkai sportcsarnokban megtartják a VMDK II. kongresszusát, és Kosztolányi Dezső városában 1944 óta először hangzik fel több mint tízezer ember előtt a magyar Himnusz: a csoda megvalósulni látszott. Hornyik Miklós azóta legendássá vált felszólalásának mondatai alighanem a délvidéki magyar szervezet eszmei-erkölcsi-politikai fejlődésének csúcspontját is jelentették:

> „Bennünket, magyarokat az állampárti sajtó és a szerb fundamentalista nacionalizmus naponta vizsgáztatna államhűségből, de ezt az egyhangú társasjátékot már jó régóta unjuk. […] Arra a jóhiszemű kérdésre, hogy lojálisak vagyunk-e a szerb államhoz, ma így válaszolunk: kettőn áll a vásár. Annyira leszünk lojálisak, amennyire a szerb állam lojális lesz irántunk."

Alig két hónap múlva már ki is tör az 1945 óta legelső európai háború, először szerb–szlovén, majd – mindennél pusztítóbban – szerb–horvát viszonylatban.

Háború van most a nagyvilágban…

A helyzet rettenetességének aláfestésére álljon most itt egy 1991 kora őszén előkerült és a magyar sajtóban több helyütt is közzétett délvidéki dokumentum, amely talán minden más híradásnál egyértelműbben és jellemzőbben világít rá arra az infernóra, amelyet a déli magyar nemzetrésznek a 20. század utolsó évtizedének elején meg kellett élnie.

A belgrádi képviselőházban az alábbi levelet kapja kézhez minden VMDK-s honatya:

> „Tudjátok, hogy leigázott nép vagytok és Isten kegyelméből maradhattok meg Jugoszláviában és Európában. Szerbia nem eteti tovább azokat az ingyenélőket, akik tőrt döfnek a hátába, az usztasákkal karöltve. Az usztasákat és a magyarokat ugyanarra a karóra fogjuk húzni, Belgrádtól Budapestig. Egytől egyig el fogtok tűnni Szerbiából és annak képviselőházából, hogy ne mérgezzétek a szerb népet civilizálatlan magatartásotokkal. Lépéről lépésre mindenütt megsemmisítünk benneteket, az usztasákkal együtt. Halál a magyarokra és az usztasákra!"

Aláírás*: A Magyarok és az Usztasák Megsemmisítésére Alakult Bizottság.* És aki azt hiszi, csak a VMDK-s képviselőket illette meg ez az episztolakiváltság, nagyot téved: lépten-nyomon olvasni lehetett – azokban az időkben e sorok írója is szemlélhette-olvashatta, különböző délvidéki tájakon – a „Smrt za madjarima" (Halál a magyarokra) vagy az „Ubicemo madjare" (Megöljük a magyarokat) feliratokat, szimultán…

Már 1991. szeptember végére, október elejére kiderült: a délvidéki magyarságot messze számarányát meghaladó arányban viszik a vágóhídra. Ahol minden ötödik katonahalott: magyar… Valósággal vadásznak rájuk a behívókkal. És a háború első szakaszának akár csak becsült veszteségadataiból akár százas nagyságrendű magyar áldozatra is lehet következtetni… Az a jelenség viszont, hogy a bácskai és bánsági magyar fiatalokat szinte kizárólag csak megfélemlítéssel és üldözéssel kényszerítik a hadseregbe, azt is jelenti, hogy a délvidéki magyarok megértették a VMDK által megfogalmazott álláspontot: semmiféle érdekük a délszláv népek egymás közötti harcában részt venni – az ágyútölteléknek felhasználni akart fiúk bujkálnak, és (leginkább) tömegesen menekülnek át a trianoni határon (számuk 1991 végén már eléri a 30 ezret), csak Szegeden és környékén közel 15 ezer menekült próbál szállást és munkát találni – vágyakoznak és szervezkednek, tájékozódni próbálnak és apátiába zuhantan várakoznak jobb időkre, hétvégeken epekedve várják édesanyjukat, testvérüket, feleségüket-kedvesüket, küszködnek a bőrükön nyerészkedő anyaországi hiénákkal, igyekeznek eligazodni a magyarországi rendeletek és előírások dzsungelében és az űzött vadak riadt óvatosságával kémlelnek vélt vagy valós „téglák", beépített szerb belügyesek és hasonszőrű „küldött emberek" után… Közben pedig próbálják betartani a VMDK által példamutató okossággal és előrelátással-körültekintéssel megfogalmazott jótanács-együttest, „az engedetlenség hét aranyszabályát":

> „1. Ne találjanak meg! 2. Ha megtalálnak, ne vedd át! [A behívóparancsot – D. L.] 3. Ha átvetted, ne írd alá! 4. Ha aláírtad, ne jelentkezz! 5. Ha jelentkeztél, ne menj el! 6. Ha elmentél, fordulj vissza! 7. Ha visszafordultál, ne gyere egyedül!"

Közben egyre nagyobb arányúak a háború elleni tiltakozások: megszaporodnak, szervezetté válnak és mind hatásosabbak a tüntetések, amiben a magyarlakta területek járnak elöl: november 5-én Zentán több ezren vannak, 6-án Adán, 7-én Temerinben és Zentagunarason folytatódnak a megmozdulások. Zentán a rendőrség a szervezők közül elfogatási parancs nélkül két embert letartóztat, és vagy húsz ember szeme láttára az irodában és az utcán agyba-főbe veri őket. Általában: az állami szintű banditizmus – kombinálódva a harctereken szemérmetlenül zajló, régi martalóc hagyományokat felelevenítő szabad rablással és gátlástalan, olykor kifejezetten szadisztikus mészárlásokkal – az úgynevezett hátországban egyre vadabb terror és megfélemlítés légkörét árasztja. Rendőrök és más fegyveresek az országúton buszokat állítanak meg, a személyautókkal kényük-kedvük szerint packázhatnak, vannak helyek, ahol kifejezetten nem ajánlatos hangosabban magyarul beszélni, ha az embernek fontos a testi épsége… Ebben a világban él, harcol, tárgyal, beadványokat, memorandumokat, felhívásokat és hasonlókat fogalmaz a VMDK – és köszönt be 1991 rideg tele…

1992 és 1993 – a háborús nyomorúságokkal és a fenti, magyar vonatkozású magyar változatlanságokkal egyetemben – azonban előkészíti a sajnos végső csapást is. Dudás Károly interpretációjában:

„A VMDK elnökségi üléseken már egyre jobban látszott, hogy Ágoston András elnök és Vékás János alelnök a másik alelnököt, Hódi Sándort mindenáron le akarják váltani, s ezekre a pénzügyekre hivatkozva el akarják távolítani a vezetésből. Egy pillanatra sem állítom, hogy bármelyikük saját zsebébe akarta azt a pénzt, de a végén mindenesetre kiderült, hogy Hódi Sándor ezzel a céltámogatással a legaprólékosabban elszámolt. Hódi kikészítésének indokai mögött szerintem egyrészt az irigység állt, ő a könyvei, egész ténykedése révén a legmegbecsültebb és legnívósabb, legfajsúlyosabb magyarok egyike volt a Délvidéken, szóval szellemi fölénye szemet szúrt. Másrészt ő kimondottan, a szó teljes és valódi, legmélyebb értelmében jobboldali volt, politikai nézeteit tekintve abszolút nyíltan és egyértelműen. Támadói ugyanilyen egyértelműen baloldaliak lévén, nyilvánvaló, hogy a támadás baloldalról érkezett, és az sem véletlen, hogy az egész akció tökéletesen egybeesik a magyarországi baloldal előretörésével, a kommunisták visszatérésével, Hornék hatalomra jutásával… Én annak idején az egész botrányon irgalmatlanul fölháborodtam, de ami a leglényegesebb: elég gyorsan kialakultak a VMDK-n belül a törésvonalak. Egészen biztos, hogy jócskán volt némi »összjáték« Budapesttel, noha milyen furcsa, hogy mostanában vádolják a magyar kormányokat azzal, hogy »átnyúlnak« a határok fölött… Persze egyéb tényezők is közrejátszottak: az egyik »legerősebb ember«, Kasza József és több hasonló, az észak-bácskai tömbmagyarság soraiból kikerült társa »összezárt« Hódi ellenében. A VMSZ létrejöttekor a nyolc magyar önkormányzatot már Kasza vezényelte."

Káin a Délvidékre ért

Mire a több mint baljós 1993-as esztendő véget ér, tulajdonképpen már minden készen áll, minden előkészíttetett… Magyarországon a Boross-kormány hivatalba lépését követően közvetlenül, január elején már nyílt titoknak számított, hogy egyértelmű, kíméletlen és hosszabb múltra visszatekintő hatalmi harc folyik a VMDK-ban. Január folyamán igen heves és összehangolt támadás kezdődött éppen a Vox Humana segélyszervezet ellen, nem is nagyon titkolt bekebelezési szándékkal: az erre irányuló törekvések során a humanitárius szervezetből meneszteni kívánták az egyházi személyeket – papokat, apácákat –, de több neves értelmiségit (orvosokat, tanárokat) is – tulajdonképpen mindazokat, akiket a másik oldalon tömörülők „VMDK-ellenesnek" nyilvánítottak, vagyis azokat, akik ellenezték, hogy a húsosfazék valamiképpen a pártvezetés e köreinek kezébe kerüljön. „Danyi László moholi plébánost a halálba kergették, aki a rágalmakat igen nehezen viselte – ezek szerint ő csak katolikus híveinek osztogatott volna a magyar segélyekből…"– írja Hódi Sándor. Egészen nyilvánvaló volt, hogy az egész offenzíva a magyarországi fejlemények ismeretében erőteljesen a baloldali visszarendeződés reményéhez kötődik – ez az esély mindinkább felbátorította a régi kádereket. Ez a tény rendkívül lényeges összetevője ennek az időszaknak. Márciusban már teljes erővel, valóban az egész délvidéki nyilvánosság előtt tombol a harc. (Természetesen az anyaországban is futótűzként terjed el minden.) Néhány nappal a március 27-ei zentai közgyűlés előtt, számol be Balla, „meglepő módon" Csóri Sándor, a Magyarok Világszövetségének elnöke hívja fel Budapestről, mondván: egyedül ő (?) tudná meggyőzni Ágostont és Hódit, „hogy a helyzet megoldása érdekében üljenek le megbeszélni a dolgokat, mert ellentétes esetben a VMDK széthullhat – mondta". Csóri Sándor, mint annyiszor, most is segítőkész, végtelenül jóakaratú, nemes ügyet pártoló – és kissé naiv: a dörzsöltebbek már a Délvidéken is látják, mennyire összefüggnek a dolgok és mire – mi mindenre is – megy ki a játék valójában… Balla mindenesetre megígéri: beszél Hódival és Ágostonnal egyaránt.

„Elsőként Hódit hívtam, s ő hajlandónak mutatkozott a megbeszélésre, sőt azt ajánlotta, hogy egy nappal a közgyűlés előtt találkozzunk. Ágoston hajthatatlan volt. »Nincs más, jöjjön, aminek jönnie kell!«, mondta."

Csoóri, úgy is mint a Magyarok Világszövetségének elnöke, azonban nem éri be annyival, hogy csak Ballát próbálja mozgósítani. Ugyancsak néhány nappal a közgyűlés előtt levelet ír Ágostonnak és Hódinak. Érdemes ezt a drámai levelet (a rendelkezésemre bocsátásért Hódi Sándornak külön köszönetet mondva) teljes terjedelmében idézni: megdöbbentő és egyben igen jellemző történelmi dokumentuma a kornak, a hazától hosszú-hosszú évtizedek óta elszakított magyarság szívszorító, többrendbéli nyomorúságának és a legújabb kori magyarság egyik legjelentékenyebb és legtisztább embere személyiségének egyaránt.

„Kedves András és Sándor!
Ha lehetséges, még a közgyűlés előtt szeretnék Veletek személyesen beszélni, az Illyés Alapítvány, a Határon Túli Magyarok Hivatala nevében és a magam nevében is, hisz rajtatok most nemcsak a délvidékiek sorsa dőlhet el végérvényesen, de eldőlhet az erdélyieké, a felvidékieké és a kárpátlajaiaké is. Ezáltal pedig az anyaországé. Ha a Ti végváratok belső bajok miatt esik el, szabad lesz a vásár az ellenségeinknek. De ezt talán mondanom is fölösleges, úgyis tudjátok. Entz Gézáéktól tegnap beszéltünk Durayval, aki ugyanezt gondolja. Ő Zürichből holnap indul Párizsba, s ha el tud érni Benneteket, szeretne szót váltani Veletek. Március 27-ig ijesztően kevés időnk van, de ha úgy gondoljátok: csütörtökön reggel, délelőtt Szegeden is találkozhatnánk. Nagyon kérlek mindkettőtöket, ne sajnáljunk egymástól másfél-két órát. De ha a közgyűlés előtt már sehogy sem tudunk időt egyeztetni, gondoljatok arra, hogy két igazságnak nem feltétlenül kell egymás ellen fordulnia. Egy tágasabb és mozgékonyabb térben kiegészíthetik egymást. Bartók igazsága, aki elment Magyarországról s Kodályé, aki maradt, ugyanazt a magasszintű szellemet és erkölcsöt szolgálta. Levelemet ne prédikációnak, hanem baráti levélnek tekintsétek.
Őszinte nagyrabecsüléssel köszönt Benneteket, Csoóri Sándor"

A találkozóra, talán mondani sem kell, sohasem került sor… Ágoston András viszont válaszol Csoórinak. Amiben van képe szégyentelenül megrágalmazni a Világszövetség elnökét, az egyik legnagyobb magyar esszéistát, a jeles költőt, a kortárs magyar szellemi élet egyik nagyságát: „Szomorúan veszem tudomásul: Ön is azok közé tartozik Magyarországon, akik az Illyés Alapítványtól kapott támogatásokkal nem tudnak elszámolni, mert úgy gondolják, most a VMDK-ban kirobbant politikai ellentétekkel kell foglalkozni."

Az 1994. március 27-ei VMDK-közgyűlést így utólag többen elég egybehangzóan „botrányosnak" minősítik. A zentai közgyűlés iskolapéldája volt az ekkoriban már a magyarországi pártgyakorlatból is ismert, kifinomultan gengeszterszerű gyakorlatnak, ahogyan a kinyírni kiszemelt áldozatot áldemokratikus formák álszent praxisparódiájaként „hidegre tették", kiszorították, kizárták, megbélyegezték, „kinyírták". A tisztújító közgyűlést

„Ágoston és emberei alaposan előkészítették […] ismeretlen embereket toboroztak össze a »körzeti szervezetekben«, akiket különbuszokon szállítottak a közgyűlésre. A színház megtelt a szavazógépezettel. Ismeretlen arcok, morózus verőlegények figyelték, mikor kell hurrogni vagy a kezüket a magasba emelni. Miután a »körzetek« ily módon »létszámukkal arányosan« előkészítették

a »küldötteket«, a dolgok kimenetele el volt döntve […], egy percig sem volt kétséges. Az agyilag kellőképpen felkészített, felheccelt »küldöttek« képesek lettek volna akár a Názáreti Jézus feláldozására is, ha történetesen arra kapnak megbízatást Pilátus részéről. Száz szónak is egy vége: *Káin, mit tettél?* – ez a címe Hódi Sándor egyik, 1994. augusztus 19-én a Magyar Szóban megjelent írásának. […] Ott tartunk, ahol 25 évvel ezelőtt? A helyzet rosszabb annál. […] A VMDK széteséséhez is a megengedhetetlen hatalomkoncentráció vezetett" – írja többek között.

Összegzés

Mit tehet hozzá mindehhez a kései krónikás? Nem túl sokat. Összegezhet: az úgynevezett történelmi VMDK alig három év alatt megfogalmazta nemzeti autonómiakoncepcióját, és követelte az 1944–1945-ös magyarellenes atrocitások állami feltárását, talpra állította a szinte a végletekig megrogyott délvidéki magyarságot, és jóformán minden elképzelhetőt és elképzelhetetlent megtett az intézményesített emberirtás és a nemzetrészgyilkossági kísérlet ellen. Ennek köszönhetően 1992-ben még inkább sikerült mozgósítania a szavazókat, és 14 825 szavazatot kapott, aminek köszönhetően kilenc parlamenti képviselői helyet szerzett. Soha ekkora támogatást magyar párt a Délvidéken nem élvezett. A krónikás szomorkodhat vagy dühönghet, legyinthet vagy bólogathat – nem ez a lényeg. Hanem a számbavétel, keserűen vagy rezignáltan, felindultan vagy nyugodtan: ez történt.

Ajánlott irodalom

Arday Lajos: *Magyarok a Délvidéken, Jugoszláviában.* Budapest, BIP, 2002.

A balkáni pokolban. VMDK évkönyve 1993. Ada, (k. n.), 1993.

Botlik József: *A reménnyel győzködjük magunkat. Magyarok a délszláv háborúban (1991–1998).* Budapest, Keskenyúton Délvidéki Tragédiánk 1944–45 Alapítvány, 2015.

Botlik József – Csorba Béla – Dudás Károly: *Eltévedt mezsgyekövek – Adalékok a délvidéki magyarság történetéhez 1918–1993.* Budapest, Hatodik Síp Alapítvány – Új Mandátum, 1994.

Domonkos László: *Magyarok a Délvidéken.* Budapest, Zrínyi, 1992.

Domonkos László: Tito és a magyarok. In Domonkos László: *Folytatódó titkos történetünk*. Budapest, Püski, 1996.

Domonkos László: Egy anyaországi posztromantikus Fantomországban. In Domonkos László: *Az Auróra utolsó lövése.* Budapest, Püski, 2007.

Hódi Sándor: *A déli végeken.* Újvidék, Forum, 2008.

Hódi Sándor: Káin, mit tettél? *Magyar Szó,* 1994. augusztus 19.

Hornyik Miklós: *Meghasonlásunk története. Délvidéki könyv.* Budapest, Timp, 2009.

Juhász György: A kétszervolt ország: Jugoszlávia. In Juhász György: *Mezsgyén. A határtalan Balkán.* Budapest, Keskenyúton Délvidéki Tragédiánk 1944–45 Alapítvány, 2013.

Silber, Laura – Allan Little: *Jugoszlávia halála.* Budapest, Zrínyi, 1996.

Sokáig éltünk némaságban. A VMDK évkönyve 1991. Ada, (k. n.) 1992.

Tari István: *Akarsz egy Jugoszláviát?* Újvidék, Forum, 2002.

Vicei Károly: *Nyolc napon túl gyógyuló közérzet.* Budapest, Present, 2001.

Közélet, kultúra, kommunikáció

Vákát

Csepeli György

A politikai hiszékenység három évtizede – avagy az elvehetetlen ironikus szabadság

Hiedelmek, demokrácia, hiszékenység heurisztikája

Bevezetés

1989-ben új szakasz kezdődött a kis közép- és kelet-európai népek életében. Sokan voltunk, akik azt várták, hogy a Bibó István által oly érzékletesen leírt történelmi nyomorúságoknak végük szakad, és a beköszöntő „összkomfortos" szabadság áthatja és átformálja a gazdaságot, a politikát, visszaadja a cselekvő élet méltóságát, amit elvettek a közép-kelet-európai kis népeket elnyomó birodalmak.[1]

Változások lettek, de visszatekintve az elmúlt három évtizedre, nem lehetünk maradéktalanul elégedettek. A legdöntőbb változás, hogy 2004-ben a térség országainak zöme csatlakozott az Európai Unióhoz, amit 2007-ben Románia és Bulgária, majd 2017-ben Horvátország csatlakozása követett. Ezzel Európa politikai egysége megvalósult. A politikai egység mögött azonban változatlanul tovább éltek az európai országokat a kelet–nyugat tengely mentén megosztó történelmi eredetű különbségek, amelyekről Szűcs Jenő adott 1983-ban átfogó képet.[2]

Ennek az írásnak nem feladata a rendszerváltozás teljes mérlegének megvonása. Célunk pusztán a demokratikus politikai átalakulással kapcsolatos rendszerváltó várakozások vizsgálata. Azt állítjuk, hogy ezek a várakozások nem teljesültek, de nem is teljesülhettek, mert nem álltak fenn a teljesülésükhöz szükséges elméleti és gyakorlati feltételek.

Az inkompetensekből álló sokaság

Hankiss Elemér 1989-ben megjelent, a kelet-európai társadalmak előtt álló alternatívákkal foglalkozó könyvében a rá jellemző leltárkészítő szenvedéllyel a rendszerváltozás lehetséges forgatókönyveinek egész sorát tárgyalja, ezek közül csak az egyik az „európai típusú politikai változógazdaság" demokratikus forgatókönyve. Hankiss megengedően úgy fogalmaz, hogy „a huszadik század második felében ez a leghatékonyabb politikai-parlamenti mechanizmus". Könyve megírásakor Hankiss még nem tudhatta, hogy a kis államok népei ezt a forgatókönyvet fogják választani, de azt tanácsolta,

[1] Bibó István: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In Bibó István: *Válogatott tanulmányok. II., 1945–1949.* Budapest, Magvető, 1986. 187–188.
[2] Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról.* Budapest, Magvető, 1983.

https://doi.org/10.36250/00983_34

hogy „érdemes volna célként kitűzni egy ilyen kiegyensúlyozott politikai váltógazdaság létrehozását", még ha be is látta, hogy „viszonylag magas fokú gazdasági fejlettség és viszonylag stabil gazdasági fejlődés" hiányában ez a cél csak hosszú távon elérhető.[3]

Harminc évvel a rendszerváltozás után nyilvánvaló, hogy Magyarországon nincs európai típusú politikai váltógazdaság. Kérdés persze, hogy van-e egyáltalán európai ország, ahol a politikai váltógazdaság elég hatékonyan működött ahhoz, hogy elkerülje a liberális demokrácia válságát.

A politikai váltógazdaság gyakorlata a demokrácia elméletén alapul, e szerint minden állampolgárnak joga van a parlament tagjainak megválasztására. A parlament a végrehajtó hatalmat tovább delegálja az általa megválasztott kormánynak, megtartva magának a törvényhozói hatalmat. A bírói hatalom független a kormánytól és a parlamenttől.[4]

A demokrácia alanyai Arisztotelész kifejezéséve élve a „teljes polgárok", akik egyaránt választók és választhatók a tisztségekre, és egyben „jó polgárok", akik alkalmasak arra, hogy parancsoljanak és utasítsanak. A demokrácia a többség uralma a politikai közösség egésze felett, ami természetszerűleg magába foglalja az alul maradt kisebbséget is.

A demokrácia, mint azt Arisztotelész jól látta, csak akkor működik hatékonyan, ha a politikai közösség minden tagja „teljes polgár", azaz választó és választható, valamint „jó polgár", azaz éppen úgy tud parancsolni, mint engedelmeskedni. Arisztotelész szerint „a közösen összehordott lakoma is pompásabb, mint egy ember egyszerű vendégsége. Ezért dönt azután a nép sok kérdésben jobban, mint bárki is, ha egymaga van."[5] Hasonló elképzelései voltak Rousseau-nak, aki a népet az egyénhez képest tévedhetetlennek tartotta.[6] Arisztotelészhez és Rousseau-hoz hasonló álláspontot vall a *New Yorker* kolumnistája, James Surowiecki is, aki 2009-ben magyarul megjelent könyvében kifejti, hogy a tömegek jobbak a problémamegoldásban, a döntéshozatalban, a jövő felismerésében, mint legokosabb tagjaik külön-külön.[7]

A helyzet azonban nem ilyen rózsás. A sokaság ítélete csak akkor tökéletesebb a külön-külön vett egyének ítéleteinél, ha a sokaság minden tagja ért az ügyhöz, amelyet megítél. A hozzáértés, a tudás egyenlőtlenül oszlik el a népességben. Machiavelli úgy látta, hogy „háromféle az emberi felfogás". Az egyik magától képes felismerni a dolgokat, a másik azt fogja fel, amit a többiek felismertek, a harmadik se maga, se mások által nem képes felismerni; az első igen kiváló képesség, a másikfajta is megjárja, hanem a harmadik haszontalan.[8] Mindebből éppen a fordítottja következik annak, amire Arisztotelész mondata alapján Rousseau és Surowiecki következtetnek. Az inkompe-

[3] Hankiss Elemér: *Kelet-európai alternatívák.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1989. 339–340.

[4] Robert A. Dahl: *A pluralista demokrácia dilemmái.* Budapest, Osiris, 1996.

[5] Arisztotelész: *Politika.* Budapest, Gondolat, 1984. 166.

[6] Jean-Jacques Rousseau: A társadalmi szerződésről, avagy a politikai jog elvei. In Jean-Jacques Rousseau: *Értekezések és filozófiai levelek.* Budapest, Magyar Helikon, 1978.

[7] James Surowiecki: *A tömegek bölcsessége. Miért okosabb a sokaság, mint a kevesek?* Ford. Árvay Alica. Budapest, Libri, 2009.

[8] Niccolò Machiavelli: *A fejedelem.* Budapest, Helikon, [1532] 1992. 69.

tensekből álló sokaság nem jobban, hanem rosszabban ítél, mint a kompetens egyén.[9] Maga Arisztotelész is rájött erre, hiszen műve egy másik helyén a demokráciát mint elfajulást említi, ahol „nem a törvény az uralkodó, ott felbukkannak a népvezérek. Mintegy egyeduralkodóvá válik a köznép, sok egyes emberből tevődve össze, a tömeg nem egyenként, hanem együttesen gyakorolja a hatalmat."[10] A törvény nem lehet fék, hiszen azt a népvezérek által befolyásolt tömeg önkényesen bármikor megváltoztathatja. Nem véletlen, hogy a demokrácia és a demagógia egyként a „demosz" szótőből fakad.

A politikai változógazdaság gyakorlata jól működhetett, míg a választásra jogosultak között kisebbségben voltak a Machiavelli által haszontalannak nevezett választók, akik kognitív képességei elégtelenek a választási kampányban eléjük tárt politikai alternatívák közötti választásra. A többség a politikai nyilvánosság fórumán hozzá eljutó üzenetek révén választhatta ki a megfelelőnek tartott politikai programot, pártot és vezetőt. Mindez választásról választásra megismétlődött.

Az általános választójog minden felnőtt számára lehetővé tette a választásokon való részvételt. Minél inkább kibővült a választásra jogosultak köre, a rendszer annál inkább elveszítette robusztusságát. A politikai kampányokban előtérbe kerültek a tömegek meggyőzésére alkalmas technikák. A választásokon az a politikai alternatíva győzött, amelynek hirdetői ügyesebben, rátermettebben alkalmazták ezeket a technikákat. Ortega y Gasset jól látta, hogy a „régi demokrácia működését jó adag liberalizmus és törvénytisztelet mérsékelte". Ezzel szemben az új demokrácia a tömegek uralma, s a vezetők, akiket a tömegek választanak, egyáltalán nem különlegesek, nem azért választják meg őket, mert értik és orvosolni képesek a közösség gondjait. A vezető tükör, amelyben a tömeg magára ismer.[11]

A politikai hiedelmek

A demokrácia elfajulásának antropológiai alapjait a méltatlanul elfelejtett magyar politikatudós, Makkai János fejtette ki 1943-ban írt, *Politika-isten rabságában* című művében. Makkai abból indul ki, hogy az „ember legfőbb, sőt minden más élőlénytől elválasztó tulajdonsága, hogy hisz".[12] A hit cselekvésre hajtó erő, irányát és célját a hiedelem adja. A közösségek szükségképpen a hiedelmek alkotta világban élnek, ami ismerőssé teszi számukra az ismeretlent, otthonossá teszi az idegenséget.

Makkai szerint a politikai és a vallási közösségi hiedelmek között lényegiek a hasonlóságok, de a különbségek is. Mindkétfajta hiedelem ígéret, de a vallási hiedelem a túlvilági boldogulás, a politikai hiedelem az e világi boldogság ígérete. Makkai szerint a politikai hiedelmek célcsoportja lehet az osztály, a nemzet vagy a faj. Carl Schmitt gondolatát megsejtve Makkai kiemeli, hogy a politikai hiedelem homogenizálja a megszólított közösség

[9] Csepeli György: Álarcosbál a blogteremben. A névtelenség hatásai az új médium révén történő kommunikációban. *Kritika,* 38. (2009), 6. 3–5.
[10] Arisztotelész (1984): i. m. 183.
[11] José Ortega y Gasset: *A tömegek lázadása.* Budapest, Pont, [1938] 1995. 12.
[12] Makkai János: *Politika-isten rabságában.* Budapest, (k. n.), 1943. 12.

tagjait, s a barát-ellenség tengely mentén polarizálja társas környezetüket. A vallási hiedelmekhez hasonlóan a politikai hiedelmek is folyamatos megerősítésre szorulnak, erre szolgálnak a politikai szertartások és papjaik, a politikusok.

Különösen érdekesek Makkai fejtegetései a politikai hiedelmek gyermekbetegségeiről, amelyekből, úgy tűnik, nem olyan egyszerű kigyógyulni, hiszen akik éltetik ezeket a hiedelmeket, maguk sem felnőtt, autonóm polgárok. A politikai hiedelmek meghatározó tulajdonsága az „értelem-süketség", ami alatt azt érti a szerző, hogy a hiedelem nem változtatható meg észérvekkel. Ha egyszer kialakult és elterjedt, csak egy másik hiedelem válthatja fel.

A másik gyermekbetegség a radikalizmus, a meg nem alkuvás, ami folyamatos harcra ösztönöz. A politikai hiedelem vak a morális aggályokkal szemben, követőiből teljességgel hiányzik a bűntudat. Annál erőteljesebb az antagonizálóképesség. A politikai hiedelmeket életciklusuk végén „aggkori betegségek" sújtják, és ezek révén satnyul motivációs erejük. Az életciklusuk végén járó politikai hiedelmek követőiben gyengül az elszántság, meghasonlanak, fellazul a barát-ellenség határ. Jöhet a következő politikai hiedelem.

A választásra jogosult populáció tagjai körében a „kognitív intelligencia" és az „affektív intelligencia" egyaránt skálafüggetlenül oszlik el. Leegyszerűsítetten fogalmazva ez azt jelenti, hogy a választók között kevesen vannak az okosak (akik a Machiavelli által leírt első típusba tartoznak), és sokan vannak, akik a gondolkodásra kevésbé képesek, az összefüggéseket nem értik, a lényeget nem tudják kiemelni. Ők Machiavelli második és harmadik típusába tartoznak.

Az „affektív intelligencia" esetében a helyzet fordított. Sokan vannak, akik képesek mély érzelmekre, él bennük a remény és a félelem, képesek örülni és szomorkodni. Kevesen vannak, akikből hiányoznak az érzések, nincs bennük empátia, szolidaritás, szenvtelenek maradnak a szenvedés láttán.

Azt is mondhatnánk, hogy az ész arisztokratikus, míg a szív demokratikus. Makkai Jánosnak igaza van, amikor azt állítja, hogy „a racionális tudomány csupán a kritikát, az ellenőrzést, a kételkedést fejleszti ki az arra érettek között, de a társadalmak életét nem lendíti új utakra, erre a célra mindig új, különös és megfoghatatlannak látszó áramlatok jönnek, amelyek kétségkívül magánvaló tünemények".[13]

E „magánvaló tünemények" a hiedelmek, befogadásuk nem igényel különösebb előzetes tudást, felkészültséget. A hiedelmek nem az észhez, hanem a szívhez szólnak. Könnyen befogadhatók, gyorsan terjednek, s mint láttuk, csak akkor változnak, ha aggsorba jutva, erősebb érzéseket keltő új hiedelmekbe ütköznek. A hiedelmek a hiszékenység termékei, ami szükségszerűen jelen van mindenkiben, még azokban is, akik tudása empirikus bizonyítékokon nyugszik. Tudásuk azonban nem lehet egyetemes, mindig vannak fehér foltok, amelyeket nem tudnak kitölteni empirikusan igazolt ismeretekkel. Ekkor a tudáshiányos emberek két út közül választhatnak. Akik az elsőt választják, azok hiteles információforrásokat keresnek, vagy maguk igyekeznek empirikus bizonyosságot szerezni. Ha ez nem lehetséges, akkor az agnoszticizmus álláspontjára helyezkednek.

[13] Makkai (1943): i. m. 12.

A másik utat választók nem törődnek az igazsággal, nem akarnak bizonyítékokat, hanem a priori hiedelmeiknek megfelelően ítélnek.[14]

A hiszékeny ember és a magyar politikai váltógazdaság

A hiszékeny ember gondolkodása zárt, nem vesz tudomást az empirikusan igazolható, észérveken nyugvó bizonyított igazságról.[15] Az egyre változékonyabb, komplexebb, bizonytalanabb, előreláthatatlanabb világban kiigazodni képtelen emberek számára egyre kevesebb a lehetőség bizonyosságok megszerzésére, s emiatt a hiszékenység kínálja számukra a félelmeik és a reményeik által szegélyezett kivezető utat. A hiszékenyek a hagyományos, központosított média útján eljuttatott propagandaüzenetek könnyű prédái, de még inkább kiszolgáltatottak a közösségi média sajátosan feldarabolt nyilvánossági tereiben, ahol egymást bolondítják.

A hiszékenység heurisztikája látszatokon alapul. A hiszékeny ember könnyebben hisz az ismételten megjelenő, gyakori tartalmaknak, amelyeket az ismeretségi hálózatában hozzá közel állók nap mint nap eljuttatnak hozzá. A hiszékenység összezavarja a valószínűségeket, hamis várakozásokat kelt. A kellemetlen igazságtól való elzárkózásban a valószínű valószínűtlennek tűnik. A csodavárásban ennek ellenkezője történik: a valószínűtlen tűnik valószínűnek. Mindkét beállítódás öncsalás. A hiszékenyek a statisztika írástudatlanjai. Állításaikat mindennapi tapasztalataikra hivatkozva teszik meg, mit sem sejtve arról, hogy a minta, amelynek megfigyelése alapján következtetéseiket megfogalmazzák, messze nem reprezentatív, alapvetően torzított. Mindez kísértetiesen emlékeztet a Bibó István által leírt „hamis realizmusra", az 1867 után kialakult, máig élő magyar politikai illuzionizmus klasszikus leírására.

A hiszékeny ember maga választotta karanténban él, ahol hozzá hasonlóan a többiek is hiszékenyek. A hiszékenyek magabiztosságának, tévedhetetlenségérzésének alapja a hasonló hiedelmekben osztozók konszenzusa, ami lehetővé teszi a hiszékenyek tömeges befolyásolását azok számára, akik vezető szerepre vágynak.

A magyar országgyűlés 1989. október 23-án fogadta el az 1949-es alkotmány módosítását, amelyben megfogalmazódott a politikai hiedelem, miszerint a többpártrendszer, a parlamenti demokrácia és a szociális piacgazdaság képezi a rendszerváltás alapját.

Makkai azt írja, hogy minden politikai hiedelem abszolút nemes és emelkedett életmagyarázatként él a benne hívő emberek lelkében. Makkai azt is írja, hogy a politikai hiedelmek természetéhez tartozik, hogy illuzórikus várakozásokat keltenek, és ezek megvalósulatlansága szükségképpen frusztrációt kelt a hiedelmek hívőiben. Pontosan így történt ez az 1989-es alkotmánymódosítás szövegébe került demokratikus politikai hiedelem esetében. Az 1989 és 2020 között eltelt három évtized története arról tanúskodik,

[14] David G. Myers: Psychological Science Meets a Gullible Post-Truth World. In Joseph P. Forgas – Roy Baumeister (szerk.): *The Social Psychology of Gullibility. Fake News, Conspiracy Theories, and Irrational Beliefs.* London, Routledge, Psychology Press Book, 2019.

[15] Milton Rokeach: *Open and Closed Mind.* New York, Basic Books, 1960.

hogy a rendszerváltozást megalapozó politikai hiedelem csalóka volt. A többpártrendszer, a parlamenti demokrácia és a szociális piacgazdaság gyakorlati megvalósulása messze alatta maradt a várakozásoknak.

Összegzés

A többpártrendszer 1989/90-ben létrejött, de az időközben eltelt három évtized alatt fokozatosan leamortizálódott. A rendszerváltó pártok sorra eltűntek, az új pártok erőtlenek lettek. A politikai porondon egyetlen párt maradt, és ennek abszolút hatalmát a többi párt nem képes korlátozni. A parlament elvesztette jelentőségét. A 2020-ban kitört koronavírus-járvány okozta szükséghelyzetben a parlament 2020. március 30-án határozatlan időre felfüggesztette működését, a kormány azóta rendeletekkel kormányoz. A szociális piacgazdaság ígérete teljesületlen maradt.

A modern magyar társadalom politikai értelemben 1867-ben született.[16] Az 1867 óta eltelt időben a liberalizmus, a szociáldemokrácia, a nacionalizmus politikai hiedelmei egymással versengve, egymást váltva uralták a lelkeket. Amikor ezek a politikai hiedelmek kudarcosnak bizonyultak, átadták helyüket a nemzetközi és a nemzetiszocializmus radikális politikai hiedelmeinek. A rendszerváltás alapvető politikai ígéretének beváltatlansága okán keletkezett társadalmi frusztráció 2010-ben hiteltelenítette a kezdetben sikeres liberalizmus és a szociáldemokrácia politikai hiedelmeit, amelyeket a nacionalizmus politikai hiedelme váltott fel.

A politikai váltógazdaság politikai hiedelme 2020-ban tarthatatlanná vált. A magyar társadalom politikai élete 2020-ban visszatért oda, ahol 1989 előtt volt. 1867 és 1989 között változtak a politikai rendszerek, de az nem változott, hogy a politikai hatalom demokratikus eszközökkel nem volt leváltható.

Hankiss Elemér a politikai váltógazdaság működésének előfeltételei között említette a jól teljesítő gazdaságot, de nem említette a demokratikus politikai kultúrát, amelynek hiánya a várakozások ellenére a rendszerváltást követő évtizedekben visszakényszerítette a magyar társadalmat a Szűcs Jenő által leírt kényszerpályára. Az „összkomfortos szabadság" politikai hiedelmének varázsereje megszűnt, helyette visszatért a közép-kelet-európaiak számára hagyományosan ismert szabadságforma, amelyet Hankiss „ironikus szabadságnak" nevezett. Ez azt jelenti, hogy a nyugat-európaiak szabadságával szemben a közép-kelet-európaiaknak

> „megvan az a szabadságuk, hogy kívül állnak azon a világon, amelyben élnek, hogy nem azonosulhatnak és nem azonosulnak azzal a világgal, amelyben élnek, hanem mintegy kívülről szemlélik azt. Ez a kényszerű kívülállás, ez a kényszerű ironikus távolság és távolságtartás, ez a kényszerű függetlenség felbecsülhetetlen emberi kiváltság."[17]

Hozzátehetjük, hogy az „ironikus szabadság" elvehetetlen!

[16] Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik.* Budapest, Maecenas, 2007.
[17] Hankiss (1989): i. m. 20.

Felhasznált irodalom

Arisztotelész: *Politika.* Budapest, Gondolat, 1984.
Bibó István: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In Bibó István: *Válogatott tanulmányok. II., 1945–1949.* Budapest, Magvető, 1986.
Csepeli György: Álarcosbál a blogteremben. A névtelenség hatásai az új médium révén történő kommunikációban. *Kritika,* 38. (2009), 6. 3–5.
Dahl, Robert A.: *A pluralista demokrácia dilemmái.* Budapest, Osiris, 1996.
Hankiss Elemér: *Kelet-európai alternatívák.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1989.
Machiavelli, Niccolò: *A fejedelem.* Budapest, Helikon, [1532] 1992.
Makkai János: *Politika-isten rabságában.* Budapest, [k. n.], 1943.
Myers, David G.: Psychological Science Meets a Gullible Post-Truth World. In Joseph P. Forgas – Roy Baumeister (szerk.): *The Social Psychology of Gullibility. Fake News, Conspiracy Theories, and Irrational Beliefs.* London, Routledge, Psychology Press Book, 2019.
Ortega y Gasset, José: *A tömegek lázadása.* Budapest, Pont, [1938] 1995.
Rokeach, Milton: *Open and Closed Mind.* New York, Basic Books, 1960.
Rousseau, Jean-Jacques: A társadalmi szerződésről, avagy a politikai jog elvei. In Jean-Jacques Rousseau: *Értekezések és filozófiai levelek.* Budapest, Magyar Helikon, 1978.
Surowiecki, James: *A tömegek bölcsessége. Miért okosabb a sokaság, mint a kevesek?* Ford. Árvay Alica. Budapest, Libri, 2009.
Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik.* Budapest, Maecenas, 2007.
Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról.* Budapest, Magvető, 1983.

Vákát

Nyakas Szilárd

Elszólás, nyelvi döbbenet, koincidenciák

A beszéd közélete

Bevezetés

Harminc éve történt. Bajor küldöttséget fogadott a szabadon választott magyar országgyűlés. A német szövetségi tartományt a Keresztényszociális Unió kormányozta. A vendégeket Vörös Vince, az akkor 81. évében lévő veterán kisgazda politikus, a parlament egyik alelnöke üdvözölte: „Köszöntöm a »csu« képviselőit" – szólt, mintha a csutora szóba kezdett volna. Az ellenzék soraiban felerősödő kuncogásra sem kapcsolt. Jó néhány kínos másodpercet követően – segítséggel – jött rá, hogy az általa felolvasott protokoll-lapon a CSU a német Christlich-Soziale Union betűszava.

A nyilvános beszéd – közügy. Nem csupán a meg-le-szóltat, de a megszólalót is minősíti. A fenti eset az elkövető életkora okán szánakozó elnézést keltett. Nem elszólás volt. Az ellenzék sajtója szenilitást emlegetett a frontszolgálatot, az ideiglenes nemzetgyűlési jegyzőséget, a kitelepítést, az '56-os szereplését követő kiközösítést megélt politikussal kapcsolatban.

Elszólás – avagy a megszokás

Múltba vesző emlékek – a tanulságok dacára – a miniszterelnök-jelöltek nyilvános politikai vitái. Az 1990. április 4-ei elsőre, az MDF-elnök Antall József és az SZDSZ megbízott alelnöke, Kis János közti megmérettetésre alig történt hivatkozás.

Annál jelentősebb reagálást váltottak ki a későbbiek közül az 1998-as Horn–Orbán, a 2002-es Orbán–Medgyessy, illetve a 2006-os Gyurcsány–Orbán *last minute* viták.

A kormányváltást eredményező Horn–Orbán-vitát a szocialista politikus árulkodó elszólása teszi emlékezetessé. Hetekig tartott 1998-ban a huzavona: lesz *last minute* vita, vagy nem lesz. Városszerte a fiatalok látogatta épületek falain, így az ELTE Múzeum körúti épületén is tacepaók jelentek meg: „Nyuszi – nem mer vitázni!" felirattal. Nyuszi, azaz Horn Gyuszi. Az MSZP húzódozásának oka érthető: a választás első fordulójában az MSZP jelentős előnyre tett szert a Fidesszel szemben, így mi hozadéka lehetett egy személyes megmérettetésnek. Végül a hivatalban lévő, hazai és nemzetközi elismerésekkel övezett, 66 éves miniszterelnök – a „Munkás-Paraszt Hatalomért" emlékérem (1957), Nemzetközi Károly-díj (Aachen, 1990), a Stresemann Társaság aranyérme (1990) stb. tulajdonosa – vállalta, hogy végleg lesöpri a színről a politikai parvenünek tekintett, 35 éves ellenfelét.

https://doi.org/10.36250/00983_35

Az 1998. május 19-ei Horn–Orbán-vitában még egyetlen sértő szó vagy kifejezés sem hangzott el. Pedig a friss Orbán Viktornak ugyancsak lett volna alkalma a mind fáradtabb (szenilisebb) Horn Gyulán triumfálni, lévén ez egy kétszemélyes, zéró összegű játszma, amelyben az egyik fél annyit nyer, amennyit a másik veszít. Kettejük vitája 42. percének elején – Horn több tárgyi tévedésére reagálva – Orbán Viktor igen kacifántosan fogalmazva kísérelte meg elkerülni ellenfele megsértését. Íme:

> „A beszélgetésünk előttünk álló szakaszára nézve szeretném mondani a miniszterelnök úrnak, hogy méltatlannak tartanám a mostani beszélgetésünk súlyához azt, hogy ha rendre arra kényszerítene a miniszterelnök úr, hogy arra emlékeztessem, hogy nem biztos, hogy nem csalja meg az emlékezete. De ez volt az utolsó, miniszterelnök úr, hogy szóvá teszem: rosszul emlékszik."

Ez még nem minden! Alig telt el három-négy perc, az érvelésbe magát egészen belelovaló Horn Gyula így tört ki: „Na, olyan párthatározatot nem lehet hozni…!" A hallgatóság döbbent csendjét az ellentáborból fel-felszakadó kuncogás törte meg. Orbán e durva hiba magas labdáját nem ütötte le, amivel egyből kiüthette volna Horn Gyulát. Egyrészt a saját szavait használhatta volna fel ellene annak bizonyítékaként, hogy ellenfelének köze nincs a demokratikus átalakuláshoz. Horn elszólása megmutatja, Orbán vitapartnere még mindig az MSZMP-s pártállami diktatúra embere. Másrészt – amikor Horn a közönség reagálására észbe kapott, s bizalmaskodva vitapartnere felé fordulva javította magát – „Mert ugye, már párthatározatok nincsenek is" –, Orbán Viktor ellenfele hiteltelenítését röviden befejezhette volna a platóni antilogika alkalmazásával. Azzal a vitagyakorlattal, amelyben a felek egymás érveinek ellenmondásait igyekeznek kimutatni. – „Azért egy felelős kormány miniszterelnökének nemcsak a diktatúrában, de a demokráciában is illő tudnia, mikor mit beszél." Ehelyett az orbáni válasz csupán ennyi volt: „Nyilván párthatározatok ügyében nem fogok Önnel vitatkozni!"

Harsány nevetés közepette a Közgazdaságtudományi Egyetemen jelen lévő hallgatóság nagyobb hányada viharos tapsban tört ki. Velük azonosulhatott a vitát a tévé képernyője előtt végigkísérők jelentős többsége, amint azt a második forduló választási trendváltozása, a Fidesz győzelme igazolta. Akárhogyan is, ezzel és más tévesztésével Horn Gyula önmaga alkalmatlanságát demonstrálta a rátermettségét megjelenítő ellenfelével szemben.

Hja, a megszokás nagy úr. Nem csak a politikai. Sokszor nyelvi szokásaink rabjai vagyunk. A 2000-es évek elején az ötös lottó nyilvános sorsolásán szolgáltatott erre durva bizonyítékot az egyik számhúzó. A harmincas éveiben járó fiatalember, miután megkapta s szétcsavarta a kiemelt műanyag gömböt, tartalmát felmutatva közölte, a kihúzott szám a 6-os. A közjegyző interveniált. A fiatalember a fejéről a talpára állította a számot, majd – miként Horn Gyula a Közgázon – az általa szokásos mindennapi szófordulattal közölte: *„F.szt, 9-es!"*

A beszéd közéletét tartva szem előtt, azóta nem a számhúzó nyitja szét a gömböt, nem is ő szólal meg. Azóta a mindenkori számhúzók megrögzött szokásai nem írhatják felül a számértéket. Mi több, azóta minden számot aláhúznak.

Elszólás, avagy Freud

Nem állítjuk, hogy minden elszólásban a manifeszt (megjelenő) tény, fogalom a látens, az elfojtott tartalomról üzenne. Sigmund Freud az elszólás jelenségének egy egész fejezetet szentel világhírű művében, *A mindennapi élet pszichopatológiájá*ban. Ha felütjük e könyvet, kiderül, Freud sem állítja. Hagy egy kiskaput a beszédszövegre ható egyéb befolyásnak is.

> „De – jegyzi meg a k. u. k.-s Bécs bölcse – létrejöhet a zavar […] külső befolyások következtében is, olyan elemek hatására, amelyeket nem szándékozunk kimondani, s amelyeknek fennálló ingerületéről éppen a fellépő zavar révén szerzünk tudomást."[1]

Álljon itt két közéleti beszélőnek a jövő felől igazolt elszólása. Egy mondat Horn Gábor egykori SZDSZ-es szóvivő állásfoglaló nyilatkozatából:

> „Önmagában azzal nincs bajom, ha '56 évfordulóján a pártok és különböző csoportok kivonulnak az évek óta megszokott helyekre, az SZDSZ is kivonul a temetőbe, mert ha kifütyülik is, azt gondoljuk, hogy ott a helyünk."[2]

A temetőben…?! Való igaz, a rendszerváltó párt 2014-ben meg is szűnt. Az SZDSZ-es szóvivő esetében a Freud jelezte „külső befolyást, zavart" talán a várható kifütyülés jelenthette.

Lendvai Ildikó 2003 januárjában még MSZP-frakcióvezetőként szólt pártja fiatal tehetségeiről, az akkor még szabadon szárnyaló Zuschlag-klánról*:* „Előfordul, hogy valakit nagy boldogan megtalálunk, és aztán otthagyunk a levegőben."[3] Magyarán lógni hagyják. Évszázadokon át az akasztott embert hagyták lógni a levegőben, ahogyan François Villon *Gyász-irat* című versében áll:

> Ázunk, mosódunk, ha eső csurog,
> S ha nap süt, bőrünk szikkad, feketül.
> Szemünkkel szarka, varjú tesz csúfot,
> Tép szőrt szakállunk, szemöldünk közül.
> Pihenésünk egy percnyi nem kerül,
> A szél szerint kell erre-arra lengünk,
> Gyűszűként vagyunk tele csőrnyomokkal,
> Örüljön kiki, aki nincs közöttünk
> És kérje Istent, legyen irgalommal.[4]

[1] Sigmund Freud: *A mindennapi élet pszichopatológiája*. Szerk. Barlay Katalin. Budapest, Gondolat, 1958.
[2] Spirk József: Óriás installációk '56-ról a Kossuth téren. [Interjú Horn Gáborral.] *Index,* 2003. szeptember 15.
[3] Lendvai Ildikó. *Magyar ATV Napkelte. Össztűz.* 2003. január 24.
[4] Illyés Gyula fordítása. Lásd *Villon összes versei*. Ford. Illyés Gyula et al. Budapest, Európa, 1957.

Arról, hogy ez esetben éppen milyen „külső befolyás" eredményezte a „zavart" Lendvai Ildikó kijelentésében – nincs tudomásunk. Talán annak megsejtése, hogy Zuschlagék nem teljesen legális alapokból áramoltatják a pénzt pártcélokra… Tény, Lendvai öntudatlan próféciája pár év múlva beteljesedett. Az említett Zuschlag fiú – 1998 és 2004 között az MSZP országgyűlési képviselője – távol állt ugyan a fizikai akasztástól, ám 2010 márciusában bűnszervezetben elkövetett csalás vádjával ítélték többéves börtönbüntetésre. Párttársai magukat mentendő hagyták „lógni" – levegő helyett a büntetés-végrehajtási intézetben.

A miniszterelnöki poszt várományosát, Medgyessy Pétert 2002 elején az átvilágítóbírák az ügynöktörvényre hivatkozva lemondásra szólították fel. Az ügyre a Fidesz akkori elnöke és frakcióvezetője, Pokorni Zoltán parlamenti interpellációjában kérdezett rá – nehogy az ügyet elhallgassák, elfojtsák. Medgyessy egyik riposztjában így vágott vissza Pokorninak: „Azt ajánlom, képviselő úr, hogy tegye meg azt, hogy ne csak Sigmund Freudot olvassa! Bár – tette hozzá némi hatásszünettel – megértem, hogy időnként igénye van rá." (A kormánypárti oldalon nevetés és nagy taps!) Vélelmezzük, Pokorni esetében az amerikai filmekből is annyira ismerős freudi pszichoterápiai kezelés szükségességére célzott. Azt a freudi analitikus terápiát ajánlotta másnak, amelyre – mint elszólásaiból kiderül – éppen saját magának lett volna szüksége.

Az elhallgatott ügynökmúltjára feltett kérdésre Medgyessy elmondta, egy ilyenre kétféle választ adható: ha valóban SZT-tiszt volt, akkor nem mondhatja el, ez ugyanis államtitoknak minősül. A másik az, hogy az állítás valótlan. A nyilvánosságra került 1978-as dokumentumok szerint Benkei András belügyminiszter „a D-209-es számon nyilvántartott elvtársat főhadnaggyá nevezi ki". A dokumentumon nem szerepel a 2002-es kormányfőjelölt neve, ám a D-209 szám mellett ott áll születési ideje és az anyja neve… A kinevezés a BM III/II-7. osztályának állományába szólt. Ilyen teherrel a vállán nem is csoda, hogy az általa szükségelt analitikus terápia hiányában elszólások egész sorát követte el közéleti beszédeiben:

„…ezért fogjuk a 13. havi családi pótlékot kifizetni minden hónap augusztusában!"(sic!) Nem helyesbített.

„Én nagyon bízom abban, hogy a megfogalmazott közös cél: a lakosságfogyasztás megállítása…" Ezt a lapszust észlelte, és zavartan dadogva „fogyás"-ra javította.

„Végül, befejezésem képpen…" – Gyors helyesbítés „befejezés"-re.

Az EU-ról sem feledkezett meg: „Mi Európától sokkot (sic!) várunk!" Megkaptuk.

Ám hazafiként is le kívánta tenni a maga obulusát, s imigyen szóla mint magyar Zarathusztra:

> „És hadd említsek meg még valamit, ami 15 millió magyarnak rendkívül fontos. Mi, 21. századi, európai magyarok már tudjuk azt is, hogy uniós csatlakozásunk lehet az egyetlen gyógyír nemzetünk talán legfájóbb sebére, a magyar nemzet határok fölötti, békés újraegyesítésére."[5]

No comment…

[5] Medgyessy Péter: *Miniszterelnöki beszéd.* Ratifikációs és Bővítési Konferencia, 2003. október 9.

Freud idézett műve 1958-as kiadásában található az éppen idevonatkozó megállapítás:

> „Más, sokkal jelentősebb esetekben az önkritika, a saját nyilatkozatunkkal szemben fellépő belső ellenállás késztet bennünket elszólásra; sőt arra is, hogy a kimondásra szánt gondolat helyett annak ellenkezőjét mondjuk."[6]

Ha ez a freudi igazság Medgyessy Péter esetében is helytálló, akkor egyáltalán nem volt irigylésre méltó helyzetben miniszterelnökként sem. Külső ellenállásként az ellenzék kritikája, belsőként az elfojtott, a látens tartalmak „kritikája".

Az ügynökügy nem maradt annyiban. Nem Medgyessyé, hanem ellenfele édesapjáé. Pokorni Zoltán 2002 júliusában váratlanul bejelentette, lemond pártelnöki és frakcióvezetői tisztségéről, mert előző nap tudta meg, hogy édesapja együttműködött az egykori állambiztonsági szolgálattal. Ennek dokumentumát – már Medgyessy Péter miniszterelnöksége alatt – Meruk József MSZP-s képviselő szivárogtatta ki. A birodalom visszavág.

Nyelvi döbbenet

Tizennégy éve történt. Akkor még úgy hittük s állítottuk, hogy Gyurcsány Ferenc balatonőszödi „elk..tuk"-ja óta nincs többé nyelvi döbbenet. Közbeszéde az MSZP-s küldöttek zárt körű nyilvánossága előtt az alpári stílust fogadtatta el. A mindennapok alpári dumáját. Ilyen szinten szólal meg autók koccanásakor a két vezető közül a profánabbja. Az, amelyik sohasem „Kérem, uram, tisztázzuk a helyzet"-tel kezdi. Nincs „kérem", nincs „uram", nincs tisztázó szándék. „Te köcsög!" a megszólítás. Ez igen „nép-szerű", úgy is, mint a magyar utak informális közbeszédének kötelező bevezetője. Gyurcsány közbeszédének infernója, alászállása soküzenetű. Az őszödi beszéd idézett kifejezésének első üzenete az „együtt vagyunk" akolmelege. A cinkos összekacsintás. Az elvtársiasság zsiványbecsülete: „Legalább mi, elvtársak, valljuk be egymásnak, hogy elk..tuk! … hogy másról szól ez a kurva ország!"

A másik a politikai közszereplővé emelkedett önimádó ember magamutogató őszintesége. Az informális beszédnek e formálisba torzítása, az alpáriságnak e protuberanciája ott és akkor természeti erőként jelent meg. Metakommunikatív üzenete: itt és most nem csupán Gyurcsány Ferenc szólal meg, de az őstermészet! Az ösztönvilág tektonikus erői szólnak általa. Ő csupán magasabb, vagy ha úgy tetszik, mélyebb hatalmaknak a szócsöve, prófétája. Próféta, de milyen?!

> „Próféták által szólt rígen néked az isten,
> Azkit igírt, ímé, vígre megadta fiát."[7]

[6] Sigmund Freud: *A mindennapi élet pszichopatológiája.* Szerk. Barlay Katalin. Budapest, Gondolat, 1958.

[7] Sylvester János: *Az magyar nípnek.* 1541. (Részlet.)

– fogalmazta meg 1541-ben ennek szakrális változatát a legelső magyar disztichon sorai-ban a bibliafordító Sylvester János.

Az őszödi szónokból infernális erők szóltak. Narcisztikus személyisége mélyéről üzentek. Üzent a túlélésért, hiszen regnáló miniszterelnökként kívánta túlélni a nyilvánvaló gazdasági-társadalmi válságot. Jól számított. Ráérzett arra, hogy önmagában az igazság kimondása, az „elrontottuk", maximum az „elszúrtuk" kifejezés – édeskevés. Itt sokkolni kell közönségét, mert az még magához tér, kritizálni kezdi, s még leváltását is javasolhatja. A profán, informális „elk..tuk" és „ez a kurva ország" kifejezéseknek a közéleti beszéd szintjére emelése és annak ismétléses evidenciája – megdöbbentő. Mit megdöbbentő, egyenesen transzba ejtő!

Minden transzállapot a kritikai érzék és hajlandóság kikapcsolásával jár. Ez a transz tette lehetetlenné, hogy belső ellenzéke ott és akkor megkérdőjelezze a többes számú állítás igazságát. A „mi"-vel Gyurcsány Ferenc a felelősség teljes megosztását kodifikálta. Éppen azt, amiről addig ez az ellenzék hallani sem akart. Ők Gyurcsány Ferenc és csapatának őszödi felelősségre vonására készültek. Ám ő elébük vágott, s nem is akárhogyan. Elmondta azt, amit ők kívántak szóvá tenni, és többes szám első személyt használt. E nyelvsokkolóval, ezzel az „informális viperával" mindenkit megbénított. Szóhoz sem juthatott ezek után a belső ellenzék. Nem azért, mert a tanácskozáson nem kapott szót, de mert nem találta a megfelelőt. A Gyurcsány fémjelezte MSZP elhagyására egzisztenciális okokból sem vállalkozhattak. A párt elesett – velük együtt.

„Azki zsidóúl és görögül és vígre deákul
Szól vala rígen, szól néked az itt magyarul:
Minden nípnek az ű nyelvén, hogy minden az isten
Törvínyinn íljen, minden imádja nevít."[8]

Sylvester János az első hazánkban nyomtatott magyar nyelvű könyv, az *Újszövetség* ajánlásában szűkebb hazája, Szamoshát „í"-ző dialektusban vetette papírra e sorokat. Előszavának címe: „Az magyar nípnek, ki ezt olvassa". Sokba került Gyurcsány Ferencnek és pártjának a közbeszéd infernálása.

Sylvesterrel szólva „a magyar nípnek, ki ezt olvasta és hallotta", akkor még volt rá füle, esze, szíve, hogy ne a GY. F.-ek „törvínyinn íljen", s hogy egyáltalán ne „imádja nevít".

Koincidenciák – azaz véletlen egybeesések

A közéleti beszéd „közéletét" tanulmányozva sajátos egybeesésekre, koincidenciákra is bukkanhatunk. Antall József 1991 májusában tett izraeli látogatása során Jichák Sámír miniszterelnökkel találkozott. Tárgyalásukat Sámír annak előrebocsátásával kezdte, hogy ő izraeli hazafi, és mindent ezen a szemüvegen át néz. Antall József meglepődve tekintett vendéglátójára, hiszen éppen ilyesmi előrebocsátása járt az ő fejében is, és így

[8] Sylvester János: *Az magyar nípnek.* 1541. (Részlet.)

válaszolt: „Én pedig magyar hazafi vagyok, és én sem cselekszem másként." Samir is meglepődött, majd elnevette magát: „Akkor meg fogjuk egymást érteni."

A másik közéleti-hitéleti koincidenciára egy könyv olvasása és egy beszélgetés nyomán bukkantam. A Széchenyi-díjas Bolberitz Pál *Tanúim lesztek*[9] című könyvét olvasva figyeltem fel egy olyan egybeesésre, amely eleddig magában a szerzőben sem tudatosulhatott. A kötet Bolberitz Pálnak a Városmajori templomban elmondott homíliáit tartalmazza. Szentbeszédeiről kérdezve elmondta, bár foglalkoztatják a közélet, a politika kérdései, prédikációiban tudatosan nem foglalkozik az aktualitásokkal, főleg nem aktuálpolitikával. A szószéken életünk kérdéseit *sub specie aeternitatis,* az örök élet felől, annak tükrében tárgyalja. Katolikus papként mint az örök igazságok hirdetője áll a hívek elé. Nem sértheti a különböző nézeten lévő hívek egyikét sem. Mégis, könyvében a 2006. május 26-ai *Utunk a mennybe* című homíliájának zárósoraiban átszakítja a maga állította gátat: „Konkrétan fogalmazva: Magyarországnak erkölcsi megújulásra van szüksége. Ez az ország azért tart ott, ahol tart, mert erkölcsileg lezüllött" – hallatszott aznap a verdikt a szószékről. E gátszakításnak 2006. május 26-án, egy vasárnapi misén lehettek tanúi a hívek. Ismerős valahonnan ez a dátum…?! Feltűnt, hogy ez a nap pontosan megegyezik az akkori miniszterelnöknek az „őszödi" néven elhíresült beszéde napjával. Bolberitz Pál éppen azon a napon, talán órában és percben fogalmaz szentbeszédében szokatlan élességgel, akkor szakad nála át a gát, amikor Őszödön Gyurcsány Ferenc gátlástalanul így fogalmaz: „Elk..tuk! …másról szól ez a kurva ország!"

A városmajori templom prédikátorának fogalma sem lehetett arról, hogy Őszödön ki, mikor és milyen szöveggel jön elő. Annál inkább nem, mert az őszödi beszéd jó három és fél hónap múlva, csak 2006. szeptember 17-én kapott nyilvánosságot.

Összegzés

Egykori rádiós újságíróként óhatatlanul a beszéd közéletét figyeli az ember, különösen a közéleti beszédét. Az elmúlt harminc év során többször foglalkozhattam az Országgyűlésben elhangzottakkal és az ún. választási *last minute* vitákkal. Az írás elején röviden elemzett 1998-as Horn–Orbán-vitán túl számos tanulsággal szolgált a 2002-es Orbán–Medgyessy, illetve a 2006-os Gyurcsány–Orbán *last minute* vita. Az ezeket követő elemzések során a disputa, a politikai polémia (gör.: pólosz, lat.: pólus = harc, küzdelem) bemutatásával érzékeltettük az ún. „pólusképzés" jelentőségét. Alkalmaztuk az „erisztika-antilogika-dialektika" platóni megkülönböztetését.[10] Bekapcsoltuk a 20. századi játékelmélet néhány megállapítását, a „kétszemélyes játszmák" (véges, zéró összegű és teljes információs), valamint az „aszimmetrikus játszmák" tanulságait.

A *last minute* viták megszűntek. Az infernálódott közbeszéd (fasiszta, rasszista, diktátor, rabszolgatartó stb.) kifejezései az USA-ban is megfigyelhetők.

[9] Bolberitz Pál: *Tanúim lesztek.* Budapest, Szent István Társulat, 2011.
[10] George B. Kerferd: *A szofista mozgalom.* Ford. Molnár Gábor. Budapest, Osiris, 2003. 6. fejezet.

Az ilyen és hasonló nyelvi sokkolók pergőtüze elvakíthatja az embert, a szavazópolgárt. Madách Imre szavaival zárva:

> „Vakítni kell előbb, és érzeményinket másokéhoz alkalmazni, míg egyet érezni vélnek ők velünk, s önakaratjukat vélik látni mienkben; s ekkor arra vezetni, mit mi akarunk, őket könnyű már.[11]

Felhasznált irodalom

Bolberitz Pál: *Tanúim lesztek.* Budapest, Szent István Társulat, 2011.

Freud, Sigmund: *A mindennapi élet pszichopatológiája*. Szerk. Barlay Katalin. Budapest, Gondolat, 1958.

Kerferd, George B.: A *szofista mozgalom.* Ford. Molnár Gábor. Budapest, Osiris, 2003. 6. fejezet.

Lendvai Ildikó. *Magyar ATV Napkelte. Össztűz.* 2003. január 24.

Madách Imre összes drámája. I. kötet. Szeged, Madách Irodalmi Társaság, 2004. Online: http://madach.hu/old/egyebmuvek/MIT_commodus_napolyiendre.PDF

Medgyessy Péter: *Miniszterelnöki beszéd*. Ratifikációs és Bővítési Konferencia, 2003. október 9.

Sylvester János: *Uy Testamentum* (Újtestamentum magyar nyelven). Vyszighet (Újsziget); Fakszimile. Budapest, Akadémiai Kiadó, [1541] 1960.

Spirk József: Óriás installációk ’56-ról a Kossuth téren. [Interjú Horn Gáborral.] *Index,* 2003. szeptember 15. Online: http://index.hu/politika/belfold/horn1015/

Villon összes versei. Ford. Illyés Gyula et al. Budapest, Európa, 1957.

Ajánlott irodalom

Krawczuk, Aleksander: *Római császárok.* Szeged, Lazi, 2008.

Platón: Phaidon. In: *Platón összes művei.* I. kötet. Budapest, Európa, 1984.

Platón: Theaitetosz. In: *Platón összes művei.* II. kötet. Budapest, Európa, 1984.

[11] Madách Imre: *Commodus.* Lásd: *Madách Imre összes drámája.* I. kötet. Szeged, Madách Irodalmi Társaság, 2004.

Szabó Tibor

A magyar közélet jellegzetes vonásai (1990–2020)

Bevezetés

A magyar közélet, ahogyan a többi ország közélete is, igen sokrétegű. Belőle most csak néhány, a magyar társadalmi közéletet az elmúlt harminc évben jellemző lényeges és általános kérdést kívánok kiemelni. Az a kérdés foglalkoztat igazán, vajon változott-e valamit ez idő alatt a hazai közélet. Vannak-e csak rá jellemző általános vagy specifikus vonásai, és ha igen, melyek ezek?

A közéletről

Hogyan is értelmezhető ez a fogalom? E rendkívül összetett kifejezés több értelemben, de legalább is főként társadalmi és politikai szinten közelíthető meg.[1] Felfogható úgy, mint egy személy vagy egy csoport kilépése a nyilvános térbe, vagy egyáltalán részvétele a társadalmi életben, eseményeken. A közéletet sokféleképpen szokás csoportosítani. Van helyi közélet, amelynek színtere a különböző (társadalmi, politikai, vallási) mikroközösség vagy kisebb-nagyobb csoportok, települések. Ezekben különféle civil társadalmi formák léteznek és működnek, amelyek alkalmasak a köz *(comune)* iránt elkötelezettek számára, hogy bennük fejtsenek ki közéleti, azaz az emberek bizonyos csoportjaira vonatkozó tevékenységet. Van azután külön nagyvárosi, fővárosi közélet is, amely sok tekintetben más jellegű problémák elé állítja az állampolgárt, mint az egyéb más, kisebb-nagyobb közéleti színtér. Hazánkban ez majdnem azonos már az országos közélettel, ahol a nagyobb döntések zajlanak. Másutt is megvan ez a lehetőség, de itt lép be nagyrészt a direkt politikai közélet és cselekvés, amely érinti az országban (vagy esetleg azon túl) folyó politikai tevékenységet (a politikum világát, a helyi vagy országos közigazgatást, a vezető szervek munkáját, működésük lényegét stb.). Nem véletlen tehát, hogy éppen a főváros (vagy akár a nagyobb városok) polgármesteri székének elnyeréséért folyik nagy vetélkedés. S mindezeknek a tevékenységeknek erőteljes kapcsolata van már morális elvekkel és értékekkel. Aki a közéletben hivatásszerűen vesz részt, annak a magánélete nyilvánossá válik, ezért a politika aktorainak erkölcsi felelőssége hatványozottan magas. A magánélet és a közélet pedig – elvileg – nem válhat el egymástól, mert ennek komoly következménye lehet az egyénre nézve. A közéletben tehát

[1] A magyar közéletről lásd például Patai Mihály – Parragh László – Lentner Csaba: *Magyarország a változó világban.* Budapest, Éghajlat, 2015; Utasi Ágnes: *Közösség és közélet*. Budapest, MTA PTI, 2010; Utasi Ágnes: *Kötelékben. Szolidaritás-hálók és közélet.* Szeged, MTA Társadalomkutató Központ – Belvedere Meridionale, 2013.

https://doi.org/10.36250/00983_36

az emberek valamilyen szinten mindig részt vesznek, még azok is, akik azt mondják magukról, hogy „nem érdekel a politika”.

A politika mint elidegenedett szféra

Megfigyelhető a modern és posztmodern társadalom- és politikatörténetben, hogy gyakran elválik egymástól az állami és a civil szféra, más szóval a hatalom és a nép, aminek következtében két nagyobb társadalmi-politikai csoportosulás alakul ki: a vezetők és a vezetettek csoportja.[2] Ez a mai politikai rendszert általában jellemzi. A kérdés csupán az, hogy ez az elkülönülés milyen jellegű és milyen mértékű. Az elidegenedett viszonyokat az jellemzi, hogy a kettő között szinte szakadék tátong, azaz amikor a választók bizalmából hatalomra került vezetők tevékenysége szemben áll a vezetettek érdekeivel. A választópolgár a demokráciában a rendelkezésére álló információk birtokában szavaz, és megbízza a közhatalmat gyakorlókat, hogy végezzék el feladatukat a köz érdekében. Gyakran előfordul azonban, hogy a politikai szférában tevékenykedők egyre távolabb kerülnek azoktól az elvektől, amelyek követésére és beteljesítésére megbízást kaptak. További kérdés azonban, hogy ez a távolság milyen: jelentéktelen vagy radikális, azaz esetleg még szemben is állnak a korábban hirdetett elveikkel és az őket megválasztókkal. Ez utóbbi eset gyakran jellemzi a magyar (de a nemzetközi) közéletet is. Az újonnan fel-felmerülő problémákról a politikus már a saját (vagy pártja) érdekét követve dönt, ami lehet káros vagy egyenesen kifejezetten káros az őt megválasztók érdekére. S ha ez gyakran megtörténik, és a civil társadalom vagy a közszféra más ágensei ezt nem képesek korrigálni, akkor komolyabb konfliktusok jöhetnek létre a politikai vezetés és közélet aktív szereplői között.[3]

Néhány példa a magyar közéletből

Érdekes megfigyelni, hogy miként halmozódik fel az egyre nagyobb távolságból adódó feszültség egy-egy adott kérdésben, és miként hoz létre komoly szembenállást a hatalom és a nép, a vezetők és a vezetettek között. A demokrácia normális menetét az ilyen konkrét csomópontok képesek jelentősen befolyásolni. Erre az utóbbi harminc év magyar politikájából csak néhányat említek meg.

[2] Ezt a témát behatóan elemzi a 20. század egyik jelentős politikusa és politikatudósa, Antonio Gramsci. Lásd Antonio Gramsci: *Az új fejedelem*. Budapest, Magyar Helikon, 1977.

[3] A nemzetközi szakirodalomból lásd John Schostak – Ivor F. Goodson: *Democracy, Education and Research. The Struggle for Public Life*. London, Routledge, 2019; Christine Trost – Alison L. Gash: *Conflict of Interest and Public Life. Cross-National Perspectives.* Cambridge, Cambridge University Press, 2008.

A taxisblokád

Az Antall-kormány idején, 1990. október 25-én az üzemanyag jelentős, 65%-os áremelése miatt kezdetben csak fővárosi, később országos sztrájk és tiltakozás bontakozott ki. A több ezer taxis és fuvarozó szinte megbénította az országot, és jelentős rendőri fellépésre került sor. Látható volt, hogy itt alapvető érdekellentét van a politikai vezetés és a közszféra képviselői között. A politikai vezetők úgy hoztak döntést, hogy egyáltalán nem vették figyelembe a közszféra esetleges vagy várható reakcióját, hanem – a közélettől messzire elidegenedve – önhatalmúlag kívántak megvalósítani egy, a társadalom különböző rétegeit súlyosan érintő intézkedést. Ekkor vezetők és vezetettek komolyan szembekerültek egymással, és ez megszakította az 1989-ben békésen elindult társadalmi folyamatok irányát és jellegét. Csak nagyon hosszú tárgyalások vezettek oda, hogy újból megbékült egymással a két szemben álló társadalmi-politikai szféra.

A Bokros-csomag

Egy másik, kifejezetten önhatalmú politikai döntés az induló magyar demokrácia történetében az úgynevezett Bokros-csomag bevezetése volt 1995. március 12-én. Az akkori miniszterelnök, Horn Gyula egyetlen délután döntött arról neoliberális pénzügyminisztere tanácsára, hogy a közszférát jelentősen megterhelő pénzügyi megszorításokat vezet be. A magyar gazdaság akut egyensúlyi problémáit drasztikus lépésekkel szerette volna orvosolni: vámpótlékot vezetett be minden árura, 9%-kal leértékelte a forintot, korlátozta a felsőoktatásban dolgozók létszámát (Horn Gyula: „Túl sok a filozófus"), szűkítette a gyermektámogatási rendszert, csökkentette az orvosságok állami támogatását és növelte a nyugdíjkorhatárt. Most nem vizsgáljuk, hogy ezek mennyire voltak gazdaságilag elkerülhetetlenek, vagy sem. Mindenesetre az biztos, hogy az Alkotmánybíróság döntése értelmében a „csomagot" néhány hónap alatt a kormánynak nagy részben vissza kellett vonnia. Mindez a közéletet mélyen sértő megoldás volt a miniszterelnök és pénzügyminisztere részéről. Erről a csomagról senkit sem kérdeztek meg (a többi minisztert sem), nem kérték ki senkinek a véleményét, nem készítettek hatástervet. Csak bejelentették. Az emberek (a minisztereket is beleértve) értetlenül álltak a dolog, a „csomag" előtt. Igen, elhibázott akció volt a szocialista miniszterelnök és a neoliberális pénzügyminisztere részéről, akik hatalmas népszerűségvesztést szenvedtek el ezzel a „csomaggal", elveszítették azt a társadalmi konszenzust, amivel hatalomra kerülésük idején még rendelkeztek.[4] A „csomag" bejelentése után hatalmas tüntetések kezdődtek. A magyar közéletben talán ekkor erősödött igazán fel az ellenállás a közéletben az úgynevezett „ballib" szövetséggel szemben. S kisebb-nagyobb kísérlet után mára a liberális párt szinte eltűnt, minimálisra zsugorodott, követője alig maradt, a szocialista párt pedig fokozatosan veszít erejéből és közéleti befolyásából.

[4] Szabó Tibor: *Naiv ország. Politikai és filozófiai írások*. Szeged, Gradus ad Parnassum, 1999. 31–36.

Az őszödi beszéd

Kirívó példa a magyar közéletből az aktív és passzív konszenzus teljes elvesztésére a magyar közéletben máig nem csituló visszhangokat gerjesztő őszödi beszéd. 2006 májusában egy zárt körű balatonőszödi találkozón, az MSZP ott jelen lévő tagjai előtt – miután röviddel azelőtt megnyerték a parlamenti választásokat – az akkori miniszterelnök (Gyurcsány Ferenc) beismerte, hogy az előző ciklusban nem kormányoztak, hanem „végig hazudtak". Anélkül, hogy részleteznénk, beszédében ezt mondta: „Nyilvánvalóan végighazudtuk az utolsó másfél-két évet. Teljesen világos volt, hogy amit mondunk, az nem igaz." Programjaikat nem valósították meg, helyette csak kommunikáltak és megtévesztették a közvéleményt. Majd trágár szavakkal illette az országot. Miután a beszéd egyes részei, majd később az egész nyilvánosságra került, hatalmas bizalmi válságot idézett elő a magyar közéletben. Hamarosan nagy tüntetések zajlottak le a fővárosban és sok más, kisebb-nagyobb városban, és az akkori miniszterelnök lemondását követelték.[5] A tüntetők 2006. szeptember 19-én megrohamozták az MTV-székházat, majd a többnapos tüntetéssorozat alatt a rendőrség brutálisan szétverte a tiltakozókat. Ennek következtében az 1956-os forradalom 50. évfordulóján újból véres, komoly nemzetközi visszhangot is keltő események zajlottak a fővárosban. A miniszterelnök azonban, bár sokan követelték, nem mondott le, tovább rombolva a hazai közéletet. Ráadásul ez a konok magatartás kontraproduktív is lett, mert a 2010-es választásokat nemcsak elveszítette a baloldali-liberális politikai oldal, hanem ellenfele, a Fidesz kétharmados többséget szerzett az Országgyűlésben. A „szoc-lib" miniszterelnök azóta is szinte minden jelentős megmérettetés idején magyarázkodni kényszerül 2006-os beszéde miatt. Mindenesetre a hazai közéletet jelentősen mérgezte ez az esemény, fenyegetve a demokrácia intézményébe vetett hitet.[6] Hamarosan (2009) megalakult a Civil Összefogás Fórum,[7] amelynek nagy szerepe volt az akkori kormány politikája elleni tüntetések szervezésében és a Fidesz 2010-es elsöprő győzelmében.

Az internetadó elleni tiltakozás

A harmadik Orbán-kormány idején, 2014-ben a nemzetgazdasági miniszter, Varga Mihály bejelentette, hogy a kormány minden megkezdett gigabyte-nyi elektronikus adatforgalom után 150 forint mértékű adó kivetését indítványozta 2015-től. A mindenkit közvetlenül érintő bejelentés hatalmas tiltakozást váltott ki mind a szolgáltatók, mind a felhasználó állampolgárok részéről. A tüntetések egyre jelentősebb méreteket kezdtek ölteni, már mindennap több tízezer ember vonult az utcára, nem csupán Budapesten (például az Erzsébet hídon százezrek vonultak), hanem az ország számos városában is.

[5] Szabó Tibor: A civil kurázsi. *Kritika,* 44. (2015), 1–2. 13–14.
[6] A demokráciáról lásd Norberto Bobbio: *Elementi di politica*. Torino, Einaudi, 2014.
[7] A Civil Összefogás Fórum mozgalmát 2009-ben Simon János és Fricz Tamás kezdeményezték, majd országos szervezetté lett, vezetője már hosszabb ideje Csizmadia László.

Látható volt, hogy itt a kormányzati akarat ismét elszakadt az állampolgárok érdekeitől. Ezt a jelenséget mérlegelte a kormányfő, és – elejét véve a nagyobb felfordulásnak – még ugyanezen hónap, október 31-én bejelentette, hogy az internetadó bevezetését a kormány felülvizsgálta és elvetette.

Csak néhány emlékezetes csomópontot idéztünk fel annak bizonyítására, hogy amikor a politika, a kormány elidegenül saját választóitól, akkor annak – demokratikus viszonyok közepette – komoly következményei lehetnek. Szükségképpen van ez így, mert a vezetettek sohasem tudnak belenyugodni abba, ha a vezető csoport visszaél a hatalmával. A népakarat minden esetben megnyilvánul, ha a vezetők visszaélnek a nép nekik delegált felhatalmazásával.

Örök vitatémák a magyar közéletből

Függetlenül a különböző színű kormányoktól és politikájuktól, Magyarországon mindig jelen van néhány jellegzetes, nagyon komoly, „a kedélyeket borzoló" téma. Mindegyikről itt most nem fogok részletesen írni, hiszen ez egy egész (vagy több) könyv témája lehetne. De az említés szintjén: ilyen például a népi-urbánus vita, a „zsidótéma", a „cigányozás", újabban a „migránsozás", azaz a rasszizmus bizonyos gyengébb vagy erősebb formája. Ezekre pró és kontra folyamatosan hallunk nagyon mély indulatokat gerjesztő, olykor sebeket felszakító példákat. Ilyen még a hazafias érzület és tematika különböző erősségű megjelenése: a patriotizmustól a nacionalizmusig (például Erdély esetében). Jellegzetes kérdések ezek, megítélésük mögött sok esetben egy központi törésvonal található még ma is: a közéletet jellemző népi-urbánus vita.[8] Ez a magyar közélet alapvető törésvonala,[9] továbbélését jól mutatja a kettészakadt magyar közélet, a még mindig meglévő bal-jobb vita,[10] és a sokszor egymással acsarkodók által meghatározott közhangulat.

Látható, hogy a 21. század elejére a magyar közélet teljesen átpolitizálódott. Szinte nincs olyan közéleti téma, amely ne korbácsolná fel az indulatokat. Ilyen például a jóléti állam egyik fontos területe, az egészségügy, ennek állapota mára valóban kezd aggasztóvá válni,[11] amit jól mutat az emberiségre 2020 elején rátört koronavírus-pandémia. Elsősorban azért aggasztó a klinikai és egészségügyi helyzet, mert sokszor technikailag elavult körülmények között gyógyítanak az orvosok és az ápolók, ápolónők. Ráadásul sokan

[8] A népi-urbánus vitáról lásd: Nagy Sz. Péter (szerk.): *A népi-urbánus vita dokumentumai 1932–1947.* Budapest, Rakéta, 1990; ugyanerről lásd Fricz Tamás: *A népi-urbánus vita tegnap és ma.* Politikatörténeti Füzetek. Budapest, Napvilág, 1997.

[9] Lásd erről Fricz Tamás: *Az árok két oldalán. A magyar demokrácia természetrajza*. Budapest, XXI. Század Intézet, 2006, különösen *A politikai megosztottság és a törésvonalak természetrajza* című fejezetet, 221–256.

[10] A választói magatartás és a demokrácia értékeiről Simon János több alapos tanulmányában és könyvében írt, amelyekben a magyar választók preferenciájának változásaiból következtet a magyar közélet állapotára. Lásd például Simon János: *A politikai kultúra színképei*. Budapest, Századvég Kiadó, 2004, különösen *A magyar politikai elit* című fejezetet, 233–293.

[11] Tomka Béla: *Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában*. Budapest, Századvég Kiadó, 2003.

közülük az alulfizetett státuszuk miatt elvándorolnak a jobb feltételek elérése érdekében. Ez igen jelentős problémát, olykor ellátási gondokat okoz (függetlenül a pandémiától is) nap mint nap a kórházakban és egyéb egészségügyi intézményekben. Ez egyrészt fokozottan érinti az egészségügyi ellátásra jobban rászoruló idősebb korosztályt, másrészt az állampolgárok a 2004-es Európai Unióhoz való csatlakozásunk előtt egy viszonylag színvonalas (bár nem egészen korszerű) ellátáshoz szoktak. Mára és a közeljövőre ez központi kérdéssé válik, háttérbe szorítva más, szintén akut társadalmi-közéleti problémákat, például a bevándorlást.

Az oktatásügy hasonlóan komoly téma a hazai közéletben, mióta 1989 után kezdetben szinte szabadon lehetett tankönyvet választani és oktatni, majd a Nemzeti alaptanterv kidolgozása idején standardizált lett az iskolai oktatás. Legújabban is, 2020 elején ez az egyik vitatéma a hazai közéletben, hogy egyrészt melyik történelmi eseményt (1848, 1919, Trianon, 1956 stb.) hogyan kell tanítani, másrészt kit és mit is kell tanítani irodalomból. Olyan ideológiai szempontok ütköznek össze ennek kapcsán, hogy kell-e vagy sem kifejezetten baloldali írókat, költőket tanítani, vagy épp ellenkezőleg, a szélsőjobboldali írók, költők munkásságát kell-e tanítani az általános vagy középiskolákban (Márai Sándor, Wass Albert, Nyírő József vagy Nádas Péter, Esterházy Péter, Kertész Imre műveit stb.). Az emberek véleménye ebben a kérdésben jelentősen megoszlik, és rendkívül nehéz konszenzust elérni ezzel kapcsolatban.

Közmegegyezést (állandó örömöt vagy bosszankodást) jelent viszont a magyar közéletben a sport, annak legkülönfélébb formáiban. Hiába a sok sikeres sportág, mint a kézilabda, kosárlabda, vívás, cselgáncs, ökölvívás, az atlétika számos ága, az úszás, az evezés stb., a közéletet igazán a foci, a labdarúgás dominálja. S ez az öröm a bosszankodás mellett az utóbbi tíz évben nagy vihart kavart, elsősorban az intenzív stadionépítés miatt. Az ellenzék és a kormányoldal teljesen másként ítéli meg ennek szükségességét, s hatalmas, véget nem érő közéleti viták folynak róla. Néhányan összekötik ezt a kérdést az állandóan felmerülő korrupciós vádakkal. Néhányan egyenesen „maffiakormányról" írnak és beszélnek, ami még jobban felkorbácsolja az indulatokat a hazai közéletben. A viták gyakran csak egy-egy alkalmat jelentenek az ellenzék számára ahhoz, hogy támadja a regnáló kormányt. Valóban vannak kiugróan magas honoráriumok a labdarúgásban, és a stadionépítés üteme is talán túl erőteljes, ez még nem elég indok a mai közéletben az erről a kérdésről hallható durva ellenvélemények megfogalmazására.

A közéletet tematizáló aktorok

A közélet politikai főszereplői, a pártok és pártszervezetek nagymértékben befolyásolják azokat a témákat, amelyekről a közbeszéd folyik. Szinte felsorolhatatlanok a hazai közéletet tematizáló szervezetek, csoportok. Álláspontom szerint az említett témákat vagy egy-egy új komolyabb közéleti eseményt a kormányzat is tematizálja. Felvet bizonyos gazdasági vagy külpolitikai témát, amely közelről érinti a polgárok érzelmeit, érdekeit, és ezzel vitát vagy egyetértést vált ki. Ilyen, a közéletet talán leginkább megosztó téma

például 2015 óta a migráció kérdése.[12] A mostani kormány álláspontja következetesen elutasító az illegálisan az Európai Unió területére belépőkkel szemben. Más, liberális pártok, mozgalmak, NGO-k és politikusok ezt hosszú időn át erőteljesen vitatták, és humanitárius okokból a bevándorlás mellett érveltek, míg a mai kormány az állami szuverenitást és a nemzetbiztonságot tartja fontosnak. Az bizonyos, hogy a muszlim bevándorlás – ha hosszú ideig fennmarad – képes teljesen megváltoztatni az európai történelem menetét.

A közéletben felvetett és állandóan ébren tartott vitakérdések egy része lehet „gumicsont" is, de lehet az embereket hosszú időn át foglalkoztató tényleges probléma (például a valós vagy feltételezett korrupciós vádak, a szegregáció megítélése, a romák helyzete, egy-egy rangos díj odaítélése). A közéletben ezek megítélése szintén nagyon megosztja az embereket. S ennek a megosztottságnak nálunk komoly történelmi gyökerei vannak. Ráadásul a magyar pártok és a kormányok politikai technikája hazánkban gyakran mutat fel folytonosságot, függetlenül a kormányok színétől és jellegétől. A trianoni békediktátum óta folyamatosan megfigyelhető, hogy gyakran érzelmi politizálás, hangulatkeltés folyik, sőt nem ritka a bizalom teljes hiánya, az egymás rágalmazása, a gyűlöletbeszéd sem, annak feltételezése, hogy a másik feltétlenül a többiek, vagy egyenesen a „magyarság" kárát akarja. Az emlékezetpolitika számos kérdésében pedig ma sincs közmegegyezés a magyar társadalmi közéletben, például hogy milyen is volt a Horthy-rendszer, a Kádár-rendszer, 1956, az ügynöklistákat nyilvánosságra kell-e hozni vagy sem, vagy az, hogy a rendszerváltozás megtörtént-e valójában stb. E problémák tisztázása mind ez ideig nem történt meg a magyar közéletben, de az itthon tapasztalható politikai szembenállások (olykor ellenségesség) és érdekellentétek miatt erre nem is lehet számítani.

Jelentős szerepe van mindebben a politikai publicisztikának, az újságoknak, a politikai újságíróknak, tévécsatornáknak, különböző politikai vagy közéleti rendezvényeknek. Ezeken a legkülönfélébb politikai orientációjú szakértők fejtik ki álláspontjukat egy adott kérdésről. Demokráciában ez kívánatos is, hiszen az állampolgár össze tudja vetni a különböző álláspontokat, és könnyebben tudja kialakítani saját szempontját.[13]

A civil szféra szintén képes felvetni a közéletet hosszú ideig lefoglaló témákat (abortusz, „másság" kérdése stb.). Ezek is fontos, az emberek köznapi életét érintő kérdések, amelyeknek esetében a konszenzus kialakítása a cél. Ezek jelentős része már az interneten zajlik. A média szerepe jelentősen megnőtt a közélet alakításában,[14] szinte a negyedik hatalmi ággá vált.

S végül az egyes emberek kötetlen megnyilvánulásai szintén terjednek a közéletben. A közbeszéd, a „common sense" befolyása jelentős az emberek politikai identitása kialakításában. A viták, a beszélgetések, az eszmecserék barátok, ismerősök, kollégák között szintén képesek formálni az emberek döntését. A hamis hírek, álhírek

[12] A migrációról lásd Szabó Tibor: *Az instabilitás kora. Tanulmányok múltról, jelenről, jövőről*. Szeged, Belvedere-Meridionale, 2014. Ennek angol nyelvű változata: *Global World Instability*. Budapest, CEPoliti, 2018.

[13] Giovanni Sartori: *La democrazia in trenta lezioni*. Milano, Oscar Mondadori, 2009.

[14] Bayer József – Bajomi Lázár Péter: *Globalizáció, média, politika. A politikai kommunikáció változása a globalizáció korában.* Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete, 2005.

gyorsabban terjednek, mint az igaziak, s dezorientálják, manipulálhatóvá tesznek embereket, kisebb-nagyobb társadalmi csoportokat.

Mindezeknek a közéleti témáknak végül is komoly jelentőségük akkor van, amikor az emberekben kialakul saját politikai, erkölcsi, kulturális meggyőződésük, és ez képes pártpreferenciáikban meg is nyilvánulni.[15] A közélet alakítása, alakulása tehát a pártoknak és a kormányzatnak a szempontjából is alapvető. Meg kell nyerni céljaiknak az embereket pártoknak, politikusoknak, a közéletet formáló csoportoknak, ha érvényre akarják juttatni politikai akaratukat. Az lesz hegemón párt, amely ezt el tudja érni.

Összegzés – Néhány megjegyzés a közélet stílusáról

A közéletet foglalkoztató kérdések érzelmi töltése olykor igen nagy. Gyakran vezet emberek, csoportok, mozgalmak pártok között heves vitához. Az elmúlt harminc év alatt sok vitát, tiltakozást, békemenetet és tüntetést láttunk. Ezek hevessége attól is függ, mennyire érinti közelről a politikai aktorok érdekeit, esetleg mennyire sértik értékeiket. Úgy vélem, hogy miután 1989 után néhány (elsősorban a liberális SZDSZ) párt részéről tapasztalható negatív hangulatkeltési hullám elcsitult, és a békésebb pártok (például az MDF) egyre komolyabban kezdtek dominálni, hazánkban a demokrácia ügye egészen 2006-ig kisebb-nagyobb zökkenőkkel haladt előre. Az őszödi beszéd szinte mindent megváltoztatott addig, amíg újabb, többé-kevésbé békésebb időszak nem következett be a hazai közéletben (NER). A politikai kultúrát azonban alapvetően átjárja egyfajta bizalmatlanság a másik féllel szemben. Sok politikai vitát, veszekedést az hat át, hogy mindkét fél úgy véli a másikról, becstelen emberek gyülekezete, akik alá akarják ásni az ország lakosságának érdekeit, és meg akarják semmisíteni a másik felet. A közéleti kérdések radikális megközelítése általában jellemző volt a MIÉP politikusaira, majd a korai Jobbik álláspontjára. Ez a kettéosztottság a nyugodtabb, megfontoltabb és a radikális megoldást sürgető politikai tényezők között a magyar társadalom régi dichotómiája, olyan törésvonal, amelyet igazán talán sohasem lesz képes áthidalni az ország közvéleménye és talán a politikai szféra sem.

A politikai vezetők és a vezetettek közti elidegenedett viszonyok arra figyelmeztetnek, hogy nem lehet figyelmen kívül hagyni (tartósan biztosan nem) a közélet szempontjait, érdekeit és értékeit. Ez intő figyelmeztetés minden kormány számára. A civil kurázsi olyan jellegzetessége a magyar közéletnek, amely időnként – adott társadalmi-politikai témák kapcsán – elő-előkerül, és befolyásolhatja a politikai vezetők vagy akár a kormányzat tevékenységét. Az elmúlt harminc év alatt erre számos példát láthattunk. Általában elmondható a magyar közéletről, hogy viszonylag és egy ideig különösebb háborgás nélkül tűr, elnéz, hallgat, majd egyszer csak, ahogyan példáinkból láthattuk, megmutatja hatalmas erejét. Ezt érdemes minden kormányzatnak megelőzni.

[15] Simon János: *Hét választás Magyarországon Országgyűlési választások kézikönyve (1989–2014)*. Budapest, CEPoliti, 2016.

Felhasznált irodalom

Bayer József – Bajomi Lázár Péter: *Globalizáció, média, politika. A politikai kommunikáció változása a globalizáció korában*. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete, 2005.
Bobbio, Norberto: *Elementi di politica.* Torino, Einaudi, 2014.
Fricz Tamás: *A népi-urbánus vita tegnap és ma.* Politikatörténeti Füzetek. Budapest, Napvilág, 1997.
Fricz Tamás: *Az árok két oldalán. A magyar demokrácia természetrajza*. Budapest, XXI. Század Intézet, 2006.
Gramsci, Antonio: *Az új fejedelem*. Budapest, Magyar Helikon, 1977.
Nagy Sz. Péter (szerk.): *A népi-urbánus vita dokumentumai 1932–1947.* Budapest, Rakéta, 1990.
Patai Mihály – Parragh László – Lentner Csaba: *Magyarország a változó világban.* Budapest, Éghajlat, 2015.
Sartori, Giovanni*: La democrazia in trenta lezioni*. Milano, Oscar Mondadori, 2009.
Schostak, John – Ivor F. Goodson: *Democracy, Education and Research. The Struggle for Public Life*. London, Routledge, 2019.
Simon János: *A politikai kultúra színképei.* Budapest, Századvég Kiadó, 2004.
Simon János: *Hét választás Magyarországon. Országgyűlési választások kézikönyve (1989–2014).* Budapest, CEPoliti, 2016.
Szabó Tibor: *Naiv ország. Politikai és filozófiai írások*. Szeged, Gradus ad Parnassum, 1999.
Szabó Tibor: *Az instabilitás kora. Tanulmányok múltról, jelenről, jövőről*, Szeged, Belvedere-Meridionale, 2014. Angol nyelven: Szabó Tibor: *Global World Instability*. Budapest, CEPoliti, 2018.
Szabó Tibor: A civil kurázsi. *Kritika,* 44. (2015), 1–2. 13–14.
Tomka Béla: *Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában.* Budapest, Századvég Kiadó, 2003.
Trost, Christine – Alison L. Gash: *Conflict of Interest and Public Life: Cross-National Perspectives*. Cambridge, Cambridge University Press, 2008.
Utasi Ágnes: *Közösség és közélet*. Budapest, MTA Politikatudományi Intézet, 2010.
Utasi Ágnes: *Kötelékben. Szolidaritás-hálók és közélet.* Szeged, MTA Társadalomkutató Központ – Belvedere Meridionale, 2013.

Ajánlott irodalom

Romsics Ignác: *Rendszerváltás Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2014.

Vákát

Kondor Katalin

Szabadon? Sajtóról, közéletről, kultúráról a „demokratikus” Európában

Bevezetés – Harminc éve úgymond szabadon

A szabadság fogalma éppoly relatív, mint sok más fogalomé, így aztán sosem lesz valódi közmegegyezés abban, mit is jelent valójában. Elmondhatjuk Karinthy Frigyessel: „Gyalázatos hazugok megrontották a szavak becsületét”, s a szabadság fogalmát is relatívvá tették. Mi, magyarok sokszor próbálkoztunk szabaddá lenni történelmünk folyamán. Még a mi kis elnyomott magánéletünkben is. Még a legdurvább kommunista időkben is megkíséreltük megteremteni a szabadság kis köreit, sikerrel és sokszor illegálisan. Ezek az idők elmúltak, és bár már harminc éve élünk úgymond szabadon, én mégis sok kérdőjelet tettem a szó után. Önmagamban már régen megteremtettem a relatív szabadságomat, de erről beszélni nem tartozik mai feladatomhoz, ám ami közéleti szabadságérzetemet illeti, az hagy némi kívánnivalót maga után.

„Jőj el szabadság, te szülj nekem rendet” – idézzük sokszor József Attilát, s úgy gondolom, sokan vagyunk, akik úgy érezzük, nem született meg a rend. Sem itthon, sem a nagyvilágban. Sőt! Egyre bomlik.

A tény sem szent, a véleményt pedig megbélyegzés követi

Nem kellett hozzá harminc év, pár is elegendő volt, hogy rájöjjünk, a rendszerváltás után nem tudtuk megvédeni azokat az embereket, akik rendet, tisztességet akartak végre a változással, akiknek a belső erkölcsi erejük megvolt ahhoz, hogy ezt létre is hozzák. Tehát nem indult valami nagy-nagy eufóriával ez a magunk mögött hagyott harminc év. A folytatás sem volt éppen örömünnep, néhány magasztos pillanatot leszámítva, a nagy szabadságot pedig már csak azért sem érezhettük, mert a rablóprivatizáció, bankuralom, protekcionizmus világában aligha érzi magát szabadnak az ember. Meg kellett ismerkednünk az „újkori” hazaárulás fogalmával is, a kommunista-szocialista időszak Moszkvába szaladgálóit már jól ismertük, az unióban szakmányban hazát árulók pedig most mérgezik a légkört. Ezekkel megbarátkozni nem lehet. Sajnálom, hogy hatékonyan sem a politika, sem pedig az értelmiség nem tud mit kezdeni velük. Ostoba viták mérgezik a légkört, elég, ha csak az áldatlan „mit tanítsunk az iskolában?” vitákra gondolunk, amelyekben gyaláznak vallást, hazafiságot, mindent. Csak azt nem értjük, vajon hol voltak ezek a háborgók akkor, amikor nem választhatóan, ám kötelezően, a szülők és a gyerekek megkérdezése nélkül lett az ember kisdobos, úttörő meg KISZ-tag, s hogy mit taníthattak, arról sok mindent lehetne mesélni. Hol vagyunk már a rendszerváltás

https://doi.org/10.36250/00983_37

idején belénk vésett mondástól, „a tény szent, a vélemény szabad”! A tény sem szent, a véleményt pedig megbélyegzés követi.

Sorolhatnánk napestig az igazságérzetünket, és igen, a szellemi szabadságunkat érő megannyi támadást és tettet, ám az „igazi” csak akkor jött el, amikor beléptük az unióba. Ahol a kettős mérce uralkodik a demokrácia álarcában. Ahol az eredeti elképzelést, a nemzetek szuverenitását naponta tapossák sárba, ahol szemérmetlenül zajlik Európa elrablása, a szabadság fogalma relativizálódik, s ahol mindenáron egy idegen akarathoz kellene idomulnunk. Persze a demokrácia jegyében. Ez nem az a légkör, ahol igazán szabadnak érezhetnénk magunkat. Mindezt példák sokasága igazolja. Sosem lenne vége ennek az előadásnak, ha többet is felsorolnánk. Így csak egyet-kettőt említek meg.

Németországban egyesek nemrégiben azért tüntettek, mert szerintük még mindig túl sok a fehér ember a reklámokban a színes bőrűek helyett. S közben azt is kifejezésre juttatták, hogy akinek nem tetszik az, hogy egyre több mecset épül, az hagyja el az országot. Ez lenne a szabadság? Vagy az egyre szaporodó bűnügyek, templomégetések, szerte Európában? Ettől kellene szabadnak éreznünk magunkat? Avagy a vezető politikusok hazugságaitól? Pár hónapja adták hírül az újságok, hogy Merkel kancellár beismerte, migránspolitikája megbukott. Saját beosztottjai is nemzetbiztonsági válságnak nevezték azt az állapotot, amelyben ez idő tájt Németország leledzik. Majd két nap múlva ismét úgy vélte, a kvótarendszert kötelezővé kell tenni Európában. Tényleg ez lenne a szabadság Európában? Remélem, egyre többen leszünk, akik nem kérünk belőle. Bűnök, tehetetlenség, hátsó szándékok, hiábavaló küzdelmek. Vajon az normális, hogy külföldről pénzelt, magukat civilnek mondó szervezetek munkálkodnak azon, hogy mindenáron beleszóljanak egy ország politikájába? Vagy az normális, hogy a parlamentben, nem csak nálunk, megengedett a trágárság és a tettlegességig menő provokáció? Márpedig nem találták meg sehol az ellenszert egyelőre. Ettől kellene szabadnak érezni magunkat? Attól, hogy minden elegancia eltűnt a világból? Pedig ez ma Európa. S bár nálunk sokkal jobb a helyzet, mégis sok, kétkedést jelentő kérdőjelet kell tennünk a szó után, hogy vajon milyen is ez a szabadság.

A média és a magyar kultúra

Végül egy, a szabadságunkat fenyegető teljesen más irányú aggodalomról is szólnék pár szót. Az internet áldásait most nem említve, az átkai közül azt feltétlenül érdemes figyelemmel kísérnünk, ami a benne rejlő sok-sok félelmetes lehetőség között a legfélelmetesebb, hogy olyan szinten megfigyelhető egy-egy személy a net segítségével (levelezés, üzenetek, bankműveletek, helymeghatározás, személyiségprofil készítése a netes adatokból stb.), hogy gyakorlatilag az emberek bármely ügye sikerre vagy zsákutcába vihető anélkül, hogy az illető bármit is észrevenne belőle. Tehát immáron nemcsak a tömegek manipulálásáról van szó, hanem a személyre lebontott manipulációhoz is készen áll minden, amit a technika lehetővé tesz. Az erkölcs meg kit érdekel? Ennyit a demokratikus világról, s Európáról.

Élünk, igen. Valóban szabadon? Bizony, a kérdőjel, a fennmaradt hangsúly jogosak. És most a sajtóról meg a harminc „szabad” esztendőnk kultúrájáról is szólnék pár szót. Amit megfogalmaztam, az a hazai viszonyokra vonatkozik, a magyar kultúra védelméről szól. Elöljáróban csak annyit jegyeznék meg, hogy sem országunk lakói, sem pedig az idelátogató külföldiek nem tagadhatják, hogy pezsgő és szabad, sokakat vonzó kulturális élet van Magyarországon, ezt cáfolni nem lehet.

Kultúra ürügyén viszont, ami mostanában sokakat foglalkoztat, az az, hogy egy ideje már a kultúra területén is polgárháború folyik, csak éppen nem fegyverrel vívják, hanem pénzzel és politikai befolyással. Az elmúlt években sokszor és sokat beszélgettem erről többekkel a nyilvánosság előtt is, nem nagy hatékonysággal persze, úgyhogy nagy örömömre, örömünkre szolgált, hogy egy ideje már az újságok hasábjain is cáfolhatatlan adatokkal alátámasztott, terjedelmes cikkek jelentek meg kulturális életünk gondjairól, *Kinek a kulturális diktatúrája?* címmel. Arról szóltak és szólnak ezek a viták és vélemények, amit lényegében minden gondolkodó ember tud: jól vagy rosszul vívja-e harcát a nemzeti oldal az álliberalizmussal, a kozmopolitizmussal e területen is? A kultúrába természetesen beleértem a médiát, az oktatást és a tudományt is a művészetek mellett, miként vallom azt is, hogy a közös múlt, a történelem, a nyelv, az építészet, a zene, a tánc, a versek és regények ismerete stb. – egy nemzet összetartó ereje és öröksége. S mert ma a nemzetek végveszélyben vannak szerte a világban, ez a védő munka egyre nehezebb. Helyzetünk hasonlatos Münchhausen báróéhoz, akinek saját hajánál fogva kellett kirántania magát a bajból, s ez, mint tudjuk, fizikailag lehetetlen. De kissé más a valóság, mint a mese, nemzetünk megoldott már jó néhány fizikailag szinte lehetetlen feladatot is a szellem, a hit és a tudás erejével.

Mindenesetre mélyen hiszek abban, hogy a kultúra a legfontosabb érték egy nemzet életében. S mert a világ úgy szép, ha színes, hát minden nemzet kultúráját tisztelem, és soha nem ismernék el egy olyan szándékot – amely ma a világban egyébként jócskán uralkodik –, hogy kotyvasszuk össze a nemzetek kultúráját egy üstben, és eszegessünk belőle. Nem! Őrizzük meg mindegyiket, s a világért se engedjük elsorvadni. Az Isten azért teremtett ilyen változatos népességet, mert célja volt vele. Mindenki nemzeti kultúrájának tisztelete színes életet nyújt nekünk, de nem kérek az összekavart, ránk erőltetett, nem magunk választotta multikultiból. Nem emlékszem már, hogy ki mondta, de teljesen egyetértettem vele, hogy a kultúra nálunk megmaradt a politika szolgálóleányának, és azt is végignézzük, ahogyan díszletté silányul a fejlett országokban. Sok igazság van ebben. És abban is, hogy a kultúrát szigorúan őrizni kell. Minőségi pedagógusok, minőségi iskolák és minőségi szülők nélkül nem megy. S az egyik legfontosabb dolgunk a jó pedagógus megbecsülése lenne.

Miképpen képzelhető el a megoldás? Például úgy, hogy a megfelelő emberek kerüljenek a megfelelő helyre. Nekem ez jó ideje vesszőparipám már, mert úgy gondolom és tapasztalom, hogy legyen bármennyi kiváló elképzelés, például a magyar kulturális élet helyes arányainak megteremtése terén, nem tud megvalósulni, ha olyan embereket raknak fontos pozíciókba, akik elszabotálják a feladatot. Ugyanakkor tudom, helyes az a régi mondás is, miszerint az ördög a részletekben rejlik, s ezekről a részletekről

bizony nemigen beszélünk. Nos, akkor jöjjön most néhány részlet. Kezdetként szándékosan „régi" példát idézek fel. Alig egy évtizede fejeződött be a New York-i Magyar Kulturális Intézet szervezésében a magyar kulturális évad, a megrendezésére jó sok pénzt fordíthattak. A szervezők a honlapjukon például a magyarországi cigánygyűlölet hangsúlyozását tartották fontosnak, a következőket írva: „Magyarországon széles körű megkülönböztetés és burjánzó fajgyűlölet van." Nesze neked, magyar kulturális évad! Mondom, szándékosan hoztam fel korábbi példát. Ugyanis vajon van-e olyan ember, aki azt gondolja, hogy ez a 2010-ben közzétett „megállapítás" nem hat ki máig, s nem hagyott nyomot az olvasókban? Természetesen nyomot hagyott. Mélyet talán. Mint ahogy szintén még ebben az évtizedben történt, hogy svéd ismerőseink azt kérdezték tőlünk, miként kerülhetett az éppen zajló Göteborgi Magyar Könyvnapok delegációjának élére, annak vezetőjeként Heller Ágnes? Nem tudtam válaszolni. Megfelelő embert a megfelelő helyre? A filozófusnő aligha beszélt jót s jól hazánkról.

Más. Zseniális az az elgondolás, amit a miniszterelnök vázolt fel, amikor a Kárpát haza szellemi egyesítéséről beszélt. Többször kellene elmondania erről a gondolatait. Sajnos, legalábbis én úgy látom, még jócskán hiányoznak azok az emberek, akik ezeket meg is valósítanák. Élnek valahol itt, a Kárpát hazában, csak éppen még nincsenek „felfedezve". Akik pedig már rég elkezdték a valódi nemzetegyesítést, azokat a „kis-magyarországi" sajtóban alig-alig emlegetik. Ismerik-e vajon a szatmárnémeti Muzsnay Árpádot, aki minden esztendőben, s nem 25 meg 50 évenként, nagyszabású ünnepségeket szervez a Partiumban született nagy magyarjaink tiszteletére? Vannak jó néhányan, Kazinczytől Páskándiig. Avagy „sztárolják-e" Bata Jánost és a Gubás házaspárt, akik a délvidéki *Aracs* című folyóiratot szerkesztik kitűnően, s Bata egyetlen verséből jobban megértjük a délvidéki háború borzalmát, mint megannyi politikai magyarázatból? S ott van Hollósy Tamás, aki amúgy nőgyógyász odaát Komáromban, s kiváló konferenciákat szervez, egyik legutóbbi például azt a címet viselte: Ne nézzük tétlenül nemzetünk fogyását. Nem emlékszem, hogy olvastam volna az ott elhangzottakról valamelyik országos lapban. S megemlítem még a néhai nyitrai Maga Ferenc nevét, aki ugyancsak minden esztendőben megszervezte a Szent László-ünnepet a városban élő magyaroknak. Ami több szempontból is szívszorító élmény, kivált, amikor díszoklevelet adnak annak a családnak, amelyik magyar iskolába íratja gyermekét. Maga Ferenc egyébként jó egy éve már, hogy nincsen köztünk. Elvitte a szíve. Aki magyar, annak tudnia kell, hogy bennünket szétszaggatott a történelem éppen száz éve. Határon túlra került sok-sok magyar, ezért emlegettük oly sokszor fanyar humorral, hogy Magyarország Magyarországgal határos. Közös kultúránkat tehát nehezebb megvédeni, a történelmi tényeknek köszönhetően.

Nos, az emlegetett emberek pontosan tudják, hogy egy nemzet megtartó ereje vitathatatlanul a kultúrájában rejlik. Vedd el egy nép történelmét és kultúráját, s azt csinálsz velük, amit akarsz – szól a sajnos igaz megállapítás, amelyhez én még hozzáteszem, hogy az a nép hamarosan el is tűnik a népek süllyesztőjében. Mit kell tenni, hogy ez ne így legyen? Mivel eszem ágában sincs okoskodni, már csak azért se, mert nálam sokkal inkább hozzáértő emberek írtak a lehetséges megoldásról kitűnő dolgozatokat, maradnék

a fentebb emlegetett apróságoknál, megismételve, hogy hiszek a mondásban: az ördög a részletekben lakozik. Ráadásul ezekről az „apróságokról” szinte szó sem esik. Mi meg szerintem kevéssé törődünk a részletekkel.

Négy évtizedig dolgoztam a Magyar Rádióban, s ezt azért tartom kötelességemnek megemlíteni, nehogy bárki azt higgye, a csapos közbeszól. Jogot formálok tehát arra, hogy szakmai véleményt mondjak mindarról, ami észszerűsítés, takarékosság meg mindenféle álságos jelszó örve alatt a közszolgálatban történik. Az összevonás, vagy divatosabb szóval az átszervezés csapnivalóan sikerült. Ezen a Magyar Rádió, a Duna Tv és az MTV egy tömegbe gyúrását értem. Azóta a Magyar Rádióban – bocsánat, a megjegyezhetetlen nevű összevont intézményben – nem követelmény a szép és helyes beszéd. A valaha a szép beszéd mintájának számító intézményben naponta történik meg, hogy a hírolvasó – nem egy, nem kettő – képtelen értelmezni a felolvasott hírt, olyan mondatrészeket hangsúlyozva, amelyek teljesen megváltoztatják a mondat értelmét. A beszédhibások tömegét már nem is említem. Vérlázító és kultúraellenes a nyilván ingyen hozzánk vágott török, német, brazil sorozatok eluralkodása, például a néhai Sára Sándor által csodálatosan kitalált Duna csatornán.

Érthetetlen például számomra az is, miért kell csámcsogni vég nélkül a Kádár-korszak humorán, amikor nekünk a mai napokat kell megjelenítenünk. A mai élet problémáit. Nem két percig a híradókban, hanem komoly háttérműsorokban. Miért kell minden értékes filmet, koncertet – legyen bár sok évvel ezelőtt készített, vagy éppen mai – 22 óra, nemritkán pedig éjfél után sugározni? Magyar kultúra helyett vég nélküli természetfilm-sorozatokat nézhetünk, no nem magyarországi tájakról, hanem például az osztrák hódokról. Kitűnő alkotások ezek, félreértés ne essék, a hódokért, a madarakért, a farkasokért stb. meg végképp odavagyok, de akkor nem kell magyar kulturális adónak hívni a csatornát. Eltüntették az egyéni hangot is sikeresen, bizonyos műsorok vezetői mindennap ugyanazokkal a sztereotip mondatokkal jelentkeznek be, semmi egyéni hang, semmi egyéniség. (Halkan jegyezném meg, ha egy intézménynek nem kell például Gundel-Takács Gábor, mit gondoljak ott a személyiségek menedzseléséről?) S ami miatt még az utcán is megállítják a volt kollégákat: a Magyar Rádió Részletes újságja. Mert nincs!

A piacon a legolvasottabbnak nevezi magát a bulvárt a legócskább módon reklámozó, álsztárokkal teletűzdelt valami, amit műsorújságnak hívnak, csak éppen a műsorokról nem lehet megtudni belőle szinte semmit. Sem a tévé, sem a rádió műsoráról. Mondjuk arról, ki és mit játszik például egy koncerten. Azt pedig ne mondja nekem senki, hogy az emberek többsége percenként azért nyomogatja a telefonját, hogy megtudja, mi „megy” a rádióban és a tévében. Igenis, szeretnek az emberek „karikázni”. Azaz előre kiválasztani, mit nézzenek, hallgassanak. A közszolgálati intézmények műsorait illetően erre már régen nincs lehetőségük. Apróság? Az. Mégis fontos, hiszen a hallgatók, nézők többsége nem szereti a „zsákbamacska” műsorokat. A magyar kultúra tehát többet érdemelne. Főképp, ha a „fogyasztó” számára legolcsóbb hozzáférési lehetőséget adó Magyar Rádió és Magyar Televízió kulturális műsorairól van szó.

Összegzés

Aligha vitatható, hogy szükség van a kultúra védelmére. A kultúra szabadságának érdekében is. S most súlyos mondatok következnek: A kultúrpolitikában elkövetett hibák egy része a szakmai alkalmatlanság számlájára írható. Erről már szóltam pár mondatot. A kultúránkat érő támadások pedig szerintem nem a véletlen művei, hanem a magyar érdekeket szándékosan semmibe vevő, idegen hatalmakat kiszolgáló, egy hazug világ felépítésében s a népek rabszolgává tételében érdekelt vezetők tevékenységének következményei. Ezek a kísérletek önazonosság-tudatunkat és nemzettudatunkat rombolják nap mint nap hihetetlen erővel. Ebből következik, hogy a nemzettudat erősítése, a nemzeti érdekek védelme nélkül nincs megmaradási esélyünk a világtengerben. Bátorságra, világos gondolkodásra van tehát szükség, az igazunk kitartó védelmére. Ebben viszont mindenkinek felelőssége van, nem lehet ezt a felelősséget rátolni a vezetőkre, a hatalmon lévőkre. Bár azért annyit hadd jegyezzek meg, hogy az egyik napilap karácsonyi számában, a Balog Zoltánnal készített beszélgetésben a volt emberierőforrás-miniszter a kultúrharcról szólva egyebek közt azt mondta: „Az igazi kultúrharc szellemi téren mozog. Művek küzdenek meg művekkel, művek támogatják meg egymást. Ez az igazán fontos, nem az, hogy mire adunk ötmillió forintot." A volt miniszter szinte minden mondatával egyetértettem, az idézett három mondat kivételével. Azt azért higgye el, az is nagyon fontos, kinek adunk akárhány millió forintot. Mert a döntést hozók szakmai alkalmasságának ez is fokmérője. Valamint bizony a mai világban a kultúrához is pénz kell, ahhoz meg kivált, hogy szabadnak érezzük magunkat.

Kölcseyről a *Himnusz*on kívül már alig tanítanak valamit az iskolában, pedig volna mit tanulni tőle. Azt is mondta például, hogy: „Minden nemzet, amely elmúlt kora emlékezetét semmivé teszi, vagy semmivé lenni hagyja, saját nemzeti létét gyilkolja meg." Dolgunk csak annyi, ne engedjük, hogy így legyen.

Pankucsi Márta

A gettóügytől a fészekrakók kilakoltatásán át a lyukói nyomortelepig

Bevezetés

Migráció, inváz̈ió, integráció, asszimiláció, szegregáció, gettó, jogállam, emberi jogok, kisebbségi jogok. Röpködnek a szakkifejezések. Ma már szinte mindenki használja ezeket. Nagyon sokan úgy, hogy nem ismerik e szavak valódi jelentését. Gyakran nem leíró kategóriákként, hanem értéktelítetten jelennek meg. Szitokszavakká válnak, vagy feltétlenül elérendő célokat jelölnek ki velük. Olykor hirtelen váltással kívánatosból büntetendővé lesznek, netán ugyanaz a szó az egyik vonatkozásban negatív, a másikban pozitív. Például a cigány tanulók szegregált oktatása a pécsi Gandhi Gimnáziumban mintaértékű, a gyöngyöspatai általános iskolában büntetendő.

Fontos lenne megkülönböztetni a migrációt mint lakóhely-változtatást az inváziótól, ami egy területre történő tömeges behatolást jelent. Tisztázni, hogy ha a diszkrimináció hátrányos megkülönböztetés, mert nemzeti, etnikai hovatartozásuk alapján különböztet meg embereket, akkor ez a megkülönböztetés olyankor is negatív marad, olyankor is hátrányos, ha pozitívnak mondják, mivel nem a hátsó padba ültetés, nem sárga csillag viselésére kötelezés, hanem ingyenkifli jár vele. A gettó pedig nem attól válik azzá, hogy szögesdróttal veszik körül, hanem azáltal az, hogy a társadalomban kisebbségben lévő valamelyik csoport etnikailag homogén lakóhelye. Észre kellene venni, hogy az asszimiláció, az integráció, a szegregáció eredendően sem nem jó, sem nem rossz. Ha az érintett önként választja, akkor a többségi társadalomba történő beolvadás (asszimiláció) éppen úgy elfogadható magatartás, mint az önkéntes integráció, vagyis amikor önazonosságuk megtartásával valósítják meg az érintettek az együttműködésen alapuló együttélést. A nemzetiségi, etnikai alapon történő elkülönülés sem elítélendő, ha azt a csoport tagjai maguk választják. Azonban elítélendő, rossz megoldás kívülről kikényszeríteni, hatalmi döntéssel elrendelni akár az integrációt, akár a szegregációt, akár az asszimilációt. A jogállamot pedig döntően az különbözteti meg az önkényuralomtól, hogy nincsenek benne sem kiváltságosak, sem jogfosztottak, hanem ugyanazok a jogszabályok vonatkoznak mindenkire. Az alapvető emberi jogok közül a legfontosabbak az élethez és az emberi méltósághoz való jog. Az emberi méltósághoz hozzátartozik az identitás választásának és vállalásának szabadsága, így a nemzeti, etnikai hovatartozás választásának és vállalásának joga is alapvető emberi jog. A nemzeti, etnikai kisebbségek jogai közé tartozik, hogy használhassák az anyanyelvüket, ápolhassák a kultúrájukat, a gyermekeik nemzetiségi oktatásban részesülhessenek. És persze emberi jog az is, hogy a többségi társadalomhoz tartozók gyerekeinek ne kelljen valamely kisebbség nemzetiségi oktatásában részesülniük azért, hogy az integrált legyen és nem szegregált.

https://doi.org/10.36250/00983_38

Csak e fogalmak tisztázása után van értelme azt vizsgálni, hogy miként alakult a halmozottan hátrányos helyzetű cigányok és a többségi társadalom kapcsolata a rendszerváltáskor és az azóta eltelt harminc év során. Azt is látnunk kell, hogy együttélésük, integrációjuk kérdései szorosan összefüggnek a társadalom általános integráltságának, összetartozásának kérdéskörével.

Magányos tömegből integrált társadalom

A rendszerváltás és az azóta eltelt harminc év értelmezésekor célszerű a rendszerelméletet választani értelmezési keretül.

Talcott Parsons rendszerelmélete szerint a társadalom integráltságának biztosítása a társadalmak négy alapfunkciójának egyike. Ahhoz, hogy a társadalom jól működjön, nem elég a szükségletek kielégítéséről gondoskodni, ami a gazdaság dolga, nem elég a célok elérését előmozdítani, ami a politika feladata, nem elég a már kialakult mintázatok fenntartását biztosítani, amit a kultúra tesz. Nélkülözhetetlen feltétel a társadalmat alkotó részek összetartozásának, integrációjának elérése is. Erre hivatottak a társas kapcsolatok, a közösségek. Ezek együtt alkotják a szűkebb értelemben vett társadalmat, a szociális alrendszert.

A totalitárius rendszerek legfőbb lényege, bűne a társadalmi integráció felbomlasztása, az emberek magányossá tétele volt. A nemzetiszocializmus és az államszocializmus vezetői pontosan tudták, hogy totális uralom alá vetni csak azokat lehet, akiket megfosztanak közösségeiktől, a számukra fontos emberi kapcsolatoktól. Magányossá akkor válik az ember, ha elhitetik, megtapasztaltatják vele, hogy nem számít, senkinek sem fontos, nincs igazán szükség rá. Helyettesíthető, pótolható. Nincs saját helye a világban. Ezért aztán semmiben és senkiben nem bízik, önmagában sem. Mindig, mindenben a legrosszabbra számít. Hannah Arendt azt írja *A totalitarizmus gyökerei* című művében, hogy a magány felszámolása, azaz a társadalmi integráció visszaállítása lesz a legnehezebb feladat a volt szocialista országokban. Ugyanerre figyelmeztet Francis Fukuyama a *Bizalom* című művében, amikor megállapítja, hogy a volt szocialista országok legsúlyosabb deficitje a bizalmi deficit, és ennek felszámolása tart majd legtovább. Az atomizálódott társadalom tagjai nemcsak a más nemzetiségűekkel, a más társadalmi csoporthoz tartozókkal bizalmatlanok, hanem saját munkatársaikkal, szomszédjaikkal, sőt gyermekükkel, szüleikkel, testvérükkel, párjukkal szemben is azok, velük is nehezen értenek szót, velük is akadozik az együttműködés. A bizalom csak az egymás megértésére és a megegyezésre irányuló kommunikáció, a kölcsönösen előnyös együttműködések során jöhet létre, erősödhet meg.

A rendszerváltáskor a diktatúrát felváltotta a demokrácia, az állami redisztribúciót a piacgazdaság. A jogban a hatályos jogszabályok, a tudományokban a tudományos igazság, a művészetekben az esztétikai érték vált meghatározóvá. Az alrendszerek kiszabadultak a politika fogságából, újra autonómak. A társadalmi integráció nem megfelelő szintje azonban újra és újra nehézségeket okoz.

Ennek egy sajátos metszete, lenyomata a Miskolcon mélyszegénységben élő cigány családok sorsának alakulása a rendszerváltást megelőző időszaktól máig.

A gettóba telepítés kísérlete

A rendszerváltást megelőzően – 1989–1990-ig – úgy tűnt, hogy „megállt az idő". Széthulló társadalom. Magányos tömeg. Romló életkörülmények. A negatív társadalmi szerződés is felbomlóban. Aki leszakadt vagy lent rekedt: annak sorsa immár reménytelen. Se dezertálni, se lázadni nem tudnak. Legalul nincs intragenerációs mobilitás, de intergenerációs is alig. A feszültség rombol. Önpusztítás és mások ellen fordulás. Ha minden mindegy, ha a társadalom anómiás, egyre több a deviáns. Bűn, öngyilkosság, lelki restség… Alkohol, drogok, agresszivitás. A többség is feszült, veszélyeztetve érzi helyzetét. A leghátrányosabb helyzetűek jelentős része cigány. Adott volt tehát az etnikai különbözőség, kulturális másság, rossz szociális helyzet összebogozódása, valamint a kölcsönös előítéletek, a negatív sztereotípiák.

A hatalom ideges volt. Bűnbak kell! Erre kiválóan megfelelnek a leghátrányosabb helyzetűek, úgymond az „élősködők". Csak el kell hitetni, hogy az ő „túltámogatásuk" okozza a bajt. Meg az életvitelük. Tőlük kell megszabadulni, és minden jóra fordul. A hatalom rossz döntéseit elfedi, ha jön végre egy jó, egy mindenkinek tetsző. Így máris könnyebben érthető a döntés, hogy 1989 februárjában a miskolci helyi hatalom elérkezettnek találta az időt a cigányok kitelepítésére, vagy legalábbis ennek a programnak a meghirdetésére. Ekkor alakult meg a miskolci Gettóellenes Ideiglenes Bizottság. A cigány és nem cigány civilek összefogtak. A helyi, az országos, valamint a nemzetközi sajtó támogatásával egy hónap alatt elérték, hogy a városi tanács visszavonja a gettónak titulált, a város határától 2 km-re, a Sajó-partra tervezett „alacsony komfortfokozatú" telep megépítését elrendelő határozatát. A Gettóellenes Ideiglenes Bizottság működése során bebizonyosodott, hogy ha a hasonló érdekű és értékrendű emberek összefognak, és közösen lépnek fel egy meghatározott cél érdekében, akkor képesek elérni azt, akár a hatalommal szemben is. Vagyis lehetségessé és szükségessé vált a civil társadalom megszerveződése. Láthatóvá vált a társadalmi nyilvánosság szerepének fontossága, hiszen a civil kezdeményezés a nyilvánosság támogatásával vált eredményessé. Kiderült, mintegy lelepleződött, hogy a döntéseket valójában nem az állami szervek hozzák, hanem a párt vezetői. A formálisan döntést hozó tanácstagok még azon a tanácsülésen is élénken bizonygatták korábbi döntésük helyességét, amikor a szavazás során – a pártutasításnak megfelelően – egyhangúan megszavazták a korábbi határozat visszavonását.

A miskolci Gettóellenes Ideiglenes Bizottság sikere biztató példa volt arra, hogy a társadalmi integráció megteremtésének lehetnek, lesznek hatékony útjai. Sokan reméltük, hogy a totalitárius rendszerből kiszabadulva, azt leváltva, egészen új alapokon integrálódik, közösségekbe szerveződik a magyar társadalom, és a magányos tömeg helyett az egyenrangú partnerek kölcsönösen előnyös együttműködése válik jellemzővé. Ennek az intragenerációs folyamatnak a részeként a társadalom peremén rekedtek, a lecsúszottak

is bekapcsolódtak a felgyorsuló társadalmi mobilizációba, így váltak leszakadtakból, kirekesztettekből a társadalom integráns részeivé.

Harminc év után azt kell mondanunk, hogy nem egészen így történt! Elmaradt, vagy legalábbis késlekedett a társadalmi integráció, az összetartozás megerősödése. A gazdaság csődjének kiderülése és a piacgazdaságra történő áttérés együttes hatására megnőtt a munkanélküliség, csökkent a nemzeti jövedelem, és ezzel együtt az életszínvonal. Ilyen körülmények között a társadalmi béke fenntartása is komoly feladat volt, s mindez nem kedvezett a különböző társadalmi csoportok közeledésének, együttműködésének, a szolidaritás kialakulásának.

Az integráció spontán folyamata helyett, a közösségek születése és megerősödése helyett a társashalmazszerű együttlét maradt az általános.

Kikényszerített integráció, kikényszerített szegregáció

A depriváltak, a halmozottan hátrányos helyzetűek helyzete összességében nem javult, sőt inkább rosszabbodott. Mivel a korábban magasabb státuszúak számára reális veszéllyé vált a saját leszakadásuk, így tovább nőtt a feszültség a többség és a lent lévők között. A rendszerváltás, a totális elnyomás megszűnése felszínre hozta, nyilvánossá tette a korábban letagadott, szőnyeg alá söpört feszültségeket. Az etnikai, nemzetiségi konfliktusok is immár nyilvánosan jelentek meg, és több volt szocialista országban erőszakos harcokba torkollottak. Magyarországon a cigányság valós helyzete, valamint a többségi társadalom és a cigányság együttélésének feszültségei ekkor váltak a nyilvános beszéd témájává.

Miskolcon is ekkor szembesült a helyi társadalom többsége a nyomortelepek létével és az ezzel összefüggő problémákkal. A nyomortelepek eddig is megvoltak, csak nem esett szó róluk. Tóth Pál szociológus 15 miskolci nyomortelepen végzett kutatást az 1980-as évek elején. Mégis sokan azt hitték, hogy a nyomor, a rossz lakásviszonyok, a gyakran embertelen körülmények a rendszerváltás következményei. A cigányság rossz helyzetét is a rendszerváltás nyakába igyekeztek varrni, mondván: a cigányok a rendszerváltás legfőbb vesztesei. Ebben a hangulatban, a „gettóügy" élményével a hátuk mögött, a helyi hatalom új birtokosai nem hoztak intézkedéseket a telepek ügyében, nem forszírozták sem a társadalom peremén élők integrálását, sem a helyi társadalom egészéből hiányzó összetartozás erősítését. Nem tematizálódtak, nem váltak a közbeszéd részévé sem az elkülönülés, a szegregáció, sem a beolvadás, az asszimiláció, sem a saját önazonosság megőrzését biztosító, egyenrangú félként történő összekapcsolódás, azaz az integráció előnyei, hátrányai.

Kormányzati szinten sem kristályosodott ki világos álláspont. Jellemző példa erre, hogy a cigány gyermekek oktatásában még ugyanazon párt ugyanazon minisztere is két markánsan eltérő álláspontot képviselt. Minisztersége első ciklusában rendeletet alkotott a cigányok felzárkóztató oktatásáról, ami a többi nemzetiségi oktatáshoz hasonlóan állami normatív támogatásban részesült. Ezzel lehetővé tette, nemzetiségi jogként ismerte el, hogy a cigány gyermekek olyan oktatásban részesüljenek, amely erősíti nemzeti identitá-

sukat, biztosítja népük történelmének, kultúrájának megismerését, ápolását, és szükség szerint tehetséggondozást, felzárkóztatást is lehetővé tesz. A cigány kisebbségi oktatás az esetek többségében természetesen szegregált oktatást jelentett, ahogy a szlovák, román, német és a többi nemzetiségi oktatás is. A többségében cigányok lakta települések vagy településrészek iskoláiban nem volt elvi lehetőség sem arra, hogy a cigány és nem cigány gyerekek együtt, azaz integráltan részesüljenek cigány nemzetiségi oktatásban. Ugyanez a miniszter a második ciklusában jogszabállyal tiltotta a cigány gyermekek elkülönült, azaz szegregált oktatását. Amit pár éve még támogatott, most büntetni rendelt. Szitokszóvá vált a szegregált oktatás, függetlenül céljától, minőségétől és attól, hogy az érintettek igénylik-e vagy sem. Miskolc önkormányzatát peres eljárásban marasztalták el az iskolai szegregáció tilalmának megszegése miatt, mivel az általa fenntartott József Attila utcai iskola tanulóinak többsége cigány származású volt. Ezt az iskolát pár évvel korábban még a cigány kisebbségi oktatás legsikeresebb példái között emlegették. Egyébként a szegregáció elleni tűzzel-vassal folytatott küzdelemnek számos olyan iskola esett áldozatul, mint Miskolcon a József Attila utcai, teljesen figyelmen kívül hagyva, hogy az iskolai szegregáció egy szegregált telepen jött létre, ahol eleve többségükben cigány családok éltek. Az antiszegregáció következményeként megszületett kényszerű integráció hatéves koruktól a lakóhelyüktől távoli, csak tömegközlekedéssel elérhető oktatási intézményekbe kényszerítette a halmozottan hátrányos helyzetű családok gyerekeit, akiknél eddig is gyakori volt az igazolatlan iskolai hiányzás. A többségében cigányok lakta településeken élő gyerekeket kénytelenek voltak más települések iskoláiba „integrálni" az érintett önkormányzatok, és ez sem az ingázásra kényszerülők, sem a befogadni kényszerülők számára nem bizonyult jó megoldásnak.

A helyi iskolák megszüntetése egyébként tovább fokozta a lakóhelyi szegregációt, hiszen a jobb érdekérvényesítő családok az iskolák bezárására úgy reagáltak, hogy elköltöztek az immár iskola nélkül maradt településekről, településrészekről. Csak a legroszszabb helyzetűek maradtak, köztük zömében a cigány családok.

A telepek Miskolcon egy darabig megmaradtak. Ám voltak telepek a városnak olyan területein, amelyek a tervezett beruházások miatt felértékelődtek. Ezeknek a telepeknek megkezdődött és le is zajlott a felszámolása, nagy csendben, szinte észrevétlenül. Hová lettek az ott élő családok? Egy helyre költöztetésük szóba sem jöhetett, még jobb körülmények közé sem, félve a gettóba zárás vádjától. Az „integráció" sajátos módja valósult meg: az ezeken a telepeken élő családok százai az avasi lakótelepen jutottak összkomfortos lakáshoz, ott jelentek meg „fészekrakókként". Látszólag nagyszerű megoldás volt ez. Emberi körülmények közé kerültek a jellemzően sokgyerekes családok. Olyan helyre, olyan épületekbe, ahol cigányok és nem cigányok, hátrányos helyzetűek és magasabb státuszúak együtt élhettek, egymás szomszédságában, gyermekeik ugyanabba a bölcsődébe, óvodába, iskolába járhattak.

A valóság másként festett. A beköltözött családok jövedelme nem emelkedett, így az összkomfortos lakások költségeit, közüzemi díjait nem tudták fizetni. A korábbi lakóhelyen megszokott életvitelük az új lakóhelyen megbotránkoztatta szomszédjaikat. Nőtt a feszültség, szaporodtak a konfliktusok. Ám ez önmagában csak az integráció nehézségeire hívta volna fel a figyelmet. Az igazi botrány akkor pattant ki, amikor kiderült,

hogy az ún. fészekrakó program keretében jelentős állami támogatáshoz és kedvezményes kölcsönhöz jutott családok valójában nem voltak jogosultak azokra. Fiktív jövedelemigazolások, fiktív kölcsönfedezetek alapján, magán- és közokiratok meghamisításával, visszaélések és csalások elkövetésével jutottak új otthonaikhoz.

Mi is történt valójában? Vajon az iskolázatlan, mélyszegénységben élő teleplakók lettek a felbujtói annak az intellektuális bűncselekmény-sorozatnak, amelyekért utóbb hivatalnokok, banki alkalmazottak, ügyvédek tucatjait ítélték jogerősen súlyos, évekig tartó tényleges szabadságvesztés-büntetésekre? Aligha. Inkább az történt, hogy a helyi hatalom birtokosai bizonyos gazdasági szereplők érdekeinek érvényesítése céljából a nyomortelepek felszámolását kényszerintegrációval valósították meg. A valóságos társadalmi összetartozás, integráció nem nőtt, hanem jelentősen csökkent. A „fészekrakók" és az avasi lakótelep addigi lakói között pattanásig feszült a helyzet, mindennapossá váltak az összetűzések. Mindez átszíneződött, és „cigány"–„magyar" konfliktusként jelent meg. Különösen súlyosan érintette ez azokat a cigány családokat, akik már régen az Avason éltek, és addig valóban integrálódottan, konfliktusok nélkül éltek együtt nem cigány szomszédaikkal. Most a felforrósodott előítéletes indulatok, a negatív sztereotípiák rájuk is vetültek, rendkívül hátrányosan érintve, érdemtelenül sújtva őket. A „fészekrakók" elveszítették a korábbi lakóhelyeiken a nyomorúságos anyagi körülmények dacára vagy éppen azért kialakult, a kölcsönös támogatás legkülönbözőbb formáinak nyújtásával a túlélés legfőbb garanciáit jelentő erős közösségi kötelékeiket. Az avasi lakótelepek tízemeletes épületeiben az összkomfort ellenére fulladoztak, s ha csak tehették, a házak közötti parkokban, közterületeken élték megszokott életüket. Mindig csoportokba verődve, hangosabban, mint a többiek. Hamar híre ment, hogy nem fizetik a bérleti díjat, a társasházi közös költséget, a távhőszolgáltatás díját. A romló anyagi helyzetű szomszédaik ellenségesen figyelték őket, mintegy bűnbakot látva bennük, hiszen ők fizették az egyre növekvő rezsit, elviselték a számukra kívánatosnál nagyobb hangerőt, irritálta őket a közterületi alkohol- és drogfogyasztás, a testi sértésig fajuló „viták" mindennapivá válása.

A bűncselekmények gyanújának felmerülése, majd bebizonyosodása megfosztotta a nyomortelepekről fészekrakóként az avasi lakótelepre érkezőket lakáshasználatuk jogalapjától. Végrehajthatóvá váltak a kiköltöztetések. Az ideköltöztetett, formális „integrációra" kényszerített, de egyáltalán nem integrálódott cigány családok helyzete ekkor vált igazán kilátástalanná. Telepi viskóikat rég ledózerolták. Többségük munkanélküli volt, de akik dolgoztak, azoknak sem volt anyagi forrásuk arra, hogy saját erőből gondoskodjanak lakásról. A helyi hatalom a jogsértőket látta bennük, és ennek megfelelően jogszerűen járt el. Az avasi lakótelepen élők és a beköltöztetettek között kialakult tarthatatlan helyzet politikai síkra terelődött. A választási kampány során aláírásgyűjtés folyt a „rendbontók" kiköltöztetéséért. A város polgármestere a helyi sajtóban úgy nyilatkozott, hogy ha kell, akár bozótvágóval is rendet tesz az Avason…

A kényszerű integrációnak kényszerű vége szakadt. Mehetett mindenki, amerre látott. Csak visszaút nem volt többé haza, a minden nyomorúsága ellenére bizonyos védelmet és biztonságot adó szegregátumba. Mi maradt? A hajléktalanszállók. Az elnéptelenedő

távoli borsodi, abaúji falvak. Vitték, cipelték, exportálták a gondokat, a megoldhatatlannak tűnő problémákat, amelyektől most látszólag Miskolc megszabadult. De csak látszólag. Mert sokan az egykori nyomortelepek szegregált lakói közül, akik utóbb az avasi lakótelep integrált fészekrakói lettek, miközben lakást vagy legalább egy olyan lyukat kerestek, ahol meghúzhatják magukat, egyszer csak Lyukóban kötöttek ki. Lyukóban, az egykori gyári munkások egykor virágzó hétvégi kertjeiben, hétvégi házaiban. Ott élnek. Nemcsak az Avasról, hanem a város, a megye, az ország különböző részeiről jöttek. Több száz család. Rengeteg gyerek. Persze iskola nincs, nehogy szegregálják a cigány gyerekeket. A telep persze szegregált. Nem gettó, hiszen nem homogén etnikailag, nem csak cigányok élnek ott. Halmozottan hátrányos helyzetű emberek. A legkülönbözőbb okokból futott zátonyra az életük. Öröklött sors, sok generáció óta cipelt nyomor és frissen lecsúszottak.

Összegzés

Mit kellene, mit lehetne, mit szabad tenni? Hiszen próbálkoztak itt már szegregálással, gettósítással, integrációval, asszimilációval, de minden kudarcot vallott. Talán a próbálkozás módja volt hibás. Mindig egyedül üdvözítőnek kikiáltva, mindig felülről kikényszerítve próbálták az éppen aktuálisan jónak vélt megoldást végrehajtani. Az érintetteket kihagyva, meg sem kérdezve őket. Először is ki kellene bogozni a depriválti cigány családok helyzetét meghatározó összegubancolódott szálakat. Szét kellene választani az etnikai hovatartozást, a szociális körülményeket és az eltérő kultúrát. Az anyagi javak hiánya nem orvosolható etnikai alapú konfliktuskezelési tréninggel, és a kulturális különbözőségből fakadó feszültségeket nem oldja a segélyek összegének megemelése, csak a problémákhoz adekvátan illeszkedő megoldási módok. A felszíni esetkezelések helyett a bajok forrásait kellene feltárni, és ezek ismeretében kidolgozni a megoldási alternatívákat. A rossz szociális körülmények javítására törekvéskor célszerű a gazdasági-társadalmi egyenlőtlenségeket meghatározó strukturális viszonyokból kiindulni. Érdemes végiggondolni, hogy ha egy társadalmi réteg felfelé irányuló mobilitása nem lendült be sem a redisztributív, sem a piaci viszonyok között, akkor esetleg érdemes lenne próbálkozni a közösségi önellátás újratermelési modelljével.

Erre a következtetésre juthatunk akkor is, ha a Nobel-díjas közgazdásznak, Theodore W. Schultznak a szegénység felszámolására vonatkozó elméletét és gyakorlati javaslatait tanulmányozzuk. Igen, „beruházás az emberi tőkébe", és ahogy ő mondja, azért, hogy jobb legyen az „emberi minőség". Egészség, oktatás, kultúra, kutatások! Igen, társadalmi innovációra, emberi viszonyaink megújulására van szüksége az egész társadalomnak, és a társadalom szerves részeként a jelenleg marginalizálódott helyzetben élőknek. Innováció = anticipáció + participáció. Túllépni jelenlegi helyzetünkön egy világosan megfogalmazott jövő felé, amelyet az érintettek választanak és valósítanak meg. Azért, mert összetartozunk. Azért, hogy összetartozzunk!

Ajánlott irodalom

Arendt, Hannah: *A totalitarizmus gyökerei*. Budapest, Európa, 1992.
Fukuyama, Francis: *Bizalom*. Budapest, Európa, 1997.
Pankucsi Márta: Az iskolai különbségek és a szociális különbségek. *Fókusz,* 4. (1993), 4. 11–13.
Pankucsi Márta: A kisebbségek helyzete mint a demokrácia megvalósulásának mércéje. In: *Demokrácia és patriotizmus az egységesülő Európában*. *Miskolci Nyári Egyetem*. Miskolc, TIT BAZ Megyei Szervezete, 1997. 25–31.
Pankucsi Márta: Kisebbségek, kohézió és az információs társadalom. *Információs Társadalom,* 6. (2006), 2. 86–97.
Pankucsi Márta: Rendképek, rendek, rendszerváltás. Beilleszkedni, de hová? Kívül maradni, de honnan? *Publicationes Universitatis Miskolciensis,* Sectio Philosophica, 2009.
Pankucsi Márta: Kisebbségi jogok és jogvédelem – különös figyelemmel a magyarországi cigányságra. In Simon János (szerk.): *Húsz éve szabadon Közép-Európában*. Budapest, MPE – Konrad Adenauer Alapítvány, 2011. 544–549.
Pankucsi Márta: A megnevezés hatalma – a miskolci „gettó ügytől" a „fészekrakó" programig. *Szellem és Tudomány,* 3. (2012), 1. 31–37.
Schultz, Theodore W.: *Beruházás az emberi tőkébe*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1983.

Simándi Irén

A Szabad Európa Rádió irodája Budapesten

Bevezetés

A tanulmány célja, hogy röviden bemutassa a Szabad Európa Rádió (SZER) megalakulását, működésének főbb irányait, reagálását az 1980-as évek elejétől elinduló változásokra, amelyek fokozatosan befolyásolták a SZER amerikai vezetését, hatottak a rádió munkatársainak életére, a műsorok tartalmára. Betekintést nyújt – elsősorban visszaemlékezések alapján – a SZER speciális vállalkozásába, a budapesti iroda megszervezésébe, működésébe és az 1990-es választásoknál betöltött szerepébe.

Történeti előzmények

A SZER 1949 nyarán alakult meg a Szabad Európa Bizottság (SZEB) létrehozásával. A SZEB-et, a Committee for a Free Europe-ot május 17-én jegyezték be New Yorkban. Ebben jelentős szerepe volt George Kennan és Joseph C. Grew külügyi tisztviselőknek. Figyelmüket a II. világháborút követő – Európából az USA-ba tartó – menekülthullám keltette fel. Az akkor disszidenseknek nevezett menekülteknek iratokra, munkahelyre volt szükségük. A SZEB programjában szerepelt, hogy a kivándoroltak hangját és gondolatait az éteren át közvetítve visszajuttassák honfitársaikhoz Európába, a saját nyelvükön. A külügyminisztérium munkatársai mindezekért cserébe információkat kértek a disszidensektől.

A SZER-t részvénytársaságként jegyezték be New Yorkban 1949 decemberében *(Radio Free Europe).* Az anyagi támogatást a Truman-kormányzat a CIA titkos ellátmányából folyósította. Az összeg nagyságát a Kongresszusi Bizottság tudtával és jóváhagyásával határozták meg. A rádiót a hidegháború egyik eszközeként hozták létre. Az amerikai politikai vezetés célja a rádió megszervezésével a demokratikus berendezkedés megteremtése, a szabadságjogok biztosítása volt a kelet-közép-európai országokban. A magyaron kívül létrehozták a csehszlovák, a lengyel, a román, a bolgár és az 1954-ig működő albán osztályt is. A SZER Magyar Osztályát 1950 elején szervezték meg New Yorkban, a magyar adások 1950. augusztus 4-én indultak. A Magyar Osztály létrehozásában fontos szerepet játszott a Magyar Nemzeti Bizottmány Varga Béla vezetésével. A SZER európai központja München lett. A terület az amerikai katonai igazgatási övezetbe tartozott, a „vállalkozást" – amerikai felkérésre – Konrad Adenauer szövetségi kancellár is támogatta. A müncheni magyar munkatársak 1951 júliusában a Possartstraße 9. számú épületében kezdték meg munkájukat a rádiónál. Az első ünnepi adás október 6-án hangzott el. A Magyar Osztály első igazgatója gr. Dessewffy Gyula kisgazdapárti politikus, helyettese Thury Lajos újságíró volt.

https://doi.org/10.36250/00983_39

A Magyar Osztály munkatársai 1952. március 7-én költöztek át az Englischer Gartenben lévő épületbe. A rádió adásai műsortervek alapján készültek, ezek folyamatosan változtak, módosultak a New Yorkból érkező irányelvek, direktívák alapján. A műsorterveket meghatározott hallgatócsoportok számára állították össze.[1] A SZER műsoraiban folyamatosan követte a Kelet-Közép-Európában történt változásokat, így a rendszerváltást és annak közvetlen előzményeit is. A történéseket a rádió több munkatársa azonban már nem Münchenben, hanem Magyarországon, azok aktív részeseiként élték meg.

A változás szele

A SZER munkatársai az 1980-as évek második felében megjelenő változásokat jól észlelték, azt, hogy a „kommunista világban teljesen mélyreható változások mennek végbe" – erről beszélt egy interjúban Büky Barnabás, aki a Magyar Osztály helyettes vezetője volt 1987-től. Egyrészt láthatóvá vált a

> „Gorbacsov nevével fémjelzett reformfolyamat, illetve nyugodtan mondhatjuk, felbomlási folyamat, amely fokozatosan öltött formát, de az évtized második felében azért már, ha valaki nagyon odafigyelt, eléggé nyilvánvaló volt, hogy mik lesznek ezeknek a konkrét következményei, azt persze még nem lehetett tudni, de azt lehetett érezni, hogy valami új kezdődött, amit már nemigen lehet visszacsinálni".

Mindezt megelőzve „emlékezetes dolog" volt a „Szolidaritás fellépése Lengyelországban az évtized kezdetén".

Az interjúban beszélt a „magyarországi demokratikus ellenzék fellépéséről, és arról, ahogy ez beépült a rádió műsorába". Voltak a rádióban olyan kollégák, akik megszólaltatták műsoraikban az ellenzék képviselőit. Két ilyen műsort említett, a *Holnap hullámhosszán* és a *Gondolatforgató* adásait. Ezt követően az ellenzék részévé vált a SZER magyar műsorainak.[2] Magyarországon az 1989-es év első fontos eseménye Pozsgay Imre államminiszter január 28-án tett bejelentése volt, hogy 1956 őszén nem ellenforradalom, hanem népfelkelés volt. Ez nemcsak Magyarország további sorsának alakulásában, de a SZER életében is döntő változást jelentett.[3] A rádió műsoraiban 1989 tavaszán ez volt a meghatározó téma. Május 27-én Pozsgay a SZER-nek adott nyilatkozatában így fogalmazott: „a szocialista rendszer megreformálhatatlan, amiből az következett, hogy megjavítani nem, csak mással felváltani lehet".[4] A rádió amerikai vezetése figyelmét is felkeltették Pozsgay gondolatai. A változás jele volt az is, hogy 1989. június 16-án Nagy

[1] Borbándi Gyula: *Magyarok az Angol Kertben. A Szabad Európa Rádió története.* Budapest, Európa, 1996. 15–48. Lásd még Simándi Irén: *Magyarország a Szabad Európa Rádió hullámhosszán 1951–1956.* Budapest, OSZK–Gondolat, 2005. 17–30.

[2] Interjú Büky Barnabással. Országos Széchényi Könyvtár, Történeti Interjúk Tára (a továbbiakban TIT). Az interjút készítette: Simándi Irén. 2000. október 7.

[3] Borbándi (2005): i. m. 495.

[4] Borbándi (2005): i. m. 496.

Imre és politikustársai újratemetését a SZER a helyszínről közvetítette.[5] A Magyar Osztályon nemcsak a magyarországi ellenzék megjelenése hozott változást, hanem a munkatársak figyelmét is az egyre gyorsuló események kötötték le. Vagy ahogy Borbándi Gyula fogalmazott könyvében:

> „A külső szemlélőnek úgy tűnt, hogy a magyar szerkesztőséget minden más sokkal jobban érdekli, mint a műsor, amelyben hónapról hónapra szaporodtak a botlások és a közönyből vagy hozzá nem értésből fakadó hibák."[6]

Vita az irodanyitásról, személyes emlékek

A Szabad Európa Rádió vezetésében 1988 végén, 1989 elején vetődött fel, hogy Budapesten irodát kellene nyitni. Juhász László visszaemlékezésében úgy fogalmazott:[7]

> „nem egyértelmű volt az ezzel kapcsolatos állásfoglalás, talán a fele, de lehet, hogy több mint a fele a szerkesztőknek azon az álláspontón volt, mint én, hogy nem helyeseljük. Nem helyeseljük, mert hogyha betesszük a lábunkat Kádár Magyarországára, és a Kádár-rendszer bennünket itt megtűr, elveszítjük a hitelünket. A hallgató, amit tőlünk, a budapesti irodából kap, az nem olyan hiteles, mint amit Münchenből kap, mi ezt a negyven év alatt fölépített *imidzsünket*, tekintélyünket láttuk veszélyeztetve. […] Később az erőviszonyok megváltoztak, valahogy mi is kezdtünk rájönni arra – ez már az ellenzéki kerekasztal idején volt –, hogy valamit lépnünk kell, és ekkor jött '89 végén a szervezése a pesti irodának."

Az amerikai vezetés kezdetben szintén fenntartással fogadta a tervet:

> „de többségben voltak azok, akik ebben valami új kapunyitási lehetőséget láttak, az amerikaiak mindig szeretik az újításokat, és a többség támogatta és egyre erősebb volt az amerikaiak részéről ez az óhaj, hogy igenis nyíljon meg. Tehát az ellenállás a részünkről volt…"

A finanszírozásról nem esett szó, „ezzel nem foglalkoztunk – mondta Juhász László –, mert nem a mi feladatunk volt, de biztos, hogy nagyon sokba került". Az amerikai vezetés úgy döntött, „ez megéri". Az interjúban Juhász elmondta, az iroda megnyitásával kapcsolatban továbbra is úgy gondolta, hogy több információhoz jutnak ugyan, de

> „igazán az arculatát addig őrizte a rádió, amíg azt Münchenben szerkesztették. Az már nem ugyanaz a rádió volt. Hiába jelent meg aztán újság formájában, senki nem olvasta, mert nem volt ebben semmi izgalom, egy titkos rádió vagy egy tiltott rádió az mindig nagyobb vonzerőt gyakorol, mint amelyik már itt benn van, és nem több mint a pesti rádió, nem érdekesebb, nem más, mint a hazai hírforrások."

[5] Interjú Ekecs Gézával. Országos Széchényi Könyvtár, TIT. Az interjút készítette: Hanák Gábor. Operatőr: Nyíri Béla. 2007. május 15.

[6] Borbándi (2005): i. m. 501.

[7] Az idézetek a következő interjúból származnak: *Interjú Juhász Lászlóval.* Országos Széchényi Könyvtár, TIT. Az interjút készítette: Simándi Irén. Operatőr: Farkas Pál. 2000. július 20.

A nyitását az akkori legerősebb ellenzéki párt, az MDF és Antall József is támogatta. Az iroda vezetését müncheni szerkesztőkkel rotációban tervezték. Az első vezetője Juhász László lett volna. Őt jól ismerte a magyar konzervatív ellenzék több tagja, személyesen is találkoztak vele. Az iroda szervezése közben történt a temesvári tragédia, 1989. szeptember 18-án. Juhász így emlékezett az eseményre: „nagyon komoly szájkosarat tettek a szánkra". Éjszaka felhívta őt a lakásán egy női hang Budapestről, csak annyit mondott, hogy Temesvárról származik, és orvostanhallgató, a nevét nem mondta meg. Für Lajos nevét említette, ő tanácsolta neki, hogy Juhász Lászlót hívja fel. Az információ az volt, a

> „rádió nem mond igazat, mikor azt mondja, hogy a temesvári forradalomnak két halottja van, mert tele vannak a hullaházak, minden kórház hullaháza tele van halottakkal, ne bagatellizáljuk el az ügyet, mert ezzel a hatalmon lévő Ceaușescu-rendszert erősítjük".

A hír a lány édesanyjától származott, aki a temesvári kórházban volt orvos. Juhász a szabályoknak megfelelően ellenőrizni akarta annak valódiságát. Megkérdezte a telefonálót, ki tudná a hír tartalmát igazolni. Megadta Szőcs Géza nevét, aki Budapesten tartózkodott, ismerte a telefonáló Ildikó nevű hölgyet, és mindenben megerősítette az általa elmondottakat.

Juhász ezt követően megírta az ellenőrzött hírt a Magyar Osztály vezetőjének, aki nem tartotta fontosnak közölni azt, majd az osztály korábbi vezetője, Szabados József magyarázta el az amerikai vezetésnek, a hírnek el kell hangoznia. Mindezek után Juhász úgy döntött, nem vállalja az iroda vezetését, mert ha ebben a helyzetben nem tudott eleget tenni az „elvárásoknak", akkor Budapesten sem lesz képes erre.[8] Mások viszont vállalták a munkát a budapesti irodában.

A működésről

1988. augusztus 7-e és 11-e között A. Russell Poole, a SZER központi adminisztrációs főosztályának vezetője és Ekecs Géza Budapestre érkezett, hogy tárgyaljanak a SZER-iroda működéséről és berendezéséről. A rádió amerikai vezetése a Bajcsy-Zsilinszky út 66. számú házban bérelt helyiséget az első emeleten, amelyre két év szerződést kötöttek. Az eredetileg lakásul szolgáló szobákat irodává és stúdióvá alakították. A bútorokat Budapesten vásárolták, a technikai berendezéseket Münchenből kapták. Az így kialakított irodát nemcsak a SZER Magyar Osztályának munkatársai használhatták, hanem más nemzeti osztályok Budapestre küldött munkatársai is, akik tudósításokat készítettek valamilyen eseményről.

A rádió amerikai vezetése 1989. szeptember 27-én a Hilton Szállodában rendezett nagyszabású fogadással ünnepelte az iroda megnyitását, amelyen részt vett a rádió elnöke, Eugene Pell és Mark Palmer amerikai nagykövet. Az eseményre meghívták a magyarországi pártok, a közélet és a sajtó képviselőit. A fogadásról a Magyar Televízió is képes

[8] Interjú Juhász Lászlóval (2000): i. m.

összefoglalót készített.[9] A budapesti irodából beszámoltak a kerekasztal-tárgyalásokról, a Magyar Köztársaság kikiáltásáról és a választásokra történő előkészületekről.

A választásokat megelőző történésekre Büky Barnabás emlékezett vissza, aki 1990 januárjában érkezett Budapestre, 29 év után először. A SZER irodájában „már megindult az első választás kampánya, az erre irányuló", ezzel kapcsolatos műsorok megtervezése, valamint az iroda munkatársainak „erre a feladatra" történő mozgósítása.

> „Csináltunk kerekasztal-beszélgetéseket, interjúkat a pártok részvételével. Nagyon helytelennek tartom, hogy én, ebből önkényesen kirekesztettem az MSZP képviselőjét, ők voltak az egyetlenek, akiket nem hívtunk meg erre a beszélgetésre, és ma már bánom, mert végeredményben kicsit őket utánoztam ezzel, hogy erre nem adtam alkalmat."[10]

Az 1990. március 25-ei és április 8-ai első szabad választás eseményeit a SZER követte, a kampányról és a választásról részletes beszámolók készültek. Választási híradókban, interjúkban, helyszíni tudósításokban, riportokban mutatták be az eseményeket. Ribánszky László, a Magyar Osztály igazgatója kijelentette, a rádió „egyetlen párttal sem azonosul".[11] Ez azonban nem így történt, mert az interjúkból, a korabeli sajtóból és a szakirodalomból is tudjuk, hogy a SZER munkatársai közül sokan az SZDSZ politikusaival ápoltak szoros kapcsolatot. Ez abban is megmutatkozott – korábban már említettük –, hogy az ellenzéki politikusok gyakran kaptak megszólalási lehetőséget a SZER műsoraiban.

A választások második fordulójának éjszakáján történtekre Ekecs Géza a következőképpen emlékezett vissza: „Én vagyok éjjel a stúdióban, közvetlen kapcsolatunk van a pesti stúdióval, a Bajcsy-Zsilinszkyvel." Ott Lángh Júlia, a SZER munkatársa volt az ügyeletes szerkesztő. A választási eredményekről folyamatosan érkeztek az adatok, amelyekből kiderült, hogy az „SZDSZ nem jött be olyan mértékben", ahogy a SZER SZDSZ-t támogató munkatársai arra számítottak. A szerkesztő lecsapta a papírjait, és kirohant a stúdióból, elment. Ekecs két-három, a budapesti irodában maradt rádióssal még hajnalig végigcsinálta a műsort, fölvette, ami Budapestről jött, majd átadta a szalagokat a kora reggel, öt órakor érkező új szerkesztőnek, illetve produkciósnak. Ekecs megjegyezte, mindebből jól látszott, hogy „nem volt már vezetés",[12] a SZER vezetése nem figyelt már kellőképpen sem a müncheni, sem a budapesti stúdióban történtekre, mindezek részei voltak a SZER magyar adásának megszűnéséhez vezető folyamatnak. A budapesti stúdió 1990 végén átköltözött a Bajza utcába, ahol 1993. október 31-éig működött.[13]

[9] Borbándi (2005): i. m. 506–507.
[10] Interjú Büky Barnabással (2000): i. m.
[11] Borbándi (2005): i. m. 510.
[12] Interjú Ekecs Gézával (2007): i. m. Lásd még Borbándi (2005): i. m. 511.
[13] Hlavay Richárd újságíró közlése.

A rádió megszűnése

Az 1990-es választások után Bush amerikai elnök a Szabad Európa Rádió és a Szabadság Rádió[14] fenntartása mellett döntött, de egyes politikusok fölöslegesnek ítélték a további működést a szabaddá vált országokban. 1990. szeptember 18–19-én a *Board for International Broadcasting* (BIB)[15] A. Malcolm Forbes vezette küldöttségét fogadta Antall József miniszterelnök. (A testület első alkalommal tanácskozott kelet-közép-európai országban.) A miniszterelnök fontosnak tartotta a rádió további működését, ezt támasztotta alá a SZER/SZR elnökének, Eugene Pellnek írt levele:

> „Mint a Magyar Köztársaság új miniszterelnöke, megragadom az alkalmat, hogy kifejezzem a nemzet őszinte köszönetét a Szabad Európa Rádió közel 40 évi működéséért. A SZER nagy szolgálatot tett ezzel nekünk: az igazság ajándékát adta saját hazánkról és a nagyvilágról, amikor az igazság elmondása még az állam elleni bűncselekménynek számított."[16]

A megváltozott politikai viszonyok és a SZER amerikai vezetése visszafordíthatatlan folyamatokat indítottak el. A müncheni Magyar Osztály adásidejét folyamatosan csökkentették. Romlott a műsorok minősége, a rádió hallgatottsága. A szerkesztőség munkatársai bizonytalan helyzetbe kerültek. 1991–1992-re a Kongresszus megszavazta ugyan a költségvetést, de további létszámcsökkentés következett. A képviselőház külügyi albizottságában komoly vita alakult a rádió további működéséről vagy megszűnéséről.[17]

A rádió Magyar Osztályának felszámolásához hozzájárult a munkatársak belső vitája, a generációs véleménykülönbségek a régi rádiósok és az új munkatársak között. Ahogy Lovas László mondta az interjúban, már az 1986–1987-es évektől „egyre degenerálódott a belső légkör, ami az amerikaiakat rettentően, jogosan irritálta".[18] A folyamathoz további adalék volt, hogy a SZER többször kért műsorszórási engedélyt, de nem kapott, ennek a frekvenciamoratórium állt az útjában. A magyar kormány és a parlamenti képviselők „alig tettek valamit, hogy a SZER műsorengedélyhez jusson".[19] A viták a parlamenten kívül zajlottak a pártok között, és ennek a rádió munkatársai is részesei voltak. 1991-től folyamatossá váltak a nyugdíjazások, a rádió munkatársai sorra kérték a munka alóli felmentésüket, és nyugállományba vonultak. 1992-ben elkezdték bezárni a nyugat-európai hírirodákat.[20]

[14] A Szabadság Rádió a Szovjetunióba műsorokat sugárzó rádió volt. Takarékossági okokból 1975. október 15-én költöztették a SZER átalakított és kibővített központi épületébe, az Angol Kertbe. Lásd erről Borbándi (2005): i. m. 391.

[15] Az amerikai kormány által 1973-ban létrehozott szervezet, amelynek feladata a SZER/SZR konszolidációja, egyesítése, a létszámcsökkentés, az egységes igazgatás kiépítése, a közös irányítás és működés megszervezése Münchenben és New Yorkban. Lásd Borbándi (2005): i. m. 368.

[16] Borbándi (2005): i. m. 516.

[17] Borbándi (2005): i. m. 520–521.

[18] Interjú Lovas Istvánnal. Országos Széchényi Könyvtár, TIT. Az interjút készítette: Hanák Gábor, Simándi Irén. Operatőr: Petrik András. 2000. szeptember 7.

[19] Borbándi (2005): i. m. 521–522.

[20] Borbándi (2005): i. m. 528.

1993. október 18-án este a SZER magyar hallgatói arról értesülhettek, hogy a hónap végén az amerikai vezetés megszünteti a magyar adást.[21] A megszűnésre Ramsay Győző így emlékezett:

> „másfél nappal a magyar adás megszűnte előtt értesültünk arról, hogy a rádió hirtelen, egyik pillanatról a másikra megszünteti adásait, mármint magyar nyelven, és Lángh Júliával akkor nekiálltunk, mint az őrültek kezdtünk el dolgozni egyfajta búcsúműsoron, mert úgy éreztük, valamilyen formába el kell búcsúzni. […] Mi másfél napig bent ültünk a stúdióba, mondhatnám éjjel, nappal […] Váltott technikusokkal dolgoztunk, így született az egy órás emlékműsor, ami én azt hiszem, hogy a maga nemében szép és értékes volt. Jó ötletnek bizonyult, hogy emlékül mindenki bemondta a nevét."[22]

A búcsúműsor 1993. október 31-én 21 óra 40 perckor hangzott el, és ezzel véget ért a Szabad Európa Rádió magyar adásának 42 éven és 26 napon át tartó története.

Összegzés

A rádiót hangsúlyozottan a hidegháború egyik eszközeként hozták létre. Az amerikai politikai vezetés célja a rádió megszervezésével a szovjet zóna országaiban a függetlenség, a demokratikus berendezkedés és működés megteremtése volt. A rádió Magyar Osztálya 1993. október 31-ei megszüntetéséig ezt a célt szolgálta. Tevékenységével hozzájárult a rendszerváltáshoz Kelet-Közép-Európában, így Magyarországon is.

Felhasznált irodalom

Borbándi Gyula: *Magyarok az Angol Kertben. A Szabad Európa Rádió története.* Budapest, Európa, 1996.

Simándi Irén: *Magyarország a Szabad Európa Rádió hullámhosszán 1951–1956.* Budapest, OSZK–Gondolat, 2005.

Az interjúk forrásai: Büky Barnabás, Ekecs Géza, Juhász László, Lovas István, Ramsay Győző, Országos Széchényi Könyvtár, Történeti Interjúk Tára.

[21] Borbándi (2005): i. m. 533.

[22] Interjú Ramsay Győzővel. Országos Széchényi Könyvtár, TIT. Az interjút készítette: Simándi Irén. Operatőr: Farkas Pál. 1999. november 20.

Vákát

Gazdaság és pénzügy

Vákát

Hervainé Szabó Gyöngyvér

Magyarország környezetében: A gazdasági és társadalmi jóllét komparatív mutatói 1989–2019 között

Bevezetés – Harminc év gazdasági teljesítménye

Magyarország 1989-től a nyugati regionális gazdaság centrumországainak rendszerébe került át, 2004-től az Európai Unió tagállamává vált. Az ország délen és keleten részben az EU határvidékévé vált. A kelet–nyugati és a déli kapcsolatok hiánya stratégiai hátrányként hatott. Az alábbi táblázat alapján megállapíthatjuk, hogy elképesztő növekedést produkáltak a térség nagyhatalmai, amelyek között mindössze három volt, amely közel 1 millió USD feletti GDP-vel indult, és 2018-ra ezek gazdasága több mint megduplázódott, sőt kilencre nőtt az 500 000 millió feletti gazdaságok aránya. Lengyelország és Írország teljesítménye is kiváló. A korszak joggal tekinthető az európai gazdaság aranykorának, és elmondhatjuk, hogy a korporativista keresztény jólléti rendszerek a gazdaságfejlesztésben különösen kiemelkedően teljesítettek. Ugyancsak sikeresek az északi jólléti modellek *(1. táblázat).*

1. táblázat: A gazdasági jóllét növekedése USD-ben 1989–2018 között

GDP	1989	2018	GDP	1989	2018
Németország	1 257 393	3 951 340	**Portugália**	59 806	240 901
Egyesült Királyság	1 005 574	2 828 833	**Románia**	54 236	239 552
Franciaország	1 026 179	2 780 152	**Görögország**	79 250	218 230
Olaszország	938 273	2 075 856	**Magyarország**	30 319	161 182
Spanyolország	411 571	1 427 533	**Szlovákia**	9 770	106 573
Hollandia	260 508	914 519	**Bulgária**	44 835	65 197
Lengyelország	66 895	585 816	**Horvátország**	24 782	60 382
Svédország	212 910	556 073	**Szlovénia**	18 198	54 059
Belgium	160 672	532 268	**Litvánia**	10 507	53 302
Ausztria	133 263	446 325	**Lettország**	7 690	34 882
Írország	38 017	382 754	**Észtország**	5 618	30 761
Dánia	112 410	329 866	**Ciprus**	4 901	24 493
Finnország	119 106	274 210	**Málta**	2 119	14 560
Csehország	40 477	245 226			

Forrás: a Countryeconomy.com GDP-adatai alapján a szerző összeállítása

https://doi.org/10.36250/00983_40

Magyarország 1968-ban 4,685 millió dollár GDP-s gazdaság volt, az egy főre eső GDP 456 dollár volt. Az ország GDP-je 6% feletti növekedést mutatott 1971–1977 között, 1979-ben 1,5%-ra, 1980-ban 0,2%-ra esett a növekedés, miközben az egy főre eső GDP már elérte a 2151 dollárt. 1989-ben 30 319 millió dollár, 2909 dollár/fő volt az ország gazdasági teljesítménye. Az 1980-as évektől 1996-ig lényegében stagnált vagy visszaesett a teljesítmény, majd növekedett, kb. 4%-os átlaggal. 2007–2013 között a csökkenés és a stagnálás évei voltak, és lényegében a 2017–2020 közötti időszakban érte el ismét a 4% körüli szintet. 2018-ban a nemzeti GDP 161 182 millió dollár volt, az egy főre jutó GDP 16 484 dollár, ez 15,5% növekedés a korábbi évekhez képest. Magyarország a rendszerváltást követő harminc évben megötszörözte nemzeti GDP-jét, az egy főre jutó GDP 6,66-szorosára növekedett. Ebben az időszakban Svájc 202 201 millió dollárról 705 165 millió dollárra növelte GDP-jét, Norvégia 102 634-ről, 434 167 millió dollárra növekedett, és a neoliberalizmus egyik nyertese lett Törökország is, a GDP-je 147 688-ról 771 274 dollárra nőtt (2016-ban 863 390 dollár a puccs előtt). Esetleges tagsága esetén a 7. legnagyobb gazdasága lenne az EU-nak *(2. táblázat).*

2. táblázat: Az egy főre jutó GDP USD-növekedése az országcsoportok teljesítményében (1989–2018)

EU-tagok	1989	2018	EGT-, EU-tagok 2004 után	1989	2018	FÁK, Jugoszlávia	1989	2018
Luxemburg	26 333	115 536	**Svájc**	30 546	81 706	**Oroszország**	3 777	10 751
Írország	10 751	78 335	**Norvégia**	24 245	74 898	**Kazahsztán**	1 647	9 401
Dánia	21 913	57 380	**Ciprus**	8 636	28 341	**Szerbia**	5 331	7 420
Svédország	24 969	54 356	**Málta**	6 011	30 608	**Türkmenisztán**	684	6 967
Hollandia	17 596	53 228	**Szlovénia**	9 099	25 979	**Észak-Macedónia**	2 485	6 100
Ausztria	17 548	51 344	**Észtország**	3 584	23 618	**Belorusszia**	2 125	5 757
Finnország	24 041	49 738	**Csehország**	3 928	23 113	**Bosznia**	1 716	5 741
Németország	16 232	47 662	**Litvánia**	2 838	19 405	**Albánia**	861	5 239
Belgium	16 184	46 696	**Lettország**	2 164	18 033	**Montenegró**	2 889	4 793
Franciaország	18 237	42 953	**Szlovákia**	1 848	19 579	**Azerbajdzsán**	1 237	4 722
Egyesült Királyság	17 618	42 580	**Magyarország**	2 909	16 484	**Örményország**	638	4 193
Olaszország	16 563	34 321	**Lengyelország**	1 769	15 426	**Grúzia**	1 615	4 043
Spanyolország	10 540	30 733	**Horvátország**	5 182	14 879	**Moldova**	1 210	3 191
Portugália	5 978	23 437	**Románia**	2 315	12 270	**Ukrajna**	1 598	2 656
Görögország	7 879	20 317	**Bulgária**	5 080	9 314	**Üzbegisztán**	651	1 532
			(Törökország)	2 707	9 405	**Kirgizisztán**	609	1 293
						Tádzsikisztán	498	827

Forrás: a Countryeconomy.com GDP-adatai alapján a szerző összeállítása

Amennyiben az adatokat az egy főre eső GDP-re vetítve elemezzük, még inkább jól látható az észak–nyugat–keleti lejtő. Elképesztő a luxemburgi és ír növekedés, a finn és szlovén kiugró teljesítmény. Az EU-integráció új tagállamai nem tudtak a vesztes kategóriából kiemelkedni.

A táblázat jól mutatja, hogy nem egyszerűen annyival vannak előbbre, mint harminc évvel ezelőtt voltak, hanem az előny a többszörösére növekedett. Az össz GDP, és az egy főre eső GDP növekedése alapján az Európai Unió 1992-es és 1995-ös bővítését jelentő 15 nyugati ország az európai gazdasági növekedés nyertese és a neoliberális politikai rend egyik haszonélvezője. Különösen látványos az 1995. évi bővítés országainak eredményessége. Tizenkét ország 40 000 Ft/fő feletti GDP-jével látványos növekedést produkált, míg a déli országok teljesítménye szinte a közép-európai térségével együtt haladt. Az elmúlt harminc évben Európa centrumává az Északi-tenger térsége és a Balti-tenger országai váltak, és az EU egyértelműen az észak–dél fejlettségi tengely mentén formálódott. Tehát az elmúlt negyedszázadban nyugodtan beszélhetünk arról, hogy Európa északi része vált centrummá, a déli térségek pedig a viszonylagos perifériává. Az északkeleti lejtőt, egyrészt a Nyugat-Balkán kimaradása az integrációból, másrészt a szárazföldi belső térségek rossz infrastrukturális viszonyai alakították az európai makroregionális térben. A KGST rendszeréből való kiszakadás rendkívül pozitív hatása a balti térség országaiban a leginkább érzékletes. A közép-európai térségben érdekes látni, hogy 1989-ben Lengyelország egy főre eső GDP-je mennyire alacsony volt, és milyen magas volt Szlovénia és Horvátország esetében. Három ország lépte át a 20 ezer dolláros határt, miközben Nyugat-Európa és Észak-Európa országai több tízezerrel is tudták növelni az egy főre eső GDP-t. Egyedül Bulgária nem tudott kilépni periferiális helyzetéből. Egyértelmű, hogy Szlovénia, Horvátország, Románia és Bulgária is megszenvedte a Nyugat-Balkán európai hálózatokból való kimaradását. A kelet-európai térségben a rendszerváltás országai között Ukrajna a legnagyobb vesztes. Azt, hogy Oroszország gazdasági teljesítménye mennyire gyenge, jól mutatja, hogy Németország, Franciaország, az Egyesült Királyság és Olaszország is nagyobb teljesítményt produkált. A neoliberális világrend egyértelműen a tengeri hatalmak és országok geopolitikai előnyét hozta, vesztese a világgazdaságból tengeri kereskedelem hiányában vagy szankciókkal, vagy tagságok megtagadásával kirekesztett Eurázsia lett.

A növekedés-fenntarthatóság és a jóllét kapcsolata

A Boston Consulting Group gondozza az ún. SEDA-indexet, azaz a GDP növekedését, a gazdasági stabilitást, az objektív és szubjektív jóllétet, az egészségbe és oktatásba, infrastruktúrába történő befektetéseket és a fenntarthatóságra vonatkozó teljesítményeket (egyenlőség, civil társadalom, kormányzás és környezet) integráló modellt. A SEDA-pontok azt vizsgálják, mennyire képes egy ország a GDP-növekedést társadalmi jólétbe átfordítani *(3. táblázat).*

3. táblázat: SEDA-értékek és a jólléti növekedési ráta pontértékei (2008–2019)

SEDA-értékek	2008	2019	SEDA növekedési ráta	2008	2019
Finnország	84,56	83,99	**Lengyelország**	1,27	1,25
Ausztria	81,67	83,30	**Horvátország**	1,31	1,18
Szlovénia	73,12	73,98	**Magyarország**	1,28	1,18
Csehország	70,48	71,92	**Csehország**	1,19	1,15
Lengyelország	64,92	68,71	**Románia**	1,18	1,14
Szlovákia	67,18	67,90	**Szlovákia**	1,16	1,12
Magyarország	68,93	65,30	**Szlovénia**	1,10	1,10
Románia	54,30	58,03	**Finnország**	1,01	1,01
Horvátország	60,54	64,59	**Ausztria**	0,98	0,99

Forrás: SEDA Appendix. 26–30.

A 2008 óta mért adatok alapján Magyarország 2008-ban 68,93 ponttal indult, és teljesítményét fokozatosan rontotta 2017-ig, amikortól javulás indult, de nem érte el a 2019. évi teljesítmény a 2008. évit. A SEDA-pontok esetében Magyarország legjobban az egyenlőség témakörében (90,8), az egészségügyben (85,3), a gazdasági stabilitást (79,1) és az infrastruktúrát illetően (75,1) teljesített, átlagos a teljesítménye az oktatás (67,3), a kormányzás (63), a civil társadalom (61) és a foglalkoztatás (59,9) területén. Gyenge a környezeti (48,3) és a jövedelemteremtő képessége (36,6) az országnak.[1] Magyarország Lengyelországhoz hasonlóan magas SEDA-mutatót produkál, ami a BCG SEDA fenntartható gazdaság és társadalmi jóllét mutatóiban magas teljesítményt jelent.

Az országok versenyképességének változása

Amennyiben a demokráciát és a versenyképességet összekapcsoljuk, akkor érdekes rangsort látunk: 80–84,8 pont között teljesít a WEF (World Economic Forum) 2019. évi indexe alapján Szingapúr, az USA, Hongkong, Hollandia, Svájc, Japán, Németország, Svédország, Egyesült Királyság, Dánia, Finnország, Tajvan. Dél-Korea, Kanada, Franciaország, Ausztrália, Norvégia mutatói 78 fölött állnak. Az Egyesült Arab Emirátus, Malajzia, Kína (73,9), Katar, Chile, Szaúd-Arábia, Thaiföld, Oroszország (66,7) mellett Bahrein került az első 47-be. A 47. helyen áll Magyarország (65,1), a térségből megelőzte Észtország (70,9), Csehország, Szlovénia, Lengyelország, Litvánia, Lettország, Szlovákia és Oroszország is.[2] Magyarország 2012–2013-ban a 63. helyen volt, 4,4 pontos teljesítménnyel.

[1] Joao Hrotko – Rueda-Sabater Enrique – Nikolaus Lang – Vincent Chin: *Measure Well-being to Improve it. The 2019 Sustainable Economic Development Assessment.* Boston, Boston Consulting Group, 2019.
[2] Klaus Schwab: WEF. *The Global Competitiveness Report*. 2019.

A világ legfejlettebb térségei a HDI-index alapján

A humán fejlődés 1990–2019 közötti időszakában a nemzetek csúcstartóinak egyike Kína, 257 pontos emelkedéssel, Lettország 256 ponttal követi. Szingapúr 217 ponttal, Írország 178 ponttal, Lengyelország 170 ponttal, Hongkong a maga 168 pontjával, Horvátország 167 ponttal, Csehország 161, Malajzia 160 ponttal rendkívül magas fejlődési eredményeket produkáltak. A lett, az ír, a lengyel, a horvát fejlődés kimagasló teljesítménye azt mutatja, hogy a humán fejlődés a globalizáció időszakában nem volt annyira ösvényfüggő, mint a korábbi ipari társadalom korszakában *(4. táblázat).*

4. táblázat: Tengeri térségek Európában a HDI-mutatók alapján (1989–2019)

Északi országok	1989	2019	Déli országok	1989	2019
Norvégia	0,850	0,954	**Szlovénia**	0,829	0,902
Írország	0,764	0,942	**Spanyolország**	0,754	0,893
Németország	0,801	0,939	**Franciaország**	0,780	0,891
Izland	0,804	0,938	**Málta**	0,744	0,885
Svédország	0,816	0,937	**Olaszország**	0,769	0,883
Dánia	0,779	0,930	**Ciprus**	0,731	0,873
Finnország	0,784	0,925	**Görögország**	0,753	0,872
Egyesült Királyság	0,775	0,920	**Portugália**	0,711	0,859
Észtország	0,730	0,882	**Horvátország**	0,670	0,837
Lengyelország	0,712	0,872	**Románia**	0,701	0,816
Litvánia	0,732	0,869	**Bulgária**	0,694	0,816
Lettország	0,698	0,854	**Ukrajna**	0,700	0,750

Forrás: a szerző összeállítása

A fejlődés és a demokrácia, a versenyképesség magas szintje a balti térség államainak erőteljes fejlődését mutatja. Számos szakértő az ún. viking és Hanza hagyományokban véli fellelni a skandináv fejlettség, versenyképesség és demokrácia magas szintjének titkát. Jóval kevesebben foglalkoznak azzal, hogy ezekben az országokban a skandináv jóléti állam modell milyen szerepet játszik. Ugyancsak jó fejlődésnek számít az észt 152 pontos fejlődés, az albániai 147 pontos, a brit 145 pontos, a magyar 141 pontos emelkedés és a finn 141 pontos növekedés *(5. táblázat).*

5. táblázat: A kontinentális országok HDI-teljesítménye Európában

Kontinentális Nyugat			Kontinentális Kelet		
Svájc	0,832	0,946	**Szlovénia**	0,829	0,902
Németország	0,801	0,939	**Csehország**	0,730	0,891
Hollandia	0,830	0,933	**Lengyelország**	0,712	0,872
Belgium	0,806	0,919	**Szlovákia**	0,739	0,857
Ausztria	0,795	0,914	**Magyarország**	0,704	0,845
Luxemburg	0,790	0,909	**Oroszország**	0,734	0,826
			Belorusszia	0,786	0,817
			Románia	0,701	0,816
			Ukrajna	0,700	0,750
			Moldova	0,638	0,711

Forrás: a szerző összeállítása

Az európai keleti és nyugati átlagos növekedés 100–130 pont közötti, ebből egyedül Ukrajna és Moldova, Belorusszia lógnak ki kb. 50 pontos növekedéssel, visszasüllyedve a magas fejlettségi szintre, a 88. helyre. A fejlődés dinamikáját jól mutatja az európai terek konvergens hatása: a német–osztrák–lengyel–cseh–szlovák–magyar konvergencia, valamint a balti térség és az északi államok konvergenciája. Európa kontinentális nyugati része a humán fejlettség új magaslatait érte el, Európa keleti térségében egyedül Ukrajna és Moldova tartoznak a magas fejlettségű térségekbe, ám Magyarországnak, Lengyelországnak, Romániának, Belorussziának és Oroszországnak is akadnak alacsonyabb fejlettségű kategóriás térségei. A kelet-európai fővárosok a mi esetünkben is 0,900 pontos fejlettségi szint felettiek *(6. táblázat).*

6. táblázat: Magyarország megyéinek demográfiai változásai a népsűrűség mutatói alapján

Megye	2000	2020	Megye	2000	2020
Pest	168	203	**Heves**	90	81
Komárom-Esztergom	140	133	**Veszprém**	81	76
Győr-Moson-Sopron	106	112	**Vas**	81	76
Fejér	98	96	**Nógrád**	87	74
Csongrád-Csanád	101	93	**Zala**	79	71
Szabolcs-Szatmár-Bereg	99	92	**Jász-Nagykun-Szolnok**	75	66
Borsod-Abaúj-Zemplén	104	88	**Bács-Kiskun**	65	59
Hajdú-Bihar	89	85	**Békés**	71	59
Baranya	92	81	**Tolna**	68	58

Forrás: KSH: Népsűrűség, települések száma, január 1. (2001–). *Ksh.hu, STADAT.*

A magyar népsűrűség 1900-ban 74 fő/km^2 volt, Csongrád megye 98 fő/km^2-rel a legsűrűbben lakott megye volt. 1980-ban a népsűrűség 115 fő/km^2 volt, ettől kezdődően csökkent. A népsűrűség országos szinten 2001-ben 110 fő volt, akárcsak 2020-ban. Budapest népsűrűsége az elmúlt időszakban 3363-ról 3333-ra esett vissza. Lényegében Pest megye népsűrűsége nőtt egyedül. Az egyenlőtlen fejlődés mutatói: Vas, Győr-Moson-Sopron, Zala, Veszprém, Fejér megye a nyugati erőtér vonzásában.

A demokrácia és a privatizáció, a neoliberális politika sokkhatása különösen Nógrád, Borsod-Abaúj-Zemplén, Tolna és Jász-Nagykun-Szolnok megyében okozott visszafejlődést a HDI által mért területeken. Ez a 0,9 feletti demokrácia időszaka volt. A rendszerváltás közvetlen nyertese Budapest, hiszen a közvetlen városadatok alapján már ekkor 0,915-es mutatója volt (a 2019. évi index azért kevesebb, mert Pest megye beszámított az agglomeráció fejlődésébe). Ma a 0,350–0,554 az alacsony, 0,555–0,699 a közepes, 0,7–0,799 a magasan fejlett, 0,8–1,000 a nagyon magasan fejlett kategória része *(7. táblázat).*

7. táblázat: Magyarország belső fejlettségének eltérései a HDI-index mutatói alapján a demokratikus átmenet időszakában (1990–1997)

Megye	1990	1996/1997	Változás
Budapest	0,899	0,915	2,90
Győr-Moson-Sopron	0,818	0,883	7,90
Vas	0,652	0,788	20,80
Veszprém	0,685	0,733	7,00
Fejér	0,656	0,709	8,00
Zala	0,593	0,684	15,30
Csongrád	0,592	0,610	3,00
Komárom-Esztergom	0,517	0,562	8,70
Békés	0,519	0,543	4,60
Heves	0,508	0,524	3,10
Bács-Kiskun	0,468	0,491	4,90
Pest	0,448	0,471	5,10
Baranya	0,452	0,451	–0,20
Hajdú-Bihar	0,359	0,406	13,10
Tolna	0,462	0,376	–18,60
Jász-Nagykun-Szolnok	0,411	0,330	–19,70
Somogy	0,324	0,280	–13,60
Nógrád	0,419	0,218	–47,90
Borsod-Abaúj-Zemplén	0,261	0,169	–35,20
Szabolcs-Szatmár-Bereg	0,029	0,039	10,00

Forrás: UNDP (1999): Human Development Report Hungary

1996-ra Budapest mellett Győr-Moson-Sopron megye került a nagyon magasan fejlett kategóriába. A fejlett kategóriába Fejér, Veszprém, Vas, Zala megye tartoztak. Jász-Nagykun-Szolnok, Nógrád, Somogy, Tolna, Szabolcs-Szatmár-Bereg, Borsod-Abaúj-Zemplén még az alacsony fejlettség kategóriájába is alig kerültek be.

Magyarország a reglobalizáció időszakában, 1990–2004

1989-et követően az ország fejlődése oly módon alakult, hogy Budapest, az egyedüli fejlett régió konszolidálta dominanciáját az ország többi régiója felett. Megerősödött az észak–déli megosztottság, és kiegészült a kelet–nyugati megosztottsággal. Egy 2001. évi OECD-elemzés egyedül Budapestet tekinti városi térségnek, Győr-Moson-Sopron, Komárom-Esztergom, Vas, Veszprém és Baranya, Borsod-Abaúj-Zemplén megyét vegyes városi falusias megyének, a többit falusi térségként tartja nyilván. Ebben a jelentésben a rendszerváltás nyertesei Vas-Győr-Sopron, Veszprém, Komárom-Esztergom, részben Fejér, Pest megye, Budapest, Bács-Kiskun-Csongrád egy része, míg a vesztesek közé az ország dél-dunántúli része, észak-magyarországi megyéi, észak-alföldi megyéi és Békés megye kerültek. A GDP megyei adataiban 1997-ben Budapest 187%-os, Közép-Magyarország 149%-os, Nyugat-Magyarország 105%-os, a Közép-Dunántúl 96%-os, a Dél-Alföld 78%-os, a Dél-Dunántúl 78%-os, az Észak-Alföld 69%-os, Észak-Magyarország 67%-os fejlettséget mutat az átlag 100%-hoz képest. A nyitott globalizáció időszakában a hátrányos helyzetű magyar régiók 81–85 közötti pontértékkel fejlődtek, Közép-Magyarország közel 100 pontos, a Közép-Dunántúl 108 pontos fejlődési ütemet mutatott. Ez az időszak is a rendkívül magas demokrácia időszaka volt.

Magyarország az európai taggá válás és a globális világválság között

Magyarország HDI-fejlettsége az EU-csatlakozást érintő elő- és résztámogatások időszakában 19–34 pontos emelkedés között mozgott *(8. táblázat).*

8. táblázat: Változás Magyarország HDI-fejlettségében (2003–2009)

HDI	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	Változás
Közép-Magyarország	0,849	0,852	0,860	0,869	0,873	0,877	0,883	34
Nyugat-Dunántúl	0,792	0,793	0,798	0,809	0,809	0,813	0,816	24
Közép-Dunántúl	0,777	0,777	0,783	0,790	0,795	0,798	0,796	19
Dél-Alföld	0,764	0,768	0,773	0,782	0,783	0,788	0,792	28
Dél-Dunántúl	0,762	0,765	0,771	0,777	0,778	0,785	0,790	28
Észak-Alföld	0,758	0,76	0,764	0,774	0,775	0,779	0,786	28
Észak-Magyarország	0,748	0,749	0,757	0,764	0,766	0,769	0,773	25
Összesen	0,793	0,795	0,801	0,811	0,813	0,818	0,823	30

Forrás: Human Development indices. Sub-national HDI.

Ebben az időszakban a támogatások még nem annyira a regionális kohéziós fejlesztés szempontjából voltak elosztottak, hanem az ún. belépés előtti fejlesztési források érkeztek. Lényegében az EU-tagság első időszakában lelassult a fejlődés, mintha ebben az időszakban is sokkhatás érte volna az országot. A demokrácia magas szintje ekkor tört meg. A 2006. évben jelentős emelkedés látszik minden régióban. A 2006. évi válság politikai válság volt, amely megindította az alternatív gondolkodást, illetve a globális pénzügyi válság az államot a bukott államiság határára sodorta, ami rendkívüli intézkedéseket követelt *(9. táblázat).*

9. táblázat: Magyarország az új európai uniós környezetben (2009–2018) (A lisszaboni szerződést követő és az uniós fejlesztések adta növekedés időszakában)

HDI	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	Változás
Közép-Magyarország	0,883	0,886	0,881	0,884	0,892	0,892	0,893	0,895	0,898	0,901	18
Nyugat-Dunántúl	0,816	0,821	0,819	0,820	0,830	0,831	0,836	0,838	0,842	0,845	29
Közép-Dunántúl	0,796	0,803	0,801	0,805	0,814	0,811	0,814	0,817	0,821	0,824	28
Dél-Alföld	0,792	0,795	0,792	0,797	0,806	0,805	0,808	0,813	0,815	0,819	27
Dél-Dunántúl	0,790	0,793	0,792	0,793	0,801	0,799	0,798	0,803	0,805	0,809	19
Észak-Alföld	0,786	0,788	0,788	0,791	0,798	0,795	0,795	0,798	0,801	0,805	19
Észak-Magyarország	0,773	0,775	0,771	0,772	0,783	0,783	0,789	0,790	0,793	0,797	24
Összesen	0,823	0,826	0,823	0,826	0,835	0,833	0,836	0,838	0,841	0,844	21

Forrás: Human Development indices. Sub-national HDI.

A fejlődés a HDI mutatói alapján évi 2 pontos eredményeket adott, és a különbség a fejlett és fejletlen régiók között majdnem 100 pontossá vált. Magyarország átlagosan 140 pontot javított teljesítményén az elmúlt harminc évben, és a világ nagyon magas fejlettségű országai között maradt. Egyedül Észak-Magyarország maradt a fejlett kategóriában.

A fenti három táblázatból egyértelmű, hogy Magyarországot rendkívül visszavetette a gazdasági nyitás időszaka, és a 2004–2009 közötti időszak ehhez képest aranykort jelentett. A HDI-ben jóval szerényebb növekedést eredményezett a gazdasági világválságot követő időszak[3] *(10. táblázat).*

Az országon belüli különbségek az EU minden tagállamára jellemzők. Közép-Európa esetében azonban akadnak a fejlődő térségek szintjén álló régiók is. Magyarországon is nagyok a regionális különbségek, Budapesten 2018-ban 41 875 PPS dollár, Győr-Moson-Sopron megyében 26 176 dollár, Fejér megyében 20 873, Komárom-Esztergom megyében 20 136, Vas megyében 19 422 dollár az egy főre eső vásárlóerő-paritási mutató. Ezzel szemben csupán 13 234–16 046 közötti Veszprém, Zala, Tolna, Bács-Kiskun,

[3] *Subnational Human Development Index 4.0. Human Development Report.* Inequalities in Human Development in 21st Century. Hungary 2019.

Pest, Csongrád, Hajdú-Bihar, Borsod-Abaúj-Zemplén és Heves megyékben. Somogyban 12 961, Baranyában 13 188, Békésben 12 106, Szabolcsban 11 239, és elképesztően alacsony, 8722 USD Nógrád megyében.[4]

10. táblázat: A fejlettség az EU regionális fejlettségi mutatói mérési adataiban

	GDP_PK_PPS INDEX avg 2015-17 (EU28=100)	Intézmények	Gazdasági stabilitás	Infrastruktúra	A munkaerőpiac hatékonysága	A belső piac nagysága	Technológiai fejlettség	Vállalkozásfejlesztés
Közép-Magyarország	103,23	–1,21	–0,28	0,06	0,47	–0,11	–0,49	–0,06
EU28-átlag	100,00							
Nyugat-Dunántúl	72,47	–1,00	–0,28	–0,61	0,34	–0,75	–0,70	–1,30
Közép-Dunántúl	62,86	–0,98	–0,28	–0,61	0,31	–0,56	–0,55	–1,26
Dél-Alföld	47,87	–0,87	–0,28	–1,11	–0,10	–1,16	–1,09	–1,40
Észak-Magyarország	44,56	–1,04	–0,28	–1,17	–0,17	–1,28	–0,97	–1,31
Dél-Dunántúl	44,04	–0,98	–0,28	–1,50	–0,26	–0,90	–1,12	–1,35
Észak-Alföld	42,68	–1,12	–0,28	–1,27	–0,40	–1,14	–1,19	–1,42

Forrás: a szerző összeállítása

Az EU 2019. évi EU 2020-as jelentése alapján már 3 régió eléri az EU-átlag 50%-át, és a Dél-Alföld is közelít hozzá. Egyértelműen elvált Magyarországon Budapest, a Közép-Dunántúl és a Nyugat-Dunántúl fejlődése az Alföld és Észak-Magyarország térségeinek fejlődésétől.

A felsőoktatás és a fejlettség

A magyar felsőoktatási adatok az EU-statisztika alapján a 25–64 éves lakosság arányában nem érik el az EU-átlagot. A legmagasabb az írek végzettsége 2018-ban: a lakosság 46,9%-a diplomás. Írország 2011-ben fogadta el a 2030-ig szóló felsőoktatási stratégiáját, látható eredményekkel. Finnország, Ciprus, Luxemburg 44% felett, Svédország, Izland, Norvégia, Svájc, az Egyesült Királyság 43% felett, Litvánia, Észtország, Belgium 40% felett, Dánia, Hollandia, Spanyolország, Ausztria, Lettország, Franciaország az EU-átlag felett és 40% alatt volt a diplomások arányában. 2018-ban Szlovénia az EU-átlagon volt 32,5%-kal, Szlovénia, Görögország és Lengyelország 30% felett álltak. Magyarország az utolsó hányadban teljesít: Románia 17,8%-ot, Olaszország 19,3%-ot, Csehország

[4] Lásd KSH: Bruttó hazai termék (GDP) (2000–). *Ksh.hu, STADAT.*

24,3%-ot, Szlovákia 24,6%-ot, Portugália 25%-ot, Magyarország 25,1%-ot, Horvátország 25,4%-ot Málta 26,3%-ot, Bulgária 28,2%-ot, Németország 29,1%-ot tudott felmutatni *(11. táblázat).*

11. táblázat: A 20 éves népességből a felsőoktatásban tanulók arányának változása (2000–2019) (uniós cél: 40 %)

Régió	2000	2015	2019
Budapest	–	44,7	47,5
Pest	–	26,2	27,7
Magyarország	14,1	24,2	26,0
Nyugat-Dunántúl	12,6	20,1	22,1
Dél-Alföld	10,3	18,8	21,5
Közép-Dunántúl	12,0	19,4	21,3
Észak-Alföld	10,7	17,1	19,2
Dél-Dunántúl	11,4	18,5	18,3
Észak-Magyarország	10,8	17,9	17,0

Forrás: KSH-adatok lekérdezve 2019-ben

A fenti adatok alapján rendkívül éles a szakadék Budapest és a többi megye között, ami tartósítja Magyarország nem fővárosi térségeinek felzárkóztatását. A helyzet jelentősen romlott a 2014–2020 közötti időszakban *(12. táblázat).*

12. táblázat: A nappali képzésben felsőfokú oklevelet szerzettek (a 22 évesek %-ában)

Megye (%)	2013	2018	Megye (%)	2013	2018
Budapest	86,7	114,3	**Somogy**	7,8	9,8
Csongrád	59,0	60,4	**Pest**	9,3	7,9
Hajdú-Bihar	47,7	51,4	**Bács-Kiskun**	4,4	7,9
Baranya	36,0	45,0	**Szabolcs**	5,9	5,6
Győr-Moson-Sopron	27,2	31,9	**Fejér**	7,0	6,6
Veszprém	15,5	15,8	**Tolna**	1,4	2,9
Heves	17,0	13,6	**Békés**	3,7	2,8
Borsod-Abaúj-Zemplén	13,5	12,7	**Jász-Nagykun-Szolnok**	4,5	2,4
Zala	8,9	11,9	**Komárom-Esztergom**	3,7	1,9
Vas	10,2	10,2	**Nógrád**	1,5	0,1

Forrás: KSH-adatok, lekérdezve 2019-ben

A felsőfokú diplomák aránya és a középfokú végzettség kihat az egészségügyi állapot javulására is. Szabolcs megye és Budapest egészségügyi helyzete között a különbség kiáltó *(13. táblázat).*

13. táblázat: Egészségügyi egyenlőtlenségek a felnőtt betegforgalom alapján megyénként

Megye	Betegforgalom/év/háziorvos		Megye	Betegforgalom/év/háziorvos	
	2015	2018		2015	2018
Szabolcs	15 921	16 022	**Komárom-Esztergom**	12 515	12 269
Heves	14 438	14 388	**Zala**	12 609	12 231
Borsod-Abaúj-Zemplén	14 099	13 989	**Vas**	11 637	12 055
Jász-Nagykun-Szolnok	13 561	13 785	**Veszprém**	12 035	12 054
Fejér	12 956	13 629	**Pest**	11 526	12 009
Tolna	13 158	13 218	**Somogy**	11 598	11 973
Nógrád	12 541	13 065	**Baranya**	12 224	11 962
Bács-Kiskun	12 938	12 828	**Hajdú-Bihar**	12 124	11 837
Győr-Moson-Sopron	12 259	12 357	**Csongrád**	11 065	11 114
Békés	12 986	12 667	**Budapest**	8 058	7 931

Forrás: KSH-adatok, lekérdezve 2019.

A szubjektív jóllét kérdéséről lásd a *14. táblázatot.*

14. táblázat: A szubjektív jóllét mutatói az ENSZ World Happiness Index alapján

Ország	7000	Ország	6000	Ország	4500
Finnország	7809	**Csehország**	6911	**Lettország**	5950
Dánia	7646	**Belgium**	6864	**Portugália**	5911
Svájc	7560	**Málta**	6773	**Szerbia**	5778
Izland	7504	**Franciaország**	6664	**Bosznia-Hercegovina**	5674
Norvégia	7488	**Spanyolország**	6401	**Moldova**	5608
Hollandia	7449	**Olaszország**	6387	**Montenegró**	5546
Svédország	7353	**Szlovénia**	6363	**Oroszország**	5546
Luxemburg	7238	**Koszovó**	6325	**Belorusszia**	5540
Egyesült Királyság	7165	**Szlovákia**	6281	**Görögország**	5515
Írország	7094	**Üzbegisztán**	6258	**Hongkong**	5510
Németország	7076	**Litvánia**	6215	**Horvátország**	5505
		Lengyelország	6186	**Törökország**	5132
		Románia	6124	**Kína**	5124
		Kazahsztán	6058	**Bulgária**	5102
		Észtország	6022	**Albánia**	4883
		Magyarország	6000	**Ukrajna**	4561

Forrás: John. F. Helliwell – Richard Layard – Jeffrey D. Sachs: World of Happiness Report *2019.* New York, Sustainable Development Solutions Network, 2019.

A világ boldogságindexében az északi modell és az angolszász modell dominálnak. Csehországnak sikerült az új EU-tagállamok között a legmagasabb pontot elérnie, Magyarország pedig a globális lista 53. helyén áll a 6000 pontjával.[5]

A szubjektív jóllét társadalmi megoszlása Magyarországon

A KSH 2013-tól méri a szubjektív jóllét adatait. A többnyire jellemző és mindig válaszokat összesítve vettük alapul az értékeléseket. Az értékeket a 10-es skálán mérték, a pozitív a magas érték *(15. táblázat).*

15. táblázat: A KSH által mért hivatalos szubjektív jóllét (2013–2019)

Elégedettség	Átlag		35–44		Alapfokú végzettségűek		Középfokú végzettségűek		Diplomások	
	2013	2019	2013	2019	2013	2019	2013	2019	2013	2019
Az életével	6,1	6,4	6,3	7,0	5,4	5,6	5,7	6,6	7,0	7,1
Az anyagi helyzetével	5,2	5,5	5,1	6,7	4,4	5,6	5,5	6,6	6,3	7,1
A lakókörnyezete minőségével	6,5	7,1	6,5	7,1	6,1	6,5	6,4	7,3	7,0	7,6
Az élet tartalmasságával	7,0	6,9	7,2	7,2	6,4	6,0	7,4	7,3	7,8	7,6
A saját hasznosságával	7,0	6,8	7,3	7,3	6,2	6,0	7,2	7,1	7,7	7,6
Lehangoltság (százalék), mindig, többnyire	9,8	7,3	8,8	6,0	15,7	11,0	7,0	6,3	5,0	3,8
Boldogság mindig, többnyire (százalék)	55,6	58,0	59,8	67,5	42,4	43,9	53,4	64,2	70,4	70,2

Forrás: a KSH adatai alapján a szerző összeállítása

Magyarországon az élettel való elégedettség kimutathatóan nőtt. A legelégedettebbek a 35–44 évesek és a diplomások. Ugyancsak ez az életkorcsoport és a diplomások a legelégedettebbek az anyagi helyzetükkel, a lakókörnyezet minőségével, az élet tartalmasságával, önmaguk hasznosságával. Ez utóbbi kettő esetében a diplomások elégedettsége egy picit csökkent. A depressziós tünetek egyetlen csoportban sem érik el a 10%-ot, az értelmiség érintettsége szinte a természetes hajlam minimumhatárán van, és jelentősen javult minden csoportban. A magyar lakosság csoportjaiban a boldogságérzet hiánya az alapfokú végzettségűek esetében lehangolóan magas. Az országos átlagot messze meghaladja a diplomások boldogságérzete.

[5] John F. Helliwell – Richard Layard – Jeffrey D. Sachs – Jan-Emmanuel De Neve (szerk.): *World Happiness Report 2020.*

16. táblázat: A KSH által mért hivatalos bizalomindex és a biztonság kapcsolata (2013–2015)

Bizalom, biztonság	Átlag		35–44		Alapfokú végzettségűek		Középfokú végzettségűek		Diplomások	
	2013	2015	2013	2015	2013	2015	2013	2015	2013	2015
A politikai rendszerben	4,5	4,1	4,4	4,0	4,3	4,0	4,6	4,2	4,8	4,4
A jogrendben	5,1	4,9	5,1	4,9	4,9	4,7	5,3	5,0	5,5	5,2
A rendőrségben	5,7	5,7	5,6	5,6	5,5	5,4	5,8	5,7	6,0	5,5
Lakóhelyi biztonság este (2019; százalék)	64,7	80,8	69,4	86,00	67,4	70,6	63,9	78,2	70,4	87,7

Forrás: KSH: *A lakosság rendszerbe vetett bizalma.* [Ábra.]

A kormányzat 2013-ban megkezdte a bizalom és biztonságérzet mérését, majd 2015-től megszüntette. A politikai rendszer iránti elégedettség csökkenését láthatjuk, és ez a mutató a jogrenddel együtt nagyon alacsony, a globális tendenciákat, a politikai polarizáció hatását mutatja. Ugyanakkor a diplomások és a középosztály bizalma a legmagasabb, az alacsony végzettségűeknek szóló hatalmas közmunkaprogramok ellenére. A lakosság kulturális biztonságérzete kirívóan magas az átlag, a középkorú lakosság és a diplomások esetében. A rendőrség iránti bizalom lényegesen nem változott a tárgyalt időszakban.

Összegzés

Magyarország az elmúlt harminc évben jelentősen javította globális fejlettségét, a 130 pont körüli HDI-növekedéssel a világ élvonalába tartozik. A GDP növekedése egyértelműen az EU-tagság előnyeihez kapcsolható, a tőlünk keletre levő világ az unipoláris világrend egyértelmű vesztese lett. Az északi, balti államokkal szemben a növekedés üteme lassúbb volt, ugyanakkor Magyarország az utóbbi tíz évben élen jár a növekedés jóllétbe fordítása képességeivel (1,3-as mutató). A magyar társadalom a globális nyitás és az EU-tagság, a pénzügyi válság hatásait eltérően élte meg, a vidék elmaradottsága és a főváros térsége közötti, helyenként 200-as HDI-pont-különbség szorosan összekapcsolható a felsőoktatás alulfejlettségével. A diplomás lét szorosan összefügg az életképességgel, egészséggel, boldogsággal, igényességgel és bizalommal, ezért érthetetlen az ország felsőoktatás-politikája.

A nyugati világ GDP-termelő képességét, jóllétét radikálisan megnövelte a felsőfokú diplomás lakosság nagyságrendjének növekedése az elmúlt hetven évben, és ha Magyarország nem kíván egy Budapest városállammá válni, amelyben a határ menti megyék kizsákmányolt térségek és perifériák, akkor a fejlesztésnek egyetlen útja van: a vidék diplomás lakossága arányának radikális növelése és fejlesztése, egyébként Magyarország megyéi az 50 fő/km^2 népsűrűség alatti ritkán lakott térségek közé kerülnek (az előjelzések alapján 2050-re a lakosságuk a negyedére csökken).

Felhasznált irodalom

Helliwell, John. F. – Richard Layard – Jeffrey D. Sachs: *World of Happiness Report 2019.* New York, Sustainable Development Solutions Network, 2019. Online: https://worldhappiness.report/ed/2019/

Helliwell, John F. – Richard Layard – Jeffrey D. Sachs – Jan-Emmanuel De Neve (szerk.): *World Happiness Report 2020.* Online: http://worldhappiness.report/ed/2020/

Hrotko, Joao – Rueda-Sabater Enrique – Nikolaus Lang – Vincent Chin: *Measure Well-being to Improve it. The 2019 Sustainable Economic Development Assessment.* Boston, Boston Consulting Group, 2019.

KSH: *A lakosság rendszerbe vetett bizalma.* [Ábra.] Online: www.ksh.hu/sdg/2-8-sdg-16.html

KSH: Bruttó hazai termék (GDP) (2000–). *Ksh.hu, STADAT.* Online: www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_qpt012c.html

KSH: Népsűrűség, települések száma, január 1. (2001–). *Ksh.hu, STADAT.* Online: www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_wdsd005b.html

SEDA Appendix. 26–30. Online: https://countryeconomy.com/gdp

Subnational Human Development Index 4.0. Human Development Report. Inequalities in Human Development in 21st Century. Hungary 2019. Online: https://globaldatalab.org/shdi/shdi/

Vákát

Csath Magdolna

A magyar versenyképesség javításához erősíteni kell a gazdasági válságálló képességet

Bevezetés

A magyar gazdaság 2010 óta folyamatosan javította teljesítményét. Ezt bizonyította a legfontosabb makromutatók alakulása. Nőtt a GDP, jelentősen bővült a foglalkoztatás, csökkent a költségvetési hiány és az államadósság. Azonban a korábbi módszerek már nem lesznek elegendők az eredmények megtartásához, és végképp nem a továbblépéshez. Ennek oka az a gyorsan zajló környezeti változás, amelynek nyomai már 2019-ben érezhetők voltak, de amelyet jelentősen felgyorsítottak a járvány kitörésének társadalmi-gazdasági hatásai. A bizonytalanság nagyon nagy, a várható változások iránya nehezen becsülhető meg. Azonban az biztos, hogy a fogyasztási szokások megváltozásával, a piacok átalakulásával számolhatnak a cégek. A nemzetgazdaságoknak pedig az ágazati szerkezetek és a munkahelyek változására kell felkészülniük. Ebben a környezetben a versenyképességgel szemben a válságálló képesség és a változásmenedzselési képesség értékelődik fel. A válságálló képesség az alapja, a változásképesség pedig a feltétele annak, hogy egy ország sikeresen vegye az előtte lévő akadályokat, biztonságosan és eredményeit megőrizve, sőt erősítve haladjon előre.

Klaus Schwab[1] így fogalmazott egy 2018-ban megjelent könyvében: a világ keresztúthoz érkezett, az alakulóban lévő új technológiák, a mesterséges intelligencia, a biotechnológia, a különleges fejlett anyagok és a kvantum-számítástechnikai megoldások nem egyszerű lineáris fejlődést, hanem robbanásszerű változásokat hoznak a gazdaságban.

Martin Ford[2] a robotok térnyeréséről ír, amelyek kiváltják az egyszerű fizikai munkafolyamatok esetén az embert. A mesterséges intelligencia ugyanezt teszi az egyszerű, könnyen algoritmizálható szellemi munkával. Wilson[3] azonban arra hívja fel a figyelmet, hogy az új technológiák új munkahelyeket is létesítenek. Ezek az új munkahelyek azonban komoly felkészültséget igényelnek majd. Ezt erősíti meg Haskel és Westlake,[4] amikor arra figyelmeztet, hogy a jövőben felértékelődik a tudás, a kreativitás és általában az innováció szerepe.

[1] Német közgazdász, a Világgazdasági Fórum megalapítója.
[2] Martin Ford: *The Rise of the Robots*. New York, Basic Books, 2015.
[3] H. James Wilson et al.: *The Jobs that Artificial Intelligence Will Create.* MIT Sloan Management Review. Magazine Summer, 2017.
[4] James Haskel – Stian Westlake: *Capitalism without Capital. The Rise of the Intangible Economy.* Princeton University Press, 2018.

https://doi.org/10.36250/00983_41

Erre a folyamatban lévő forradalmi változásra erősített rá a járvány, amely a fogyasztási szerkezet változásával, a biztonság, a minőség és a hatékonyság előtérbe kerülésével jelentős hatást gyakorol a meglévő cégekre, és azokra az ágazatokra, amelyekben működnek. Kulcskérdés lesz az innováción és tudáson alapuló nagy új értékteremtés. A nemzetállam stratégiai feladata ennek a változásnak a jó irányba terelése, az innovatív, a változásokat értő és követni tudó vállalkozások helyzetbe hozása, a tudásszint emelése. Azokat a cégeket pedig, amelyek már a változások elindulásakor nem találták helyüket a változó körülmények között, nem szabad mesterségesen életben tartani, mert azzal olyan erőforrásokat kötünk le, amelyek nem segítik, hogy a gazdaság változzon, erősödjön és egyre több új értéket tudjon teremteni. Ahhoz azonban, hogy a teendőket jól lehessen kijelölni, tisztában kell lenni azzal, hogy hol tartunk ma.

Fejlettségi adataink nemzetközi összehasonlításban

A fejlettségi adatokat három csoportban vizsgáljuk. Bemutatjuk az egyik legfontosabb gazdasági adat, az egy főre jutó GDP szerinti pozíciónk időbeli változását, majd foglalkozunk a gazdasági szerkezetet jellemző termelékenységi és hozzáadottérték-mutatókkal, végül kitérünk a jövő szempontjából hangsúlyosan fontos innovációs és digitális versenyképességi helyezéseinkre nemzetközi összehasonlításban.

Az egy főre jutó GDP alakulása nemzetközi összehasonlításban

A mutatónak nemcsak az abszolút értéke fontos, hanem az is, hogy a magyar érték az idők során hogyan változik összehasonlítva más országok adataival.

Az *1. táblázatban* a 2009 és 2019-es időszakban mutatjuk be, hogy az adott év EU27-es átlagához képest hogyan alakult a V4-országok és Ausztria helyzete. Ausztriát azért fontos figyelemmel kísérnünk, mert a hazai elemzések gyakran állítják elénk behozandó példaként.

1. táblázat: A V4-országok és Ausztria egy főre jutó GDP-je (euró) az EU27 átlagához képest (2009 és 2019 között, %-ban)

Ország	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	Változás 2009–2019, %-ban
Lengyelország	37,2	37,7	38,9	39,9	40,6	41,4	42,1	42,7	43,6	45,1	46,4	+9,2
Szlovákia	48,7	50,4	51,3	52,6	53,0	53,6	55,0	55,1	55,3	56,2	56,8	+8,1
Magyarország	40,2	39,8	39,9	39,9	40,9	42,1	42,9	43,2	44,0	45,5	47,1	+6,9
Csehország	60,2	60,3	60,5	60,5	60,5	60,9	62,8	63,1	64,6	65,1	65,5	+5,3
Ausztria	142,7	142,1	143,7	145,0	144,5	142,2	139,3	138,0	137,0	136,8	136,7	–6,0

Forrás: Eurostat (Real GDP per capita, euro. Chain linked volumes 2010)

A táblázatból az tűnik ki, hogy 2009-ben és 2019-ben egyaránt a V4-ek között az EU27-országok átlagához viszonyítva a harmadik helyen vagyunk, csak Lengyelországot előzzük meg. Igaz, 2019-ben közöttünk és Lengyelország között már minimális, 0,7 százalékpontos a különbség. Ez, amint a táblázat utolsó oszlopában látjuk, összefügghet azzal, hogy százalékpontban 2009-ről 2019-re csak a harmadik felzárkózási értéket értük el (6,9 százalékpont). Az osztrák arányváltozás-érték 6 százalékponttal gyengült, aminek nyilvánvaló oka, hogy Ausztria 2009-ben rendkívül magas, az EU27-átlagnál 42,7 százalékponttal magasabb értékről indult. Viszont 2019-ben még mindig 36,7 százalékkal az EU-átlag fölött van, míg a magyar érték csupán 47,1%-a az EU-s átlagnak. A különbség tehát 89,6 százalékpont. Ez kijózanító kell hogy legyen azon elemzők számára, akik Ausztria gyors behozásában reménykednek.

Gazdaságszerkezeti mutatók, hozzáadott érték és termelékenység

A helyben hozzáadott új érték nagysága jelentősen befolyásolja a gazdaság valós teljesítményét, hiszen ha nagy a termelési folyamathoz importált alapanyagok, eszközök és tudás aránya, az azt jelenti, hogy kevés új érték jön helyben létre. A nemzetközi elemzők pedig arra figyelmeztetnek, hogy a gyorsan változó körülmények között a válságálló képesség növelésének hangsúlyos feltétele lesz a helyben előállított új érték nagysága. Ezért a kormányoknak arra kell törekedniük, hogy olyan gazdasági szerkezet létrejöttét támogassák, amelyet a minél nagyobb helyben előállított új értékarány jellemez.

Magyarországon nagy az ipar aránya a bruttó hozzáadott értékben (2019-ben 24,1%, ami 4,4 százalékponttal nagyobb, mint az EU27-átlag), és az iparon belül pedig jelentős a járműgyártás (27,6%) és a számítógép, elektronikai és optikai termékek gyártásának (11,6%)[5] aránya, ezért ezeknek az ágazatoknak a hozzáadottérték- és termelékenységi adatait vizsgáljuk. Kiegészítjük a vizsgálatot a gyógyszeripar adataival, ennek aránya csak 2,7%, de történelmileg fontos, nagy helyben hozzáadott értéket előállító ágazat.

2. táblázat: Hozzáadott érték tényező költségen (a teljes termelési érték százalékában a V4-ekben és Ausztriában, 2010 és 2017-ben, három iparágban)

Ország	Járműipar			Számítógép, elektronikai és optikai ipar			Gyógyszeripar		
	2010	2017	Változás (%)	2010	2017	Változás (százalékpont)	2010	2017	Változás (%)
Csehország	18,9	17,4	–1,5	7,5	12,5	+5	35,3	34,2	–1,1
Magyarország	21,7	17,8	–3,9	9,3	19,4	+10,1	47,7	46,6	–1,1
Lengyelország	18,6	19,9	+1,3	14,6	17	+2,4	41	30,1	–10,9
Szlovákia	12,1	11,9	–0,2	12,9	12	–0,9	34	37	+3
Ausztria	23,7	22,5	–1,2	43,5	35,4	–8,1	46	45,1	–0,9

Forrás: Eurostat

[5] KSH: *Helyzetkép az iparról.* 2019.

A táblázatból érdekes kép rajzolódik ki. Először azt látjuk, hogy a nagy arányt képviselő járműipar helyben hozzáadott új értéke Ausztriában sokkal nagyobb, mint a V4-országokban. Ez arra enged következtetni, hogy a V4-ekben jellemzően az összeszerelő tevékenység zajlik. De ugyanez a helyzet a számítógép, elektronika, optika ágazatban is, ahol viszont a magyar érték megugrására (10,1 százalékpont javulás) érdemes felfigyelni. Ez arra utalhat, hogy több tudásalapú tevékenység is megjelent ebben az ágazatban. A gyógyszeripar viszont mindenhol jelentős új értéket állít elő. A magyar adat a legjobb, ami valószínűleg a Richter jelentős hazai kutatás-fejlesztési tevékenységének köszönhető.[6]

A táblázat alapján megállapíthatjuk, hogy bár a V4-ek között nem rossz a helyezésünk a helyben hozzáadott érték tekintetében, de Ausztriához mérve jelentős az elmaradásunk. Ez tükröződik a *3. táblázatban* látható termelékenységi adatokban is. A termelékenység ugyanis függ attól, hogy a munkaerő egyszerű összeszerelő munkát végez-e, vagy tudásalapút.

Termelékenység

3. táblázat. Valós termelékenység (egy főre jutó új hozzáadott érték, ezer euró)

Ország	Járműipar			Számítógép-, elektronikai és optikai ipar			Gyógyszeripar		
	2010	2017	Változás (%)	2010	2017	Változás (százalékpont)	2010	2017	Változás (%)
Csehország	36,6	47,4	+10,8	20,1	31,1	+11	44,1	47	+2,9
Magyarország	43,9	47	+3,1	24,5	43	+18,5	73,5	79,7	+6,2
Lengyelország	29,7	34,7	+5	21,8	24,4	+2,6	53,8	49,9	–3,9
Szlovákia	31,3	40,6	+9,3	41,7	39,1	–2,6	46,4	29,9	–16,5
Ausztria	90,4	101,9	+11,5	91,1	106,1	+15	134,7	123	–11,7

Forrás: Eurostat (Apperent labor productivity, gross value added/persons employed)

A *2.* és *3. táblázat* adatsorai között nyilvánvaló az összefüggés. Amely ágazatban nagyobb a helyben hozzáadott érték a teljes termelési érték arányában, ott magasabb a termelékenység is. Magyarország esetében a számítógép-, elektronikai és optikai iparban különösen erős a kapcsolat a két mutató között: a hozzáadott érték 10,1 százalékpontos növekedése 18,5 ezer euró/fő termelékenységjavulást eredményezett.

A két táblázat alapján nyilvánvaló, hogy a jövőbeli sikerhez szükséges nagyobb értékteremtés és termelékenységnövelés a gazdasági szerkezet változását is igényli. A nagyobb értékteremtés feltétele pedig az innováció.

[6] Ez az érték a legfrissebb Richter Gedeon-jelentésben található adatok szerint 10,7% az árbevétel arányában (2020. I. negyedévi jelentés a Budapesti Értéktőzsde részére).

Innovációs és digitális versenyképességi mutatóink

Az ezeken a területeken eddig elért eredményeink a jövő szempontjából szintén kulcsfontosságúak. A gyors változásokhoz csak megújulással, belső fejlődéssel, innovációval lehet alkalmazkodni. A 4. ipari forradalom kínálta termelékenységjavuláshoz pedig a magas szintű digitális tudás általánossá válására van szükség. Ezeket a területeket neves versenyképesség-elemző tanulmányok vizsgálják, közülük három főbb megállapításait foglaljuk össze.[7] A tanulmányok vizsgálati területei részben átfedik egymást, de az elemzések célja eltérő.

Az EU innovációs teljesítménytáblája

Az EU minden évben elkészíti a tagállamok innovációs rangsorát, amelyhez 27 mutatót vizsgál.

A *4. táblázatban* a V4-ek és Ausztria helyezéseit látjuk az általános, összesített értékek és néhány kiemelt fontos mutatóra. Az adatok alapján ismét azt látjuk, hogy az osztrák értékek messze jobbak, mint a V4-országok értékei, közülük a cseh adatok a legjobbak.

Magyarország 22. pozíciója azért érdemel figyelmet, mert már több éve nem sikerül a 20 körüli pozícióból előrekerülnünk. Hozzátehetjük, hogy Csehország kivételével a többi V4-országnak sem. A példaként megjelölt osztrák helyezés 14 hellyel jobb, mint a miénk.

4. táblázat: Innovációs teljesítménytábla. Helyezések az EU27 között, és néhány mutató értéke (V4-ek és Ausztria)

Mutató	Csehország	Magyarország	Lengyelország	Szlovákia	Ausztria
Általános helyezés (2020)	16,00	22,00	24,00	21,00	8,00
Felsőfokú végzettségűek aránya a 25–34 éves korcsoportban (2019, százalék)	32,60	30,70	43,50	39,00	41,60
Felnőttképzésben részt vevők aránya (2019, százalék)	8,50	6,00	5,70	4,00	15,10
Infokommunikációs képzést nyújtó cégek aránya (2019, százalék)	25,00	16,00	13,00	18,00	18,00
K+F ráfordítás a GDP %-ában az állami szektorban (2018, százalék)	0,73	0,36	0,40	0,38	0,94
Tudásalapú foglalkoztatás a teljes foglalkoztatás %-ában (2018, százalék)	13,20	11,80	10,40	10,20	15,00
Innováló KKV-k aránya az összes KKV-ból (2016, százalék)	30,60	14,50	12,10	16,80	38,30

Forrás: European Innovation Scoreboard 2020 EC

[7] A háromból kettő EU-s tanulmány.

DESI-helyezésünk

A DESI-indexet[8] az EU jelenteti meg minden évben, bemutatva, hogyan alakult a tagállamok digitális felkészültsége. Az *5. táblázatban* a V4-ek és Ausztria pozícióit látjuk néhány kiemelten fontos mutatóra.

5. táblázat: A V4-országok és Ausztria digitális felkészültsége néhány mutató tükrében (2020, pozíciók az EU27 között)

Mutató	Csehország	Magyarország	Lengyelország	Szlovákia	Ausztria
Digitális közszolgáltatások rendelkezésre állása	21	23	19	24	8
A rögzített széles sávú internet-előfizetéssel rendelkező családok aránya (2019, százalék)	16	10	24	17	18
Mobil széles sávú internet-előfizetés (100 főre, 2019 júl.)	13	27	1	15	17
Alapvető szoftverismeretekkel rendelkezők aránya (2019, százalék)	8	21	23	18	6
Digitális technológiák elterjedtsége a cégeknél (2020)	18	26	25	22	19
Nagy adatmennyiségeket (big data) elemző cégek aránya (2018)	20	26	21	19	25
Az infokommunikációs szektor termelékenysége ([euró/PPS]/foglalkoztatottak, 2017)	16	25	22	20	10
(K+F) intenzitás az infokommunikációs szektorban (ráfordítás a hozzáadott érték százalékában, 2017)	11	23	10	24	3
Az infokommunikációs szektorban alkalmazott kutató-fejlesztők az összes kutató-fejlesztő százalékában (2017)	13	24	7	19	22
Összes EU-s finanszírozás (euró/fő) infokommunikációs projektre (Horizon 2020) 2014–2019-ben (összes érték/fő, euró)	20	23	25	27	9

Forrás: DESI 2020. EC

Arra kell felfigyelnünk, hogy a jövőre való felkészültségünk, a 4. ipari forradalomba való bekapcsolódásunk szempontjából a vizsgált mutatók közül 5-ben utolsók, háromban pedig az utolsó előttiek vagyunk. Egy ellentmondásra is rá kell mutatnunk: 10.-ek vagyunk a széles sávú internet-előfizetéssel rendelkezők arányában, közben a hatékony használathoz szükséges tudás tekintetében csak a 21. hely a mienk. De rossz a cégek pozíciója is az informatika alkalmazásában annak ellenére, hogy az elmúlt években

[8] *Digital Economy and Society Index (DESI).* EC, 2020.

tetemes pályázati forrás állt rendelkezésre digitalizációs témákban. A jelenség oka az, hogy a digitális fejlesztést elsősorban hardver-, gépi fejlesztésnek gondolták a pályázatok kiírói, és arra nem helyeztek hangsúlyt, hogy a technika nem működik tudás nélkül.

IMD Digitális versenyképességi rangsor[9]

Végül emeljünk ki néhány fontos adatot az IMD digitális versenyképességi tanulmányából. Ez a tanulmány olyan mutatókat is tartalmaz, amelyeket az előző kettő, ezért összefoglalónak is tekinthető. Az IMD 2019. évi digitális versenyképességi listáján[10] a vizsgált 63 ország között Magyarország a 43. helyen van. Csehország és Lengyelország megelőz bennünket (37., 33. hely), Szlovákia viszont négy hellyel mögöttünk van (47. hely). Ha csak az EU27-országokat vizsgáljuk, akkor közöttük a 21. helyen vagyunk. Érdekes adat viszont, hogy a 20 ezer dollár alatti egy főre jutó bruttó hazai termékkel (GDP) rendelkező országok között a 10. helyen vagyunk, és az EU27-országok közül csak Lengyelország és Lettország előz meg bennünket. Érdemes azonban a részleteket is megvizsgálni. A kutatók három területet elemeznek. Ezek:

– a tudás,
– a technológia, és
– a jövőre való felkészültség.

A három területen belül a *6. táblázatban* látható részterületeket vizsgálják.

6. táblázat: Az IMD elemzés részterületei

Tudás	Technológia	Jövőre való felkészültség
– Rendelkezésre álló szakemberek	– Szabályozás	– Jövőorientáltság
– Oktatás és képzés	– Tőke	– Cégek stratégiai szemlélete
– Tudományos eredmények	– Technológiai képességek	– IT-integráció

Forrás: IMD, 2019

Összesen 51 mutatót elemeznek a kutatók, amelyből 31 statisztikai adat, 20 pedig kérdőíves felmérés alapján gyűjtött információ. A *7. táblázatban* a V4-ek és Ausztria részletesebb adatait látjuk, a magyar helyezések alakulását 2015–2019 között a *8. táblázat* tartalmazza.

[9] IMD World Digital Competitiveness Ranking.
[10] IMD: *World Digital Competitiveness Ranking.* Lausanne, 2019.

7. táblázat: Helyezések a három fő terület szerint (63 ország, 2019)

Ország	Tudás	Technológia	Jövőre való felkészültség
Csehország	37.	34.	39.
Magyarország	44.	36.	57.
Lengyelország	33.	37.	33.
Szlovákia	48.	44.	47.
Ausztria	10.	32.	23.

Forrás: IMD, 2019

8. táblázat: A magyar helyezések alakulása a három fő területen (2015–2019)

Terület	2015	2016	2017	2018	2019
Általános helyezés	44.	42.	44.	46.	43.
Tudás	44.	43.	48.	48.	44.
Technológia	39.	37.	38.	40.	36.
Jövőre való felkészültség	47.	45.	55.	58.	57.

Forrás: IMD, 2019

A *7. táblázat* szerint 2019-ben legjobban a technológiai területen, leggyengébben pedig a jövőre való felkészültségben álltunk. Ausztria a technológia területén alig van jobb helyzetben, mint Magyarország, azonban általános pozíciója mégis sokkal jobb. Ennek oka a sokkal jobb tudás és jövőre való felkészültségi helyezése. A *8. táblázatban* látható idősor szintén arra a korábbi tanulmányokban is látható ellentmondásra utal, hogy a technológiai területen nem állunk rosszul, sőt az idők során javítottuk is helyezésünket, viszont egyre kevésbé vagyunk felkészülve a jövő változásaira. A jövőre való felkészültségünket a kutatók szerint befolyásolja a szemléletünk, értjük-e a változások szükségességét, és keressük-e a módját annak, hogy sikeresen alkalmazkodjunk a változásokhoz. A felmérés szerint ezen a területen vagyunk a leggyengébbek, a 62.-ek. De a cégek jövőorientáltsága, a jövőre való stratégiai szemléletű felkészültsége is gyenge. Ennél a mutatónál az 53. hely a mienk.

A leggyengébb helyezéseket pedig a következő mutatóknál értük el:

- Digitális és technológiai képességek (61. hely)
- Munkavállalók továbbképzése a cégeknél (48. hely)
- Vezeték nélküli mobilinternet-előfizetők (57. hely)
- Online működés (állami lehetőségek, cégek infokommunikációs fejlettsége (51. hely)
- Cégek professzionális adathasználatra: *big data* és adatelemzés (50. hely)
- Cégek lehetőség- és veszélyfelmérő képessége (59. hely)

Ebből a tanulmányból is kiviláglik, hogy nem a technológiai felkészültségünkkel, hanem inkább a technológiák alkalmazásához szükséges tudással, képességekkel vannak problémáink. Ez a tanulmány azért is fontos, mert a jövőre való felkészültségünk néhány állami és céges gyengeségére is rávilágít. Ezeken a területeken az előrelépés elengedhetetlen lesz a változó környezetbe való sikeres bekapcsolódásunkhoz.

Összegzés

A technológiai-piaci változások elől nem lehet kitérni. Sikeres az a gazdaság lesz, amelyben a kormány és a cégek egyaránt érzékelik a változások fontosságát, és felkészülnek arra, hogy azokat lehetőségekként kezelve helyzetbe hozzák magukat. Ehhez ma már nem elég a versenyképesség javításáról gondolkodni, mivel annak feltétele a válságálló képesség és a jövőalakító, változásmenedzselő képesség folyamatos erősítése lesz. Ezzel egyben csökkenteni lehet a gazdaság konjuktúraérzékenységét is, amelyet a járműipar túlzottan nagy aránya okoz. A kulcsszavak pedig innováció, értékteremtés, digitalizáció, termelékenység és tudásvagyon. Magyarország startpozíciója nem rossz. A korábbi évek gazdasági eredményeire építve, okos változtatási stratégiát választva a jövő is megnyerhető.

Felhasznált irodalom

Digital Economy and Society Index (DESI). EC, 2020.
European Innovation Scoreboard. EC, 2020.
Haskel, Jonathan – Stian Westlake: *Capitalism without Capital. The Rise of the Intangible Economy.* Princeton, Princeton University Press, 2018.
Ford, Martin: *The Rise of the Robots.* New York, Basic Books, 2015.
IMD: *World Digital Competitiveness Ranking.* Lausanne, 2019.
KSH: *Helyzetkép az iparról.* Budapest, 2019.
Richter Gedeon: *2020. I. negyedévi jelentés a Budapesti Értéktőzsde részére.* Online: https://bit.ly/39HLreJ
Schwab, Klaus: *The Fourth Industrial Revolution.* Geneva, World Economic Forum, 2018.
Wilson, James H. – Paul Daugherty – Nicola Morini Bianzino: *The Jobs that Artificial Intelligence Will Create.* MIT Sloan Management Review. Magazine Summer, 2017.

Vákát

Lentner Csaba

Harminc év után szabadon: közpénzügyi restrikció vagy expanzió?

Bevezetés

A magyar közpénzügyi rendszer az 1970-es évek eleje óta egészen az aktív államvezérelt gazdasági metódus 2010-es létrejöttéig – leszámítva talán az ezredfordulón a Széchenyi Nemzeti Fejlesztési Terv Matolcsy György szavaival definiált szívet melengető időszakát – meglehetősen homogén képet mutatott. Az új gazdasági mechanizmus 1968-as bevezetését követő néhány lendületes évet követően az endogén tényezők fejlesztésére építő modellt „visszafogták", majd a reformlendület mérséklésével szinte egyidejűleg kezdetét vette egy erős eladósodási hullám, amit a folyamatos, sőt növekvő infláció és a költségvetési hiányt egyoldalúan mérsékelni szándékozó lakossági jövedelemelvonások követtek. Sőt, az 1990-es évektől a belső magángazdaság terhére tett restrikciós lépések is állandósultak. Kitapintható azonban egy markáns, a 2010-től hivatalba lépő új kormány működésével kezdődő korszakhatár. Jelentős mértékben csökkent a személyi jövedelemadó, kiteljesedtek a családtámogatási intézkedések, s előtérbe kerültek a forgalom típusú adók. A közpénzügyi és adóellenőrzési rendszer megerősítése ugyancsak a kiszámítható költségvetési gazdálkodás irányába terelte a folyamatokat. A 2013-tól bekövetkező jegybanki fordulat hatására pedig a kormányzati fiskális politikát támogató monetáris intézkedések felerősödtek, mind a vállalkozások finanszírozását támogató növekedési hitelprogram, a vállalati kötvényprogram, az államadósság-finanszírozás könnyítését szorgalmazó intézkedések és legfőképpen az alacsonyan tartott jegybanki alapkamat által. A 2010 után érzékelhető folyamatok – logikájukat és elveiket tekintve – igen nagy mértékben hasonlatosak az 1867-es kiegyezést követő dualizmus időszakához, vagyis az államvezérelt magyar kapitalizmus bölcsőjének tekinthető időszakhoz. Akkor is, és 2010 után is az állam aktív gazdaságbefolyásoló, -szabályozó és -ellenőrző feladatkört tölt be, építi, szervezi a piacokat, támogatja a vállalkozásokat, mondhatni expanzív intézkedéssorozatot tesz a nemzetgazdasági teljesítmények fokozása érdekében. A piaci, főleg a hazai piaci szereplőket bevonja, érdekeltté teszi a gazdasági folyamatok fejlesztésében. A vizsgálati körbe emelt 1970–2010 közötti intervallumnak a jellemzője viszont a költségvetési szociális támogatások állandósuló mérséklése, a vállalatok részére adott piaci kedvezmények kényszerből történő leépítése, sőt mindezek ellenére egy erős költségvetési, vállalati és háztartási szektorbeli eladósodás, aminek hatására az államháztartási adósság az 1970-es évek elejétől 1990-re 21 milliárd dollárra, majd 2010-re 140 milliárdra emelkedett. A folyamatosan államcsőddel fenyegető helyzet kivédése a polgári kormány működésében prioritást élvez. A munkaerőpiac kibővítése, a kedvezőbb, mérsékeltebb adózási forma, az anyagi érdekeltség előtérbe helyezése, s nem

https://doi.org/10.36250/00983_42

kis mértékben a Magyar Nemzeti Bank gazdasági növekedést és pénzügyi stabilizációt támogató intézkedései hatására eltűntek az adóemelések, szociálistámogatás-megvonások, sőt kiteljesedett az anyagi jólét, az életszínvonal és a nemzetgazdasági stabilitás.

A közel egy évtized alatt végbement folyamat következtében 2020 elején, a Covid-19 okozta járványválság erős makrogazdasági pozíciókban találta az országot. A dolgozat – terjedelmi korlátokat figyelembe véve – vázlatosan tekinti át a 2010 után hatályba lépő közpénzügyi tárgyú törvényi változásokat, gazdaságrendező elveket, s utal az elért makrogazdasági eredményekre is, vagyis a változások számokban is kifejezhető hatásaira.

A 2010 utáni közpénzügyi rendszerváltás főbb elvei

Magyarországon 2010 után ment végbe a piaci szektor, különösen a hazai vállalkozások, továbbá a közszektor stabilitását és hatékonyságát előmozdító közpénzügyi rendszerváltás, amelynek megalapozására számos új jogszabály született. A fiskális és monetáris térre vonatkozó változások mellett a közpénzügyi kontrollkörnyezet is megerősödött. A 2010 nyarától nagy számban megalkotott új törvények, az intézményi változások és a gazdaságfejlesztési, közigazgatás-fejlesztési kezdeményezések azt célozzák, hogy a magyar nemzetgazdaság képes legyen a fenntartható fejlődésre.

Az állami tulajdon arányának növelése, az állam gazdaságbefolyásoló és ellenőrző szerepének erősítése, a piaci szereplők tevékenységének célirányosabb szabályozása, a közteherviselés „arányosítása", a hazai tulajdonosi hátterű vállalatok piaci terjeszkedésének állami támogatása az új közpénzügyi modell legfontosabb rendszerelemei. 2013 márciusától megtörtént a jegybanki monetáris politikai váltás is, ezt követően az MNB az eszközeit az inflációellenes politika mellett a gazdasági növekedés és a pénzügyi stabilitás elősegítésére fókuszálja. A jegybankpolitikai intézkedésekkel Magyarországon kiteljesedett a közpénzügyi rendszerváltás.

A törvényalkotó az új közpénzügyi modellt erős jogi háttérrel ruházta fel. A jogszabályi hierarchia csúcsán álló Alaptörvény alkotmányos szintre emelte a közpénzügyek tárgykörét. A közpénzekről szóló fejezet tartalmazza a központi költségvetésre, az államadósságra, a nemzeti vagyonra, az átláthatóságra, a közteherviselésre, a Magyar Nemzeti Bankra, a Költségvetési Tanácsra, illetve az Állami Számvevőszékre (ÁSZ) vonatkozó főbb szabályozásokat. Ennek az Alaptörvény-fejezetnek az a célja, hogy „betartandó", „érvényesítendő" jogszabályi alapját adja a kiegyensúlyozott, átlátható és fenntartható költségvetési gazdálkodásnak, stabil államműködésnek. Kolozsi és társai[1] alapján a 2010 után bekövetkező állampénzügyi megújulás hozzájárul a magyar állam és a gazdasági szereplők tartós és hatékony kooperációjához, ami lehetőséget biztosít a jól irányított állam kiépítésére. A stratégiai irányváltás szükséges lépés volt, hiszen a magyar gazdaságot évtizedeken át a magas külső eladósodottság, valamint a belső

[1] Kolozsi Pál Péter – Lentner Csaba – Parragh Bianka: Közpénzügyi megújulás és állami modellváltás Magyarországon. *Polgári Szemle,* 13. (2017), 4–6. 28–51, 24.

egyensúlytalanság jellemezte. György és Veress[2] tanulmánya arra utal, hogy a magyar gazdaság kihívásait a múlt hibás stratégiai döntései eredményezték, így a 2010 után tett intézkedések az örökölt problémák kezelésére irányultak. Lezajlott a nagy elosztórendszerek átalakítása, a központi és a helyi önkormányzati szint közötti munkamegosztás újragondolása. A változások egyik legfontosabb célja az volt, hogy a gazdaságpolitika mozgásterét növeljék, biztosítsák az átláthatóságot és a kiszámíthatóságot, kialakítsák a munkaalapú társadalmat, ugyanis minél többen dolgoznak, annál erősebb a társadalom.[3]

A 2010 utáni gazdaságpolitikai intézkedések azért is figyelemre méltók, mert a költségvetés kiigazítása nem megszorításokkal járt, hanem a belföldi rezidensek irányába az adóterhek mérséklésével, egyenletesebb „eloszlásával" és ezzel párhuzamosan,[4] igazolása szerint, a gazdaság kifehérítésével. Az élőmunkát és a vállalati jövedelmeket adóztató közvetlen elvonások helyébe a közvetett, forgalmi típusú adók léptek, amelyek a költségvetési szektor forrásfeltöltését hatékonyabban szolgálják, s a munkaerő is kedvezőbben viszonyul a forgalmi-fogyasztási stádiumban megvalósuló adóelvonásokhoz, mint a munkabérből történő közvetlen adóztatáshoz. A Költségvetési Tanács jogköreinek megerősítése pedig a szabályalapú költségvetési gyakorlat kiteljesedését hozta. Az adópolitikai változások és az ellenőrzési rendszer szigorítása hatására Magyarország 2013 nyarán kikerült az Európai Unió túlzottdeficit-eljárása alól, amelybe már 2004-ben, az EU-tagság megtörténtekor bekerült.

Az új Alaptörvény közpénzügyi vonatkozásai

A magyar közpénzügyi rendszer átalakítása mögött erős törvényi felhatalmazás áll. A jogrendszer, s általa a gazdaság átalakításának alapja a 2012-től hatályos Alaptörvény. A Magyar Köztársaság korábbi alkotmánya[5] 2012. január 1-jén hatályát vesztette. A 2010 után formálódó állampénzügyi rendszerben az Alaptörvény a törvényeken belül különbséget tesz a sarkalatos törvényeket illetően, ugyanis sarkalatos törvénynek minősül az a törvény, „amelynek elfogadásához és módosításához a jelen lévő országgyűlési képviselők kétharmadának szavazata szükséges".[6] Magyarország Alaptörvénye 32 sarkalatos törvényre utal, amelyek közül a fontosabb közpénzügyi tárgyúak a következők: az Állami Számvevőszékről szóló 2011. évi LXVI. törvény, a családok védelméről szóló 2011. évi CCXI. törvény, Magyarország helyi önkormányzatairól szóló 2011. évi CLXXXIX törvény, Magyarország gazdasági stabilitásáról szóló 2011. évi CXCIV. törvény, a nemzeti vagyonról szóló 2011. évi CXCVI. törvény, a Magyar Nemzeti Bankról szóló 2011. évi

[2] György László – Veress József: A 2010 utáni magyar gazdaságpolitikai modell / The Hungarian Economic Policy Model After 2010. *Pénzügyi Szemle,* 61. (2016), 3. 360–381.

[3] Schlett András: Közpénzügyi szemléletváltás: Elmozdulási irányok a gazdaságpolitika nagy elosztórendszereiben 2010 után. *Új Magyar Közigazgatás,* Különszám, (2017). 29–41, 13.

[4] Varga József: Az adóteher-csökkentés és a gazdaság kifehérítésének pályája Magyarországon 2010 után. *Pénzügyi Szemle,* 62. (2017), 1. 7–20. 14.

[5] 1949. évi XX. törvény.

[6] Alaptörvény T cikk (4) bekezdés.

CCVIII. törvény.[7] Lényeges különbségek fedezhetők fel a korábbi alkotmány és a jelenlegi Alaptörvény között, különösen az utóbbi, és a hozzá kötődő közpénzügyi sarkalatos törvények kétharmados beágyazottságát illetően, amelyek a kedvező folyamatok mögé egyfajta stabilitást biztosítanak.[8]

A költségvetési ellenőrzés átalakítása

A hazai közpénzügyi reform következtében a jogszabályi hátteret – mint említettük – az Alaptörvény mellett a sarkalatos törvények biztosítják. Az új számvevőszéki törvényt[9] a sarkalatos törvények között elsőként fogadták el. A nemzetközi elvárásoknak megfelelő törvény megerősítette az Állami Számvevőszék függetlenségét, kiszélesítette az ellenőrzés jogkörét, és megnövelte az ellenőrzések átláthatóságát. A közpénzügyi rendszer felértékelődésével az Állami Számvevőszék feladatköre is kiemeltté vált. Az Állami Számvevőszék ellenőrzési jogosítványainak kiszélesítése a szervezet működését is átalakította. A törvény új feladatkörrel és jogosítványokkal ruházta fel, és ezekkel az eszközökkel az ÁSZ a törvényi előírások figyelembevétele mellett szabadon élhet. A Költségvetési Tanács munkájának támogatásához készítendő elemzések elkészítése is a feladatai közé tartozik,[10] a Nemzeti Bankkal egyetemben. Mindkét szervezet elnöke a költségvetési fegyelem felett őrködő Költségvetési Tanács tagja.

Az új törvényi szabályozás megerősítette az ellenőrzés függetlenségét. Az Alaptörvény mind személyi, mind feladatköri, mind pedig szervezeti megközelítésből is meghatározza a függetlenség státuszát. Az intézmény szervezeti függetlenségének tekintetében határozott változtatásokra került sor. Az új ÁSZ-törvény szerint az Állami Számvevőszék valamennyi más szervezettől független az ellenőrzési tevékenysége során. Az új ÁSZ-törvény megerősítette a szervezet pénzügyi függetlenségét is. Az új ÁSZ-törvény megfogalmazza továbbá, hogy az ÁSZ saját működési költségvetését úgy kell megállapítani, hogy annak összege ne legyen kevesebb az előző évi központi költségvetésben megállapított összegnél, illetve a szervezetnek új feladatokat kijelölni csak úgy lehet, hogy a feladatellátáshoz szükséges pénzügyi fedezetet is egyidejűleg biztosítják. Az új szabályozás értelmében az Állami Számvevőszék munkavállalói és vezetői díjazásának a mértékét az ÁSZ-törvény tartalmazza, a kormány nem befolyásolhatja a számvevői állomány illetményét.[11]

Az ÁSZ a jogszabályi változásokkal egyidejűleg új feladatok elvégzésére kapott felhatalmazást. Az ellenőrzési feladatokon túlmenően a tanácsadói, elemzési, tanulmányké-

[7] Rixer Ádám felsorolásából kiemelve, lásd: Rixer Ádám: *A magyar jogrendszer jellegzetességei 2010 után.* Budapest, Patrocinium, 2012. 162.

[8] Jakab András – Szilágyi Emese: *Sarkalatos törvények a magyar jogrendben.* Budapest, MTA, 2015.

[9] Az Állami Számvevőszékről szóló 2011. évi LXVI. törvény, továbbiakban: új ÁSZ-törvény.

[10] Domokos László: Megújított közpénzügyek, megújított Állami Számvevőszék. *Polgári Szemle,* 10. (2014), 1–2. 39–59.

[11] Domokos László: Az Állami Számvevőszék jogosítványainak kiteljesedése az új közpénzügyi szabályozás keretében. *Pénzügyi Szemle,* 61. (2016), 3. 299–319, 21.

szítési, valamint véleményezési kötelezettségek is megjelentek a szervezetnél. Az ÁSZ új feladatkörei a közpénzekkel való hatékony és átlátható gazdálkodást, a közszolgáltatást biztosító intézmények eredményesebb működését támogatja. A közpénzügyi rendszerben az átláthatóság és elszámoltathatóság megvalósulása erősíti a közbizalmat a megfelelő minőségű kommunikáció biztosítása mellett.[12]

Az önkormányzati szabályozás változása

A helyi önkormányzatokról szóló 1990. évi LXV. törvény (Ötv.) 2013. január 1-jével hatályát vesztette, és a Magyarország helyi önkormányzatairól szóló 2011. évi CLXXXIX. törvény (Mötv.) lépett a helyébe. A korábbi szabályozás a demokratikus működésre, az önkormányzati autonómiára és a kormányzati túlhatalmat megakadályozó garanciák kiépítésére fókuszált, amelynek túlzó volta lényegesen hozzájárult az önkormányzatok eladósodásához. A települési önkormányzatok finanszírozása a rendszerváltozás teljes időszakában ellentmondásos volt, a rájuk vonatkozó ellenőrzési rendszer pedig nem volt kompakt. A központi kormányzat folyamatosan terhelte az önkormányzatokra az állami feladatokat, amihez nem biztosított megfelelő finanszírozást. Következményként megjelent az önkormányzati alrendszer növekvő működési, majd felhalmozási hiánya, sőt adósságállománya. A 2004-es európai uniós csatlakozást követően megnyíltak a települési önkormányzatok előtt is az EU-pályázatok, -támogatások, amihez viszont a települések nem rendelkeztek elégséges saját erővel. A baloldali liberális kormány a pénzszűke áthidalására lehetővé tette, hogy az önkormányzatok a saját erő bemutatására hitelt vegyenek fel, kötvényt bocsássanak ki, aminek következtében viszont tetemes, visszafizetésre esélytelen adósságállományuk alakult ki. Súlyosbította a helyzetet, hogy a visszterhes kötelezettségek bevállalása devizaalapon történt, viszont a települések nem rendelkeztek devizabevételekkel, amely a 2007–2008-as válság árfolyam-eltérítő hatásai következtében kezelhetetlen tartozásállományt okozott. Probléma volt az is, hogy a megvalósított beruházások nem termelő jellegűek voltak, így hozam-előállító képességük nem volt, és ez likviditási csapdába taszította a településeket. 2011 és 2014 között került sor az önkormányzati konszolidációra, ennek során a központi költségvetés átvállalta a települési önkormányzatok tartozásállományát, s egyidejűleg új feladat- és szabályozási környezetet hozott létre a számukra.[13]

Az új jogszabály, az Mötv. követi az új Alaptörvény logikáját, s így a korábbi, indokolatlanul erős önkormányzati autonómiát biztosító szabályozás megszűnt. Míg az Alkot-

[12] Domokos László: *Ellenőrzés – a fenntartható jó kormányzás eszköze*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2019. 218.

[13] Lentner Csaba: The Debt Consolidation of Hungarian Local Governments. *Pénzügyi Szemle – Public Finance Quarterly,* 59. (2014), 3. 310–325; Hegedűs Szilárd: A magyar önkormányzati rendszer gazdálkodása 1990-től napjainkig. In Monika Gubanova (szerk.): *Legal, economic, managerial and environmental aspects of performance competencies by local authorities, 2017.* 5th International Scientific Correspondence Conference, Nyitra, Slovak University of Agriculture in Nitra, 2018. 168–178, 10; Hegedűs Szilárd – Lentner Csaba – Molnár Petronella: Past and Future: New Ways in Municipal (Property) Management after Debt Consolidation: In Focus: Towns with County Rights. *Pénzügyi Szemle,* 64. (2019), 1. 51–71.

mány a helyi közügyek önálló, demokratikus intézésének jogát az önkormányzáshoz való kollektív alapjogként írta le, addig az Alaptörvény az önkormányzatok fogalmát a közügyek és a közhatalom helyi gyakorlásának eszközeként fogalmazza meg. Bár az Alaptörvény több esetben megismétli az Alkotmány normaszövegét, mégsem teszi az önkormányzáshoz való jogot alkotmányos alapjoggá. Az önkormányzati rendszer átalakításához a Stabilitási törvény[14] és a Nemzeti vagyonról szóló törvény[15] vonatkozó szabályai is hozzájárultak. Ezek a törvények is rendelkeznek az önkormányzatiság gyakorlásához szükséges pénzügyi autonómia keretfeltételeiről.[16]

A bevezetett új törvény legfontosabb tartalmi változásai: csökkentek az önkormányzatok kötelezően ellátandó feladatai, kikerült az önkormányzati rendszerből az államigazgatási hatósági feladatok jelentős része, közszolgáltatási funkciók elvonása a megyei önkormányzatoktól, kötelező társulás bevezetése bizonyos esetekre, szigorodó törvényességi felügyelet és gazdálkodási szabályok, feladatfinanszírozás megjelenése, illetve a polgármester szerepének erősödése a képviselő-testülettel szemben. Az önkormányzati rendszer átalakítása a gazdaságossági, hatékonysági és szakmai szempontok korábbinál erőteljesebb figyelembevételére irányult.[17] A települési önkormányzatok tulajdonában lévő közüzemi vállalatok szabályozásában is változások következtek be. Már 2010-ben az Állami Számvevőszék ellenőrzési jogkörét kiterjesztették e vállalati körre, sőt a Számvevőszék kiemelten ellenőrzi az anyagi közszolgáltatást végző közüzemek működését, hatékonysági helyzetét. A hatósági árszabályozás (rezsicsökkentés) hatására előálló nettó árbevétel „fékeződésre" pedig a megerősített kontrollkörnyezet megfelelő (kikényszerítő) gazdálkodási módot teremtett, vagyis a közüzemi cégek a hatékonyságuk javulása által jórészt tudják kompenzálni a közüzemi fogyasztói árak mérséklésével előálló nettó árbevétel-csökkenésüket.[18]

Monetáris politikai fordulat Magyarországon

A magyar monetáris politika kapcsán lényeges hangsúlyozni, hogy már 1987-ben létrejött (visszaállításra került) a kétszintű bankrendszer. A piacgazdasági átmenet elején a jegybank aktivizálódott a reálszektor és az államadósság refinanszírozása területén is. Ám a nyugat-európai tendenciákat, sőt követelményeket rosszul (engedékenyen) értelmezve, illetve egyoldalúan érvényesítve az 1990-es évek közepére már ki is vonult a mezőgazdaság és a hazai vállalkozások refinanszírozásából, sőt az ezredfordulóra az államadósság refinanszírozásában vitt „könnyítő" műveleteit is feladta. Igazolható ugyanakkor, hogy mind a kezdő vállalkozásoknak, mind a szétesőben lévő agráriumnak

[14] 2011. évi CXCIV. tv.
[15] 2011. évi CXCVI. tv.
[16] Lentner Csaba: *Önkormányzati pénz- és vagyongazdálkodás.* Budapest, Dialóg Campus, 2019. 167.
[17] Hegedűs (2018): i. m.
[18] Lentner Csaba – Hegedűs Szilárd: A 100 százalékban önkormányzati tulajdonú gazdasági társaságok pénzügyi kockázatainak vizsgálata 2009–2018 között. *Új Magyar Közigazgatás,* 13. (2020), 2. 30–43.

égető szüksége lett volna a hosszabb futamidejű, kedvezőbb kamatozású jegybanki forrásokra. Az államadósság finanszírozásából történő kivonulást pedig a jegybank korábbi vezetői azzal magyarázták, hogy ez a költségvetési szektort elkényelmesítené, miáltal a jegybanki pénz szinte korlátlanul igénybe is vehető az emissziós monopólium által. Lényeges azonban arra utalni, hogy a költségvetési szektorban folyamatosan jelen lévő, sőt növekvő összegű és GDP-arányú hiány fő oka az aszimmetrikus adószerkezet volt, amely elégséges feltöltést a központi költségvetésnek nem biztosított, míg a munkanélküliségi, termelési anomáliák okán az állami támogatásokra állandósuló, sőt mi több, növekvő igény jelentkezett. A jegybank hiány- és államadósság-kezelési műveletekből történő kivonásával pedig még nőtt is a magyar költségvetés kiszolgáltatottsága, hiszen így – elégséges belső tőkeakkumuláció hiányában – szinte a teljes deficitet, adósságot kívülről, devizakülföldiektől lehetett csak lefinanszíroztatni, és ez a kamatokat is felemelte, a külföldiektől igen nagy mértékben függővé tette. Az ország külső sérülékenysége ezáltal tovább fokozódott. A jegybanki politika az egyes mandátum elvét követte, azaz az infláció leszorításában látta jegybanki célját megvalósítani, ezen a területen viszont számottevő eredményt nem ért el, csak a 2010-es fiskális konszolidáció után *(2. ábra)*. Igazolható mindezek által, hogy a költségvetési hiány és az infláció kérdése egymással összefüggő terület, vagyis a növekvő költségvetési hiány inflatorikus hatásokat generál. Sőt, a hiány, és a belőle adódó (kumulált) államadósság finanszírozására kifizetett kamat pedig miáltal a központi költségvetésből teljesítődik, még hozameredménnyel nem fedezett költségnek is minősül, ugyanis a rendszerváltozást követően jelentkező hiány nem a termelési szektor felé irányzott külföldi hitelekből s a termelési színvonal romlásának költségvetési kompenzálásából, hanem a rosszul szervezett közpénzügyi politikából (aszimmetrikus adószerkezet, makrogazdasági problémákra kevésbé fókuszáló jegybanki működés) fakadt. Az ezredfordulót követő időszak jegybanki és pénzpiaci felügyeleti működését viszont a „negatív gyakorlat" megtartása mellett még az is jellemezte, hogy a bankokra, pénzügyi ágazatra, hitelezési tevékenységre vonatkozó szabályozási és ellenőrzési tevékenység nem tudta megakadályozni a lakosság eladósodását, különös tekintettel devizakitettségének drasztikus emelkedését. Sőt, a 2007–2008-as kezdeti válságéveket követő öt éven át a jegybank korábbi vezetése érdemi beavatkozás nélkül szemlélte a háztartások devizaadósság-csapdába történő bezáródását.

Magyarországon a monetáris politikai fordulat 2013 márciusától teljesedett ki. A Magyar Nemzeti Bankot aktívabb jegybanki szerepvállalás jellemzi, és proaktív lépéseket tesz a jegybanktörvényben rögzített mandátumainak teljesítése érdekében, sőt mi több, mandátumát nem csak az infláció moderálására értelmezi. A fordulat első lépése, már a polgári kormány által delegált többségi monetáris tanácstagok hatására, a 2012 nyarán elindított kamatcsökkentési ciklus volt. A kamatcsökkentés révén 2016-ra az irányadó ráta elérte a jegybank 90 éves történetének historikusan legalacsonyabb, 0,9%-os szintjét, ami 2020-ban még tovább csökkent (2020-ban 0,6%). A kamatcsökkentési ciklus mérsékelte a kereskedelmi banki kamatokat, támaszt nyújtott a gazdasági növekedéshez, támogatta a jegybanki inflációs cél középtávú elérését, olcsóbbá és biztonságosabbá tette az államadósság finanszírozását, illetve javította az MNB eredményét. A válság során

megnőtt a jelentősége a nem hagyományos (nem konvencionális) eszközöknek, amelyek gyakoriságukban, volumenükben, futamidejükben, árazási kondícióikban és esetenként a partnerkör tekintetében eltérnek a hagyományos eszközöktől.[19]

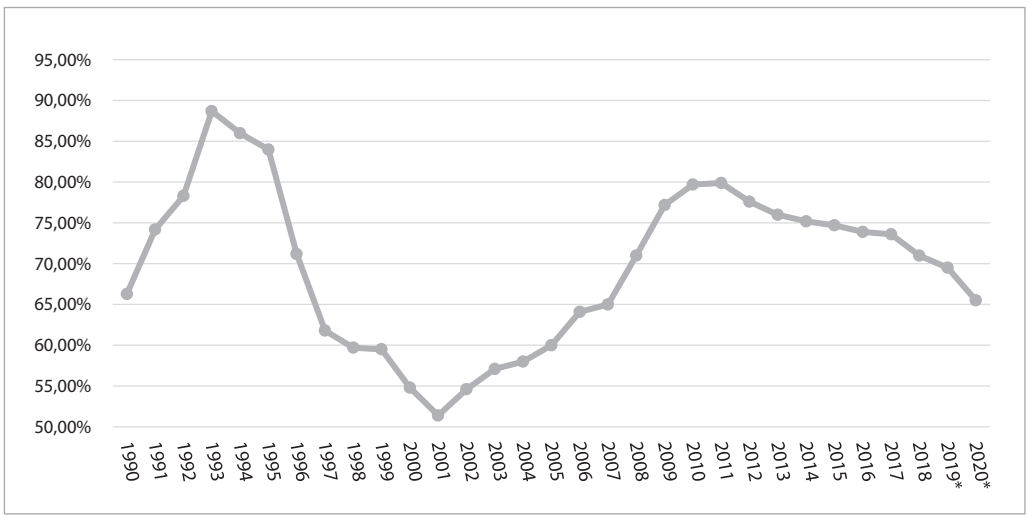
A nem hagyományos eszközök körében fontos elem a hiteltenderek meghirdetése hosszabb lejáratokon, ennek célja a hitelezés élénkítése, az erős hitelkínálati korlátok oldása, valamint a devizapiaci likviditási feszültségek enyhítésére devizacsere-eszközök alkalmazása. A Magyar Nemzeti Bank három szakaszban (2013. június–szeptember; 2013. október – 2014. december; 2015. március–december) hirdette meg a növekedési hitelprogramot, amelynek célja a szigorú hitelezési feltételek oldása a likviditáskorlátos kis- és középvállalkozói (KKV) szektorban, a pénzügyi stabilitás megerősítése, valamint az ország külső sérülékenységének csökkentése.[20] Megtörtént a devizahitelek kivezetése a végtörlesztéshez kapcsolódó devizatömeg jegybanki biztosításával. 2014. október – 2015. március között a fogyasztói devizahitelekkel kapcsolatos elszámolásokhoz és forintosításukhoz kapcsolódó euróeladási tenderek realizálódtak, 2015 augusztusában a svájcifrank-eladási tenderek, amelyek célja a bankok árfolyamkockázatának kezelése, csökkentése. A devizatenderek úgy tették lehetővé a forintosítást, hogy a bankok devizakereslete nem volt hatással a forint árfolyamára. A jegybanki tenderek hozzájárultak a magángazdaság devizakitettségének és a hazai bankok rövid külső adósságának csökkenéséhez, így az ország külső sérülékenységének mérsékléséhez is. A külső sérülékenység csökkentése érdekében az MNB 2014 tavaszán meghirdette az államadósság belső forrásokból történő finanszírozásának erősítését, a külső forrásokra való ráutaltság csökkentését célzó önfinanszírozási programot. A program a külföldi befektetők által tartott magyar devizaadósságot a bankok által finanszírozott forintadósságra cseréli le, ezzel csökkentve a devizaadósságot és a külső adósságot.[21] A Nemzeti Bank kamatpolitikája, gazdasági növekedést támogató intézkedései, és a széles értelemben vett (államháztartási, vállalati, lakossági-háztartási) pénzügyi stabilitást eredményező intézkedései 2013–2020 között egy látványos növekedési periódus hátterét biztosították.

A magyar gazdaságpolitika makrogazdasági eredményei 2010 után

A fiskális, majd a monetáris politikai fordulat eredményei számszerűsíthetők. A gazdaságpolitika minőségét kifejező mutatószámok javuló tendenciát mutatnak. A belső egyensúlytalanságokra tett intézkedés eredményeképp a foglalkoztatási ráta 9 százalékponttal nőtt (s 2019 IV. negyedévében 70,3% volt a ráta mértéke), a kis- és középvállalkozások teljes adóterhelése 9,1 százalékponttal csökkent, valamint a bérhányad is nőtt

[19] Kolozsi Pál Péter – Hoffmann Mihály: A külső sérülékenység csökkentése monetáris politikai eszközökkel. *Pénzügyi Szemle,* 61. (2016), 1. 9–34.
[20] Matolcsy György: *Egyensúly és növekedés*. Budapest, Kairosz, 2015. 644.
[21] Kolozsi Pál Péter – Banai Ádám – Vonnák Balázs: Phasing out Household Foreign Currency Loans. Schedule and Framework. *Pénzügyi Szemle,* 14. (2015), 3. 60–87.

az adóterhek csökkentése, illetve az adókedvezmények bevezetése mellett.[22] 2010 után folyamatos csökkenést látunk a GDP-arányos államadósság mértékében *(1. ábra),* ami az összehangolt fiskális és monetáris intézkedések következménye. Szélesebb értelemben kezelve az államadósság alakulását, leírható, hogy annak csökkenése történelmi léptékű. 2011 és 2019 között az államadósság külföldi aránya a GDP százalékában 66%-ról 34%-ra mérséklődött, míg a devizaaránya 50%-ról 17%-ra. Összességében pedig, mint az ábra is mutatja, a közel 90%-os szintről 65%-ra redukálódott. Az államadósságot lényegében „kinőtte" a nemzetgazdaság teljesítménye, a lendületes GDP-emelkedési ütem.

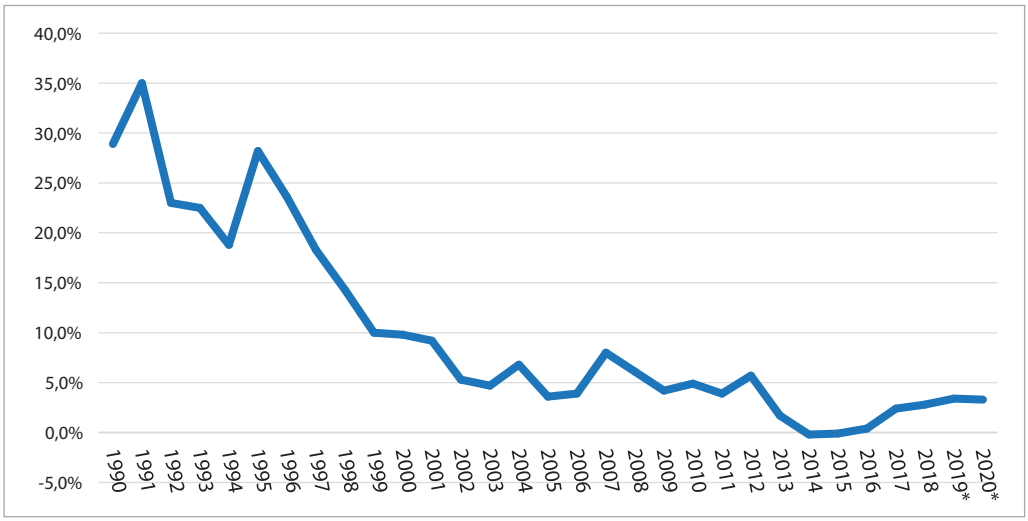
1. ábra: Az államadósság alakulása a GDP százalékában Magyarországon

Megjegyzés: Az eredeti 2019-es zárszámadási és 2020-as költségvetési törvényekben meghatározott adatokat *-gal jelöltük.

Forrás: KSH és 2019-es, 2020-as költségvetési törvény – ez utóbbi a 2020. március 17-ei állapot alapján

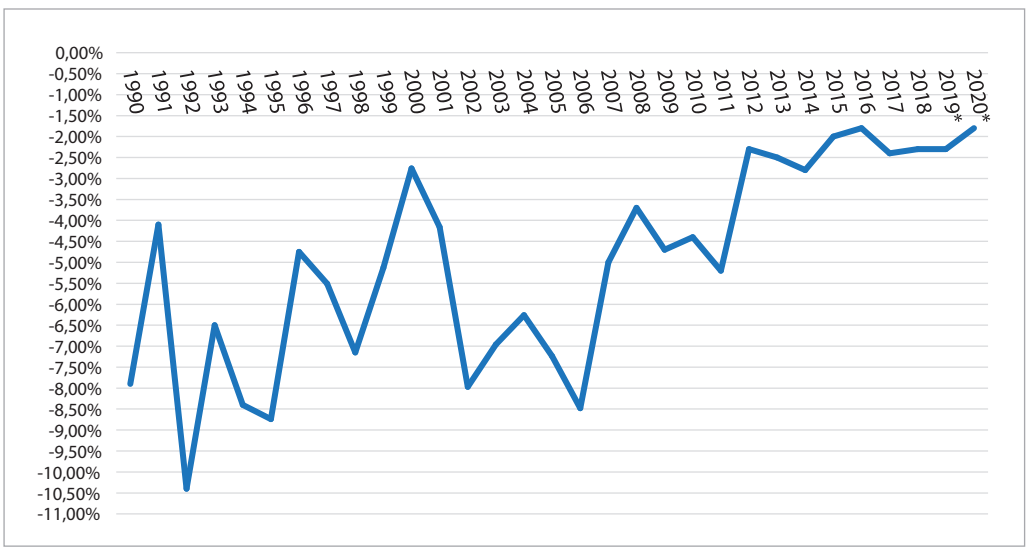
A KSH és a Magyar Nemzeti Bank inflációs jelentése alapján 2012 és 2016 között nagymértékű javulás figyelhető meg az inflációs ráta alakulásában *(2. ábra).* A Magyar Nemzeti Bank a jegybanktörvény szerinti mandátumát érvényesítve fő feladatának tekinti a pénz vásárlóerejének (inflációnak) a kézben tartását (moderálását), de úgy, hogy eszközeit kiépítve és felhasználva a gazdasági növekedést és a pénzügyi egyensúlyt fenntartó politikát folytat.

[22] György–Veress (2016): i. m. 360–381.

2. ábra: Az inflációs ráta alakulása Magyarországon
Megjegyzés: Az MNB inflációs jelentése által közölt adatokat *-gal jelöltük.
Forrás: KSH és az MNB 2019-es inflációs jelentése alapján

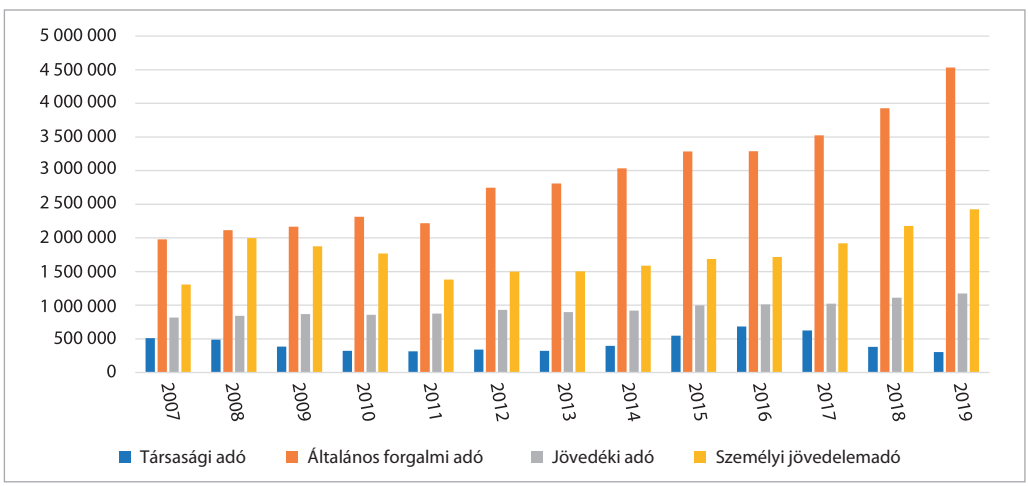
Az államadósság csökkentésével párhuzamosan a GDP százalékában kifejezett költségvetési hiány is mérséklődött *(3. ábra),* ami az adószerkezeti változásoknak és az erősebb adó- és költségvetési ellenőrzésnek egyaránt tulajdonítható.

3. ábra: Költségvetési hiány a GDP százalékában Magyarországon 1990 és 2020 között
Megjegyzés: A költségvetési törvényekben meghatározott adatokat *-gal jelöltük.
Forrás: KSH és 2019-es, 2020-as költségvetési törvény – ez utóbbi a 2020. március 17-ei állapot alapján; az 1990–1996 közötti adatgyűjtéseket egyedi adatközlés alapján mutatjuk be.

A gazdaság versenyképességének javítására tett lépések voltak az adóterhek csökkentésével egyidejűleg a gazdaság kifehérítésére meghozott intézkedések. 2010 után több lépcsőben történt meg a jövedelemadó átalakítása. 2010-ben az szja mértéke csökkent, s nőtt a jövedelem felső határa, 2011-ben bevezették az egykulcsos jövedelemadót, s egy szélesebb körű családi adókedvezményt, 2012-ben megszűnt a szuperbruttósítás, az adójóváírás, illetve eltörölték az adóalap-kiegészítést. 2013-ban valamennyi jövedelemkategóriában eltörölték a szuperbruttósítást, valamint számos kedvezményt vezettek be a munkaerőpiacon, 2014-ben pedig bővítették a családi adókedvezményt is.[23] 2016-ban az szja-kulcsot 16%-ról 15%-ra csökkentették, s a jövedelemadó csökkentése mellett más adónemekben is megfigyelhető volt csökkentés (gondolunk itt a főbb adónemek közül például az új lakás áfájának 5%-ra csökkentésére, valamint egyes élelmiszerek, a hús áfájának csökkentésére, a társaságiadó-kulcs 9%-ra mérséklésére).[24] Az adóbeszedés hatékonyságának növelésével lehetőség nyílik az adókulcsok csökkentésére, és ezáltal a gazdaság versenyképességének javítására, amely egy általánosan elfogadott közgazdasági vélekedés.

A *4. ábrából* látható, hogy bizonyos termékek áfájának csökkentésével, illetve a személyi jövedelemadó adókulcsának mérséklésével, illetve adókedvezmények növelésével a főbb adónemekből származó bevétel nem esett vissza a hatékony adóbeszedésnek és a felpörgetett gazdaságnak köszönhetően, sőt bebizonyosodott, hogy a forgalmi ágon beszedett adók költségvetési szempontból célravezetőbbek. Adózói szempontból pedig könnyebben teljesíthetők a kilenc év alatt a kétszeresére emelkedett nettó bérek következtében.

4. ábra: A főbb adónemekből származó bevétel alakulása 2007 és 2019 között (adatok millió Ft-ban)
Forrás: KSH-adatbázis

[23] Csomós Balázs – P. Kiss Gábor: Az adószerkezet átalakulása Magyarországon 2010-től. *Köz-Gazdaság,* 9. (2014), 4. Különszám az adópolitikáról. 61–80.
[24] Domokos (2019b): i. m.

Összegzés

A magyar közpénzügyi rendszer minőségét és jellemzőit vizsgálva konstatálható, hogy a 2010-es kormányváltást követően egy új gazdasági modell jött létre, jellemzői az állampénzügyi mechanizmusok nemzeti hatáskörben történő kezelése felé történő határozott elmozdulás, a költségvetési jog visszaszerzése, illetve a jegybanki működés széles makrogazdasági síkban és társadalmi kontextusban történő érvényesítése. A piaci szereplők észszerű befolyásolására, hatékony szabályozására és ellenőrzésére építő állampénzügyi gyakorlat az adószabályozás (adóterhelés) arányosításával és az ellenőrzés elmélyítésével, a gazdaság állami befolyásolás általi felpörgetésével, a munkahelyek és a fizetőképes kereslet (jövedelmek) dinamikus gyarapításával s a jegybank gazdasági növekedést támogató monetáris politikájával tartós gazdasági növekedési fázisba került, a pénzügyi egyensúly megtartása mellett. Az állampénzügyi rendszer az endogén tényezők fejlesztése, s nem mellőzve a közösségi térre vonatkozóan is értékalkotó nemzetközi tőke további letelepedésének támogatását, a hazai tulajdonban lévő vállalkozási potenciál erősítését szem előtt tartva egy, a 19. század végétől a 20. század első évtizedéig alkalmazott metódushoz, módhoz hasonlatos nemzeti kapitalizmusépítési fázisba kezdett. Az újraéledt struktúra jellemzője az állampénzügyek önállósági fokának emelése, az államadósság kellően diverzifikált finanszírozása, a magas beruházási aktivitás, a munkaalapú társadalom fejlesztése, a versenyképes, közteherviselést érvényesítő adórendszer, mindezeket átfogva az állam aktív piaci jelenléte. A politikai felhatalmazás által felépített erős gazdasági potenciál az 1970-es évek eleje óta jelen lévő nemzetközi pénzügyi intézmények (IMF, Világbank, Európai Központi Bank) magyar fiskális és monetáris szabályozásra gyakorolt erős, „térfoglaló" befolyását észszerű keretek közé volt képes szorítani, amellyel az ország gazdasági és társadalmi adottságaihoz jobban illeszkedő állampénzügyi rendszer kialakítása felé érdemben el tudott mozdulni. A rendszereken, kormányokon átívelő megszorításokra, elvonásokra épülő gazdaságpolitika helyét pedig felváltotta a közpénzügyi kapacitások erős státusa, a belső rezidensek pozícióinak erősítése, vagyis a restrikció helyébe lépő expanzió, amely társadalmi és gazdasági stabilitást eredményezett.

Felhasznált irodalom

Csomós Balázs – P. Kiss Gábor: Az adószerkezet átalakulása Magyarországon 2010-től. *Köz-Gazdaság,* 9. (2014), 4. Különszám az adópolitikáról. 61–80.

Domokos László: Megújított közpénzügyek, megújított Állami Számvevőszék. *Polgári Szemle,* 10. (2014), 1–2. 39–59.

Domokos László: Az Állami Számvevőszék jogosítványainak kiteljesedése az új közpénzügyi szabályozás keretében. *Pénzügyi Szemle,* 61. (2016), 3. 299–319.

Domokos László: *Ellenőrzés – a fenntartható jó kormányzás eszköze.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 2019a.

Domokos László: Miként támogatja az Állami Számvevőszék a jó kormányzást a közpénzügyek területén? *Polgári Szemle,* 15. (2019b), 1–3. 46–64. Online: https://doi.org./10.24307/psz.2019.0904

György László – Veress József: A 2010 utáni magyar gazdaságpolitikai modell. The Hungarian Economic Policy Model After 2010. *Pénzügyi Szemle,* 61. (2016), 3. 360–381.

Hegedűs Szilárd: A magyar önkormányzati rendszer gazdálkodása 1990-től napjainkig. In Monika Gubanova (szerk.): *Legal, Economic, Managerial and Environmental Aspects of Performance Competencies by Local Authorities,* 2017. 5th International Scientific Correspondence Conference, Nyitra, Slovak University of Agriculture in Nitra, 2018. 168–178.

Hegedűs Szilárd – Lentner Csaba – Molnár Petronella: Past and Future. New Ways in Municipal (Property) Management after Debt Consolidation. In Focus: Towns with County Rights. *Pénzügyi Szemle,* 64. (2019), 1. 51–71.

Jakab András – Szilágyi Emese: *Sarkalatos törvények a magyar jogrendben*. Budapest, MTA, 2015.

Kolozsi Pál Péter – Banai Ádám – Vonnák Balázs: Phasing out Household Foreign Currency Loans. Schedule and Framework. *Pénzügyi Szemle,* 14. (2015), 3. 60–87.

Kolozsi Pál Péter – Hoffmann Mihály: A külső sérülékenység csökkentése monetáris politikai eszközökkel. *Pénzügyi Szemle,* 61. (2016), 1. 9–34.

Kolozsi Pál Péter – Lentner Csaba – Parragh Bianka: Közpénzügyi megújulás és állami modellváltás Magyarországon. *Pénzügyi Szemle,* 13. (2017), 4–6. 28–51, 24.

Lentner Csaba: The Debt Consolidation of Hungarian Local Governments. *Pénzügyi Szemle – Public Finance Quarterly,* 59. (2014), 3. 310–325.

Lentner Csaba: *Önkormányzati pénz- és vagyongazdálkodás*. Budapest, Dialóg Campus, 2019.

Lentner Csaba – Hegedűs Szilárd: A 100 százalékban önkormányzati tulajdonú gazdasági társaságok pénzügyi kockázatainak vizsgálata 2009–2018 között. *Új Magyar Közigazgatás,* 13. (2020), 2. 30–43.

Matolcsy György: *Egyensúly és növekedés*. Budapest, Kairosz, 2015.

Rixer Ádám: *A magyar jogrendszer jellegzetességei 2010 után.* Budapest, Patrocinium, 2012.

Schlett András: Közpénzügyi szemléletváltás: Elmozdulási irányok a gazdaságpolitika nagy elosztórendszereiben 2010 után. *Új Magyar Közigazgatás,* (2017), Különszám. 29–41, 13.

Varga József: Az adóteher-csökkentés és a gazdaság kifehérítésének pályája Magyarországon 2010 után. *Pénzügyi Szemle,* 62. (2017), 1. 7–20. 14.

Vákát

Becsey Zsolt

A magyar gazdasági versenyképesség és az uniós felzárkózás az elmúlt tíz évben régiós tükörben

Bevezetés

Mivel az a megtiszteltetés ért, hogy az öt évvel ezelőtt megjelent kötetben is publikálhattam, *Magyarország teljesítménye az EU periférián* címmel,[1] a jelenlegi dolgozatomban az elmúlt öt év tapasztalataival kiegészítve dolgoztam fel a témát, elsősorban a 2010 utáni időszakra összpontosítva. Először a gazdasági felzárkózás mennyiségi, majd pedig minőségi szempontjait vizsgálom, aminek alapján következtetéseket vonok le. A dolgozat alapjául a rendszerváltás 30. évfordulóján, vagyis 2020 kora nyarán rendelkezésre álló információk, adatok és elemzések szolgáltak.

A gazdasági felzárkózás mennyiségi szempontjai

Az utóbbi néhány évben három felzárkózáshoz köthető statisztika mozgott a szakirodalomban és a médiában: Mennyire sikerült Magyarországnak reálértékben felzárkóznia az EU átlagához? Mennyire sikerült ezt megtenni számszerű (nominális) felzárkózásban? Miért van eltérő helyzetünk az előbbiekhez képest a háztartási fogyasztásban?

Hazánk az egy főre jutó GDP tekintetében az EU átlagához való felzárkózást illetően az elmúlt évtizedben jól teljesített, hiszen 2012 után a növekedési üteme minden évben meghaladta az EU-átlagot, amivel százéves felzárkózási rekordot állítottunk fel.[2] Hasonló szinten áll Lengyelország is, és mindketten megközelítettük Szlovákiát. (Ha a 2020-ra vonatkozó bizottsági előrejelzések megalapozottak, akkor ebben az évben a magyar–lengyel tandem utolérte a szlovákokat.[3]) Románia jelentős lépéseket tett a felzárkózás útján, de még mindig lemarad a visegrádi országoktól.

[1] Becsey Zsolt: Magyarország teljesítménye az EU periférián. In Simon János (szerk.): *25 éve szabadon Közép-Európában. Gazdaság, politika, jog.* Budapest, CEPoliti, 2016. 344–355.

[2] 68–70%-nál többet a Horthy-korszakra Nyugat-Európához képest sem mondanak a gazdaságtörténészek (Maddison, Berend, Ránki stb.). Bizonyos kutatók jobban konkretizálható bázisként Ausztriához is mérik 1920 utáni konvergenciateljesítményünket, de itt még nagyon messze vagyunk az 1937-es vagy az 1946-os felzárkózási szinttől.

[3] Európai Bizottság nyári előrejelzés, 2020. július. Egy főre jutó reál-GDP-ben utoljára 2006 elején előztük meg a szlovákokat, a lengyeleknél sok év múltán ez először fordulhat elő északi szomszédunkhoz képest. Ennek hátterében egy olyan módszertani módosítás is áll, amelynek következtében 2016-tól néhány százlékponttal kisebbnek mérték Szlovákia relatív fejlettségi szintjét az EU átlagához és így a többi tagállamhoz képest is. (KSH)

https://doi.org/10.36250/00983_43

Ha azonban számszerűsítve nézzük az uniós átlaghoz képest a felzárkózást, akkor látható, hogy a magyar részről folytatott erőteljes leértékelési politika hatására az euróban mért árszínvonal és az egy főre jutó hazai GDP lassabban konvergál az EU átlagához, mint a stabil árfolyampolitikát folytató régiós társainké, nem is beszélve azokról, akik már beléptek az euróövezetbe, mint Szlovákia.[4] Mindez persze nemcsak statisztikai értelemben jelent különbséget, hanem a versenyképességet illetően is, mivel a hazai reálbérek emelkedése ellenére a munkaerő órabérben nyújtott szintje alacsonyabb marad, mint a stabil árfolyamú közép-európai országoké, például a cseheké, szlovákoké, szlovéneké.

1. táblázat: A magyar, a lengyel és a szlovák GDP, valamint az órabérmutatók

	2000	2010	2018
GDP/fő nominálisan (EU15 = 100)			
Magyarország	21	33	39
Lengyelország	20	32	36
Szlovákia	17	42	47
GDP/fő reálértéken (EU15 = 100)			
Magyarország	45	59	66
Lengyelország	41	57	66
Szlovákia	45	68	68
Ledolgozott órabér (euró)			
Magyarország	3,5	7,1	7,9
Lengyelország	2,8	5,7	7,5
Szlovákia	3,5	8,0	11,0

Megjegyzés: EU15: az úgynevezett régi (nem rendszerváltó) tagállamok 1995–2003 között
Forrás: Eurostat, saját számítás

Ezért is mondja több elemző, hogy az olcsó munkaerő politikája egyrészről nagyon segíti a működő tőke tényszerű bejövetelét, de nem engedi az olcsó munkaerőt a termelési láncokban elfoglalt helyét illetően egy magasabb hozzáadott értékű pozícióba tenni,[5] úgy, mint az megtörtént a sikeres kitörést végrehajtó országokban, Szingapúrtól Írországig.

A harmadik – általam az előzőekben – említett tényező a háztartások, vagyis az állampolgárok közvetlen fogyasztása. Magyarország pozíciója e tekintetben rosszabb, mint az előző mutatókban, aminek okai között az is szerepel, hogy magasabb – bár örvendetesen csökkenő – terhet kell a megtermelt jövedelemből kamatra kifizetnie, mint a régió többi országának – kivéve a hasonló helyzetű Horvátországot –, és nagyobb az állam

[4] Az elmúlt tíz évben a horvát és a cseh fizetőeszköz is jól tartotta az euró árfolyamát; míg 2010 óta az új román lej és lengyel zloty kb. 10-12%-ot vesztett számszerű értékéből, a forint csaknem 20%-ot gyengült nominálisan.

[5] Csath Madolna: A rendszerváltás és az elmaradt felzárkózás. In Simon János (szerk.): *Húsz éve szabadon Közép-Európában. Demokrácia, politika, jog.* Budapest, CEPoliti, 2011. 98–105.

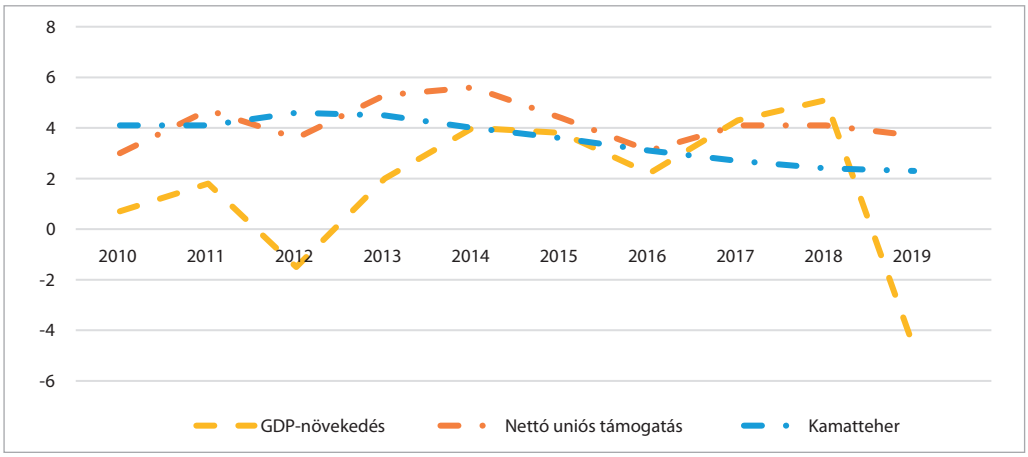
közvetlen centralizációs – a közterhek GDP-hez mért aránya – éhsége, mint például Romániának. A fogyasztáson belül nagyobb teret kap a közösségi fogyasztás, amelyben ott vannak a nagyobb népünnepélyszerű rendezvényektől kezdve a közösségi közlekedés kedvezményein keresztül a nagy infrastrukturális rendszerek, a nem mindig egyformán kihasznált infrastruktúrán át a nemzetközi események finanszírozásáig sok minden – a közvetlen háztartási fogyasztás rovására. Ráadásul az eloszthatóés elfogyasztható jövedelem a GDP-hez képest kisebb, mint keleti szomszédunknál, mivel nálunk nincs akkora mértékű hazautalás, mint a románoknál, ami a hazai személyes fogyasztást – az otthon maradottaknál – megalapozottan emeli. Mindez azért lényeges, mert Romániában már néhány éve magasabb a háztartások fogyasztása, mint nálunk, és hasonló a helyzet a letteknél is, de közben a balti ország gazdasági teljesítménye meg relatíve gyengébb nálunk. Romániában ez a személyifogyasztás-emelés olyan helyzethez vezetett, hogy a külső és belső egyensúlyi zavarok miatt biztos, hogy a következő években vissza kell hogy fogják a fogyasztást, vagyis itt nem lehet végleges következtetést levonni abból, hogy már stabilan utolértek minket.[6]

Mire alapozom ezt? Tipikusan neoliberális mutatók szerint akkor lehet csak a fogyasztást – és ehhez a reálbéreket – emelni, ha a termelékenység növekedése ezt megengedi. Természetesen le lehet vezetni különféle mutatókból is, hogy mekkora a román termelékenység szintje az uniós szinthez képest, de ennél sokkal többet mutat az, ha megnézzük, hogy mennyire javultak vagy bomlottak meg az alapvető egyensúlyi mutatók az adott országnál. Románia esetében ez megtörtént, és mivel Bukarest elengedte az éves államháztartási és külkereskedelmi hiányt, illetve emiatt az államadósság-rátája is nőni fog a következő évek folyamán, ezért nem lehet azt mondani, hogy képes versenyképességi oldalról a jelenlegi életszínvonal további emelkedését biztosítani.[7]

Ahogy a 2015-ös anyagomban kifejtettem, a felzárkózásban nagy szerepe van annak, hogy melyik országok tudják 10-15 éven át jobban eleresztenia államadósságukat annak alacsony szintje miatt azért, hogy növekedjenek, és melyek nem. Itt természetesen meg lehet nézni a felzárkózó országok közül, hogy kinek csökkent és kinek nőtt az elmúlt tíz évben az adóssága, és ezt mekkora szintről tette. Magyarország az elmúlt években csökkenteni tudta államháztartási hiányának és államadósságának arányát a GDP-hez képest, még ha regionálisan ez még mindig magas (2019-ben 66%) maradt is. Mindezt úgy, hogy közben a külső finanszírozási képesség is megmaradt, vagyis a teljes EU-támogatással együtt a külfölddel szemben az egész évtized folyamán pozitív maradt a finanszírozási pozíció *(1. ábra).*

[6] 2019-ben a magyar egyéni fogyasztási (AIC) mutató az EU27-átlag 65%-a volt, míg a lengyel és román 74%-a, a szlovák a 69%-a. Ebben a mutatóban az EU-ban csak a bolgárok vannak mögöttünk, és a horvátokkal voltunk nagyjából egy szinten.

[7] Magyarországon az 1974 és 1989 közötti időszak politikája ennek ékes bizonyítéka. Románia GDP-arányos kamatfizetése fokozatosan közelít a magyarhoz a Bizottság előrejelzései alapján.

1. ábra: Magyarország GDP-növekedése, az EU-tól kapott támogatása a GNI százalékában, és a kamatokra kifizetett összegek a GDP százalékában

Megjegyzés: az EU-támogatást a GNI százalékában adja meg az Európai Bizottság pénzügyi jelentése, de mivel hazánk esetében ez csak 3–4%-kal kisebb, mint a GDP, nem jelent torzítást az elemzésnél

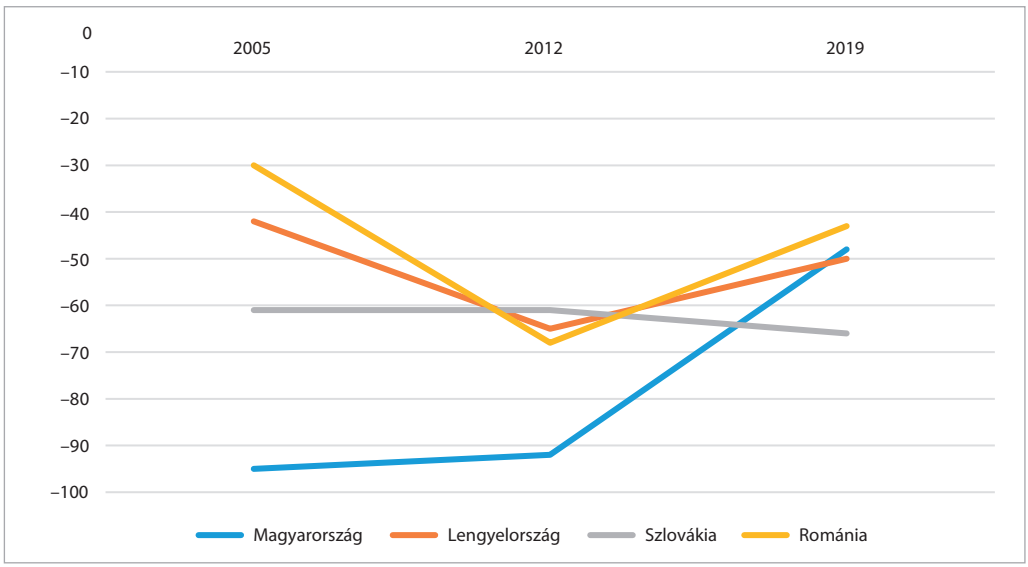
Forrás: Eurostat, Európai Bizottság éves pénzügyi jelentések

Az *1. ábra* alapján látható, hogy hazánk a magas államadósság ellenére, annak csökkenő volta (a fiskális politika révén), valamint a kamatkörnyezet mérséklése révén (a monetáris politika segítségével) csökkenteni tudta ebben az időszakban (2010–2018) a kamatfizetés súlyát. A többéves stabilizációs munka eredményeképpen a jelentős EU-támogatás csak 2012 után tudta tartósan meghaladni a kamatterheket. Ugyanakkor az is látszik, hogy a GDP mozgása mennyire követi az EU nettó támogatásunk vonalát, vagyis utóbbi nélkül a fogyasztás csökkentésével lehetne csak előállítani azt a beruházási mértéket, amely a fenti jó gazdasági növekedéshez kell. Természetesen, mint mindennek, ennek is ára van. Egyrészt az elmúlt évtizedben a forint folyamatosan veszített értékéből az euróhoz képest, jelentősebben, mint a többi regionális valuta, de a nyitott ország és a magas importhányad révén az inflációt is megemelte, ami az egyik legmagasabb a régió felzárkózó országai közül. Azt sem szabad elfelejteni, hogy a kamatfizetésünk aránya még mindig nagyon magas, de már elviselhető szintre csökkent, és az EU-ban csak két tagállam, Olaszország és Portugália fizet ennél tartósan magasabb GDP-hányadot erre a célra.[8]

A körülöttünk lévő országok nagy része az elmúlt 2-3 évben államháztartási egyensúlyt hozott létre, így tartalékolva a közben megérkezett nehezebb időkre. Mi csak 2022 utánra terveztük ezt elérni a kormány pandémia előtti konvergenciaprogramjai szerint. Mindez azért gond, mert a piac szigorúbban kezeli a 100 milliárd eurós nagyságrendű adósságállományunkból kiindulva a koronavírus-járvány ellensúlyozására hozott költségvetési erőfeszítéseket azokhoz képest, akik rendezett államháztartással indultak neki a válságnak, mint a horvátok, a szlovénok, a lengyelek és a csehek.

[8] Európai bizottsági előrejelzések 2010–2018, statisztikai mellékletek. European Comission, DG ECFIN, 2018.

A másik véglet azonban a szlovákok és a románok eredménye, akik a magyarokhoz hasonlóan növekedésüket csak úgy tudták külső egyensúlyban tartani, hogy növelték az államháztartási hiányukat, és így nem csökkentették – igaz, eddig nálunk alacsonyabb – adósságrátájukat.

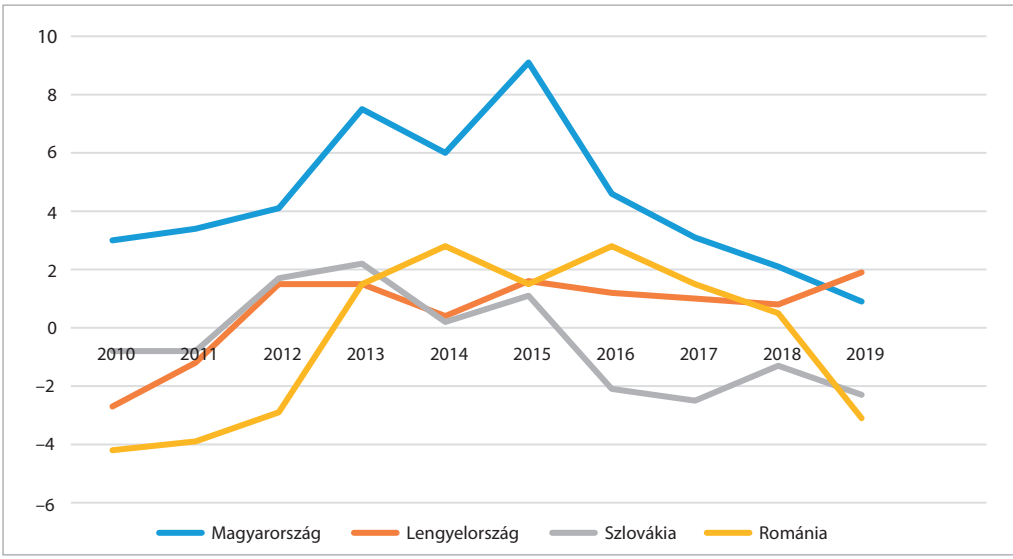
2. ábra: A lengyel, a magyar és a szlovák külső finanszírozási képesség a GDP százalékában
Forrás: a szerző szerkesztése

Ha csak a külső finanszírozási képességet nézzük *(2. ábra),* akkor az látszik, hogy 2013–2014-ben még voltak kitűnő eredmények, főleg magyar részről, amiben benne lehetett az is, hogy ekkor tudtuk GDP-arányosan mindannyian jelentős összegben lehívni az EU nettó forrásainkat. (A térségben ez különösen Magyarország esetében volt jelentős, lásd az *1. ábrát.*) Másrészt az látszik, hogy a magyarok is kezdtek veszteni a pozícióból, hiszen a gazdasági növekedéssel romlott a külkereskedelmi mérleg, és nem nőtt – igaz, nem is csökkent – az FDI-állomány a GDP-vel arányosan. De az igazán nehéz probléma mégis a román és a szlovák produktum volt 2014–2015 után, mivel a külső pozíció romlása jelentős EU-transzfer mellett jött létre, aminél a jövőben csak kisebb arányúra lehet számítani. Magyarország még a valutaleértékeléssel is segítette a pozícióját, de így is látni lehet, hogy a gazdasági növekedéssel és az EU-források beáramlásával együtt sem tudjuk visszafogni a pozíció romlását. (A külső pozíciót illetően a működőtőke-állomány GDP-arányos növekedésére sincsen sok remény a nemzetközi tőkeáramlási helyzet miatt.)

Mindez a román és a szlovák esetben még romló belső egyensúly mellett jött létre. A magyar belső mérleg stabil, bár nem kiegyensúlyozott. Látható, hogy jelentős versenyképességi javulás nélkül – ami javítaná a külkereskedelmi egyensúlyt – a románoknak a lej leértékeléséhez vagy más erősen hatékonyságnövelő intézkedéshez kellene nyúlniuk, mivel a jelen trend mellett elkezdik felélni a devizatartalékukat – ez a szlovákokat az eurózónában nem érinti –, míg a szlovákoknál az látszik, hogy a magyarhoz hasonló

struktúrákkal[9] nem tudják tartani az egyensúlyi lépéseket leértékelés nélkül, márpedig az eurózóna tagjaként ezt csak belső leértékeléssel – például bércsökkentés – tudják megtenni.

Végül még a mennyiségi mutatók közül megnézzük azt, hogy hazánk esetében hogyan alakult a működő tőkéhez, valamint a portfólióbefektetések határon átnyúló mozgásához mérlegszerűen kapcsolódó nettó nemzetközi befektetési pozíció 2019-ig. Ezáltal rálátásunk lesz arra is, hogyan halad a hazai szükségletekhez a tőkeképzés az adott országban.

3. ábra: A nettó befektetési pozíció (NIIP) a közép-európai országokban, a GDP százalékában
Forrás: Eurostat

Bár a *3. ábrán* felsorolt országok közül Magyarországnak van a legnagyobb relatív adósságterhe, a devizában fennálló adósság kiváltása, a nettó FDI-pozíció javulása révén itt javult a legjelentősebb mértékben a nemzetközi tőkepozíció. (Ebben a helyzetben több ország esetében a vírusválság okoz majd lényeges változást, főleg akkor, ha az uniós közös hitelfelvétel megvalósul, és azt nem az unióra, hanem az összegből részesülő tagállamokra eső visszatérítendő összegként tartja nyilván a piac.) Romániában a külföldön dolgozók hazautalása mellett a még növekedő működőtőke-befektetés említhető. Szlovákia pozíciója nem javult a 2010-es években, legnagyobb problémájuknak azt látom, hogy nincsen nemzetközileg jegyzett multinacionális cégrendszerük.

[9] Összeszerelő tevékenység, ami a munkaerő és a külső beruházási hajlandóság stagnálása mellett nehezen tágítható, alacsony a K+F és a hozzáadottérték-hányad, a saját tulajdonú export hányada kicsi, nincs jelentős tőkekivitel stb.

Minőségi szempontok a magyar versenyképesség hátterében

Ezen a területen magam nem is annyira a nemzetközi versenyképességi aggregált mutatókat elemezném, mivel ezek több szubjektív, az eredményt torzító elemet is tartalmaznak.[10] Ugyanakkor hangsúlyoznám az országon belüli felzárkózás regionális és szociális metszetét. De kitérnék az Európai Bizottság készítette innovációs mutatóra, amelynek az a célja, hogy egy komplex rendszeren keresztül – összesen 27 mutatóval – megnézze, hogy az egyes tagállamok hogyan állnak e téren az EU átlagához képest.

A 2015-ös konferencia alkalmával megállapítottam, hogy az országon belüli regionális felzárkózást tekintve Magyarország még nem jár a sikeres úton, mivel a gazdasági teljesítményét tekintve négy régiónk is az uniós átlag 50%-a alatt mozgott (a Dél-Alföld 2018-ban már éppen kikerült ebből a kategóriából). Nem jellemző az uniós felzárkózás, ezt lényegében két régió – a közép-dunántúli és a nyugat-dunántúli – segítségével valósítjuk meg országosan is. Érdekesség, hogy a kisebb uniós támogatást kapó közép-magyarországi régió uniós átlagot korábban meghaladó növekedése is megállt, ami arra a mélyebb összefüggésre hívja fel a figyelmet, hogy a relatív fejlettségük miatt lényeges uniós fejlesztési forrásokban nem részesülő területek nem tudnak a maguk erejéből felzárkózni. (Ez egyébként jellemző a visegrádiakra, egyedül a lengyel központi régiónál láthatunk még a statisztikák alapján kedvező felzárkózási jeleket.)

2. táblázat: Az egyes országok legfejletlenebb régióinak GDP/fő szintje az országos átlaghoz képest (%, PPS)

	1995	2003	2013	2018
Magyarország	71	65	61	63
Lengyelország	76	71	71	66
Szlovákia	79	73	69	72
Románia	80	71	63	61

Forrás: Eurostat

A *2. táblázatból* látható, hogy a magyaroknak és a szlovákoknak sikerült már valamennyire felzárkóztatniuk a legelmaradottabb régióikat az országos átlaghoz 2013 után, de az országos szinten nagyobb felzárkózást mutató románok és lengyelek esetében ez még nem érte el a várt fordulópontot. Mivel Magyarország felzárkózása jelentős volt az EU-átlaghoz, ez már egy fordulópontot jelenthet, ami azért fontos, mert a túl nagy régiós olló lehetetlenné teszi az országos felzárkózás lendületes folytatását (lásd kínai, orosz példák), hiszen a lakosság belső mobilitása ilyen esetben túlságosan megindul a fejlettek felé, és a működő tőke igényeit is inkább a fejlett régióknál elégítik ki.

[10] Erre a *Pénzügyi Szemle* 2019. évi 3. számában a Varga–Németh–Pályi szerzőtrió részletes, a leginkább használatos WEF-mutatók kapcsán felhívta a figyelmet, de az MNB elemzései is szétválasztották a kérdést, bár vitatni azt ők sem tudják, hogy az ún. objektív mutatók – ha jobbak is – kapcsán sem javul látványosan a helyzet. Szintén szubjektív szempontként lehet említeni a Magyar–Német Kereskedelmi Kamara éves felméréseinek eredményeit is.

Talán ennél is lényegesebb a jövedelemelosztás metszete a lakosság legtehetősebb és a legszegényebb 20%-a között, vagyis a szociális kohézió egyik látható metszete.

A *3. táblázat* alapján egyértelmű, hogy Magyarországon az egykulcsos adórendszer bevezetésével egy időben nagyot nőtt a különbség, de ez stabilizálódott, és az európai átlag alatt van. Lengyelországnál a PiS-kormány 2015 végén történt hivatalba lépése után figyelhető meg a fordulat, az állami közvetlen családtámogatás révén. Természetesen az relatív kérdés, hogy a svédek hasonló átlaga a munkaerőpiac, bűnözés stb. szempontjából milyen szinten van, elképzelhető, hogy a nagyobb életszínvonalnál a roncstársadalom jegyei még a kilencedik decilisnél (lakossági tizednél) sem jelennek meg úgy, mint közép-európai szinten akár egy magasabb szegmensben. A legkedvezőbb a vizsgált országoknál a szlovák társadalom homogenizációja, míg a szegényebb románok nagyon polarizált társadalmat építenek, ami a felzárkózásnak, főleg az extenzív minőségi munkaerő bevonása és az innovációs tudás terjedése terén fog majd gondot okozni. Ezért elgondolkodtató a jövőre nézve, hogy az életszínvonal jelenlegi szintjén a több vagy hatékonyabb munkára ösztönző jövedelemrendszer mennyire segíti majd a felzárkózást a nagyobb, alanyi jogon járó támogatást megvalósító rendszerhez képest.

3. táblázat: A legfelső és a legalsó 20% közötti jövedelmek aránya

	2008	2013	2018
EU28	5,01	5,00	5,12
Magyarország	3,60	4,29	4,35
Lengyelország	5,12	4,88	4,25
Szlovákia	3,36	3,58	3,03
Románia	7,00	6,83	7,21

Forrás: Eurostat

Átfogó minőségi versenyképességi mutatóként az Európai Bizottság innovációs pontáblázatát tekintettem át. Bár nyilvánvalóan eltérőek azok a szempontok, amelyek alapján mérvadónak lehet nevezni a kiválasztott mutatókat és azok súlyait (ugyanis a mezőgazdasági-élelmiszeripari vertikumra vagy a turizmusra is épülhet úgy egy versenyképes gazdaság, hogy nem kell ehhez nagyon erős innovációs mutató), de még ez esetben is – lásd a dánok vagy a hollandok példáját – ez nélkülözhetetlen a minőségi felzárkózáshoz.

A sok részmutató helyett csak az általános fejlettségi mutató – és azon belül a humán erőforrás – szerepét emelném itt ki a gyarapodás és lassú felzárkózás időszakában.

4. táblázat: Az EU-tagállamok komplex innovációs és azon belül humánerőforrás-fejlettségi értéke az EU átlagához képest (EU = 100)

	Innováció (komplex)		Humán erőforrás	
	2011	2019	2011	2019
Írország	113	112	143	152
Portugália	85	97	97	91
Magyarország	66	66	57	45
Lengyelország	53	59	68	65
Szlovákia	63	67	101	82
Románia	45	32	40	12

Forrás: Innovation Scoreboard, éves jelentések, Európai Bizottság

A *4. táblázatban* a 2004 előtti régi periféria néhány markáns országának összehasonlítását végeztem el, hiszen több esetben az új, rendszerváltó tagállamok utolérték a gazdasági felzárkózás mutatójában a régi periférián lévő államokat, elsősorban Görögországot és Portugáliát. Emiatt érdemes megnézni, hogy a tudásalapú értékképzés terén hol állunk. Írország esetében – bár nagyon nagy a gazdaságban a külföldi tőke szerepe, aminek nagy része unión kívüli, az országon ugródeszka jelleggel átvándorló tőke – azt látjuk, hogy a tudásalapú felzárkózási faktorok nagyon magas értékelést kaptak. Akárcsak a rendszerváltó országok közül Észtország, ahol az általános mutató tavaly utolérte az EU-átlagot, és a humán faktor (élethosszig tartó tanulás, felsőfokú végzettség és az új doktori fokozatok relatív számai alapján) is nagyon kimagaslik még az EU centrumszintjének tükrében is. Meglepő a válság óta Portugália teljesítménye (Görögországhoz hasonlóan), ahol a gazdasági felzárkózás stagnál ugyan, de ehhez képest az innovációs minőségi kategóriában látványos a felzárkózás. Közép-európai szinten a szlovénok és a csehek gazdasági felzárkózása nem véletlenül jelentős, hiszen sok energiát fordítanak az itt szereplő minőségi mutatókra. Ugyanakkor a lengyel–szlovák–magyar eredmények szerények e téren. Különösen drámai a magyar leszakadás az elmúlt évtizedben, hiszen az innováció általános mutatói mellett a nem örökölt technológiára – vagy örökölt anyagi bázisra – alapozott igényes humánerőforrás-mutatóknál sem tudtunk közelebb kerülni az EU-átlaghoz, és ez utóbbinál az egyébként lemaradt innovátor (az EU kategorizálásában) Bulgária mögé sorolunk be.

A legnagyobb rés a gazdasági felzárkózás és a minőségi tudásalapú mutatók között Románia esetében állapítható meg. Ebben az évtizedben a látványos gazdasági felzárkózás és a háztartási fogyasztás – közvetlen életszínvonal – felpumpálásán túl olyan rossz teljesítményt nyújtott az innovációs területen – még a bolgároktól is elmaradva –, ami érthetővé teszi egyensúlyzavarait. (Alacsony szintű a hozzáadott értékük az exportban, ami egyenesen vezet az egyensúlyi mutatók felborulásához, és ha nem lenne az előző rendszerből örökölt minimális államadósság, valamint a külföldön dolgozók jelentős

hazautalása, akkor már 2008 után újabb drámai kiigazításra lett volna szükség, de ezt így sem kerülhetik el.) Ezzel együtt az igazi visszaesés a szlovák és a magyar oldalon van, hiszen itt kiütközik a saját ipari tudásbázis gyengesége és az FDI-ra alapozott összeszerelő munka, az alacsony hazai hozzáadott értékű teljesítmény megléte.

Összegzés

Az EU viszonylatában: Magyarország az elmúlt évtizedben a nyugodt gyarapodásra épülő felzárkózásra, minőségi kategóriák révén megalapozott kitörésre helyezhette a hangsúlyt, mivel a válság után nagyon gyorsan (2012-re) elhárította a gazdasági beomlás veszélyét. Nagyon jók voltak regionális viszonylatban az EU-források lehívásának – a GNI nettó 4%-a, ami a legjobb arány az EU-ban – lehetőségei, ám ez a mennyiségi felzárkózáson kívül nem tudott igazán önálló lábra állást létrehozni. A hasonló GNI-arányú EU-támogatást kapott litvánok például nemcsak a GDP-alapon mért mennyiségi felzárkózásban nyújtottak jobb teljesítményt, hanem a minőségi felzárkózás terén is utolértek, sőt kategóriakülönbségben mérhetően meg is előztek minket.

A V4-ek viszonylatában: Hazánk regionális összehasonlításban is minimálisan tudta a tőkevonzó képességét javítani, hiszen GDP-arányosan nem nőtt a nálunk befektetett működő tőke aránya. Amiben viszont javultunk, az a külkereskedelmi egyensúly területe – nem utolsósorban a leértékelés segítségével –, a kivitt tőke eredményei, sőt a hazautalt profit növekedése a nagy nemzeti bajnokainknál (főleg OTP, MOL, Richter) kimutatható. A szlovákok erre nem voltak eddig képesek, és náluk a leértékelés hiánya miatt drágult a munkaerő, de ezt nem használták ki arra, hogy az ország olyan innovációs és főleg humánerőforrás-javulási eredményt mutasson, ami Írországhoz és Szingapúrhoz hasonlóan a tőke magasabb hozzáadott értékű helyére engedte volna a globális termelési értékláncokban. Felhívom a figyelmet Lengyelország ambivalens teljesítményére, mivel ők nagyszerűen teljesítettek a felzárkózás terén, de még mindig a leértékeléssel olcsón tartott munkaerőre, nem pedig a magasan képzett tömeges munkaerőre alapoznak, akárcsak mi. Ennek ellenére nincs jelentős nettó FDI-bevonásuk, és növekedésüket, valamint az egyensúlyi helyzetüket alapvetően ők is a nettó EU-transzfernek köszönhetik. Gyakorlatilag ez adja a gazdasági növekedés ütemét is. A három ország (Szlovákia, Magyarország, Lengyelország) lassuló teljesítménye abban különbözik, hogy a szerény minőségi felzárkózási helyzettel Szlovákia belépett az euróövezetbe, ami pozitív különbség, de nehézség is a másik kettő ország versenyképességi helyzetéhez képest. Ezt akkor tudja kompenzálni, ha az eurózónában külön felzárkózási forrásokat kap a kívül eső országokhoz képest, így segítve őt abban, hogy az egyensúlyi helyzete, azon belül is adósságmutatója ne romoljon. (Az elmúlt évek trendjei alapján Szlovákia 2020 után újra a magyar és egyúttal a lengyel relatív fejlettségi mutató alá esik.)

A rendszerváltó országok viszonylatában: ha a rendszerváltó országok minőségi felzárkóztatási feltételeinek eredményeit – humán erőforrás képzése, kutatások, területi és szociális kohézió – figyeljük, akkor a baltiak, illetve a szlovénok és kisebb mértékben a csehek egyre inkább megalapozzák az eddigi mennyiségi sikereiket, és középtá-

von is esélyük lehet egy megalapozott felzárkózásra. A másik véglet Románia, amely viszont minőségi divergenciát mutat, mert a politikai elit fontosnak tartotta azt, hogy saját és az EU-tagság legitimálása miatt a fogyasztást növelje. Csakhogy ezt anélkül tette, hogy ennek a gazdaságilag megalapozott háttere meglett volna. Ezért Romániának a következő évtizedben strukturális reformok – például a nemzeti szintű innováció és képzés terén – nélkül le kell fékeznie, s így valós teljesítménnyel nem tudja megelőzni sem Magyarországot, sem a többi visegrádi országot.

Felhasznált irodalom

Becsey Zsolt: Magyarország teljesítménye az EU periférián. In Simon János (szerk.): *25 éve szabadon Közép-Európában. Gazdaság, politika, jog.* Budapest, CEPoliti, 2016. 344–355.

Berend T. Iván – Ránki György: *Közép-Kelet-Európa fejlődése a 19–20. században.* Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1976.

Csath Madolna: A rendszerváltás és az elmaradt felzárkózás. In Simon János (szerk.): *Húsz éve szabadon Közép-Európában. Demokrácia, politika, jog.* Budapest, CEPoliti, 2011. 98–105.

European Comission: *Európai bizottsági előrejelzések 2010–2018. Statisztikai mellékletek.* DG-ECFIN, 2018. Online: https://bit.ly/3Fp8ZTb

Európai Bizottság: *Európai Bizottság nyári előrejelzés.* Luxembourg, Gazdasági és Pénzügyi Főigazgatóság, 2020. július. Online: https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/economy-finance/ip132_en.pdf

Európai Bizottság: *Innovációs táblák az EU-ban.* Brüsszel, Kutatási és Fejlesztési Főigazgatóság (DG R+D). Online: https://bit.ly/3Frs1bv

Maddison project database, version 2018. University of Groningen, Groningen Growth and Development Center, Historical Development, 2018. Online: www.rug.nl/ggdc/historicaldevelopment/maddison/releases/maddison-project-database-2018

Németh Erzsébet – Varga Bálint Tamás – Pályi Katalin Ágnes: Nemzetközi korrupciós rangsorok tudományos megbízhatósága. *Pénzügyi Szemle,* 64. (2019), 3. 321–337.

Vákát

Bogár László

Egy ismeretlen főszereplő: a rendszerváltozás

Tény, igazság, valóság és lényeg

Bevezetés

Az a „valami”, amit a közbeszéd rendszerváltásként vagy rendszerváltozásként ismer, mindmáig javarészt feltáratlan jelenséghalmaz. Pontosabban talán inkább úgy kellene fogalmaznunk, hogy e kérdéskör (is) a pártoknak nevezett oligarchikus politikai „nagyvállalatok” napi értelmező-hatalmi küzdelmeinek tehetetlen zsákmánya. Korunkban minden a narratíváról szól, minden társadalmi konfliktusban végül az lesz a győztes, akinek az elbeszélésmódja hihetőbb a többség számára. A többség nem ismeri, nem ismerheti a valóságot, de nem is nagyon kíváncsi rá, ő a valóságról szóló történetre vágyik, de arra nagyon.

Tény, igazság, valóság – ezek a fogalmak, illetve a mögöttük meghúzódó lényeg az emberi megismerés alappillérei voltak valaha, ma azonban kellően nagy teljesítményű médiagépezettel bárki tetszés szerinti „valóságokat” gyárthat le ezek segítségével. Mind a „nem létező” globális birodalom, mind a lokális helytartói abban érdekeltek, hogy a rendszerváltás egész kérdésköre, különösen annak „genezise” ne is legyen feltárható. Ennek az a fő oka, hogy a valóságot feltárni igyekvő beszédtér kialakulása rámutathatna arra a drámai összefüggésre, hogy ez az egész változássorozat nemcsak hogy nem teremtett emberibb életet a térség lakóinak, hanem minden eddiginél veszélyesebb lepusztulási lejtőre lökte őket, megjósolhatatlan következményekkel.

A magyar rendszerváltozás rendszere

A magyar társadalom vesztes többségének anyagi, fizikai, lelki, erkölcsi, szellemi állapota egyértelműen rosszabb volt 2010-ben, mint az 1970-es évek végén. Mielőtt bármilyen félreértés adódna, mindebből nem az következik, hogy a régi rendszer jobb volt, hanem az, hogy a rendszerváltozás rendszere még annál is rosszabb. Amiből az is kiderülni látszik, hogy a történelmi rossz igen sokféle alakváltozatban nyilvánulhat meg. A rendszerváltozás rendszere tehát rosszabb, igaz, egészen másként rosszabb, mint ahogy az előző volt.

De ha már Kádár János, akkor két, személyéhez fűződő mozzanatot szeretnék kiemelni. Az egyik, hogy az első klasszikus megszorítás 1979-ban éppen az ő narratívája alapján vált legendává. A rendszer (látszólagos) ura úgy fogalmazott akkor, hogy elvtársak, már megint tovább nyújtózkodtunk, mint ameddig a takarónk ér. Ezzel másfél évtizeddel a Bokros-csomag előtt megvetette minden megszorítás legfőbb (természetesen

https://doi.org/10.36250/00983_44

hamis) ideológiai alapját. Első lépésben megvádolta a népét túlfogyasztással, mértéktelen hedonizmussal. Második lépésben bejelentette, hogy a néphez illetéktelenül került e többletjövedelem, ezért azt most vissza kell venni, mert ez így helyénvaló. Végül a harmadik lépésben megsimogatta népének buksi fejét, és szelíd, korholó hangon jelezte, hogy erre azért van szükség, mert így lesz majd jobb. Az Országos Tervhivatalban (a pártállam gazdasági tervezési intézetében) ekkoriban már volt kezdetleges számítástechnika, és volt olyan program, hogy „MAJDJOBB". A rendszerváltás után a láthatatlan globális szuperstruktúra lokális ügynökei számára dolgozó központi beszédírók továbbra sem nagyon erőltették meg magukat, mert Bokros Lajos is ugyanezzel a retorikai mintázattal élt.

A Kádárhoz fűződő másik élményem talán még mélyebben rávilágít a két, látszólag egymást kizáró rendszer nagyon is hézagmentes illeszkedésére. Lehetőségem adódott 1996-ban egy hosszabb beszélgetésre Jacques de Larosière-rel, aki akkor a londoni székhelyű Európai Újjáépítési Bank (EBRD) elnöke volt. Elmesélte nekem egy élményét, nevezetesen azt, amikor 1981-ben titokban Budapestre érkezett, és bizalmas beszélgetést folytatott Kádár Jánossal. Larosière akkor a Nemzetközi Valutaalap vezérigazgatója volt, és azért találkozott Kádárral, hogy közölje vele, a játszma véget ért. A már akkor is meghatározó pozíciókban lévő „liberálisok", a proto-SZDSZ (a későbbi liberális párt) ügynökei segítségével az országot végzetesen eladósították. Kádár ettől kezdve nem Moszkvából kért segítséget (onnan már nem tudtak, de nem is akartak segíteni ezen az eladósodáson), hanem a Nemzetközi Valutaalap (IMF) washingtoni székházából fogja kapni az utasításokat, amelyek közül az első éppen az a „bátorságpróba", hogy Moszkva tiltása ellenére Magyarországot be kell léptetni az IMF-be, mert egyébként jön a fizetésképtelenség és a teljes összeomlás, az anarchia és a káosz.

Larosière még tizenöt év múltán, ott, Londonban is hatása alá került Kádár 1981-es válaszának, amely így szólt: „Csak nem képzeli, kedves Larosière hogy ezzel meglepetést okozott, egész történelmünk során birodalmi seggnyalók voltunk, önök is nagyon elégedettek lesznek ebbéli teljesítményünkkel." Még azzal is eldicsekedett, hogy utasítása alapján már dolgozik is az a vezető jogászokból álló grémium, amely majd létrehozza a leendő magyar kapitalizmus jogi talapzatát. És Kádár János bukása előtt egy hónappal, 1988 áprilisában valóban be is terjesztették ezt a törvényt a parlamentnek, és az még abban az évben el is fogadta.[1] A „régi" és az „új" rendszer hézagmentes illeszkedését talán ez a történet írja le a legszemléletesebben, különös tekintettel arra, hogy e grémium tagjai is a globális hálózat részei.

A magyar vicc mindezt úgy öntötte zseniális filozófiai formába, hogy „a szocializmus nem más, mint a kapitalizmusból a kapitalizmusba vezető út legkegyetlenebb szakasza". Vagy egy másik viccben úgy, hogy:

> „az egyszeri embert beviszik az ÁVO-ra, és ott azt mondják neki, hogy no, cimbora most megcsíptünk, azt hallottuk, hogy te visszakívánod a régi rendszert. Méghogy én a régi rendszert, méltatlankodik emberünk, hát alig várom, hogy ez is elmúljon."

[1] 1988-as VI. törvény, apróbb módosításokkal.

A magyarság nagy többsége tehát régóta várná, hogy „ez is elmúljon", ám ez már nem tud elmúlni, mert egész egyszerűen nincs hová elmúlnia, mert csak ugyanaz a globális kapitalizmus van térben és időben egyaránt. Ez egyúttal azt is jelzi, hogy az egész rendszerváltozás egy globális hatalmi átrendeződés csupán, még ha persze volt is azért némi lokális cselekvési tér a visszaillesztésben.

Átmenet a szocializmusból a kapitalizmusba

Tegyük fel a kérdést ma is, mi a szocializmus, bár a viccben elhangzó válasznál frappánsabban ma sem beszélhető el a lényeg. A kérdés egyébként azért jogos, mert a rendszerváltás fedőnevű komplexum legegyszerűbb definíciója az lehetne, hogy a rendszerváltás az a folyamat, amelynek nyomán a szocializmusból kapitalizmusba megy át a magyar társadalom. Ez eddig rendben is volna, csak az a három „aprócska" kérdés marad homályban, hogy mi a szocializmus, mi a kapitalizmus, és hogy mi a magyar társadalom. Ezért aztán bármilyen furcsán is hangzik, először arra tennék kísérletet, hogy kifejtsem, mit kellene végiggondolnunk annak érdekében, hogy definiálni tudjuk ezeket a látszólag evidens fogalmakat.

A magát szocializmusnak nevező jelenséghalmaz saját hamis öndefiníciója szerint mint a kapitalizmus nevű jelenséghalmaz alternatívája jelent meg a történelem színpadán, ezért először talán célszerűbbnek látszik a kapitalizmus meghatározásával kezdeni. A 14. századtól kibontakozó nyugatias modernitás a 19. század óta leegyszerűsítve „kapitalizmusnak" nevezi önmagát, arra utalva ezzel, hogy lényege a tőkefelhalmozás, hiszen a „kapitál" azt jelenti, tőke. Azt az alapkérdést, hogy térben és időben honnan, miből ered ez a tőkefelhalmozó képesség, általában diszkrét homály fedi, pedig a válasz viszonylag egyszerű lenne.

Az „eredeti tőkefelhalmozás", amelyre apologetikus önbemutatása során a kapitalizmus hivatkozni szokott, egy rendkívül pusztító történelmi folyamatot takar. A 15. és 16. század során ez valójában nem volt más, mint a földművelés évezredes szakrális rendjének a szétzúzása, a zárt, szakrális paraszti társadalom felszámolása, a parasztság anyagi kifosztása, majd a nincstelen paraszti tömegek bérmunkássá degradálása, városi manufaktúrákba kényszerítése. Ha ez gyanúsan hasonlatos ahhoz, amit a „padlássöprés", valamint a sztálinvárosi kubikuslét jelentett, akkor az nem csupán a véletlen műve. A magát szocializmusnak nevező társadalomszerveződési rendszer ugyanis valójában csak egy brutális politikai kapitalizmusként létezett, amelynek alapvető funkciója az volt, hogy 150-200 év helyett 15-20 év alatt vigye végbe a kelet- és közép-európai paraszti társadalmak gyorsított ütemű felszámolását. A tradicionalitás létszerveződési rendszerének szétzúzása óta, amit a legpontosabban Polányi Károly *The Great Transformation,* vagyis *A nagy átalakítás* című műve ír le, nincs más a világon, mint kapitalizmus, így a magát szocializmusnak nevező jelenséghalmaz nemcsak hogy nem volt, de nem is lehetett semmiféle alternatívája a kapitalizmusnak.

A rendszerváltás tehát nem volt más, mint ennek a szocializmus nevű társadalomszerveződési módnak a globális hatalmi rendszer által történő felszámolása. Erre a fel-

számolásra pedig egészen egyszerűen azért került sor, mert miután elvégezte feladatát, a paraszti társadalom megsemmisítését, a továbbiakban „okafogyottá" vált. A szocializmus és a Szovjetunió „csináltságára" leginkább a rendkívül (mi több, gyanúsan) gyors, egyszerű és főként „olcsó" felszámolásának története irányíthatta volna rá a figyelmünket, ám az ebből levonható következtetések átgondolása mindmáig elmaradt.

A rendszerváltásnak nevezett jelenséghalmaz, vagyis az ún. „szocializmus" felszámolása tehát ugyanúgy a globális hatalmi rendszer „projektje" volt, mint annak idején a „szocializmus" létrehozása. Sem a létrehozásához, sem a felszámolásához nem volt különösebben szükség az ebben részes kelet- és közép-európai társadalmak aktív közreműködésére. Ezek a társadalmak csupán a „biodíszlet" szerepét játsszák a színjátékban, csak látványtechnikai kellékek, többnyire fogalmuk sincs, hogy mi történik velük, és ez nem is nagyon érdekli őket. Ha érdekelte volna, akkor például megfogalmazták volna „kifogásaikat" azzal a folyamattal kapcsolatban, amelynek eredményeként 1996-ban az egy keresőre eső reálbér 35%-kal volt alacsonyabb, mint 1978-ban.

A magyar társadalom esetében ezt a kiszolgáltatottságot és „megvezetettséget" a legdrámaibb módon talán az az eset mutatta meg, amikor a globális hatalmi rendszer lokális ügynökhálózataként létrehozott, üzemeltetett, majd később „bűnjelként" felszámoltatott SZDSZ-t kis híján a legerősebb párttá tette az első „szabad" választásokon. Az idéző-jel arra utal, hogy a „szabad" jelző legfeljebb a globális hatalmi rendszert kiszolgáló politikai alakzatok manipulációs gépezeteinek teljes szabadságát jelentette. Az SZDSZ „tudjuk, merjük, tesszük" hármas jelszava az 1990-es választáson egyébként valóban professzionális pontossággal írta le a lényeget. A társadalmi cselekvéshez („tesszük") ugyanis valóban tudás („tudjuk") és bátorság („merjük") kell. Csakhogy a magyar társadalomnak mint közösségnek sem tudása, sem bátorsága nem volt, vagy nem értette, nem tudta, hogy mi történik vele, vagy ha értette, nem merte, tudta átgondolt és összehangolt társadalmi cselekvéssé tenni azt, amit elemi önvédelme diktált volna számára. A fő probléma azonban az, hogy a magyar nemzet nevű emberi közösség szellemi elitjei sem voltak képesek mindezekre. Vagyis nekik sem volt tudásuk, bátorságuk és becsületük sem. Nem voltak képesek intellektuálisan megragadni azt, ami történt, és ha egyes esetekben meg is értették a változások lényegét, nem volt bátorságuk a cselekvéshez. Ami talán a legfájdalmasabb, hogy sok esetben nem szolgálták, hanem kiszolgáltatták a szakrális felelősségükre bízott népet, vagyis nem volt becsületük sem. Röviden talán így foglalható össze az újabb nagy történelmi kudarc lényege.

Az 1980 és 2010 közötti évek során a Tax Justice Network nevű nemzetközi elemzőintézet adatai szerint 242 milliárd dollárt vittek ki hazánkból illegálisan offshore-ba. Ez „csak" a lopott pénz. A legálisan kivitt profit és kamat nagyjából 350 milliárd dollár lehet, így a nemzeti vagyon közel 600 milliárd dollárral, nagyjából a felére csökkent. Mindezek persze csak becslések, mert 1989 óta megszűnt a nemzeti vagyon számbavétele a statisztikai rendszerben. Vagyis a magyar társadalom úgy ment és megy át ma is történetének egyik legdrámaibb szakaszán, hogy közben fogalma sincs róla, hogy mi történik a nemzeti vagyonával.

A magyar társadalom kifosztottságának legvégső fiziológiai határaihoz érkezett 2010-ben, és az új kormánynak erre reagálnia kellett, hiszen ezért kapta az addig pél-

dátlanul magas szintű felhatalmazást. Az éppen hogy csak megalakuló Fidesz-kormány 2010 augusztusában határozatot fogadott el arról, hogy a nemzetierőforrás-ügyekért felelős miniszter egy éven belül teremtse meg a nemzeti vagyonleltár évenkénti elkészítésének feltételeit annak érdekében, hogy a kormány minden évben beszámoljon erről a parlament előtt. A munka zajlik, de még most, tíz év elteltével sincs igazán tiszta képünk arról a történelmi léptékű vagyonvesztésről, amelyet a III. világháborúval felérő rendszerváltás okozott, pedig e nélkül a leltár nélkül nincs, és nem is lehet sikeres jövőstratégia. Csak reménykedhetünk benne, hogy mihamarabb elkészül.

A Fidesz–KDNP-kormány – más erőforrás híján – kénytelen volt a legnagyobb globális pénzhatalmi struktúrák fokozott megadóztatására. Mielőtt azonban erre rátérnék, érdemes áttekinteni azt is, hogy miként gazdálkodott az elmúlt évtizedek során a magyar társadalom a saját „fizikai testével" (népesedés és egészség), illetve a lelki, erkölcsi, szellemi javaival, vagyonával. A magyar társadalom lélekszáma 1980 óta folyamatosan, sőt folyamatosan gyorsulva csökken, és ezzel Ukrajna, Románia és Bulgária mellett Európa (és ezzel együtt az egész világ) egyik leggyorsabban fogyó nemzete vagyunk. Ez a súlyos, sorsunkat megpecsételni látszó lepusztulási lejtő már az 1956 utáni évek során előrevetítette sötét árnyékát, de ekkoriban még a születéskor várható élettartam növekedése egy ideig elfedte a termékenységi ráta egyre vészterhesebb csökkenését. A háború utáni első évtizedben még kétszer annyian születtek, mint amennyin meghaltak, napjainkban már 50%-kal többen halnak meg, mint amennyien születnek, és a 2030-as évek során elérjük azt az állapotot, amikor minden évben kétszer annyian halnak majd meg, mint amennyien születnek. Vagyis mindössze egy emberélet hossza alatt helyet cserélt az élet és a halál.

Az 1916 és 1956 közötti negyven év alatt volt két világháború, nagy gazdasági világválság, holokauszt, „málenkij robot", az 1950-es évek terrorja, maga 1956, és mégis kétmillióval nőtt a Trianon utáni határokon belül élő népesség száma. Az 1980 és 2030 közötti ötven év során már béke van, majd demokrácia, sőt európai uniós tagság, népességünk mégis kétmillióval fog csökkenni. A hagyományos véres fegyverekkel szemben tehát sikeresen felvettük a demográfiai küzdelmet, de a béke, demokrácia, európai uniós tagság „fegyvereivel" szemben úgy látszik, tehetetlennek bizonyulunk. Márpedig ha egy emberi közösség arra sem képes, hogy világra hozza és testi-lelki egészségben felnevelje a következő nemzedéket, akkor „úgy általában" lehet ugyan a világtörténelem legcsodálatosabb nemzete, de mivel egy idő után egészen egyszerűen „nem lesz", így minden további kérdés „okafogyottá" válik.

Mindezt most különösen éles fénnyel világítja meg a „bevándoroltatás" nevű jelenséghalmaz, amelyben demográfiai fegyverekkel támadnak az egész európai fehér civilizációra. És ezt azért tehetik meg, mert az európai fehér faj termékenységi mutatói már évtizedek óta süllyednek, és ma már gyakorlatilag minden európai országban mélyen a népesség szinten tartásához szükséges nívó alatt vannak. A népességnek azonban nemcsak mennyisége, hanem minősége is van, amelyet testi-lelki egészségnek nevezünk. Az 1970 és 1995 közötti negyedszázad során a magyar társadalom általános egészségi állapota egészen drámai módon romlott. És bár az azóta lezajlott húsz év során a romlás már nem folytatódott, de óriási távolságra kerültünk azoktól a nyugati országoktól,

amelyekkel valaha egy szinten álltunk. A legmegrendítőbb fejlemény a rosszindulatú daganatokkal kapcsolatos megbetegedési és halálozási adatok drámai romlása, különösen a középkorú férfinépesség esetében. Az 1970-es évek elején még teljesen azonosak a magyar, osztrák és nyugat-európai adatok, ám húsz évvel később már háromszor annyi magyar férfi halt meg rákban, mint a szomszédos Ausztriában. Ha nagyon sok emberrel nagyon hosszú időn át nagyon rossz dolog történik, az talán mégsem csak a véletlen műve. Márpedig a nemzetközi rákregiszter szerint a rákkal kapcsolatos megbetegedési és halálozási mutatók terén Magyarország már hosszú idő óta a világ legrosszabb helyzetben lévő emberi közössége.

Aligha tévedünk nagyot, ha úgy véljük, hogy anyagi, fizikai lepusztulási lejtőnk legmélyebb okai lelki, erkölcsi, szellemi természetűek. Ez a hanyatlás igen-igen régóta zajlik, nincs is már merszünk talán végiggondolni sem, hogy mióta. Feldolgozatlan szenvedéstörténetünk egyre mélyebben betegíti meg testünket, lelkünket, és hogy végül erről is szóljak, a politika világa ezen vajmi keveset tudott és tud segíteni. Már csak azért sem, mert a nyugatias modernitás politikai demokráciája arra a végzetes léttévedésre épül, hogy a többségnek mindig igaza van, vagy legalábbis nagyobb valószínűséggel van igaza, mint bármely kisebbségnek. Mintha az igazságnak bármilyen köze volna ahhoz, hogy számszerűen hányan képviselik. Ha, horribile dictu, egy közösség egyetlen tagja sem képviseli az igazságot, tehát az igazság parlamenti részaránya nulla, attól még az lesz az igazság. Merthogy az igazság egészen egyszerűen csak van, teljesen függetlenül attól, hogy mennyien ismerik fel, vagy felismeri-e egyáltalán valaki. A többség tehát mindenütt és mindig mesterségesen konstruált, természetellenes, „csinált" többség, és alapja bármilyen jószándékú is, végeredményében valamilyen manipulációval előállított többség. Félreértések elkerülése végett, mindez nem valamilyen aktuálpolitikai célzás kíván lenni, és nem gondolom azt rezignáltan, hogy akkor teljesen mindegy is, hogy milyen politikai erő uralkodik, de a szomorú tény akkor is az, hogy a rendszerváltozás három évtizede során sem sikerült megállnunk a lepusztulási lejtőn. Ezért is van történelmi jelentősége annak, hogy az elmúlt évtizedben (2010–2020) elkezdett nemzetstratégia képes lehet-e erre.

Nem egyszerű kormányváltás, hanem társadalmi forradalom (2010-től)

Az eddig létezett politikai rendszerek és alakzatok összességében mind kudarcot vallottak, így ez a tény azt látszik megerősíteni, hogy a politika sokkal kevésbé képes a komplex társadalmi önújrateremtő folyamatainkat befolyásolni, mint azt eddig esetleg gondoltuk. Kérdés, hogy mi következik mindebből? Hogyan ítéljük meg a világ, Európa és Magyarország lehetséges jövőforgatókönyveit? A világot uraló nyugatias modernitás, illetve e létberendezkedést megalapozó, saját létét is tagadó szuperstruktúra önfelélő és létpusztító. Rákos burjánzásként („globalómaként") elszívja a világ erőforrásait, és anyagcsere-végtermékeit ökológiai szennyezésként vagy a kereskedelmi médiumok „kultúramocskaként" a világra üríti, így végül a világot elpusztítva valójában öngyilkosságot követ el. Nincs ma már a világon egyetlen olyan szereplő sem, amely képes

lenne mindezt visszafordítani, így a világ végzetét kizárólag egy ma még ismeretlen természetű „immunreakció-sor" tenné elkerülhetővé.

A dolgok belső logikájából adódóan ez csak szellemi természetű fordulat lehet, amelynek lényegét a legmélyebben és a legpontosabban az ősi keleti bölcsesség fogalmazza meg, miszerint „ha változást akarsz, a változás légy te magad". A teremtett emberi lélek szakrális belső egyensúlyának helyreállítása lehet az egyetlen kiindulópont a világ és benne a magyarság végzetének elkerüléséhez. A rendszerváltás kudarcából levonható tanulságok talán segíthetnek minket ebben. Mondandóm végén áttekinteném az elmúlt évtized fejleményeit is.

A 2010-es győzelem másnapján Orbán Viktor egy sajtótájékoztatón tette világossá, hogy ami történt, az nem egyszerűen egy kormányváltás, hanem társadalmi forradalom. Márpedig erre csak akkor szokott sor kerülni egy emberi közösségben, ha a megoldatlan feszültségek olyan szintre érnek, és úgy torlódnak össze, hogy csak egy gyökeres fordulat hozhat megoldást. De vajon mi volt az oka annak, hogy a magyar társadalom ilyen radikális változásokra kényszerült 2010-ben? Nos, a fő ok, ahogy már említettem, viszonylag egyszerű, a magyar társadalom igen jelentős többsége okkal érezte úgy, hogy anyagi, fizikai, lelki, erkölcsi és szellemi értelemben egyaránt vesztese annak a „valaminek", amit jobb híján a „rendszerváltás" rendszerének nevezhetnénk.

E vesztes lét alapvető oka az volt, hogy a formálisan ugyan csak 1989–1990-ben, de a színfalak mögött már valójában az 1970-es évek végén elkezdődő alapvető változások lényege egy olyan globális hatalomszerkezeti átalakulás volt, amely egyszerűen szabadon kifoszthatóerőforrásmezőként kezelte a „keleti perifériát", ahová Magyarországot is sorolták. A globális hatalomgazdaság brutális kegyetlenséggel fosztotta ki a magyar társadalmat, patologikusan három részre hasítva annak szerkezetét. A felső 5% a globális hatalomgazdaság lokális helytartóinak társadalma, akiknek a feladata az volt, hogy a globális erőforrás-szivattyúkat üzemeltesse, és ennek fejében az anyagi vagyonok nagyjából 80%-át birtokolhatja. Ezzel szemben a másik póluson létrehozta azt a kifosztásra ítélt vesztes 80%-ot, amely viszont mindössze az anyagi javak 5%-ával rendelkezhetett. E beteg társadalomszerkezet két széle között „szorongott" a főként az országüzemeltető értelmiségből álló „középtársadalom". Formálisan egyensúlyban van ugyan, hisz az anyagi vagyonból való részesedése nagyjából ugyanakkora, mint a létszámából adódó súlya, ám alsó része a vesztesek közé aláhullástól retteg, míg a felső részét a szuperelitbe felemelkedés hamis illúziója frusztrálja.

Orbán Viktor és kormánya tehát egy végzetesen eltorzított szerkezetű és kifosztott társadalmat, egy, a globális hatalomgazdaságtól függő gazdaságot örökölt, és még valamit. Azt a ciklikusan ismétlődő válságot, amelynek lényege akkor már hetven éve az volt, hogy ha a gazdasági növekedés nekilódult, akkor az rövid időn belül súlyos egyensúlyromláshoz vezetett, és az egyensúly helyreállítása csak úgy mehetett végbe, hogy az összezúzta a növekedés esélyeit. E szintén beteges mintázatnak a fő oka az volt, hogy a növekedés mindig külső erőforrásokra épült, és ehhez olyan „áron" jutottunk hozzá, ami fajlagosan mindig nagyobb volt, mint az a haszon, amelyet a felhasznált erőforrásokkal elérhettünk. Orbán Viktor és Matolcsy György, aki előbb gazdasági miniszterként, aztán pedig mindmáig a Magyar Nemzeti Bank elnökeként segítette/

segíti a miniszterelnököt, pontosan tudták, hogy a kiszabadulás ebből a kettős csapdából rendkívül veszélyes mutatvány lesz, és hogy a globális hatalomgazdaság az intézményes megtorlás minden fegyverét beveti majd, ha pozícióit érinteni merészelik.

Márpedig e pozíciók jelentős átrendezése és egy ennek nyomán létrehozott új hatalmi egyensúly nélkül esély sem lett volna nemcsak a sikerre, hanem arra sem, hogy egyáltalán működőképes legyen az ország. Igaz, a kezdetek igen kalandosra sikeredtek, hisz a globális hatalmi rendszer pénzfegyverei kis híján meghátrálásra kényszerítettek minket, ám a magyar társadalom többsége világossá tette, hogy bármilyen áron megvédi mindazokat, akikben van tudás, bátorság és kitartás ennek a rendkívül kockázatos és veszélyes stratégiának a véghez vitelére. Ma, tíz év távlatából már világosan látszik, hogy egy egészen új társadalmi, gazdasági, politikai berendezkedés van kialakulóban, amelynek konszenzusos neve ugyan (még) nincs (hacsak a Nemzeti Együttműködés Rendszere elnevezést nem tekintjük annak), de lassan kibontakoznak a legfőbb jellemzői. Ezek közül a legfontosabb, hogy stratégiájának alapja mindig a magyar nemzet nevű emberi közösség anyagi, fizikai, lelki, erkölcsi, szellemi energiáinak a gyarapítása, és csak ennek a célnak a kitűzése után vizsgálja azt, hogy ha ez volna a kívánatos, akkor mi volna a lehetséges. Vagyis ezzel létrejött az a politikusi karakter, amelyet a már többször idézett Bibó István „lényeglátó realistának" nevezett, és amely karakter hiánya oly sok kárt okozott már eddig a magyarságnak. Az persze aligha lehet kérdéses, hogy ennek a karakternek a megjelenése óriási konfliktusokat gerjeszt a globális térben, az Európai Unióban és a hazai politikai rendszerben is, és addig fog fennállni, amíg a magyar társadalom többsége képes nemcsak felismerni, hogy ez az egyetlen lehetőség a magyarság túlélésére, de arra is, hogy tudatosan meg is védje azoktól a támadásoktól, amelyek mögött értelemszerűen mindig a globális hatalomgazdaság és ennek külső és belső kollaboránsai húzódnak meg. Ez a felismerés tenné lehetővé, hogy a következő időszakok is hasonlóan sikeresek legyenek, és legyen esély a tartós felzárkózásra. E vázlatos dolgozat végén azonban szólnunk kell arról a kihívásról is, amelyet a mostani járvány és főként annak várható következményei jelentenek számunkra. A járvány okairól és lehetséges lefolyásáról szóló vita lehetetlenné teszi, hogy akárcsak hozzávetőleges prognózisunk legyen arról, hogy mikor áll helyre az eddig követett rend.

Összegzés – Kihívás és esély

Bizonyosnak látszik, hogy az elmúlt évszázad egyik legsúlyosabb kihívásával állunk szemben, és anyagi, fizikai, lelki, erkölcsi, szellemi értelemben súlyos árat kénytelen fizetni a magyar társadalom ezért. Ennek nyomán az eddig reménykeltő felzárkózás és gyarapodás megtorpan. E kihívás azonban egyúttal esély is lehet arra, hogy kiderüljön, anyagi és szimbolikus értékeit tekintve gyarapodott-e annyit a magyar társadalom, hogy sikeresen megoldja a ma még pontosan nem is látható súlyosságú feladatait. De mindenképpen intenzív tanulási folyamat lesz ez az uralmi struktúrák számára is, hiszen vészhelyzeti terhelésnél megmutatkoznak a rendszerhibák is. Számos pontján valóban korrekciókra szorul a berendezkedés, de a járvány és a kibontakozó válság kezelése

eddig viszonylag sikeresnek látszik. Így talán nem alaptalan tehát az óvatos optimizmus a negyedik évtizeddel kapcsolatban.

Ajánlott irodalom

Bogár László: *Magyarország és a globalizáció.* Budapest, Osiris, 2003.
Bogár László: *Háború a nemzet ellen.* Budapest, Kairosz, 2012.
Polányi Károly: *A nagy átalakulás.* Budapest, Napvilág, 2004.

Vákát

Boros Imre

Nagy bajban van a Nyugat pénze

Bevezetés

A széles körű munkamegosztáson alapuló emberi társadalmak hatékony működtetésének elengedhetetlen eszköze a jól működő pénzrendszer. A 2008–2009-es nemzetközi pénzügyi válság végérvényesen rámutatott, hogy a magát Nyugatnak nevező, és az ott élőknek világviszonylatban a legmagasabb napi létnívót biztosító térségben komoly problémák fedezhetők fel ennek a létfontosságú eszköznek a működtetésével, ami azzal a veszéllyel járhat, hogy az érintett társadalmak dezorganizálását is magával hozza. A pénzközvetítő rendszerben (bankok) erősen a kriminalisztika tárgykörébe utalható, ámde máig részleteiben fel nem tárt események szerint súlyos veszteségek keletkeztek. Ezeknek az egész társadalmat veszélyeztető jellege miatt a bankok az államokhoz fordultak segítségért. Az államok saját adósságaikat növelve végrehajtották a mentesítést (konszolidációt), de ennek terheit az állampolgáraikra (adófizetők) terhelték, miközben a bankok éppen az államoknak nyújtott új hitelek révén újabb biztos profitokhoz jutottak. Nem lesz haszontalan tehát áttekinteni, hogy a hosszú évszázadokig tartó és nemzetközi méretekben is működőképes pénzrendszerek kialakulásától miként jutottak el a Nyugat társadalmai a pénzrendszerek krónikus működési zavaraiig.

Pénz és az államhatalom

A modern értelemben vett pénz és az államalakulatok keletkezése kéz a kézben járt. A korábban lebonyolított cseréknél használt eseti csereeszközöket még nem nevezhetjük pénzeknek, hiszen nem fogadták el azokat széles körben (általánosan). Ezek időszakonként és területenként is nagy változatosságot mutattak. A pénz megjelenését a nemesfémek jelentették, ami időben egybeesett az államalakulatok megjelenésével és a pénzforgalmi szabályok megjelenésével is. Mindezek a körülmények elengedhetetlenül szükségesek voltak a széles körű elfogadottsághoz. A hatalom (állam) azonnal rá is telepedett a pénzre, több szempontból is. Mindenekelőtt szigorú szabályokhoz kötötte, hogy kik lehetnek a potenciális pénzárutermelők (arany- és ezüstbányák művelői), és milyen módon forgalmazhatják termékeiket. Az államnak minden esetben meghatározott áron elővételi joga volt az anyagokra. Kijelölték a hivatalos pénzárukészítőket is (pénzverdék). A tiszta fém ára és a kivert érmék névértéke között komoly haszon keletkezett, aminek nagyobb része az állam bevétele volt (regálé). A pénzforgalmat a gyakorlatban intézők (bankok) is hamar felfedezték a pénzben rejlő káprázatos haszonszerzési lehetőségeket. Rájöttek, hogy a náluk deponált aranyért (betétek és letétek) kiállított átvételi bizonylatok önálló életet élnek, mintegy helyettesítik a pénzt. Hitelbe nem feltétlenül szükséges magát

https://doi.org/10.36250/00983_45

a pénzt (aranyat) adni, elég volt a helyettesítő papír (bankjegy) is. A nagyon vonzó üzletre ezért mohón rávetették magukat a bankok, és sokszor kiderült, hogy az aranyra váltás nem működött, a bankjegytulajdonos hoppon maradt, mert a korábban letett aranyát nem kapta vissza, a bank ugyanis túl sok papírt (bankjegy) bocsátott ki, és ha azokat sokan akarták visszaváltani, már nem volt arany a széfben. Az ilyen zavarok komoly gazdasági károkat és láncreakcióként terjedő csődöket okoztak. Eljött az ideje az állam (többnyire királyok) újabb szabályozó beavatkozásának. Kiemeltek – noha szinte mindig érdekvezérelt módon – egyetlen intézetet, és ezt kizárólagos jelleggel feljogosították bankjegyek kibocsátására. Ez lett a jegybank. A bankok Mekkájában, a korabeli Angliában ez úgy történt, hogy a király a bankjegykibocsátás jogáért cserébe azt kérte, hogy a kedvezményezett bank (későbbiekben a Bank of England) teljes nemesfémkészletét az udvar részére kölcsönözze. Erre azért volt szükség, hogy a franciák által tönkrevert hajóhadat újra lehessen építeni. Cserébe kapta a kizárólagos bankjegykibocsátási jogot, és az állam számláját is ez az intézet vezethette, valamint az állam hiteleit is intézhette. Mindez akkor történt (1694), amikor Angliában már megvívták a véres polgárháborút, és ötven év köztársasági államforma után visszatértek a monarchiára, noha nem annak abszolút formájára, hanem az alkotmányosra. Lényegében máig tartó üzlet köttetett az uralkodóház és a pénztőke között, mintegy békés munkamegosztás. Ekkortájt Angliát minden szempontból már tőkealapon működő országnak lehetett tekinteni. (A földművelőket is elzavarták földjeikről és városi napszámosokká tették őket.) Ezt a kort már a mai terminológiával is kapitalizmusnak nevezzük. Az uralkodó (és a parlament) működteti az államot, és a pénztőke (magánjegybank) rendelkezésére bocsátja a hódításokhoz (gyarmatok szerzése) szükséges erőforrásokat, főként a hadsereget és a flottát, cserébe bőséggel ellátják a monarchikus külsőségek működtetéséhez szükséges javakkal. A parlamentben a konkurens csoportok pártokba rendeződtek, hol „őfelsége kormányát", hol pedig „ellenzékét" adták, békés egymás mellett élésben. A nemesfémek ebben a korban egyben a világnak is a pénzei voltak, de a fontra szóló papírokat (váltók és bankjegyek) is széles körben elfogadták. A pénzhelyettesítők tehát nemcsak belföldön, hanem külföldön is forogtak a kereskedelmi üzletekben.

Az angol központi bank alapítását csak a svéd előzte meg, majd követte a francia (1804), az osztrák (1816) és a német (1871). Ha valamelyik országból túl sok pénzhelyettesítő érkezett egy másikba, annak ára (árfolyama) leesett, és érdemesebb volt a kibocsátó ország jegybankjában visszaváltani aranyra. Megindult az arany nemzeti pénznemek közti mozgása. A jegybank, ahonnét aranykiáramlás történt, észbe kapott és intézkedett, például kamatokat emelt, hogy vonzza a külföldiek pénzét, és ezzel visszabillentse az aranykészleteit a helyükre (kiviteli és behozatali aranypontok). A történelmi 19. századra az akkor fejlettnek számító Nyugaton minden országban általánossá vált az arany mint valóságos pénz és mint nemzetközi pénz, Angliától Franciaországon és Németországon keresztül a k. u. k.-t és a korabeli Oroszországot sem kihagyva. Oroszországot az 1853–1856 közötti orosz–török háborúval „gyűrték be" a rendszerbe, azzal, hogy az oroszok „szövetségesei" (Anglia, Franciaország) a háborúban az oroszok ellensége, a törökök oldalán harcolt.

Birodalmi vetélkedések és az arany alkonya

A nemzetközivé nőtt angol pénzbirodalomnak a 19. században lett konkurense Napóleon Franciaországa azzal, hogy megalakult a francia jegybank (1804). Napóleon után a század második felére újabb komoly versenytárs akadt, a feljövő Németország. A folyamatot az évszázadok óta katonai fegyelemben tartott Poroszország irányította. 1866-ban kiszorították az osztrákokat a német egyesülésből. (Az osztrák jegybankot még ennél korábban, 1816-ban a nagyon kivéreztetett Ausztria, azaz a Habsburgok „megsegítésére" a Rothschildok gründolták, tehát soha nem volt teljesen önálló és független.) 1871-ben Sedannál a feljövő poroszok tönkreverték III. Napóleon Franciaországát, és létrehozták a 2. német birodalmat, császárral az élén. Tekintve, hogy III. Napóleon Franciaországa pénzügyileg nem volt független a brit pénzbirodalomtól, ez minden eddiginél komolyabb kihívás volt.

A folyamat kísértetiesen hasonlított a 19. század eleji helyzetre és a napóleoni francia ellenbirodalom tündöklésére. Napóleon is saját központi bankot hozott létre, saját pénzzel, és ezt tette az egyesülő (1871) Németország is. A teendő is ugyanaz volt: fel kellett készülni a gyarapodó ellenbirodalom megsemmisítésére. Németországgal ugyanazok álltak szemben, mint annak idején Napóleonnal, azzal a különbséggel, hogy Franciaország szövetségest cserélt, a másik oldalra (főbirodalom) sorolódott be (Anglia, Franciaország, Oroszország). A délnémet területek ugyanis Napóleon oldalán harcoltak (Baden, Württemberg, Bajorország). Bajorország például büntetésként azt kapta, hogy 1816-ban a Szent Szövetség Salzburgot Ausztriához csatolta. Az angol pénzbirodalom az esetleges európai vereséggel is számolt (nem éppen alaptalanul), ezért közvetlenül az I. világháború kitörése előtt (1913) létrehozta tartalék főhadiszállását is, és megalapították, ugyancsak magánbankként, a máig így működő amerikai központi bankrendszert (Federal Reserve System).

Talán csak a hamis moralizálóknak ad munkát, hogy az I. világháború kitörése kinek a lelkén szárad. Ők a bűnöst végérvényesen a központi hatalmakban látják. Tény azonban, hogy hadseregét először a korábbi szövetségeseit (Szent Szövetség) elhagyó cári Oroszország mozgósította, amikor a Monarchia egy kis helyi háborút viselt Szerbia ellen, olyant, amilyen a korábbi öt évben kettő is volt a Balkánon, mégsem lett belőlük világháború. A háború kitörése egy csapásra szüntette meg az arany nemzetközi áramlását Európában (az ún. aranystandardot) és a bankjegyek belföldi kötelező aranyra váltását is. Az I. világháború nemcsak az arany tündöklésének vetett véget, de egyben gigantikus nemzetközi pénzügyi projekt is volt. Eddig nem dőlt el, hogy a háború kirobbantása volt-e a pénz projektje, vagy éppen a háború adott alkalmat további pénzbirodalmi hódításhoz. A háború előtt a feljövőben levő Egyesült Államok ugyanis jelentős adósságvolument épített fel az európai főhatalmak országaiban (Anglia, Franciaország), de a háború fordított pénzügyi egyenleggel végződött, mindenki az USA-nak tartozott hatalmas összegekkel. Az USA a háborúba ugyanis csak 1917-ben lépett be hadviselőként saját költségén, amikor az orosz fél kilépése miatt reális esély volt az ellenbirodalom győzelmének (a központi hatalmakénak, gyakorlatilag Németországnak). A fegyvereket, hadianyagokat és rengeteg élelmiszert ugyanis áruként, fizetés ellenében, illetve hitelbe adták el a nyugati hábo-

rús feleknek, akik alaposan eladósodtak emiatt. Ráadásul Oroszország is megtagadta a háború alatt felvett adósságai törlesztését Angliának és Franciaországnak. A háború végére tehát az amerikai dollár messze túlnőtte az angol fontot mint világpénzt, az angoloknak be kellett érniük a másodhegedűs szerepkörrel. A pénzbirodalom első számú központja egyértelműen áthelyeződött az USA-ba, élén az ugyancsak magánbank Feddel. (A fontzóna a brit gyarmatokon még sokáig, a 20. század hetvenes éveiig fennmaradt.)

A féktelen gyűlölet pénzügyekben sem jó tanácsadó

A talpra állás nagyon nehezen indult Európában, és nem is lett volna lehetséges újabb hatalmas amerikai kölcsönök nélkül. A kölcsönök és a befektetések vastag csövön érkeztek Amerikából. A kilátástalan helyzetbe került Németországban olcsó volt minden, beleértve az ipar patinás, a maga korában élenjáró színvonalú cégeit (autógyártás, vegyipar, elektronikai ipar, acélgyártás). Az 1918-tól a császárságot váltó weimari köztársaság tálcán hozta a kedvező politikai klímát is. Az amerikaiak dúskáltak az új befektetésekben. 1928-ban hozzájuk került az akkori német autógyártás fellegvára, az Opel művek is. A háború után a békefeltételeket diktáló franciák azonban hatalmas nyomás alatt tartották Németországot a teljesíthetetlen hadisarcok miatt. (A legutolsó I. világháborús hadisarcot néhány éve fizette ki Németország.) A franciák féktelen dühükben önkényesen megszállták még a Ruhr-vidéket is, ami ott mozdítható volt, azt vitték. Németországból hosszú ideig az amerikaiak a rossz pénzügyi helyzet miatt nem tudták jól jövedelmező új szerzeményeik profitját kivinni. Az 1929-es nagy gazdasági válság után döntő lépésre szánták el magukat, mivel az állapot tovább romlott. A weimari köztársaság egyáltalán nem volt ura a helyzetnek, kormányok és kancellárok pár havonta váltották egymást. Az amerikaiak félrenéztek, amikor Hitler rohamosan erősödött, és végül 1933-ban hatalomra került, kancellár lett.

Rossz nyelvek szerint időközben némi tengerentúli eredetű pénzmag is került a nácik kasszájába. Nem volt más esély, mint ismét hagyni szárba szökkenni az ellenbirodalmat, kezdetben azzal, hogy a németek pénzügyileg függetleníteni tudják magukat. A Hjalmar Schacht által vezetett és a folyamatot irányító Reichsbank igazgatóságában azért a biztonság kedvéért tag volt a Federal Reserve Bank létrehozásában tevékeny Wartburg család egyik pénzügyekhez értő tagja is. A német ellenbirodalom pénzügyi megalapozásában élen járó Reichsbank azonban sokáig, egészen 1939-ig (a világháború kitöréséig) a főbirodalom ellenőrzése alatt maradt. A német állam ezekben az években gazdasági csodát produkált. Az 1932-es 50 milliárd birodalmi márkára becsült nemzeti jövedelem 1939-re 105 milliárdra nőtt, és a hatmillió korábbi munkanélküli is elhelyezkedett.

A nemzetközi politika a sikert Hitlernek tulajdonította, aki 1938-ban a *Time* magazinban az év embere lett. A Reichsbank zseniális elnökét, Schachtot a nürnbergi törvényszék csak tanúként idézte be, és elbocsátotta (1939-től már nem ő volt a gazdaság irányítója). A Reichsbank által alkalmazott pénzügyi modellel a márkát széles körben nemzetközileg is elfogadottá tették, és így megszabadultak a „külföldi hitelezők" nyomásától, miközben minden szükséges áruhoz (élelmiszerek, kőolaj stb.) hozzájutottak márkáért. Nemhiába

a profit a modern kori kapitalizmus fő jelszava, mindenáron, akár nagyon kockázatosan is. (Hitlerről a múlt század húszas éveitől ugyanis tudni lehetett, hogy mire készül, mert leírta, és publikálta is.)

A „modern" pénz aranykorától a bukás árnyékáig

Ismert a II. világháború végkifejlete. A történelem szinte ismételte magát. A Harmadik Birodalom ugyanúgy belebukott az orosz kalandba, mint a 19. század legendás ellenbirodalom- és ellenvilágpénz-szervezője, Napóleon. A magánpénz-birodalom viszont 1913-tól biztos menedéket talált az Egyesült Államokban, és a gazdaállam is hatalmas befolyásra tett szert immár az egész világban, háborús győztesként megkerülhetetlen gazdasági és katonai nagyhatalom lett. Ennek megfelelően diktálta is a háború utáni nemzetközi pénzügyi együttműködés mikéntjét. Az 1944-ben az amerikai Bretton Woodsban megtartott és a nemzetközi pénzügyi együttműködésről döntő értekezleten a legbelső szövetséges Angliának annyi előnye volt, hogy még a tárgyalás előtt egy nappal olvashatta a pénzügyi diktátumot. A többieknek az ülés előtt adták oda az anyagot. A világnagyság angol közgazdász Keynes nemzetközi ellenőrzést és ilyen alapon működő multilaterális klíringet javasolt a bancor nevű pénznemmel. Javaslatát még tárgyalásba sem vették, minden előre eldöntetett a pénzbirodalom igényei szerint. Nem kétséges, hogy mindenki az USA pénzére (hitelére és tőkéjére) volt rászorulva, a „győztes" európaiak ugyanúgy, mint a vesztes Németország és Japán is, tehát a teljes ún. fejlett nyugati közösség. Hiábavaló lett volna a heves ellenállás. Ezt a tervezet tükrözte is, amikor kimondta, hogy a világ pénze az amerikai dollár. Az aranyra beváltás csak és kizárólag külföldi központi bankoknak lehetséges, 35 dollár/uncia alapon. A tömeges beváltási igényektől egy darabig nem kellett tartani, hiszen mindenkinek a dollár kellett, ha a gazdaságát talpra kívánta állítani. Amikor az országok már kezdtek gazdaságilag megerősödni és dollárt felhalmozni, és az akkori francia elnökben, De Gaulle-ban felmerült az ötlet, hogy élne az alkalommal, és dollárt aranyra cserélne, szinte nyomban kitört a „legendás" '68-asok lázadása, és mennie kellett (Cohn-Benditet az emblematikus '68-as Párizst lángba borítók közül még hallhattuk is ordítozni az Európai Parlamentben pár éve Orbán Viktor felszólalása után). Igen, már a múlt század hetvenes éveire a világnak kezdett túl sok dollárja lenni. Ez megszülte az Amerikán kívüli dollárpiacot (eurodollárok). A pénzhatalom gyorsan tett is a dollárbőség ellen, nem is keveset. Az 1967-es fontleértékelés után 1971-ben a dollárt is leértékelték. (Ezen minden font- és dollártulajdonos szerte a világon rengeteget veszített.) Az arany ára is elszabadult, 35 dollárért nem lehetett venni, csak jóval száz felett. (Ma az arany ára 2000 dollár feletti.)

Röviddel utána a pénzek árfolyamai is szabadon mozgóvá váltak, ami a dollár magánpénznek eddig nem látott üzleti lehetőségeket nyitott meg. Az egyre halmozódó európai és japán dollárkészleteket azzal lehetett újra igazán eredményesen megcsapolni, hogy 1973-tól a nyersolaj (crude) árát nagymértékben több lépcsőben megemelték. (1972-ben 1 hordó olaj még csupán 2 dollárba került!) A pénzhatalom máig tartó szövetséget kötött az olajmonarchiákkal. Biztosabbnak látta, ha náluk pihen a sok dollár, mint ha poten-

ciális ellenlábas „szövetségeseinél” marad. Állítólag egy konferencián, amikor európai résztvevők megkérdezték az amerikai pénzügyminisztert, hogy az övék-e ez a rossz dollár, ironikusan azt válaszolta, hogy igen, ez a mi dollárunk, de az önök problémája. (Ez valóban máig igaz is.) A kiprovokált válságos helyzet megoldására az akkoriban már Európában is szép számban honos amerikai bankok előzékenyen felajánlották szolgálataikat a magas energiaárak miatt erősen deficites európai országoknak, hogy deficitjeik finanszírozására az olajtermelőknél felhalmozott dollárokat hitelként közvetítik nekik az addigra terebélyes euró-dollár piacon.

A dollár magánpénz urainak a következő hatalmas lehetőséget a szovjet birodalom bukása és a csatlós államok demokratizálódása hozta el. Hatalmas piac nyílt meg a befektetéseknek, és ez rengeteg dollárt nyelt el. A privatizáció mellett a világpénz urainak szócsöve, az IMF a deregulációt ösztönözte, azaz hogy az új országcsoport (és a régiek is) számoljanak fel egy sor pénzügyi ellenőrző szabályt, hogy a pénzek (gyakorlatban a világpénz dollár) tejesen szabadon mozoghassanak az országok között.

A Clinton-kormányzat nyolc éve alatt nagyot fejlődött a teljes pénzügyi szabadságon (dereguláció) alapuló ún. derivatív pénzügyi piac is. Ennek lényege, hogy bennfentes körök megbízható jegybanki információk birtokában minimális tőke lekötése mellett hatalmas profitokat söpörtek be, értelemszerűen a be nem avatottak kárára. Talán utólag nincs semmi meglepő abban, hogy a pénzügyi deregulációt szorgalmazó mind az öt amerikai pénzügyminiszter ugyanabból a világméretű, amerikai bázisú befektetési bankból (Goldman Sachs) került ki. A rendszeren sem az azt követő (ugyan republikánus) Bush nyolc éve alatt és Obama ugyancsak nyolc éve alatt sem történt lényeges változtatás. Mi több, a Bush család 2016-ban egyenesen kijelentette, hogy nem Trumpra, hanem Hillary Clintonra fog szavazni, ami messzemenő bizonyítéka a politikainak álcázott ellentét helyett a pártok feletti gazdasági érdekszövetségnek. Az ellenlábas Trumpnak ugyanúgy komoly gondjai akadtak a világpénzzel.

A „modern” világpénz agóniája

Mindeddig a dollár nevű magánpénzről beszéltünk, azt nevesítettük mint világpénzt. Illene az euróval is foglalkozni. Az európai közös pénz létrejötte egy precedens nélküli történet. Eredetileg a hat EU-alapító tagnak azt a szándékát tükrözte, hogy függetlenítsék magukat a dollárdominanciától. A luxemburgi Pierre Werner tervezete 1969-ben látott napvilágot. Eddigre már sok problémája volt a dollárnak, ami kedvezőtlenül érintette az európai országokat. Sorozatos kényszerű európai valutafelértékelésekre (főként német márka) került sor, az aranynak is kialakult a kettős ára. Ezektől a bajoktól kívántak megszabadulni, amikor tíz éven belül létre kívánták hozni az európai pénzt, amire egy ütemtervet is felállítottak (1970–1980).

Szó sem volt európai közös államról, csupán a gazdaságpolitikák gondos összehangolásáról. A terv megvalósítása azonban nem haladt előre, a közös pénzről egy idő múlva szinte megfeledkeztek. A közös pénz ötlete az 1980-as évek végén került újra előtérbe. Hamarosan használni is kezdtek az országok közötti elszámolásokban egy mesterséges

egységet (ECU). Az 1990-es évektől a folyamat felgyorsult. Ekkor kevés szó esett már arról, hogy a közös pénz alá harmonizált gazdaságpolitikák is kellenek, különben baj lesz (amint lett is). Hirtelen nagyon sürgős lett az ügy. Az aggályokat félretették. Már nem számítottak a potenciálisan majd eurót használó országok aggasztó strukturális problémái, a tartósan deficites fizetési mérleg, a hazai tetemes költségvetési hiányok. Valami miatt valakiknek az volt az érdeke, hogy minden érintettet hamar be kell söpörni. Olaszország és Görögország sem akkor, sem azóta nem felelt meg a deklarált belépési követelményeknek, és más déli államoknál is volt gond bőven. Fellelhetők voltak nagy amerikai bankok segítségével elvégzett, a bevezetést megelőző úgynevezett *window dressing* műveletek nyomai is. E műveletek lényege, hogy segítségükkel a figyelt dátumra kedvező színben tűnjenek fel bizonyos pénzügyi mutatók, nem számít, hogy azután nem sokkal még kedvezőtlenebb lesz a helyzet. (Gyurcsánytól is elhangzott ilyesmi, amikor 2006-ban trükkök százairól beszélt, amelyekről nem is érdemes tudni.)

Az eurót 1999-ben bevezették számlák közötti fizetésekre, és 2002-ben már a bankjegyek is megjelentek. A laikus közvéleménynek az volt a véleménye, hogy Európának végre saját független pénze van, ahogy azt az 1970-es években megálmodták. Hivatalosan senki nem tette fel a kérdést, hogy akkor ki is gyakorolja a felügyeletet az euró felett, lévén az unió nem állam, noha az Európai Központi Bank az érintett országok közös társasága (korábban jegybankok mindig állami akarattal és felügyelettel jöttek létre). Igaz, az Egyesült Államokban is csak a 2008-as pénzügyi válság kapcsán derült ki kongresszusi meghallgatások és képviselői kérdések alapján, hogy a Kongresszusnak nincs is hatásköre a Federal Reserve felett, mert az magáncégek konglomerátuma. A mindenkori elnök kinevezésénél is csak annyi joga van az aktuális amerikai elnöknek, hogy a szervezet által elé tett névsorból választhat.

Az Európai Központi Bank tehát a Fedhez hasonlóan konkrét állami felügyelet nélkül szörföl a pénzügyi vizeken. (Eddig nem is sikerült még a Fed könyveinek auditálása sem, bármennyire erőlködtek is bizonyos parlamenti és szenátusi körök.) Arra is fény derült, hogy valójában mennyi az Európai Központi Bank önálló lehetősége válságos időkben. Erre bizonyítékul éppen az 2008–2009-es nagy pénzügyi válság szolgált, és a valós helyzetről amerikai kongresszusi meghallgatások rántották le a leplet. Történt ugyanis, hogy a Fed több európai székhelyű bajba jutott nagybanknak juttatott ezermilliárd dolláros összegekben dollárt, mert ezt nem kaphatták meg az Európai Központi Banktól. Kongresszusi képviselők kérdésére, hogy a Fed illetékesei adjanak hiteles választ ezeknek a pénzeknek a természetéről, nem érkezett válasz, noha elismerték, hogy a dollár az Egyesült Államok pénzneme, és a kérdezőknek mint képviselőknek joguk van bármit kérdezni. A Fed-tisztviselőknek pedig joguk van a válaszokat megtagadni, azzal érvelve, hogy őket erre a törvény hatalmazza fel a bank függetlenségére hivatkozva. (A függetlenségbe beletartozik, hogy a Fed nem köteles senkinek sem számot adni a műveleteiről.)

A helyzetről az jut az eszembe, amikor Kissinger, a volt külügyminiszter kijelentette, hogy Európával kapcsolatos nagy probléma esetén tanácstalan, hogy kit hívjon fel Európában. A 2008–2009-es válságban ez világossá vált. A Federal Reserve elnökének kellett az Európai Központi Bank elnökét felhívni, hogy a bankokba tömött hatalmas mennyiségű dollárt, amit odaátról küldtek, váltsa át euróra, hiszen neki nem volt jogosít-

ványa arra, hogy ezermilliárdokat tömjön összeomlóban lévő bankokba. A 2008–2009-es válság további nagy tanulságokkal is járt. Vajon hányszor is hallottuk akár hazai nagyjainktól, hogy halálos vétek, ha a központi bankok államkötvényeket vásárolnak, mert ez a prudens pénzügyi szabályok súlyos megsértése? (Surányi György volt MNB-elnök évekig házalt ezzel.)

2008-ban azonban éppen a Fed kezdett hatalmas összegekben állampapírok vásárlásába. Példáját Mario Draghi ECB-bankelnök alatt már az Európai Központi Bank is nagy volumenben követte. E milliárdok nélkül egyes déli EU-tagországok már régen csődbe mentek volna. Az euró történetét azzal érdemes befejezni, hogy bár formailag külön pénznemről van szó, de szuverén működési önállóságról egyáltalán nem beszélhetünk. A világpénz ugyanis két, egyetlen államhatalomnak sem alárendelt pénznem, úgy működik, mint az emberi tüdő, ami két lebenyből áll, és az egyik károsodása a másikat is súlyosan érinti. A tüdő eurólebenye sincs államhatalomnak alárendelve, de a másik lebeny nélkül nem életképes, válságos helyzetben képtelen helytállni. Ráadásul most a fő lebeny is bajt szimatol. Erősen meggyűlt a baja az állammal, nevezetesen a regnáló elnökkel.

A pandémia előtt Trump kijelentette, hogy az amerikai gazdaság jól van, az egyedüli ellenség a Fed. („The only enemy is the Fed.") Szóval nem is ellenfél, hanem egyenesen ellenség. Joggal tartva attól, hogy Trump újraválasztásának vannak esélyei, minden ellenkező közvélemény-kutatói vélemény ellenére a pénzvilág urai az európai lebeny iránt tanúsítanak élénk érdeklődést. Amerikában 1913-ban az történt, hogy magánbankként ültették a Fedet az államok nyakára, Európában először a levegőben lógó, de a Fedből irányított bankot kreáltak, és ennek segítségével kívánnak európai egyesült államokat megalkotni. Nem véletlen, hogy fellendült az európai egyesült államok iránti vágyuk. Máris ezt mantrázza egy hangos „civil" csapat, nálunk pedig a hazai balliberális politikai osztagok. A természetes korlátaitól (aranyfék) végleg megszabadított és nemzetközi (kormányközi) ellenőrzés alá soha sem került magánpénz urai féktelen mohóságukban minden józan mértéket elvesztettek. Készültek lenyelni az egész világot, de legalábbis a világgazdaság minden stratégiai pontját. Ebben a törekvésükben eredménnyel jártak, hiszen a világ legnagyobb bankjait, cégeit ők tulajdonolják átláthatatlan tulajdonosi hálózatokon keresztül. Adót jórészt sehol nem fizetnek, üzemeltetik az adóparadicsomokat. Befolyásuk alá rendeltek pártokat, képviselőket, nemzetközi szervezeteket.

Az évszázadokig titkos társaságként működő szabadkőművesek ma „civil" társaságokká (NGO-k) alakultak. Nem szükséges a rejtettség, hiszen nem kell a törvényektől félni, már be vannak érzékenyítve. Gyors nemzetközi terjeszkedésüket eddig minden esetben a gazdaállam szervezetei segítették, hiszen sikeresen építették be ezek költségvetését az amerikai nemzeti költségvetésbe (hadsereg, haditengerészet, CIA). Miért is van szüksége az USA-nak a világ messze legnagyobb hadi költségvetésére, amikor területét fennállása óta senki nem támadta? Ez honvédelem, vagy inkább expanziós erő? Ezzel megalapozták azonban a gazdaállam pénzügyi ellehetetlenülését. Az amerikai szövetségi állam, és a tagállamok is nyakig ülnek az adósságokban. (Egyedül a szövetségi állam adóssága a GDP 110%-a feletti.) Ráadásul már nem számíthatnak a külföldiekre sem mint hálás befektetőkre. Jórészt elmúlt az a világ, amikor az amerikai kincstárt mindenki

gyanún felül álló biztos adósnak hitte. A pénzurak – bár lenne rá hajlamuk – nem merik emelni a kamatot, hiszen ezzel felgyorsítják a gazdaállam ellehetetlenülését, és világméretű csődöket is indítanak, tekintettel arra, hogy a világgazdaság illusztris szereplői adósságának döntő hányada is dollárban van.

Kína mint az amerikai dollár korábbi szorgalmas felhalmozója nem kívánja a semmiért (0% körüli hozamért) tovább vásárolni az amerikai államkötvényeket csupán azok hitelminősítők által „AAA"-ra polírozott hírnevéért. Ehelyett világpiaci terjeszkedéséhez épít dollárkészletei felhasználásával infrastruktúrát. Építi a selyemútprojektjeit, Afrikában létesít hídfőállásokat stb. Eközben a regnáló elnök fő célja, hogy az agonizáló pénzbirodalom ledőlő bástyái alól sikeresen mentse ki az amerikai nemzetállamot. Próbálkozására a novemberi választás adhat pozitív választ. Másfajta dollárkerülő pénzügyi megoldások is vannak. Terjedőfélben van az egyéb nemzeti valutákban történő kereskedelmi elszámolás, utat törnek a szintén kontroll nélküli virtuális pénzek. A nemzetközi kereskedelem növelésének túlságos hajszolása sem divat már. Baj esetén egyszerűen megszakadnak a termékláncok, amint ezt éppen napjainkban tapasztaljuk. Mindazok, akik korábban huszáros bravúrral akartak megszabadulni a dollártól, mind rosszul jártak, gondoljunk egyes nyersolaj-termelő országok vezetőire (Kadhafi, Szaddám).

Szinte törvényszerű, hogy a korábbi pénzáru, az arany fénykorát éli, tartós 2000 dollár/uncia árával. Több állam is erős felhalmozásba kezd. A Horthy-rendszerből hátrahagyott 65 tonnás készletet – bár a papírpénzimádó hajdani jegybankelnök rekordalacsony áron értékesítette – nemrég sikerült még a nagy áremelés előtt 30 tonnára tornászni.

Pénzmosó nemzetközi gigabankok

2020-ban hajszálér-vékonyságú híradás érkezett: a nemzetközi bankvilág állócsillagai közül ötöt nagyarányú pénzmosáson értek tetten. A vezető nemzetközi pénzügyi lapok erről nagyon röviden, apróhirdetés méretű írásokban adtak tudósítást, a politikai lapóriások kihagyták a hírt, míg a kevésbé elérhető – nem fősodorbeli – oldalak egy kissé részletesebb tudósításokat jelentettek meg. Az európai sajtó mellett úgy száguldott el a hír, mint augusztusban a Föld mellett az üstökösök, azzal a különbséggel, hogy azok is nagyon gyorsak, ámde jól láthatók egy kis ideig.

A hír szerint – eddig nincs cáfolat – öt nagy nemzetközi, szinte mindenhol jelen lévő pénzintézet (Deutsche Bank, J. P. Morgan, Bank of New York Mellon, HSBC és Standard and Chartered) érintett az ügyben (újabban a Danske Bank is szóba került). Közülük a legkisebbnek is több mint ötször akkora a mérlege, mint hazánk éves nemzeti jövedelme, hatalmas értékek folynak át a számláikon. Pontos részleteket mellőző, de ezermilliárd dolláros tételű, átmosott pénzek említéséről van szó. A hírnek alapjaiban kellett volna felforgatnia és megrengetnie a nemzetközi közvéleményt, azonnali akcióba lendíteni a bankfelügyeleteket, hiszen rávilágít a tényre, hogy az, amit a nemzetközi szabad (ma már inkább észszerű szabályoktól mentes) piacgazdaságról, annak átlátható működéséről, a banki törvénytisztelő működésről hivatalosan évtizedek óta szajkóznak, az nem más, mint porhintés. A nemzetközi pénzforgalom, és ezért a nemzetközi gazdasági kapcsolatok

sem a meghirdetett transzparenciaszabályok szerint működnek – éppen ellenkezőleg, azok tudatos rendszerszintű megkerülésével. A szabálykerülésből jut bőven, ám nem mindenkinek. Tudjuk, hogy a sajtó sem az, aminek mondják, az újság valódi hírt ritkán hoz, gyakrabban hamisít, és főként elhallgat. Tisztelet a kimerítő felvilágosításért a könyve megjelenése után hirtelen meghalt Udo Ulfkotténak és könyvének a hazug sajtóról és a megvásárolt újságírókról![1]

Ideje, hogy ezt a hajszálérként érkező hírecskét részleteiben ízlelgessük. Mindenekelőtt tisztázni kell, hogy mi is a pénzmosás lényege. Rövid definíció szerint illegális módon keletkezett jövedelmek (bevételek) jogtiszta jövedelemmé (bevétellé) történő átváltoztatása. A jelenségnek az a lényege, hogy a legtöbb ország polgári törvényei és legtöbb esetben a büntető törvénykönyvei is büntetik az ilyen pénzek tulajdonlását. Az ezermilliárd dolláros megjegyzés pedig arra utal, hogy a világban bizony bőven keletkeznek ilyen bevételek, jövedelmek, és arra is, hogy ezek jogi megtisztításában a világ legnagyobb pénzintézetei nagyon is aktívak. A politikailag korrektnek titulált piacgazdasági szabályrendszert ezek a pénzintézetek nagy volumenben és tartósan játsszák ki. Amiatt, hogy ezek a nagy pénzintézetek minden pénzügyileg releváns helyen (hazánkban is) tevékenyek, ezek működésének megértése nélkül a mai „modern" piacgazdaságról csak bárgyú tévképzeteink lehetnek. A tény, hogy magas szintű jogi és közgazdasági képzőhelyeken ezekről az ügyekről sem írásban, de még szóban, előadásokon semmi hivatalosan el nem hangozhat, azt sugallja, hogy a pénzmosásban érdekelteknek ahhoz is van mindenütt elegendő befolyásuk, hogy ez elé hatékony akadályt gördítsenek.

Vegyük az említett bankmonstrumok közül a Németországban bejegyzett Deutsche Bank esetét, amelyet személyesen is, korábbi szakmai pályafutásom miatt sokkal jobban ismerek, mint a többi bankot. A bank egyidős a modern Németországgal: 1870-ben alapították a császársággá avanzsált, egyre erősödő német gazdaság pénzügyeinek kiszolgálására, elsősorban a külpiaci erősödést szem előtt tartva. Alapító tulajdonos részvényesei is egy szálig ebben voltak érdekeltek. A háborús időkben (1870–1945 között) sok viszontagságon ment át a pénzintézet, a II. világháború után még tíz részre is darabolták. Kijelenthető azonban, hogy eredeti küldetését egészen az 1990-es évekig megtartotta banki és ipari partnereivel egyetemben. Az 1980-as évek közepétől azonban voltak, akik ezt már nem nézték jó szemmel, annyira, hogy a partner Dresdner Bank elnöke és az „utolsó rendszerető mohikán" Deutsche-főnök (Herrhausen) is életükkel fizettek makacsságukért. A hajdanában megkérdőjelezhetetlen német bankhármasnak már csak a romjai láthatók, pontosabban a Dresdner Bank már nem is létezik, a Commerzbank piaci értékét a magyar OTP-é alatt jegyzik, noha üzleti volumenüket össze sem lehet hasonlítani. Ami a Deutsche Bankot illeti, egyik botrányból a másikba csúszik, veszteséget veszteségre halmoz, régi ismerői rá sem ismernének, ha nem lenne a frankfurti tornyára kiírva a bank neve. Vajon mi terelte a bankot a lejtőre, ahol nem sok esély van a megkapaszkodásra?

[1] Udo Ulfkotte: *Népnevelők. Akik miatt Németország utat tévesztett.* Ford. Filep Éva Zsuzsanna, Farkasfalvi Orsolya, Szakács Sandra. Budapest, Püski, 2017.

Az egyszerű válasz az, hogy ez a bank és a többi is a globalizáció áldozata lett. Ez a kijelentés bővebb kifejtést igényel. A globalizációnak a kaput a teljes pénzügyi liberalizáció nyitotta ki, amely washingtoni konszenzus néven vonult be a köztudatba. A német csúcsbankárok, bár többen későn a fizikai túléléshez, de felismerték az idők szavát, és teret engedtek bankjaikban is a mára fékevesztett liberalizációnak. Ez főként abban nyilvánult meg, hogy mára radikálisan megváltozott a bankok (a Deutschéé különösképpen) részvényesi struktúrája. A régi hagyományos német tulajdonú cégek és a német kisrészvényesi közönség helyett mára a bank tulajdonosai között a külföldiek dominálnak. Jelentős részvénycsomagja (három–öt százalék) pedig adóparadicsomokba bejegyzett, homályos tulajdonosi hátterű cégeknek van, amelyek még nehezen sem kérhetők számon (a minta hasonlít az EU működését befolyásolókra, bár ők nem is részvényesei, ámde tippadói az EU-nak). A részvényesek delegálják az igazgatóságot és a felügyelőbizottságot is. Ehhez elég, ha tizenöt-húsz százalék összefog, mert a kisrészvényes nem jár közgyűlésre, és nem is szavaz, ez a gyakorlat. Ő a részvényárak mozgását figyeli, és ezen szeretne keresni. Ezeknek az adóparadicsomi főrészvényeseknek pedig nem az a fő üzlet, hogy a részvényeik után osztalékot kapjanak, vagy emelkedjenek az árfolyamok, hanem az, hogy legyen egy bankjuk, ahol elvégzik könnyen jött, de nem jogtiszta pénzeik mosogatását. Nekik nem klasszikus bankra, hanem működőképes, nagy pénzmosodára van szükségük. Őket az se nagyon izgatja, ha a bank bedől, hiszen csak részvényeik értéke csökken vagy szűnik meg. Ez a veszély is azonban csak elméleti. Mi is van a bank bejáratára írva? Deutsche Bank, azaz Német Bank. Egy bedőlés kinek lenne tehát nagy baj, hát semmiképpen nem nekik, hanem a szövetségi köztársaságnak, akár tudni akar erről, akár nem Angela Merkel vagy a pénzügyminisztere, Olaf Scholz. (A Danske név is a dánokra utal.) Valószínű, hogy erről ők is és a dán nagyfőnökök is tudnak, csak éppen erről politikailag nem nagyon korrekt beszélni.

A Deutsche Bank esete azért is iskolapéldája a nemzetközi bankokkal kapcsolatos szédelgésnek, mert nem célszerű megfeledkezni a nem túl távoli esetről a 2008–2009-es nemzetközi pénzügyi válság kapcsán. Történt ugyanis, hogy a bank akkor is mélyen a víz alá került holmi AAA-nak minősített ingatlanhitelek miatt, és fennállt a bukás veszélye. Az Európai Központi Bank akkori elnöke nem nyitotta meg az európénzcsapot, hogy a Deutsche és más bankokat kihúzza a csávából. Hirtelen megtette ezt az Egyesült Államok máig magántulajdonban lévő központi bankrendszere, a Federal Reserve. A hírek szerint a Deutsche Banknak s más érintett és bajban levő európai székhelyű bankoknak ezermilliárdos nagyságrendben utalt máig tisztázatlan jogállású dollárösszegeket. Talán még ma is elérhetők azok a videók, amelyek a Federal Reserve-tisztviselők ezekről az ügyekről szóló kongresszusi meghallgatásán készültek. Egyes szenátorok és képviselők arról érdeklődtek, hogy az amerikai jegybank utalt-e, és ha igen, mekkora összegeket külföldi bankoknak és milyen címeken. Válaszokat ebben a sorrendben nem kaptak. A kérdésre, hogy a Federal Reserve az Egyesült Államok jegybankja-e, és ők, a kérdezők a törvényhozást alkotják-e, a Fed-bankárok igennel feleltek, de arra, hogy joguk van-e mindezt tudni, nem volt a válasz, rögtön kiegészítve ezt azzal, hogy műveleteik titkosságát nekik a törvény teszi lehetővé, ami sajnos 1913 óta maga a rögvalóság.

Ezek után összegezhetők a „modern” világgazdaság valóságos működési paraméterei. Hetvenöt éve, 1945 óta egy magánpénz (egyben az Egyesült Államok hivatalos pénzneme) tölti be a világpénzfunkciókat. Kibocsátásába és megszüntetésébe sem nemzeti, sem nemzetközi testületeknek nincs beleszólásuk. Ha a piaci szereplők közül egyeseket csőd fenyeget, ez a magánbank dönti el, hogy kinek segít és kinek nem. Aligha feltételezhető, hogy a kisegítettek (mint 2008-ban a Deutsche Bank és többen mások) valamilyen módon nem kapcsolódnak a Federal Reserve, de még inkább az ő részvényesei érdekkörébe akár közvetlen tulajdonosi, akár közvetett módon. Bevett szokás ugyanis, hogy aki megteheti (jelen esetben a magántulajdonú Federal Reserve), saját érdekeltségi köreit menti, míg másokat az út szélén hagy. Az út szélén hagyottak ugyanis olcsó felvásárlási prédává válnak, illetve ha útban vannak, felszámolásra kerülnek. Időnként azonban a prédák is fellázadnak, főként ha azok országok, és üldözőbe veszik az így keletkezett pénzeket. Nagy az igény a mosodákra, van is belőlük szép számmal, és nagyüzemi méretekben működnek.

Összegzés

A nemzetközi pénz (dollár és a kapcsolt euró együtt) agóniahelyzetében mindent érdemes megtenni, hogy lehetőség szerint megőrizzük a gazdaság pénzügyi – (fizetési mérleg, költségvetés) – egyensúlyát, a világpénzekből csak a szükséges operatív készleteket halmozzuk fel. Egy esetleges eurózóna-széthullás esetén ma még nem belátható, hogy a megszűnt eurókért kitől és hogyan járna a kompenzáció, ha egyáltalán lesz ilyesmi.

Soha ne feledjük a hajdani Rothschild mondását: Kit érdekel, hogy ki Anglia királya és miniszterelnöke, ha mi irányítjuk a pénzforgalmat? Erről szól ma a Federal Reserve hitvallása is, ami pedig törvény. No, ezek után jó kérdés: miként is működik a szuverenitás, ki, illetve kik a szuverének a világban?

Felhasznált irodalom

Ulfkotte, Udo: *Népnevelők.* Akik miatt Németország utat tévesztett. Ford. Filep Éva Zsuzsanna, Farkasfalvi Orsolya, Szakács Sandra. Budapest, Püski, 2017.

Ajánlott irodalom

Ulfkotte, Udo: *Megvásárolt újságírók.* Ford. Csipke Tamás, Rimaszombati Andrea, Paulinusz Viktória. Budapest, Patmos Records, 2015.

Ulfkotte, Udo – Stefan Schubert: *Határtalan bűnözés. Amit a politika és a tömegmédia a migránsok bűncselekményeiről elhallgat előlünk.* Budapest, Pesti Srácok.hu – GerillaPress, 2018.

Évfordulók – 100 éve

Vákát

Szalai Attila †

Találkozásom II. János Pál pápával

Bevezetés – „Ne féljetek!”

Aki megpróbálta már elmagyarázni egy burokban született nyugati embernek a kommunista elnyomás lényegét, az tudja, milyen nehéz dolog megértetni velük, miben éltünk.

Karol Wojtyła közülünk való volt, hittünk neki, ismertük, és ő is ismert minket. Olyan helyzetbe emelte az Isten, hogy tenni tudott értünk, meg tudott mozdítani bennünket. Ha ő nincs, alighanem még mindig legfeljebb holmi „emberarcú kommunizmusban” élnénk. Nem véletlen, hogy halálakor hatalmas tömegek követelték világszerte a szentek sorába emelését. Mert hát kiket is avat az egyház szentté? Azokat, akik életükkel követendő példát mutattak.

John O’Sullivan írja *Az elnök, a pápa és a miniszterelnök* című könyvében: a szocializmus bukása nagyban köszönhető annak, hogy három kulcspozíciót egyszerre töltöttek be olyan személyek – Ronald Reagan, Karol Wojtyła és Margaret Thatcher –, akiknek megválasztására kevesen számítottak, de konzervativizmusukkal végül révbe értek. Kétségtelenül jó csillagállásnak nevezhető, hogy egy időben három ilyen nagy formátumú személyiség volt hatalmon. Sullivan „középkádereknek” nevezi őket, „akiknek a csúcsra jutásáért egy lyukas garast nem adott volna senki”. Ezt mindannyiuk esetében mélyen sértőnek érzem, de Karol Wojtyłával kapcsolatban különösen. Hiszen a lengyel pápa nem volt politikus a szó klasszikus értelmében. Csak annyira, mint Jézus Krisztus. A Mester egyházat alapított, amelynek politikusok alávetették magukat. II. János Pál „csak” ezt a művet folytatta, újjáépítve a bennünk lakó lélek templomát. Nélküle a trió másik két világi tagja nem tudta volna elérni, hogy Kelet-Közép-Európa békésen kijusson a rá nehezedő szovjet medve karmai közül. Más szóval: lehet politizálni hit nélkül, de nem érdemes. A küzdelemhez lelki támasz is kell.

Az 1978-as év harmadik pápája tehát egy lengyel bíboros lett. Ez sokakat meglephetett akkor. Négy és fél évszázad óta ő volt az első nem olasz, és az összes korábbi pápa között a legelső szláv származású. Már ez is épp elég meglepetés volt a világnak. De a legnagyobbnak mégiscsak az számít, hogy egy, a kommunista Szovjetunió leigázta ország fia ment Rómába a konklávéra, hogy onnan a katolikus egyház fejeként térjen haza. Pápai székfoglaló szentmiséjén elhangzottak azok a szavak, amelyek – Reagan elnök klasszikus fogalmazásával – a gonosz birodalmának összeomlását idézték elő alig több mint egy évtized múlva: „Ne féljetek! Tárjátok szélesre ajtóitokat Krisztus előtt! Ne féljetek, mert hatalma csak neki van fölöttetek, senki másnak!” És Kelet-Európa kommunista rabságba taszított népei megfogadták az intést. A kommunista hatalom kezdett félni helyettük, olyannyira, hogy még a pápa életére is tört.

https://doi.org/10.36250/00983_46

Szalai Attila †

Boldog Kinga emlékezete

Vannak közvetlen és közvetett találkozások, s hiszem, hogy van eleve elrendelés. Nem emlékszem már, kinél olvastam, hogy a véletlen az a szükségszerűség, amelynek feltétlenül be kell következnie. Az egymásba öltődő és egymást feltételező események persze jobbára csak utólag állnak össze meggyőző sorrendbe, az elején nagyon ritkán látjuk a láncolatot. A hívő ember tudja: az Úr jeleket helyez el útjainkon, amelyeket vagy észreveszünk és követünk, vagy nem, és akkor nehezebben járjuk be saját ösvényeinket, alkalmasint fontos, meghatározó találkozásokat elmulasztva emberekkel, eseményekkel. Hogy velem ez hogyan történt, az alábbiakban mondom el.

Fogalmam sem volt 1969-ben, hogy miként térek majd vissza három évtized múltán, 1999-ben Ószandecbe. Akkor nagy szakállú, hosszú hajú, farmeres, krisztuspapucsos, hippi kinézetű, kopott katonai hátizsákos, autóstoppal csavargó ifjonc voltam, aki épp csak egy éve kezdett rácsodálkozni Lengyelországra, s azért vetődött el az ezeréves határhoz közeli Stary Sączba, mert kölyökkorában szeretett atyai nagymamája esti mesék gyanánt a magyar szentek és boldogok leggyakrabban meseszerűen kalandos élettörténeteivel traktálta. S egyikük, IV. Béla királyunk lánya, a Szemérmes Boleszló krakkói és szendomíri herceghez férjhez adott Kinga alapította 1280-ban az itteni klarissza kolostort, amelynek első főnökasszonya is volt. Számos egyéb jótéteménye mellett neki köszönhető a Krakkó melletti Wieliczka sóbányájának feltárása, amelyhez egyik legendája is kapcsolódik. E szerint nászajándékként megkapta apjától a máramarosi sóbányák használati jogát, s ezek birtokbevételének jelképéül az egyik ottani sókútba bedobta kék köves jegygyűrűjét, ez a gyűrű aztán a föld alatt Wieliczkáig vándorolt, ahol kútásáskor bukkant rá egy szegény parasztember. Sókristályba volt ágyazódva… Ott nyittatta Kinga Erdélyből hozott bányászokkal az első lengyel sóbánya tárnáit. Kedvem támadt hát megtapasztalni a mesék kézzelfoghatóságát.

Nem tudtam, hogy Kinga emlékezetére évente, július harmadik vasárnapján, halálának évfordulója közelében körmenetet tartanak, és ezen az egyetlen napon az egyébként szigorúan zárt kolostor nővérei kiléphetnek a falak közül, s részt vehetnek rajta. Álltam ott belecsöppenve a tömegbe a jeles napon, és ámulva láttam, hogy a Kinga ereklyéit tartalmazó ezüstládikó, amelyet a vállukon vittek az arra érdemesek, arasznyi széles magyar nemzetiszín szalaggal van átkötve a hasonlóan széles lengyel mellett. Mivel már gagyogtam valamicskét lengyelül, meg is kérdeztem a mellettem álló öregurat, hogy ez mindig így van-e. Azt válaszolta: mi sem természetesebb, hiszen Kinga mindkét nemzetnek édesanyja volt. Körbejártam a kolostort, a falait, a kapualját, az udvarát, s nem találtam semmilyen magyar nyomát annak, amit az öregúr mondott, sehol egy emléktábla. Méltatlannak érezve a helyzetet, ifjonti lelkesedéssel feltettem magamban, hogy valamiképpen kezdeményezni fogom, hogy emlék állíttasson itt a magyarok nevében is Árpád-házi Boldog Kingának. Három évtized múlva valósulhatott meg, de megvalósult!

Legalább egy kopjafa kellene

Már másodízben szolgáltam 1999-ben a Varsói Magyar Nagykövetségen, ezúttal kulturális és sajtóügyi tanácsosként. Az év januárjában a varsói nunciatúra azzal a kérdéssel fordult a misszión keresztül hazánkhoz, hogy milyen módon kívánunk részt venni Boldog Kinga június 16-án esedékes, II. János Pál pápa által celebrált szentté avatási szertartásán, Ószandecben. S akkor ismét eszembe jutott a harminc éve született gondolat: minimálisan kellene egy kopjafa, maximálisan pedig a sókristály legendájára emlékeztető székelykapu. Kemény küzdelem és hatékony égi segítség révén az utóbbi felállítását sikerült elérni a kolostor szomszédságában. Így aztán 1999. június 16-án, amikor a klarissza rendházban tett látogatása után a milliónyi zarándok részvételével tartott kanonizációs szentmisére indult a Szentatya, megállította a „pápamobilt" a hatalmasra sikeredett székelykapu előtt, és e szavakkal áldotta meg: „Nyíljon ez a kapu a lengyel–magyar barátság második évezredbe vezető útjának kezdetére!"

Erről az eseményről még szólunk, de most ugorjunk vissza némiképp az időben. I. János Pál halála után, 1978. október 16-án egy krakkói bíboros, Karol Wojtyła, aki lengyel főpapként utazott Rómába a konklávéra, ott maradt, hogy II. János Pál néven foglalja el Szent Péter trónját. Akkortájt házasságom révén Varsóban éltem civilként. Napi rutinnal hallgattam a Szabad Európa adásait. Éppen arról tudósítottak, hogy egy lengyel alpinista, Wanda Rutkiewicz valami nyugatnémet csapattal feljutott a Mount Everestre. Szenzáció, hiszen ő volt az első nő „a világ tetején". Lengyelország pedig méltán húzta ki magát. Itt tartottunk, amikor a SZER megszakította műsorát, és bemondták, hogy nagyon fontos esemény történt, azonnal kapcsolják vatikáni tudósítójukat. A riporter jelentkezik, hangja rendre elcsuklik a megindultságtól. S hallom, felszállt a fehér füst: a krakkói metropolita, Karol Wojtyła bíboros vállára helyezik a palliumot. Mintha fejbe vertek volna, életemben először éreztem, hogy történelmi esemény részese vagyok. Még a SZER adását zavaró generátorok is mintha zárlatot kaptak volna – a vétel átmenetileg hihetetlenül tisztára váltott. Érthetően jönnek át a frissen választott pápa lengyel szavai:

> „És íme, a tiszteletre méltó bíborosok megválasztották Róma új püspökét. Messzi országból hívták e székbe. Messzi országból, de a hit és a keresztény hagyományok közösségében mégis mindig oly közeliből. Féltem elfogadni ezt a választást, de megtettem a Jézus Krisztus urunk iránti engedelmesség és Édesanyja, a Legszentebb Szűz Mária iránti teljes bizalom szellemében."

Felidézve az akkori pillanatokat, mindannyiszor a fülembe cseng első pápai szentmiséjén elhangzott figyelmeztetése is.

> „Ne féljetek! Tárjátok szélesre ajtóitokat Krisztus előtt! Nyissátok meg az Ő megváltó hatalmának kapuit, nyissátok meg az államhatárokat, a gazdasági és politikai rendszereket, a kultúra, a civilizáció és a fejlődés széles terei előtt! Ne féljetek! Krisztus tudja, mi rejtezik az emberi lélekben. Egyedül Ő tudja! Manapság az ember oly gyakran nincs tisztában azzal, hogy mit hordoz magában a lelke és a szíve mélyén. Oly gyakran elbizonytalanodik, hogy mi értelme is van életének e földön. Kétségek gyötrik, amelyek kétségbeesésbe taszítják. Ne féljetek, mert hatalma csak Neki van fölöttetek, senki másnak!"

A térdre hullt „gorilla”

Szinte fizikailag éreztem, hallani is véltem, mint görögnek le rólunk a lelkünk és szívünk mélyét nyomasztó súlyos kövek. Sohasem tapasztalt felszabadultság érzése töltött el. Barátaim, akikkel együtt hallgattuk az éter hullámain e mondatokat, ugyancsak így voltak vele, szinte kiabálva bizonygattuk egymásnak. Még kálvinista cimborám hűvösségét és távolságtartását is mintha elfújta volna a Szentlélek.

Ama október 16-án ösztönösen arra gondoltam, azonnal el kell mennem a legközelebbi templomba, hogy hálaimát mondjak az Úrnak. Odakint kiderült, hogy ugyanez a gondolat mozdította meg egész Lengyelországot. Hatalmas tömegek vonultak az utcákon, némelyek kezében gyertya, mind templomba siettek. A Żytnia utcai szentély már annyira megtelt, hogy alig fértünk el az egyébként tágas hajóban. „Imádkozzunk – zendült fel a számomra nem látható oltártól a pap baritonja. – Fivéreim és nővéreim, fogjátok meg egymás kezét, s mondjuk el együtt a Miatyánkot!” Jobbról és balról kezek fonódnak a kezemre. Valami megismételhetetlent érzek: ezernyi kézen fut át a hála, az öröm, a hit, a remény és a szeretet vibrálása. Úgy tetszik, megszűnt a gravitáció, s ha tehetném, lepillantanék a lábamra, vajon tényleg lebegek-e, de a sűrű tömegben ez nem volt lehetséges, ezért inkább elhittem, hogy létezik levitáció.

Nem egészen egy évvel később, az erős júniusi napfényben állok a varsói Győzelem téren (ma Piłsudski tér), illetve helyesebben kissé odébb, a Szász Parkban. Viszonylag jó minőségű katonai látcsövem van, úgyhogy elég tisztán látom őt az oltárnál. Mellettem népes család táborozik a füvön, a nagypapának a készülék hátára felgumizott, két darab 4,5 voltos elemmel működő szovjet Szokol rádiója van, beállítva rajta a Lengyel Rádió egyenes adása. Nagy segítség, mert a fákra, villanyoszlopokra hamarjában felmókolt hangszórók meglehetős torzan szólnak. Így aztán a Szokolnak köszönhetően érthetően halljuk: „Szálljon le hozzánk a Te lelked, és változtassa meg a föld orcáját! E föld orcáját!” Majd a már Rómából ismert felhívás: „Ne féljetek!” És akkor másfél millió ember tekintett fel ott az égre, aztán egymásra, az arcok kitisztultak, felderültek, a csillogó szemekből kiolvasható volt: tényleg, mitől is féltünk, félünk? Ha Isten velünk, ki ellenünk? S szinte szemmel láthatóan párolgott el mindannyiunkból a félelem, a rettegés, a Gonosz lelkeinket gúzsba kötő csápjai ernyedten hulltak a porba. Valódi katarzis volt!

Hogy mi történt, azt egy prózai, ám annál meggyőzőbb eset tanúsítja. Amikor a krakkói repülőtéren a pápa búcsúzott, kezet fogott a lengyel biztonsági emberekkel is. Az egyik gorilla térdre borult előtte, és megcsókolta a kezén Szent Péter, a Halász gyűrűjét. Az esetet csak a tévé egyenes adásában lehetett látni, a későbbi összefoglalókból a cenzúra kivágatta. Mindhiába, tízmilliók láthatták a saját szemükkel a hatalom tehetetlenségét, szánalmas vergődését, amint szembe kellett néznie a valósággal, s mint kiderült, számára a vég kezdetével.

A következő láncszem számomra 1991 volt, II. János Pál első magyarországi látogatása. Akkoriban már itthon éltem ismét, az *Új Magyarország* szerkesztőségében dolgoztam, s mint „lengyelszakértő” azt a feladatot kaptam, hogy állítsam össze a lapnak az eseményt köszöntő mellékletét. Bemutattam benne Karol Wojtyła életpályáját, unikális képanyagát a lengyel archívumok térítésmentesen bocsátották rendelkezésünkre. Vél-

hetően jól sikerült, mert meghívást kaptam a budapesti nunciatúrán tartott fogadásra, amelyen Őszentsége is részt vett. Akkor és ott találkoztam vele először, emberközelből. Aztán, második magyarországi zarándokútja alkalmából, ismételten nekem jutott a lapnál az ünnepi melléklet szerkesztése s az újabb személyes találkozás lehetősége, megint csak a nunciatúrán.

Ej, jó uram! – Négyszemközt a pápával

Most pedig következzék a legemlékezetesebb nap, 1999. június 16-án, Ószandecben. Már túl voltunk a klarissza kolostor előtt felállított székelykapu Wiktor Skworc tarnówi püspök általi felszentelésén, ott ültünk nejemmel és lányaimmal a szabadtéri misére berendezett mezei oltár előtti első széksorokban a számtalan VIP-vendég között. Mint a székelykapu ötletadója és felállításának egyik szervezője, rengeteg intéznivalóm volt, alig aludtam valamit a nagy napra virradó éjjel, végletesen fáradt voltam. Mögöttünk zarándokok milliós tömege, köztük húszezren Magyarországról is. Hallottuk, hogy a pápa előző este elcsúszott a krakkói rezidenciáján, megsérült, és lehet, hogy helyette Macharski bíboros, krakkói metropolita vezeti majd Árpád-házi Boldog Kinga szentté avatásának ceremóniáját. Végül mégiscsak megérkezett a Szentatya. Mindenki megélénkült, én is igyekeztem küzdeni az újra meg újra rám törő szendergéssel. Egyszer csak a feleségem oldalba bök: „Nézd csak, ezek a papok keresnek valakit!" Emelem leragadó pilláimat, s látom, hogy a pápa személyi titkára, Stanisław Dziwisz püspök és Stanisław Sojka atya, a tarnówi szeminárium lelkipásztori igazgatója, akivel kezdettől fogva munkatársak voltunk az ünnepi szentmisével kapcsolatos előkészítő és szervező munkákban, szaporán szedik a lábukat, s mintha egyenesen felénk tartanának. Sojka atyánál is jártam az éjjel, az utolsó szálakat varrtuk el.

És nem volt mese, engem kerestek. „Elnézést kérünk, de adódott egy kis probléma, kérnénk szépen, jöjjön velünk" – hallom. Összeszedtem magam, s mentem. Bevezettek a fából ácsolt, gyönyörű mezei oltár alatt kialakított jókora sekrestyébe. Odabent bíborosok, érsekek, püspökök tucatjai készülődtek a misére. Meg sem álltunk, egyenesen egy kis ajtóhoz vezettek a helyiség sarkában. Nyílik az ajtó, előretessékelnek. A kinti világossághoz szokott szemem kissé káprázik, de annyit látok, hogy a csöpp szobában egy zöld ernyős lámpával megvilágított íróasztalnál, nekünk háttal ül valaki miseruhában. S ültében megfordul… Jézus, Mária, ez Ő! A Szentatya! Egy ív papírt tartott a kezében, és azzal a páratlan, békés, szeretetteljes mosolyával fordult hozzám, és azt mondta: „Ó, hát maga az a székelykapus ember? Segítene nekem kicsit ezzel a kis szöveggel?" Gyökeret eresztettem az elképedéstől, éreztem, hogy rogyadozik a lábam. „Nahát, mit áll ott olyan szerencsétlenül? Jöjjön ide, kérem. Dolgozzunk, mert tudja, azt szeretném, ha a magyarok értenék, amit majd mondok nekik." Odaléptem hozzá, s térdre esve megcsókoltam az ujján Szent Péter gyűrűjét. A pápa a karosszéke melletti ülőkére mutatott, és fej fej mellett hajoltunk együtt a papírja fölé. Ő olvasta a fonetikusan leírt magyar szöveget, én meg javítgattam a kiejtését. Úgy húsz percig tartott a munka. Végül magyarul köszönte meg a segítséget. Én meg csurom verejték voltam az izgalomtól. Búcsúzásul megáldott.

A Szentatya látta, milyen állapotban vagyok, s újra elmosolyodott, ezúttal – nincs rá jobb szavam – huncutul: „Ej, jó uram, mit van úgy oda? Higgye el nekem, a pápa is csak egy ember!”

A szentmise keretében hosszú sorban járultak Őszentsége elé fontos és kevésbé fontos emberek, hogy átadják neki ajándékaikat. A sorban ott voltak székely népviseletben a kapu alkotói, Both Laci ács és fafaragó mester családja és emberei Gelencéről, akik a székelykapu gyönyörű makettjét adták át. Meghajthatták fejüket előtte lányaim is, Dóra és Sarolta.

Csak egy ember

Múltak az évek, 2003-ban – már mint a Varsói Magyar Kulturális Intézet igazgatója – segítettem eljutni a Vatikánban szolgáló pannonhalmi bencés szerzetes Somorjai Ádám atyának a Lublini Katolikus Egyetemre. A Rómából érkezett gép és a Lublinba induló vonat között volt néhány óra, addig az intézetben láttuk őt vendégül. Beszélgetésünk közben Somorjai atya egyszer csak megjegyezte: mi bizony ismerjük egymást, ha eddig nem is találkoztunk. Hogyhogy? – képedtem el, mire megkérdezte, emlékszem-e, hogy Ószandecben gyakoroltam egy szöveget II. János Pállal. Persze hogy emlékeztem, hogyan is lehetne az ilyesmit elfelejteni. „Nos, azt a szöveget én írtam neki, s én is fordítottam magyarra. Ama szöveg révén tehát találkoztunk, ugyebár?” – nevetett rám.

Nem tudom, van-e olyan, hogy utolsó gesztus. Az egyik legutóbbira 2005. október 15-én, Lakiteleken került sor, néhány hónappal azt követően, hogy a lengyel pápa megtért az Úrhoz. II. János Pál első magyarországi szobrát avattuk fel a népfőiskola Keresztény Pantheonjában. Hála Istennek, hazánkban később további helyeken is állítottak emléket neki.

Lányaim Ószandecben ajándékot kaptak a pápától, egy olvasót, amelyen főpásztori botjának keresztes, krisztusos másolata csillog. Az ágyuk fölött tartják a relikviát. A jellegzetes pásztorbotot még I. János Pál számára készítette egy olasz szobrász, Lello Scorzelli, s II. János Pál folytatta a hagyományt. Pásztorbotja számunkra azonban kizárólag őt idézi. A pápát, aki a megrendült, zavarban levő, esendő embernek ama emlékezetes szöveggyakorlás után azt mondta: „A pápa is csak egy ember.”

Valóban?

És miként élte meg Karol Wojtyla pápává választását?

Amikor ez megtörtént, együtt a lengyelekkel, egész Lengyelországgal elindultam a legközelebbi templom felé. Nagyon örültem. S amikor aztán első zarándokútjára érkezett hazájába, eleinte úgy gondoltam, végigkísérem az egész országban. Hanem amint megláttam azt a másfél millió embert a varsói szentmiséjén, elbizonytalanodtam: vajon van-e értelme annak, hogy mindenhová kövessem, hiszen semmi esélyem sincs rá, hogy a közelébe kerüljek. Arra jutottam, hogy jobban járok, ha a lengyel és a külföldi média

segítségével tájékozódom. Így aztán csak Varsóban vettem részt pápai szentmisén. Azt kell mondjam, hogy más ezrekhez képest egészen jó helyet fogtam ki, közel a Győzelem térhez, a Szász Parkban, ahonnét az orosz katonai látcsövemmel meglehetősen jól láthattam Őt.

Nagyon erősen átéltem az egészet, különösen a szentbeszédet, ahol a Szentatya azt mondta, hogy nem lehet megérteni sem az ember, sem a nemzetek életét Krisztus nélkül. A legdrámaibb s egyben a legemelkedettebb pillanat akkor következett, amikor érces hangon felkiáltott: „Jöjjön el a Te Lelked, és élessze újra a föld orcáját… Ennek a földnek az arcát!" És megismételte, amit még közvetlenül pápává választása után üzent: „Ne féljetek! Ne féljetek, itt, ezen a földön!" A szívből jövő hatalmas hit ereje sugárzott a hangjából. S akkor egymásra néztünk ott mind: tényleg, ha Isten velünk, mi a fenétől is kellene félnünk? És én attól a pillanattól fogva valóban nem félek semmitől és senkitől „itt, ezen a földön". Egyszerűen örökre elszállt belőlem a félelem. Ha a pápa nem fél, akkor nekem sem szabad! Bármilyen hatalom próbál is rám ijeszteni. Tehetnek egy szívességet. Meggyőződésem, hogy abban a pillanatban nemcsak én ébredtem rá erre, hanem velem együtt sok millió ember. Katarzis volt. Lehet, hogy hülye példa, ám szerintem pontosan tükrözi, hogy mi történt, az az eset, amikor Krakkóban, a pápát búcsúztatók sorában az egyik biztonsági ember, valami derék ávós nem bírta tovább, és térdre rogyott, hogy megcsókolja a Szentatya kezét vagy gyűrűjét, mindegy. Az élő közvetítésben láthatta mindenki, a későbbi összefoglalókból már kivágták. Attól még megtörtént. S én akkor életemben először megéreztem, hogy közeleg a rendszer vége, s hogy talán van esélyem megérni az összeomlását. Amit átéltünk, szerettük volna eljuttatni Magyarországra is. Felvettük a pápai homíliákat a rádióból, mondatról mondatra fordítottuk a misére kiérkezett hazai barátainknak.

Az volt az érzésem, hogy az Úristen játszadozik velem: mit bír még ez a pasas? Mindamellett ez a szentmise alighanem egész korábbi és talán későbbi életem legfontosabb pillanatait jelentette. Halálosan fáradt voltam már az elmúlt napok rengeteg intéznivalója után, több éjszakán át alig aludtam valamit, nem is mindig azért, mert nem volt rá idő, hanem a kimerültségtől. Ott voltak a székely fafaragók, állították a kaput, amihez például daru kellett meg a helyi tűzoltók segítsége, aztán megvolt a műszaki átadása. Both Laciék nyúztak, hogy akkor ők most mit csináljanak három napig, nem szokták ők a henyélést. Egy nap elvittem őket kirándulni, tutajoztunk a Dunajecen, de több időt nem tudtam rájuk szánni, mert rengeteg dolgom akadt a protokollal is, ami szintén az én vállaimat nyomta. Kitalálták, hogy ők bizony szívesen készítenének pár 1:100-as arányú kicsinyített székelykaput, a nagynak a hű mását, ha volna anyag és asztalosműhely, mert ugye Szandecbe csak vésőket meg szekercéket hoztak. A polgármester segítségével anyag is került, meg műhely is. No, el voltak foglalva, örömmel láttak neki az új feladatnak. És készült kapumakett a polgármesternek, kezdettőli partneremnek, Stanisław Sojka atyának, a tarnówi püspöknek, no meg a Szentatyának. S egy darab végül nekem is, meglepetésként. A pápának persze nem lehet csak úgy ajándékot adni, ezt is egyeztetni kellett az egyházi tényezőkkel.

Június 16-án reggel hétkor már mindenkinek el kellett foglalnia a helyét a mezei oltár előtt, a VIP-eknek is. Hozzám meg az utolsó pillanatban, úgy éjjel tizenegy óra

felé érkezett meg a még hiányzó harminc darab VIP-belépő. Akiknek szólt – mint például Patrubány Miklós, akinek a kapu finanszírozását köszönhetjük –, azok Ószandectől 15 kilométerre laktak egy szállodában, fent a hegyen, nagyjából gellérthegynyi magasságban. Sojka atya is ott lakott, vele is volt még egyeztetésem. Elindultam feléjük. Az éjszakai úton ezer és ezer zarándok jött szembe gyalogosan, lépésben tudtam csak haladni a szolgálati Volvóval. Aztán a kocsinak elkezdett gyengülni a fénye, bedobta a törülközőt a generátor. Már csak helyzetjelzővel haladtam, hogy spóroljak az akkumulátorban maradt töltéssel. El lehet képzelni: sötét éjszaka, az úttest tele emberekkel, én meg gyertyafényű autóval hajtok közéjük… No, nem sokáig! Kifogyott az áram, s a gép leállt. Nézem a mobilomat: térerő nuku. Kész, végem van, soha nem jutok fel a szállodához, s mindjárt éjfél…

A közelben rendőrautót fedeztem fel – ők vettek vontatóra, s felhúztak a hegyre. Éjjel kettő volt, mire mindent elrendeztünk, már búcsúztam és kifelé tartottam Sojka atya szobájából, amikor belém villant: te jó ég, pár óra múlva pápai szentmise, és én meg sem gyóntam! Fordulok sarkon, mondom Sojka atyának, mi a helyzet. Ő megindultan mosolygott, majd megkérdezte: „Bánod-e tiszta szívedből mindazt, amit vétkeztél?" Érkezésem se volt rábólintani sem, nemhogy szólni, s ő már rajzolta is a keresztet a homlokomra e szavakkal: „Ego te absolvo, eredj végre aludni!"

A kocsim ott maradt a parkolóban, egy kedves barátom, Kovács Csaba Zsolt, aki akkoriban a kulturális minisztériumban dolgozott, s onnan jött egy szolgálati Volkswagen Golffal, a markomba nyomta a slusszkulcsot: vigyem csak el a járgányt, majd másnap este visszaadom. Igaz, ez nem CD-s autó volt, úgyhogy körülményesebb volt vele közlekedni a mise miatt közlekedési korlátozásokkal megtűzdelt területen, de legalább visszajutottam Ószandecbe. Két-három órát még így is aludhattam volna a hajnali indulásig a helyszínre, de nem jött a szememre álom. Tényleg rettentő fáradt voltam, s mindehhez hozzájött egy Krakkóból érkezett rossz hír: a Szentatya elcsúszott a fürdőkádban, megsérült, és lehet, hogy Macharski bíboros helyettesíti majd Őt a szentmisén.

A párás, esőre álló szürke reggelben ott ültünk végre mindannyian az első sorokban, az oltárral szemben. Örvendeztünk, hogy mégiscsak megérkezett a pápa, s nemsokára kezdődik a szertartás. Akkor bökött oldalba a feleségem: „Te, jön Sojka atya, s az ott mellette, úgy látom, Dziwisz érsek, a Szentatya titkára." S néhány perc múlva már négyszemközt lehettem a pápával.

Így nem lettem nagykövet

Lengyelországnak mindenekelőtt azt szeretném megköszönni, hogy férfivá érlelt, s nem hagyott belepuhulnom olyasmibe, mint a langyos kádári posvány. Lengyelországban váltam felnőtté. Olyan életkorban kerültem oda, amikor – hogy egy kommunista klaszszikust idézzek – „edzik az acélt". Amikor a fiatal legény férfivá formálódik. Számomra Lengyelország mindig távlatosabbnak tűnt, mint a kádári Magyarország. Ha Budapesten maradtam volna, nem kizárt, hogy magam is betagozódtam volna a „kaparj, kurta, neked is lesz", a „tiltás-tűrés-támogatás" hármas elvének világába, abba, hogy „jaj, csak

békesség legyen, mindenáron". Hát nem mindenáron! Erre tanított meg Lengyelország. Más szóval: a független gondolkodás készségére. Ezért van az, hogy képes vagyok alkalmasint külső szemlélőként tekinteni a saját nemzetemre, Hazámra.

Jól tükrözi, hogy miről beszélek, Engelmayer Ákos esete. Képzeljék csak, volt idő, amikor jobboldali kormány volt uralmon, hogy elkezdték pedzegetni: szerénységem lehetne a következő varsói nagykövet. Aztán persze nem lettem, de a fülembe jutott egy pletyka, ami talán megmagyarázza, miért nem. Miniszteri rangú egyén mondta rólam állítólag a következőket:

> „Az igaz, hogy a fickó kitűnően ismeri a matériát, a nyelvet, a kultúrát, csak az a baj, hogy szinte túl jó is a beágyazottsága, s néha hajlamosnak látszhat elfelejteni, kit képvisel kinél. Mint ahogyan Engelmayerrel volt. Túlságosan összenőtt a lengyelekkel. S ráadásul ez az ember még indulatos is. Márpedig lehet, hogy a két ország érdekei eltérőkké válnak, s neki határozottan fel kell lépnie a lengyelek felé. Ha nem ért egyet a kormányzati álláspontal, nem fogja végrehajtani a lengyelek ellen irányuló utasítást. Inkább lemond. Tőlem lehet nagykövet, de úgy vélem, a személyében egy időzített bombát ültetnénk abba a székbe. S kérdem én, kell ez nekünk?"

Nos, így nem lettem nagykövet – a pletyka szerint. S úgy tűnik, nem is leszek, mert a hatalom nem szereti azokat, akik úgymond „rugalmatlanok", és véleményük van. Ismeretes a keserű bölcsesség a közszolgálatban: mi is volt a köztisztviselő utolsó szava, mielőtt kirúgták? „Volna egy ötletem…" Tudják, uraim, csak azt sajnálom, hogy ha mindaz, amiről a pletyka szól, igaz, nem kaphatom meg írásban. Mert aranykeretbe tenném, és díszhelyre akasztanám ki a lakásomban!

Melyik magyarországi lengyel szimbólumnak volt a legnagyobb hatása rám? Talán mégis a szolnoki hídfőnél elhelyezett emléktáblát említeném elsősorban. 1849-ben az ott vívott csatában a magyarok egyszer csak hanyatt-homlok megfutamodtak az osztrákok elől. A lengyel légió katonái ezt látván parancs nélkül, halált megvetve előrerontottak. A magyarok elszégyellték magukat, sarkon fordultak, és végül győztek. Lelki szemeimmel látom, a honfitársaimnak tele a gatyája, a lengyelek meg hurrá, előre! Éles helyzetekben példát vehetnénk jóbarátainkról még ma is…

Sajátos jelenség, hogy napjainkban mintha Brüsszel is hasonlóan gondolkodna, gyakran fújnak a lengyelekre, merthogy úgymond nem elég simulékonyak. A magyarországi jobboldal pedig ugyan gyakran tesz jóindulatú kijelentéseket a lengyelekkel kapcsolatban, stratégiai partnerséget emleget, ám ami a tetteket, a gyakorlatot illeti, már nem olyan rózsás a helyzet. Ha közelebbről szemügyre vesszük a kapcsolattartás pozitív eseményeit, a legtöbb dologról kiderül, hogy jószerint „partizántevékenység" gyümölcse. Azaz egyéni vagy kisközösségi, civil kezdeményezések, személyükben elkötelezett emberek munkája fekszik benne, kormányzati támogatás alig. Szerencsére számos önkormányzat, partnertelepülés, oktatási intézmény, kulturális központ, de még plébánia is tart fenn élő kapcsolatot egymással, s – Nagy Lászlóval szólva – ezek a tényezők „viszik át a szerelmet a túlsó partra". Nem tudom, miért, de politikusaink mintha nem akarnák észrevenni, hogy a lengyel–magyar barátság, vagy ahogyan a lengyelek fogalmaznak, testvériség nem véletlenül alakult ki az elmúlt ezer év során. Azt hiszem, elég pontosan megfogalmaztuk ennek lényegét, politikai tartalmát Kovács Istvánnal, amikor a következő mondatokat

helyeztük el a kormányzati szinten tervezett, de tíz éve megvalósulásra váró Szent Hedvig Lengyel–Magyar Közalapítvány preambulumában: „A barátság érzelmeken túli energiatartományát a közös érdek táplálja. Közös érdek és szolidaritás: az Európai Unió kulcsszavai, létének eszmei tartópillérei. A magyar–lengyel barátság ezért az Európai Unió eszmei előképének tekinthető." Döntéshozóinknak ideje volna nagyon komolyan elgondolkodniuk ezen.

A nagypolitika világa mellett az eddigieknél sokkal jobban oda kellene figyelni az úgynevezett társadalmi diplomácia lehetőségeire, az emberek közötti kapcsolatra, minden eszközzel támogatva a tevékenységüket. Hadd mondjak egy jó példát arra, hogy miként működhetnek ezen a szinten a kapcsolatfejlesztő kezdeményezések. Nos, közelgett Andrzej Wajda *Katyń* című filmjének magyarországi bemutatója. Úgy alakult, hogy elsőként írtam a magyar sajtóban egy részletes, kemény, tényekkel alátámasztott anyagot a szovjet fogságba került lengyel tisztek tragikus sorsáról, mintegy felvezetésként a filmhez, hogy előkészítsem a nagymértékben tájékozatlan hazai közönséget a lényeg megértésére. A dolgozatot a *Magyar Hírlap* közölte hétvégi magazinjában, s később más médiumok is felhasználták az ebben foglaltakat. Az Uránia mozi, ahol az ünnepélyes bemutatót szervezték, s a budapesti Lengyel Intézet műsorfüzetei is idéztek a cikkemből. Utóbb tudtam meg, hogy fővárosi és kerületi önkormányzati döntéshozók ugyancsak ennek alapján kezdtek gondolkodni azon, hogy Óbudán egy parkot nevezzenek el a katyńi áldozatokról. A film aztán csak megerősítette őket elhatározásukban. És lám, 2008. október 29-étől egy kis budapesti tér ezt a nevet viseli. Lengyelországon kívül az egész világon ez az első olyan közterület, amely a katyńi gyilkosságokra emlékeztet. A tér névadó ünnepségének napján a XX. Század Intézet szervezésében történészkonferencia zajlott le Katyń témájában, a Terror Háza Múzeumban pedig a varsói Mártíromság és Harc Emlékét Őrző Tanács közreműködésével kiállítás nyílt az eseményről. Tessék: egy sajtóanyag miként járulhat hozzá, hogyan lehet gyújtózsinórja tartós értékek teremtésének… És a kormányzati politikának nem volt hozzá semmi, de semmi köze.

Egyébként sincs semmi új a nap alatt. Jut eszembe egy eset Mátyás királyunk idejéből. Azon ritka pillanatok egyikéről van szó, amikor nemzeteink történetében ellentétes érdekek vezéreltek bennünket, legalábbis állami szinten. Háborús konfliktus alakult ki Magyarország és Lengyelország között a cseh trón birtoklása ügyében. Mátyás és a lengyel Jagelló Ulászló Wrocławnál ütköztek meg. Mátyás ért oda előbb, három évre elegendő ellátással bevette magát a városba, és kívül hagyott pár száz fős könnyűlovasságot azzal a feladattal, hogy nyugtalanítsák a lengyeleket, és zavarják a hadsereg utánpótlási útvonalait. Az ostromlók egy idő után elkezdtek éhezni, Mátyás meg kedveskedő pimaszsággal kenyereket dobáltatott ki nekik, jelezve, hogy ő bizony jól van s ráér. Végül az ostromló lengyelek kértek békét, ami a világ hadtörténetében is egyedülálló esemény. Nos, ebből az időszakból fennmaradt egy érdekes levél. Az ezeréves határon álló lengyel városka, Muszyna polgármestere írta Bártfa első emberének. A szövegből kiderül, hogy az urakat s városaikat hosszú évekre visszanyúló, sokrétű együttműködés köti össze. Ám a mi szempontunkból a legfontosabb az utolsó bekezdés. Nagyjából így szól: „Tekintetes Uram, ugyan teljességgel tisztában vagyok véle, hogy miköztünk

mostan háborúság vagyon, mindazonáltal kérlek, ne feledkezzél el az esedékes tokaji borszállítmányok továbbításáról…”

S napjainkban ugyanez történik: politikusaink akár hajba is kaphatnak odafent, de nekünk itt lent ezzel törődnünk nem szabad. A mi feladatunk – Wojciech Młynarski Lengyelországban szállóigévé vált dalának szavaival fogalmazva – „tenni a dolgunkat, szívhangjainkra ügyelve”.

Ajánlott irodalom

Kiss Gy. Csaba – Mezei Károly – Molnár Imre (szerk.): *Vagy és leszel. Szalai Attila-emlékkönyv.* Budapest, Kairosz, 2021.

Szalai Attila: „Lengyelország nevelt férfiemberré” – Grzegorz Górny újságíró és Paweł Cebula ferences atya interjúja Szalai Attilával 2008-ban. In Bogdanska-Szadai Bozena – Szalai Attila: *A magyar kapcsolat*. Ford. Engelmayer Ákos, Kiss Gy. Csaba, Kovács István, Szalai Attila, Molnár Imre. Budapest, Magyarországi Bem József Lengyel Kulturális Egyesület, 2010.

Szalai Attila: *A múltból jelen, a jelenből jövő. Széljegyzetek a magyar nemzeti demokrata ellenzék lengyel kapcsolataihoz a XX. század utolsó harmadában*. Lakitelek, Retörki–Antológia, 2017.

Szalai Attila: *Máriabesnyő: Hol voltam, hol nem voltam*. Budapest, Kairosz, 2018.

Vákát

Vizi László Tamás

Trianon, rendszerváltás és a „nemzeti önérzetünknek parancsszava”

Bevezetés

Trianont évtizedeken keresztül az agyonhallgatás csendje uralta. Nemhogy nem történtek megemlékezések, hanem még a létezését, megtörténtét is igyekeztek kitörölni. Trianont mintha kiradírozták volna a köztudatból. 1945 után sem a történettudomány, sem a fokozatosan pártirányítás alá kerülő sajtó nem foglalkozott Trianonnal, azt mintegy szitokszóként kezelték. A hallgatást csak a rendszerváltozásnak sikerült megtörnie, s az 1990-es kerek évfordulóig kellett várni arra, hogy Trianon kérdésköre ismételten a politikai közbeszéd tárgya lehessen, s a szabaddá váló sajtóorgánumok béklyók és kötöttségek nélkül beszélhessenek, írhassanak Trianonról, annak okairól, következményeiről.

Az igazi áttörést a 2010-es év hozta meg, amikor a magyar Országgyűlés a „nemzeti önérzetünknek parancsszava”-ként[1] törvénybe iktatta a Nemzeti Összetartozás melletti tanúságtételről szóló törvényt.

A diktatúra Trianon-képe

A szocializmus évtizedei alatt Trianon tabutémának minősült. Tilos volt a témával foglalkozni, az igazság után kutakodni, vagy az igazságot nyilvánosságra hozni, s még csak utalni sem lehetett a történtekre. Generációk nőttek úgy fel, hogy az iskolában Trianonról csak alig hallottak. Trianonnak ez az agyonhallgatása aztán kihatott az utódállamokhoz csatolt területeken élő magyarság helyzetére is. Még a nemzetiségi kérdés felvetése is tiltott területnek számított. Aki megpróbálta megkerülni a tilalmakat, azt elhallgattatták, szilenciumra ítélték, nacionalistának, sovinisztának bélyegezték. Olyan rendszerellenes személynek, aki Trianon és a nemzetiségi kérdés felvetésével éket próbál verni a baráti szocialista országok közé, s bomlasztani akarja a béketábort.

A magyar sajtóban 1990-ig egyetlen apró foszlányt sem találni arról, hogy az ország feldarabolása Trianonban megtörtént volna. A beköszöntő diktatúrák nem engedtek teret a trianoni megemlékezéseknek, s minden erejükkel azon voltak, hogy megakadályozzák a hazafias érzület újbóli előretörését, felülkerekedését. A némaság évtizedei voltak ezek,

[1] Az idézet Apponyi Albertnek a trianoni békediktátum tizedik évfordulóján, 1930. június 4-én a magyar képviselőházban elmondott beszédéből való. A beszédet lásd *Az 1927. évi január 25-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója.* 29. kötet. Budapest, Athenaeum, 1930. 55–57.

https://doi.org/10.36250/00983_47

amikor Trianont a tömegsajtó és a tankönyvek valósággal agyonhallgatták. A sajtóban és a közéletben egyaránt tabutémának minősült Trianon.

A nemzetiségi kérdést csak internacionalista megközelítésben lehetett említeni, e szerint a nemzetiségek egyfajta hidat jelentenek a szocializmust építő szomszédos országok között. A helyzetet jól példázza Kádár Jánosnak az MSZMP, és Nicolae Ceauşescunak, a Román Kommunista Párt főtitkárának 1977. június 15-én Debrecenben és 16-án Nagyváradon megtartott találkozója, amelyről a *Népszabadság* összefoglalót készített. Ebben a következők olvashatók:

> a találkozó „elősegíti a jobb megértést, hozzájárul ahhoz, hogy tovább fejlődjenek a két párt, két ország kapcsolatai, hogy a szorosabb együttműködés hatékonyabban segítse népeink javát, valamint a békét, a biztonságot, a függetlenséget, a társadalmi haladást és a szocializmust szerte a világon. […] A nemzetiségek – az illető országok állampolgárai – problémáinak megoldása a két ország mindegyikének belső ügye és felelőssége. Ugyanakkor hangsúlyozzák annak jelentőségét, hogy a két szomszédos állam nemzetiségei mind nagyobb mértékben töltsék be a híd szerepét a magyar és román nép közötti közeledésben."[2]

Ez az álságosan szervilis, a trianoni problematikát és a megoldatlan nemzetiségi kérdést tudatosan szőnyeg alá seprő, a határon túli magyarságot magára hagyó, annak képviseletéről lemondó kommunista politika ráadásul 1988. augusztus 28-án Grósz Károly és Nicolae Ceauşescu aradi találkozóján látványos megaláztatásban is részesült. A bukaresti magyar nagykövetként az aradi tárgyalásokon részt vevő Szűts Pál erről így számolt be naplójában:

> „a pszichikai hadviselés már a határon elkezdődött: Grószékat román autókba ültették és kerülőúton vitték Aradba, nehogy találkozzanak az út mentén köszöntésre felsorakozott romániai magyarokkal. A magyar tévéseket is eltérítették, hogy lekéssék az aradi nyitóprogramot. A tárgyaláson Grósz 25 percben ismertette a magyar álláspontot, válaszul Ceauşescu két és fél órában oktatta ki a magyarokat. Grósz tudomásul vette, hogy a településrendezés nem falurombolás, elfogadta, hogy a falurombolás elleni budapesti tüntetésre válaszul bezárt kolozsvári főkonzulátus kiutasított diplomatáit le kellett volna tartóztatni, nem pedig csak kiutasítani. És amiatt sem akadékoskodott, hogy nem nyitják meg a Magyar Kultúra Házát Bukarestben."[3]

Ide vezetett tehát a trianoni traumának, ennek a 20. századi magyar tragédiának az agyonhallgatása, kibeszéletlensége, elemző feldolgozásának a hiánya, kezelésének kidolgozatlansága.

Ormos Mária, a korszak vezető történésze 1990-ben, amikor hosszú évtizedek után újra lehetett írni és meg lehetett emlékezni Trianonról, így összegezte az előző, szocialista korszak rombolásának következményeit és „eredményeit":

[2] 1977: Ceauşescu Debrecenben, Kádár Nagyváradon. *Index,* 2009. június 16.

[3] 1988: Ceauşescu megalázza Grószt Aradon. Lásd továbbá Szűts Pál: *Bukaresti napló 1985–1990.* Budapest, Osiris, 1998; Földes György: *Magyarország, Románia és a nemzetiségi kérdés 1956–1989.* Budapest, Napvilág, 2007.

„Így aztán Trianon lassacskán »igazságossá« vált a magyar propagandában, s ezt követően a hivatalos történetírásban, az újságok hasábjain, az iskolai tankönyvekben. […] Trianonról már […] nem lehetett az igazságot sem kutatni, s még kevésbé nyilvánosságra hozni. A téma tilalom alá került. Hosszú ideig síri csend uralkodott Trianon körül, és ha egyáltalán lehetséges, még mélyebb csend vette körül a szomszédos országokban élő magyarok helyzetét, sorsát.”[4]

Trianon és a rendszerváltó hangulat

Grósz Károly aradi megaláztatásának évében – bár erről a hatalom még nem akart tudomást venni – már rendszerváltó hangulatban élt az ország. Sorra alakultak meg az ellenzéki mozgalmak, s 1956 óta először fordult elő, hogy nem a párt hivatalos felhívására vonultak többezres tömegek az utcákra. Így történt ez 1988. június 27-én is, amikor számos ellenzéki szervezet hívására hetven-nyolcvanezer ember tüntetett a Hősök terén a romániai falurombolás ellen. A nagygyűlésen Csurka István mondott beszédet. A román követség nem volt hajlandó átvenni a szervezők által megfogalmazott petíciót, ezért azt másnap postán juttatták el a címzetthez, továbbá négy nyelven valamennyi budapesti külképviselethez és a Bécsben ülésező Nemzetközi Emberi Jogi Konferenciához, valamint az ENSZ-hez is.

Elfojtott indulatok, évtizedekig kimondhatatlan szavak törtek elemi erővel a felszínre. Nem lehetett tovább hallgatni Trianonról sem. Az évtizedekig agyonhallgatott szitokszó újra bekerült a közbeszédbe. Élményt jelentett ekkor már csupán annak a gondolata is, hogy végre beszélhetnek róla, kutathatnak utána, megismerhetik, mi történt 1920. június 4-én a versailles-i Nagy-Trianon-palota rózsaszín márványtermében. „Nem csoda így, ha manapság minden szó Trianonról, amely a köztéren, a nagy nyilvánosság előtt hangzik, megrázó élményt jelent” – írta 1990-ben a korszak történetével foglalkozó történész.[5]

A rendszerváltoztatás új fejezetet nyitott Trianon megismerésében. Sorban jelentek meg a Trianonról szóló tanulmányok, könyvek, rövidebb-hosszabb írások, elemzések, s érzékelhetően nagy volt az igyekezet arra nézve, hogy a realitások felé terelődjön a közgondolkodás.

Már önmagában az a tény, hogy az aláírás 70. évfordulóján erről szóló írások jelentek meg, újszerűnek számított. Kérdés azonban, hogy milyen kommunikációs tartalmak és eszközök jellemezték az 1990-es évfordulós írásokat és lapokat.

Amit elsőként le kell szögezni, hogy a napilapok, amelyek érdemben vizsgálat tárgyává tették az évfordulót, a június 4-én megjelent írások tekintetében szigorúan a történelmi eseményekre, azok előzményeire, hátterére, a Trianon-kérdéskörhöz szervesen kapcsolódó problémákra koncentráltak. A második fontos megjegyzés, hogy szerzőik elsősorban a témával régebb óta foglalkozó, ismert és elismert szaktörténészek voltak, s kevésbé volt jellemző – bár ilyennel is lehet találkozni – a témához kapcsolódó publicisz-

[4] Ormos Mária: *Elhallgatások nélkül* című írását a *Magyar Nemzet* 1990. június 4-ei száma közölte. Lásd *Magyar Nemzet,* Könyvsátor Kulturális melléklet, 53. (1990. június 4.), 129. 8.
[5] *Magyar Nemzet* (1990. június 4.) i. m. 8.

tika.[6] Ennek kapcsán jegyezzük meg, hogy a *Magyar Nemzet* főszerkesztője, Pethő Tibor az évfordulós lapszám első oldalán vezércikket írt *Trianon* címmel,[7] amely nemcsak tartalmában – „Trianon máig terjedően szinte bénulttá tette a magyar realitásérzéket" –, de önmagában abból a szempontból is történelmi tett és írás volt, hogy évtizedek óta ez volt az első vezércikk, amely a témában, s nem utolsósorban ezzel a címmel megjelent. A *Magyar Hírlap*ban is megjelent – bár annak csak ötödik, és nem első oldalán – egy *Trianon* című, történelmi publicisztika Lengyel András György tollából, aki miután a nagy magyar történelmi kataklizmákhoz hasonlította Trianont, elsősorban a magyar–román viszony és együttélés nehézségeire és megoldási kísérleteire reflektált. A lapszám ugyanezen oldalán ugyanő közölt egy történelmi elemzést és forrásközlést az 1916-os titkos bukaresti szerződésről és az annak megvalósítását célzó román törekvésekről.[8]

Ezzel szemben a *Népszabadság* csupán egyetlen rövid cikkben – vezércikket, történelmi elemzést egyáltalán nem közöl – foglalkozik az évfordulós eseménnyel. Azt is csak egy tudósítás keretében teszi, amely a megemlékezés egy új, eddig nem használt, ugyanakkor olvasmányos, riportelemeket is felhasználó kommunikációs formája. Írója Rózsa László, aki a Trianon-palotában tett látogatásának élményeit osztja meg az olvasókkal. Elmondása szerint azzal a céllal indult, hogy saját szemével is szemügyre vegye az aláírás helyszínét. A cikk szövegéből az vélelmezhető, hogy Rózsa járt az aláírás helyszínén a Nagy-Trianon-palotában, az azonban mégis hiteltelenné teszi az írást, hogy cikkhez a Kis-Trianon-palota fotóját közli, ám ennek az épületnek semmi köze sincs az aláíráshoz.[9]

A probléma kibeszélése tehát megkezdődött, de mindehhez nagy fokú illúzió is társult. Nem kellett azonban sok idő ahhoz, hogy kiderüljön: Dunának és Oltnak mégsem egy a hangja. A szocializmus feszítő bilincseitől megszabaduló utódállamokban nem az együttműködő, és a közös problémákat megoldani akaró politika nyert teret, hanem ezzel ellentétesen az újjáéledő nacionalizmus. Hiába fogalmazódott meg a konszenzuson alapuló új magyar külpolitika hármas stratégiájaként az euroatlanti integráció, a szomszédsági kapcsolatok fejlesztése és a határon túli magyarok támogatása, az utóbbi kettőt az utódállamok bizalmatlanul fogadták. S nem kellett sok idő ahhoz sem, hogy a magyar belpolitikát is megossza a határon kívüli magyarság és az anyaország közötti viszony kérdésének az ügye.

[6] A már korábban idézett Ormos Márián kívül meg kell említeni Galántai József és Ádám Magda nevét, akik a *Magyar Nemzet* 1990. június 4-ei számában történészi alapossággal publikáltak írásokat Trianon tárgykörben. A *Népszava* is hasonló szemléletben emlékezett meg Trianonról, amikor *Trianon – egy kényszerbéke 70 év távlatából* címmel a történelmi eseményeket történészekkel dolgoztatta fel, s azokat közölte. *Népszava,* 118. (1990. június 4.), 129. 6–7.

[7] *Magyar Nemzet* (1990. június 4.): i. m. 1.

[8] *Magyar Hírlap,* 23. (1990. június 4.), 129. 5.

[9] *Népszabadság,* 48. (1990. június 4.), 129. 7.

Kormányzati törekvések Trianon sebeinek a begyógyítására

A nemzetegyesítés első kísérlete

Az első olyan törvény, amelyet deklaráltan a szomszédos államokban élő magyarokért viselt kormányzati felelősség érvényesítése és az anyaországgal való kapcsolataik ápolásának és fejlesztésének az érdekében alkottak, az első Orbán-kormány idejében született meg 2001. június 19-én. A 2001. évi LXII. törvény célként fogalmazta meg a szomszédos államokban élő magyarságnak a szülőföldjén való boldogulásának és Magyarországgal való kapcsolatai fenntartásának, magyar nemzeti azonosságtudata megerősítésének, valamint a magyar kulturális örökséghez való kötődésének mint a magyar nemzethez való tartozása kifejezésre juttatásának elősegítését. Egyúttal bevezette a magyar igazolványt és a magyar hozzátartozói igazolványt, amely formájában hasonlított a magyar útlevélre, s fedőlapján a magyar Szent Koronát ábrázolta. Ezzel tulajdonosát mintegy szimbolikusan a magyar nemzet részévé fogadta.

A magyar külpolitikának azt is sikerült elérnie, hogy a szomszédos államokban élő magyarokról szóló törvényről és a kétoldalú együttműködés egyéb kérdéseiről magyar–román egyetértési nyilatkozat szülessen.[10] A dokumentumot Orbán Viktor magyar és Adrian Nastase román miniszterelnök 2001. december 22-én Budapesten írta alá. Az együttműködési nyilatkozat munkavállalásra vonatkozó passzusai azonban hamarosan a magyar belpolitika kampánytémájává váltak, és az ellenzékben lévő MSZP-nek sikerült olyan politikai közhangulatot gerjesztenie, amelynek jelentős szerepe volt abban, hogy a 2002-es parlamenti választásokat a Fidesz elveszítette. A kibeszéletlen és a trianoni traumára gyógyírt kereső jó szándékú kormányzati törekvés a 2002-es kormányváltást követően így hamarosan kiüresedett. Az egész ügy azonban egy dologra élesen rámutatott: a határon túli magyarság mint téma a választások közeledtével nemcsak az utódállamokban kerül a politikai viták középpontjába, hanem a magyar belpolitikai küzdelmeknek is eszközévé válik.

A lelki Trianon – a 2004-es sikertelen népszavazás

A 2001-es státustörvény az első intézményesített lépés volt annak érdekében, hogy a trianoni határokon kívül és az anyaországban élő magyarság között olyan, az összmagyarság összetartozását rögzítő, jogilag is deklarált kapcsolat jöjjön létre, amely enyhíti a trianoni sebeket. A Magyarok Világszövetsége azonban ennél szorosabb kapcsolatot tartott szükségesnek, s a határon kívül élő magyarságnak a magyar állampolgárság megadását szorgalmazta. Miután 2003 nyarán az MDF-nek nem sikerült a kedvezményes honosítási törvényt az akkori kormánypártokkal (MSZP–SZDSZ-koalíció) elfogadtatnia, a Magyarok Világszövetsége vezetése 2003. augusztus 13-án úgy döntött, hogy népszavazást kezdeményez a nem magyar állampolgárságú magyarok kedvezményes honosításáról.

[10] Az egyetértési nyilatkozat szövege. *Index,* 2001. december 22.

A következő év nyarára összegyűlt több mint háromszázezer aláírás ellenőrzése után az Országgyűlés elrendelte, Mádl Ferenc köztársasági elnök pedig 2004. december 5-ére kiírta az országos népszavazást.[11]

A népszavazás kérdése a következő volt:

> „Akarja-e, hogy az Országgyűlés törvényt alkosson arról, hogy kedvezményes honosítással – kérelmére – magyar állampolgárságot kapjon az a magát magyar nemzetiségűnek valló, nem Magyarországon lakó, nem magyar állampolgár, aki magyar nemzetiségét a 2001. évi LXII. törvény 19. paragrafusa szerinti magyarigazolvánnyal vagy a megalkotandó törvényben meghatározott egyéb módon igazolja?"

A kérdés tehát csupán arra irányult, hogy az Országgyűlés alkosson-e a kedvezményes honosításra vonatkozó törvényt, vagy sem. Az, hogy ezt mikor és milyen tartalommal tegye, a törvényalkotó hatásköre maradt volna. A népszavazási kérdés azonban – még ebben a formájában is – a magyar belpolitikában olyan indulatokat hozott a felszínre, amelyek alkalmasak voltak a társadalom megosztására, az anyaországi és a határon túli magyarok közötti feszültségek szítására.

Miközben az ellenzéki pártok a szavazáson való minél nagyobb részvételre és az „Igen" szavazásra buzdítottak, s ezzel együtt azt hangsúlyozták, hogy az állampolgárság megadása a trianoni békeszerződés által szétszakított magyar nemzet újraegyesítésének egyik hatékony módja, addig a kormánypártok nyíltan elutasították a népszavazáson az „Igen" válaszok támogatását. Fő érvként azt hozták fel, hogy a magyar állampolgárság megadása súlyos gazdasági terheket róna Magyarországra. Azt hangsúlyozták, hogy a magyar állampolgárság helyett az európai uniós tagság jelenti a külhoni magyarok többsége számára a megoldást, s azt prognosztizálták, hogy az egyoldalú magyar lépés nem segítené, hanem csak rontaná a viszonyt Magyarország és szomszédai között.[12]

A rendkívül feszült légkörben lezajlott 2004. december 5-ei népszavazás végül eredménytelenül zárult. A szavazásra jogosult állampolgárok mindössze 37,49%-a (3 017 739 fő) járult az urnák elé, s bár az igen szavazatok száma 51,57%-os többséget kapott – 1 521 271 fő szavazott igennel –, a referendum érvényességéhez ez kevésnek bizonyult.[13]

A sikertelen népszavazás és az azt kísérő belpolitikai küzdelem súlyos traumát okozott a határon túl élő magyaroknak, s egyben rámutatott arra, hogy mindaddig, amíg az anyaország magyarsága ilyen mértékben megosztható a kérdésben, a nemzetegyesítésnek a lehetősége, s ezáltal Trianon kezelése még várat magára.

[11] A kettős állampolgárság kronológiája. Összeállította Bakk Miklós. *Kisebbsegkutato.tk.hu.*
[12] In Memoriam 2004. december 5. A lelki sebek nehezen gyógyulnak. *Civishír,* 2009. december 5.
[13] A 2004. december 5-ei népszavazás végleges eredményét lásd a Kisebbsegkutato.tk.mta.hu oldalán.

A nemzetegyesítés harmadik kísérlete

A 2010-es parlamenti választásokat követően megalakuló második Orbán-kormány egyik azonnali intézkedése volt, hogy a magyar állampolgárságról szóló 1993. évi LV. törvény módosítását kezdeményezze. A 2010. május 14-én benyújtott törvénymódosítás indoklásában az előterjesztők – Orbán Viktor, Semjén Zsolt, Kövér László, Németh Zsolt és Kósa Lajos – az Alkotmány 6. § (3) bekezdésére hivatkoztak, amely kimondja, hogy „a Magyar Köztársaság felelősséget érez a határain kívül élő magyarok sorsáért, és előmozdítja a Magyarországgal való kapcsolatuk ápolását”. Rögzítették továbbá:

> „A világban és a Kárpát-medencében élő magyarság körében az elmúlt 20 évben időről időre felbukkant igényként, hogy az anyaországgal való kapcsolattartásban és magyarságuk megtartásában komoly segítséget jelentene – külföldi példák nyomán – egy egyszerűsített honosítási eljárás bevezetése.”[14]

A javaslatban rögzítették, hogy az előterjesztéssel a céljuk „a magyar állampolgárságról szóló 1993. évi LV. törvény módosításán keresztül az ún. »kettős állampolgárság«, azaz a határon túli magyarok számára egyszerűsített, kedvezményes állampolgárság-szerzés biztosítása”.[15]

A magyar állampolgárságról szóló törvény módosítását a képviselők az Országgyűlés 2010. május 26-ai ülésnapján 344 igen, 3 nem szavazat és 5 tartózkodás mellett fogadták el.[16] A jogszabály 2010. augusztus 20-án lépett hatályba, de rendelkezéseit csak a 2011. január 1. napját követően induló eljárásokban kellett alkalmazni. Eddig az időpontig készültek el ugyanis a törvény végrehajtási rendeletei.

A törvény elfogadásával a magyar Országgyűlés megnyitotta az utat a határon túli magyarok egyszerűsített állampolgárságának megszerzése előtt, s ezzel orvosolta a 2004-es népszavazáson őket ért lelki sérelmeket. Egyben megteremtette a trianoni békeszerződés által szétszakított magyar nemzet újraegyesítésének a lehetőségét.

Trianon újraértelmezése a kilencvenedik évfordulón – A nemzeti összetartozás megteremtése

A magyar állampolgárságról szóló törvény módosítását követően, és a trianoni békediktátum aláírásának 90. évfordulóját megelőzően néhány nappal, 2010. május 31-én a magyar Országgyűlés a nemzeti összetartozás emléknapjává nyilvánította június 4-ét, és törvénybe iktatta a *Nemzeti Összetartozás melletti tanúságtételről* címet viselő 2010. évi XLV. törvényt.[17]

[14] Törvényjavaslat a magyar állampolgárságról szóló 1993. évi LV. törvény módosításáról.
[15] Törvényjavaslat a magyar állampolgárságról szóló 1993. évi LV. törvény módosításáról.
[16] 2010. évi XLIV. törvény a magyar állampolgárságról szóló 1993. évi LV. törvény módosításáról. Kihirdették: a Magyar Közlöny 2010. június 1-jei, 89. számában.
[17] 2010. évi XLV. törvény a Nemzeti Összetartozás melletti tanúságtételről.

A törvény bevezetője felidézi a trianoni döntés magyarságot sújtó intézkedéseit, a békerendszer által teremtett konfliktusokat, amelyek egyenesen vezettek el oda, hogy a térség előbb a náci Németország, majd 1945 után a kommunista Szovjetunió függőségébe kerüljön. A bevezető rögzíti, hogy az évtizedekig elfojtott problémák kibeszéletlenül maradtak, és a kisebbségek érdekei ilyen légkörben nem nyertek megoldást. Záró gondolatai a mának, illetve a jövőnek szólnak. A problémák megoldására nem lehet gyógyír sem az idegen hatalmak által támogatott területi revízió, sem pedig a totalitárius utópia. A sérelmi politika és a kérdéshez való tragikus hozzáállás sem járható út. Ezek helyett a magyar nemzet egységét emeli ki, a határokon átívelő nemzeti önépítés programját, amely nem irányul egyetlen szomszédos nép ellen sem. Éppen ellenkezőleg. A velük való kölcsönös együttműködésben kívánja megteremteni a 20. században a tragédiák által szétdarabolt Európa egységét.

Az öt paragrafusból álló és a magyaron kívül még kilenc nyelven kihirdetett törvény első szakasza megemlékezik és tiszteleg mindazok előtt, akik Trianon után „áldozatvállalásukkal és teljesítményükkel lehetővé tették, hogy e tragédiát követően a magyarság mind szellemi, mind gazdasági értelemben képes volt újra megerősödni, s képes volt túlélni az ezt követő újabb történelmi tragédiákat is". Fejet hajt mindazok előtt, akik magyarságuk miatt bármilyen sérelmet szenvedtek. Különös tekintettel azokra, akik emiatt életüket áldozták. Egyben elismeréssel adózik azok előtt, akik a magyarsággal szolidaritást vállaltak.

A második paragrafus rögzíti, hogy

> „a trianoni békediktátum által felvetett kérdések történelemből ismert eddigi megoldási kísérletei – mind az idegen hatalmak segítségével végrehajtott újabb határmódosítások, mind a nemzeti önazonosságnak a nemzetköziség ideológiája jegyében történt felszámolására irányuló törekvések – kudarcot vallottak".

Ebből következően nyomatékosítja, hogy a trianoni problémák megoldására csak nemzetközi jogi keretek között, a demokratikus, szuverén, jogegyenlőséget biztosító egyenrangú országok „kölcsönös tiszteleten alapuló együttműködése" vezethet. Ennek alapja pedig „csak az egyének – a nemzeti önazonosság megválasztását is magában foglaló – szabadsága, s a nemzeti közösségek belső önrendelkezéshez való joga lehet". Egyben „elítél minden olyan törekvést, amely az adott állam területén kisebbségben élő nemzetrészek asszimilációjának előidézésére irányul".

A törvény harmadik szakasza deklarálja, hogy

> „a több állam fennhatósága alá vetett magyarság minden tagja és közössége része az egységes magyar nemzetnek, melynek államhatárok feletti összetartozása valóság, s egyúttal a magyarok személyes és közösségi önazonosságának meghatározó eleme".

Megerősíti, hogy Magyarország elkötelezett abban, hogy a nemzet tagjai és közösségei az egymással való kapcsolatot fenntartsák és ápolják, s támogatja az Európában elfogadott gyakorlaton alapuló közösségiautonómia-formákat.

A negyedik paragrafus arról rendelkezik, hogy Trianonra mint nemzeti tragédiára a jelenben és a jövőben is emlékezni kell. Azt elfeledni nem szabad. Erre emlékeztetni kell a jövő nemzedékeit. De a hibákból okulva, azokat számontartva és belőlük tanulva, az elmúlt évtizedek összefogásának példáiból merítve a nemzeti összetartozás erősítésén kell munkálkodni. Ennek érdekében nyilvánítja az Országgyűlés június 4-ét, az 1920. évi trianoni békediktátum napját a Nemzeti Összetartozás Napjává.

A törvény utolsó, ötödik paragrafusa szimbolikus tartalmú, hiszen az a jogszabályt 2010. június 4-ével helyezi hatályba.

A Nemzeti Összetartozás melletti tanúságtételről szóló törvény egy hosszú, kilencvenéves küzdelmes folyamat mérföldkőszerű állomása. Szembenézett Trianon tragédiájával, a belőle fakadó évtizedes nemzeti válsággal. Összegezte a zsákutcás megoldási alternatívákat, s egyúttal megoldást kínált a magyar nemzet egésze számára. A nemzeti összetartozást és a határokon átívelő nemzeti önépítés programját.

Trianon mint tabutéma végleg a múlté

A rendszerváltás óta szabadon lehet beszélni, írni, cikkezni Trianonról. Folyamatosan látnak napvilágot az eddig nem, kevésbé vagy csak részleteikben ismert események, történetek stb. Még a századik évforduló is rejtegetett eddig nem ismert vagy nem vizsgált részleteket, összefüggéseket. A politika és a társadalom egyaránt felszabadult a titkolózás terhe alól, miközben Trianon és annak következményei továbbra is megosztják a politikai eliteket és a szakmát is.

A trianoni békeszerződés aláírásának napja szimbólummá vált az ezredforduló után. Emlékműveket avatnak országszerte, megemlékezéseket, emlékező beszédeket tartanak, számos helyen és esetben visszanyúlnak a két háború közötti hagyományokhoz. Az emlékezésnek egy új narratívája jelent meg, amelyet az országos és a helyi sajtó egyaránt közvetít.

Azt azonban mindenképpen meg kell említeni, hogy a trianoni békeszerződés aláírásának kilencvenedik évfordulóján, 2010. június 4-én a megemlékezésnek olyan formáját választotta a kormányzat és a parlamenti többség, amely minden tekintetben újrafogalmazta és újraírta a trianoni megemlékezésekről szóló narratívákat. Megszületett a nemzeti összetartozás melletti tanúságtételről szóló törvény, amely egyaránt lehetőséget teremt a nemzeti emlékezésre, elősegíti a Kárpát-medence népei közös jövőjének és az európai értékek érvényesülését, segíti Trianon döntéseinek megértését és feldolgozását. Ugyanakkor lehetőséget ad arra is, hogy bebizonyítsa: a nyelvéből és kultúrájából erőt merítő magyarság e történelmi tragédia után képes a nemzeti megújulásra, az előtte álló történelmi feladatok megoldására.

Összegzés

Hosszú, több mint négy évtizedes, rögös utat kellett megtenni a II. világháború után egészen a rendszerváltásig, hogy a trianoni tragédiáról, annak a magyarságot ért traumájáról végre beszélni lehessen, vizsgálni és elemezni az ahhoz vezető utat, a békediktátum megszületésének körülményeit, a nemzetközi és a magyar politikai elit felelősségét, a magyarságra mért rettenetes következményeit. De, amikor azt gondoltuk, hogy végre ideológia- és politikamentesen lehet már Trianonról beszélni, 2004-ben kiderült, hogy mégsincs így. Újabb viharfelhők gyülekeztek, s újabb több mint fél évtizednek kellett eltelnie ahhoz, hogy a nemzeti összetartozás valósággá váljon, s végre magunk mögött hagyhassuk a trianoni átkot, s megszülessen a határokon átívelő nemzeti önépítés programja.

Felhasznált irodalom

2010. évi XLIV. törvény a magyar állampolgárságról szóló 1993. évi LV. törvény módosításáról. Online: https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1000044.TV

2010. évi XLV. törvény a nemzeti összetartozás melletti tanúságtételről. Online: https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1000045.tv

1977: Ceausescu Debrecenben, Kádár Nagyváradon. *Index,* 2009. június 16. Online: https://bit.ly/3nh1KGK

Az 1927. évi január 25-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. 29. kötet. Budapest, Athenaeum, 1930. 55–57.

A 2004. december 5-ei népszavazás végleges eredménye. *Kisebbsegkutato.tk.mta.hu.* Online: https://bit.ly/3JZFhYo

A kettős állampolgárság kronológiája. Összeállította Bakk Miklós. *Kisebbsegkutato.tk.hu.* Online: https://kisebbsegkutato.tk.mta.hu/kettosallampolgarsag/kronologia.html

Földes György: *Magyarország, Románia és a nemzetiségi kérdés 1956–1989.* Budapest, Napvilág, 2007.

Galántai József – Ádám Magda: Trianon – egy kényszerbéke 70 év távlatából. *Népszava,* 118. (1990), 129. 6–7.

In Memoriam 2004. december 5. A lelki sebek nehezen gyógyulnak. *Civishír,* 2009. december 5. Online: https://bit.ly/3JZwgOP

Magyar Hírlap, 23. (1990. június 4.), 129. 5

Az egyetértési nyilatkozat szövege. *Index,* 2001. december 22. Online: https://index.hu/kulfold/egyetertesi/

Népszabadság, 48. (1990. június 4.), 129. 7.

Ormos Mária: Elhallgatások nélkül. *Magyar Nemzet,* Könyvsátor Kulturális melléklet, 53. (1990), 129. 8.

Szűts Pál: *Bukaresti napló 1985–1990.* Budapest, Osiris, 1998.

Törvényjavaslat a magyar állampolgárságról szóló 1993. évi LV. törvény módosításáról. Online: www.parlament.hu/irom39/00029/00029.pdf

Ignácz Lilla – Kossuth Borbála †

Harsányi János, az utolsó magyar polihisztor

Bevezetés – Ki volt ő valójában?

Harsányi János lexikonszinten a játékelmélet Nobel-díjasaként ismert, azonban több tudományterületen is maradandót alkotott, modern polihisztornak tekinthető. Tanult kémiát, gyógyszerészetet, filozófiát, matematikát, statisztikát, közgazdaságtant, maradandó eredményeket ért el például a közgazdaságtan, a játékelmélet, a matematika, az etika, a biztonságpolitika, a hadtudomány, a nemzetközi kapcsolatok, a tranzitológia, a politikatudomány, a morálfilozófia, a jogelmélet, a döntéselméletek és az információelméletek területén.[1]

Alábbi tanulmányunkban vázlatosan ismertetjük életének és tudományos gondolkodásának főbb állomásait. Harmincéves koráig Magyarországon élt, tehát itt nevelkedett és járta ki ifjúkori iskoláit. A magyar iskolákban alakult ki benne a tudomány szeretete. Önéletrajzi visszaemlékezésében elsőrendű nevelésnek minősítette a magyar iskoláiban kapottakat.[2] A Fasori Evangélikus Gimnáziumban a humán és a reál tantárgyak oktatása egyaránt színvonalas volt. Értelmiségi, gyógyszerészcsaládból származott, saját végzettségét illetően soha nem mulasztotta el hozzátenni, hogy édesapja tanácsára lett gyógyszerész, de őt a kémcsövek és pipetták kézzelfogható valósága helyett a matematika és a filozófia világa vonzotta. Ezt az ambícióját Ausztráliában és Amerikában teljesítette ki, amiért 1993-ban Nobel-díjjal jutalmazták.

Filozófiai munkássága

1942-ben végzett a Pázmány Péter Királyi Tudományegyetem Gyógyszerész Karán, azt beszámítva kezdhette el ugyanezen intézmény filozófiai doktoriskoláját 1946-ban. A gyógyszerész végzettségű Harsányi János – kissé meglepő módon – első doktori disszertációját filozófiából írta és védte meg 1947-ben, *A filozófiai tévedések logikai alkata* címmel. A második disszertációját 1959-ben a Kalifornia állambeli Stanfordon védte meg közgazdaságtanból.

Vajon milyen célból kezdte el írni Harsányi e disszertációt 1946-ban? Kikívánkoztak belőle e gondolatok, és talán úgy tervezte, hogy egy hazai egyetemen fog filozófiát

[1] Simon János – Kossuth Borbála: A Harsányi család származása és szocializációja. In Simon János (szerk.): *Egy csodálatos magyar elme. Harsányi János élete és munkássága,* I. kötet. Budapest, CEPoliti, 2019. 15–22.

[2] Nagy Ferenc: *Harsányi János. A játékelmélet Nobel-díjasa*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1995. 17.

https://doi.org/10.36250/00983_48

és egyéb tantárgyakat oktatni? Feltehetően igen, és nem sejtette, hogy négy év múlva elhagyja az országot.

Disszertációja a filozófián belül tudományelméleti jellegű, a tudományos igazság és tévedés, igazolhatóság és cáfolhatóság, az egyes szaktudományok módszertanának tárgykörében íródott. Ekkortájt külföldön ez kurrens téma volt, Magyarországon az érdeklődés középpontjába jellemzően a Harsányit követő időszakban került.

Egy sajnálatos, ámde természetes jelenség okát és kezelését elemezte, ez pedig a *tévedés*. Megállapítása szerint, ha szaktudományokban valaki tévedést fedez fel, azzal mintegy automatikusan meg is történik annak eliminálása, kiiktatása, hiszen a tévedés kiküszöbölése a szaktudósnak „lelki szükséglete" – ahogyan Harsányi fogalmaz, és a megoldás iránya, tartalma iránt nincs benne részrehajlás.[3] Nem így a filozófiában.

> „Vajmi ritkán hallunk arról, hogy racionális érvekkel meggyőzte volna az egyik filozófus a másikat. Könnyű belátni, hogy az egymással szembenálló filozófiai elméletek túlnyomó többségének tévesnek kell lennie, – mert egymásnak ellentmondó felfogások közül, legjobb esetben is csak egy lehet igaz. Nos, ennek ellenére, mégis azt látjuk, hogy évezredek óta (mert a legtöbb filozófiai álláspont lényegében már több ezer éves), egyetlen bölcseleti felfogásnak sem sikerült a maga igazságával tartósan legyőznie a vele szembenálló álláspontokat."[4]

Vígan felszínen maradnak egymásnak ellentmondó elméletek, sőt talán éppen e feszültség tartja életben a filozófiát. Oppozícióban álló elméletek parallel módon élnek évszázadokon, sőt évezredeken át. Ezzel azt kívánja jelezni Harsányi, hogy a filozófiában hemzsegnek a tévedések? Akkor miért vonzódott egy ilyen területhez, ahol a szándék sincs meg a hibák korrigálására. Vajon arra volt jó a disszertáció, hogy a berkeken belül kimondja azt, hogy a filozófia tele van megcáfolt állítással, tele van hibával, és ezzel mit sem törődve saját tévedéseit, valótlanságát ünnepli? Egy felforgató kutatásba kezdett volna Harsányi, és a filozófusok kisebbségérzését kívánta volna erősíteni, mint aki most jött az egzakt gyógyszerésztudomány felől? Radikális tézise dacos reakciókat is kiválthatna a filozófusok részéről, ám az értekezést végigolvasva látszik, hogy Harsányi először kétségbe vonja a filozófia tudományosságát, létjogosultságát, majd „megmenti" azt.

Egyáltalán miből adódnak a tévedések Harsányi szerint? Vázlatosan ismertetve: egyrészt a vizsgált jelenségek előítélettel történő megközelítéséből, az indukció során a túláltalánosításból, a fogalmak pontatlan használatából. Harsányi konklúziójából nem az következik, hogy a filozófia próbáljon meg úgy cselekedni, mint ahogyan a természettudományok. Indokolatlan mintaképként tekinteni azokra. Nem akkor jár el helyesen a filozófia, ha imitálja a természettudományok módszertanát, „énidegen" követelményrendszernek felel meg, hanem ha saját kutatási területének szolgáltat igazságot. Ez olyan, mint ha a matematikától a nyelvi változatosságot kérnénk számon, a művészetektől a tárgyi pontosságot, valamely regényt kizárólag történelmi dokumentumként fognánk

[3] Harsányi János: *A filozófiai tévedések logikai alkata.* Bölcsészdoktori értekezés 1947-ből. Budapest, PADE Harsányi János Tudásközpont, 2018. 20; Simon János: Egy játékos elme észszerűsége. In: *Harsányi János élete és munkássága.* III. kötet. Budapest, CEPoliti – Harsányi János Tudásközpont, 2021. 87–121.
[4] Harsányi (1947): i. m. 19.

fel, vagy mint ha a történelmet csupán gazdaságtörténetre redukálnánk. A filozófia nem azt a célt szolgálja, hogy igazolja a törvényszerűségeket, jóllehet sok benne az általános érvényű megállapítás, tud érvelni, következtetni, olykor bizonyítani is, azonban a kezdete és a vége más. A kiindulási pontja és a célja más.[5] Nem azt várjuk el a tőle, hogy logikai bizonyításokat tegyen, hiszen a filozófia bölcsesség (szofia), és nem okosság (prudencia). Műszerekkel nem vizsgálható a filozófia „tárgya", nem lehet újra és újra elvégezni a kísérletet, sőt sokszor érzékszervekkel sem tapasztalható. A humán tudományok célja a létező megértése a maga egyediségében, a természettudománynak pedig az általános törvényszerűségek alá való besorolás.[6]

A filozófiai gondolkodás nagyon is rendelkezik egyfajta „szigorral", ám ez nem azonos sem valamely természettudományos módszer „egzaktságával", sem a „logikai bizonyítással", sem a „megcáfolhatatlan argumentációval", sem a „maradéktalanul pontos számítással", sem a „fogalmak matematikai világosságával". Harsányi nem a filozófiától várta el, hogy „fejletlen természettudományként" matematikaivá váljon, hanem ellenkezőleg, a matematikát próbálta a természettudományokban kamatoztatni. „A hagyományos matematika a természettudományok igényeihez volt »méretezve« és nem felelt meg teljesen a társadalomtudomány céljainak."[7]

Még magyarországi tartózkodása alatt eljutott ahhoz a területhez, amely a matematikát alkalmazza az emberi világra, ez a szociológia. Szalai Sándor Szociológiai Intézetében tanársegédként dolgozott 1947–1948-ban. Harsányi kiváló filozófiai disszertációja, szisztematikus összefoglalása sajnos akkor visszhangtalan maradt, nem gyakorolt hatást hazánk filozófiai gondolkodására. A kutatók figyelmét az akkori politikai helyzet térítette el kényszerítő erővel.

Harsányi filozofikus látásmódja a közgazdaságtan és a matematika szempontjából is teherbíró alapnak és kellőképpen tág perspektívának bizonyult. 1953-ban közgazdász-diplomát szerzett *Találmány és gazdasági növekedés* című diplomamunkájával, majd két és fél évig volt a Queenslandi Egyetem oktatója. Míg Sydney-ben tanult, cikkeket írt a jóléti gazdaságtanról, és írásait a két legnevezetesebb közgazdasági folyóirat – a *Journal of Political Economy* és *Review of Economic Studies* – is megjelentette 1951 és 1953 között.

Az utilitarista etika

Harsányi elméleti munkásságában mindvégig központi helyet foglalt el a racionális viselkedés és ehhez kapcsolódóan az egyes stratégiák elemzése, kiterjesztése, megújítása. Közgazdasági nézeteire már az 1950-es évektől erőteljes hatással voltak a különböző hasznossági elméletek. Visszatekintve ezt így összegzi: „Tudományos munkámat meg-

[5] Ignácz Lilla: Humán és természettudományok különbözősége Harsányi János felfogásában. In Simon János (szerk.): *Egy csodálatos magyar elme. Harsányi János élete és munkássága*. I. Budapest, CEPoliti, 2019. 418–421.

[6] Wilhelm Dilthey: *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban*. Budapest, Gondolat, 2004.

[7] Nagy (1995): i. m. 54.

osztottam a játékelmélet és az utilitarista etika továbbfejlesztése, valamint a filozófiai problémák között."[8]

Ahogyan az elméletek esetén, úgy az emberi döntések során is versengő lehetőségek, etikai normák közül részesít előnyben valamely lehetőséget a cselekvő személy. Ezt a komparatív, összehasonlító szemléletmódot alkalmazza etikai írásaiban Harsányi[9] az értékek mérlegelése során; jobb és kevésbé jó közül kell választanunk, vagy sajnos sokszor két rossz közül csak a kisebbik rosszat tudjuk választani.

Harsányi az etika utilitarista jellegű elvét vallja. Az utilitarizmus a felvilágosodás korában alakult ki, de igazán a 19. században bontakozott ki, s vált az egyik legjelentősebb gyakorlati filozófiai irányzattá, amelynek ma is rengeteg híve van. Kidolgozója egy jómódú angol jogász és politikus, Jeremy Bentham (1748–1832) volt. Az irányzat elnevezése a „hasznosság", „utile" kifejezésből származik, amely az irányzat alapkategóriáját képezi. Erkölcsileg helyesnek azt a cselekedetet ítéli, amely hasznos, azaz valamilyen „jó tényálláshoz" vezet, vagyis a cselekvés hasznai, eredményei meghaladják a költségeit.

Bentham úgy véli, hogy

> „A természet az emberi nemet két szuverén úr – a fájdalom és az élvezet – kormányzata alá helyezte. Egyedül az ő dolguk kijelölni, mit kell tennünk, csakúgy, mint meghatározni, hogy mit fogunk tenni. Egyfelől a helyes és a helytelen mértéke, másfelől az okok és okozatok láncolata az ő trónjukhoz van erősítve."[10]

A cselekvések természetes mércéje az, hogy fájdalmat vagy élvezetet okoznak. „Hasznosságon bármely tárgy azon tulajdonságát értjük, miáltal az jótéteményt, előnyt, élvezetet, jót vagy boldogságot (mindez jelen esetben egyre megy) létrehozni hajlamos."[11] Mivel a hasznosság fogalma mércét ad a cselekvések értékeléséhez, megfogalmazhatóvá tesz egy gyakorlati elvet. Ez a hasznosság elve: „mely mindazoknak a legnagyobb boldogságát, kiknek érdeke szóban forog, jelöli meg az emberi cselekvés helyes és helyénvaló, és egyedül helyes és helyénvaló, és egyetemlegesen kívánatos céljaként".[12]

Az öröm-fájdalom elv alkalmazhatóságának vizsgálatától a közgazdaságtani gondolkodás felé vezetett Harsányi gondolkodói útja, amely (a szociológiához hasonlóan) a társadalomtudomány és a matematika határterületén helyezkedik el, a társadalmi jelenségek megismerésére a legkülönfélébb módszereket alkalmazza. A látszólag nem összehangolt, nem mindig racionális döntésekből (sok esetben) magasabb szempontból tendencia, társadalmi jelenség látszik kirajzolódni. Adam Smith „láthatatlan kéz" elmélete értelmében

> „a piacot a láthatatlan kéz irányítja oly módon, hogy a kereskedő a saját érdekét szem előtt tartva minél több profitra szeretne szert tenni, ám ennek érdekében minél jobb minőségű terméket kell

[8] Nagy (1995): i. m. 17–18.

[9] John C. Harsanyi: *Essays on ethics, social behavior, and scientific explanation.* Dordrecht, D. Reidel, 1976.

[10] Jeremy Bentham: Bevezetés az erkölcsök és a törvényhozás alapelveibe. In Márkus György (szerk.): *Brit moralisták a XVIII. században.* Ford. Fehér Ferenc. Budapest, Gondolat, 1977. 680.

[11] Bentham (1977): i. m. 680.

[12] Bentham (1977): i. m. 680.

előállítania, hiszen arra nagyobb a kereslet. Természetesen termékeit minél kisebb áron kell kínálnia a kereslet, és ezzel a profit maximalizálása érdekében."[13]

Ezek a gazdasági folyamatok alakítják ki a „természetes árat", és biztosítják a piacon lévő termékek minőségét. A saját érdekeiket követő és másokét figyelmen kívül hagyó emberek cselekedetének is van egy pozitív eredője, amely magasabb szemszögből látszik.

Az etika és a közgazdaságtan kapcsolatára jó példa a holland–angol Bernard Mandeville-nek 1705-ben (hetven évvel Adam Smith fenti műve előtt!) megjelent, *A méhek meséje, avagy magánvétkek, közhaszon* című tanmeséje,[14] amelyben már felismerhetők a modern közgazdaságtan egyes alaptételei, például a munkamegosztás, a megtakarítási paradoxon és a láthatatlan kéz elmélete is.

A méhek meséje egy gazdag és hatalmas méhkas történetét mondja el, amelynek lakóit kizárólag a szerzés és a dicsvágy mozgatja. Etikai meggyőződésük elítéli e tulajdonságaikat, egyre inkább zavarja őket, hogy társadalmukat átitatja a bűn, ezért erényessé válnak, elhagyják az egykor virágzó kasukat, és egy korhadt fa üregében élnek tovább. Nem vétkezve, de hasznot sem hajtva, tétlenül. Az emberi életre átültetve elgondolkodhatunk azon, hogy mi történne a világban, ha mindenki betartaná a magasztos morális elveket. A legtöbb elv önmagát cáfolná és semmisítené meg. Az emberi társadalom ugyanis nem az ember nemes tulajdonságainak terméke, többnyire a visszataszító tulajdonságaink tettek minket társiassá, azok mozgatják a kultúra, a tudomány, a gazdaság fejlődését. Például a fukarság és önzőség alakította ki a „geo-metriát", amely „föld-mérést" jelent, az emberek így tudták elhatárolni portájukat a szomszédétól, a művészeteket a fényűzés hívta életre, a távirányítót bizonyára egy lusta ember találta fel. A mű alcímében szereplő magánvétek, mint jellemhiba, nem tévesztendő össze persze a súlyos bűncselekménnyel. A közhaszon forrásai a magánvétkek *(vice),* de nem a közbűntények *(crime).*

Noha úgy tartják az emberről, hogy saját javát helyezi mindenek fölé, azonban a fentiekből láthatjuk, hogy a saját haszon növelése másoknak is kedvezhet. Ezzel a gondolattal éppen az utilitarista John Stuart Mill nem egészen értett egyet, és azt állította, az a baj, hogy nem eléggé akarnak jót maguknak az emberek. Hosszú távon. Különben nem dohányoznának, nem lopnának, nem tétlenkednének, hiszen ezek csak rövid távon tűnnek jó megoldásnak, hosszú távon éppen ellenkezőleg. Harsányit is foglalkoztatta az a kérdés, hogy „a különböző társadalmi csoportok mennyire ismerik fel és követik »valódi« értékeiket".[15]

Álláspontja szerint az utilitárius elveket a viselkedési szabályokra kell alkalmazni, nem pedig az egyes cselekedetekre, ez egy ún. hatalmi utilitarizmus.

Ahhoz, hogy az utilitarizmus egy jól meghatározott doktrína legyen, az egyéni jólétet egy hasznossági funkcióval kell mérni, amely lehetővé teszi a közhasznú előnyök és veszteségek személyes összehasonlítását. Egy függvény kardinális, ha ennek a funkciónak olyan tulajdonsága, amely megmarad, ha a funkciót tetszőleges pozitív állandóval

[13] Adam Smith: *A nemzetek gazdagsága. A gazdagság természetének és okainak vizsgálata.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1959. (Eredeti mű: Adam Smith: *An Inquiry Into the Nature and Causes of the Wealth of Nations.* 1776.)

[14] Bernard Mandeville: *A méhek meséje, avagy magánvétkek, közhaszon.* Budapest, Helikon, 2004.

[15] Nagy (1995): i. m. 59–60.

megszorozzuk, majd hozzáad egy második tetszőleges állandót, akkor is értelmezhető, mint a hőmérséklet mérésére használt skálák esetében. A játékok és a gazdasági magatartás elméletében (1944) Neumann János és Oskar Morgenstern azonban úgy érvelt, hogy a kockázatos alternatívákat értékelő racionális egyén preferenciáinak meg kell felelniük olyan tulajdonságoknak (axiómáknak), amelyek eredményeként ezeket az alternatívákat rangsorolja.

Harsányi Sydney-ben még hallgatóként írt, *A kardinális hasznosság a jóléti közgazdaságtanban és a kockázatvállalás elméletében* című írásának (1953) első kiadásában megcáfolta ezt az állítást. Harsányi számára a jóléti megítélés egy személytelen preferencia, amelyet egy pártatlan megfigyelő fejez ki. Pontosabban, a pártatlan megfigyelő egy gondolatkísérletben vesz részt, amelyben azt képzeli, hogy egyenlő esélye van arra, hogy bárki is legyen a társadalomban. Így a társadalmi alternatívák rangsorolása az egyén döntéshozatalától függ, ezért Harsányi a Neumann–Morgenstern várt hasznossági elmélet alkalmazásával úgy érvelt, hogy a különféle társadalmi állapotokat az összes egyén hasznosságának átlaga alapján kell besorolni. Így a bayesi döntéselmélet alapot biztosított az átlagos utilitarizmus számára.

A Harsányi pártatlan megfigyelő tételében alkalmazott hipotetikus választási helyzet példája annak, amit eredeti állapotnak nevezett John Rawls filozófus *A jog igazságelmélete* (1971) című monográfiájában. Harsányi legfontosabb hozzájárulása az etikához vitathatatlanul az az elképzelés, hogy a morál lényeges alapelvei az egyén racionális döntéshozatalán alapulnak, a tudatlanság fátyla mögött (egy másik rawlsi kifejezés), amely erkölcsi szempontból irreleváns információkat fed el. Rawls azt állította: a szociális intézményeket úgy kell megtervezni, hogy maximalizálják a legrosszabb helyzetben lévő egyének kilátásait (miután elsőbbséget kapott, hogy mindenki egyenlő szabadságjogokat és tisztességes esélyegyenlőséget élvez). „A Maximin elve szolgálhat-e az erkölcs alapjául?" Harsányi a várható hasznosságelméletének Bayes-felhasználását védte meg, és azzal érvelt, hogy Rawls maximin érvelése nem vezet kielégítő eredményekhez.

Harsányi pártatlan megfigyelőjének képesnek kell lennie arra, hogy személyesen összehasonlítsa a haszonszerzésből származó hasznokat és veszteségeket annak érdekében, hogy rangsorolja azokat a társadalmi lottókat, amelyekkel szembesül. A *Kardinális jólét, az individualista etika és a hasznosság interperszonális összehasonlításai* című könyvben (1955) Harsányi megvizsgálta ezen összehasonlítások logikai alapjait. Számára az interperszonális hasznossági összehasonlítások empatikus azonosítás révén történnek, kiegészítve az egyén ízléseivel és értékeivel. Ha össze akarnánk foglalni egy mondatban, akkor azt mondhatnánk, hogy Harsányi legfőbb célja a játékelmélet és a hasznosságetika különböző megjelenéseinek összesítése és módszertanilag egyetlen paradigmába való tömörítése volt.

A játékelmélet

Harsányi kezdetben a „jóléti állammal" foglalkozott, ezzel kapcsolatban a „határhaszon-elmélet"-ről és a Neumann–Morgenstern „hasznossági függvényei"-ről írt rövidebb,

majd hosszabb tanulmányt.[16] Érdeklődése azonban hamar a játékelmélet felé fordult, amivel már Neumann, Arrow és Nash foglalkozott. 1953-ra már el is olvasta John Nash négy híres, a kooperatív és nonkooperatív játékokról publikált tanulmányát.

A két magyar Nobel-díjas megközelítésmódját összevetve azt láthatjuk, hogy Neumann János adja a kezdőpontot az elmélet kidolgozásában és verifikálásában, Harsányi János pedig annak kifejlesztésén, gyakorlati alkalmazásán dolgozott. Az alkalmazás során folyamatosan alakultak és erősödtek olyan kapcsolódó egyenletek, mint a bayesi racionalitás, a Nash-egyensúly, a Shapley-érték és végül kialakult a Harsányi-doktrina, vagy más néven Harsányi-tétel. Harsányi munkásságának egyik nagy érdeme, hogy valamelyest átalakította a bayesi tételt, kilépett a komplett információs játékok régebbi elemzési keretei közül.

A játékelmélet a döntéselmélethez képest számottevő többletet foglal magában,[17] hiszen a játékelmélet tárgya olyan döntési helyzetek elemzése, amelyekben több szereplő vesz részt a maga többé-kevésbé eltérő érdekeivel, hozzátéve, hogy a játékosok cselekvéseinek eredménye nemcsak egy játékos döntésétől függ, hanem összességében mindegyikétől.[18] A játékhelyzetek maguk úgy tekinthetők, mint amelyek bizonytalanságot tartalmaznak, mivel egyik játékos sem jelezheti előre a tényleges kimenetelt vagy akár a lehetséges kimenetelek valószínűségét.[19] Harsányi egyik vitairatában azt mondja a játékelméletről:

> „Mindannyian egyetértünk, hogy a játékelmélet – legalábbis ahogy a játékelméleti szakemberek használják – lényegében egy tanulmány, amely azt a kérdést vizsgálja, hogyan kell rendkívül racionális ellenfelek ellen játékhelyzetben viselkedni."[20]

1962-ben Harsányi már írt a játékosok alkufolyamatairól, vagyis már akkor foglalkozott azzal az esettel, amikor a játékosok nem ismerik egymás preferenciáit. Ennek alapján írta meg Harsányi a *Nem teljes információjú játékok bayesi játékosokkal* című, 1967-ben és 1968-ban megjelent, híressé vált cikksorozatát.[21] Minden játékosnak van egy sor lehetséges „típusa", amelyek alapján már a játék elején sokat lehet tudni róla, lehetőségeiről és elvárásairól. Harsányi kimutatta, hogy egy további belső konzisztenciafeltételezéssel az ilyet tekintették komplett információs játékoknak.[22]

[16] John C. Harsanyi: Cardinal Utility in Welfare Economics and in the Theory of Risk-taking. *Journal of Political Economy,* 61. (1953), 5. 434–435; John C. Harsanyi: Cardinal Welfare, Individualistic Ethics, and Interpersonal Comparisons of Utility. *Journal of Political Economy,* 63. (1955), 4. 309–321.

[17] Egyéb döntésekről lásd Kenneth J. Arrow: *Social Choice and Individual Values*. 2. New York, Wiley and Sons, 1963.

[18] A játékelmélet kutatói megemlítik továbbá, hogy előre modellezhető elméleti síkon minden taktikai lépés és (több „játékos" esetén) minden válaszlépés. Lásd Forgó Ferenc: Mivel foglalkozik a játékelmélet? *Magyar Tudomány,* 170. (2009), 5. 522.

[19] Harsányi János: A racionális viselkedés elmélete. *Szociológiai Szemle,* 5. (1995), 4. 52–54.

[20] Harsányi válasza Kadane és Larkey professzornak.

[21] John C. Harsanyi: Games with Incomplete Information Played by "Bayesian" Players. I–III. *Management Science,* [I.] 14. (1967), 3. 159–182; [II.] 14. (1968), 5. 320–334; [III.] 14. (1968), 7. 486–502.

[22] Kossuth Borbála – Simon János: Harsányi János játékelmélete a tranzitológiában és a jogban. In Simon János (szerk.): Egy csodálatos magyar elme. *Harsányi János élete és munkássága*. I. Budapest, CEPoliti, 2019. 141–143.

Összegzés

Harsányi egyéni szellemi útjára visszapillantva megállapíthatjuk, hogy a természettudomány „ideális, objektív, merev" módszerétől a bizonytalanabb, plauzibilis, nem mindig kiszámítható emberi faktort tanulmányozó etika és közgazdaságtan irányába vezetett. E területeken számolnia kellett az ember szabad döntésével, annak racionális vagy irracionális, önző vagy éppenséggel pazarló döntéseivel. Nem csupán beengedte az emberi bizonytalansági faktort, hanem a játékelméletében magas szinten kalkulálni is tudott azzal. Olyannyira jól ismerte a gondolkodástípusokat, hogy a játékelmélet megalkotása során a résztvevőknek bizonyos paraméterei, beállítottságai alapján döntéseikre tudott következtetni.

Kétségtelenül Harsányi János a 20. század utolsó nagy magyar polihisztora, aki büszkén vállalta magyarságát, hirdette, hogy elméleteinek gyökerei elvezetnek a magyar kultúrához, a magyar nyelvhez, tudományhoz és oktatáshoz.[23]

Felhasznált irodalom

Arrow, Kenneth J.: *Social Choice and Individual Values.* II. New York, Wiley and Sons, 1963.

Bentham, Jeremy: Bevezetés az erkölcsök és a törvényhozás alapelveibe. In Márkus György (szerk.): *Brit moralisták a XVIII. században.* Ford. Fehér Ferenc. Budapest, Gondolat, 1977. 677–774.

Dilthey, Wilhelm: *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban*. Budapest, Gondolat, 2004.

Forgó Ferenc: Mivel foglalkozik a játékelmélet? *Magyar Tudomány,* 170. (2009), 5. 515–580.

Harsanyi, John C.: Cardinal Utility in Welfare Economics and in the Theory of Risk-taking. *Journal of Political Economy,* 61. (1953), 5. 434–435. Online: https://doi.org/10.1086/257416

Harsanyi, John C.: Cardinal Welfare, Individualistic Ethics, and Interpersonal Comparisons of Utility. *Journal of Political Economy,* 63. (1955), 4. 309–321. Online: https://doi.org/10.1086/257678

Harsanyi, John C.: Games with Incomplete Information Played by "Bayesian" Players. I–III. *Management Science,* [I.] 14. (1967), 3. 159–182; [II.] 14. (1968), 5. 320–334; [III.] 14. (1968), 7. 486–502. Online: www.jstor.org/stable/2628393; www.jstor.org/stable/2628673; www.jstor.org/stable/2628894

Harsanyi, John C.: *Essays on Ethics, Social Behavior, and Scientific Explanation*. Dordrecht, D. Reidel, 1976.

Harsányi János: A racionális viselkedés elmélete. *Szociológiai Szemle,* 5. (1995), 4. 51–56.

Harsányi János: *A filozófiai tévedések logikai alkata*. Bölcsészdoktori értekezés 1947-ből. Budapest, PADE Harsányi János Tudásközpont, 2018.

Ignácz Lilla: Humán és természettudományok különbözősége Harsányi János felfogásában. In Simon János (szerk.): *Egy csodálatos magyar elme. Harsányi János élete és munkássága*. I. Budapest, CEPoliti, 2019. 418–421.

[23] Simon–Kossuth (2019): i. m. 498.

Kossuth Borbála – Simon János: Harsányi János játékelmélete a tranzitológiában és a jogban. In Simon János (szerk.): Egy csodálatos magyar elme. *Harsányi János élete és munkássága*. I. Budapest, CEPoliti, 2019. 141–143.

Mandeville, Bernard: *A méhek meséje, avagy magánvétkek, közhaszon*. Budapest, Helikon, 2004.

Nagy Ferenc: *Harsányi János. A játékelmélet Nobel-díjasa*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1995.

Simon János: Egy játékos elme észszerűsége. In: *Harsányi János élete és munkássága,* III. kötet. Budapest, CEPoliti – Harsányi János Tudásközpont, 2021. 87–121.

Simon János – Kossuth Borbála: A Harsányi család származása és szocializációja. In Simon János (szerk.): *Egy csodálatos magyar elme. Harsányi János élete és munkássága*. I. Budapest, CEPoliti, 2019. 15–22.

Smith, Adam: *A nemzetek gazdagsága. A gazdagság természetének és okainak vizsgálata*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1959. (Eredeti mű: Adam Smith: *An Inquiry Into the Nature and Causes of the Wealth of Nations.* 1776.)

Vákát

Patkó Edina

Ravasz László, a humanista teológus élete és munkássága – református püspökké választásának 100. évfordulójára

Bevezetés – Élete és pályája – Erdélytől Budapestig

Ravasz László (1882. szeptember 29., Bánffyhunyad – 1975. augusztus 6., Budapest) református teológus, lelkipásztor, a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke, a Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventjének lelkészi elnöke, a magyar országgyűlés felsőházának tagja, az MTA tagja, a Kisfaludy, Petőfi, Arany, Mikes, Jannus Pannonius és Tisza István Társaság tagja, a *Protestáns Szemle, Az Út,* a *Lelkészegyesület,* a *Református Figyelő,* a *Református Élet* és a *Magyar Kálvinizmus* főszerkesztője, annak a Böhm Károlynak a tanítványa, aki megalapította az első magyar filozófiai iskolát Kolozsvárott.

A Magyar Református Egyház 20. századi legnagyobb hatású vezetője.

Szülei – Ravasz György és Gönczi Róza – marosszéki székelyek, édesanyja minden felmenője a 18. század közepéig visszamenőleg kelementelki lelkész, édesapja első generációs értelmiségi, a helyi gazdasági felső népiskola tanítója. Az elemi iskolát Bánffyhunyadon, a középiskolát Székelyudvarhelyen végezte, a család székely gyökereivel itt azonosult.

Tanulmányait a Kolozsvári Teológiai Akadémián 1900-ban kezdte meg azzal a nem titkolt céllal, hogy kétévnyi beszámítással elvégzi a tanári szakot is, s mint „lelkészjellegű" tanár valamely református kollégiumban biztos állásra számíthat. Az önmagára elsősorban bölcsészként tekintő Ravasz három tanárát emelte ki egyetemi éveiből: Böhm Károlyt, Schneller Istvánt és Széchy Károlyt. Schneller előadásai révén találkozhatott a német idealizmus filozófusaival, pedagógiai előadásai a kor filozófiai irányzatainak megfelelően a német idealizmusban gyökereztek, amit Ravasz hol hegeliánusnak, hol kantiánusnak, hol herbartiánusnak talált. Ravaszra gyakorolt hatását is abban kell keresnünk, hogy ahogyan ő fogalmaz, „a német ethikai idealizmus levegője áradt előadásaiból".[1] Széchyről meglehetősen kritikusan ír, szinte kiábrándítónak találja, mégis éppen hiányosságai okán, ő lesz az, aki az esztétika felé sodorja. Ravasz az irodalomtörténetről azt gondolta, hogy az az „esztétika phenomenológiája", ezért nem tudta elfogadni, hogy Széchynek nincsenek filozófiailag fundált esztétikai elvei.[2] Esztétikai érdeklődésének terméke az 1903-ban az *Egyetemi Lapok*ban, később könyv alakban is megjelenő első tanulmánykötete: *Aesthesis, Három széptani kérdés,* amelyben három rövid esztétikai

[1] Ravasz László: *Emlékezéseim*. Budapest, Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1992. 65.
[2] Ravasz (1992): i. m. 63.

https://doi.org/10.36250/00983_49

témájú tanulmánya olvasható. Az ekkor még írónak, költőnek készülő, olvasni mindig szerető, sőt azt szisztematikusan végző Ravasz újabb esztétikai témájú értekezéssel jelentkezik 1904-ben a kolozsvári Tudományegyetem Egyetemi Körének Évkönyvében *Vallás és művészet* címmel. Majd a Vajda János költészetéről írott nyertes pályaművével, ezt ugyan doktori értekezés témájául is elfogadták, lezárja „filozófiátlan esztétikai érdeklődését", és teljesen a filozófia felé fordul. Az esztétika még jó ideig élete része marad, az irodalom, különösen a költészet iránti érdeklődése pedig egész életén elkíséri, sőt a Böhm Károlynál készített disszertációjának témája is Schopenhauer esztétikája, majd legnagyobb hatású tanárának életét és munkásságát feldolgozó háromkötetes emlékkönyvében annak értékelméletét elemzi, különös tekintettel annak esztétikai alapelveire. Ez a legnagyobb hatású tanár Böhm Károly volt. „Ösztönszerűleg megéreztem, hogy összes tanáraim között legsúlyosabb egyéniség Böhm Károly"[3] – írja az idősödő Ravasz. Böhm az első önálló magyar filozófiai rendszer kidolgozója volt, és Ravaszt olyannyira letaglózta filozófiája, hogy annak hatása, függetlenül teológiájának változásától, vagy újabb filozófiai áramlatok megjelenése dacára, egész életművén áthúzódik.

Nagy Károly előadását hallgatva érez először indíttatást a teológia tanulmányozására. Noha Ravasz csak egy ideig időzik Nagy liberális teológiai nézetei mellett, mégis szellemi fejlődésének első teológiai állomása ez, ahol önvallomása szerint:

> „Egyszerre megtudtam, hogy a vallás a lelki életnek egyik alkati tényezője; megtudtam, hogy a vallás az emberi művelődésnek legnagyobb, egységesen összefüggő és szétágazó képződménye; megtudtam, hogy a hit és a kétely, a bizonyosság és kritika roppant párviadala feszíti szét és tartja össze a vallás külső és belső világát; megtudtam, hogy a dogma a vallásos érzés szóbeli kifejezése; az egyház az elhívottak társasága; megtudtam, hogy mi az evangélium és mi a törvény."[4]

Itt látja először, hogy teológiai problémákat miként válaszol meg a hagyományos teológia, a katolikus vagy a protestáns ortodoxia, a racionalizmus vagy éppen a modern teizmus. Ekkor artikulálódik egyértelműen számára, hogy teológus lesz, pap lesz, de olyan, „amilyenné valaki egyáltalán lehet a szubjektív idealizmus böhmi filozófiája alapján, az úgynevezett modern theizmus tanítása mellett".[5]

Rá egy évre Kovács Ödön vallásbölcsészeti művét tanulmányozza, akiről ekképpen nyilatkozik:

> „Kovács Ödön megindította azt az új, termékeny irányt, mely a theologiát, mint a vallásos élettapasztalások tudományos feldolgozását, egyfelől a szabad vizsgálódás módszere mellett a modern világkép szerves alkotórészéül fogta fel, másfelől pedig a keresztyén kegyes tudat alaptételének fölállításával a vallást gyakorlati kérdéssé tette, elismervén a szívnek, az érzelmeknek örökkévaló jogait. Schleiermacher szelleme ihlette és termékenyítette meg az enyedi theologusok lelkét s új lelki élet támadt ott, ahol eddig sivár rácionalizmus, vagy orthodox supranaturálizmus járta."[6]

[3] Ravasz László: *Magamról*. Budapest, Coetus, 1944. 5.
[4] Ravasz (1944): i. m. 6.
[5] Ravasz (1944): i. m. 6.
[6] Ravasz László: *A Tábor-hegy ormán*. Kolozsvár, szerzői kiadás, 1928. 14.

Az adott korszakban az ortodox teológia és az egyre hangsúlyosabbá váló racionalizmus által uralt szellemi térben az élményteológia azt a lehetőséget nyújtotta, hogy az ész negligálása nélkül megmenthetővé vált a *hit aktusa.* Ekkor fogalmazza meg gyakorta citált életcélját:

> „Ezzel eldőlt életem nagy kérdése, anélkül, hogy jelentőségét akkor még fel tudtam volna becsülni. Én csak azt tudtam, hogy teológus vagyok, és az leszek Böhm Károly filozófiája alapján, mint ahogy teológus volt Biederman a hegeli és Ritschl a kanti filozófia alapján."[7]

1903 novemberében Bartók püspök elégedetlenné válik titkárával, és Ravasz veszi át a helyét. Az ügyintézés, hivatali teendők és irodai adminisztráció nemcsak idejét emésztik fel, de próbára is teszik, mégis e nehéz iskola komoly haszonnal járt, és püspökként rádöbben, milyen felbecsülhetetlen tudásra tett szert. Ez alatt az idő alatt válik igehirdetővé is, s a Farkas utcai templomban nemcsak idős nénik, de a fiatalok, egyetemisták is felfigyelnek rá. A Bartók György melletti titkárság idején ismerkedik meg későbbi feleségével is, megkéri Bartók püspök legkisebb lánya, Margit kezét. 1908-as esküvőjüket követően öt gyermekük születik. Előtte még egy rövid időre búcsút mond Erdélynek, és Berlinbe indul tanulmányútra.

1905 októberében indult Németországba. Látogatta Otto Pfleiderert óráit, majd Alois Riehlt és Georg Simmelt hallgatta. Esztétika iránti újbóli fellelkesülését segítette, hogy volt alkalma Max Dessoir, az esztétika pszichológiájával is foglalkozó, valamint Heinrich Wölfflin művészettörténész előadásait is látogatni.

Hazatérve 1907-ben Böhm Károlynál befejezte doktori értekezését *Schopenhauer aesthetikája* címmel, és még ugyanezen évben sietett megírni magántanári értekezését *Bevezetés a gyakorlati theológiába* címmel, hogy indulhasson a Molnár Albert 1901-es halálát követően betöltetlenül hagyott gyakorlati teológiai tanszékért. A Molnár Albert tanszékéért vívott csatából Nagy Károly támogatásával, ugyanakkor Bartók püspök ellenzése dacára Ravasz került ki győztesen, így 1907 szeptemberétől a Kolozsvári Teológiai Fakultás Gyakorlati Tanszékének nyilvános, rendes tanára lett.

Az 1909-es esztendő döntő fordulatot hoz a dogmatizmusból felszabadult, intellektualizált teológia iránt lelkesedő még inkább filozófus Ravasz életében. Gondolkodásának új orientációját három esemény indítja el. 1909. május 1-jén érkezik az akkor közel kétszázezer diákot tömörítő Keresztyén Diákok Világszövetségének főtitkára, John R. Mott Kolozsvárra, s tart Ravaszra nézve is megrázó erejű beszédet. „Nem hallottam még embert, aki úgy tudott volna *érdekelni,* mint ő"[8] – írja Ravasz, és John R. Mottot hallgatva nem csak a megkövesedett dogmatizmust ítéli elégtelennek, ekkor lép túl a modern teológián:

[7] Ravasz (1992): i. m. 76.

[8] Ravasz László: John Mott. In Ravasz László: *Az emberélet útjának felén.* Kolozsvár, Az Út – Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet, 1925. 87.

> „Ez a Krisztus nem az orthodox theológiáé, de nem is a moderné. Nem ilyen vagy olyan dogmatika Krisztusa, hanem a tied, a tied, akibe belenőttél, mint a fagyöngy a fába, s akkor sem eresztenéd el, ha millió sámáriai asszony, millió doctor ac professor theologiae azt mondaná: tagadd meg, hazugság volt mindaz, amit mondottunk felőle”[9] – írja később.

Szakított a vallástörténeti iskolával, mert ekkor már úgy látta, hogy habár Isten lábnyoma meglátszik a történelmen, mégsem ott kell keresni, miként a bölcsészettudományokban sem, és a teológiában sem, mert „a hit még mindig szült theológiát, a theológia még sohasem szült hitet”.[10] Bár tudósként nem a tudomány és teológia ellen kíván szólni, de felemeli szavát a *filius ante patrem* elméletekkel szemben, mert ettől kezdődően mindenütt azt hirdeti, élő Istenhez dedukcióval eljutni nem lehet, miként a historizmus útján sem, mert „amíg meghódítják a tudománynak a múltat, elveszítik az életnek a jelent”.[11] A templom nem válhat a felnőttek iskolájává, ahol hasznos dolgokról hallhatunk, és az igehirdető feladata nem a tanítás vagy gyönyörködtetés – mutat rá Ravasz –, hanem a prófétálás. Az antropológiai világképpel való szakításhoz a John Mott-tal való találkozáson kívül a Kálvin-tanulmányok és Abraham Kuyper *A kálvinizmus lényege* című munkája vezette el.

„Ne filozófiában, hanem *életben* keressük az Istent”[12] – hangsúlyozza ezt követően, és a cognitio Dei alapját a tények tapasztalatában jelölte ki, mert már azt hangsúlyozta, hogy nem elég nevét tudni, hallani róla „Istent csak az ismeri, aki tapasztalja, megérti és magához kapcsolja”,[13] az, aki személyesen találkozik vele. Elmondhatjuk, hogy szinte minden ekkor született írása, elmélkedése és beszéde éppúgy, mint prédikációja a John R. Mott-tal való találkozás és a Kálvin-tanulmányok révén szellemiségében bekövetkező orientáció lenyomata volt. Mindezek azt mutatták, hogy egy újfajta „élményteológiát” hirdet meg, a schleiermacherit és niebergallit ugyan nem megtagadta, de kiegészítette. Személyes élettapasztalatot hirdetett most is, de a hangsúlyt az újjászületésre tette. 1915-ben Makkai Sándorral és Imre Lajossal elindította *Az Út* című folyóiratot, és megjelent fő műve Pápán, *A gyülekezeti igehirdetés elmélete* címmel. 1918-ban az Erdélyi Református Egyházkerület főjegyzőjévé választották.

Az I. világháborút követően kerül életének új szakaszába, mint ahogyan új korszak kezdődik a háborút vesztett, s annak következményeképpen hihetetlen módon megcsonkított Magyarország életében is. Amikor megingott a haladásba vetett hit, és az individualizmusnak végképpen bealkonyodott, amikor válságba jutott a hagyományos polgári filozófia, és új irányt vett a teológia, akkor érkezett ő a már Magyarországtól elszakított Erdélyből, a teológiai katedráról 1921-ben Budapestre. Petri Elek püspök 1921-ben bekövetkezett halálát követően kap meghívást a Kálvin téri gyülekezet lelkipásztori székébe, amelyet ő azzal a feltétellel vállal, részint siketnéma fia miatt, ha lelkészi

[9] Ravasz (1925): i. m. 186.
[10] Ravasz (1925): i. m. 186.
[11] Ravasz (1925): i. m. 90.
[12] Ravasz (1925): i. m. 186.
[13] Ravasz (1925): i. m. 208.

beiktatását püspökké választása követi. Ravasz 27 éven át a Dunamelléki Egyházkerület püspöke és 1937–1948 között a Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventjének és Zsinatának lelkészi elnöke is, egyúttal egyházának legmeghatározóbb személyisége volt.

A II. világháborút követően, ismét, miként a nemzet, úgy Ravasz életében is fordulat állt be. 1948. április 14-én Rákosi Mátyás a Parlamentben fogadta Ravaszt, és közölte vele, hogy szükségesnek látja, hogy a református egyház vezetéséről lemondjon. Egyúttal tájékoztatta, hogy lemondása esetén lelkipásztori tevékenységét a Kálvin téren folytathatja, míg ellenkező esetben maradását hadüzenetnek tekintené az egyház részéről. Ravasz 1948. április 28-án lemondott az egyetemes konvent ülésén konventi, április 30-án zsinati elnöki tisztéről, május 15-én pedig dunamelléki püspökségéről is. 1948. október 1-jétől a Kálvin téri református gyülekezet lelkésze, és a teológián homiletikai szemináriumot tartott. A hallgatókkal a templomban tartott homiletikai munkaközösséget a hatalom nyomására be kellett szüntetnie. Éva lánya férjét, dr. Szacsvay Ferencet 1949-ben két év börtönbüntetésre ítélték. Lánya két gyermekével hozzá költözött. Másik lányát, dr. Uray Sándornét, Verát, családjával együtt 1951. június 21-én kitelepítették. Egy 1953-as rendelet szerint a kitelepítettek vidéken élő rokonokhoz költözhetnek a kényszerlakhelyükről. Ravasz kérvényezi Rákosinál, hogy Leányfalura költözése után lánya a családjával hozzá költözhessen. Beadja nyugdíjazási kérelmét, azzal a kéréssel, hogy a végleges búcsút november 15-ére kívánja tenni, lelkészi szolgálatának 50. évfordulójára. Kérése nem teljesült, már csak 1953. február 8-án hirdethetett igét utoljára.

1956. október 31-én Leányfaluról a fővárosba hívták, minthogy a Kálvin téri gyülekezet a visszahívását követelte. November 1-jén beszédet mondott a rádióban. Bereczky Albert püspök, aki súlyos betegen kórházban feküdt, előbb püspökségéről, majd lelkészi állásáról is lemondott, a Kálvin téri református gyülekezet presbitériuma pedig azonnal Ravaszt hívta meg lelkésznek. Minthogy Bereczky lemondása nem volt egyértelmű, Ravasz csak kisegítői prédikátori tisztet vállalt. Prédikált, és a forradalom alatt alakult Református Megújulási Mozgalom lelki vezetője és programjának írója volt. 1957. január 5-én az állam gyülekezési tilalmat rendel el, így a mozgalom feloszlik. 1957 májusában harmadik lánya, Boriska férjét, Bibó Istvánt bebörtönözték. Bibó Nagy Imre 1956-os kabinetjében volt államminiszter, ezért a forradalom leverését követően életfogytiglani börtönre ítélték, ahonnan 1963-ban amnesztiával szabadult.

Ravasz a Kálvin téren 1957. április 14-ig hirdethette az Igét, utána teljes szilenciumra ítélték. Majd két évtizednyi hallgatásra ítéltsége alatt kis házi közösségnek prédikált, és megírta az *Újszövetség magyarázata,* az *Ószövetségi magyarázatok,* a *Kis dogmatika,* a *Hazafelé…,* továbbá *„Én vagyok a te Istened”. A Tízparancsolat magyarázata* és az *Emlékezéseim* című munkáit, amelyeket csak halála után, az 1990-es rendszerváltást követően adtak ki. 2007-ben jelentek meg a szilencium alatt – kis közösségben – elhangzott kéziratos prédikációi, *„Te csak hang vagy…”. Ravasz László kéziratos prédikációi (1949–1963)* címmel. A tudós püspök 93. életévében, 1975. augusztus 6-án hunyt el.

Teológiai-tudományos munkássága

Püspöksége elején szembetalálja magát azzal a helyzettel, hogy a „kormányzó gyülekezet nem volt élő hitű, az élő hitű tagok kívül estek a kormányzó gyülekezet tagozatain".[14] Ezért püspöki székfoglaló beszédében fő programjaként határozza meg: Egyháziasítani az egyesületi keresztyénséget, evangelizálni a történelmi egyházat.[15]

A saját teológiai fejlődéséről így ír:

> „Theologiai szempontból ez az egész idő így jellemezhető: a kálvinista theologiától indulva a reformátori theologia felé haladtam. Azt nem mondhatom, hogy akármelyiknek felesküdtem volna, de az igaz, hogy mindkettőtől igen értékes indításokat vettem. Most is az a meggyőződésem, hogy a kettő között sokkal kisebb az ellentét, amint maguk is gondolnák. Lényegében mindakettő azonos theologiai világkép, csak az egyik statikai, a másik dynamikai oldalról nézve. – Ha az Isten szuverénitásának gondolatát az Ige főségének gondolatával egybekapcsoljuk, illetve az uralkodó és a beszélő Istenről szóló tanítássá tesszük a theologiát: mindenütt megtaláljuk a történelmi kálvinizmus és a dialektika theologia közös gyökerét. Ez villant fel előttem 1929 nyarán, midőn az Atlanti Oceán túlsó partján egy kis északamerikai fürdőhelyen átolvastam Barth Károly »Christliche Dogmatik«-jának első kötetét, illetve első fogalmazását."[16]
>
> „Ha végig nézek theologiai pályafutásomon, ezt kell mondanom: nem adatott meg nekem theologiai problémákat elméleti célzattal, tudományos érdekből fejtegetni; legalább is: nem ez volt az életművem. Mindig gyakorlati feladatok előtt állottam s e feladatok becsületes megoldása érdekében végeztem theologiai tanulmányokat erőm teljes megfeszítésével. Ezért sohasem tudtam rendszert adni, de egy hosszú pálya sokféle változása miatt felelnem kellett a keresztyén élet majdnem minden kérdésére."[17]

A 19–20. századi polgári átalakulás új lendületet adott nemcsak a teológiai gondolkodás megújításának, de az erősödő nőjogi mozgalmaknak, a munkásság szervezett fellépésének és az európai zsidóság honosításának és jogai rendezésének is. Ravasz László a püspöksége során e három kardinális „kérdés" kapcsán is megfogalmazta nézeteit. Főként a századelő húszas éveitől került a politika és így a társadalomtudósok vitáinak központjába a nőkérdés, a munkáskérdés és a zsidókérdés, ami a diskurzusokban sok vonatkozásban új típusú narratívát is hozott magával.

Ravasz László kezdetben a nemzeti liberalizmusban gyökerező, de abból kiábránduló, a tudományt a teológiával egyeztetni igyekvő liberális teológiát művelő és vallástudományt építő filozófus-teológus volt. Később a „metanoia" hatására az Igét középpontba emelő és evangelizáló prédikátorrá lett, aki mint egyházvezető és mint politikai véleményformáló a zsidókérdést is egyéni világlátásával egy sajátos narratíva mentén fogalmazta meg. 1919-ben a *Huszadik Század* című folyóirat körkérdést indított a témában. Ravasz a *Protestáns Szemlé*ben – még 1915-ben – *Zsidókérdés* címmel megjelent írásának továbbgondolt változatát közölte a *Huszadik Század*ban. Határozottan azok mellett tette le a voksát, akik szerint létezik zsidókérdés, annak okaként pedig egyszerre

[14] Ravasz (1992): i. m. 166.
[15] Ravasz (1992): i. m. 166.
[16] Ravasz (1944): i. m. 16.
[17] Ravasz (1944): i. m. 16.

jelölte meg a keresztyén társadalmat és magát a zsidóságot. Itt fogalmazta meg először a zsidókérdés megoldásának módját, amelyhez a későbbiekben, a zsidótörvények tárgyalásakor – azok megszavazása esetén is – mindig konzekvensen ragaszkodott, és ha változott is a történelmi helyzet, a zsidókérdés megoldásának kulcsát mindig a „teljes faji beolvadás"-ban[18] határozta meg. Hogy ez a faji beolvadás lehetséges, azt tényként kezelte, írásaiban rendre annak mikéntjével és az azt segítő és gátló tényezőkkel foglalkozott. A zsidótörvények tárgyalásakor (mindhárom esetben) hosszú beszédet tartott a felsőházban is. A három zsidótörvényből az első kettőt megszavazta, a harmadikat nem. A háború alatt kezdeményezi a Jó Pásztor Bizottság létrehozását, ez előbb a zsidó származású protestánsokat pártfogolta, később segíteni igyekezett minden üldözöttön (jelentősebb eredményt gyermekmentés terén érnek el).

A faluból a városba áramló, gyökereit vesztett – egyre népesebb réteget jelentő – munkásság helyzetével vagy a református egyház alapját jelentő kisbirtokos földművelők mindennapi küzdelmeivel, illetve az átalakuló társadalmi és gazdaság helyzettel, valamint a háborús pusztítás során megváltozott konstellációba került nők gazdasági integritásával számtalan írásában, beszédében foglalkozott.

Bár a feminizmusról szóló diskurzusban nem vett részt, szociáletikai tárgyú munkáinak jelentős részében foglalkozik a nőkérdéssel. Ravasz nőképe, mint általában a keresztyén gondolkodóké, ugyan nem akkurátusan kimunkált, de annak ellenére, hogy magáról a feminista mozgalmakról nem fogalmazott meg explicit véleményt, csak elvétve használta magát a fogalmat is, mégis, a nőkérdésben megfogalmazott legfontosabb témáról – a nő szubjektivitásának lehetőségéről – gondolatai mentén értelmezhetővé vált a nőemancipációhoz való viszonyulása is. A ravaszi gondolkodásban jól argumentálható hangsúlyeltolódást láthatunk a nőkérdésről írott munkáiban a háborút megelőző és az azt követő időszak között, ugyanakkor „nőképében" voltak bizonyos momentumok, amelyek írásaiban változatlan formában megjelentek mindkét időszakban, mintegy kontinuumot képeztek a gondolkodásában, és alapját jelentették a női emancipációról argumentálható nézeteinek. Ilyenek a nő szubjektivitása, a tudományos munkához való affinitásának elfogadása, az önálló egzisztenciára való törekvés fontossága, de mindkét korszakában kifejezetten fellép a feleségszerep mint munkahely értelmezése ellen, miképpen elutasította a nő középkori felfogását is. A háborút követő időszakban a nemzethalál víziója határozta meg a női emancipációs mozgalmakhoz való viszonyulását, ezért a nőkérdés központi elemének a női lét legfontosabb életparancsának a betöltését, az anyaság megvalósulását tekintette. A magyar reformátusság gerincét jelentő kisbirtokos rétegben terjedt el leginkább az „egykézés", ami ellen Ravasz egyre reménytelenebb küzdelmet vívott, ezért szokás őt az „egyke elleni küzdelem apostolaként" is említeni.

Nemzetfilozófiájának alapvetése volt, hogy a magyarság nem faji, hanem értékfogalom, a nemzethez tartozás pedig nem jogi, gazdasági vagy hatalmi kérdés, „hanem

[18] *A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század Körkérdése*. Budapest, Társadalomtudományi Társaság, 1917. 128.

mindenestül fogva erkölcsi ügy", egységét nem vér, vagy az egyazon fajhoz tartozás biztosítja, a magyarság egy lelki test, „corpus spirituálé", egy lelki valóság, műveltség.[19]

A tudós püspök minden lehetőséget megragad, hogy prédikációi mind szélesebb tömegekhez eljuthassanak. Amint 1925. december 1-jén megkezdi működését a Magyar Rádió és Telefonhírmondó Rt., felismeri a benne rejlő lehetőségeket. A prédikátorok közül elsőként a Kálvin téri templomból Ravasz László igehirdetéseit közvetítik.

Ravasz László mint tudós püspök az első magyar filozófiai iskolából indult el, és jelentős hatással volt tanítványaira (püspökök: Makkai Sándor, Révész Imre, Vásárhelyi János, Nagy Ferenc és professzorok: Tavaszy Sándor, Varga Zsigmond, Musnai László, Gönczy Lajos, Mátyás Ernő, Nagy Géza, Nagy András, Juhász Albert és Imre Lajos), híveire, egyházára, hazájára. Tavaszy Sándor és Imre Lajos önvallomásukban is a legnagyobb hatású tanáruknak vallották Ravaszt. Utóbbi 1913-ban magántanári fokozatát is gyakorlati teológiából szerezte, és dolgozatát Ravasznak nyújtotta be *A gyermek vallása. A katechetika módszertanának valláslélektani alapvetése* címen.

A két háború között több könyve is megjelent. 1927-ben: *Orgonazúgás* (Budapest, Studium); *Tudom, kinek hittem* (Budapest, Studium); 1928-ban: *A Tábor-hegy ormán* (Kolozsvár, szerzői kiadás); 1933-ban *Alfa és Ómega I–II.* (Budapest, Franklin Társulat); 1936-ban *Hit és engedelmesség* (Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet); 1938-ban *Legyen világosság I–III.* (Franklin Társulat, Budapest); 1941-ben *Isten rostájában I–III.* (Budapest, Franklin Társulat); 1942-ben *Korbán I–II.* (Budapest, Franklin Társulat); 1944-ben *Magamról* (Budapest, Coetus).

1990 előtt nem jelenhettek meg művei. Az 1989-et megelőző évtizedekből a legrészletesebb vizsgálatot Vasady Béla, Makkai Sándor, Málnási Bartók György,[20] valamint Kádár Imre[21] – még Ravasz élete során –, valamint Kónya István[22] – részben már Ravasz halálát követően – végezte. Vasady, Málnási Bartók és Makkai elemzésére Ravasz 60. életévének és dunamelléki püspökségének 20. évfordulójára, 1941-ben kiadott emlékkönyv szolgáltatott apropót. A teológus társ, tanítvány, barát és munkatárs emlékkönyvének igei alapon álló méltatását és szolid bírálatát még az 1945 előtti rendszerben adták ki. A marxista kutató Kónya Istvánnak részint Ravasz Lászlóról, részint a kálvinizmus és azon belül a magyar református egyház bírálatáról az 1960-as évektől jelentek meg munkái.

[19] Lásd Ravasz László: Hit és nemzet. In Ravasz László: *Legyen világosság.* III. kötet, Budapest, Franklin Társulat, 1938. 245. és Ravasz László: Az időfeletti Széchenyi. In Ravasz László: *Legyen világosság.* III. kötet, Budapest, Franklin Társulat, 1938. 344.

[20] Vasady Béla (szerk.): *És lőn világosság. Emlékkönyv Ravasz László hatvanadik életéve és dunamelléki püspökségének huszadik évfordulója alkalmából.* Budapest, Franklin Társulat, 1941.

[21] Kádár Imre: *Egyház az idők viharaiban. A Magyarországi Református Egyház a két világháború, a forradalmak és ellenforradalmak idején.* Budapest, Bibliotheca, 1957.

[22] Lásd: Kónya István *Ravasz László nézeteinek filozófiai alapjai*. Különlenyomat a Kossuth Lajos Tudományegyetem Actájának IX/I/1. kötetéből, Debrecen, 1963; Kónya István: *A magyar református egyház felső vezetésének politikai ideológiája a Horthy-korszakban*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967; Kónya István: *Tanulmányok a kálvinizmusról*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975; Kónya István: *Kálvinizmus és társadalomelmélet*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979; Kónya István: *A „keskeny úton" a „szolgáló egyház" felé.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.

Miként Kónya, Kádár Imre is a II. világháborút követően, a kommunista diktatúra alatt írja munkáját, a rendszer ideológiai elvárásának megfelelően diabolizálta Ravaszt.

A rendszerváltás után az alábbi posztumusz könyvek jelentek meg. *Újszövetség magyarázata* (Budapest, Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1991); *Hazafelé…* (Budapest, Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1992); *Emlékezéseim* (Budapest, Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1992); *Ószövetségi magyarázatok* (Budapest, Kálvin Kiadó, 1993); *Kis dogmatika* (Budapest, Kálvin Kiadó, 1996); *„Én vagyok a te Istened". A Tízparancsolat magyarázata* (Budapest, Kálvin Kiadó, 1997); *Az eleveelrendelés* (Kálvin Könyvtár, szerk. Máthé Elek – Muraközy Gyula, Budapest, Sylvester Nyomda, [é. n.]); *Válogatott írások 1945–1968* (szerk.: Bárczay Gyula, Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1988); *Krisztussal a viharban. Igehirdetések* (Budapest, Kálvin Kiadó, 1997); *„Te csak hang vagy...". Ravasz László kéziratos prédikációi (1949–1963)* (Dunamelléki Református Egyházkerület – Pócsmegyer-Leányfalui Református Egyházközség, 2007).

Összegzés

1990 óta már egyre több földolgozó munka igyekezett tudományos igénnyel feltárni Ravasz munkásságát. Az elmúlt harminc év szabadabb légkörében, a megváltozott politikai helyzetben a kutatások elsősorban a korábbi évek, évtizedek eleddig tiltott, esetleg alig megtűrt Ravasz-munkáinak elemzésére fókuszáltak, és azok értékeinek föltárására irányultak. De napjainkban is még bőven van teendő, hogy püspökké avatásának 100. évfordulójára helyére kerüljön a 20. század egyik legnagyobb magyar filozófusának, társadalomtudósának, humanistájának és egyházi vezetőjének munkássága.

Felhasznált irodalom

A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század Körkérdése. Budapest, Társadalomtudományi Társaság, 1917.

Kádár Imre: *Egyház az idők viharaiban*. *A Magyarországi Református Egyház a két világháború, a forradalmak és ellenforradalmak idején*. Budapest, Bibliotheca, 1957.

Kónya István: *Ravasz László nézeteinek filozófiai alapjai*. Debrecen, Különlenyomat a Kossuth Lajos Tudományegyetem Actájának IX/I/1. kötetéből, 1963.

Kónya István: *A magyar református egyház felső vezetésének politikai ideológiája a Horthy-korszakban*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967.

Kónya István: *Tanulmányok a kálvinizmusról.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975.

Kónya István: *Kálvinizmus és társadalomelmélet*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979.

Kónya István: *A „keskeny úton" a „szolgáló egyház" felé.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.

Ravasz László: John Mott. In Ravasz László: *Az emberélet útjának felén*. Kolozsvár, Az Út – Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet, 1925.

Ravasz László: *A Tábor-hegy ormán*. Kolozsvár, szerzői kiadás, 1928.

Ravasz László: Hit és nemzet. In Ravasz László: *Legyen világosság.* III. kötet, Budapest, Franklin Társulat, 1938.
Ravasz László: Az időfeletti Széchenyi. In Ravasz László: *Legyen világosság.* III. kötet, Budapest, Franklin Társulat, 1938.
Ravasz László: *Magamról.* Budapest, Coetus, 1944.
Ravasz László: *Emlékezéseim*. Budapest, Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1992.
Vasady Béla (szerk.): *És lőn világosság. Emlékkönyv Ravasz László hatvanadik életéve és dunamelléki püspökségének huszadik évfordulója alkalmából.* Budapest, Franklin Társulat, 1941.

Ahogy a tanulmánykötet szerkesztője, Simon János vallja, a „múltat ismernünk kell, hogy a jelenben tudjunk gondolkodni, és jobb jövőt tudjunk építeni". Ezen építőmunkához kívánnak segítséget nyújtani az immár két évtizede ötévenként megrendezett évfordulós konferenciák, amelyeknek résztvevői időről időre számot vetnek a diktatúra örökségével, a rendszerváltás folyamatával és az azóta eltelt időszak történéseivel. A világjárvány ellenére sem szakadhatott meg ez a hagyomány 2020-ban, ugyanakkor rendhagyó módon csupán írásban, e kötetbe foglalva adhatják át gondolataikat a szerzők: jogászok, közgazdászok, újságírók, történészek, politológusok, szociológusok és filozófusok.

Ajánljuk a kötetet minden, a demokrácia megismerése és építése iránt elkötelezett gondolkodó számára.

ISBN 978-963-531-582-6